2

Edessa'dan Urfa'ya

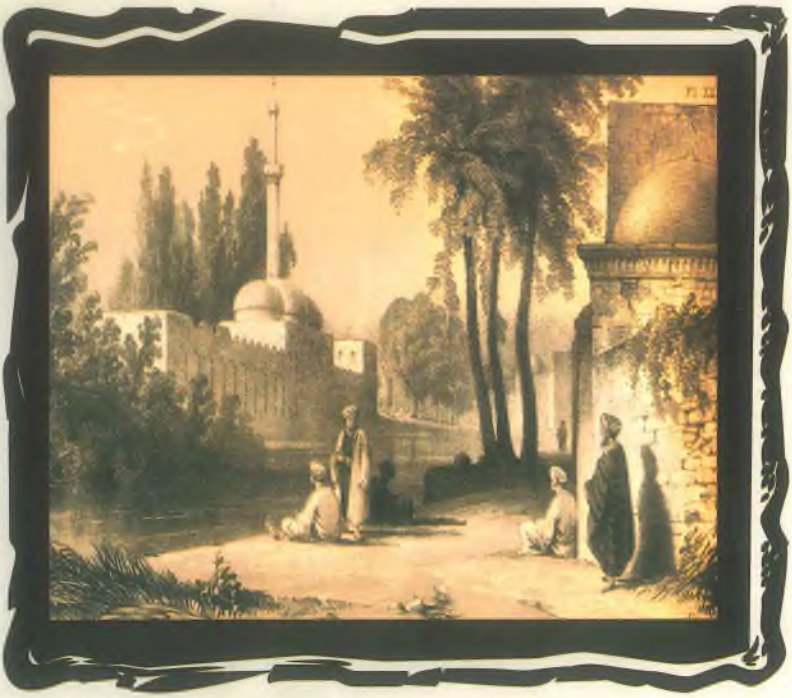

Ed. Prof. Dr. Mehmet Çelik

ŞİRKAY GELEN EVRAK
Tarih | Kayıt No
2876

EDESSA'DAN URFA'YA

2

Ed. Prof. Dr. Mehmet ÇELİK

Ankara 2007

ŞİRKAY GELEN EVRAK
Tarih | Kayıt No
2876

Yazarlar
Prof. Dr. Mehmet ÇELİK
Prof. Dr. Işın DEMİRKENT
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ
Yrd. Doç. Dr. Mustafa KORKMAZ
Yrd. Doç. Dr. Necati AVCI
Dr. Şükran YAŞAR
Öğrt. Gör. Mehmet OYMAK

Yapım
Remark İletişim ve Tanıtım Hizmetleri
Kuleli Sokak No: 57/4 GOP - ANKARA
Tel: 0312.436 27 28 Faks: 0312.436 27 00
remark@remarkreklam.com

Baskı: Desen Ofset A.Ş.
Birlik Mahallesi 7. Cadde 67. Sokak No: 2 Çankaya - Ankara

KONULAR ve YAZARLAR

İSLAM FETHİNDEN OSMANLI HAKİMİYETİNE KADAR URFA'NIN SİYASÎ ve SOSYAL TARİHİ	Prof. Dr. Işın DEMİRKENT Yrd. Doç. Dr. Mustafa KORKMAZ
ŞEHRİN KÜLTÜREL YAPISI	Prof. Dr. Mehmet ÇELİK Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ Yrd. Doç. Dr. Necati AVCI Dr. Şükran YAŞAR
ŞEHRİN MİMARÎ YAPISI	Öğrt. Gör. Mehmet OYMAK

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER v
KISALTMALAR xiv
ÖNSÖZ xvi
GİRİŞ 1
I. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN METOT 2
II. KAYNAKLAR 5

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLÂM FETHİNDEN OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR URFA'NIN SİYASÎ VE SOSYAL TARİHİ

I. URFA'NIN İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ 25
1. Bölgede Bizans'ın Son Günleri *25*
2. Urfa'nın Fethi ve Yeniden Yapılandırılması *28*
II. EMEVÎLER DÖNEMİ 33
1. Siyasi Tarih *33*
2. Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı *41*
III. ABBASÎLER DÖNEMİ 47
1. Siyasî Tarih *47*
2. Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı *65*
IV. TOLUNOĞULLARI DÖNEMİ 77
V. MAHALLÎ EMİRLİKLER DÖNEMİ 81
1. Hamdanîler Devri *81*
2. Nümeyrî ve Mervanîler Devri *89*
VI. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ 95
1. Siyasî Tarih *95*
2. Sosyal ve İdarî Yapı *116*
VII. HAÇLI KONTLUĞU DÖNEMİ 119
1. Siyasî Tarih *121*
2. Sosyo Kültürel ve İdarî Yapı *155*

VIII. ZENGİLER DÖNEMİ 161
1. Siyasî Tarih *161*
2. Sosyo-Kültürel ve İdarî Yapı *166*
IX. EYYÛBİLER DÖNEMİ 171
1. Siyasî Tarih *171*
2. Sosyo-Ekonomik Yapı *188*
X. MEMLÛK VE MOĞOLLAR DÖNEMİ 193
1. Siyasî Tarih *193*
2. Sosyo-Ekonomik ve İdarî Yapı *205*
XI. AKKOYUNLULAR VE SAFEVÎLER DÖNEMİ 209
1. Siyasî Tarih *209*
2. Sosyo-Ekonomik Yapı *226*

İKİNCİ BÖLÜM
ŞEHRİN KÜLTÜREL YAPISI

I. URFA'NIN PAGAN VE HRİSTİYANLIK DÖNEMİ KÜLTÜREL YAPISI ..233
1. Düşünce ve Fikir Hayatı *233*
a. Dil ve Edebiyat 234
b. Edessa'nın Düşünce Dünyası, Önemli Fikir Akımları ve Bazı Temsilcileri 238
b.a. Gnostik Akımlar ve Urfa'daki Bazı Temsilcileri 238
b.a.a. Marcion ve Marcionculuk 239
b.a.b. Quq ve Quqiler 244
b.a.c. Tityanus ve Tityanusçular 246
b.a.d. Bardaysan ve Bardaysancılık 249
b.b. Geleneksel Ortodoks Düşünce ve Urfa'daki Bazı Temsilcileri 258
b.b.a. Mor Afram 258
b.b.b. Suruçlu Mor Yakub 264
b.b.c. Antakyalı İshak 265
2. Eğitim ve Öğretim *266*
a. Temel Eğitim 266
b. Yüksek Öğretim 268

b.a. Urfa Akademisi 269
b.a.a. Kuruluş ve Gelişme Süreci 269
b.a.b. Kurumsal Yapısı 274
b.a.c Eğitim ve Öğretim 279
b.a.c.a Lisan Eğitimi 279
b.a.c.b. Kitab-ı Mukaddes Tefsiri 281
b.a.c.c. Güzel Okuma ve Hitabet Sanatı 282
b.a.c.d. Felsefe ve Teoloji 282
b.a.c.e. Yazı ve Hat Sanatı 283
b.a.c.f. Edebiyat ve Dinî Musikî 284
b.a.d. Eğitim Kadrosu 284
c. İhtisas Eğitimi 286
3. Bilimsel Çalışmalar *287*
a. Astroloji ve Tıp Sahasında Yapılan Çalışmalar 287
b. Kitab-ı Mukaddes Üzerine Yapılan Çalışmalar 288
c. Muhtelif Alanlarda Yapılan Tercüme Çalışmaları 290
d. Edessalı Bilginlerin Eserlerinin Yabancı Dillere Çevrilmesi 291
II. URFA'NIN İSLAMÎ DÖNEM KÜLTÜREL YAPISI 293
1. Batı Kültürünün Urfa Üzerinden İslam Alemine Aktarılması *293*
2. Urfa'da Yetişen Bilim Adamları (VIII. yüzyıl-XV.yüzyıl) *298*
a. Urfa'da Yetişen Erkek Bilginler 298
(VIII. yüzyıl) 298
* Mor Yakub Orhoyo (H. 12-90/M. 633-708) 298
* Georgios er-Ruhavî (Ö.H.106/M.724) 299
* Abdülkerim b. Malik Ebu Said Cezerî (Ö.H.127/M.744) 300
* Theophilos b. Toma er-Ruhavî (Ö.H.169/M.785) 301
* Musa b. A'yen Ebu Said el-Harranî (Ö.H. 177/M 793) 302
* Husayf b. Abdirrahman el-Cezerî (H.I-II/M.VII-VIII. yy.) 302
IX. yüzyıl 303
* Esed b. el-Furât (H. 142-Rebiülahir 213/M.759-Haziran 828) ... 303
* Yunus et-Tabib el-Harranî (H. 268/ M.881'de hayatta idi.) ... 306
* En-Nufeylî es-Sağir, el-Harranî (Ö.H.272/M.885) 307
* Süleyman b. Seyf b. Dirhem (Ö.H. 272/M.885) 307
* Sinan b. el-Fetih el-Harranî (H.III.yy/M.IX.yy) 308

X.yüzyıl.....309
* Sabit b. Kurra (H. 211-258/M. 826-901).....309
* Ebu Şu'ayb el-Harranî (H.206-295/M.821-907).....322
* Ebu Yakub İshak b. İbrahim el-Mencinikî
(H.210-304/M.825-916) 323
* Yuhanna b. Haylan el-Harranî (H. 246-308/M.860-920).....324
* el-Battânî (H.244-317/ M.858-929).....324
* Ebu Urube Hüseyin b. Ebi Ma'şer el-Cezerî
(H. 220-318/M.833-930) 331
* Ebu Arube Ebi Ma'şer es-Sülemî el-Cezerî
(H.220-318/M.835-930) 331
* Sinan b. Sabit b. Kurra (Ö.H.331/M.943) 333
* Ebu Ali el-Kureyşî (H.253-334/M.867-945).....335
* İbrahim b. Sinan b. Sabit (H.291-335/M.904-946).....336
* Ömer b. Yunus el-Harranî (H. 351/M.962'de hayatta idi) 338
* Ahmed b. Yunus el-Harranî (H.351/M.962'de hayatta idi) 338
* Ebu'l-Hasan Ali b. 'Allan el-Harranî (Ö.H.355/M.966).....339
* Amiduddin b. Sellame b. el-Buha (Ö.H.360/M.970).....340
* Ebu Urube el-Harranî (H.284-3647M.897-974).....340
* Sabit b. Sinan b. Sabit b. Kurra (Ö.H.363/M.974) 341
* Ahmed İbn Vasîf es-Sârî (Ö.H.365/M.975) 342
* Ebu'l-Hasan Sabit b. Zehrun el-Harranî
(H.283-369/M.896-980) 344
* Muhammed Ebi'l-Muzaffer el-Harranî
(H. 286-379/M.899-989) 345
* Ebu Muhammed Hasan b. Şu'be
(H.381/M.991'de hayattaydı) 345
* İbrahim b. Hilal es-Sabiî el-Harranî
(H.313-384/M 925-994) 345
XI.yüzyıl 347
* Ebu Ali Es-Sülemî Er-Ruhavî (Ö.H. 414/M. 1023) 347
* Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Harranî (Ö.H.420/ M.1029) 347
* Muhammed b. Ubeydullah Ebu'l-Kâsım, el-Müsebbihî 348
(H. 10 Receb 366-Rebiülevvel 420/M. 3 Mart 977-Mart 1029).....348

* Muhammed b. Muhtar (Ö.H. 426/M.1034) 349
* Muhammed el-Musebbihî (Ö.H 426/M.1035) 349
* Ali b. Muhammed Ebu'l-Kasım el-Harranî
(H.334-433/M.945-1041) 350
* Ebu'l-Hasan İbn-i Hımmısa (H.343-441/M.954-1049) 351
* Hilal b. el-Muhassin Ebu'l-Hasan es-Sâbiî
(H.359-448/ 23 Ağustos 970-28 Kasım 1056) 351
* Ebu'l-Feth Abdilvahap b. Celebe (Ö.H.476/M.1083) 355
XII.yüzyıl 356
* Ömer b. İkrime Ebu'l-Kasım el-Cezerî
(H.471-560/M.1078-1164) 356
* Muhammed b. Abdillah el-Harranî (Ö.H.560/M.1165) 356
* Fityan b. Mubah el-Harranî (Ö.H.563/M.1168) 357
* Mansur b. Nasr b. el-Attar (H.533-575/M.1138-1179) 357
* İbn-i Neccar (D.H.578/M. 1182) 358
* Hibetullah b. Nasır (Ö.H.580/M.1184) 361
* Hayat b. Kays b. Reccalel-Harranî
(H.501-581/M.1107-1185) 361
* İbn-i Sadaka (H.493-584/M.1099-1188) 362
* Abdulvahhab b. Ebi Habbe (H.516-588/M.1122-1192) 363
* Ebu'l-Farac el-Acurrî (H.500-596/M.1106-1199) 363
* Zahirüddin Ebu'l-Feth Sadaka el-Harranî
(H.514-596/M. 1120-1199) 365
XIII.yüzyıl 365
* Hammad b. Ebi'l-Fadıl el-Harranî
(H.511-598/M.1117-1202) 365
* Abdülmün'im b. Ali b. Hibetullah el-Harranî
(Ö.H.601/M.1204) 366
* Hamza b. Ali Ebu Ya'la el-Kubaytî
(H.524-602/M.1129-1205) 366
* Abdulkadir Ebu Muhammed er-Ruhavî
(H.536-612/M.1141-1215) 367
* Abdulkadir b. Abdulah er-Ruhavî
(H.536-612/M.1141-1215) 369

* Hasnun en-Nasranî er-Ruhavî (Ö. H. 615/M. 1218).....370
* Yusuf b. Vaslullah el-Harranî (H.621/M.1224 hayatta idi).....370
* Muhammed b. Teymiyye (H.542-622/M.1147-1225).....371
* Allame Abdullah Ebubekir el-Harranî
(H.549-624/M.1154-1226).....371
* Abdullah b. Nasr (H.549-634/M.1154-1227).....372
* Yakub b. Sabir b. Berekât el-Mencinikî
(Ö.H. 28 Safer gecesi 626/M. 29 Aralık 1229).....372
* Nasihüddin Abdülkadir er-Ruhavî (Ö.H.628/M.1230).....374
* Muvaffakuddin Muhammed el-Fetâ el-Hanbelî
(Ö.H. 628/M.1230).....375
* Muhammed b. İmad el-Cezerî (H.542-632/M.1147-1234).....375
* Garsüddin Ebu'l-Kasım Mahmud el-Harranî
(H.543-634/M.1148-1236).....376
* Abdulkadir b. Abdülkadir el-Harranî
(H. 564-634/M.1169-1236).....377
* Seyfüddin Abdülgani b. Teymiyye
(H.581-639/M.1185-1241).....378
* Ebu Mansur el-Herimî el-Harranî (Ö.H.643/M.1245).....379
* Seracüddin El-Hanbelî el-Harranî (Ö.H.643/M.1245).....379
* Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah es-Serûcî
(H.648-M.1250'de Hayattaydı).....380
* Necmüddin Ebu'l-Berekât Abdüsselam
b. Abdullah b. Teymiyye.....381
(H.590-652/M.1194-1255).....381
* Muhammed b. Abdillah el-Cezerî (Ö.H.660/M.1262).....382
* Salman b. Ömer el-Harranî (Ö.H.620/M.1263'ten sonradır)....383
* Abdüllatif b. Abdülmü'min el-Harranî
(H.587-672/M.1191-1273).....383
* Mevhub b. Ömer el-Cezerî, (Ö.H.675/ M.1276).....384
* Ebu'l-Mehâsin Abdûhalim b. Teymiyye
(H.627-682/M.1230-1284).....384
* İbn-i Saykal (Ö.H.689/M.1290).....385

* Takiyuddin İbn Berekât es-Serûcî
(H.627-693/M.1229-1293) 386
* Necmüddin Ebi Abdillah Ahmed
b. Şebib el-Harranî (H.631-695/M.1234-1296) 387
XIV.yüzyıl 388
* Ma'ad b. Nasrullah el-Cezerî (Ö.H.701/M.1302) 388
* İbrahim Ayn Basal el-Harranî (H.629-709/M.1231-1309).....388
* Ahmed b. İbrahim ebu'l-Abbâs es-Serûcî
(H. 637-710/M. 1239-1310) 389
* Muhammed b. Sa'dullah (Ö.H. 723/M.1323).....390
* Takiyüddin İbn Teymiyye (H.661-728/M.1263-1327) 391
* Muhammed b. Aybek Şemsuddin es- Serûcî
(H. 714-744/M.1315-1343) 394
* Ali b. Şebib (M. 1346'da Hayatta idi) 394
* Mahmud b. Abdillah el-Harranîyye (Ö.H.788/M.1386) 395
* Şeyh Bedreddin el-Harraniyye (Ö.H. 788/M.1386).....395
XV.yüzyıl 396
* Abdülahad b. Abdilhalik (H.710-803/M.1310-1401) 396
* Süleyman b. Abdullah el-Birî (H. 758-833/M. 1357-1429).....396
* Hayat b. Kays Abdülaziz el-Harranî (Ö.H.839/ M. 1435).....397
b. Urfa'da Yetişen Kadın Bilginler.....398
* Fatıma bint Abdirrahman el-Harranîyye
(H. 231-312/M. 845-924).....398
* Hatice bint Muhammed b. Abdillah
b. e1-Harranîyye (H.557/M.1161'de hayatta idi) 398
* Sittuddar bint Abdisselam b. Teymiyye el- Harranîyye
(Ö.H.686/M.1287) 399
* Zeyneb bint Mekkî b. Ali b. Kamil el-Harranîyye
(H. 624-688/M. 1226-1289).....399
* Esma bint Abdirrahman b. Abdilvahid el-Harranîyye.....400
(H. 706/M.1306'da hayatta idi).....400
* Fatıma bint el-Belhi el-Harranîyye
(H.711/M.1311'de hayatta idi.) 401

* Nahve bint Muhammed en-Nasibiyye
(H.634-719/M.1236-1319) 401
* Sifttunni'em bint Ahmed
b. Hemdan el-Harranîyye (H.638-721/M.1240-1321) 401
* Zeyneb b. Abdillah b. Abdilhalim b. Teymiyye
el-Hanbeliyye, el-Harranîyye (Ö.H.735/M.1334) 402
* Ayşe bint Muhammed b. el-Muslim el-Harranîyye 402
(H.647-736/M.1249-1336) 402
* Fatıma bint Ahmed b. Attar
b. Ahmed er-Ruhavî (Ö.H.739/M.1338) 403
* Ayşe bint Muhammed b. Yahya b. Bedir
b. Ye'iş el-Cezerîye 403
(Ö.H.743/M.1342) 403
* Fatıma bint Ahmed b. Kasım el-Harranîyye el-Mekkiyye 403
(H.710-783/M.1310-1381) 403
* Ayşe Bint Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Harranî 404
(H.VIII.yyıl/M.XIV.yy) 404
* Lûbâbe bint Yahya b. Ahmed el-Harranîyye
(H.VIII.yy/M.XIV.yy) 404
* Sittunni'em bint Yusuf b. Muhammed b. Muhammed
b. Hibetullah en-Nasibî (Ö.H.VIII.yy/M.XIV.yy) 405
* Selma bint Muhammed b. Muhammed el-Cezerîyye,
Ümmü'l-Hayr (H. 831/M.1437'de hayatta idi.) 405

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ŞEHRİN MİMARÎ YAPISI

I. DİNÎ MİMARÎ 408
1. Câmi ve Mescidler 408
a. Ulu Câmi 408
b. Halilü'r - Rahman Camiî 413
c. Hasan Padişah Camiî ve Toktemir Mescidi 417
d. Nimetullah Camiî 421
e. Pazar Camiî 424
f. Eski Ömeriye Camiî 427
g. Hacı Yadigâr Camiî 430

h. Hekim Dede Camiî 431
ı. Kara Musa Camiî 433
i. Nur Ali Camiî 434
2. Türbeler, Tekke ve Zaviyeler 435
a. Şeeyh Mesud Tekkesi ve Türbesi 435
b. Çift Kubbe 437
c. Bediüzzaman Ahmed el-Hemadanî Türbesi 437
d. Mencik Zaviyesi (Semmü'l-Mevt Zaviyesi) 438

II. SİVİL MİMARİ 439
1. Mdreseler 439
a. Eyyûbî Medresesi 439
b. Halilü'r-Rahman Medresesi 441
c. Hasan Padişah Medresesi 443
2. Bendler, Su Kemerleri ve Köprüler 443
a. Bend ve Karakoyun Su Kemeri 444
b. Köprüler 446
ba. Hızmalı Köprü 446
bb. Samsatkapı Köprüsü 447
bc. Beykapısı Köprüsü 448
bd. Demirkapı Köprüsü 448
3. Hamamlar 448
4. Hanlar 450
5. Kervansaraylar 451
a. Han el-Bağrur Kervansarayı 451
b. Çar Melik Kervansarayı 452
6. Mezarlıklar 454
a. Sur Dışı Genel Mezarlıklar 454
aa. Bediüzzaman Mezarlığı 454
ab. Beykapı Mezarlığı 454
ac. Samsatkapı Mezarlığı 455
ad. Harrankapı Mezarlığı 455
ae. Halilü'r - Rahman Mezarlığı 455
af. Çift Kubbe Mezarlığı 455
b. Sur İçi Mezarlıklar - Hazireler 456
ba. Halilü'r Rahman Haziresi 456
bb. Mevlid-i Halil Haziresi 456
bc. Hekim Dede Haziresi 456
bd. Ulu Câmi Haziresi 456

BİBLİYOGRAFYA 458
EKLER (KİTÂBELER) 485
DİZİN 495

KISALTMALAR

a.e.	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
AJSL	American Hournal of Semitic Languages and Literature
a.mlf.	Aynı müellif
AÜEFD	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFD	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	Bakınız
BMGS	Byzantine and Modern Greek Studies
B.O.	Bibliotheca Oriantalis
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and Africian Studies
CMH	Cambridge Medival History
CSCO	Corpus scriptorum christianorum orientalum
CSHB	Corpus scriptorum Historiae Byzantinae
Çev.	çeviren
DGBİT	Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	Diyanet Vakfı İslam Tarihi
DİFM	Darulfünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası
DTCFD	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi
EI.	Encylopedia of Islam
G.A.L.	Geschichte der arabischen Literatür
h.	Hicri
haz.	Hazırlayan
hş.	Hicrî-şemsî
HTR	Harvard Theological Review
İA	İslam Ansiklopedisi
İTED	İslam tetkikleri Enstitüsü Dergisi
İÜ.Ktb.	İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi
JA	Journal Asiatique
JAOS	Journal of the American Oriental Studies
JHS	The Journal of Hellenic Studies
JMES	Journal of Middle East Studies
JNES	Journal of Near East Studies

JRS	The Journal of Roma Studies
JTS	Journal of Theological Studies
Krş.	Karşılaştırınız
Ktp.	Kütüphane
m.	Miladî
Mad.	Madde
MKD	Millî Kültür Dergisi
MTM	Millî Tetebbular Mecmuası
Müst.	Müstensih
nr.	Numara
nşr.	Neşreden
Ö.	Ölüm, ölüm tarihi
R.H.C.	Recueil des Historiens des Croisades
R.O.L.	Revue de l'Orient Latin
s.	sayfa
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
Str.	Satır
sy.	Sayı
ŞM	Şarkiyat Mecmuası
TAD	Tarih Araştırmaları Dergisi
TDAY	Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDK	Türk Dil Kurumu
TED	Tarih Enstitüsü Dergisi
Thk.	Tahkik eden
THTD	Türk Hukuk Tarihi Dergisi
TK	Türk Kültürü
TM	Türkiyat Mecmuası
trc.	Tercüme
Trç.	Türkçe
TTEM	Türk Tarihi Encümeni Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
vd.	ve devamı
vr.	Varak
v.s.	ve saire
yk.	Yaprak

GİRİŞ

Çalışmamızın bu ikinci cildi "İslâm Fethinden Osmanlı Hakimiyetine Kadar Urfa'nın Siyasî Tarihi", "Şehrin Kültürel Yapısı" ve "Şehrin Mimarî Yapısı" başlıkları altında üç ana bölümden oluşmaktadır. Urfa, İslâm fethinin başlangıcından, yâni VII. yüzyıldan XVI. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine girene kadar, paganist dönemden itibaren tarihte sahip olduğu özellikleri kaybetmeden, hatta kültürel yapısını zenginleştirerek bu tarihi süreci yaşamıştır. Kiliselerinin, havralarının yanına fazladan câmiler eklenmiş; asırlarca çan ve ezân sesleri bir arada inananlarını Tanrı'nın huzuruna davet etmişlerdir.

Urfa, asırlarca Roma-Pers savaşlarının arenası olmaktan bu dönemde kurtulmuş; geçmişe nazaran daha az gözyaşı ve ızdırapla karşılaşmıştır. Roma ve Perslerden kurtuldum derken, bu sefer de Batılılar bu "kutsanmış şehre" göz diktiler. Haçlı seferlerinin aç gözlü ve muhteris aristokrat komutanları burada yaklaşık 150 yıl süren bir Kontluk kurdular. Şehir, manevî ve kültürel zenginliği, dinî şöhreti ve stratejik konumu nedeniyle, her dönemde muhteris gözlerin iştahını kabartmaya devam etti. Bu ciltte, işte bu tarihi süreç işlenecektir.

I. ARAŞTIRMADA TAKİP EDİLEN METOT

Araştırmamızın I. Cildi'nde önce bölgenin İlkçağ tarihini vermiş; Urfa ve çevresinde ilk yerleşimleri ve insanlığın geçirdiği evreleri incelemiştik. Bölgede şehirleşme sürecinin başlamasıyla Urfa'nın kuruluşunu ele almış; öncelikle şehrin siyasî tarihini inceleyerek, bu dönemi İslâm fethiyle (VII. yy.) noktalamıştık. Siyasî tarihten sonra şehrin fizikî, idarî, dinî ve sosyo-ekonomik yapısını müstakil bölümler halinde inceleyerek ortaya koymuştuk.

Çalışmamızın bu cildinde ise aynı bölüm formatını uygulamamız mümkün değildi. Zira, şehrin fizikî, idarî ve sosyo-ekonomik yapısı çok az bir değişiklik ve farklılıkla aynen devam ediyordu. Bu nedenle bu cildin Birinci Bölümü'nde İslâm fethiyle beraber, Osmanlı hâkimiyetine girene kadar şehrin siyasî tarihini dönem dönem (Emevîler, Abbasîler, Hamdanîler, Nümeyrîler...) ele alarak inceledik. Bu farklı hâkimiyet dönemlerinin kısa oluşu, bizim müstakil bölümler halinde şehrin idarî, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapısını ele almamızı imkansızlaştırdı. Bu nedenle her siyasî hâkimiyet dönemini kendi içinde ayırarak siyasî tarih ve sosyo-ekonomik yapı şeklinde inceledik. Zaman zaman bazı hâkimiyet dönemlerinde demografik, idarî ve kültürel yapıya da yer verdik.

Bu cildin İkinci Bölümü'nü ise "Şehrin Kültürel Yapısı" teşkil etmektedir. Bilindiği gibi Urfa, dinî, askerî, ticarî ve stratejik konumu kadar, kültürel yapısıyla da şöhret bulmuş bir şehirdir. Hristiyanlık dönemindeki kültürel birikimi İslâmî dönemde de devam etmiştir. Şehrin kültürel yapısını iki parçaya (Hristiyanlık dönemi kültürel yapısını I. cilde, İslâm dönemi kültürel yapısını II. cilde) bölmeye gönlümüz razı olmadı. Akademik açıdan da bize pek uygun gelmedi. Zira, bu kültürel yapı biribirinin devamı,

biribirini tamamlar nitelikteydi. Bu nedenle okuyucu açısından süreklilik arz etmesi için, kültürel yapıyı bu ciltte bir bölüm halinde ele aldık. Aynı şeyi "Şehrin Dinî Yapısı" için de düşündük; ancak vazgeçtik. Zira, şehrin siyasal tarihi çerçevesi (şehrin kuruluşundan VII. yy.'a kadar) içerisinde Paganizm ve Hristiyanlığı vermek zorunluydu. İslâmî dönemde ise, sadece İslâmiyetin şehre yerleşimi ve gelişmesi verilebilirdi, ancak ülkemizin büyük çoğunluğunun Müslüman oluşu ve İslâm hakkında temel bilgilere sahip bulunuşunu göz önüne alarak, böyle bir bölümün çalışmamızın hacmini arttıracağını düşündük ve vazgeçtik.

Çalışmamızın bu cildinin son bölümünü ise "Şehrin Mimarî Yapısı" teşkil etmektedir. Bu bölüm aslında çalışmamızın I. Cildi'nin bir bölümü olan "Şehrin Fizikî Yapısı"nın bir parçasıdır. Araştırmamızın I. Cildi'nde bu konu etraflıca incelenmiştir. Şehrin bu fizikî yapısı İslâmî dönemde de devam etmiştir. Bu fizikî yapıya eklenen ise, sadece İslâmî yapılardır. Bu nedenle tekrara düşmemek için İslâm öncesi fizikî yapıya hiç değinmeden, sadece İslâm hâkimiyeti döneminde şehrin fizikî yapısına katılan eserleri bu ciltte ele aldık. Hiç şüphesiz bunların büyük çoğunluğunu dinî yapılar teşkil etmektedir. Bu bölümün diğer bir özelliği ise, anlatımın dipnotlara dayandırılmamasıdır. Çalışmamızın iki cildinin tüm konuları en eski ve temel kaynaklardan modern araştırmalara kadar, ilgili belge ve bilgilere dayandırılarak yazılmış; bu yetmemiş kaynak kritiği yapılarak, zayıf ve tutarsız iddialar da çürütülerek, bilimsel anlamda ciddi bir akademik çalışma ortaya konulmaya çalışılmıştır. Söz konusu bölüm (Şehrin Mimari Yapısı) için böyle bir metoda başvurulmamasının nedeni ise,bu bölümün yazarı Sayın Mehmet OYMAK'ın bu konuda çeşitli eserlerinin oluşundan öte, Urfa ile yatan, Urfa ile kalkan; o tarihî eserleri gözü gibi koruyan ve Urfa'da restore edilen her tarihî eserde emeği olan bir kimse oluşundandır. Ayrıca bu eserler hâlâ ayaktadırlar; herkesin gözü önünde ve her birisi hakkında da onlarca çalışma yapılmıştır. Kısaca bu bölümde dipnotlar verilmesi bibliyografyayı kabartmaktan başka bir işe yaramayacaktı.

II. KAYNAKLAR

Çalışmamızın bu cildinin temel kaynaklarını klasik İslâm tarihlerinin yanı sıra, şehir ve bölge tarihleri, coğrafî eserler, tabakât ve tercüme-i hâl kitapları, kilise tarihleri ve Haçlı vekayînâmeleri teşkil etmektedir. Bunların bir kısmını çalışmamızın I. Cildi'nde de kullandığımız için burada tekrar ele almayacağız. Ancak II. Cildi'mizde ağırlıklı olarak kullandığımız klasik İslâm kaynaklarından, çalışmamız açısından önemli gördüklerimiz hakkında kısa bilgiler vereceğiz. Zira hepsini burada tek tek ele almamız, haklarında kısa da olsa bilgi verip değerlendirme yapmamız, kanaatimizce uygun değildir. Neticede bu İslâm kaynaklarının çoğu hakkında tetkik eserlerde bilgiler mevcuttur.

Şimdi çok sık başvurduğumuz klasik İslâm kaynakları ve müellifleri hakkında kısaca bilgiler verelim:

- *Vâkıdî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer (M.747-823):* IX. yüzyılın en önemli islam tarihçilerinden olan Vakıdî, H.130 (M.747) yılında Medine'de doğmuştur. Dört Halife ve Emevîler devri hakkında bilgi veren ilk İslâm müellifidir. İslâm'da tarih yazıcılığı Vakıdî dönemine kadar Medine Tarih Ekolü ve Irak Tarih Ekolü olarak devam ediyordu. Vakıdî, Medine Tarih Ekolü'nün son temsilcilerindendir. Onun devrinde Medine Tarih Ekolü zirveye ulaştı ve aynı zamanda da sona erdi. Çünkü, Abbasî Devleti'nin kurulmasıyla Hicaz ve Şam bölgeleri önemlerini kaybettiler, İslâm Devleti'nin ilim ve kültür merkezi Irak, bilhassa Bağdad oldu. Vakıdî de bunun farkına vararak H.180 (M.796) yılında Bağdad'a gitti ve Halife Harun er-Reşid ile veziri Yahya el-Bermekî'nin hizmetine girdi, ömrünün son otuz yılını orada geçirdi. H.204 (M.819) yılında Halife Me'mun tarafından Bağdad'ın Rusâfe adı verilen doğu kısmına kadı tayin edildi ve bu görevdeyken H.207 (M.823) yılında 78 yaşında Bağdad'ta öldü. Vakıdî, Kur'an, Hadis, Fıkıh ve Tarih konularında eserler yazmıştır. Ancak O'nun yazdığı eserlerin hepsi günümüze kadar gelmemiştir. Biz O'nun tarih konusunda yazdığı eserlerinden *Tarih-i Fütûhu'l-Cezîre ve'l-Hâbur ve Diyarbekir ve'l-Irak* isim-

li eserinden yararlandık. Eser neşredilmiştir.[1]

- *Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud (öl. M.895):* IX. asrın başlarında İran'ın batı kısmındaki Dinever kasabasında doğdu. Astronomi gözlemleri yapmak için H.235 (M.849) yılında İsfahan'da bulundu. Bu gözlemlerini *Kitabu'r-Rasad* adlı eserinde topladı. Daha sonra Bağdad ve Dinever'de oturdu. H.26 Cemaziyelevvel 282 (M.23 Temmuz 895)'de Dinever'de öldü. Dineverî, *Kitâbu'r-Rasad*'tan başka tarih, coğrafya, hesab-cebir, edebiyat ve nebat konularında 20 cıvarında eser yazmıştır. Ancak bunlardan sâdece *Ahbâru't-Tıvâl* isimli tarih kitabı tam olarak, *Kitâbu'n-Nebât* ise kısmen zamanımıza kadar gelmiştir. *Ahbâru't-Tıvâl* başlıca üç önemli bölümden meydana gelir. Birinci kısmında Hz. Âdem'den başlayıp peygamberler tarihi anlatılır. İkinci kısmında Büyük İskender ve Sâsânîler tarihinden bahseder. Bizim istifade ettiğimiz üçüncü kısım ise kitabın en önemli kısmıdır. Bu kısımda Irak'ın Araplar tarafından fethinden, Hz Ali ile Muaviye arasındaki mücadelelerden, Haricîlerden ve isyanlarından, Hz. Hüseyin'in şehid edilmesinden, Muhtar es-Sakafî'nin isyanından, Abbasî Devleti'nin kuruluşundan, Ali taraftarlarının Horasan'daki faaliyetlerinden geniş bir şekilde bahsedilir. Dineverî, Abbasîler tarihini Mu'tasım'ın ölüm tarihi olan H.227 (M.842) yılına kadar getirir. Kitapta Abbasîler taraftarı bir tutum hissedilir. *Ahbâru't-Tıvâl* yayınlanmıştır.[2]

- *Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (öl. M.897):* II/VIII. asrın başlarında doğdu. O dönemde yaşayan İslâm tarihçilerinin en büyüklerindendir. Farsça'dan Arapça'ya tercüme yapan müelliflerden olması O'nun İranlı olması ihtimalini arttırmaktadır.

Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân ve Ensâbu'l-Eşraf* adlarında iki önemli tarih kitabı bırakmıştır. Her bakımdan güvenilir, tenkidî değeri yüksek olan bu eserlerinde hocası İbn Sa'd'ın tenkitçi zihniyetinin etkisi kuvvetle hissedilir. Bizim istifade ettiğimiz *Fütûhu'l-Büldân,* Hz. Peygamber'in Hayber şehrini fethi ile başlar ve Emevî Halifesi I. Velid devrindeki (M.705-715) fetihlerle sona erer. Belâzurî, bu eserinde fetihleri bölge bölge inceler, her ülkenin fethini kitaplara ve bölge halkının bilgilerine dayanarak anlatır. Siyasî tarihle ilgili

1 Vâkıdî, Ebû Abdillah Muhammed b. Ömer, **Tarih-i Fütûhu'l-Cezîre ve'l-Hâbur ve Diyarbekir ve'l-Irak** (nşr. Abdülaziz Feyyaz Harfuş), Dımaşk 1996.

2 Dineverî, **Ahbâru't-Tıval**, V (nşr. W. Guirgass), Leiden 1888; Kratekovsky, Leiden 1912; Abdülmü'min Amir Kahire 1960.

olaylar arasında yeri geldikçe, idarî ve iktisadî konulara değinir; fetihlerden sonra kabilelerin yerleşimi hakkında bilgi verir. Çeşitli malî divânların dillerinin Arapça'ya çevrilmesinden, vergilerin toplanmasından, mühür kullanılmasından ve para dalgalanmalarından söz eder. Yapılan antlaşmaların metinlerini nakleder. Bu eser İslâm fetihleri konusunda en sağlam kaynaktır. Eser Türkçeye de tercüme edilmiştir.[3]

- *Ya'kubî, Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Veheb b. Vâzıh (öl. M.905):* Ya'kubî, IX. yüzyıl başlarında doğdu. Büyük tarihçi ve coğrafyacılardandır. Abbasî divanlarında çalışan bir kâtipler âilesinden gelir. Ya'kubî'nin iki eseri zamanımıza gelmiştir. Bunlardan birisi *Kitâbu't-Târih* adlı eseridir ki, düzenli bir şekilde kaleme alınan ilk dünya tarihidir. Eser dünyanın yaratılışı ve Adem'le başlar, sonra İsrail oğullarından, İsâ ve Havarîlerden, Bâbil, Asur hükümdarlarından, Süryanîler, Hindliler, Çinliler, Yunanlılar, Romalılar, İranlılar, Türkler, Mısırlılar, Berberîler, Habeşliler, Cahiliye devri Araplarının tarihlerinden bahsettikten sonra İslâm tarihine girer. Eserin sona erdiği M.872 yılına kadarki İslâm tarihini halifeler ve yıllara göre anlatır. Siyasî tarih yanında kültür tarihiyle de ilgili bilgiler verir. Eser neşredilmiştir.[4]

Yakubî'nin ikinci eseri *Kitâbu'l-Büldan* adlı coğrafya kitabıdır. Sahasında en eski ve en değerli eserdir. Ya'kubî bu coğrafya kitabını uzun süren araştırmalardan ve seyahatlerden sonra topladığı malzemeye dayanarak kaleme almış ve H.278 (M.891) yılında tamamlamıştır. Eser toplanan vergiler, toporafya ve istatistik konusunda verdiği bilgiler bakımından da değerlidir. Eserin uslubu açık ve sadedir, eser neşredilmiştir.[5]

- *Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (M.840-922):* Taberî H.225 (M.840) yılında Hazar Denizi'nin güneyindeki Taberistan bölgesinin Amul şehrinde doğdu. İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük din âlimlerinden ve tarihçilerindendir.

Taberî'nin asıl konumuzla ilgili olan *Kitâbu Ahbâri'r-Rüsûl ve'l-Mülûk (Târihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk)* adlı

3 Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, nşr. M. J. Goeje, Leiden 1866; trc. Zakir Kadirî Ugan 1955-56, MEB, yay. 2 c.; Yay. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

4 Ya'kubî, **Tarih**, nşr. Houstma, Leiden, 1860, 1883. Bu neşre dayanarak Necef'de 1351, Beyrut'ta 1960'da yayınlanmıştır. Biz Abdülemîr Ali Mühenna'nın Beyrut 1993 neşrinden istifade ettik.

5 Ya'kubî, **Kitâbu'l-Büldan**, nşr. De Goeje, Leiden 1892. Sonra bu baskının tekrarları yapılmıştır.

eseri, *Taberî Tarihi* diye meşhur olmuştur. Eser yaratılıştan M.915 yılına kadar gelmektedir. Taberî bu eserinde, Tefsir'inde verdiği mesajı tarih sahasında da vermek istemiştir. Tefsirinde olduğu gibi, tarih sahasında da zamanına kadar yazılan malzemeyi gözden geçirmiş, sağlam bulduğu rivâyetlerin hepsini eserine almış ve bunlar arasında tercih yapmamıştır. Rivayetleri, sened zinciri ve metinleriyle vermiş, tercihi okuyucuya bırakmıştır. Böylece, Buharî ve Müslim'in hadis sahasında yaptıklarını Taberî tarih sahasında yapmıştır. Rivayetleri tercih ve tenkit etmemesinde hadisçiliğinin etkisi büyüktür. O daha çok senetlerin sağlamlığına bakmıştır. O'na göre, tarih geçmiş nesillerin tecrübesidir. Bu sebeble kendi devrindeki olayları kaydederken fazla bilgi vermemiştir. Taberî, tarihinin Hicret'ten önceki kısımlarını konularına göre tertip etmiş, bunda kronolojik sırayı gözönüne almamıştır. Hicret ile olayları yıllara göre anlatmaya başlamıştır. Taberî tarihi, İslâm-Türk tarihinin en büyük kaynaklarındandır. Bu kıymetli eserin tahkikli neşrinin yanısıra, dilimize tercümesi de yapılmıştır.[6]

- *Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (öl. M.956)*: Hayatı hakkında kitaplarında verilen notlardan başka bilgimiz yoktur. Kendi kayıtlarına göre Mes'ûdî, H.III/M.IX. asrın ikinci yarısında Bağdad'ta doğdu. Büyük tarihçi ve coğrafcılardandır. Bize kadar gelen eserleri tarih, coğrafya karışımıdır. İyi bir tahsil yaptıktan sonra içindeki seyahat duygusunu yenemiyerek o zamanki zor şartlara rağmen H.300 (M.912) tarihinde genç yaşında uzun bir seyahate çıktı. İran ve Hindistan'ı dolaştı. Çin'e giden Müslüman kervanlarına katılarak Çin ve Güneydoğu Asya'yı gezdi. Hazar Denizi sahilleri, Suriye ve Mısır O'nun gezip gördüğü yerler arasındadır. Bu seyahatlerinden sonra M.945 yılında Suriye'ye döndü ve Dımaşk'ta yerleşti. Bundan sonra bazen Şam'da bazen Mısır'da bulundu. Bu kadar çok seyahat ettiği için tarih ve tarihî-coğrafya konularında birçok eser yazmıştır. Ancak günümüze iki eseri gelmiştir. Bunlardan biri *Mürûcü'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevâhir* adlı tarih kitabıdır. Eser iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısmında İslâm'dan önceki milletlerin tarih ve coğrafyasından bahsedilir. İkinci kısımda ise M.912 yılına kadarki İslâm tarihi anlatılır. Eser, neşredilmiştir.[7] Mes'ûdî'nin ikinci ese-

6 Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1879-98, I-III.; Milletler ve Hükümdarlar Tarihi (terc. Z. Kadirî Ugan-Ahmet Temir) MEB yay. Ankara-1991.

7 Mes'ûdî, **Mürûcü'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevâhir** (nşr. C. Barbierde Meynard-Pavet de Courteille Metin ve Fransızca trc. İle birlikte) Paris 1861-1877, Kahire 1303.

ri ise *et-Tenbih ve'l-İşraf* adlı tarihî-coğrafya kitabıdır. Tarihî-coğrafya açısından son derece kıymetli bilgiler içeren bu eser, neşredilmiştir.[8]

- *Bundarî, Kıvâmüddin Ebû İbrahim Fetih b. Ali b. Muhammed el-İsfehânî (öl. M.1245):* İslâm tarihinin önemli kaynaklarından kabul edilen Vakidî'nin *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ* adlı eseri, aslında İmâdeddîn el-Kâtib el-İsfehânî'nin *Nusretü'l-Fetre ve Usretü'l-Fıtra* adlı eserinin bir özetidir. Bundarî, bu eseri özetlerken metne son derece bağlı kalmış, İmâdeddin'in bedîî olmayan sanatlarını, özene bezene yaptığı secileri, iddialı teşbihleri, birtakım şahsiyetler, özellikle şairler hakkındaki iddialarını eserden çıkarmış, selefinin uzun uzadıya tasvirlerinin lüzumsuz lafızlarını atarak özet bir Selçuklu tarihi meydana getirmiştir. Tarihçiler, Bundarî'yi İmâdeddin'e tercih ederler. *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra* sonraları pekçok tarihçiye kaynak olmuştur. Eser, neşr ve tercüme edilmiştir.[9]

- *Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye:* Sadreddin el-Hüseynî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır (öl. H.590/M.1194)'a isnat edilen bu eserin asıl müellifi henüz kesin olarak tesbit edilememiştir. Eserin iki yerinde Sadreddin Ebu'l-Hasan'ın isminin geçmesi tarihçileri, eserin O'na ait olduğu düşüncesine sevketmiştir. Müellif tahminen XII. asrın sonu ile XIII. asrın ilk çeğreğinde yaşamış ve eserini de H.622 (M.1225) yılından sonra yazmıştır. Nitekim eserde en son görülen tarih de budur. Eser, XII. asırda yazılan, fakat bize kadar gelmeyen *Zübdetü't-Tevârih* adlı eserden ve İsfahanî'nin *Nusretü'l-Fetre*'sinden istifade edilerek yazıldığından kıymetli ve Selçuklu tarihinin önemli kaynaklarından biridir. Eser neşr ve tercüme edilmiştir.[10]

- *Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-Halebî (M.1090-1163'dan sonra):* Azîmî H.483 (M.1090) yılında Haleb'de doğdu. Tarihe dair üç eser yazdı. Bunlardan *Azîmî Tarihi* diye bilinen muhtasar İslâm Tarihi H.538 (M.1143) yılına kadar gelmektedir. Kitap çok muhtasar olup olayları bazen birer cümle ile geçiştirmektedir. Buna rağmen başka kaynaklarda bulunmayan bazı bilgileri verdiğinden

8 Mes'ûdî, **Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf** (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1894.

9 Bundarî, **Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ** (nşr. M. Th. Houstma), Leiden 1889; (Türkçe'ye. trc. Kıvâmeddin Burslan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İstanbul 1943, TTK, Yay. Ankara 1999.

10 Sadreddin el-Hüseynî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır (öl. 1194), **Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye** (nşr. Muhammed İkbâl), Lahor 1933, trc. Necati Lugal, Ankara 1943, 19992.

dolayı kıymetlidir. Eser kısmen neşredilmiştir.[11] İbnü'l-Adîm, İbnü'l-Esîr ve İbn Hallikan gibi müellifler eserlerini yazarlarken Azîmî'nin bize kadar gelmeyen asıl mufassal tarihinden yararlanmışlardır.

- *İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (M.1116-1200):* H.510 (M.1116) yılında Bağdad'ta doğdu. 300'den fazla kitap yazdı. H.597 (M.1200) yılında yine Bağdad'ta öldü. Tarih ve biyografi sahasındaki kitaplarından en önemlisi ve bizim de istifade ettiğimiz *el-Muntazam ve Mültekatü'l-Multazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem* adlı İslâm tarihidir. Eser yaratılıştan H.573 (M.1177) yılına kadar gelmekte olup, yıllara göre tertip edilmiştir. Olayları kronolojik bir sıra içinde verdikten sonra, o yıl içinde ölen meşhur şahısların tercüm-i hallerinden bahseder. Eser fazla teferruatlı olmamasına rağmen, verdiği bilgilerin sıhhatli olması itibariyle önemli bir kaynaktır. Eserin son kısımları neşredilmiştir.[12]

- *Râvendî, Muhammed b. Ali (öl.M.1207):* İran'ın Kâşan şehri civarındaki Râvend kasabasındandır. Hayatı hakkında fazla bilgi yok. H.577 (M.1181) yılında Irak Selçukluları sarayında görev yapmış, bu hanedan H.590 (M.1194) yılında sona erince Anadolu Selçuklu sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev (öl. M.1211)'in hizmetine girmiş ve H.603 (M.1207) yılında ölmüştür. Tarih sahasındaki önemli kitabı Farsça olarak kaleme aldığı *Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* adlı eseridir. Eser başlangıçtan H.590 (M.1194) yılına kadar gelen bir Selçuklu tarihidir. Müellif bu eserini H.599 (M.1203) yılında telif etmeye başlamış, kendi döneminden önceki Selçuklu tarihi için, Ebû Tahir el-Hâtunî ile Zahîreddin Nişâburînin *Selçuknâmesi*'den faydalanmıştır. M.1160-1194 yılları arasındaki Irak Selçukluları tarihi hakkında ayrıntılı ve sağlam bilgiler verir. Ancak kronolojiye fazla önem vermemiş, bir edebiyat kitabı gibi darb-ı mesel ve şiirlere fazla yer vermiştir. Eser neşir ve tercüme edilmiştir.[13]

- *İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed (M.1160-1233):* H.555 (M.1160) yılında Cizre'de doğdu. İbnü'l-Esîr, Taberî ve Mes'ûdî gibi büyük İslâm tarihçilerinden biridir. Tarih sahasında yazdığı dört büyük eseri zamanımıza

11 **Azîmî Tarihi** (Selçuklularla İlgili Bölümler: H. 430-538/M.1038-1143), Yay. Ali Sevim, Ankara 1988.

12 İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam ve Mültekatü'l-Multazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem** (nşr. F. Krenkow), Haydarâbâd 1357-59/1938-40.

13 Râvendî, **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr** (nşr. M. İkbal), Londra 1921; Trc. A. Ateş, Ankara 1957-1960.

kadar gelmiştir. Bunlardan en önemlisi ve en çok istifade ettiğimiz eseri *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı büyük İslâm tarihidir. Eser dünyanın yaratılışından başlayarak M.1231 yılına kadar gelir. Müellifin bu eseri devrinden itibaren dünya çapında haklı bir şöhret kazanmış, bundan sonra İslâm ve Türk tarihiyle uğraşanların başlıca kaynaklarından olmuştur. Bu önemini bugün de korumaktadır. Eser ana hatlarıyla siyasî-askerî İslâm tarihidir. Biyografi ve kültür tarihiyle ilgili konulara çok az yer verir. Kaynakların adını nadir olarak zikreder. Kendisinden önceki tarihçileri gerektiğinde tenkit eder. Kitap güzel bir üslûbla yazılmış, tarihî olaylar arasında sağlam muhakemeler kurulmuştur. Olaylar lüzumsuz tafsilattan, senet zincirinden ustaca çıkarılarak canlı bir tarih anlatımı meydana getirilmiştir. Daha sonra gelen pek çok tarihçi O'nun verdiği malzemeyi kısaltarak kendi devirlerinin tarihlerine ilâve etmişlerdir. Eser neşir ve tercüme edilmiştir.[14]

Müellifin ikinci eseri olan *et-Tarihu'l-Bâhir* adındaki Musul Atabeyleri tarihinden de istifade ettik. Bu eser de yayınlanmıştır.[15]

- *Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu (M.1186-1257):* M.1186 yılında Bağdad'ta doğdu. Dedesi tarafından yetiştirildi. O'nun ölümünden sonra Dımaşk'a gitti. Bu şehrin dinî ve ilmî muhiti hoşuna gidince buraya yerleşti. H. 654 (M.1257) yılında Dımaşk'ta öldü.

Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân adlı eseri yaratılıştan H.654 (M.1256) yılına kadar gelen büyük İslâm tarihidir, yıllara göre tertip edilmiştir. Eserin aslı 30 ciltten fazla olmalıdır. Bu önemli eserin H.495-654 (M.1101-1256) yıllarına ait son kısımları Haydarâbâd'ta neşredilmiştir.[16]

- *Ebû Şâme, Şihâbeddin Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî (M.1203-1268):* H.599 (M.1203) yılında Dımaşk'ta doğdu. Tarih sahasındaki en önemli eseri *Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*'dir. Eser H.597 (M.1201) yılına kadar gelen bir Zengîler ve Eyyûbîler siyasî tarihidir. İbnü'l-Kalânisî, İmâdeddin el-Kâtip, İbn Şeddâd, İbnü'l-Esîr ve İbn Ebî Tayy'ın eserlerinden alınarak yapılan bir kompilasyondur. Kendisi pek az şey ilâve etmiştir. Eser neşredilmiştir.[17]

---

14 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih I-XII** (nşr. C. J. Tornberg), Leiden 1851-1876; trc. A. Özaydın-A. Ağırakça, İstanbul 1987.

15 İbnü'l-Esîr, **et-Tarihu'l-Bâhir fi'd-Devleti'l-Atabekiye** (nşr. A. A. Tulaymat), Kahire 1963.

16 Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân, I-II**, Haydarâbâd 1951-52.

17 Ebû Şâme, **Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn** (nşr. M. Muhammed Hilmi), I-II, Kahire 1956-62.

- *İbn Bîbî, Nâsıreddin Hüseyin b. Muhammed (öl. M.1282): el-Evâmiru'l-Alâ'iye fi'l-Umûri'l-Alâ'iye* adlı eserini, Alâeddin Ata Melik Cüveynî'nin isteği üzerine Farsça olarak kaleme almıştır. Eserinin adındaki ikinci el-Alâ'iye kelimesi Alâeddin Keykubâd'ın adına işâret eder. Eserde II. Kılıç Arslan'ın ölümünden (M.1192) itibaren H.679 (M.1281) yılına kadarki Anadolu Selçuklu Devleti tarihi anlatılır. Müellif, II. Kılıç Arslan devri ve daha öncesi için yeterli bilgi bulamadığı için, o devirleri anlatmamıştır. Eserde olaylar kronolojik tertip üzere edebî bir üslubla anlatılmış, bazan olaylarla ilgili resmî vesikalar verilmiştir. Fakat müellif, tarihçi olmadığı için olayların tarihlerini genellikle vermemiştir, verdiği tarihlerin bir kısmı ise hatalıdır. Eserinde anlattığı olayların çoğuna ya şahit olmuş veya olaya şahit olan kişilerden almıştır. Anadolu Selçukluları tarihi bakımından önemli bir kaynaktır. Eser neşir ve tercüme edilmiştir.[18]

- *Cüveynî, Alâeddin Ata Melik b. Muhammed (M.1226-1283):* H.623 (M.1226) yılında Bağdad'ta doğdu. İyi bir kâtip ve idareci olan Alâeddin Cüveynî aynı zamanda büyük bir tarihçidir. *Tarih-i Cihân Güşâ* adlı Farsça eseri İsmailîler, Hârezmşahlar ve Moğollar hakkında yazılmış başlıca kaynaklardandır. Reşideddin ve Vassaf, O'nu eserlerinde hülasa ederek vermişlerdir. Eser neşir ve tercüme edilmiştir.[19]

- *İbn Şeddâd, İzzeddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. İbrahim (M.1217-1285):* Eyyûbîler ve Memlûkler devrindeki büyük kâtiplerden, elçilerden ve âlimlerdendir. H.613 (M.1217) yılında Haleb'te doğdu. Bu şehirde tahsilini yaptı. H.640 (M.1242) yılında Haleb Eyyûbî hükümdarı el-Melik en-Nâsır tarafından Harran'ın vergilerini teftişle görevlendirildi. Ardından, Meyyâfârikîn (Silvan)'de bulunan Moğollarla anlaşma yapmak için müzâkerelerle görevlendirildi. H.659 (M.1261) yılında Mısır'a gitti. Memlûk Sultanı Baybars tarafından iyi karşılandı. Kendisine bürokraside görev verildi. H.684 (M.1285) yılında Kahire'de öldü.

İbn Şeddâd, devlet görevleri yanında tarih sahasında değerli eserler yazmıştır. Bunların en meşhuru ve en çok istifade ettiğimiz eseri *el-A'lakı'l-Hatîre fî Zikr-i Ümerâi'ş Şâm ve'l-Cezîre*'dir. Eser bu bölgelerin Eyyubîler devrindeki kültür tarihi

18 İbn Bibi, **el-Evâmiru'l-Alâ'iye fi'l-Umûri'l-Alâ'iye** (tıpkı basım olarak nşr. A. Sadık Erzi), Ankara 1956; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

19 Cüveynî, **Tarih-i Cihân Güşâ** (nşr. Mirza Muhammed Kazvinî), I-III, Leiden-London 1912-1916 (trc. Mürsel Öztürk), I-III, Ankara 1999.

bakımından en önemli kaynaktır. Siyasî tarih yanında topoğrafya, şehirler, kasabalar, buralardaki medreseler, hastahaneler, hanikâhlar, hanlar, hamamlar, kaleler, surlar, câmiler, köprüler ve kiliseler hakkında bilgi verir. Zaman zaman vergiler, iktisadî hayat konularına da temas eder. Müellif bu eserini H.671-680 (M.1272-1281) yılları arasında tamamlamıştır. Zamanımıza ulaşan bu önemli eserin Haleb ve civarına ait kısmı Dominique Sourdel tarafından 1953 yılında, Dımaşk-Filistin-Ürdün'e âit kısmı iki cilt halinde Sâmi Dehhan tarafından 1954, 1963 yıllarında, el-Cezîre'ye ait kısmı ise Yahya Abbâre tarafından 1978 yılında Dımaşk'taki Fransız Enstitüsü yayınları arasında neşredilmiştir.[20]

- *İbn Vâsıl, Cemâleddin Ebû Abdillah Muhammed b. Salim el-Hamevî (M.1207-1298):* H.604 (M.1207) yılında Hama'da doğdu.

İbn Vâsıl'ın tarihe dair eserlerinin en meşhuru *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbari Benî Eyyûb* adlı Eyyûbîler Devleti tarihidir. Eser büyük bir dikkatle yazılmış olup içinde resmî vesikalara da yer verilmiştir. Müellif baş tarafındaki bilgileri genellikle Kadı el-Fâdıl, İmâdeddin el-Katib, İbnü'l-Esîr, İbn Şeddâd ve İbnü'l-Adim'in eserlerinden almış, bunlara pek az ilâve yapmıştır. Ancak H.620 (M.1223) yılından sonraki döneme âit verdiği bilgiler ise kendi gözlemlerine, derlediği bilgilere dayanır. Bu yıldan sonra Eyyûbîler tarihi için birinci derecede kaynaktır. Daha sonraki tarihçilerin büyük bir kısmı Eyyûbîler tarihini yazarken O'nun bu eserinden geniş ölçüde faydalanmışlardır. Eser neşredilmiştir.[21]

- *Reşideddin Fazlullah b. İmâdüddevle Ebu'l-Hayr Ali (M.1248-1318):* H.646 (M.1248) yılında Hemedan'da doğdu.

Reşideddin'in en önemli eseri *Câmiu't-Tevârih*'tir. Bu eseriyle Reşideddin İslâm dünyasının yetiştirdiği önemli tarihçilerden biri olmuştur. Bazı kaynakların ihmal ettiği Moğol-Türk tarihine önemli yer ayırmış, bu iki milletin tarihte oynadığı rolü daha açık bir şekilde ortaya koymuştur. Bu arada Oğuznâme'yi eserine almıştır. Eserine Gazan Han'ın emriyle başlamış, Olcaytu Han zamanında (M.1304-1316) tamamlamıştır. Eserin Gazneliler ve Selçuklular'a ait kısmı Ahmed Ateş tarafından yayın-

20 İbn Şeddad, **el-A'laku'l-Hatîre fî Zikr-i Ümerâi'ş Şâm ve'l-Cezîre III/1** (nşr. Yahya Abbâre), Dımaşk 1978.

21 **İbn Vâsıl,** Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyub I-III, **nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1953, 1957, 1960; IV-V, nşr. Hasaneyn M. Rabî, Kahire 1972, 1977.**

lanmıştır. Biz bu kısımdan faydalandık.[22]

- Aksarâyî, Kerîmeddin Mahmud b. Muhammed: H.VII (M.XIII). asrın ikinci yarısı ile H.VIII (M.XIV). asrın ilk çeyreğinde Anadolu'da yaşadı. Aksaraylı olması ihtimalinden dolayı bu nisbe ile anılmaktadır. Farsça olarak kaleme aldığı *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr* adlı eseri İbn Bibi'nin eserinden sonra Anadolu Selçuklu Devleti tarihinin ikinci önemli kaynağıdır. H.703 (M.1323) yılında yazılan eser İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş'a ithaf edilmiştir. Eser Hz. Peygamber devrinden başlayarak yazıldığı tarih olan H.703 (M.1323) yılına kadar gelir. Eser neşir ve tercüme edilmiştir.[23]

- Ebu'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddin İsmail b. Ali (M.1273-1331): Aynı zamanda Hama meliki olan Ebu'l-Fidâ, Eyyûbî âilesinden gelen en büyük âlimlerdendir.

Ebu'l-Fida, idarî işlerin yanında ilmî çalışmaları da beraber yürütmüştür. Büyük bir şâir, tarihçi ve çeşitli ilimlerde uzmandı. Üç önemli eseri zamanımıza gelmiştir. Bunlardan birincisi Ebu'l-Fida Tarihi diye tanınan *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*'dir. Dört cüz halinde tertip edilen bu eser H.729 (M.1329) yılına kadar gelir. Dayandığı kaynakların sayısı 25 civarındadır. H.663-729 (M.1265-1329) yılları arasındaki olaylardan bahseden dördüncü cüz ise kendi müşahedelerine, yakından takip ettiği olaylara dayanmaktadır. Kitap yazıldığı andan itibaren büyük bir rağbet görmüştür. Eser Avrupa'da erken tanınan İslâm tarihlerindendir. İbnü'l-Verdî bu esere bir tetimme yazarak H.749 (M.1348) yılına kadar getirmiştir. Eser neşredilmiştir.[24]

Ebu'l-Fida'nın ikinci önemli eseri *Takvîmü'l-Büldân* adlı coğrafyasıdır. Tavsifî bir coğrafya kitabı olan bu eser tablolar halindeki fizik ve matematik bilgileriyle zenginleştirilmiş, Batlamyus coğrafyası, *Kitâbu'l-Atvâl,* el-Birunî, İbn Saîd, İbn Havkal, el-İdrisî'nin coğrafyaları gibi temel kitaplara dayandırılmıştır. Müellif, yeryüzü ve iklimler hakkında bilgi verdikten sonra, 623 yerleşim merkezinden ve bunların enlem-boylamlarından bahsetmiştir. Eser

22 Reşideddin, **Câmiu't-Tevârih** (Yay. Ahmed Ateş), II/4 **Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi**, Ankara 1957, II/5 **Selçuklular Tarihi**, Ankara 1960.

23 Aksarâyî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr** (nşr. Osman Turan), Ankara 1944; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

24 Ebu'l-Fida, **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer** (nşr.Edib Ârif ez-Zeyyin), I-VII, Beyrut 1375-81.

H.721 (M.1321) yılında tamamlanmıştır. Eser neşredilmiştir.[25]

- *Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (M.1273-1347):* Türk asıllıdır. Babaları Meyyafârikîn'den Dımaşk'a göçmüştü. Zehebî, tarih ve hadis ilimlerinde İslâm tarihinde yetişen en büyük âlimlerdendir. Bilhassa tarih ve biyografi sahalarında çok sayıda eser yazmıştır. Biz onun *Düvelü'l-İslâm* adlı eserinden yararlandık. Eser H.731 (M.1331) yılına kadar gelen bir İslâm devletleri tarihi olup, müellifin büyük eseri *Tarihu'l-İslâm*'ın muhtasarı durumundadır. Eser neşredilmiştir.[26]

- *İbn Fazlullah, Ahmed b. Yahya el-Ömerî (D. H.700/M.1301-Ö.H.749/M.1348):* İbn Fazlullah, şâir, edib ve âlim bir kişiydi. İyi bir üslupçu idi. Uzun müddet devlet idaresinde çalışmış, bununla beraber görev almadığı zamanlarda boş durmadan eser yazmakla uğraşmıştır. Üç ansiklopedik eseri vardır. Bunlardan en meşhuru *Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr* adlı 27 ciltlik eseridir. Eser coğrafya, tarih, devlet teşkilatı ve idârecilik bakımından önemlidir. Biyografi bakımından çok değerlidir. Zamanındaki Memlûkler, Anadolu Beylikleri, Moğollar ve Celâyirliler tarihi hakkında en önemli kaynaklardandır. Müellif, bu eserinde bir inşâ kâtibi için gerekli her türlü bilgiyi vermek istiyordu. Eser önce kısımlar halinde neşredilmiştir; tamamı ise Fuad Sezgin tarafından 1988 yılında fotokopi halinde Frankurt'ta yayınlanmıştır.[27]

- *Hamdullah el-Müstevfî, Ahmed b. Atabek Tâceddin Ebû Bekir Hamd (M.1281-1350):* Hamdullah'ın istifade ettiğimiz *Tarih-i Güzîde* adlı eseri, Reşideddin'in *Câmiu't-Tevarih*'nin bir hulasasıdır. Yalnız esere bazı bilgiler ilave etmiş, *Camiu't-Tevarih*'ten sonraki olayları anlatmıştır. Eser neşredilmiştir.[28]

- *İbn Kesîr, İmâdeddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer (M.1300-1373):* İbn Kesîr tarihçi ve hadis bilginidir. Tarih sahasında en önemli eseri *el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih* adlı büyük İslâm tarihidir. XIV cilt halinde yıllara göre tertip edilen eserin en önemli kısmı Peygamberin Sîreti ve Dört Halife devrine ait kısımları ile devrindeki olaylardan bahseden son

25 Ebu'l-Fida, **Takvîmü'l-Büldân**, Yazma nüsha Nuruosmaniye Ktp., nr. 3002; nşr. Reinaud ve De Slane, Paris 1840; Fransızca trc. Reinaud, I-III, Paris 1848-1883.

26 Zehebî, **Düvelü'l-İslâm, I-II**, Haydarâbâd 1365/1945.

27 İbn Fazlullah, **Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr** (nşr. Fuat Sezgin), I-XXVII, Frankurt 1408/1988 (tıpkıbasım).

28 Hamdullah el-Müstevfî, **Tarih-i Güzîde** (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran hş. 1330-39.

kısmıdır. Siyasî tarih bakımından zayıf olan eser biyografi bakımından zengindir. Eser yayınlanmıştır.[29]

- *Kalkaşandî, Ahmed b. Abdullah (veya Ali) (M.1355-1418):* Kalkaşandî'nin tarih sahasındaki en meşhur eseri H.814 (M.1412) yılında tamamladığı *Subhu'l-A'şâ fî Kitâbet el-İnşâ* adlı eseridir. İnşâ (sekreterlik) sanatı ve diğer idarî konularda bilgi veren, inşa sanatından pek çok resmî vesika örneği içeren eser bir mukaddime ve on makale üzerine tertip edilmiştir. Kaynakları arasında İbn Fazlullah'ın *Mesâliku'l-Ebsâr* ve *et-Ta'rif bi'l-Mustalah eş-Şerîf* adlı eserleri, Takiyyüddin Abdurrahman b. Nâzır el-Ceyş'in *Teskîfü't-Ta'rif'i* ile *Urfu't-Tarif'i* ve pek çok eser vardır. Eser zamanımıza kadar gelmiş ve neşredilmiştir.[30]

- *Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed (M.1361-1451):* Aynî'nin tarihe dair eserlerinin başında *Ikdu'l-Cumân fî Târih-i Ehli'z-Zaman* adlı büyük İslâm tarihi gelir. 24 cilt tutan eser H.850 (M.1447) yılı olayları ile sona erer. Eser yıllara göre tertip edilmiştir. Kendi zamanından önceki devirlere ait kısımları daha önce gelen tarihçilerin eserlerinden olduğu gibi nakiller yaparak meydana getirmiştir. Bu kaynaklar arasında zamanımıza gelmeyenler de vardır. Kendi zamanına ait kısımlar son derece orijinaldir. Müellif hattı dahil çeşitli nüshaları zamanımıza gelmiştir. Eserin iki cildi yayınlanmış, diğer ciltleri yazma halindedir.[31]

- *İbn Tağribirdî, Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf (M.1409-1470):*

İbn Tağribirdî'nin en önemli eseri *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kahire* adlı tarihidir. Eser H.20 (M.641) yılında Mısır'ın fethiyle başlar H.873 (M.1467) yılına kadar gelir. Kitap hükümdarların devirlerine, her hükümdarın devri de yıllara göre tertip edilmiştir. Mısır tarihiyle uğraşanların başlıca kaynaklarındandır. Dolayısıyla İslâm tarihi için de önemli kaynaktır. Eserde Eyyûbîler ve Memlûkler geniş biçimde anlatılır. Kendi devri için ana kaynaklardandır. Eser yayınlanmıştır.[32]

---

29 İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih, I-XIV,** Kahire 1351-58/1932-39.

30 Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şâ fî Kitâbet el-İnşâ**, (nşr. Muhammed Abdürrasul İbrahim), I-XIV, Kahire 1331-1338/1913-1920.

31 Aynî, **Ikdu'l-Cumân fî Târih-i Ehli'z-Zaman** (nşr. Abdurrazzak el-Tantavî el-Kermut-M. M. el-Emîn), I-II, Kahire 1982, 1989; Yazma nüsha Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2374-2396, c. I-XXIV.

32 İbn Tağribirdî, **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kahire** (nşr. M. Hüseyin Şemseddin) Beyrut 1413/1992.

- *İbnü'l-Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temimî (M.1073-1160):* İbnü'l-Kalanisî'nin meşhur eseri *Tarihu Dımaşk,* Ihşidîler'in son zamanlarından başlayıp Nureddin'in Dımaşk'ı ele geçirmesinden sonraki birkaç yıla kadar gelmektedir. Selçuklular ve Börüler devrindeki Dımaşk ve Şam tarihi için ilk elden kaynaktır. Eserin ilk kısımlarında olayları valilerin devirlerine göre anlatır. H.449 (M.1057) yılından itibaren ise yıllara göre bilgi verir. Bilhassa Birinci Haçlı Seferi sırasında Müslümanlarla Haçlılar arasında geçen olaylar hakkında ilk elden kaynaktır. İbnü'l-Kalânisî bunların çoğuna şahid olmuş ve Dımaşk Divanü'r-Resâil'ne gelen vesikalardan faydalanmıştır. Hatta bu vesikaların bir kısmını kendi yazmıştır. Eserinde bazen bu vesikalara da yer verir. Geniş ölçüde yararlandığımız bu eser yayınlanmıştır.[33]

- *İbnü'l-Ezrak, Ahmed b Yusûf el-Fârikî (M.1116-1181'den sonra):* İbnü'l-Ezrak, *Târihu Meyyâfârikîn* adlı eseriyle tanınır. Bu eser zamanımıza gelmiştir. Eserin mevcut kısmı Hz. Ömer'in hilâfetinin ortalarından H.572 (M.1176) yılına kadar gelmektedir. Eserin tamamı ise Meyyâfârikîn'in kuruluşundan itibaren başlıyordu. Baş kısım mevcut nüshalarda eksiktir. Eser Meyyâfârikîn'in tarihi yanında İslâm tarihi, Irak, Şam, el-Cezîre, Selçuklular, Doğu Anadolu Beylikleri, Atabeyler, Mervânîler, Artuklu Beylikleri hakkında da bilgiler verir. Eserin, Meyyâfârikîn'de Bad (Baz) b. Dustek tarafından bir Kürt emirliği kurulmasıyla H.374 (M.984) başlayıp, H.512 (M.1118) yılına kadar gelen kısmı, Bedevî Abdüllatif Avad tarafından 1959 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Diğer kısmı yazma halindedir.[34]

- *Üsâme b. Munkız (M.1095-1188):* Üsâme'nin tarihle iligi eserlerinin en meşhuru otobiyografisi, aynı zamanda edebî neşrin en güzel örneklerinden biri olan *Kitâbu'l-İ'tibâr*'dır. Gençlik ve olgunluk devrindeki hatıralarını anlattığı bu eserinde, devrinin sosyal ve siyasî olaylarını da işler. Eser neşredilmiştir.[35]

- *İbü'l-Adîm, Kemâleddin Ebu'l-Kâsım Ömer b. Ahmed (M.1193-1262):* İbü'l-Adim fıkıh, hadis, tarih sahalarında zamanın ileri gelenlerindendi. Haleb tarihiyle ömrü boyun-

33 İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Târih-i Dımaşk**. (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908; (nşr. Süheyl Zekkar), Dımaşk 1983.

34 İbnü'l-Ezrak, **Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid**, Biritish Museum Or. 5803, P. 23694. **Târihu'l-Farikî, ed-Devletü'l-Mervaniye** kısmı (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959.

35 Üsâme b. Munkız, **Kitâbu'l-İ'tibâr** (nşr. Philip K. Hitti), Princeton 1930.

ca ilgilenmiş ve bu konuda *Buğyetü't-Taleb fî Târih-i Haleb* adında büyük bir eser yazmıştır. Eserin 10 ciltten fazlası zamanımıza gelmiş ve Fuat Sezgin tarafından 1986 yılında Frankurt'ta fotoğraf baskısı; Beyrut'ta Dâru'l-fikir tarafından matbaa baskısı yapılmıştır. Fihristi ise 1990 yılında yayınlanmıştır. Eserin baş kısmında Haleb tarihine ve topografyasına dair bilgiler verildikten sonra, İslâm tarihi boyunca Haleb'te yaşayan ve Haleb'e uğrayan önemli kişilerin biyografileri verilir. Biyografiler alfabetik olarak tertiplenmiş olup, siyasî ve kültürel tarihine dair bilgiler de içerir. Ayrıca Ali Sevim, *Buğyetü't-Taleb*'teki Selçuklu devlet adamlarının biyografilerini seçerek tenkitli neşir halinde 1976 yılında Ankara'da yayınlamıştır.

İbü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb*'teki siyasî tarihe dair verdiği bilgilere başka kaynaklardan ilaveler yaparak *Zübdetü'l-Haleb min Târih-i Haleb* adında başka bir eser daha yazmıştır. Bu eser de yayınlanmıştır.[36]

- *Hârezmî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Musa*: H.184-232 (M.800-847) yılları arasında yaşadı. Halife Me'mun zamanında Bağdad'ta Beytü'l-Hikme'de çalışan âlimlerdendi. O'nun bizi ilgilendiren eseri *Kitâbu Sûreti'l-Arz* adındaki coğrafya kitabıdır. Bu eser İslâm dünyasında coğrafyaya dair yazılan ilk orijinal kitap sayılabilir. Yeryüzündeki şehirler, dağlar, göller, denizler, ırmaklar hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Kitap, Batlamyus Coğrafya'sının tashih edilmiş ve tamamlanmış, kısmen de değiştirilmiş şeklidir. Nalino, bu eseri İtanyaca'ya çevirmiştir. O'na göre bu eser, hiçbir Avrupa milletinin ilmî faaliyetlerinin ilk devrinde benzerini meydana getiremediği kadar mükemmel bir eserdir. Eser, Me'mun için yapılan dünya haritasına göre yazılmış, başlıca şehirlerin adları verilmiştir. Kitabın cetvelleri yedi iklim sistemine göre tertiplenmiştir. Kitaptaki yer isimleri genellikle Batlamyus'un eserindeki yer isimleriyle uygunluk gösterir. Meridyen ve paraleller hakkında verilen bilgiler bir dünya haritası yapmayı kolaylaştırır. Eser neşredilmiştir.[37]

- **İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah**: M.820 yılı civarında doğdu, M.912 yılı civarında öldü. Babası Taberistan valiliği yapmıştı. Kendisi İran'ın Cebel bölgesinde posta müdürlüğünde bulunmuş,

36 İbü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb min Târih-i Haleb** (nşr. Sami ed-Dehhân), I-III, Dımaşk 1951, 1954, 1968.

37 Hârezmî, **Kitâbu Sureti'l-Arz** (nşr. H. Von Mzik), Leipzig 1926. Aynı neşir 1962'de tekrarlanmıştır.

daha sonra Abbasî Halifesi Mu'temid'in nedimleri arasına girmişti. Bizim istifade ettiğimiz eseri *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı coğrafyaya ait eserdir. Bu kitabı yazarken kendi topladığı bilgilerin yanında Batlamyus'un eserinden, posta idaresinin defterlerinden, Hilâfet Sarayı'nın arşivinden istifade etmiştir. Kitap, H.272 (M.886) yılında tamamlanmış olmalıdır. Kitapta genel ve astronomik coğrafya, yolların haritaları, vilâyetlerin vergileri, seyahat haberlerine dair bilgiler bulunur. Sadece İslâm dünyası değil, İslâm dünyası dışındaki bölgelerden de bahseder. Kitap, topoğrafya konusunda önemli bir kaynak olmuş, el-Ceyhanî ve daha sonraki âlimler tarafından istifade edilmiştir. Eser neşredilmiştir.[38]

- *İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî (öl. M.902'den sonra):* M.IX. asrın ikinci yarısı ile M.X. asrın ilk çeyreğinde yaşadı. Coğrafyaya dair *Kitâbu'l-Büldan* adlı eserini H.289-290 (M.902-903) yıllarında tamamladı. İbnü'l-Fakih bu kitabını yazarken Samanîler'in veziri el-Ceyhanî'nin eserinden faydalandı. İbnü'n-Nedim, *Kitâbu'l-Büldan*'ın 1000 yaprak kadar olduğunu kaydeder. Eser, bir coğrafya kitabı olduğu gibi, pek çok edebî bilgi de verir, kültür tarihi bakımından da çok önemlidir. el-Makdisî, bu eserden geniş ölçüde faydalanmıştır. Eser, Ali b. el-Hasan eş-Şeyzerî'nin H.413 (M.1002) yılında yaptığı muhtasarla zamanımıza gelmiş ve neşredilmiştir.[39]

- *İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî (öl. M.951):* M.X. asrın ilk yarısında yaşadı. Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Suverü'l-Ekâlim* adlı eserini genişletip buna çok miktarda bilgi ekliyerek *Suretü'l-Arz* veya *Kitabu'l-Mesâlik ve'l-Memalik* (veya *Mesâliku'l-Memâlik*) adlı coğrafya kitabını yazdı. Kitap İslâm dünyasından ve ona komşu ülkelerden bahseder. Ülkeler, yollar, şehirler, karalar ve denizler hakkında bilgi verir. Sosyal ve kültürel konulara da değinilmiştir. İstahrî, H.340 (M.951) yılında İbn Havkal ile görüşmüş, O'ndan kendi eserini düzeltmesini ve tamamlamasını istemiştir. Eser zamanımıza gelmiş ve neşredilmiştir.[40]

- *İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed en-Nasîbî (M.900-977):*

38 İbn Hurdâdbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik** (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889. Neşir 1967'de tekrarlanmıştır.

39 İbnü'l-Fakîh, **Kitâbu'l-Büldân** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1885; (nşr. Yusuf et-Tâvî), Beyrut 1996.

40 İstahrî, **Mesâlikü'l-Memâlik** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1870. 1927 ve 1967 yıllarında bu baskı tekrarlanmıştır. Dâru Sadır (Beyrut) da aynı baskıyı tekrarlamıştır.

Aslen Nusaybin'lidir. Büyük bir coğrafya bilginidir. H.340 (M.950) yılında coğrafyacı Istahrî ile görüşmüş, Istahrî O'ndan *Sûretü'l-Arz* adlı coğrafya kitabını tamamlamasını istemişti. Nitekim İbn Havkal yazdığı *Sûretü'l-Arz* adlı eserini İstahrî'nin eseri üzerine bina etmiş, coğrafî bilgiler yanında haritalara da önem vermiştir. Bu kitap klâsik İslâm coğrafya edebiyatının zirvesini temsil eder. Eser, yer ve yer yüzünün fizikî coğrafyası hakkında bir mukaddime ile başlar. Bundan sonra Arap Yarımadası, Fars Denizi, Mağrib, Endülüs, Sicilya, Mısır, Şam, Akdeniz, el-Cezîre, Fars, Kirman, Sind, Doğu Anadolu, Azerbaycan, Cibal, Kafkasya, Hazar Denizi ve Mâverâünnehir bölgelerini sırayla anlatır. Coğrafî bilgilerin yanında şehirlerdeki sosyal hayat, önemli binalar, madenler, ticaret, sanat, ziraî mahsuller, fiyat hareketleri hakkında da önemli bilgiler verir. Eser neşredilmiştir.[41]

- *Makdisî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî (M.947-990):* Makdisî, İbn Havkal ile beraber klâsik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerindendir. H.336 (M.947) yılı civarında Kudüs'te doğdu. Kitabında kaydettiği bazı olaylardan O'nun H.380 (M.990) yılına kadar yaşadığı anlaşılıyor. H.354-364 (M.965-975) yılları arasında Haleb'de bulundu. H.374 (M.984) yılında Horasan ve Mâverâünnehir'de, H.375 (M.985) yılında Şiraz'da bulunduğu görülüyor. H.378 (M.988) yılında *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim* adlı ünlü coğrafya kitabını tamamladı. Makdisî, kitabının mukaddimesinde kendisinden önce coğrafya konusunda eser yazanlardan, onların kitaplarından, astronomik coğrafyadan bahseder, değerlendirmeler yapar. O, Cahiz ile başlayıp İbnü'l-Fakih ile zirveye ulaşan *el-Büldân* ilminden başka kozmoğrafya ilmini de iyi biliyordu. Fakat daha çok Ebû Zeyd el-Belhî'nin İslâm Atlası Ekolü'nün bir takipçisiydi. O, İbn Havkal'ın eserindeki bilgileri bir ileri merhaleye taşıdı. Eserini yine yedi iklim üzerine tertip etti. Kitabının mukaddimesinden itibaren iyi bir proğram takip ederek fizikî, ekonomik, politik ve sosyal coğrafyayı yazdı. İslâm dünyasını Arap ülkeleri ve Acem ülkeleri olmak üzere ikiye ayırdı. Her bölgeden bahsederken önce o bölgenin merkezini, sonra kürelerini (âmilliklerini) ve diğer şehirlerini anlattı. Eser bize kadar gelmiş ve basılmıştır.[42]

- *Kudâme b. Ca'fer Ebu'l-Ferec el-Kâtib el-Bağdadî (M.873-939):* Arapça, edebiyat, şiir, mantık ve coğrafya konularında âlim olan Ku-

41 İbn Havkal, **Kitâbu Sûreti'l-Arz** (nşr. J. H. Kramers), Leiden 1937, Frankurt 1413/1992.

42 Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1887, 1906, 1967.

dâme, H.320 (M.932) yılında *Kitabu'l-Harac* adlı eserini yazdı. Eserini Ali b. İsa'ya takdim etti. Eserin ikinci kısmı zamanımıza kadar gelmiş ve bu kısmın tek nüshası Köprülü Ktp., 1076 nr. da bulunmaktadır. Eserin bazı kısımları M. J. De Goeje tarafından 1889 yılında Leiden'de neşredilmiştir. Eserin tamamının fotokopi baskısı F. Sezgin tarafından 1986 yılında Frankurt'ta yayınlanmıştır. Eser önce devletin eyaletlerinin taksiminden ve posta teşkilatından bahsetmekte, her bölgenin vergi miktarını göstermektedir. Bunun yanında İslâm dünyasına komşu memleketler hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra, geniş bir şekilde vergi teşkilatından ve idare hukukundan bahsetmektedir.[43]

- *İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Kinânî (M.1145-1217)*: İbn Cübeyr, H.578-579 (M.1182-1183) yıllarında doğuya yaptığı seyahatinde Mısır, Hicaz, Irak, el-Cezîre ve Şam bölgelerini dolaştı. Gördüklerini ve hatıralarını *Tezkire bi'l-Ahbâr an İttifâkati'l-Esfâr* adlı seyahatnâmesinde anlattı. Zamanımıza ulaşan bu eser Salahaddin devrinde Mısır, Hicaz, Irak, el-Cezîre, Şam, Sicilya, İspanya bölgelerindeki sosyal ve siyasî hayatı, ilim, sanat ve ticareti aksettiren en önemli kaynaklardandır. Eser neşredilmiştir.[44]

- *İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd Kâtibü'l-Vakıdî (M.784-845)*: Vakıdî'nin talebesi olan İbn Sa'd, genellikle hocasının eserlerine dayanarak *Kitabü't-Tabakâti'l-Kebîr* ve bunun muhtasarı olan *Kitabü't-Tabakâti's-Sagîr* adlı eserlerini yazdı. Bunun yanında Ehl-i kitâb rivâyetleri ile vesikalar konusunda Hişam b. Muhammed el-Kelbî'den geniş ölçüde faydalandı. Her iki eser zamanımıza gelmiştir. *Kitabü't-Tabakâti'l-Kebîr* iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısım Peygamber'in sîretinden, ikinci kısım ise Sahabe ve Tâbiîn ve onlardan sonra gelen bazı din âlimlerinin hayatlarından (biyografilerinden) bahseder. *Kitabü't-Tabakâti'l-Kebîr* neşredilmiş, diğeri yazma halindedir.[45]

- *İbnü'n-Nedim, Muhammed b. İshak (M.937-1010)*: İbnü'n-Nedim'in en önemli ve kendisini meşhur eden eseri *Kitâbu'l-Fihrist*'tir. Bu eser İslâm dünyasında H.377 (M.987) yılına kadar yazılan veya Arapça'ya tercüme edilen kitaplardan ve müelliflerinden bahseder. İslâm'ın ilk dört asrındaki ilmî faaliyetlerin âdeta bir aynasıdır. Kitap konu-

43 Kudâme b. Ca'fer, **Kitâbu'l-Harac**, Köprülü Ktp., nr. 1076. (Bazı kısımlarını nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1889; tamamının fotokofi baskısı F. Sezgin, Frankurt 1986.

44 İbn Cübeyr, **Tezkire bi'l-Ahbâr an İttifâkati'l-Esfâr**, Dâru Sâdır, Beyrut 1980.

45 İbn Sa'd, **Kitabü't-Tabakâti'l-Kebîr** (nşr. E. Sachau), Leiden 1904-1918, IX cilt. **Kitabü't-Tabakâti's-Sagîr**'in tek nüshası ise İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesinde bulunmaktadır.

lara ayrılmış on makaleden meydana gelir. Eser neşredilmiştir.[46]

- *İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım (M.1198-1270):* İbn Ebî Useybia ünlü bir tabib ve geniş kültür sahibi iyi bir araştırmacıydı. Eserlerinden sadece bir tabibler tarihi olan *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ* adlı kitabı zamanımıza gelmiştir. Modern zamanlara kadar meydana getirilmiş en iyi tıp tarihidir. Önce eski Yunan, Hind, Babil tabiblerinden ve eserlerinden bahsettikten sonra, bölge bölge en eskiden en yeniye doğru İslâm tarihinde yetişen tabiblerden bahseder. Bu konuda din ve millet farkı gözetmez. Kitapta ilim tarihi bakımından başka kaynaklarda olmayan pek çok bilgi yer alır. İslâm dünyasındaki ilmî ve sosyal hayat hakkında geniş bilgi verir. Kitap sahasında son derece önemli olup siyasî tarihlerde verilen bilgileri tamamlar. Eser yayınlanmıştır.[47]

- *İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed (M.1211-1282):* Bermekîler'e dayanan ve ilimle uğraşan bir âileden gelir. H.608 (M.1211) yılında Erbil'de doğdu. İbn Hallikan, fıkıh, edebiyat, Arapça ve tarih sahalarında geniş bilgi sahibiydi. Müderrislik, kadılık ve fetva vermekle meşgul olmuş bir âlimdi. Başlıca eseri *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâi'z-Zamân* adlı büyük biyografi kitabıdır. Eser alfabetik olarak tertip edilmiştir. Yazar, İslâm dünyasında kendi zamanına kadar yetişen büyük devlet adamlarını, âlimleri, edibleri, filozofları ve şairlerin biyografilerine eserinde yer vermektedir. Eser yayınlanmıştır.[48]

Çalışmamızın II. Cildi'nin siyasi tarih bölümünün 1098-1146 yılları arasını, Haçlı Konluğu dönemi teşkil etmektedir. Bu dönemi yazan Prof. Dr. Işın DEMİRKENT, İslam kaynakları ile yerli müellifler (Süryani, Ermeni)'in kaleme aldıkları vekayinâmelerin yanısıra ağırlıklı olarak Haçlı kroniklerini kullanmıştır. Ermeni ve Süryani vekayinâmelerini biz de I. Cildi'mizde kullanıp, haklarında bilgi verdiğimiz için burada tekrar üzerinde durmayı lüzumsuz görüyoruz. Okuyucuya ve araştırmacılara bilgi açısından sözkonusu bölümde kullanılan ve birinci elden kaynak kabul ettiğimiz önemli Haçlı kronikleri hakkında özet bilgi vermekle yetineceğiz.

- *Fulcherius Carnotensiz, Gesta*

46 İbnü'n-Nedim, **Kitâbu'l-Fihrist** (nşr. Flügel), Leipzig 1871-1872. Eserin bundan sonra yapılmış neşirleri ve çeşitli dillere tercümeleri vardır.

47 İbn Ebî Usaybia, **Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ** (nşr. A. Müller), Königsberg-Kahire 1299/1882.

48 İbn Hallikan, **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâi'z-Zamân** (Yay. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-VI, Kahire 1948.

Francorum Iherusalem Peregrinantium: 1059 tarihinde doğan Fucherius, fanatik bir Katolik rahiptir. Papa II. Urbanus'un başkanlığında 1095 yılında toplanan ve Haçlı Seferinin ilan edildiği Clermont Konsiline de katılan ruhanilerdendir. İlk Haçlı seferine iştirak eden Fucherius, 1097 sonbaharında Baudouin de Boulogne'un ana Haçlı ordusundan ayrılışı sırasında, O'nun hizmetine girmiş ve Baudouin'in Kudüs Haçlı Kontluğu kralı olarak 1118 yılında ölümüne kadar yanında kalmıştır.

Fulcherius'un *Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium* adlı bu çalışması, Urfa Haçlı Kontluğu için en önemli ve ilk elden kaynakların başında gelmektedir. Zira Fulcherius, ilk Urfa kontunun tüm icraatlarının bizatihi şahidi olmuştur. Hadiseleri ve gelişmelir sıcağı sıcağına kaydetmiştir. Eserde dikkat çeken en önemli nokta ise, yazarın bazı olaylarda sükût etmesi, bazılarında ise tafsilata girmemesidir. Efendisiyle ilişkileri gözönüne alınırsa, bu konuda objektif davranmadığı düşünülebilir. Özellikle Urfa'nın ikinci kontu Baudouin de Bourg dönemindeki olayları ele alışında, bu husus daha bariz hissedilmektedir. Eserin I. Haçlı Seferi ile ilgili kısmı, M.E. McGinty tarafından İngilizceye çevrilerek *(Fukher of Chartres, Chronicle of the First Crusade)* Oxford'da 1941 yılında yayınlanmış, tam tercümesi ise R. Reyan tarafından *(Fucher of Chartres, A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127* Knoxville - 1969) neşredilmiştir.

- *Albertus Aquensis, Liber Christianae Expeditions pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae:* Albertus Fucherius gibi I. Haçlı Seferi'ne katılmadığı ve olayların bizzat şahidi olmadığı halde, yazdığı bu eser ihtiva ettiği tafsilatlı bilgilerden dolayı Fucherius'un eserinden daha önemlidir. Eser hakkında birçok açıdan modern Haçlı Seferleri tarihçileri çeşitli tenkitler yapmışlarsa da, bu tenkitler eserin ihtiva ettiği tafsilatlı bilgilerin kıymetini düşürmemiştir. Albertus, bu eserini 1120-1158 yılları arasında kaleme almıştır. Yazar, birçok konuda objektif olmamakla beraber hadiselerin tafsilatında, bölgenin yerli kaynaklarıyla uygunluk ve tutarlılık gösterdiğini kaydetmek gerekir. Ayrıca birçok rivayetinin yerli ve islam kaynaklarınca teyid edilmesi de son derece önemlidir.

Albertus'un bu önemli eseri H. Hefele tarafından iki cild halinde Almancaya *(Albert von Aachen, Geschichte des Ersten Kreuzzuges, Jena 1923)* tercüme edilerek neşredilmiştir.

Urfa Haçlı Kontluğu hakkında çok önemli bilgiler ihtiva eden bu iki temel kaynağın dışında, zaman zaman müracaat edilen ve bazı olayların aydınlatılmasında önemli ipuçları yakalanan Haçlı vekayinâmelerinden de kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Örneğin Raimundus Aguilers'in

Historia Francorum qui Ceberunt Iherusalem adlı eseri, Suruç'un Baudouin de Boulogne tarafından zaptıyla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Yine yazarı belli olmayan ve anonim kabul edilen *Gesta Francorum et Aliorum Hierosoli-mitanorum* adlı eserin Guibertus Novigenti'nin ilaveleriyle 1109'da vücuda getirilen yeni redaksiyonu olan *Historia quaedicitur Gesta Dei per Francos'tan*, ilk Urfa kontuna karşı tasarlanan bir komplonun tarihini tesbit bakımından ve bunun gibi birkaç olayın aydınlatılması açısından önemini vurgulamakta fayda mülahaza ediyoruz. Yine, Radulfus *Cadomensis'in Gesta Tancredi in Expeditione Hierosolymitane* adlı eseri ile, Galterius Cancellarius'un *De Bello Antiochene* çalışmasını ve Willermus Tyrensis'in *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* adlı eserini de zikretmek gerekir.[49]

Kaynaklar hususunda son olarak şunu da ilave edelim: Bilgisayar ve internet tozlu kütüphane raflarının, nemli arşiv ortamlarının papucunu çok kısa bir zaman içinde dama atacaktır. Bir çok temel bilgi internet ortamına hızla aktarılmaktadır. Böylece bilgiye ulaşmanın en hızlı, en ucuz ve zahmetsiz yolu araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Ülkemizdeki çalışmalar açısından alışılmamış, hatta yadırganabilir bir yöntem olarak -şimdilik- algılansa da, er-geç bu noktaya gelinecektir. Çalışmamızda meşhur kilise babalarının eserleri bu yöntemle Sayın Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ tarafından kullanılmıştır. Bunların en önemlileri şunlardır[50]: Eusebius'un *The Church History*, İrenaus'un *Adversus Heareses*, Josephus'un *Antiquities of the Jews*, Justin'in *The First Apology*, Origen'in *Contra Celsum*, Tertullian'ın *Adversus Marcionem* ve *Adversus Haereses*, Theodoret'in *Letters* ... vb.

Sözü fazla uzatmamak için çalışmamızda kullandığımız araştırma eserleri ve makaleler hakkında sadece şunu söylemekle yetinelim: Bunlar hakkında tanıtıcı bilgiler vermek, kitabın hacmini büyütmekten başka bir işe yaramaz. Ayrıca bu tür eserlere isteyen her okuyucu rahatlıkla ulaşabilir. Çalışmamızın bu cildinde kullandığımız tetkik eser ve makaleleri, bibliyografyada vermekle yetindik.

49 Raimundus Aguilers'in **Historia Francorum qui Ceberunt Iherusalem** adlı eseri R.H.C. (Recueil des Historiens des Croisades'te Paris 1841-1906, III. s.231-309'da neşredilmiştir. Anonim olan **Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum** adlı eser; R.Hill tarafından **The Deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem** adıyla Oxford - 1979'da neşredilmiştir. Radulfus Cadomensis'in **Gesta Tancredi in Expeditione Hierosolymitane** adlı eseri, R.H.C. occ., III, s.587-716 sayfaları arasında, Galterius Concellarius'un **De Bello Antiochene** adlı çalışması ise aynı ciltte 75-132. sayfaları arasında yeralmaktadır. Willermus Tyrensis'in **Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum** adlı eseri Kausler tarafından **Geschichte der Kreuzzüge und konigreichs derusalem, aus dem Lateinischen des Erzbisch ofes Wilhelm von Toyrus, Stuttgart - 1844** adıyla Almanyaca çevrilerek neşredilmiştir.

50 Bu eserlerin alındığı internet adresleri bibliyografyada verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM FETHİNDEN OSMANLI HÂKİMİYETİNE KADAR URFA'NIN SİYASÎ VE SOSYAL TARİHİ

I. URFA'NIN İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ

Mustafa KORKMAZ*

1. Bölgede Bizans'ın Son Günleri

İslâm fethi öncesinde Urfa halkının içinde bulunduğu psiko-sosyal şartlar hiç şüphesiz fethin kolaylaşması ve kalıcı olmasında önemli bir âmil olmuştur. Bu cümleden olarak, şehire Abgar Hanedanlığının sona ermesinden beri başkentten atanan valilerden pek çoğu Osrhoene Eyâleti yerlisi değildi[51]. Bu durumun şehir halkı ile merkezi yönetim arasında müspet bir diyalog ve ilişkiler ağının kurulmasında engel teşkil ettiği düşünülebilirse de, merkezi Urfa olan Osrhoene Eyâleti halkı ile Bizans merkezî idâresi arasındaki uyumsuzluk ve memnuniyetsizliğin temelinde yatan husus dinî ayrılık, yani kilise kavgalarından kaynaklanıyordu. Nitekim V. yüzyılın sonundan itibaren şehir halkının çoğunluğu Mono-

* Yrd. Doç. Dr. CBÜ. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

51 J.B.Segal, **Edessa; The Blessed City**, Oxford, at the Clarendon Press 1970, 192.

fizit akideyi benimsediği halde valilerin çoğu Melkit idi[52].

451'de Chalcedon (Kadıköy)'da toplanan konsil Monofizitleri aforoz ettikten sonra[53] iki mezhep arasındaki düşmanlık Urfa halkının şiddetli dinî baskı ve işkencelere maruz kalmalarına kadar vardırılınca[54] halkın bilincinde şehre gelen Müslümanlar kurtarıcı gibi görüldüler[55].

İslâm fethi öncesinde içinde Urfa'nın da yer aldığı Osrhoene (El-Cezire) Eyâleti, Bizans ve Sasaniler arasında bölgede siyâsi üstünlüğü ele geçirmek yolunda uzun dönemli ve yıpratıcı mücadelelere sahne olmuş en son Heraklius idâresindeki Bizans kuvvetlerinin 627 yılında Ninova yakınlarında Sasaniler'i bozguna uğratmaları neticesinde, son defa olarak Roma-Bizans idâresine geçmiştir[56].

İslâm fetih sürecinde, el-Cezire Bölgesinin Şam ordusu veya Irak ordusu tarafından fethedildiği hususuyla ilgili olarak İslâm tarihçileri arasında ihtilaf olmakla beraber[57], ister Şam ordusu, isterse Irak ordusu olsun tarihçiler bölgenin fethiyle İyad b. Ganm'ın görevlendirildiği hususunda mutabık kalmışlardır[58]. Müsennâ b. Harî'nin vefatından sonra Hz. Ömer tarafından Saad İbn-i Ebi Vakkas Irak'ın fethine memur edilirken[59], Ebu Ubeyde İbni'l-Cerrah da

52 Segal, **Edessa**, 192; Melkit tabiri Süryanca Melko (kral) kelimesinden gelmektedir. Kelimenin tam karşılığı Melkoye'dir. Kral taraftarları demektir. Istılahta ise Bizans Devletinin Kadıköy Konsili'nde (451) kabul ettirdiği resmi teolojik görüşe (yani Kadıköy kararlarına, İsa-Mesih'te iki tabiat olduğuna inanan) sahip kilise mensuplarına Süryaniler tarafından verilen addır. Batılılar da bu tabiri (Melkit) aynen kullanmışlardır. Bugün bu adla Türkiye, Irak ve Suriye'de bu kilise hayatiyetini devam ettirmektedir.

53 Bu konu ile ilgili geniş bilgi için çalışmamızın bkz. C.I., 435 vd.

54 Bkz. C.I., 439 vd.

55 Geniş bilgi için bkz. Muhammed Dayfallah el-Bataniye, *"Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslâm Fetihleri İle Olan İlişkileri"*, (çev. Abdülhalik Bakır) **Belleten LXIII/238**, Aralık 1999, 869-934.

56 Bkz. Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan) TTK yay., Ankara 1991, 96; A.A. Vasiliev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. A. Müfid Mansel), Ankara 1943, 252; Auguste Bailly, **Bizans Tarihi I**, (çev. Haluk Şaman), Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz, 129.

57 Söz konusu ihtilaflar ile fetih istikametlerinin münakaşası hakkında geniş ölçüde bir değerlendirme ile ilgili olark bkz. F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul 1960, 48-69.

58 Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdadî, **Tarihu Bağdad I**, (neşr., M. Emin el-Hancı), Kahire 1931, 183 vd ; Ahmed b. Yahya el-Belazûrî, **Fütûhu'l-Büldan**, (çev., M. Fayda), Ankara, 1987, 246 ; Taberî, **Tarih-i Taberî Tercümesi III**, İstanbul 1983, 83 ; İbnü'l-Esir, **El-Kâmil Fit-Tarih II**, (çev. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul 1985, 486-489.

59 Ahmed b. Ebî Yakub b. Cafer el-Yakubî, **Tarihü'l- Yakubî II**, (nşr. Abdülemir Ali Mühenna) Beyrut 1993, 32.

Suriye'nin fethine memur edilmişti[60]. Ebu Ubeyde kendine bağlı kumandanlardan Halid İbn-i Velid ve Yezid İbn-i Ebi Sufyan'ın ordularıyla Şam'ı muhasara etti[61]. Bu sırada Bizans İmparatoru Heraklius Şam'ın imdadına bir ordu göndererek muhasarayı kaldırmak istedi. Ancak İslâm ordusu karşısında bozguna uğradı[62]. Ebu Ubeyde 635'te Şam'ın fethinden sonra Hıms (Humus)'ı kuşattı ve aldı[63]. Heraklius hiç olmazsa Hıms'ı kurtarmak için el-Cezire Bölgesinden bir ordu teşkil etmek üzere harekete geçti. Bu hususta Urfa'yı hareket üssü olarak kullandı. Teşkil edilen ordu Hıms'a hareket ederken el-Cezire şehirlerinden Hit ve Karkîsiya'nın Saad İbn-i Ebi Vakkas tarafından kuşatıldığı haberi geldi.

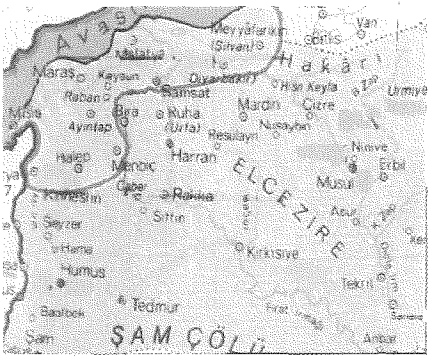

El-Cezire halkı, birden bire doğudan karşılarına çıkan bu kuvveti görünce Hıms'ın kurtarılması için gitmenin faydasız ve gereksiz olduğunu düşünerek geri dönmüşlerdi. Roma ordularının, Arap orduları karşısında uğradığı bozgunlarla Suriye şehirlerinin birer birer elden çıktığı görülüyordu. İran'a karşı yapılmış mücadelenin artık hiçbir faydası yoktu. Heraklius, Pers İmparatorluğu'nu mağlup etmek suretiyle sadece Müslüman Arapların işini kolaylaştırmıştı. Roma İmparatorunun müthiş bir mücadeleden sonra Sasaniler'den geri almış olduğu Urfa ve Mezopotamya yöresi üzerine, tabiî bir felaket gibi, İslâm-Arap orduları çökmüştü. Hıristiyanlık için kurtarmış olduğunu zannettiği kutsal topraklarda (Urfa ve yöresi) artık yeni bir dinin temsilcileri yerleşiyorlardı. İsa'nın kutsaması da artık bir işe yaramadı. Bu akıbet, ihtiyarlamaya başlayan hükümdarı manen ve maddeten çökertti. Heraklius, ikâmet ettiği Hımıs'tan ayrılırken son bir defa daha geniş Suriye topraklarına bakmış ve Taberi'nin bildirdiğine göre büyük bir üzüntü ile "*Elveda Suriye, sana ebediyen elveda, seni daha ön-*

60 Ebu Abdilllah Muhammed b. Ömer el-Vakidî, **Tarih-i Fütuhu'ş-Şam ve'l-Cezire ve'l-Habur ve Diyarıbekir ve'l-Irak**, (neşr. Abdülaziz Feyyaz Harfüş) Dımaşk 1996, 29-30; Yakubî, **Tarih II**, 28.

61 Kemaleddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb I**, (nşr. Sami ed-Dehhan), Dımaşk 1951, 25.

62 Vakidî, **Futuhü'l-Cezire**, 30; Yakubî, **Tarih II**, 41.

63 Yakubî, **Tarih II**, 41; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb I**, 25.

ce koynunda misafir olarak selamlıyordum. Bundan sonra bir araya gelmeye ve bunların geri dönmelerine imkan yoktur. Dönenler de korkakça dönebileceklerdir. Bu ne acı behtbahtlıktır"[64]. İhtiyar İmparatorun artık yapabileceği hiçbir şey yoktu. Bu üzüntü ve kahırla, Suriye'ye elveda ederek Hımıs'tan Urfa'ya döndü, oradan da Samsat yoluyla İstanbul'a hareket etti[65].

636'da Yermuk'ta Bizanslılar telâfisi mümkün olmayan bir hezimete uğrayınca, Urfa'da bulunan Bizans'ın Osrhoene Valisi John Cateas muhtemelen bu hezimet haberiyle paniğe kapılan halkın da baskısıyla Ebu Ubeyde ile temasa geçerek Arap ordularının Fırat'ı aşmamaları şartıyla kendilerine yıllık vergi vermeyi taahhüt etti. Ebu Ubeyde'nin harekatını bir müddet ertelemesi, bu verginin birkaç yıl ödendiğini göstermektedir. Cateas'ın bu girişimi İmparator Heraklius tarafından kabul görmedi ve 637'de azledildi[66]. Yerine bu bölgedeki Bizans değerlerini kurtarmak için hiçbir katkı sağlamayan Ptolemy'nin atanmasıyla taahhüt edilen yıllık haraç ödenmemiş ve böylece Müslümanlara bölgede serbest hareket etme imkanı doğmuştur[67].

2. Urfa'nın Fethi ve Yeniden Yapılandırılması

Urfa'nın fethinin nasıl gerçekleştiğine gelince, Şam fatihi Ebû Ubeyde'nin ani ölümü üzerine Hz. Ömer, Iyad b. Ganm'ı O'nun yerine el-Cezire Bölgesinin fethiyle görevlendirdi. 639 yılı Eylül başlarında 5.000 kişilik bir orduyla hareket eden Iyad, önce 6 günlük bir muhasaradan sonra Rakka'yı aldı, daha sonra Harran üzerine yürüdü. Harran kuşatıldığında şehir halkından Harranîler, şehirde kendisinin önce Urfa'ya gitmesini isteyen bir zümrenin bulunduğunu ve bu şehir ile yapacağı antlaşmayı kendilerinin de kabul edeceklerini ve kendisiyle Hıristiyanların arasını bulacaklarını, gönderdikleri bir elçi vasıtasıyla Iyad'a bildirdiler. Kendilerine Harranîler denilen ve Sabiî akideyi benimsediklerini iddia eden zümrenin[68] tekliflerini şehir Hıristiyanları da kabul ettiler. Bunun üzeri-

64 Taberî, **Tarih III**, 83 vd. ; krş. H. Dursun Yıldız, "*Hz. Ebu Bekir Devri*", **DGBİT II**, 55; Zekeriya Kitapçı, **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler I**, Konya 1999, 267-268.

65 G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 103-104; Hasan Açınal, **Urfa Tarihi**, Ankara 1997, 51.

66 Duval, **Histoire d'Edesse**, 227.

67 Duval, **Histoire d'Edesse**, 227; F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 87-88; Segal, **Edessa**, 192-193.

68 Bu konuda geniş bilgi için çalışmamızın I. Cildinin 333-375 arası sayfalarına bakınız.

ne bir bölük askeri Harran'ın kuşatılmasında bırakan Iyad, diğer askerlerle beraber Urfa üzerine yürüdü[69].

Urfa kuşatıldığında şehir halkı Iyad'ın kumandasındaki Müslüman askerlerin üzerine bir müddet ok ve taş attılar. Daha sonra aralarında oluşturdukları bir kuvvetle müslümanlar üzerine saldırdılar. Ancak yenilgiye uğradılar ve şehre sığınmak zorunda kaldılar. Sonunda şehrin piskoposu Iyad'a barış ve antlaşma dileklerini ileten bir elçi gönderdi. Bunun üzerine Iyad, Urfa piskoposuna hitaben bir mektup yazdı. Mektupta dikte ettiği şartlara göre Zimmî statüsünde oldukları tavzif edilen Hıristiyan halka, can ve mal güvenliklerinin sağlanması karşılığında her erkek yetişkin için bir dinar ile iki müdd buğday ödenmesi, yolların ve köprülerin tamiri ve bakımından sorumlu olunması, bölgeye yeni gelen Müslümanlara iyi niyet beslenmesi kabul edildi. Böylece fazla mukavemet göstermeden yapılan barış antlaşmasından sonra Urfalı Hıristiyanlar cizye ve haraç mükellefi olmaya rıza göstermişlerdi. Bu barış antlaşmasının şartlarının daha sonra sırasıyla fethedilen Harran, Sümeysat, Seruc (Suruc), Res'keyfa, Ardu'l-Beyda, Resü'l-Ayn, Tell-Mevzen gibi şehirler için de "Ruha antlaşmasına göre" ibaresiyle uygulandığı rivâyet edilmektedir[70].

İslâm fethini izleyen yıllarda Osrhoene olarak adlandırılan bölgede daha sonraları plânlı bir etnik yapı değişikliği göze çarpmaktadır. Nitekim sınırlarında değişiklik olmaksızın sonraları bu bölgenin "Diyar-ı Mudar" ibaresiyle isimlendirilmesi, sözü edilen bölgeye (yani Habur ile Fırat Nehrinin büyük havzası arasındaki bölge) Halife Ömer'in Muaviye'ye talimatıyla Arap Mudar Aşiretinin yerleşmeye başlamasından kaynaklanmaktadır. Mudar Aşiretine bu bölgenin şehir ve köylerinden uzakta bulunan sahipsiz topraklar verildi. Muaviye bu aşiret mensuplarının güvenliğini sağlamak üzere bölge şehirlerine askerî birlikler yerleştirdi. Mudar Aşiretinin bölgeye iskânı daha sonraki yüzyıllarda da devam etti. Bunların içinde büyük ve önemli bir kolu meydana getiren Kayslar, göçebe hayat tarzını sürdürmekte idiler. Ancak zamanla bunlardan bazı zümreler bu hayat tarzını terk ederek yerleşik hayata geçtiler. Kaysların Numair (Numeyr), Uqail (Ukayl) ve Sulaim(Süleym) gibi bazı küçük

69 Belâzurî, **Fütuhu'l-Büldân**, 249; Segal, **Edessa**, 193.

70 Taberî, **Tarih III**, 83; Belâzurî, **Fütuhû'l-Büldân**, 248-253; İbnü'l-Esir; **el-Kâmil fi't-Tarih II**, 488-489; Belâzurî'de kaydedilen her yetişkin erkek için alınması kararlaştırılan iki müdd buğday yerine J. B. Segal iki ölçek un demektedir. Bkz., Segal, **Edessa**, 193.

kolları ise bölge tarihinde önemli rol oynadılar[71].

İslâm fethiyle beraber Diyar-ı Mudar'ın ve bütün el-Cezire Bölgesinin etnik çehresi yavaş yavaş değişirken[72], Bizans döneminin eski eyâlet sınırları ve fizikî taksimatı genellikle aynı kalmıştır[73].

Iyad b. Ganm'ın el-Cezire'nin diğer kesimlerini fethederken Urfa'yı hareket üssü olarak kullanması, bu şehrin Bizans döneminde olduğu gibi ilk zamanlarda da Diyar-Mudar'a merkezlik yaptığını ortaya koymaktadır[74] ki, bu bölge bilindiği üzere Bizans'ın Osrhoene Eyâletine tekabül ediyordu. Esasen henüz Urfa fethedilmeden önce, bir diğer ifadeyle Iyad'ın el-Cezire'nin fethine memur edildiği sırada kendisinin Halife Ömer tarafından Hıms ve Kınnesrîn ile beraber el-Cezire'nin valiliğine tayin edilmesi, 639'da Urfa'nın daha sonra diğer el-Cezire beldelerinin fethinden sonra da, 641 yılında Hıms'ta ölümüne kadar el-Cezire valisi olarak kalması[75], Hıms ve Kinnnesrîn şehirlerinin, fetih sürecinde el-Cezire bölgesinin eyâlet haline gelmesinde organize merkezler olarak rol üstlendiklerini göstermektedir. Hz. Ömer zamanında bu şehirlere biçilen söz konusu rolün, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde daha bariz hale geldiği[76], hatta 709 yılında Emevî halifesi Velid zamanında eyâlet merkezinin Kınnesrîn'den Harran'a taşınmasına[77] kadar sürdüğü söylenebilir.

---

71 Segal, **Edessa**, 193.

72 El-Cezire bölgesinin Diyar-ı Mudar kısmı haricinde, Arap kabilelerinin iskânına açılan diğer iki kısmı da buraları yurt tutan kabilelerin isimlerine binaen Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Rebia ibareleriyle isimlendirilmişti. Bu husutsa bkz: İzzüddin Muhammed b. Ali İbn-i Şeddâd, **A'laku'l-Hatire fî Zikr-i Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, (neşr. Yahya Abbâre), Dımaşk 1978, 5.

73 İ. Ortaylı, **Türk İdare Tarihine Giriş**, Ankara 2000, 68.

74 Bu hususta Belâzurî'deki Davud bin Abdilhamid'in rivâyetiyle ilgili olarak bkz., **Fütuhû'l-Büldan**, 250; ayrıca, 644'te İslâm kuvvetlerinin Bizans'ın Batnae (Seruc) üzerine saldırısını önlemek için Urfa'yı bir üs olarak kullandıkları söylenmektedir. Bkz, Segal, **Edessa**, 194.

75 Belâzurî, **Fütuhû'l-Büldân**, 246; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih II**, 488; İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**,10.

76 İyad bin Ganm ve ardından çok kısa bir süre el-Cezire valiliği yapan Sa'id b. Âmir b. Hızyem'den sonra 642'de Hz. Ömer'in el-Cezire- Kinnesrîn-Hıms bölgelerinin valiliğine Umeyr b. Sa'd'ı, Hz. Osman'ın halifeliği sırasında Şam valiliğine tayin edilen Muaviye'nin de yine 647'de el-Cezire-Hıms ve Kinnesrîn bölgelerinin idaresine Habib b. Mesleme'yi tayin etmesi (bkz. Taberî, **Tarih III**, 152.; Belâzurî, **Fütuhû'l-Büldân**, 255; İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 10; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb I**, 36.) bu hususa yeterince açıklık getirmektedir.

77 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, Ankara 1996, 10.

Iyâd b. Ganm zamanında Urfa'nın kısa bir süre Diyâr-ı Mudar'ın merkezi gibi fonksiyon göstermesi, Iyâd'ın stratejik düşünce ve tasarrufu olarak el-Cezire'nin fetih süreciyle sınırlı kaldığı anlaşılıyor. Bunun yanısıra Kınnesrîn ve Hıms gibi daha çok ordu karargahı konumunda olan merkezlerin geçici merkezler olduğu ve 709'da Diyâr-ı Mudar ve bütün el-Cezire'nin merkezi olarak artık bu şehirlerin değil de Harran'ın seçildiği meselesi ise sadece Emevîler'in tercihleriyle değil, daha çok bölgenin eyâletin ana kütlesini oluşturacak gelişim sürecini tamamlamasıyla ilgili olsa gerektir. Nitekim bölgenin fethi ve buraya Arap kabilelerinin yavaş yavaş iskânıyla başlayan plânlı yapılanmada bir hayli mesafe alınmıştır. Bu tarihlerde Harran'ın önemli bir kültür merkezi haline gelmesi[78] söz konusu yapılanmada gelinen merhaleyi göstermektedir.

Hz. Osman'ın 647'de Şam valiliğine getirdiği Muâviye'nin Hıms, Kınnesrîn ve el-Cezire bölgelerine Habib b. Mesleme'yi âmil olarak tayin etmesi[79] halifece bu bölgelere Şam'ın da ilâve edildiğini ve aynı zamanda merkezin Şam'a kaydırıldığını gösterdiği gibi, daha önce sözü edilen bu bölgelere âmil tayini yetkisini şahsında tutan halifenin, bu yetkiyi ilk defa olarak bir valisine terk ettiğini de göstermektedir. Hz. Osman zamanında kazanılan bu yetki Diyâr-ı Mudar'a çok yakın bir yerde Sıffîn'de cereyan eden savaş sırasında Hz. Ali'nin sahneden çekilmesiyle, Muâviye'nin nezdinde Emevîler'e hilâfeti kazandıran yolu da açmış olmaktadır[80].

Dört Halife devrinde Urfa'da Müslümanlar tarafından vücuda getirilen dinî, sosyal ve kültürel müesseselerle ilgili olarak kaynaklar suskun kalmakla beraber, Belâzurî'nin naklettiği bir rivâyete göre, Iyad'ın ölümünden sonra el-Cezire valisi olarak tayin edilen Sa'îd b. Âmir b. Hızyem, çok kısa süren valiliği sırasında (640-641)[81] biri Rakka ve biri de Urfa'da olmak üzere iki cami[82], kendisinden

78 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 9-11.

79 İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 11.

80 Muâviye-Hz. Ali münasebetleri çerçevesinde cereyan eden el-Merc ve Sıffîn savaşları ayrıca hakem olayı ile ilgili kısa bilgi için bkz., İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 11-12. Yine bu hususlarla ilgili bir değerlendirme için bkz., Mehmet Çelik, "*İslâm Tarihinde Dinîn Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri*", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi X/1**, Elazığ 2000, 29-49.

81 Selahattin E. Güler, **Urfa Bölgesinde Din Adamları ve Komutanlar**, Şurkav Yay., Ankara 1999, 75.

82 Belâzurî, **Fütuhû'l-Büldân**, 255.

sonra Urfa valisi olan Umeyr b. Sa'd da Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia mescidlerini inşa ettirmiştir[83]. J.B. Segal'ın tespitine göre, Sa'id b. Amir b. Hızyem tarafından şehrin ortasındaki alanda 644'te inşa ettirilen ilk câmi olan bu dinî yapı[84], bu yıllarda Urfa'da sayıca az da olsa bir Müslüman cemaatin sâkin olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

83 Duval, **Histoire d'Edesse**, 236.

84 Segal, **Edessa**, 213.

II. EMEVÎLER DÖNEMİ

1. Siyasi Tarih

Diyâr-ı Mudâr'ın önemli şehirlerinden olan Urfa, Emevî hilafetinin sonlarına kadar siyâsi olaylar bakımından bir durgunluk yaşarken, bu dönemin sonlarında yakınlarındaki Harran'ın Emevî başkenti sayılmasıyla[85] önem kazanmış olmalıdır. İlk Emevî halifesi Muaviye yumuşak huylu ve eli açık bir şahsiyetti. Bu tutum ve davranışı sayesinde Hıristiyan veya Müslüman farkı gözetmeksizin Urfa bölgesine fetihten sonra yerleşenlerle, eski sakinleri olan Hıristiyan halka anlayış ve müsamaha ile davranarak hepsinin gönlünü kazanmasını bilmiştir[86]. Nitekim Urfa şehri bu hususla ilgili yaşanmış olan güzel bir örneğe sahne olmuştur. Bu cümleden olmak üzere Theophanes'in bildirdiğine göre Muavi'ye zelzele sonucu harap olan bir kilisenin tamiri hususunda Urfa sakinlerinden Marûnî ve Yakûbîler arasında meydana gelen ihtilafı çözerek kilisenin tamir ettirilmesini sağlamıştır[87].

Muaviye'nin halifeliği döneminde Diyâr-ı Mudar Bölgesinde sükunet hüküm sürmüş olmakla beraber, kendinden sonra halife olan Yezid ve II. Muâviye dönemlerinde aynı basiret ve tutum sürdürülemediğinden, Arap kabileleri arasında iç mücadeleler başlamıştır[88].

85 Diyar-ı Mudâr'ın Emevî Hilafetinin sonuna kadar pasif durum arzetmesiyle ilgili olarak bkz., F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 104. Dönemin sonlarında II. Mervan'ın halifeliği zamanında (744-750) Harran'ın Emevî başkenti ittihaz edildiği hakkında bkz., R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 11.

86 Muaviye'nin söz konusu tutum ve davranışının el-Cezire ve Irak bölgelerinin tamamına şâmil olduğu ile ilgili olarak bkz., F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 104; Ayrıca krş. İrfan Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, Ankara 1990, 6 vd.

87 K. Phlipp Hıtti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi II**, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980, 311. Muaviye dinî münakaşada haksız bulduğu Yakubîler'den 20.000 dinar ceza kestirmişti. Bkz. Julius Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, (çev, F. Işıltan), Ankara 1963, 64; Bu hususta Süryani Mihail'in tespitleriyle ilgili olarak ayrıca bkz. F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 104.

Özellikle II. Muaviye döneminde başlayan çekişmeler Emevî Hilafeti süresince hiç ara vermeden devam etmiştir. Bilindiği üzere fetihten sonra Kuzey Suriye ve Irak'a olduğu gibi Diyâr-ı Mudar Bölgesine de yerleşmiş bulunan Kuzey Arabistan'ın Kays Aşireti gurupları ile Muaviye zamanından itibaren Palmir ve Eski Moab ülkeleri arasında yerleşmiş Kuzaeliler'in en önemli kabilesi olan Güney Arabistanlı Kelb Kabilesi arasında başlayan mücadelenin temelinde Emevî ailesinin Kelbleri tutmaları hususu önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Kays kabilelerinin başına geçen ve Mekke'de tutunan Abdullah b. Zübeyr'in hilafeti ele geçirme teşebbüsüyle başlattığı hareket[89], Muaviye zamanında Hicaz valisi olan ve Emevîler'in reisi durumunda bulunan Mervan b. Hakem el-As'ın karşı teşebbüsü ile önlenmeye çalışılır. Nihayet içinde Kelbîler'in de yer aldığı Mervan taraftarlarının Şam'ın kuzeyindeki Merc-i Rahit'te Kayslılar'dan müteşekkil Abdullah b. Zübeyr'in kuvvetlerini yenmesiyle (Muharrem 65/ Ağustos-Eylül 684)[90] Emevî hâkimiyeti yeniden tesis edilir. Ancak bu hadise Kays ve Kelb kabileleri arasında daha sonraları Emevî hâkimiyetinin temellerini sarsacak olan öldürücü mücadelelerin başlamasına sebep olmuştur[91].

Kelb Kabilesinin çoğunluğunun Yakubî Hıristiyanlarından müteşekkil olduğunu belirten Segal'e göre bu iki kabile arasındaki düşmanlık Urfa ile Harran arasındaki tarihi düşmanlığın garip bir uzantısıdır[92].

Abdullah b. Zübeyr'i halife olarak tanıyan Karkîsiya hariç tutulursa, Diyâr-ı Mudar bölgesinin Emevîler'e taraftar olmaya devam ettiği görülürse de[93], gerçekte Abdülmelik b. Mervan'ın Suriye dışında fazla bir etkinliği olduğu söylenemez. Nitekim

88 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 105.

89 Yakubî, **Tarih II**, 161.

90 Yakubî, **Tarih II**, 171-172; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb I**, 44.

91 Bu hususla ilgili siyasî gelişmeler hakkında bkz. C. Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, (çev. N. Çağatay), 2. Basım, Ankara 1964, 69-71; El-Cezire bölgesinde Emevîler'e karşı başlatılan isyan hareketlerini burada uzun uzun anlatmaya gerek yoktur. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, **Emevîler Döneminde Kıyamlar**, İstanbul 1994, 153 vd.

92 Harran'ın hem Kays Kabilesinin hem de putperestliğin merkezi olduğunu, dolayısıyla Kayslardan bazılarının yıldızlara tapındığını tespit eden Segal, bu kanıya nasıl ulaştığının delillerini de ortaya koymaya çalışır. Bkz. Segal, **Edessa**, 194.

93 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 106.

diğer eyâletlerin (Yezid b. Muaviye'nin ölümünden itibaren Hasan b. Bahdal el-Kelbi'nin idâresinde bulunan Ürdün hariç) hepsi Abdullah b. Zübeyr'i halife olarak tanıyorlardı[94]. Bunun üzerine Abdullah b. Zübeyr'e bağlı olan bölgelerin nüfuzunu kırarak inisiyatifi ele geçirmek isteyen Abdülmelik, Ubeydullah b. Ziyad kumandasındaki bir kuvveti Irak üzerine gönderdi. Bu bölgede Muhtarü's-Sakafî ile topladığı kuvvetlere kumandayı teslim ettiği İbrahim b. Malik el-Eşter bulunuyordu. İbrahim, Ubeydullah'ın ordusunu önce Kûfe'de daha sonra Hazir denilen yerde mağlup etti. Bu savaş esnasında Ubeydullah öldürüldü (H.67/ M.686-687)[95].

Abdülmelik'e karşı kazanılan zaferlerden sonra İbrahim b. Malik el-Eşter, el-Cezire'nin merkezi haline getirilen Musul'da oturmuş ve buradan el-Cezire Bölgesinin şehirlerine âmiller tayin etmiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre İsmail b. Züfer Karkîsiya'ya, Hatim b. Numan da Harran, Urfa ve Samsat (Sümeysat) üzerine âmil tayin edilmiştir[96]. Bu arada Haricîler'le yaptığı mücadeleler sebebiyle Basra'da bağlanmış kalmış olan Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mu'sab b. Zübeyr Muhtarü's-Sakafî üzerine yürüyerek Kûfe'de O'nu bozguna uğrattı[97]. Savaş sırasında Muhtar maktul düştü (14 Ramazan 67/3 Nisan 687). Böylece Musab b. Zübeyr Irak bölgesine hâkim oldu[98]. Dolayısıyla Musab'ın kurduğu rejim içinde yer alan İbrahim b. Malik el-Eşter'in Musul valiliğine getirilmesiyle Diyâr-ı Mudar'ın idarî durumu değişmemiştir[99].

691'de halifeliği uhdesine almak ve İslâm Dünyasındaki iki başlılığı ortadan kaldırmak üzere Abdülmelik, bizzat ordusunun başında Irak'a hareket etti. Musab'ın ordusunu takip ederek Maskin'deki Katolikos Manastırı[100] civarında karşılaştı ve

94 Yakubî, **Tarih II**, 170-171; Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, 72.

95 Yakubî, **Tarih II**, 175-176; İbn Şeddad,**Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 13; Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, 72-73.

96 İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 15; F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 106.

97 İmadüddin Ebu'l-Fida Ömer İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, Beyrut 1974, 289 vd.; H. Dursun Yıldız,"*Abul Melik b. Mervan*", **DGBİT II**, 342-343.

98 Yakubî, **Tarih II**, 181-182; Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I.**, 73.

99 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 107.

100 Süryaniler'in bu manastırının Araplar arasındaki adı Deyrü'l-Caselik'tir. (Yakubî, **Tarih II**, 183-184)

O'nu bozguna uğrattı. Musab savaş esnasında maktul düştü[101]. Savaşa devam kararı alan Abdülmelik Hicaz'da nüfuz tesis etmiş olan Abdullah b. Zübeyr üzerine Haccac b. Yusuf'u gönderdi. Doğduğu şehir Taif'i harekat üssü olarak kullanan Haccac buradan Mekke'ye doğru yürüdü. Abdullah b. Zübeyr yedi ay müdafaadan sonra bir çıkış hareketi sırasında yenildi ve 692 yılı Ekim ayında öldürüldü[102]. Böylece Abdülmelik İslâm Dünyasında halifeliğe tek başına sahip olduktan sonra, Irak müstesna diğer eyâletlerin emniyetinin ne kadar önemli olduğunu idrak ederek, buralara yakınlarını vali olarak tayin etti[103]. Bunlardan biri de kardeşi Muhammed b. Mervan'ı vali tayin ettiği el-Cezire ve Ermeniye Eyâletidir[104]. Abdulmelik döneminde el-Cezire'nin diğer bölgeleri gibi Diyâr-ı Mudar da her yıl birçok defa Anadolu'ya yapılan gazâ hareketlerinde daimi bir istim sahası rolü oynamıştır[105]. Muhammed b. Mervan'ın el-Cezire ve Ermeniye valilikleri, Halife Abdülmelik'in ölümünden sonra 709 tarihine kadar devam etti[106].

H.91/M.709-710 yıllarında Muhammed b. Mervan'ın azlinden sonra el-Cezire valiliğine Halife Velid'in kardeşi olup, İstanbul'un kuşatılmasıyla da meşhur olan Mesleme b. Abdülmelik getirildi. Uzun bir müddet bu görevde kalan Mesleme, daha önceki valiler gibi buradan her yıl Anadolu'ya gazâ hareketlerine çıktı[107]. Mesleme'nin eyâletin merkezini Kınnesrîn'den Harran'a taşıdığı ve burada bir saray inşa ettirdiği bilinmektedir[108]. Mesleme b. Abdülmelik eyâlet hazinelerinin artan varida-

101 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir et-Taberî, **Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk IV/7**, Mısır (tarihsiz), 186 vd; Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyn, **Muruc'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevâhir III**, Beyrut 1964, 112 vd.; İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, **el-Kâmil fi't-Tarih III**, (nşr. J. Tornberg), Beyrut 1965, 327 vd.

102 Şihabüddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, **El-İsabe fi Temyizi's-Sahabe II**, Mısır 1327, 331; Bazı kayıtlarda İbn Zübeyr'in ölüm tarihi ay ve günüyle beraber verilmektedir. (14 Cemaziyelevvel 73/1 Ekim 692 bkz. H. Dursun Yıldız, "*Abdülmelik b. Mervan*", **DGBİT II**, 347.

103 Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, 73-75.

104 Yakubî, **Tarih II**, 191; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IV**, (çev. M. Beşir Eryarsoy) İstanbul 1986, 327; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb I**, 44.

105 Yakubî, **Tarih II**, 191 vd.; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IV**, 327.

106 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IV**, 498.

107 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IV**, 498.

108 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 10.

tını merkez Şam'a göndermediği gerekçesiyle[109], H.100/M.718 yılında Halife Ömer b. Abdülaziz tarafından Kınnesrîn ve el-Cezire valiliğinden azledilerek, yerine Kayslılar'dan Gatafan kolu reisi Ömer b. Hübeyre el-Fezarî getirildi[110].

Ömer b. Hübeyre 720-721 yıllarında valisi bulunduğu el-Cezire'den hareketle Ermeniye yönünde ilerlerken karşılaştığı bir Bizans kuvvetiyle savaştı. Onları hezimete uğratarak 700 civarındaki Bizans askerîni esir aldı[111]. Bu arada Ömer. B. Abdülaziz'in yerine halife olan Yezid (II.) b. Abdülmelik (720-724)[112] kardeşi Mesleme'yi haraç ve diğer vergilerin varidatında bir artış sağlayamadığı gerekçesiyle Irak valiliğinden azlederek yerine el-Cezire valisi olan Ömer. b. Hübeyre'yi getirdi[113].

Ömer b. Hübeyre'nin Irak'a tayini ile yönetim boşluğu oluşan el-Cezire'ye kimin tayin edildiği hususunda kaynakların suskun kaldığını belirten F. Işıltan, Yezid'in Hişam'ı veliahtlıktan feragat ettirmek için iknaya çalıştığı yolunda Yakubî'nin verdiği bilgiye dayanarak, bu arada el-Cezire'de bulunan Hişam'ı bu bölgenin valiliği vaadiyle kandırmaya çalıştığı sonucunu çıkarmış, bundan dolayı Hişam'ın eski Emevî geleneğine uygun olarak el-Cezire Eyâleti'ni idâre ile görevlendirildiği şeklinde bir istidlalde bulunmuştur[114]. Metodolojik ve mantıkî olarak ileri sürülen bahse konu mütalaa bizce de kabule şayandır.

Bizans İmparator'u III. Leo'nun kilise ve manastırlarda ibadet aracı olarak kullanılan tasvirlerin men'i[115] ve yokedilmesi hakkında neşrettiği

109 J. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 151.

110 J. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 151; R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 10; Ahmet Ağırakça, **İslâmda İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz**, İstanbul 1995, 99 vd.

111 Şahin Uçar, **Anadolu'da İslâm Bizans Mücadelesi**, İstanbul 1990, 119.

112 Hilâfet yılları Receb 101 (Ocak-Şubat 720)-24 Şaban 105 (26 Ocak 724). Yakubî, **Tarih II**, 237, 242.

113 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, (çev.Yunus Apaydın), İstanbul 1986, 85-88.

114 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 108.

115 Tasvirler kültü hakkında O dönemde (leon V. 813-820) yaşamış Bizans Tarihçisi Theophanes (Ö.818)'in bu konuda yazdıkları için bkz. **The Chronicle of Theophanes A.D.602-813**, (trsn. Harry Turtledove), Philadelphia 1982, 69 vd; Ayrıca krş. Nikephoros, **Patriarch of Constantinople**, Short History (trans.Cyril Mango), Washington, D.C. 1999, 94-95 ; krş. M. Çelik, **Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I**, 78 vd.

fermana[116] paralel olarak halife II. Yezid'in de İslâm topraklarındaki kiliselerde mevcut olan tasvirlere ibadet edilmesini yasakladığı[117] konusundaki emirnâmenin mevcudiyeti, Wellhausen tarafından şüpheli görülmekle beraber[118] Brockelmann tarafından şüpheye yer olmaması gerektiğine işaret edilmiştir[119].

V-VIII. yüzyıl Diyâr-ı Mudar şehirleri özellikle de Urfa'ya dair bilgiler veren Tell-Mahre'li Dionysios Kroniğinde de konu ele alınmakta, II. Yezid'in tasvirlerin yokedilmesi hususundaki emrinin, kiliselerle sınırlı kalmadığı bütün Hıristiyanların evlerindeki tasvirleri de kapsadığı bildirilmektedir[120].

II.Yezid'in 24 Şaban 105/26 Ocak 724 tarihinde ölümüyle yerine Hişam b. Abdülmelik halife oldu[121]. Hişam'ın halifeliği, Diyâr-ı Mudar'ın ziraî ekonomiye büyük katkı sağlayan faaliyetlere sahne olduğu bir dönem olmuştur. Hişam, el-Cezire Valiliğine Mervan b. Muhammed'i tayin etti. Daha sonraları (H.114/M.732-733) Ermeniye ve Azerbaycan'ı da kendisine bağladı[122]. F. Işıltan, İbnü'l-Esir dışındaki kaynaklarda Mervan b. Muhammed'in valiliğinin Azerbaycan ve Ermeniye'ye münhasır olduğunu ve el-Cezire'nin zikredilmediğini, bunun yanı sıra Hişam zamanındaki Anadolu gazâlarına el-Cezire'den çıkıldığını ve bu gazâlarda orduya daha çok Muaviye ile Süleyman b. Hişam'ın kumanda ettiğini tespitle, o halde el-Cezire'nin idâresinin de halifenin adı geçen oğullarına deruhte edilmiş olmasının gerçeğe daha uygun olduğunu bildirir. Hatta Süryani Mihail ve Ebu'l-Ferec gibi yerli müelliflerin kaydettiği üzere 737 yılında Beşir adlı birinin Harran'da kendisini sâbık Bizans İmparator'u Konstantinos Pogonatos'un

116 M. Çelik, **Bizans İmparatorluğunda Din-Devlet İlişkileri I**, 96 vd ; Francis Dvornik, **Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a**, (çev. M. Aydın), TTK yay., Ankara 1990, 23; Erdem Yücel, "*Bizans Tarihinde İkonoklazm Akımı*", **Hayat Tarih Mecmuası 3**, Nisan 1970, 71; M.V. Levtchenko, **Bizans**, (çev. Berktay), İstanbul 1970, 170.

117 Theophanes, **The Chronicle of Theophanes**, 93; E.W. Brooks, "*A Syriac Chronicle of the Year 846*", **ZDMG (Zeits chrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft) 51**, (1897), 584.

118 Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukutu**, 153-154.

119 Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, 85.

120 **Chronique de Denys de Tell-Mahre**, (neşr. J.B. Chabot, Paris 1895), 17 ; Ayrıca krş. A.A. Vasiliev, "*The Konoclastic Edict of the Caliph Yezid II A.D. 721*", **Dumparton Oaks Papers 9-10**, (1955-1956), 23-47, s. 31 vd.

121 Yakubî, **Tarih II**, 242-243.

122 İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 16.

oğlu olarak tanıttığını[123], bu sahte taht müddeisinin Harran'da halifenin oğlu Süleyman'a teslim edildiğini ifade eden bilgiden hareketle Süleyman'ın bu sırada el-Cezire valisi bulunduğu sonucunu çıkarır[124].

Hişam'ın Rusâfe'de 6 Rebiyü'l-Âhir 125/6 Şubat 743'te ölümü üzerine halife olan II. Velid[125], Hişam'ın göreve atadığı âmillerin kimini yerinde bıraktı[126], kimini azletti. Kimilerinden de intikam aldı. Muhtemelen el-Cezire valisi bulunan Süleyman b. Hişam'ı yakalatıp türlü işkenceler yaptıktan sonra Şam'a bağlı Amman'a sürdü ve orada hapsetti. Süleyman b. Hişam Velid'in ölümüne kadar burada mahkum kaldı[127]. Bu arada Abde b. Riyâh el-Gassânî'yi el-Cezire valiliğine getirdi[128]. Velid'in kısa süren bir hilâfetten sonra 17 Nisan 744'te öldürülmesi üzerine el-Cezire valisi olan Abde, Şam'a döndü. Bu sırada Ermeniye ve Azerbaycan valisi bulunan Abdülmelik b. Mervan, uğradığı idarî boşluktan faydalanarak el-Cezire üzerine yürüdü; bölgenin idâresini ele geçirdikten sonra durumu babasına bildirdi ve acele gelmesini istedi. Mervan b. Muhammed bu çağrıya uyarak el-Cezire'ye hareket ettiği sırada Şamlılar'ın (Suriyeli Yemenliler'in) itaatsizliğiyle karşılaştı. Onları zorla kendisine tâbi kıldıktan sonra II. Velid'in yerine halife olan III. Yezid'e biat etti. III. Yezid, kendisini el-Cezire ile beraber Ermeniye, Musul ve Azerbaycan valiliğine tayin etti. III. Yezid'in çok kısa süren halifeliğinden sonra 25 Eylül 744'de ölümüyle beraber[129] Mervan b. el-Hakem'in torunu olan Mervan b. Muhammed'in Abdülmelik sülalesine karşı ayaklandığı görüldü. II. Velid'in iki oğlunu da bertaraf eden Mervan, 7 Aralık 744'te Şam'da tahta çıktı. Ancak taht müddeilerini bertaraf ederek ülkeye tam olarak hâkim olabilmesi 746 yılında gerçekleşti[130].

---

123 Beşir adındaki bu sahtekar, Tiberius adıyla Urfa'da tazim ve bağlılık nişanelerini dahi kabul edecek kadar ileri gitti. Ancak kısa bir süre sonra sahtekarlığı anlaşılınca, idam edildi. (Bkz., Duval, **Histoire d'Edesse**, 258).

124 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 109-110.

125 Yakubî, **Tarih II**, 261; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb I**, 48; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 218.

126 İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III** , 17.

127 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 235; Yakubî, **Tarih II**, 261.

128 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 258.

129 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 235-259; Yakubî, **Tarih II**, 266; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb I**, 49.

130 Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, 91-92.

Görünüşte Mervan'ın Abdülmelik oğullarına karşı mücadelesi şeklinde cereyan eden olaylar, F. Işıltan'ın da işaret ettiği üzere Yemen-Mudar mücadelesinin Emevîler devrindeki son safhası[131] olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Mervan kendisine bağlı Kayslılar'la meskun olan el-Cezire Bölgesinin kalbi mesabesindeki Harran şehrini merkez ittihaz etti. Mervan'ın 3000 deve yükü tutan hazineyi beraberinde buraya getirdiği bilinmektedir[132].

P.K.Hitti, II. Mervan'ın Harran'ı merkez ittihaz etmekle kalmayıp bürokrasisinin tamamını da oraya nakletmekle mukadder âkıbete büyük tesiri olan bir hata işlediğini, bu hususun Suriyeliler'in (Yemenî veya Kelbîler) kendisine olan bütün sevgi ve bağlılıklarını tükettiğini bildirir. Bunun yanı sıra Haricîler de açıktan açığa isyân hareketlerine girişirler. Bir taraftan Suriyeli ve diğer taraftan Haricîler tarafından başlatılan isyân, direnmeye çalışan Halifenin mukavemetini zayıflatmış olmakla beraber[133] asıl büyük tehlike doğuda meydana gelen Abbasî ihtilaliydi. Nitekim İran ve Mezopotamya'nın büyük bir kısmını ele geçiren Abbasîler, 12.000 kişilik bir kuvvetle[134] hareket eden II. Mervan'ı Büyük Zap Irmağı kıyısında karşıladılar[134*]. İki taraf arasında H.132/M.Şubat 750'de yapılan büyük savaşta Mervan yenildi. Akabinde Harran, Abbasî ordulara tarafından işgal edildikten sonra Mervan'ın vaktiyle inşa ettirdiği sarayı da yerle bir edildi[135].

Abbasî ordusu kumandanı Abdulah b. Ali kaçmakta olan son Emevî Halifesi Mervan'ı Filistin'den gönderdiği bir askerî birlik marifetiyle takip ettirdi. Nihayet Halife Mısır'ın Bûsîr (Busiris) Şehrindeki bir kiliseye sığınmak isterken yakalanarak 5 Ağustos 750'de katledildi[136]. Böylece Abbasîler'in galebesiyle meydana gelen gelişmeler el-Cezire, dolayı-

131 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 111.

132 Gregory Ebu'l-Ferec, **Ebu'l-FerecTarihi I**, (çev. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1987, 197. Kendisinin Harran'da büyümesi Harran Şehrini yurdu gibi hissetmesi, şehri merkez ittihaz etmesinde duygusal bir rol oynamış olmalıdır. Bu hususta bkz. J. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sükutu**,. 179; ayrıca bkz, **Chronique de Denys de Tell-Mahre**, 41.

133 P.K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, 438

134 H. Dursun Yıldız bu sayının 120.000 kişi olduğunu kaydeder. Ancak nereden aldığını belirtmemiştir. (bkz. H. Dursun Yıldız, *Abdülmelik b. Mervan*", **DGBİT II**, 347) Biz kaynaklarda böyle bir rakama rastlamadık. (Mesela bkz. Yakubî, **Tarih II**, 278); bu hususta ayrıca bkz. R.Şeşen, **Harran Tarihi**, 11.

134* Yakubî, **Tarih II**, 278; R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 11.

135 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 11.

136 Yakubî, **Tarih II**, 279.

sıyla Diyâr-ı Mudar Bölgesine sözü edilen hanedanın hâkim olmasıyla sonuçlandı[137].

Emevî saltanatının sona ermesinden sonra, el-Cezire bölgesinde bir yıl boyunca süren fetret döneminde bazı zorbaların katliam ve yağma hareketine girişerek ahaliye büyük bir ızdırap yaşattıkları görülmüştür. Bunlardan biri de Ubeydullah İbn-i Bohtarî adıyla maruf olup, Urfa bölgesinde ayaklanarak burada yaşayan halkın mallarını gasp ediyor, yakaladığı birçok kişiyi işkence ile öldürüyor veya acımasızca davranıyordu. Tell Mahreli Dionyesios'a göre Bohtarî bölgede mal ve cana verdiği zarar dışında Urfa, Harran ve Tela bölgesindeki bütün manastırları da yıktırmış ve mallarına el koymuştu[138].

2. Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı

Emevîler devri, kökleri eski çağlarda Grek, Suriye ve İran kültür muhitlerine kadar uzanan, bilim ağacının köklenme ve filizlenme devresi olarak kabul edilmekte olup[139], bu dönemde Urfa, bu hususun bir örneği olarak ortaya çıkar[140].

IV. yüzyıl başlarında geleneğe göre Hıristiyanlığı ilk kabul eden krallığın merkezi olan Urfa'da[141] 639 yılı İslâm hâkimiyetiyle beraber, Monofizit (Süryani), Diofizit (Nasturi) ve Melkitlerden yani Mezopotamya bölgesinin üç mezhebini benimsemiş olanlardan müteşekkil bir Hıristiyan toplumu vardı. Bunlardan Pers işgali sırasında politik amaçlarla desteklenen Nestorianizm gittikçe zayıflamıştır. Bunlara ilâveten 723'te Urfa'da küçük bir Melkit hiyerarşisinden bahsetmek mümkündür. Az sayıdaki Nesturî ve Melkitlere nazaran Urfa'daki en kalabalık topluluk olan Monofizitler'in V. yüzyıldan itibaren Süryaniler (veya Yakubîler) ile Ermeniler olmak üzere iki cemaat halinde bulundukları bilinmektedir. Gerek Süryaniler ve gerekse Ermeniler'in Urfa'da kendilerine mahsus okulları

137 Halifenin kesik başı halifelik alâmetleriyle beraber Ebu'l-Abbas'a gönderildi. Bkz., P.K.Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, 439.

138 **Chronique de Denys de Tell -Mahre**, 46-49; Yıkılan manastırların listesi hakkında ayrıca bkz, aynı kronik s. 50.

139 P.K.Hitti, **siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi**, 377.

140 363'te Pers hâkimiyeti altına düşen Nusaybin'in zengin ve varlıklı kesiminin yerleşmesiyle başlayan süreçte doğu Hıristiyanlarının akın ettiği bir öğrenim merkezi haline gelen Urfa'da, ünlü Pers Okulu'nun kuruluşu bu hususa işaret eden çarpıcı bir örnektir. Bu konuda geniş bilgi için bkz. I, 199 vd., II, 269 vd.

141 Bkz. C.I, s. 389 vd.

vardı[142]. Ermeniler'in şehrin nüfusunun küçük bir parçası olarak varlıkları Halife Abdülmelik zamanında (685-705) kabul edildi. Halife Hişam zamanında 728 yılında Manzikert (Malazgirt)'te düzenlenen Ermeni Kilisesi Konsiline Urfa metropoliti de katıldı. Kadıköy Konsilindeki esasların reddedildiği konsilde, Ermeniler ile Yakubîler arasında bir birlik oluşturularak ibadet ve merasim esasları belirlendi[143].

a. Kültürel Yapı

İlmî faaliyetler açısından Urfa'da Emevîler devri, felsefî ve dinî alanlarda yapılan tercüme çalışmalarıyla Süryanice'nin ön plâna çıkmaya başladığı bir dönem olmuştur. M.Ö.'ki yüzyıllardan itibaren bir yandan Hellenistik kültür, bir yandan da Grek felsefesi, diğer yandan da İran-Hind düşüncesi bölgede yayılma zemini bulmuş; Hıristiyanlığın Urfa'ya girmesiyle de bu yapı bir kültür armonisi oluşturmuştur. Başta Urfa olmak üzere Harran ve Nusaybin'de açılan okullarda verilen eğitim, Grek felsefesiyle Hıristiyan teolojisini aynı teknede yoğurmuştu[144]. Bölge, İslâm hâkimiyetine girdiği yüzyılda (VII. Yüzyıl), Batı düşüncesinin temel eserlerinin birçoğu zaten Süryancaya tercüme edilmişti. Emevîler döneminde, Batı düşüncesinin bu birikiminin Arapça'ya aktarılması düşünüldü. Bunu yapacak tek topluluk da Süryani din adamları ve bilginleriydi. Çünki Araplar Grekçe ve Süryanca'yı bilmiyorlardı. Süryani bilginler ise çoğunlukla anadilleri Süryanca'nın yanında Grekçe ve Arapça'ya da vâkıftılar. Bu nedenle Emevîler'in başlattığı tercüme faaliyetlerinde, Süryani bilginler yoğun bir şekilde yer aldılar. Böylece insanlığın yüzyıllardır meydana getirdiği düşünce birikimini, eski bir diyardan yeni bir bakir dünyaya nakletme işini başardılar. Süryaniler'in bu işlevi olmasaydı, insanlık Ortaçağda İslâm dünyasında gelişen bu zengin düşünce atmosferinden kaçınılmaz olarak mahrum kalacak, daha sonraki asırlarda İslâm bilginlerinin Batı'ya taşıdığı bu fikrî ve bilimsel birikimin

142 Bkz. C.I, s. 450 vd.

143 Segal. **Edessa**, 207-208; Metinde geçen Ermeniler ile Yakubiler arasında bir birlik oluşturularak ibadet ve merasim esasları belirlendi., cümlesinden maksat şudur: Kadıköy Konsilinde İsa-Mesih'te iki tabiat olduğu kabul edilmişti. Süryani Kilisesi bunu reddeder ve İsa-Mesih'te tek tabiatın (ilahî) varlığını kabul eder. Ancak Onlar da Kadıköy kararlarını reddederler. Kısacası, Ermeniler'le Süryaniler ayrı ırktan olmalarına rağmen, mezhep olarak aynıdırlar. Batılı deyimle Monofizittirler. Bu nedenle ufak tefek detaylar dışında itikat ve amelde aynıdırlar.

144 Bkz. C.II, 238 vd.

doğurduğu Batı Rönesansı belki de yüzyıllar sonra gerçekleşme zemini bulabilecekti.

El-Cezire bölgesinin İslâm hâkimiyetine girişinin sonucunda, Hıristiyanlık açısından da teolojik ve felsefî alanda müspet gelişmeler hız kazanmıştır. Süryani din adamları, İslâm yönetici ve bilginleriyle tercüme faaliyetlerinden dolayı girdikleri sıkı temas neticesinde, yeni dinin müntesiplerine karşı kendi dinlerini savunma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu nedenle Kitab-ı Mukaddes tefsirleri ve teolojik yorumları içeren eserler, en çok bu dönemde verilmeye başlanmıştır. Bu konuya ileride detaylı bir şekilde değinileceğinden, şimdilik bu kadarla iktifa edelim.

b. Sosyo-Ekonomik Yapı

Halife Abdülmelik devri mâlî alanda önemli yeniliklerin yapıldığı bir reform dönemi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu hususu Tell-Mahreli Dionysios Kroniği'nden de izleyebilmekteyiz. Kroniğe göre, Halife Abdülmelik, 691-692 yılında Süryaniler'le meskun yerlerde vergiye esas olmak üzere bütün gelir kaynaklarını ihtiva eden nüfus sayımının yapılması yolunda ferman neşreder[145]. Bunun üzerine aile reisleri ikâmet ettikleri yerleşim yerlerine giderek sahip oldukları bağları, zeytin bahçelerini, diğer bütün mal varlıklarını babalarıyla beraber kendi isimlerini ve çocuklarını, sayımını yapan memura kaydettireceklerdi. Yine kroniğin ifadesine göre Arapların (Emevîler'in) gerçekleştirdikleri vergi düzenlemesine esas bu ilk nüfus ve mal sayımı Hıristiyanların adam başına ödeyecekleri vergi (cizye) ve haracı tespit için yapılmıştı. Bu kabilden bu birinciye ek olarak yeni bir nüfus ve mal sayımı I. Velid zamanında, 708-709 yıllarında yapılır[146].

Nüfus ve mal sayımlarına ilâveten gelirlerin arttırılmasına yönelik radikal ve akılcı çözümler üreten Emevî halifeleri de vardır. Bunlardan Hişam b. Abdülmelik (724-743) halka tarh ettiği ağır vergilerle yetinmemiş, Rakka üzerinden kanallar kazdırarak Fırat'ın suyunu Diyâr-ı Mudar Bölgesine ulaştırmış, böylece kurak arazileri sulatmak suretiyle ziraî verimliliği artırmıştır. Esasen bu dönemde aşağıda da bahsedileceği üzere yaşanan tabii afetler yüzünden azalan vergi gelirlerinden bahsetmeyen Ebu'l-Ferec, bu sayede elde edilen gelirlerin bütün ülkeden elde edilen

145 Duval, **Histoire d'Edesse**, 246.

146 **Chronique de Denys de Tell -Mahre**, 10-11.

vergi gelirlerinden daha fazla olduğunu kaydetmiştir[147]. II. Mervan'ın da el-Cezire Bölgesinde bu kâbil kanallar açtırarak ziraî ekonominin fiscal bir anlayışla geliştirilmesine çalıştığı görülmektedir[148].

Halife Abdülmelik zamanında ilk defa olarak düzenlenen vergiye esas nüfus ve mal sayımlarının temel hedefi hiç şüphesiz vergi kaçaklarının önlenmesidir. Elimizde sayımı izleyen yıllara ait haraç listeleri bulunmuyorsa da, Emevî devrinin başları ile Abbasîler'in ilk devirlerine ait bulunanlarının mukayesesi sayım sonrası düzenlemeleriyle bile hedeflenen gelirlere ulaşılamadığını göstermektedir. Yakubî'nin kaydettiği ve Muaviye zamanına ait bir haraç listesine göre, Diyâr-ı Mudar ve Diyâr-ı Rebia bölgelerinden elde edilen haraç gelirleri 55.000.000 dirhem iken[149] IX. yüzyılın ikinci yarısı yani Abbasîler'in ilk devir başları müelliflerinden İbn-Fakîh, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî'nin kaydettiği haraç listelerine göre, Diyâr-ı Mudar 3.642.000 ve Diyâr-ı Rebia 7.700.000 dirhem olmak üzere her iki bölgenin yıllık haracı 11.342.000 dirheme ulaşıyordu[150].

Abbasîler'in ilk devirlerinin başlarında toplanan yıllık 1.300.000 dirhemle Diyâr-ı Mudar şehirleri içinde en yüksek paya sahip olan Urfa'da[151] dahi alınan tedbirlere rağmen Emevî devrinin başlarına göre aynı dönemin sonlarında yıllık vergi gelirlerinin büyük bir oranda düştüğü anlaşılmıştır. Bu durum başta ülke içindeki mücadeleler ve ülke dışına yapılan seferlerin olumsuz etkilerini hatıra getirir ise de asıl olumsuz faktörlerin, meydana gelen tabii afetler ve sârî hastalıklar sonucu vergi veren dinamik nüfusun önemli ölçüde azalmasından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Nitekim Tell-Mahreli Dionysios Kroniği, bu hususta önemli bilgiler vermektedir. Emevî devrinde Diyâr-ı Mudar sözü edilen tabii afetlerin şiddetli yaşandığı bir bölge olmuştur. Bunu Urfa ve civarından da izlemek mümkün olmaktadır. Kroni-

147 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 195; bu hususta ayrıca bkz **Chronique de Denys de Tell -Mahre**, 23.

148 Yakubî, **Tarih II**, 246, 258.

149 Yakubî, **Tarih II**, 143-144.

150 Ebu Abdullah b. Muhammed ibn Fakih, **Kitabü'l-Buldan**, (neşr Yusuf et-Tavî), Beyrut 1996. Mezkur eserin 180. sayfasında Diyar-ı Mudar'ın toplam haracı 1.800.000 dirhem olarak verilmişse de, aynı eserin 182. sayfasında Diyar-ı Mudar'ın şehirlerine ait ayrı ayrı verilen haraç miktarlarının toplamına itibar edilmiştir.

151 Bkz. İbn-Fakih, **Kitabü'l-Buldan**, 182.

ğin verdiği bilgilere göre, 717-718 ve 742-743 yıllarında şiddetli depremler, sel baskınları meydana gelmiştir. Bunlardan 742-743 yıllarında Urfa ve civarında meydana gelen deprem ve sel baskınlarında, evlerin ve işyerlerinin tamamen yıkıldığı, Urfa ve Harran ovalarındaki ekim alanlarının sular altında kaldığı, bu felaketlerin ardından gelen kuraklık, kıtlık, açlık ve veba salgınlarından nüfusun büyük ölçüde kırıldığı kaydedilmektedir. Yine Kroniğin ifadesine göre, bu dönemde buğday fiyatları da aşırı derecede yükselmişti. Zamanın ölçüsüne göre, Urfa'da 7 Geqhize (kâfiz ?) buğday bir dinar rayiç bedeline karşı geldiği halde yine de piyasada bulunamıyordu[152].

152 **Chronique de Denys de Tell -Mahre**, 23-39.

III. ABBASÎLER DÖNEMİ

1. Siyasî Tarih

Suriye ve el-Cezire bölgelerinin sakinleri olup, aralarındaki düşmanlıklar sebebiyle teb'ası bulundukları Emevî devletinin Abbasîler tarafından yıkılmasına âdeta seyirci kalan Kays ve Kelb aşiretleri Abbasîler'in, Emevî ailesi mensuplarına yaptıkları zulümler ve hatta bunların ölülerine reva gördükleri çirkin muameleler karşısında aralarındaki ezelî düşmanlığı unutarak onlara karşı beraberce isyân etmeye başladılar.[153] Bunlardan ilki Kınnesrîn'de vuku buldu. Burada isyân eden Kayslıların başında vaktiyle Emevî Halifesi Mervan b. Abdülmelik'in hilâfetine karşı çıkan Zufer b. Hâris'in torunu Ebu'l-Verd Mecze'e b. el-Kevser bulunuyordu. Tedmur Kelblileri ve Hıms Arapları da bunlarla birleşerek müştereken Ebû Muhammed es-Süfyanî'yi hilâfete namzet gösterdiler.[154] Böylece Ebu'l-Verd liderliğinde, Abbasî hilâfetinin meşruiyetini reddeden ve onlara karşı koymaya hazırlanan 40 000 kişilik bir müttefik güç meydana gelmişti. Söz konusu isyâncı güç üzerine 751 yılı Temmuz ayı sonlarında hareket eden Abdullah b. Ali kumandasındaki Abbasî ordusu onları Merc el-Ahrem denilen yerde karşıladı. Cereyan eden şiddetli çarpışmadan galip çıkan Abdullah b. Ali, isyânı kanlı bir şekilde bastırdı.[155]

Aynı yıl içinde el-Cezire ahalisi Abbasî hilâfetine karşı isyân etti ve Harran üzerine yürüdü. Bu sırada 3000 askerle Harran'ı elinde tutan Abbasî âmili Musa b. Ka'b'ı, kuşatma altına alan bahse konu kuvvetlerin ilk zamanlarda sevk ve idâresini deruhte edecek liderden mahrum

---

153 Kays ve Kelbliler arasındaki düşmanlıkla ilgili olarak Emevîler devrinde verilen bilgilere bakılmalıdır. Diğer hususlar için Taberî, **Tarih III**, 451-452'ye bakılabilirse de meselenin bütünlüğü için bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 340-353.

154 Taberî, **Tarih III**, 453-454 ; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 351-352. Ebû Muhammed es-Süfyanî'nin tam adı Yahya b. Abdullah b. Yezid b. Muaviye b. Ebû Süfyan'dır. Bkz. Yakubî, **Tarih II**, 289 ; krş. Wellhausen, **Arap Devleti ve Sükutu**, 263.

155 İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 352.

oluşu dikkati çekmektedir.[156] Kuşatma devam ederken bu kuvvetlerin başına, Mervan'ın nâibi olup O'nun yenilgisi haberi üzerine Ermenistan'dan ayrılan İshak b. Müslim el-Ukayli geçti. İshak b. Müslim liderliğindeki el-Cezire kuvvetleri Harran'ı iki ay kadar bir müddetle kuşattı. Durumdan haberdar olan Halife Ebu'l Abbas Seffah, Abbasî aleyhtarı ayaklanmaları sindirmek ve bölgede sükuneti sağlamak üzere kardeşi Cafer'i, Vasıt'ta İbn-i Hübeyre'yi kuşatma altında tuttuğu kuvvetlerle beraber, İshak b. Müslim üzerine gönderdi. Ebu Cafer isyâna katılmış olan Karkîsiya ve Rakka'yı işgal ettikten sonra, Harran üzerine yürüyüşe geçti. Bunun üzerine kuşatmayı kaldıran İshak, Urfa'ya çekildi. Bu esnada Harran'dan çıkan Musa b. Ka'b'ın, Cafer'in kuvvetleriyle birleştiği görülmektedir. İshak b. Müslim kardeşi Bekkar'ı, Rebia kabilelerinin desteğini almak ve onları Abbasîler'e karşı harekete geçirmek üzere Dârâ ve Mardin'e gönderdiği esnada, Cafer el-Mansur daha çabuk davranarak Büreyke liderliğindeki Rebia kabileleri üzerine baskın yapar. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalar cereyan eder. Sonunda Büreyke'nin öldürülmesi Rebia kabilelerinin itaat altına alınmasıyla, yüklendiği misyonu gerçekleştiremeyen Bekkar, Urfa'ya çekilmiş bulunan kardeşi İshak b. Müslim'in yanına dönmek zorunda kalır. Bu sırada İshak'ın Urfa'da uzun süre kalmaksızın şehrin yönetimini vekaleten kardeşi Bekkar'a bırakarak, sayıca daha fazla bir kuvvetin başında Sümeysat'a çekilmesine kaynaklar bir açıklık getirmemekle beraber, Sümeysat'ın Urfa'ya nazaran daha kolay savunma özelliği olan bir şehir olmasının bunda rol oynadığı düşünülmelidir.

Kısa zamanda Urfa üzerine yürüyen Ebu Cafer'le, Bekkar arasında bir çok muharebeler olduğu sırada Halife Seffah, şehri kurtarmak amacıyla Abdullah b. Ali'nin Sümeysat üzerine yürümesini emretti. Abdullah'ın Sümeysat'a gelerek ordusunu İshak'ın 60 000 kişilik kuvvetine karşı savaş konumuna getirdiği sırada, Ebu Cafer el-Mansur da Urfa kuşatmasını kaldırarak Sümeysat'a gel-

156 İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 353; Yakubî'ye göre bu sırada el-Cezire Valisi Ebu Cafer el-Mansur'un buradaki âmili Musa b. Ka'b'ı muhasara eden kuvvetlerin başında bulunan Muhammed b. Mesleme b. Abdülmelik, şehri mancınıkla dövdürmüş ve kapılarını yaktırmıştır. Ancak Ebu Muhammed es-Süfyanî ile Ebu'l-Verd'in öldürüldükleri haberi ulaşınca, Muhammed b. Mesleme kuşatmayı kaldırarak Harran'dan uzaklaşmıştır. Dağılan kuvvetleri takip eden Musa b. Ka'b onlardan bir çoğunu öldürmüş ve bu meyanda el-Cezire şehirlerinden birkaçı üzerine de yürümüştür. Bkz. Yakubî, **Tarih II**, 289.

di.[157] Bundan sonra Sümeysat'a çekilen İshak b. Müslim'in kuvvetlerinin kuşatılmasında Abdullah b. Ali'nin görev alıp almadığı hususunda, kaynaklarda bir kesinlik bulunmamakla beraber, kuşatmayı Ebu Cafer Mansur'un sürdürdüğü hususunda müşterek kanaat izhar edilmektedir. Buna göre Ebu Cafer şehri yedi ay müddetle muhasara etti. Mervan'a olan biatına, O'nun öldürüldüğüne kendisinin ikna edilmesine kadar sadık kalacağını, bu süre içinde de teslim olmayacağını bildiren İshak b. Müslim, ikna edildikten sonra aman diledi ve teslim oldu.[158] İshak b. Müslim'in teslim olması, ardından Halife Ebu'l Abbas'ın, kardeşi Cafer'i 134/ 751-752 yılında el-Cezire, Musul, Sugur, Ermeniye ve Azerbaycan'a vali tayin etmesiyle[159] el-Cezire Bölgesinde görünüşte sükunet sağlanmış olmakla beraber, ileride görüleceği üzere bölge ahalisinin başına yeni bir lider geçince, Abbasî idâresine olan kin ve düşmanlığın bir ayaklanma biçiminde kuvveden fiile çıkması, sükunetin geçici olduğunu göstermektedir. el-Cezire Bölgesinin Emevîler devrinde olduğu gibi Abbasîler zamanında da hanedan ailesinden birinin uhdesine verilmesi hususu F. Işıltan'ın da belirttiği üzere, bölgenin bir nev'i has telâkki edildiğini göstermektedir.[160]

Halife Ebu'l Abbas Seffah'ın 136/ 754 yılında Enbâr'da ölümünden[161] sonra Ebu Cafer el-Mansur ile amcası Abdullah b. Ali arasında halifeliğin iktisabı hususundaki mücadeleler sırasında el-Cezire Kaysîleri, Abdullah b. Ali safında yer almışlar ve bu es-

157 İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 353; Sözü edilen siyâsi olaylar, İbnü'l Esir'den naklen R. Duval tarafından da kaydedilmiş olmakla beraber, yazarın dağınık halde verilen bu olayları, mantık örgüsü içinde birleştirdiği ifade edilmelidir. Bkz. R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 260-261. Bu hususta ayrıca bkz. İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 17.

158 İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 353. Yakubî de Sümeysat muhasarasının yedi ay müddetle, Ebu Cafer tarafından deruhte edildiğini bildirir ise de bir rivâyete göre, muhasarayı Ebu Cafer değil Abdullah b. Ali'nin sürdürdüğünü de ayrıca nakleder. Bkz. Yakubî, **Tarih II**, 289; bu hususta ayrıca bkz. İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 18. İbnü'l Esir ve Yakubî gibi kaynakları referans alan F. Işıltan, Abdullah b. Ali'nin Sümeysat üzerine yürüdüğü sırada Ebu Cafer'in de kendisine iltihak ederek, beraberce Sümeysat'ı yedi ay müddetle kuşattıklarını bildirir ise de sözü edilen kaynaklarda bu hususu teyit eden bir açıklık gözükmemektedir. Bkz. F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 114; krş. İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**,aynı yer ; Yakubî, **Tarih II**, aynı yer.

159 Ebu Cafer, Hasan b. Kahtaba et-Taî'yi vekaleten el-Cezire'ye tayin etmiştir. Bkz. Yakubî, **Tarih II**, 293.

160 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 114.

161 İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 373 ; Yakubî, **Tarih II** , 298.

nada Diyâr-ı Mûdar ve Diyâr-ı Rebiâ âdeta bir savaş alanı haline gelmiştir.[162]

Abbasî hâkimiyetinin başlangıcında el-Cezire'de cereyan eden olayların panoramasını böylece göstermeye çalıştıktan sonra, bu sırada Urfa'nın sözü edilen hanedanın hâkimiyetine nasıl geçtiğini tespit etmeye çalışalım. Ez-cümle İbnü'l-Esir'deki bir kayda dayanarak Ebu Cafer Mansur'un, İshak b. Müslim'in savunduğu Sümeysat'a gelip şehri kuşatmadan önce Urfa üzerine yürüdüğünü ve burada İshak'ın yerine vekil bıraktığı kardeşi Bekkar'la bir defa karşılaşarak mücadele ettiğini belirtmiştik. Sümeysat ele geçirilip, İshak b. Ali de esir edildikten sonra Urfa'daki Bekkar'ın akıbetiyle ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Buna karşılık Belazûrî'deki bir kayda nazaran Abbasîler'in ilk zamanlarında onlara itaat etmeyen Urfa halkının başında Kays Kabilesi'nden olup, Mervan'ın halifeliği zamanında Şam ve el-Cezire halkıyla beraber görevlendirilen Mansur b. Ca'vene bulunmaktaydı. Cafer el-Mansur, el-Cezire ve Ermeniye valiliğine tayin edildikten sonra, Emevî taraftarı olarak şehri yönetmekte olan Mansur b. Ca'vene'nin koruduğu Urfa'yı kuşatmış ve çok geçmeden fethetmiştir. Fetihten sonra kaçan İbn Ca'vene kendisine eman verildikten sonra ortaya çıkmıştı. Ancak daha sonraları Abdullah b. Ali ile Ebu Cafer el-Mansur arasındaki halifelik mücadelesinden galip çıkan Ebu Cafer, mücadele sırasında Abdullah'ın safında yer aldığından dolayı İbn Ca'vene'yi Rakka'ya göndermiş ve 141/758-759 yılında orada öldürtmüştür[163].

Belazûrî'nin kaydına itibar etmek gerekirse Urfa, Ebu Cafer'in el-Cezire Bölgesine vali olarak tayin edildiği, 134/751-752 yıllarında Abbasî hâkimiyetine geçmiş olmalıdır.

Hâkimiyetin kalıcı ve köklü olabilmesi Abbasî rejiminin, şehir içinde kendi güvenlik teşkilâtını tesisi ve şehir sakinlerinin de itimadını kazanmaya matuf, şehir-merkez ilişkiler ağını kurmasıyla mümkün olabilirdi. Halbuki Abbasî merkezî hükümeti, başlangıçta böyle bir yolu tercih etmeyerek hâkimiyetini şiddet ve korkuya dayalı biçimde perçinleme

162 Belazurî, **Fütuhû'l-Buldan**, 276; F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 114.

163 Bu husustaki rivâyetlerden birinde İbn Ca'vene'nin İslâmiyet aleyhine Rumlara yazdığı mektuptan dolayı Halife Cafer el-Mansur, 141/758-759 da Beytü'l-Makdis'den Rakka'ya geldiğinde O'nu oraya getirtti ve boynunu vurdurttu. Bkz. Belazurî, **Fütuhû'l-Buldan**, 276-277; Benzer bir rivâyete göre Halife Mansur İbn Ca'vene'yi, Rakka'ya uğradığı sırada 140/757-758 yılında öldürtmüştür. Bkz. İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 408.

yolunu seçmişti. Bunun göstergesi olarak Harran ve Maiperqat şehirleri hariç el-Cezire'nin diğer şehirlerinin surları, Halife Mansur'un emriyle yıktırılır. Bu arada Urfa surları da aynı akıbete uğramaktan kurtulamaz. Nitekim bir Süryani kroniğine göre, Urfa surlarının Halifenin emriyle yıktırılması hususundaki gerekçeler, bu duruma açıklık getirmektedir. Buna göre, Halife Mansur Rakka'da kendi adına inşa ettirdiği sarayda kullanılmak üzere, Urfa'daki Büyük Kilise'nin sütunlarını vermeleri için Urfalı Hıristiyanlara baskı yapar. Bunun üzerine şehir sakinleri de bu teklifi reddederek şehri savunmaya başlarlar. Mansur şehri kuşatır ve akabinde şehrin doğu bölümü surları dışındaki Sergius Kilisesini yıktırır. Bu durumda şehir sakinlerinin ileri gelenleri ve yaşlıları, güvenlikleri garanti edildiği taktirde Mansur'a, şehri teslim etmeyi teklif ederler. Nihayet şehrin teslim olması üzerine Halife de yakınından değirmenlere giden ırmağın geçtiği küçük bir kule hariç Urfa'nın doğusunda kalan bütün surları yıktırır[164].

Ebu Cafer'in halifeliğinin ilk zamanlarında el-Cezire'nin yönetimi Humayd b. Kahtabe'ye verilmişti (137/754-755).[165] Aynı yıl el-Cezire'de çevresine topladığı 1000 kadar atlı güçle isyân eden Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî, Ebu Cafer'in üzerine gönderdiği pek çok seçkin askerî birliği bozguna uğratmıştı. Hatta Halife tarafından Mülebbed üzerine gönderilen el-Cezire valisi Humeyd b. Kahtabe de tutunamayıp bozguna uğrayınca, sığındığı kaleden kurtulabilmek için 100.000 dirhem fidye vermek zorunda kalmıştı. Mülebbed, üzerine gönderilen kuvvetleri bertaraf etmeye devam ediyordu. Nihayet Halife Mansur, sergerdenin üzerine Hâzim b. Huzeyme kumandasında 8.000 kişilik bir kuvvet gönderdi. Musul civarında karşılaşan taraflar arasında çıkan şiddetli çarpışma sonunda Mülebbed ve kuvvetleri tamamen imha edildi. Mülebbed de maktul düştü.

El-Cezire bölgesinde mevziî olarak etkili olan bu isyânın sebebinden bahsedilmemekle beraber Mülebbed ve adamlarının kimliğinden hareketle bunun bir Haricî ayaklanması olduğu anlaşılıyor[166].

Humayd b. Kahtabe'nin el-Cezire valiliği, Mısır valiliğine tayin edildiği 142/759-760 yılına kadar sürmüş, bu tarihten itibaren Ebu Cafer'in karde-

164 **Chronique de Denys de Tell-Mahre**, 56; Ayrıntı için bkz. J.B. Segal, **Edessa**, 194.
165 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 393 ; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 19.
166 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 393-395.

şi Abbas b. Muhammed Humayd'ın yerini almıştır[167]. Abbas b. Muhammed'in el-Cezire, Sugur ve Avasım valiliği, Halife'ye ödemekle yükümlü olduğu borcu ödemediği gerekçesiyle azledilmesi üzerine 155/771-772'de sona ermiş yerine Musa b. Ka'b getirilmiştir[168].

Henüz el-Cezire valisi iken kendisine vekâlet eden halifenin güven ve itimadına mazhar olan Musa b. Ka'b, el-Cezire'nin idâresine ilâve olarak Veliaht Mehdi ile beraber, Rakka şehrinin karşısına Râfika şehrini inşa etmekle görevlendirildi. Halife Mansur'un ölümüne kadar geçen son üç yıl içinde inşa ettirildiği anlaşılan Râfika şehrine, hilâfete sadık Horasanlı askerî birliklerin yerleştirilmesi sonucunda, şehire el-Cezire Haricîleriyle Emevî ailesi taraftarı Suriye ahalisini, sürekli tehdit, baskı ve kontrol altında bulundurulan bir merkez fonksiyonu yüklenmişti[169].

Musa b. Ka'b'ın el-Cezire valiliği azledildiği 158/774-775 yılına kadar devam etti. Bu tarihte yerine getirilen Heysem b. Sa'îd, Halife Mansur'un 6 Zilhicce 158/ 8 Ekim 775'de ölümüne kadar el-Cezire'yi yönetmiş[170], hatta yerine oğlu Mehdi halife olduktan bir kaç ay sonrasına, yani 159/775-776 yılına kadar görevinde kalmıştır. Bu tarihte azledilerek yerine Fadl b. Salih getirilmiştir[171].

Fadl b. Salih'in el-Cezire'yi ne kadar müddetle idâre ettiği bilinmemekle beraber, 163/779-780'de Abdüssamed b. Ali el-Cezire valisi olarak görülmektedir[172]. Aynı yıl oğlu Musa el-Hâdi'yi Bağdat'ta yerine vekil bırakan Halife Mehdi, diğer oğlu Harunü'r-Reşid ile beraber Musul ve el-Cezire'ye uğramış ve buraların valisi bulunan Abdüssamed b. Ali'yi muhtemelen teftiş sırasında kusurlu

167 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih V**, 415; Yakubî, **Tarih II**, 332 ; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 19.

168 İbn-ü'l-Esir, **El-Kâmil Fi 't-Tarih VI**, (trc. Abdullah Köşe), İstanbul 1986, 13-14; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 20.

169 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 13; Yakubî, Râfika'nın inşasına Ebu'l-Abbas zamanında başlandığını ve Ebu Cafer zamanında da inşanın sürdüğünü bildirir. Bkz. Yakubî, **Tarih II**, 308. Yakubî bir başka yerde de Harunü'r- Reşid'in bu şehri bina ettiğini bildirir ise de (Tarih II, s. 362), bu ifade bize Harun'un 186/802 yılında ikamet ettiği bu şehri ilk defa inşa değil, şehre yeni semtlerin ilâvesini gerçekleştirerek zamanla büyümesine vesile olduğunu göstermelidir. Bu hususta ayrıca bkz. F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 115 ; Honigmann, "*Rakka*", **İA IX**, 607-610.

170 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 22; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 20.

171 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 43; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 20.

172 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 58; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 20

bularak azletmiş, yerine Zufer b. Âsım'ı tayin etmiştir. Aynı yıl içinde Zufer'in de el-Cezire valiliğinden alındığı ve yerine Abdullah b. Salih'in getirildiği anlaşılmaktadır[173].

Halife Mehdi'nin 779-780'de oğlu Harun ile beraber el-Cezire'yi dolaşması, yine aynı yıl içinde el-Cezire'ye tayin edilen üç valinin azledilmesi ve bu arada Halifenin Ermeniye, Azerbaycan ile içinde Diyâr-ı Mudar'ın da yer aldığı bütün Batı eyâletlerinin idâresini oğlu Harunü'r-Reşid'in uhdesine vermesi, Sabit b. Musa ve Bermekoğlu Yahya b. Halid'i de Harun'un idarî görevinde yardımcı olmak üzere tayin etmesi[174] gibi cereyan eden olaylar, bir arada düşünüldüğünde Mehdi'nin titiz bir halife olarak icraatlarında, isyânlarla sürekli problem üreten el-Cezire bölgesinin idâresine ehliyetli bir valiyi bulabilmeyi amaçladığı ve müstakbel halife Harun'u da hali-hazırda halifeliğe hazırlamaya çalıştığı sonuçlarını çıkarmak mümkündür. Nitekim Abdullah b. Salih'in de kısa zamanda el-Cezire valiliğinden azliyle yerine getirilen Ali b. Süleyman'ın, Mehdi'nin 169/785-786 yılında ölümüne kadar el-Cezire valisi olarak kalması[175] bölge idâresinin ehliyetli bir kimseye tevdî edildiğinin bir işareti olmalıdır.

Mehdi'den sonra halife olan Hâdî'nin 785-786 yılları arasında kısa süren hilâfeti döneminde Ali b. Süleyman'ın el-Cezire valiliğinden azli ve yerine Mansur b. Ziyad'ın bölgeye vali tayin edilmesi dışında, Diyâr-ı Mudar'ı ilgilendiren önemli bir siyasî olay cereyan etmemiştir[176]. Hâdî'den sonra hilâfet makamına oturan Harunü'r-Reşid dönemi için de aynı husus geçerli olmakla beraber, bu dönemde cereyan eden bazı siyasî olayların bölgenin genelini ilgilendiren sonuçları itibariyle Diyâr-ı Mudar'ı da etkilediğinden söz edilebilir. Bu cümleden olarak Harunü'r-Reşid halife olur olmaz, Hâdî döneminde el-Cezire valiliğine getirilen Mansur b. Ziyad'ı azledip yerine Ebu Hüreyre Muhammed b. Ferruh'u bölgeye

173 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 60-61; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 20-21; F. Işıltan, Abdüssamed b. Ali'nin el-Cezire valiliğinden azlini Halife'nin bölgeyi ziyareti sırasında kendisini karşılamamasına bağlar. Bkz. F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 115.

174 İbn-ü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 61; Harunü'r-Reşid'e Ermeniye, Azerbaycan ve el-Cezire'nin idarî yükümlülüğü verildikten sonra babası Mehdî'nin kendisini Ceyhan'a kadar uğurladığı ve Simalo (Simolos) Kalesi'nin fethiyle sonuçlanan Anadolu gazâsına, (Yakubî, **Tarih II**, 339; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 205) pek tabiî olarak el-Cezire bölgesinden çıkmış ve sözü edilen bölge askerleriyle de gazâda görev almış olmalıdır.

175 İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 21.

176 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 82-92; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 21.

vali tayin ederek icraatına başlamıştır[177]. Ardından Harun'un bir diğer idarî tasarrufunu görmekteyiz ki bu O'nun 170/786-787'de idarî taksimatta yaptığı yeni bir düzenlemedir. Buna göre bütün Sugur bölgeleri, el-Cezire'den ayrılarak Avâsım adıyla yeni bir eyâlet teşkil edilmiştir[178]. Şüphesiz bu husus gazâ hareketleri sonucunda kazanılan toprakların gittikçe genişlemesiyle ilgiliydi. Harun zamanında Diyâr-ı Mudar'da cereyan etmese bile sonuçları itibariyle Halifeyi bu bölgede de muhtemelen tedbirler almaya sevk eden siyasî olaylar, el-Cezire'nin diğer kesimlerinde ard arda meydana gelen Haricî ayaklanmalarıdır. Bunlardan birincisi Velid b. Tarif el-Tağlibî tarafından 178/789 yılında çıkarılmıştır. Etrafına toplanan Haricîlerin gittikçe çoğalmasıyla önce Ermeniye, Ahlat ve Azerbaycan üzerine yürüyen Velid, oradan Hulvan ve Basra ile Kûfe arasındaki Sevâd arazisine, daha sonra Dicle'nin batısına geçerek Beled'e ardından da el-Cezire topraklarına girdi. Önce Şam'ın ve el-Cezire'nin bir bölümünde vali bulunan Abdülmelik b. Salih'i Rakka'da muhasara altına aldı. Bu sırada Halife Harunü'r-Reşid tarafından sırasıyla üzerine gönderilen Musa b. Hâzim et-Temimî ve Muammer b. İsa el-Abdî kumandasındaki kuvvetleri bertaraf eden Velid, Halife'nin üzerine en son gönderdiği Yezid b. Mezyed eş-Şeybanî kumandasındaki kuvvetlere mağlub oldu. Velid katledildikten sonra adamları dağıldılar. Ancak onlardan bir gurup Hurâşe eş-Şeybanî'nin çevresinde toplanarak 180/796-797'de Diyâr-ı Râbia taraflarında yeniden ayaklandılar, bu defa üzerlerine Müslim b. Bekkâr el-Ukaylî önderliğinde gönderilen kuvvetler ikinci defa ayaklanan güruhu da bertaraf etti[179].

Ebu'l-Ferec Tarihinde, Harunü'r-Reşid zamanı Urfası'yla ilgili dönemi ele alan İslâm tarihlerinin, bahsetmediği bir anekdota rastlamaktayız. Buna göre 797 yılında Harun Urfa'yı ziyaret ettiğinde, buradaki Müslümanlardan bir bölük yanına gelerek, "Romalılar Kralı her yıl gizlice geliyor ve bu Hıristiyanların kiliselerinde ibadet ediyor." diyerek şikayette bulunurlar. Konuyla ilgili iddiayı tahkik ettiren Halife, meselenin gerçek dışı olduğunu ortaya çıkarır ve

177 İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 21.

178 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 100.

179 Yakubî, **Tarih II**, 356; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 130-131; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 21-24; Yakubî sözü edilen Haricî ayaklanmalarının her ikisini de kronoloji itibariyle 795-796 yıllarında gösterir. İbnü'l-Esir ise birincisinde 178/789, ikincisinde 180/796-797 yıllarını esas alır. Biz de İbnü'l-Esir'in verdiği tarihleri esas aldık.

yalan söyleyen söz konusu kimseleri katından kovduğu gibi kendilerini dayakla cezalandırır[180].

Bu husus, şayet gerçekse bu dönem Urfası'ndaki Hıristiyan ve Müslüman cemaat arasındaki münasebetlerin pek de sıhhatli yürümediği şeklinde bir intiba uyandırmaktadır. Konuyu ele alan batılı tarihçilerden R. Duval da, Hıristiyan kroniklerindeki bilgilerden yola çıkarak Ebu Cafer'in Hıristiyanlara ızdırap çektiren icraatlarını yererken, bu mesele münasebetiyle Harunü'r-Reşid'i de onlara iyi davranışlarda bulunduğu hasebiyle övmektedir[181].

Harunü'r-Reşid döneminde el-Cezire'ye 170/786-787'de vali tayin edilen Ebu Hureyre'nin 177/793-794'de azli, yerine Harb b. Kays'ın tayini isyân olaylarından sonra Harb'ın görevden alınıp yerine Huzeyme b. Hâzim b. Huzeyme'nin getirilmesi, en son olarak Halife'nin 186/802'de Huzeyme'yi de görevden alıp yerine oğlu Kâsım'ı el-Cezire ve Şam'a genel vali olarak tayin etmesi, gibi mülkî idâredeki değişikliklerin[182] sebepleri İslâm tarihlerinde kaydedilebilseydi, bunların muhtemelen bölgede cereyan eden siyasî ve sosyal gelişmelerle bağlantılı oldukları görülebilecekti.

Harunü'r-Reşid'in son zamanlarından itibaren Urfa'yı da tesiri altına alan el-Cezire'deki siyasî ve sosyal gelişmelerin analizini yapabilmek için öncelikle Abbasî halifeliğinin dayandığı temel dinamiklerin rollerini tespite ihtiyaç vardır. Fi'l-hakika Emevî hilâfetini bertaraf ederek İslâm İmparatorluğu'nda iktidarı ele geçiren ve Abbasîler'e iktidar yolunu açan ihtilâl hareketi 746'da Horasan'da başlamıştı[183]. Birkaç yıl içinde bu hareketi başarıya ulaştıranlar ise Mevâlî ve Horasanlı genel tâbirleri içinde yer alan gayri Arap unsur idi. Şu halde Abbasî taraftarları sadece Araplardan değil, aynı zamanda Fars ve Türk unsurdan da müteşekkildi. Abbasî ihtilalinde yer alan unsurların idarî mekanizmada roller üstlenmelerine[184] paralel olarak asılları Belh'teki Nevbahar Budist Mabedi'nin rahipleri soyuna dayanan Bermekî Ai-

180 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 206.

181 Bkz. R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 261-263.

182 Yakubî, **Tarih II**, 373; İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 21-24.

183 Yakubî, **Tarih II**, 371 vd.; H.Dursun Yıldız, "*Abbasiler*", **DGBİT III**, 15 vd.

184 Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 1980, 50-61.

185 W. Barthold, "*Bermekîler*", **İA II**, 560-563 ; H. Dursun Yıldız, "*Bermekîler*", **DİA V**, 517-520.

lesi mensupları[185], Halife Seffâh'la beraber vezâret makamına getirilmişler ve Harunü'r-Reşid tarafından siyasî otorite kaygısıyla kanlı bir şekilde tasfiye edilmelerine kadar da iktidarda kalmışlardı[186].

Harunü'r-Reşid'in son zamanlarında Bermekîler'in şahsında Acem unsurunu tasfiye ve Arap unsurunu yeniden üstün mevkiye çıkarmakla başlayan süreç, Emin'in halifeliği dönemiyle sınırlı kalmış, Me'mun döneminde ise İslâm dünyasında Acem nüfuzu bir kere daha kalıcı olmak üzere yerleşmiştir[187].

Harunü'r-Reşid'in 3 Cemâzüyü'l-âhir 193/24 Mart 809'da Tus'ta ölmesiyle[188] halife olan Emin'in, babası döneminden beri el-Cezire ve Şam'da vali bulunan kardeşi Kâsım'ın uhdesinde sadece Şam'ı bırakıp el-Cezire'yi Huzeyme b. Hâzim'e vermesi, daha sonra Kınnesrîn'i Şam bölgesinden ayırarak Huzeyme'nin idarî bölgesine katması, 196/811-812'de Huzeyme'yi de azlederek Abdülmelik b. Salih'i el-Cezire ve Şam'a vali tayin etmesi, Abdülmelik'in aynı yıl içinde ölümüyle bu defa yine Huzeyme'yi aynı bölgeye vali tayin etmesi ve nihayet Huzeyme'nin, Emin'in 198/813-814 yılında öldürülmesine kadar bu görevde kalması[189] gibi el-Cezire'nin mülkî idâresine yönelik fazlaca anlamlı olmayan değişiklikler dışında el-Cezire'de Abbasî iktidarına karşı isyân şeklinde oluşan tepkinin Me'mun'un hilâfet makamına geçmesiyle beraber ortaya çıkması[190] bölge ahalisinin kendilerini idâre etme mevkiinde bulunan bu iki Abbasî halifesinden her birine olan bakış açılarının farklı olmasıyla ilgili olsa gerektir. Nitekim annesi Zubeyde tarafından Hâşimî Ailesine mensup olan Emin ile Merâcil adlı Badgîs'li bir cariyeden dünyaya gelen ve anne tarafından İranlı olan Me'mun[191] arasında hilâfet akdinin bozulması yüzünden başlayan re-

186 C. Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi**, 105-106.

187 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 119.

188 Taberî, **Tarih III**, 789; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-TarihVI**, 183 ; K.V. Zettersteen, "*Harun er-Reşid*", **İA V/I**, 384 ; Yakubî ise 28 Şubat 809 olarak verir. Bkz. Yakubî, **Tarih II**, 380.

189 İbn Şeddad, **Ümeraî'-Şam ve'l-Cezire III**, 25.

190 Yakubî (**Tarih II**, 384-385) ve İbnü'l-Esir (**el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 257-258) gibi güvenilir müellifler, el-Cezire'de çıkan Nasr b. Şebes isyanının Me'mun'un hilâfet makamına geçmesiyle beraber başladığını bildiriyorlar.

191 H. Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler** , 63.

kabet esnasında[192] Urfa ahalisi Emin'i desteklemişti. Bunun yanı sıra Me'mun zamanında vuku bulan söz konusu el-Cezire isyânlarının lideri olup, daha önce Halife Emin'e biat etmiş olan Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin aynı zamanda el-Cezire bölgesindeki Kays kabilelerinin de liderlerinden olması[193] bölgenin Kayslı Arap kabilelerinin Abbasî iktidarına olan tepkilerinin, idârede Arap unsura yer veren Halife Emin zamanında nisbî olarak hafiflemiş olduğu düşünülebilir. Gerçekten de Emin ve Me'mun dönemlerinde el-Cezire'de, bir bakıma Urfa ve civarında meydana gelen siyasî ve sosyal gelişmeler Abbasîler'in dayandığı etnik unsurlar ve politik tercihlere dayalı olarak şekillenecektir.

Öncesinden söz etmeyen İslâm tarihlerine göre Halife Me'mun döneminde Abbasî iktidarına karşı doğrudan başkaldırmasıyla ünlenen Nasr b. Şebes, buna karşılık Süryani kaynaklarında, Halife Emin zamanında kendisi hakkında verilen bilgiler şayet doğru ise, el-Cezire'nin diğer kesimlerinde olduğu kadar Urfa ve civarında cereyan eden can, mal ve ırza ilişkin asayiş olaylarında da kendisinden söz ettirmektedir. Şu halde O'nu el-Cezire bölgesinde sebebiyet verdiği olayların mahiyetine göre iki ayrı karakterde tanıyoruz. Birincisi, el-Cezire'deki Kays Kabilelerinin lideri olması hasebiyle bölgede otoriter bir rol üstlenmeye çalışması. İkincisi de, imparatorluk idarî mekanizmasında Arap unsurun rolünün sona ermesi demek olan Me'mun'un hilâfetine karşı bu unsura yeniden eski misyonunu kazandırmak için öncü olması.

Nasr b. Şebes'in birinci tanınan yüzü çerçevesinde cereyan eden olaylar, Emin ve Me'mun arasında rekâbetin başlamasıyla ortaya çıktı. Buna göre, Sümeysat'ta birçok cina-

192 Yakubî'ye göre, Harunü'r-Reşid Emin'i veliaht tayin etmiş, halktan bu hususta biat almış, daha sonra da bunu resmî, hukukî belge haline getirmek için Zilhicce 186/Kasım-Aralık 802 yılında "Ahidnâme" adıyla Kabe duvarına astırmıştı. Bkz. Yakubî, **Tarih II**, 363-369; Taberî, **Tarih III**, 655 vd. ; Kalkaşandî, **Subhu'l-Aşâ XIV**, Kahire 1338/1919, 84 vd. ; İbnü'l-Esir ise önce Emin sonra Me'mun'un veliaht tayin edildiğini bildirir. Bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 156. Bu durumda hilâfet sırasının Emin'in müdahalesiyle değişmesinin aralarında rekabete yol açtığı düşünülürse de asıl rekabetin Emin'in halife olmasıyla vezir Fadl b. Rebî'nin tesirinde kalan halifenin, Me'mun'un adının hutbelerde zikredilmesini yasaklaması ve oğlu Musa'yı veliaht tayin etmesi gibi gelişmeler Emin'le Me'mun'un arasını açarak aralarında rekabetin başlamasına sebep olmuş olmalıdır. Bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 202-208.

193 J.B. Segal, **Edessa**, 195.

yet işlemiş olup, bu yüzden Rakka'da hapsedilen Amr isimli bir câni hapisten kaçmayı başarmış ve kendini hapse atan Sümeysat âmilini öldürmüştü. Bu arada etrafına topladığı kimselerle eşkıyalığa başlayan Amr, Suriye taraflarına inerek, üzerine Şam valisi Süleyman b. Cafer tarafından gönderilen kuvvetleri yenince, Ermenistan'da bulunup Amr'ın şöhretini işiten Nasr b. Şebes, el-Cezire'ye gelerek O'nunla birleşmiş ve beraberce etrafı yağma ve tahribe başlamışlardı. Kaysiler'in Ukayl koluna mensubiyetinden dolayı Mudar Kabilelerinden birçok taraftar sağlayan Nasr, bu sırada el-Cezire valisi bulunan Huzeyme'nin birliklerince bozulmuş olmakla beraber, 812'de Huzeyme'nin Emin tarafından Bağdat'a çağrılmasını fırsat bilerek meydanı boş bulmuş, el-Cezire'deki yağma, tahrip ve cinayetlerine devam etmişti. Söz konusu yağmalardan Urfa'nın da nasibini aldığı anlaşılıyor[194]. Nitekim Nasr, 812'de Harran'ı muhasara ve zapt edince yanına gelen Urfa'daki Müslümanlar, şehirdeki Hıristiyan kiliselerini yıkmaları halinde karşılığında istedikleri miktar altını vereceklerini vaad ettiler.

Ebu Cafer Mansur zamanında Urfa surları da yıktırıldığı için şehrin Hıristiyan ahalisi gelişmelerden fena halde korkmaya başlamışlardı[195]. Ebu'l-Ferec'e göre; ahali böyle bir muamelenin vuku bulmaması için oruç tutmuş, basiretli hareket etmiş ve dua etmişlerdir. Nihayet ilhama mazhar olduğuna inanılan Yahya b. Said, Amr ve Nasr'ın yanına giderek kendilerine nasihatle birlikte şehir ahalisinden topladığı 5.000 züze haracı teslim etmiş, onlar da oradan uzaklaşmışlardır[196].

Bu olay ders olduğundan bir daha düşman baskınına uğramamak için şehrin ileri gelenlerinden Ebu Şeyh Gannavaye önderliğinde bir araya gelen şehir zenginleri ve ricali masraflar için aralarında topladıkları parayla 814 yılında Urfa surlarını yeniden inşa ettiler[197].

Nasr b. Şebes'in ikinci tanınan yüzü çerçevesinde cereyan eden olaylar, Halife Emin'in 24 Muharrem 198/24 Eylül 813 günü katledilmesinden sonra başladı. Ukayloğullarından olup, Haleb'in kuzeyindeki Keysûm'da yaşayan Nasr b. Şebes, bilindiği üzere Halife Emin'e biat ettiği için O'nun öldürülmesine çok

194 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, .212; F. Işıltan,**Urfa Bölgesi Tarihi**, 120-121.

195 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 212-213; R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 264; J.B. Segal, **Edessa**, 195.

196 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 213.

197 R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 264; J. B. Segal, **Edessa**, 195.

öfkelenerek Abbasîler'e karşı el-Cezire'de isyân etmiştir[198]. Ancak Nasr'ın isyânı İbnü'l-Esir'in de ifade ettiği üzere, sadece halife olarak tanıdığı Emin'in öldürülmesine bağlanmamalıdır. Zira Emin'in katliyle Me'mun tarafından 198/813-814'de Irak ve Batı eyâletlerine, Hicaz ve Yemen'e Hasan b. Sehl'in vali tayin edilmesiyle[199] başlayan süreç içerisinde Arapların ekseriyette bulunduğu Batı eyâletlerinde, hâkimiyetin tamamen İran unsurunun eline geçmesi isyânın başlamasında temel faktör olmuştur[200].

Önce Sümeysat'a hâkim olan Nasr'ın çevresinde pek çok kimse toplanmış ve isyâna destek verenler artmıştı. Fırat'ı geçerek Halep-Kınnesrîn yönünde ilerleyen Nasr'ın çevresinde toplanan kuvvet daha da artınca[201], Halife Me'mun 199/814'de Tahir b. Hüseyin'e mektup göndererek kendisini Nasr b. Şebes'in te'dibi ve isyânın bastırılmasıyla görevlendirdi. İsyânın bastırılabilmesi plânlı ve basiretli bir tasarrufu gerektirdiği için, bu sırada Batı eyâletlerinin genel valisi olan Hasan b. Sehl, Me'mun'un ordu kumandanı Tahir b. Hüseyin ile bir araya gelerek aralarında görev taksimatı yaptılar. Buna göre, Musul, el-Cezire, Suriye ve Mağrip valilikleriyle el-Cezire'deki Nasr b. Şebes isyânının bastırılması görevi Tahir'in uhdesinde kaldı. İdaresindeki 4.000 kişilik Horasan birliğiyle el-Cezire'ye gelen Tahir, âsileri bir müddet buradan uzaklaştırdı. Rakka'yı eyâlet merkezi ittihaz eden Tahir'in emrindeki Horasan askerlerinden oluşan bir bölük de Urfa savunmasında görev aldı.

Tahir'in el-Cezire bölgesinden geçerken topladığı haraçlar, Nasr b. Şebes'in topladıklarına nazaran daha ağırdı. Bu yüzden aynı tekalifle karşı karşıya kalan Urfa ve Seruc ahalisi de zor durumda kaldı. Toplanan vergilerin paylaşılması konusunda askerleriyle anlaşmazlığa düşen Tahir, kendisine isyân eden ve üzerine yürüyen birliklerden kurtulabilmek için Urfa surlarından atladı ve Rakka'ya kaçtı. İsyân edenlerden bir kısmı Tahir'in yokluğunu fırsat bilen Nasr'ın, Urfa'ya saldıracağından korkarak Tahir'i Rakka'ya kadar takip ettiler. Böylece Urfa ahalisi ağır bir vergi yükünden bir müddet kurtuldu[202].

198 İbnü'l-Esir, **el Kamil fi't-Tarih VI**, 257.

199 Yakubî, **Tarih II**, s. 397; İbnü'l-Esir, **el Kamil fi't-Tarih VI**, 258.

200 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 127.

201 İbnü'l-Esir, **el Kil fi't-Tarih VI**, 257-258; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 215.

202 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 215; R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 265-266; J.B. Segal, **Edessa**, 195.

Ancak kendi kendilerini tuzağa düşürdüklerini fark edemeyen bu kuvvetlerin karşısına çıkan Nasr ve Amr'a bağlı kuvvetler, bunlardan ele geçirdiklerini öldürdüler. Daha sonra Urfa önlerine gelerek şehri kuşattılar. Bu esnada şehirde ikâmet eden, isyânlara katılmayan Horasan garnizonuna bağlı kuvvetler şehri savunurlarken, kadınlarına varıncaya kadar bütün şehir ahalisi de onlara taş ve kaynar su taşıyarak yardımcı oldular. Bizzat içinde bulunduğu olayları tasvir eden Tell-Mahreli Dionysios da şehir halkının, şehrin savunulması hususunda Horasanlı askerlere büyük bir feragat ve fedakarlıkla yardımcı olduğunu, kendisinin de bunlar arasında bulunduğunu bildirir. Yine Dionysios'un ifadesine göre bu kahramanca direniş sonuç verir ve Nasr hezimete uğrayarak geri çekilmek zorunda kalır. Ancak kısa zamanda toparlandığı anlaşılan Nasr'ın bölgede uyguladığı şiddet ve baskı hareketinin devam etmesi[203], diğer taraftan Me'mun'un yokluğunu fırsat bilen Bağdat ahalisinin 1-5 Muharrem 202/20-25 Temmuz 817'de O'nun amcaoğlu İbrahim b. el-Mehdî'ye biat etmesi üzerine[204] sıkıştığını anlayan ve bu sırada Rakka'da ikâmet etmekte olan Tahir, el-Cezire bölgesinde tutunabilmek için, öncelikle Nasr'a bazı tavizler vermek zorunda olduğunu idrak eder. O'nun adamlarından bazılarının bölgedeki nahiyelere tayiniyle İbrahim isimli bir Kureyşlinin Harran âmilliğine tayini hususları bu çerçevede icra edilen tasarruflar olarak düşünülmelidir. Harran hâkimi olan İbrahim, bir gün yanında bazı Arap erkân bulunduğu sırada ikâmetgâhının penceresinden bazı binalar görür ve onlara bu binaların kimlere ait olduğunu sorar, onlar da cevaben "bunlar Hıristiyanların devrinizde inşa etmiş oldukları kiliselerdir. Bu yüzden Müslümanlar size küskündürler" derler. Bunun üzerine inşa edilen yeni kiliseleri yıktıran İbrahim, rivâyete göre gördüğü bir rüya dolayısıyla bunların yeniden inşa edilmelerine izin verir ve birkaç gün içinde tahrip edilen yerler yeniden yapılır. İbrahim'in Harran'daki bir başka icraatı, şehir Paganlarına ibadetlerini açık ve serbest olarak yapmalarına müsaade etmesidir[205].

Süryani kaynaklarına göre, bu meyanda Tahir Urfa'ya da Abdel-Âlâ isimli bir kimseyi âmil olarak tayin eder. Abdel-Âlâ'nın Urfa halkına tarh

203 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 215; R.Duval, **Histoire d'Edesse**, 265-266; Çarpışmalar sırasında Amr da vurulanlar arasındaydı. Bkz. J.B. Segal, **Edessa**, 195.

204 Taberî, **Tarih VIII**, 555; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 296; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 215.

205 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 216; R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 266.

ettiği ağır vergiler halkı sıkıntıya düşürür. Buna O'nun, şehir sakinlerinin evlerine kendi kabilesinden Süleymler'i yerleştirerek, barındırma mükellefiyeti de eklenince, Urfalı Hıristiyanlar durumu kendisine şikayete gelirler. Abdel-Âlâ onlara, *"Ey Hıristiyanlar!, bizden niçin şikayet ediyorsunuz, sizler Romalılar devrinde istediğiniz gibi safâ sürerken bizim atalarımız insanı yakan ve kavuran soğuk ve sıcak çöllerde hayvanlarını otlatıyorlardı. Bu memleketi kılıcımızın hakkıyla fethettiğimize göre, onu bize devretmeyi neden güç buluyorsunuz. Haydi şimdi huzurumdan çıkın ve âkıbetinize razı olarak yaşamaya devam edin, vergilerinizi ödeyin ve rahat oturun"* şeklinde ilginç bir cevap verir[206].

Tahir'in âni düşman baskınlarına karşı Rakka ile Râfika arasına bir sur inşa ettirerek kendinî emniyete alışı, O'nun bu meyanda bölgede ortaya koyduğu bir başka icraatıdır[207].

Halife Me'mun'un 15 Safer 204/11 Ağustos 819'da Bağdat'a gelmesinden sonra Tahir, el-Cezire valiliğinden alınarak Bağdat Şahneliği'ne tayin edildi. el-Cezire'ye ise oğlu Abdullah b. Tahir getirildi. Babasının yerine iki yıl Rakka'da kalan ve O'nun kurduğu siyasî dengeyi koruyan Abdullah, 821 yılında Tahir'in Horasan valiliğine tayini üzerine kendisinin halefi olarak Bağdat Şahneliği'ne tayin edildi. Abdullah'tan boşalan el-Cezire'ye de Yahya b. Muaz getirildi. Birkaç ay süren başarısız bir valilik döneminden sonra, Rakka'da ölen Muaz zamanında bölgedeki huzursuzluğun tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine, Temmuz 821'de Abdullah b. Tahir tekrar el-Cezire valiliğine tayin edilerek[208] kendisinden bölgenin isyânlardan temizlenmesi istendi[209]. Böylece 20.000 kişilik bir kuvvetle Rakka'ya gelen Abdullah, Nasr b. Şebes üzerine bu kuvvetleri sevk ettiyse de, klasik çöl muharebesi taktiği uygulayan yani, meskun yerler ve şehirlere âni baskınlar yaparak geri çekilen Nasr'ı bir türlü yakalamaya muvaffak olamadı. Bunun üzerine savaş taktiğini

206 J.B.Segal, **Edessa**, 198; F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 131.

207 F. Işıltan **Urfa Bölgesi Tarihi**, 131; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 217.

208 Sözü edilen idarî görevlendirmelerle ilgili olarak Taberî, **Tarih III**, 1045; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 300-316; Yakubî, **Tarih II**, 411-412 ... gibi kaynaklara bakılabilirse de, bu kaynakların Süryani kaynaklarıyla bir arada mütalaâ edilerek bahse konu idarî görevlendirmelerin sıhhatli kronolojiye oturtulması hakkında bkz. F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 132-134.

209 Yakubî, **Tarih II**, 412 ; Taberî, **Tarih III**, 975 vd. ; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 258; İbnü'l-Adim, **Zübdetü'l-Haleb I**, 65 ; İbn Şeddad, **Umeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 25.

değiştiren Abdullah, onların hareket üslerini ele geçirerek teslime mecbur etmeye karar verdi. Plânın ilk merhalesinde Bâlis şiddetli muhasaradan sonra zapt edildi. Bu olaydan sonra Seruc civarında bulunan Nasr buradaki Hıristiyanlar ile Abdullah'ın adamlarından rastladıklarını kılıçtan geçirdi. Bu arada Kınnesrîn ve civarını elinde tutan Osman b. Summâme'nin Abdullah tarafına geçtiği görüldü. Sonunda isyân merkezleri teker teker ele geçirilmiş, sıra Nasr'ın hareket üssü olan Keysum'a gelmişti. Ağustos 824'te başlayan kuşatma 825 yılının Mart ayında şehrin düşüşüyle sonuçlanmıştır. Nasr b. Şebes Abdullah'ın yanına gelerek, şehrin kendisine bağışlanması için yalvarmışsa da teklif kabul görmedi, kendisi ve adamları katırlara bindirilerek Bağdat'a götürüldüler[210].

Böylece 812 yılında soygun, cinayet ve talanla başlayıp, 813 yılında siyasî bir ayaklanma hüviyetine bürünen Nasr b. Şebes'in el-Cezire isyânları sona ermiş oldu.

Babasının aksine iyi niyetli ve vicdan sahibi olan Abdullah'ın, el-Cezire valiliği döneminde bölge Hıristiyanları, huzur ve sükunet içinde bir hayat sürmüşlerdir. Bu hususla ilgili olarak cereyan eden bir olaydan da bunu anlamak kâbildir. Ez-cümle bu dönemde Harran, Urfa ve Sümeysat Müslümanları Abdulah'a müracaat ederek, son on yılda bu şehirde inşa edilen kiliselerin yıkılmasını ve kilise çanlarının çalınmasının durdurulmasını istediler. Onların isteklerine karşılık Abdullah cevaben, daha önceden ateşe verilmiş ve yıkılmış kiliselerin onda birinin dahi fakir Hıristiyanlar tarafından inşa ettirilemediğini söyledikten sonra, Hıristiyanlara ait kadîmî âdet ve kanunların ellerinden alınmamasını ve hiçbir kilisenin de yıkılmamasını emretmiştir[211].

825 yılına kadar el-Cezire'de kalan Abdullah, aynı yıl bu defa Ubeydullah İbn es-Sarî'nin Mısır'da çıkardığı isyânı bastırmak ve tekrar merkeze bağlamak üzere, buraya gönderildiği sırada el-Cezire valiliğine de vekâleten kardeşi Muhammed b. Tahir getirilir. O dönemde Urfa hâkimi olan Yağdan'ın Yakubî Hıristiyanlardan nefret eden Velid isimli Melkit bir yardımcısı vardı. Urfalı Hıristiyanlardan Velid hakkında kendisine şikayet vâki olduğunda, muhtemelen Velid'in onlarla ilgili düşüncesini onaylamış olmalı ki, bu şikâyetler bir türlü sonuçlanmıyordu. Bir taraftan da Urfa'daki Kırk Şehitler Kili-

210 Yakubî, **Tarih II**, 412; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 217-219; F. Işıltan, **Urfa bölgesi Tarihi**, 134-140.

211 J.B.Segal, **Edessa**, 199.

sesi, kilise eşyalarını saklamaya mahsus daire, katedralin hazine odası, vaftiz salonları, Piskopos Theodosius döneminde inşa edilen yapılar, Rahibe Manastırı ve Melkitlerin bir kilisesi gibi bütün yeni binaların yıktırılması hakkında Muhammed'i bir ferman neşretmeye ikna eden Rakka ileri gelenlerinin yardımlarına başvurmaları üzerine, Yakubî Piskoposu Tell-Mahreli Dionysios, kardeşi Urfa Metropoliti Theodosius ile beraber, Abdullah'ın duruma el koymasını sağlamak üzere Mısır'a gittiler. Cereyan eden olaylara muttali olan ve Halife Me'mun'un insanî ve merhametli politikasının mümessili bulunan Abdullah'tan, Muhammed'e söz konusu kararın feshi yolunda talimat geldi[212]. Muhammed b. Tahir'in vekaleten getirildiği el-Cezire valiliğini ne kadarlık bir süre deruhte ettiği belli değilse de, Abdullah b. Tahir Mısır'daki isyânı bastırdıktan sonra 210/825-826'da muhtemelen el-Cezire'deki görevini yeniden devralmış olmalıdır[213]. Me'mun'un Abdullah'ı bu defa da Babek İsyânını bastırmak üzere 213/828'de Azerbaycan valiliğine tayin etmesinden sonra oğlu Abbas'ı el-Cezire, Sugur ve Avâsım valiliğine tayin etmiş[214], 24 Muharrem 215/23 Mart 830'da Bağdat'tan hareket ederek Musul-Urfa-Antakya ve Tarsus üzerinden birçok yer ve kalenin fethiyle sonuçlanan Anadolu gazâsına çıkmış, bu arada el-Cezire valisi olan oğlu Abbas da bu sefere iştirak etmiştir[215].

Me'mun'un 18 Receb 218/9 Ağustos 833 yılında yine bir Anadolu gazâsına çıkarak Lûlû'e ile Tarsus arasındaki el-Bedendûn (Pozantı) denilen yere geldiğinde ölümüyle yerine kardeşi Mu'tasım Halife oldu[216]. Mu'tasım hilâfete geçtikten sonra yeğeni Abbas'ı el-Cezire valiliğinden almadı. Ancak Halife, 223/837-839 yılında Amorium'un fethiyle sonuçlanan seferden dönerken Abbas'ın hilâfeti ele geçirmek için isyân etmek üzere olduğunu haber alınca, O'nu tutsak etmiş ve yerine Eşnas et-Türkî'yi Şam ve Diyâr-ı Rebi'a ile beraber el-Cezire valiliğine getirmiştir. Eşnas, el-Vâsık Billâh'ın hilafeti sıra-

212 R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 267-268; J.B. Segal, **Edessa**, 199; Hakkı Dursun Yıldız, "*Abbasîler*", **DGBİT III**, İstanbul 1986, 185.

213 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VI**, 342-344.

214 Yakubî, **Tarih II**, 423; İbn Şeddad, **Umeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 25.

215 Taberî, **Tarih III**, 1102; Yakubî, **Tarih II**, 423-424 ; krş. H. Dursun Yıldız, "*Abbasîler*", DG BİT III., 186-187.

216 Yakubî, **Tarih II**, 424; Mu'tasım'ın veliahtlığı ve hilafete geçtiği tarihle ilgili olarak kaynakların bir değerlendirilmesi hakkında bkz. H.Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, 70-76.

sında 230/845 yılında ölene kadar el-Cezire'nin idâresini elinde bulundurmuştur[217]. Eşnas'tan sonra el-Cezire, Sugur, Avâsım, Halep ve Kınnesrîn bölgelerini eyâlet ittihaz eden el-Vâsık, Ahmed b. Said b. Selm'i bu eyâletin valiliğine tayin etti. Ahmed'in katıldığı birçok gazâ sebebiyle bölge halkına getirdiği yükler birçok sıkıntıya sebep olunca el-Vâsık O'nu azlederek yerine Nasr b. Hamza el-Huzaî'yi getirdi[218].

El-Vâsık Billah'ın 232/846-847'de ölümü üzerine hilâfete geçen kardeşi el-Mütevekkil Alellah'ın Nasr'ı azlederek, Ahmed b. Said'i yeniden el-Cezire valiliğine iade ettiği görülüyor[219].

Ahmed'in el-Cezire valiliği, el-Mütevekkil'in 235/849-850 yılında oğlu el-Muntasır'a el-Cezire ve Şam'ı ıktâ olarak tevcih etmesine kadar sürmüş, el-Muntasır da bölge idâresini Boğa el-Kebir'e havale etmiştir[220]. Boğa el-Kebir'in el-Cezire valiliği, el-Mütevekkil'in 247/861-862 yılında öldürülmesi üzerine kendisine biat edilen el-Muntasır'ın hilâfete geçişine kadar sürdüğü, bundan sonra el-Muntasır'ın el-Cezire valiliğine Vâsıf'ı vali tayin ettiği anlaşılıyor. El-Muntasır'ın çok kısa süren halifeliği, 4 Şevval 247/11 Aralık 861'de ölümüyle sona erince[221] yerine hilâfete geçen el-Mustâîn, Vâsıf et-Türkî'yi bir müddet yerinde bırakmış, ancak 250/864-865'de azlederek yerine Ahmed el-Muvelled'i bölgeye vali tayin etmiştir[222]. Ahmed, Mustaîn'in 252/866'daki ölümüne kadar görevinde kaldı. El-Mu'tez hilâfete geçince, Ahmed'i el-Cezire'den alıp Halep valiliğine, bir müddet sonra Halep'ten de alıp yeniden el-Cezire'ye tayin etti. Bir süre el-Cezire valiliğinden sonra azledilince yerine Ebu's-Sâc Divdâv, el-Cezire ve Suriye valisi oldu. Ebu's-Sâc 870 yılına kadar bu görevde kaldı. Bu tarihte halife olan el-Mu'temid, el-Cezire ve Suriye'yi kardeşi el-Muvaffak'a ıktâ olarak tevcih etti. El-Muvaffak da Muhammed b. Atamış'ı el-

217 İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 26 ; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 28-29 ; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb I**, 68-71

218 İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb I**, 68-71 ; İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 26-27 ; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 28-29.

219 İbn Şeddad, **Umeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 27.

220 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 36 vd.; K.V. Zettersteen, "*Mütevekkil*", **İA VIII**, 863-864.

221 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 92 vd.; K.V. Zettersteen, "*Muntasır*", **İA VIII**, 580-581.

222 Bkz. İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb I**, 73-74 ; İbn-Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 27.

Cezire'ye vali tayin etmiş ise de çok geçmeden Şam'ı istila eden Ahmed b. Tolun, el-Cezire'ye gelerek Muhammed'i buradan kovmuş ve bu bölgeyi Mısır'daki Tolunoğulları Devleti'ne bağlamıştır[223].

2. Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapı

a. Demografik Yapı

Daha önce verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Abbasîler'in ilk devirlerinde el-Cezire'de cereyan eden siyasî olaylardan bir hayli etkilenen hatta bunlardan bazılarına bizzat sahne olan Urfa'da, demografik yapıya tesir eden olaylar daha çok IX. yüzyılın ilk yarısında cereyan etmiştir. Bu cümleden olarak Halife Me'mun'un el-Cezire valisi Tahir b. Hüseyin'in 813'te Urfa'ya âmil tayin ettiği Abde'l-Âlâ isimli kimse, Urfa'daki Hıristiyanlara ait evlere zorla kendi kabilesinden Süleymleri yerleştirmişti. Şehrin etnik ve dinî guruplar açısından dağılımını etkileyecek böyle bir olgu Halife Me'mun tarafından hüsnü kabul görmemiştir[224]. Keza bundan bir yıl sonra şehrin surlarını inşa ettirmekte öncülük yapan ve Urfa'nın meşhur Hıristiyan ailesinin reisi bulunan Ebu Şeyh Gannavaye'nin de bu defa Hıristiyanların evlerine yerleştirmek gayesiyle kendi kabilesinden insanları şehre getirdiği görülmüşse de, "hiçbir Arabın ve Acemin Hıristiyanlara zarar vermemesi gerektiğini" vurgulayan Me'mun'un böyle bir tasarrufu da tasdik etmediği anlaşılmaktadır[225].

İslâmî dönem Urfa Kalesi yamacındaki mezarlıktan bir görünüş

223 İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 28-29 ; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb I**, 74.
224 **Chronique de Denys de Tell- Mahre**, 22; J.B. Segal, **Edessa**, 198.
225 J.B. Segal, **Edessa**, 198.

Bu kabil teşebbüslerden başka Abbasîler'in ilk devirlerinde Urfa'nın demografik durumuna tesir eden gelişmeler çoğunlukla tabiî afetler ve bunların getirdiği sonuçlar çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Buna göre 750-753 yıllarında el-Cezire Bölgesinde üç yıl ard arda devam eden şiddetli kış ve veba hastalığı, 755-756 yıllarında da Habur yakınlarında üç kasabayı yerle bir eden şiddetli depremin çok sayıda evcil hayvanın telef olmasına yol açtığı bilinmekle beraber[226], Urfa'nın demografik yapısına ne denli tesir ettiği hususunda bir açıklık yoktur[227]. Bunun gibi 773-774 de Musul ve civarında meydana gelen şiddetli kuraklık ile yine aynı yıllarda el-Cezire valisi Musa b. Ka'b'ın vergi bahanesiyle ahali üzerine yaptığı baskı sebebiyle Musul ve civarındaki Tağlib ve Maden aşiretlerinin sürüleri, develeri ve aile fertleri ile Kuzey istikâmetine doğru göç yapmaları sonucu Dionysios'un ifadesine göre Kuzeydeki şehirler ve köylerin iyice kalabalıklaşmasından[228] Urfa'nın da nasibini alıp almadığı hususunda herhangi bir malumat yoktur. Ancak 834-835 yıllarında şehir ahalisi uykuda iken batı surlarını tahrip ederek cadde ve bahçelerini dolduran sel sularının meydana getirdiği felaket üçbin kişinin ölümüne yol açmıştır ki bu sayı küçümsenmeyecek bir miktardır. Nüfusa tesir etmese de 784 yılında el-Cezire'yi istila eden çekirge sürüsünün Urfa'ya da büyük zararlar vererek afeti izleyen üç yıl boyunca şehirde kıtlık ve darlığın hüküm sürmesine sebep olduğu da söylenmelidir[229]. Yine bunlara ilâve olarak 825 yılında el-Cezire valisi bulunan Muhammed b. Tahir'in emriyle vaktiyle Melkit Papaz Amazonius'un Urfa'da yeniden inşa ettirdiği Eski Kilise'nin önündeki "Tetrapylon" adıyla maruf ve önceleri Sabbat Tapınağı veya sinegog olarak bilinen dört kapılı binanın câmiye

226 **Chronique de Denys de Tell -Mahre**, 50-51,63.

227 750-753 yıllarında Ermenistan da bu felaketlerden nasibini alır. Kendilerinin ve çocuklarının açlıktan ölmesinden korkan Ermeniler büyük bir yoğunlukla Suriye'yi istila ederler. Bu meyanda ülser, dizanteri ve şarbon hastalığı ve daha sonra vebadan Ermeniler kırıldığı gibi Suriyeliler'i de bu hastalıklar etkiler. Bu arada açlıktan ölen Suriyeliler'in sayısı hastalıktan ölenlerden daha fazladır. Dionysios, o yıl Zouqenin Manastırı'nda şarbon hastalığından 42 kişinin hayatını kaybettiğini bildirir. Ancak şiddetli kış ve tabiî afetlerle ilgili olarak herhangi bir insan kaybından veya Ermeniler'in buralara geldiğinden söz etmez. Bkz. **Chronique de Denys de Tell Mahre**, 54.

228 **Chronique de Denys de Tell Mahre**, 146.

229 J.B. Segal, **Edessa**, 204.

tahvil edilmesi hususu[230], Emevîler devrinden sonra Abbasîler'in ilk zamanlarında Urfa'da ikinci bir camiin vücuda getirildiğini, dolayısıyla Urfa'da yaşayan Müslümanların muhtemelen ihtidaların da tesiriyle zaman içinde nisbi bir artışa ulaştıklarına işaret edebilir.

Netice itibariyle bu dönemdeki faktörler nüfusun mutat ve periyodik artış seyrine olumsuz yönde tesir etmiş olmakla beraber, şehrin etnik yapısında Yakubî Hıristiyanlarının galebesini değiştirecek bir katkıya yol açtığı söylenemez.

b. Kültürel Yapı

Abbasîler'in ilk devirlerinde ilmî ve fikrî ürünlerin kuvveden fiile çıkmasında câri olan lisanlar, Abbasî kültür coğrafyasının hususiyetine bağlı olarak Arapça, Farsça ve Süryanice olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Arapça, Arapların VII. yüzyıldan beri fikir sahasında oldukça ileri gitmeleri sayesinde edebi bir dil haline gelmiş ve daha çok Bağdat, Kûfe ve Basra gibi Arap nüfusun ekseriyetini teşkil ettiği merkezlerde İslâmî ilimler ile Arapça, gramer ve filoloji gibi dallardaki inkişafta kendinî göstermiştir[231]. el-Cezire Bölgesiyle ilgili olması hasebiyle, bu hususta karşımıza çıkan bir örnek Arapça'nın geldiği noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Ez cümle Abdullah'ın Batı eyâletlerine tayini üzerine mesrur ve bahtiyar olan Tahir b. Hüseyin'in nasihat amacıyla oğluna hitaben yazdığı ve "zamanının ahlakî, siyasî bütün ideallerini gayet güzel bir üslupla hülasa eden uzun mektubu" Me'mun'un da takdirine mazhar olmuş, hatta örnek olması açısından çoğaltılarak birer kopyası valilere gönderilmiştir. Söz konusu mektup yüzyıllarca İslâm âlemindeki "edebî ve siyasî münşeatın en başarılı örneği" olarak hüsnü kabul görmüştür[232]. Diğer taraftan Abbasîler'in kültürel coğrafyasında müşterek dil olan Arapçanın zamanla bir kültür ve medeniyet dili haline geldiğini Halife Ebu Cafer Mansur ve Bermekîler zamanında hızlandırılan tercüme faaliyetlerinde de izlemek mümkündür. Bahse konu dönemde Cündî Şâpûr Akademisi'nde yer alan Süryaniler, Hindliler ve daha sonra Harranlılar ve Nebatîler tercüme faaliyetlerine katılarak

230 Sözü edilen bina şehir Hıristiyanlarından ileri gelenlerin sabah ibadetinden sonra akşama kadar dinî meseleleri konuştukları bir yerdi ve câmie tahvil edilmeden önce üzerinde bir kubbesi vardı. Bkz. R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 267; J.B. Segal, **Edessa**, 213.

231 W. Barthold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (İzah ve düzeltmeler M.Fuat Köprülü) İstanbul 1962, 35-50.

232 F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, 135.

Yunanca, Pehlevîce, Hindçe (Sanskritçe), Süryanice, Nabatîce (Babil dili) ve Kıbtça'dan Arapça'ya pek çok eseri tercüme etmişlerdir[233].

İranlı unsurun Abbasîler'e dahil edilmesiyle ülkede Farsça'nın da küçümsenmeyecek bir önemi haiz olduğu şüphesizdir. Nitekim Halife Mansur ve Me'mun'un sarayında İranlı âlimlerin ikâmet etmesi bunun en önemli göstergesidir. Hatta Abbasîler'in bu ilk devirlerinde Yunan ilim ve felsefesine dair eserlerin Arapça'ya tercümesinde Sasanî devri Farsçası olan Pehlevîcenin, Süryanice'ye alternatif dil olarak ortaya çıkması[234] Farsça'nın Hellenistik kültürün Arap dünyasına ulaştırılmasındaki önemini ayrıca gösteriyor. Süryanice'ye gelince Emevîler devrinde Süryaniler'in Yunan Medeniyetini yeni doğan Arap Medeniyetine aktarma görevini üstlenmelerine bağlı olarak önem kazanan bu dil gibi Abbasîler'in ilk devirlerinde benzeri fonksiyonu devam ettiren Farsça'nın, ülke içinde Süryanice'ye alternatif dil olarak ortaya çıkması hususu, nüfusunun çoğunluğu Süryanilerle meskun şehirlerde bu arada Urfa'da câri değildir. Nitekim bu şehirde yetişen veya yaşayan ilim, fikir ve din adamlarının biyografileri, Süryanice'nin Urfa'daki ağırlığını gözler önüne sermektedir.

Bu dönemde Urfa'da aslen Urfalı olan veya görevleri gereği bu şehirde ikâmet etmiş bulunan Süryani ilim ve fikir adamlarının, dönemin karakteristik özelliğine uygun olarak daha çok kilise çevrelerinden çıktığı anlaşılıyor. Bunlardan Theophilus bar Thomas, Urfa'nın yerlilerindendi. Thomas, daha çok İlm-i Nücûm (astroloji) alanında temayüz etmiş hatta bu hususta Halife Mehdî'nin de teveccühünü kazanmış olmakla beraber tarih ve dil alanında da hüner göstermiştir. Bar Hebraeus'un bildirdiğine göre, içinde Ortodoks halkın kötülendiği bir tarihi eser de yazmıştır. Ancak Homeros'un İlion şehri üzerine İliad ve Odyssey (İlyada ve Odisse) isimli iki eserini Süryanice'ye tercümesi onun en dikkat çekici çalışmasıdır[235]. Kudüs'te bir müddet geçirdiği manastır hayatından sonra Harran'ın Melkit Piskoposu olan Theodore Ebu Kurra (Ebu Qurra) da 750 yılında Urfa'da doğmuş olup hem Yunanca hem de Arapça olarak Müslümanlar, Yahudiler ve Heretiklere yönelik münakaşa türünde yazılarıyla tanınmıştır.

233 Ramazan Şeşen, *"İslâm Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış"*, **İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi VII/3-4**, İstanbul 1979, 10.

234 W. Barthold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 53.

235 J.B. Segal, **Edessa**, 212.

Me'mun'un 830'lu yıllarda Harran'ı ziyareti sırasında Thedor Ebu Kurra ile dinî meselelerde tartıştığı rivâyeti, Halifenin Hıristiyan teb'aya karşı olan tavrını göstermesi bakımın önemlidir[236].

Bir diğer Urfa doğumlu bilgin 760'da doğan ve Job al-Abrash olarak da bilinen Urfalı Job'dur. Nesturî akidesini benimseyen Job, Galen'in çalışmalarını Yunanca'dan Süryanice'ye tercüme etti. 817'de telif ettiği metafizik, teoloji, psikoloji, matematik ve hey'et (astronomi) konularını ihtiva eden ve Hazineler Kitabı (Book of Treasures) ismini taşıyan eseriyle temâyüz etmiştir[237].

Nasr b. Şebes isyânında bizzat Urfa'da bulunarak şehrin savunulmasına yardımcı bir ruhanî olmasından tanıdığımız ve aynı zamanda Theodor Ebu Kurra'nın da çağdaşı olan Tell Mahreli Dionysios, ismini Belih Nehri'nden alan bir köyde doğmuştu[238]. Onun Urfa ile olan bir diğer bağlantısı da zamanının bir dünya tarihi olarak telif ettiği eserinde VIII ve IX. yüzyıl Urfası'nın siyasî ve sosyo-ekonomik durumu hakkında değerli bilgiler vermesidir. Dinî eğitimini Kınnesrîn'de alan Dionysios, Kınnesrîn Manastırı'nın bir yangın sonucu yıkılması ve buradaki keşişlerin dağılmasından sonra, Halep'le Urfa arasındaki Kaysum şehri Manastırına çekilerek dinî eğitimini burada sürdürür. 1 Ağustos 818 yılında Callinice (Rakka)'de 45 piskoposun katılımıyla toplanan sinod Dionysios'u Antakya Süryani Patrikliğine seçer. Dionysios, dönemin halifesi olup, edebiyat ve sanata duyarlı, dinî tolerans sahibi Me'mun'dan beratını alarak patriklik görevine başlar. 825 yılında Muhammed b. Tahir'in el-Cezire valiliğine getirilmesiyle başlayan süreçte, Muhammed'in Hıristiyanları baskı, şiddet ve korku ile sindirmeye çalışmasından Urfa ahalisi de zarar görünce, insanların yaşadığı acılara tercüman olmak ve çare aramak üzere Mısır valisi Abdullah'ın yanına gider. Buradaki teşebbüsüyle Hıristiyanların üzerindeki şiddetin kaldırılmasını temin eder. Yakubî Patriği olarak ömrünü Süryaniler'in bu kabil sıkıntılarına tercüman olarak geçiren Dionysios 22 Ağustos 845'te öldükten sonra vaktiyle yeniden inşa ettirdiği Kınnesrîn Manastırı'na gömülür. Tell Mahreli Dionysios, el-Cezire bölgesini de uzun uzun ele aldığı Hilkat-

236 J.B. Segal, **Edessa**, 200, 212.

237 Urfalı Job, sözü edilen eseri telif ederken Aristo, Hipokrat ve ismi zikredilmeyen İranlı ve Hintli âlimlerin eserlerinden yararlanmıştı. Bkz. J.B. Segal, **Edessa**, 212.

238 Abu'l-Farac, **Tarih I**, 215; R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 265-266; J. B. Segal, **Edessa**, 212.

ten 837 yılına kadar gelen bir dünya tarihi yazmıştır.

Biri mufassal diğeri muhtasar olarak iki nüshası bulunan tarihinin mufassal olanında eserin Dârâ Piskoposu Yuhanna'ya ithaf edildiği yazılıdır. Vatikan Kütüphanesi'nde kayıtlı olan ve Assemanî tarafından yayınlanan bu nüshadan Hebraeus da geniş ölçüde istihraç yapmıştır. Muhtasar olan nüsha ise Chronique ismini taşımakta olup, yine Vatikan Kütüphanesi'nde kayıtlıdır. Kronoloji itibariyle 775 yılına kadar gelen bu nüshanın IV. bölümü yani I. Justin'in ölümünden 774-775 yılına kadar daha çok el-Cezire bölgesinde geçen olayları ele alan bölümü J. B. Chabot tarafından "Chronique De Denys De Tell-Mahre" başlığı altında 1895'te Paris'te neşredilmiştir[239].

Görevi icabı Urfa'da bulunan din adamları arasında Tell-Mahreli Dionysios'un kardeşi Theodosius da bulunmaktadır. 825 yılında Urfa Metropoliti olan Theodosius, Mısır'da da çok tanınan bir bilim adamıydı. Nitekim Nazionsus'lu Grigory'nin bazı çalışmalarını Süryanice'ye tercüme etmiştir. Süryanice tercüme ettiği eserler arasında Theologien'in Yunanca şiirlerinden oluşan bir eseri de bulunmaktadır. Dilci olduğu kadar filozofluğu ile de tanınan Theodosius'un, belagat konusunda kaleme aldığı "Rhetorique (Retorik) a Philopones" isimli eserini de zikretmek gerekir. Onun önemli bir diğer teşebbüsü de el-Cezire valisi Muhammed b. Tahir'in Urfa'daki kiliselerin yıkılmasına dair emrini görüşmek ve bizzat halkın şikayetlerini aktarmak üzere aynı amaçla Mısır valisi Abdullah b.Tahir'in yanına giden Dionysios'a eşlik etmesidir[240].

Urfa merkezli ilim ve fikir adamlarının biyografilerinin yanı sıra 814'te asayişi sağlaması için el-Cezire bölgesine kumandan ve vali olarak gönderilen Tahir b. Hüseyin'in merkez Rakka'da ikâmet ettiği sıralarda filozofların eserlerini okuması ve onlarla teşrik-i mesaide bulunması[241] Abbasîler'in ilk devirleri itibariyle bölgedeki felsefe cereyanının bir devlet adamı ve kumandana dahi sirayet ettiği, dolayısıyla ilmî ve fikrî faaliyetlerin merkezinde de bu cereyanın yer aldığı izlenimini uyandırmaktadır.

239 Bütün bu hususlarla ilgili olarak bkz. **Chronique De Denys De Tell-Mahre**, 11-32.

240 R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 255; **Chronique De Denys De Tell-Mahre**, 19, 28; J.B. Segal, **Edessa**, 212.

241 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 217; R. Duval, **Histoire d'Edesse**, 266.

c. Sosyo-Ekonomik Yapı

Bir şehrin iktisadî hayatının ulaştığı düzeyi oradaki vergilendirme muamelelerinden de anlamak kâbildir. Ezcümle Müslümanların vermeleri gereken ancak İslâm tarihinde kısa bir süre hariç, herhangi bir mâli teşkilat ve vergilendirme usulünün ve devlet müeyyidesinin konusu olmayan zekat bir yana, İslâm dinînin vergiye müteallik esaslarının yorumlanması sonucu zaman, bölge, verimlilik, iklim, geçim standardı gibi faktörlere bağlı olarak tarh ve tevziî edilen öşür, harac ve cizye gibi vergilerle yine muhtelif yüzyıllarda farklı biçim ve miktarlarda toplanan örfî vergilerin[242] Abbasîler'in ilk devirlerinin başı ve sonu itibariyle mesela el-Cezire bölgesinde veya onun bir parçası konumunda bulunan Urfa ve civarındaki uygulamaları hakkında yeterli kaynaklara sahip değiliz[243]. Bazı Arap müverrihlerinin IX. yüzyılın ortaları ve sonları itibariyle Urfa ve civarına da tarh ve tevzi edilen haracın toplam miktarlarına ait verdikleri bilgiler hariç tutulursa, bu hususta el-Cezire bölgesi ve dolayısıyla Urfa ve civarıyla ilgili olarak bütün eksik ve yetersizliklerine rağmen, yapılan modern araştırmaların da referans kaynağını oluşturan eser Tell-Mahreli Dionysios Kroniğidir[244].

Dionysios'un el-Cezire bölgesi, dolayısıyla Urfa ve civarındaki vergilendirme ile ilgili yer yer tekrarlar ve yakınmalarla dolu verdiği bilgiler, Ebu Cafer Mansur zamanındaki uygulamalar çerçevesinde şekillenmektedir. Buna göre Ebu Cafer tarafından 772-773 yıllarında el-Cezire valiliğine getirilen Musa b. Ka'b, halktan mümkün olduğunca fazla vergi toplamak için[245] bölgede nüfus sayımına girişir. Dionysios'a göre

242 İlber Ortaylı, **Türk İdare Tarihine Giriş**, 71.

243 Bu hususta Kitabü'l-Harac, Kitab-ı Risale fi'l-Harâc isimleriyle bilinen 21 kitap olmakla beraber sadece 3 tanesi günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlardan mesela değişen idari ve vergilendirme düzenlemelerine rağmen, topladığı hadisler koleksiyonuna arazi vergilendirilmesi hususunda bazı açıklamalar ilâve etmek suretiyle Yahya b. Âdem tarafından Halife Me'mun zamanında telif edilen Kitabü'l-Harac isimli eser değişmeyen nazari bilgiler düzeyinde kalmaktadır. Bkz. Yahya b. Âdem, **Taxation In Islam (Kitabü'l-Harac) Edited**, Translated and Provided With an Introduction and Notes by A. Ben Shemesh, LL. M. Editör E.J. Brill, Leiden 1958, 1-7.

244 Abbasîler'in ilk devirlerinde Urfa ve civarıyla ilgili vergilendirme konusunda bilgi veren belli başlı modern araştırmacılardan A. Mez, ["*Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Hıristiyanlar ve Yahudiler*", **Ülkü Halkevleri Dergisi X/60**, (çev. Cemal Köprülü) Ankara 1938, 493-494]; R. Duval, [**Histoire d'Edesse**, 268]; J.B. Segal, [**Edessa**, 197]'de Tell-Mahreli Dionysios'un eserinden istihraç yapmışlardır.

245 Halife Mansur servetini artırmak için valiye böyle hareket etmesi talimatını vermiştir. Bkz. H.Dursun Yıldız, "*Abbasiler*", DGBİT III., 99.

halife, nüfus sayımına iyi niyetten değil cimrilikten ve bölgede yeni bir ta'dil için ün yapmak istemekten dolayı karar vermiştir. Bu sayım sonucunda vergi mükellefi kimselerden fazla ödeyenler yine fazla ödemeye, az ödeyenler de yine az ödemeye devam edeceklerdir. el-Cezire ve Batı bölgesindeki bütün şehirlerde yapılan sayımda harap ve boş yerler dışındaki bütün insan ve gelir kaynakları sayılmıştır. Mesela tüm pazar yerleri, dükkanlar, ticarî mahaller ve değirmenler de öşür ve harac toplanması için kaydedilen bağ, bahçe, tarla gibi yerlere ilâve edilmiştir[246]. el-Cezire valisi Musa b. Ka'b, nüfus sayımı esnasında vergi mükellefi olacak kişilere tatbik edilmek üzere sayım memurlarıyla beraber dağlayıcı ve markaları da gönderir. Mükellefleri tayin için yapılan bu usule göre: Dağlamacı önce şehrin ileri gelenlerini celb ederek onlara herkesin kendi yakınlarını şehre getirmesini, kimsenin çıkmasına izin verilmemesini, bundan kendisinin sorumlu olduğunu bildirir. Dolayısıyla şehirlerde vergi mükellefi olacak herkes bu yolla toplatılmış olurdu. Daha sonraki safhada dağlayıcı her mükellefi sağ ellerine şehrin ismi, sola da el-Cezire yazacak şekilde dağlar, ayrıca yine her mükellefin boynuna biri şehrin adı diğeri ikâmet ettiği mahalle bulunan iki madalyon asardı. Bunlara ilâveten mükelleflerin adı, eşkali, hangi kasaba ve mahalleden olduğu da defterlere not edilirdi. Bu işlemleri bitince her üç kişilik guruptan bir zouz tahsil edilirdi[247]. Burada Müslüman veya Hıristiyanların ayrıldığı gibi bir hususa işaret edilmediğine göre, tahsil edilen bu vergi tipik bir örfî vergi hüviyetinde gözükmektedir. Nitekim A. Mez'e göre toplanan bu vergi muhtemelen damga vergisi olmalıdır[248]. Musa b. Ka'b, bölgeden toplanacak öşür için de şehir âmillerini yetkilendirmişti. Suriyeliler ve Arapların evlerinde bulunan buğday, arpa vb. hububat âmiller marifetiyle teker teker kaydediliyor, benzer şekilde şehir dükkanlarındaki mallar da not ediliyordu. Tell-Mahreli, ürün ve mal miktarlarının bire beş gösterilerek kaydedildiğini ve dolayısıyla öşür vergisi oranlarının acımasız ve insafsızcasına bire beş alındığını bildirmektedir[249]. Musa b. Ka'b zamanında şehirlerdeki ticaret yapılan meydanlar, kuleler ve pazar yerleri de teker teker ölçülerek boyutlarıyla kaydedilmiş, balık

246 **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 103.

247 **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 124.

248 Bkz. A. Mez, "*Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Hıristiyanlar ve Yahudiler*", Ülkü Halkevleri Dergisi X/60, 494.

249 Ona göre mesela fakir bir kimsenin dükkanında 100 zouzluk malı varsa bunu 500 zouz olarak kaydetmişlerdi. Bkz. **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 124.

tutulan nehirlerin civarındaki köylerde ikâmet eden vergi mükellefleri de balıkçı olarak yazılmıştı. Buralarda faaliyet gösterecek esnaf, tüccar ve balıkçılar "Emir-i Câbî" denilen görevlinin izniyle mesleklerini icra edebileceklerdi. Dionysios'a göre bu gibi kimselerden talep edilen vergilerde makul ölçüler çok aşılmış, haksızlıklar zulüm derecesine çıkarılmıştı[250].

Dionysios'a göre el-Cezire valisi Musa b. Ka'b Müslüman Araplara da Süryaniler'e tatbik edilen sayımın bir benzerinin uygulandığını bildirmektedir. Buna göre her vergi mükellefinin sebze bahçesi, keteni, hububat ürünleri, koyun, keçi, dana, kümes hayvanları, güvercinleri, kovanları birer birer kaydedilmişti. Mesela 55 arlık arazisi olan bir kimseden yıllık 24 zouz vergi talep ediliyordu. Bu gibi öşüre konu olan nesnelerin bazılarından vergi alınmasını ayıplayan Dionysios, bir Arabın elinde nohut ekilmiş tarlası varsa bunun buğday veya arpa tarlası ya da bahçe olarak kaydedilmiş olması ile ürünlerden ve hayvanlardan dört halife devrinde aynî vergi toplanırken, Mansur'un zorla nakdî olarak vergi toplamaya çalışmasını kınamakta ve zulüm telakkî etmektedir[251].

770'li yıllardaki nüfus sayımı esnasında halka tarh edilen verginin Urfa'da uygulamaya konulması esnasında diğer şehirlerde olduğu gibi burada da ahali tarafından ödenmediğini bildiren Dionysios, bu yüzden cezalandırılmak amacıyla çevresine doldurulan şehir ahalisinin, Urfa Kilisesi'ne ve mülklerine çok zarar verdiklerinden bahseder. Yine 773 yılındaki bir kayda göre, Urfa'da sözü edilen vergiyi ödeyemeyen mükelleflere kefil bulma kaidesi getirilmişti. Ancak kefalet konusunun istismarı yüzünden birçok kimse ağır işkencelere tâbi tutulmuştu[252].

Dionysios'un bir başka tespitine göre, 760'lı yıllarda bütün el-Cezire Bölgesi gibi Urfa ahalisi de tahılları, bağları ve çok sayıdaki büyük ve küçük baş hayvanlarıyla bolluk içerisinde bir hayat sürüyorlardı. Ancak vergilerini öderken kiliselerin bu kâbil mal varlıklarına rağmen vergiden muaf tutulmalarını şikayet ediyorlardı[253].

250 Emir-i Câbîlerin gönderdikleri haberciler, onun izni olmaksızın nehirlerde balık avlayan olursa ölümle cezalandırılacağını nida ediyorlardı. İzinli olan balıkçılardan da avladıkları balıkların yarısını talep ediyorlardı. Bkz. **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 126.

251 **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 129.

252 J.B. Segal, **Edessa**, 197-198.

253 **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 197.

815 yılında el-Cezire bölgesinde mer'î olan kanuna nazaran cizye mükellefi olan zenginlerden 48, orta hallilerden 24, fakirlerden de 12 dirhem baş vergisi tahsil edilmekteydi[254].

Muhtemelen Bağdat arşivinden aldığı bilgileri kitabına derc eden İbn Fakîh, Abbasîler'in ilk devir sonlarına ait yaklaşık 902-903 yılları itibariyle tespit ettiği Diyâr-ı Mudar'a ait haracın şehirlere dağılımını aşağıdaki gibi tespit etmiştir[255].

Şehirler ve İskân Yerleri	Yıllık Harac Miktarı (Dirhem)	Diyâr-ı Mudar Bölgesinin Toplam Haracı İçindeki Payı %
Urfa	1.300.000	28,24
Sümeysat	1.000.000	21,72
Harran	740.000	16,07
Seruc	600.000	13,03
Re'sü'l keyfa	350.000	7,60
Müdeybir	185.000	4,01
Rakka	160.000	3,47
Ardu'l- beyzâ	150.000	3,25
Fırat köyleri	60.000	1,30
Rafika ve Ravabî	57.000	1,23

Bu tablodaki harac dağılımları içinde en yüksek pay Urfa'ya düşmekle beraber, bu husus Urfa'nın harac dışındaki diğer vergi gelirleri bakımından da ilk sırada yer aldığını göstermemektedir. Şayet diğer şer'i ve örfî vergilere ait bilgiler zamanımıza intikal etmiş olsaydı bu husus daha açık olarak gözükebilecekti. Şu halde tablodaki şehirlere ait harac miktarlarının sayısal analizi bize söz konusu şehirler ve çevrelerinde oturan ahalinin Müslüman veya Gayri Müslim olmaları bakımından yoğunluklarını göstermektedir. Buna göre Urfa aynı zamanda Gayri Müslim nüfusun en fazla sakin olduğu şehirdir[256]. Gerçi haracî arazi statüsündeki bir toprağın Müslümanların mülkiyetine geçse bile aynı statünün devam ediyor olması[257] iskân birimlerinde yaşayan ahalinin ne kadarının müslim ve ne kadarının Gayri Müslim oldukları hususunda tam bir açıklığı ifade etmese de; Rakka ve Harran gibi şehirlerin Abbasîler devrinde Urfa'dan daha büyük olduğu[258] göz önüne alındığında ahali-

254 **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 27; ayrıca bkz. A. Mez, "*Ortazaman Türk-İslâm Dünyasında Hıristiyanlar ve Yahudiler*", **Ülkü Halkevleri Dergisi X/59**, 1938, 440.

255 İbn Fakîh, **Kitabü'l-Bûldan**, 5.

256 Bu husus İbn Havkal tarafından da teyid edilmektedir. Ona göre, Urfa halkının çoğunluğu Hıristiyandır. bkz. İbn Havkal, **Kitab-Sureti'l-arz**, (nşr. J. H. Karamers) Leiden 1938, 226.

257 F. K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi II**, 346.

258 Rakka'nın Diyar-ı Mudar'ın en büyük şehri olduğu, Rakka'dan sonra büyüklük bakımından Harran'ın geldiği bilinmektedir. bkz. İstahrî, **Kitabu Mesaliki'l-Memâlik**, (nşr. M. J. De Goede), Leiden 1927, 75.-76.

den toplanan haracın onların daha çok Müslüman veya Gayri Müslim olmalarıyla ilgili olduğunu ortaya koymaktadır.

Netice itibariyle el-Cezire bölgesi ahalisine sıkıntılar yaşatan Halife Mansur döneminin örfî ağırlıklı vergilendirme uygulamalarının, Abbasîler'in ilk devirlerinin tamamını şâmil olmadığı muhakkak olmakla beraber, bu devirdeki vergilendirme usullerine örnek teşkil etmesi açısından önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Bir şehirdeki iktisadî hayatın diğer bir göstergesi de üretilen mal ve hizmetlerin fiyatlarındaki seyirdir. Abbasîler'in ilk devirlerinde muhtemelen el-Cezire bölgesinde olduğu gibi Urfa'da da fiyatlar merkezî idârenin uygulamaları, savaşlar ve iç karışıklıklar, iklim, sâri hastalıklar gibi değişkenlere bağlı olarak farklılıklar arz etmiş olmalıdır. Bu hususta Urfa'nın da içinde bulunduğu el-Cezire şehirleri için verilen bilgiler konusunda referansımız Tell-Mahreli Dionysios Kroniği olacaktır. Dionysios, Urfa için de câri olan fiyatları 750-769 yıllarını temel alarak vermektedir. Buna göre 750-753 yılları, şiddetli kış şartlarının hüküm sürdüğü ve hububatta pas hastalığının ekili arazilerde etkili olduğu yıllardı. İklimin sebep olduğu kıtlık yüzünden bilhassa buğday fiyatları, bolluk yıllarına nazaran en az 50 misli yükselmişti. Fiyatların aşırılığına rağmen piyasada buğday bulmak mümkün olmamaktaydı. Bizans-Abbasî muharebelerinin cereyan ettiği 760'lı yıllarda kısa bir süre sun'î olarak yükselen fiyatlar, Abbasî ordusunun el-Cezire bölgesinden çekilmesiyle yeniden istikrarlı bir seviyeye geriledi[259].

760-769 yılları üretimde bolluğun yaşandığı yıllar olarak göze çarpmaktadır. Bu hususların mukayesesini aşağıdaki tablodan da görmek mümkündür[260].

259 Abbasî ordusunun bölgeden çekilmesi 20 günlük bir süreyi almıştır. Bu süre içinde bir qephize (kâfiz ?) buğday 3,5 zouza çıkmıştır. Bkz. **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 50.

260 Bu tablo, **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 50, 80, 90, 113'teki verilere göre hazırlanmıştır.

Yıllar	Malların Cinsi	Birim Miktarı	Fiyatı	
			Dinar	Zouz
750-753	Buğday	1geriba (kırba ?)	1	
760	Buğday	25-70 gribe	1	
	Kuzu	1 adet		1
	Keçi	1 adet		1
	İnek	1 adet		5
	Eşek	1 adet		4
	Şarap	45-80 kailte (keylçe-keylece?)	1	
768-769	Buğday	30 qephize (kâfiz?)		1
	Yağ	8 litre		1
	Şarap	40 spade		1

Kronikte fiyatlardan bahsedilmese de 773-775 yılları el-Cezire bölgesi için şiddetli kışların hüküm sürdüğü yıllar olduğu gibi, Musa b. Ka'b'ın bölge valisi olarak ahaliye acımasızca uyguladığı vergilendirme usullerinin meydana getirdiği yıkım yılları olmuştur. Musa b. Ka'b'ın zulmü sebebiyle Kuzey ve Güney bölgelerinde yaşayan ahalinin el-Cezire bölgesinin kasaba ve şehirlerini doldurduğu bu yıllar boyunca, bölgede açlık ve asayiş olayları had safhaya ulaşmış, buna valinin bölge sakinlerinin buğdaylarına el koydurarak sattırması da eklenmişti. Bu yıllar kötü hayat şartları sebebiyle ülser, şarbon, karın ağrısı, göz ağrısı, ateş, kızamık, deri hastalıkları, hemeroid gibi hastalıkların da bölgeyi kasıp kavurduğu bir süreçtir[261]. Her ne kadar bu husustaki verilere sahip değilsek de bu şartlar ve benzerlerinin vuku bulduğu dönemlerde kıtlık yüzünden fiyatlarda aşırı yükselmelerin olduğu sonucu çıkarılabilir.

261 Bu hususta ayrıntılı bilgi için bkz. **Cronique De Denys De Tell-Mahre**, 176-178.

IV. TOLUNOĞULLARI DÖNEMİ

Suriye'den sonra el-Cezire Bölgesinin de Tolunoğulları'nın hâkimiyetine girmesi dolayısıyla bölge valilerinin, Mısır'da bağımsız olarak kurulan bu devletin merkezî idâresince belirlendiğini görüyoruz. Bu durum tabii olarak Abbasî Halifeliği'nin İslâm dünyasındaki siyasete yön verici ve belirleyici rol oynama misyonundan iyice uzaklaştığını göstermektedir. Ancak Tolunoğulları'nın esas hâkimiyet bölgesi olan Mısır'a pek yakın olmayan el-Cezire Bölgesine tayin edilen valiler, istikbalde bu bölgede bir üçüncü siyasî güç olabilmek yolunda bazen Tolunoğulları ve bazen de Abbasî merkezî idâresine yakın veya müttefik hareket tarzı içine girmişlerdir. Söz konusu ittifaklarda Tolunoğulları'nın tarafını tutanlar daha uzun süreli ve onlara tâbî olarak el-Cezire Bölgesini idâre etmişlerdir ki, bunlardan Sacoğulları en çok temayüz edenidir.

Tolunoğulları'nın daha çok yönetim zaafiyetinden kaynaklanan gelişmelerle çöküntüye girmeleri ve nihayet yıkılmalarıyla Abbasî Halifeliğini İslâm dünyasında yine yegane siyasî güç olarak görüyor isek de bu siyasî güç, el-Cezire Bölgesi örneğinde olduğu gibi kendi tayin ettikleri valilerin güçlü mahalli emirlikler olmalarını engelleyecek otorite ve kuvvetten yoksun idi. Tolunoğulları'nın el-Cezire Bölgesine hâkimiyetleriyle başlayıp, söz konusu bölgede Tağlib Kabilesine dayanan Hamdanîler'in mahalli güç olmalarına kadar geçen siyasî olaylara da kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Bu cümleden olarak hâkimiyetle beraber Ahmed b. Tolun, el-Cezire'nin Diyâr-ı Mudar bölgesine kölesi Lülü'yü, Diyâr-ı Rebia'ya da Muhammed'in kardeşi Musa b. Atamış'ı vali olarak tayin etti[262]. Lülü mevlâsı Ahmed b. Tolun'a muhalefet edinceye kadar Diyâr-ı Mudar'ın idâresini elinde tuttu[263].

269/882-883 yılında Ahmed b. Tolun'la anlaşmazlığa düşen Lülü'nün Halife Mutemid'in kardeşi el-Muvaffak'ın yanına giderek emrine girdiği[264], yine bu sıralarda halifelikle ilgili önemli işleri sahiplenerek, halifeyi icra edilen işlerde sadece

262 İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 28 ; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb I**, 77.

263 İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 29.

264 İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb I**, 77 ; İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 29.

imza atmakla görevli fonksiyonsuz konuma düşüren kardeşi el-Muvaffak'ın baskısından kurtulmak isteyen Halife Mutemed'in Ahmed b. Tolun'a teveccüh ettiği 269/882-83 yılında, Diyâr-ı Mudar valiliğini Ebu's-Sac'ın oğlu Muhammed el-Afşin elinde bulundurmaktaydı[265]. Ahmed b. Tolun Mart 884'te ölünce Diyâr-ı Mudar valisi Muhammed el-Afşin ile yakın zamanlara kadar Musul valisi bulunan İshak b. Kundac beraberce hareket etmek hususunda fikir birliği ettiler[266]. Halife Nâibi el-Muvaffak'ı da yanlarına alan bu zevatın amaçları Suriye'yi Tolunoğulları hâkimiyetinden kurtarmaktı. Ancak Tolunoğlu Ahmed'in oğlu Humareveyh, söz konusu müttefik güce karşı harekete geçerek, onları ele geçirdikleri Dımaşk ve çevresinden uzaklaştırdı. el-Muvaffak'ın oğlu olup sonradan el-Mu'tezid adıyla hilâfete getirilecek olan Ebu'l-Abbas Ahmed'in yeniden Dımaşk'a ulaşarak, buradan Mısır'a gitmek üzere hareket geçtiği sırada, onlara karşı hareket eden Humareveyh'in 886'da Tavvahîn denilen yerde Ebu'l-Abbas'ı mağlub etmesiyle[267] Suriye üzerindeki Tolunoğulları hâkimiyeti yeniden teessüs etti. Söz konusu mağlubiyette Ebu'l-Abbas Ahmed ile Muhammed ve İshak arasında çıkan anlaşmazlığın önemli rolü olduğunu söylemek mümkündür[268].

Diğer taraftan Muhammed el-Afşin ile İshak b. Kundac'ın anlaşmazlığa düşmeden önce el-Cezire bölgesinde iki müttefik dost oldukları[269] düşünülürse Muhammed'in, İshak'ı idarî mekanizmada geri plâna atmak arzusunda, el-Cezire hâkimliğini tek başına ele geçirmek istemesi önemli rol oynamış olmalıdır. Nitekim Muhammed el-Afşin'in kendisine mektup yazarak hizmetine girdikten sonra Humareveyh adına Kınnesrîn'de hutbe okutması ve oğlu Divdav'ı rehin olarak Humareveyh'e göndermesi bu hususu bir bakıma doğrulamaktadır[270].

265 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, (çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul 1986, 330-331; H. Dursun Yıldız, "*Sacoğulları*", **DGBİT VI**, İstanbul 1987, 90.

266 H. Dursun Yıldız, "*Sacoğulları*", **DGBİT VI**, 90; K. Yaşar Kopraman, "*İhşidiler*", **DGBİT VI**,196.

267 İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 21.

268 H. Dursun Yıldız, "*Sacoğulları*", **DGBİT VI**, 91; H. Dursun Yıldız, İbnü'l-Adîm ve İbnü'l-Esir gibi kaynaklara dayanarak söz konusu anlaşmazlığın sebebinin kaynaklarda belirtilmediğini ileri sürüyorsa da mesela İbn Şeddad, Muhammed'in idari mekanizmada İshak'ı geri plana itmek istemesinin bu anlaşmazlığa sebep olduğunu belirtmektedir. (Bkz. İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 30.)

269 İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 30.

270 İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 30.

Sacoğulları ile Tolunoğulları'nın ittifakından sonra Şam'a gelen Humareveyh burada Muhammed ile buluştu. Akabinde Muhammed ile Rakka yönünde Fırat'ı geçtikten sonra kendisini karşılayan İshak'la el-Cezire Bölgesinin hâkimiyeti için çarpıştılar. İshak mağlup olduktan sonra bölgede Humareveyh'in hâkimiyetini kabul eden Muhammed'e el-Cezire ve Musul valilikleri verildi. Bu bağlamda Muhammed, bu bölgede Humareveyh adına hutbe okuttu (887-888)[271].

Ancak Humareveyh ile Muhammed'in ittifakı uzun sürmedi. Nitekim bu esnada Muhammed ile İshak aralarında barış yapmışlar ve Muhammed, Sacoğulları'nın Suriye'de hâkimiyet tesis etmesi için Şam üzerine yürümüştü. Durumdan haberdar olan Humareveyh, Seriyetü'l-Ukab denilen yerde Muhammed'i mağlup etti ve Fırat'ı geçerek el-Cezire Bölgesinde Beled'e kadar O'nu takip etti. Muhammed'in Humareveyh karşısındaki mağlubiyeti İshak'ı el-Cezire'ye hâkim olabilmek için ümitlendirmiş olmalı ki, Muhammed'le olan barışı bozarak Humareveyh'le ittifak kurduğunu ve iki müttefik'in Beled'de buluşarak Muhammed üzerine gönderilmek üzere beraberce bir ordu hazırladıklarını görmekteyiz[272]. Beklentilerin aksine müttefik ordusunun "Kasr-ı Harb" denilen yerde Muhammed'e mağlup olması üzerine, Fırat'ı geçen İshak, Humareveyh'in yanına döndü. Rakka'ya gelen Muhammed el-Cezire'nin merkezi olan bu şehirde ikâmet etti ve Halife Mutemid adına hutbe okuttu[273].

Muhammed'in el-Cezire'deki hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Ez-cümle Humareveyh ile İshak'ın teşkil ettiği yeni müttefik ordu 889-890'da Fırat'ı geçerek Muhammed'i, Rakka'da beklemediği bir taraftan kuşattı. Mağlup olan Muhammed, önce Musul'a çekildi daha sonra da Bağdat'a gitti. Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar'ı istila eden İshak'ın, el-Cezire'ye hâkim olma düşüncesi nihayet tahakkuk etti[274]. Diyâr-ı Rebia ve Diyâr-ı Mudar'da ikâmet eden İshak'ın, 278/891-892 yılında ölümüne kadar el-Cezire'ye hâkim olduğu kendisinden sonra yerine oğlu Muhammed'in Humareveyh tarafından el-Cezire valiliğine tayin edildiği anlaşılmaktadır[275].

271 İbü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 358; İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 30.

272 İbü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 359.

273 İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 31.

274 İbü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 360; İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 31.

275 İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 31.

Muhammed b. İshak'ın el-Cezire valiliği, 282/895-896'da Humareveyh'in ölümüne kadar onun adına, ölümünden sonra bu defa Halife Mûtezid adına bölgede hutbe okutmak suretiyle devam etti[276]. Diğer taraftan Humareveyh'ten sonra Tolunoğulları'nın başına geçen hükümdarların çocuk yaşta ve idârede muktedir olmamalarının yanında yaşları genç ümerayı yaşlı ve tecrübeli ümeraya tercih etmeleri, ülke içindeki iç kargaşanın sürüp gitmesi gibi olumsuz gelişmeler, Tolunoğulları'nın Suriye'deki hâkimiyetlerini sürdüremeyeceklerine dair, zaaf emmarelerinin iyice su yüzüne çıktığını gösteriyordu. Nitekim 889'da Abbasî Halifelik ordusu, Şam'a yaklaştığı sırada bu gayri memnun ümeradan Bedr ve Fâik, Harun b. Humareveyh'e katıldılar. Neticede hiçbir mukavemetle karşılaşmayan Abbasî ordusu, Suriye'yi Abbasî merkezi hükümetine bağladı[277].

Tolunoğulları'nın Suriye'deki hâkimiyetlerini bir daha elde edemeyecek biçimde kaybetmelerine sebep olan bu son gelişme, el-Cezire Bölgesi üzerindeki nüfuzlarının da sona ermesi demekti. Öte yandan şayet İbn Şeddad'ın verdiği tarih doğru ise, Muhammed b. İshak'ın el-Cezire valiliği Abbasî ordusu saflarına katılan Tolunoğulları ümerasından Fâik'in, 286/899'da el-Cezire valiliğine getirilmesine kadar devam etmiştir. Yine İbn Şeddad'a göre, Fâik'in el-Cezire valiliği aynı yıl azledilmesine kadar sürmüş, yerine halifenin oğlu el-Muktefî tayin edilmiştir. Rakka'yı merkez ittihaz eden Muktefî, Halife Mûtezil'in 289/901-902 yılındaki ölümüne kadar bu görevde kaldı. El-Muktefî halife olup Rakka'dan hilâfet merkezi Bağdat'a gittikten sonra, Ebu'l-Hasan Zekâ b. Abdullah ve Mu'nis el-Hâdimî'nin sırasıyla el-Cezire valisi olarak tayin edildiklerini görmekteyiz. Ancak bu sonuncuya el-Cezire, Şam ve Mısır'la birlikte tevcih edilmiştir. el-Muktefî el-Cezire'nin Diyâr-ı Rebia bölgesine de Hüseyin b. Hamdan'ı vali tayin etmiştir[278].

---

276 İbü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 361; İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 31.

277 K. Yaşar Kopraman, "*Tolunoğulları*", 63-68.

278 İbn Şeddad, **Ümeraîş-Şam ve'l-Cezire III/1**, 31.

V. MAHALLÎ EMİRLİKLER DÖNEMİ

1. Hamdanîler Devri

a. Siyasî Tarih

El-Cezire Bölgesi tarihinde bir yüzyıla yakın bir zaman diliminde önemli rol oynayan Hamdanîler'e, bir hanedan ve bir siyasî topluluk olmak üzere bu ismin verilmesi, Büyük Tağlib Kabilesine mensup Hamdan b. Hamdun'dan neş'et etmektedir[279].

254/868 yılında Hamdan b. Hamdun liderliğindeki bu hanedan, el-Cezire Haricîlerine karşı yapılan mücadeleye iştirak ederek tarih sahnesine çıkmıştır. Bunlar içinde 272/885'de eş-Şarî lâkabıyla maruf Haricî liderine karşı yaptıkları mücadele ile dikkatleri üzerlerine çekmişler[280], birkaç yıl sonra da Mardin Kalesine sahip olmuşlardır[281]. Mardin'le beraber Dicle'nin sol sahilinde kalan Erdemüşt'ün de dahil olduğu bazı yerleri elinde tutan Hamdan'ın el-Cezire'de bir güç haline gelmesini önlemek isteyen Halife el-Mûtezid, 895'te Mardin'i ardından da Erdemüşt'ü zaptetti. Babasının firarı sırasında bizzat babası tarafından Erdemüşt kalesini korumakla görevlendirilen Hüseyin b. Hamdan, Halife Mûtezid'e teslim oldu ve O'nun emrine girdi[282]. 896'da bölgedeki Haricî lideri Harun'u yenerek onu zararsız hale getirmesiyle Halifenin lütfuna mazhar olan Hüseyin'in, hilâfet dünyasında edindiği yer Hamdânîler'in de yükselmesine bir başlangıç teşkil etmiştir[283]. Hüseyin b. Hamdan'ın başarıları arasında Abbasî ordusu saflarına katılarak Tolunoğulları'nın yıkılması, bölgenin yeniden halifenin hâkimiyeti altına girmesindeki rolü de sayılabilir. İbnü'l-Mûtez'in hilâfet makamına getirilmesi tertibine katılmasından da anlaşılacağı üzere Abbasî halifelerinin otorite zaafı içine düştükleri bölgede yönetim boşluğunun iyice hissedildiği bir za-

---

279 M. Sobernheim, "*Hamdânîler*", **İA V,** İstanbul 1988, 179.

280 H. Dursun Yıldız, "*Hamdâniler*", **DGBİT VII**, Konya 1994, 77.

281 M. Sobernheim, "*Hamdânîler*", **İA V** 179.

282 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih VII**, 391vd. ; H. Dursun Yıldız, "*Hamdâniler*", **DGBİT VII** 77.

283 M. Sobernheim, "*Hamdânîler*", **İA/V**, 179.

manda Diyâr-ı Rebia valiliğine getirilen Hüseyin, 910'da topladığı vergileri hilâfet merkezine göndermeyerek bağımsızlığını ilan etti.

Halife Muktedir Billah'ın Hamdanî Ailesi mensuplarını kontrol altında tutabilmek ve isyân edenleri bertaraf edebilmek amacıyla icraata koyduğu siyasî tasarruf, bu aileden birine veya birkaçına el-Cezire ve civar yerlerin idâresini vermek karşılığında, isyân edenleri te'dible görevlendirmesidir. Bu çerçevede Hüseyin'in bertaraf edilmesi görevi kendisine verilen kardeşi Ebû'l-Heyca Abdullah da, 905-906'da Musul valiliğine getirilmişti. Ölüm tarihi olan 929 yılına kadar bulunduğu bölgeyi elinde tutan Ebu'l-Heyca, Hamdânîler'in gerçek kurucusu kabul edilmektedir[284].

İstikbalde Nasırüddevle unvanını alacak olan el-Hasan, Ebû'l-Heyca'nın oğlu idi. Hanedanın Musul kolunun da kurucusu olan Nasırüddevle Hasan'ın, Halife Muktedir Billah tarafından Musul valiliğinden azledilmesi ve yerine amcaları Nasr ve Ebû Ali Said'in bu göreve getirilmesi, O'nu tahrik etmiştir. Nitekim 935 yılında Musul'u geri alan Hasan, amcası Said'i de öldürtmüştür. Bu olaya kızan yeni Halife Râzî Billah'ın, vezîri İbn Mukle marifetiyle sevk ettiği ordu Musul'u geri almış ise de, Hasan tekrar harekete geçerek Musul'u geri aldığı gibi ardından Diyâr-ı Rebia, Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Mudar'ı da ele geçirdi[285].

940'ta Halife Râzî Billah'ın ölümü üzerine yerine Müttakî Lillâh hilâfete getirildi[286]. 942'de Halifenin yetkilerini elinden almak ve kendisini de Musul'dan uzaklaştırmak emelinde olan Emirü'l-Ümera İbn Râik'i ortadan kaldıran Hasan'a Nâsirüddevle unvanını veren Halife, O'nu Emirü'l-ümerâlığa getirmekle, el-Cezire'deki hâkimiyetini de bir bakıma kabul etmiş oluyordu. Hasan'ın yanında Halife'ye yardımcı olan kardeşi Ali de, Halife'nin Seyfüddevle unvanına mazhar oldu[287]. Nasirüddevle Hasan, Bağdat üzerinde hâkimiyet kurmak için kendinden sonra emirü'l-ümerâlık görevini alan Türk kumandanı Tüzün'le ve daha sonra Büveyhî'lerden Muîzzüddevle ile mücadele etti. Ancak Muizzüddevle'nin en sonunda Musul ve Nusaybin'i ele ge-

284 Nasuhi Ünal Karaarslan, "*Hamdânîler*", **DİA/XV,** İstanbul 1997, 446; H. Dursun Yıldız, "*Hamdânîler*", **DGBİT VII**, 79-80.

285 H. Dursun Yıldız, "*Hamdânîler*", **DGBİT VI**, 79; N. Ü. Karaarslan, "*Hamdânîler*", **DİA/XV**, 446.

286 Fikret Işıltan, "*Seyfüddevle*", **İA X**, İstanbul 1983, 537.

287 N. Ü. Karaarslan, "*Hamdânîler*", **DİA/XV**, 446.

çirmesi üzerine, kardeşi Halep emiri Seyfüddevle'ye sığındı (958) ve nihayet Şubat 969'da sürgünde bulunduğu Erdemüşt'te öldü[288].

Nasirüddevle'nin hâkimiyeti Diyâr-ı Rebia'yı aşarak Musul'a, Dicle'nin sol sahilindeki bölgelere ve Diyâr-ı Mudar'ın Rahbe Kasabasına kadar uzanıyor, Diyâr-ı Mudar ile Diyâr-ı Bekr'in idâresi ise kardeşi Seyfüddevle'nin elinde bulunuyordu[289].

Müttaki Lillâh'ın Emirü'l-ümerâ Türk Tüzün tarafından hilâfetten uzaklaştırıldığı sırada yani 944 yılında el-Cezire Bölgesi'nin önemli bir kısmına hâkim bulunan Hamdânî emirleri kardeşlerden Seyfüddevle Ali, Haleb'i İhşîdî valisi Osman b. Said el-Kilabî'den aldı. Daha sonra İhşîdîlerle, 947 yılına kadar mücadele eden Seyfüddevle, bu tarihten itibaren Kuzey Suriye'de kesin olarak hâkimiyet tesis ettikten sonra, bu defa bütün gayretini Bizans'la mücadeleye hasretti[290].

Bu cümleden olarak Abbasî halifeliğinin güçsüzlüğünden faydalanarak el-Cezire'ye Kuzeyden giren Ioannes Kurkuas kumandasındaki Bizans kuvvetleri daha 938 Eylül'ünde Yukarı Fırat Bölgesi'nde Halep Hamdânî emiri Seyfüddevle'nin kuvvetleri karşısında büyük bir hezimete uğramışlardı. Şebinkarahisar'a kadar ilerleyen Seyfüddevle, Abbasî hilafeti içinde çıkan karışıklıklara müdahale etmek üzere geri döndükten sonra, yeniden toparlanan Bizans ordusu Ioannes Kurkuas kumandasında 942'de süratle hareket ederek Meyyafarikîn, Diyârbekir, Dara ve Nusaybin'i zaptetmiş ardından da Urfa'yı kuşatmıştı[291]. Bizanslılar'ın Urfa'yı kuşatmalarından muratları bu şehri de ele geçirerek askerî bir zafer kazanmak değildi. Aksine Urfa Kilisesi'nde titizlikle korunan ve Hz. İsa'nın yüzünü sildiği esnada yüz hatlarının izlerinin kaldığı Mandlion adı verilen kutsal portreyi ele geçirmekti. Kuşatma esnasında Bizans Generali, şehir ahalisine Müslüman esirlerle portrenin değiş-tokuş edilmesini teklif etmiş, bu alışılmadık pazarlık konusu Abbasî halifesine bildirilmişti. Bu esnada toplanan Müslüman hukukçular, portrenin Müslüman ve Hıristiyanların ortak malı olduğunu, binaenaleyh bunun Müslüman esirlerin serbest bırakıl-

288 H. Dursun Yıldız, *"Hamdânîler"*, **DGBİT VII**, 81-82; N.Ü. Karaarslan, *"Hamdânîler"*, **DİA/XV**, 447.

289 H. Dursun Yıldız, *"Hamdânîler"*, **DGBİT VII**, 82.

290 F. Işıltan, *"Seyfüddevle"*, **İA/X**, 537-538.

291 G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi** (trc. F. Işıltan) 2. bas., Ankara 1986, 258-259.

maları yolundaki bir tasarrufa konu olabileceğine cevaz verdiler. Bu hususta Urfalılar'ın da isteksiz olmaları, müzakerelerin uzamasına sebep oluyordu. İstediğini elde etmeyi ahali üzerine baskı yaparak sağlamak üzere 943 Kasım'ında bölgeye tekrar gelen Bizans ordusu Re'sülayn'ı almış ve esirleri de alıp götürmüştür. Nihayet 200 Müslüman esir halifenin adamlarına teslim edilmiş, Urfalılar'a 12.000 adet gümüş ödenmiş, Bizans İmparatorluğu'yla Urfa, Harran, Seruc ve Sümeysat arasında sürekli bir barış garantisi verilmiştir. Daha sonra portrenin alınmasına sıra gelmiş, bu hususta Sümeysat ve Urfa piskoposları yetkili kılınmıştır. Urfalılar hâlâ portrelerini vermemenin bir yolunu bulmaya çalışınca, taahhüdünü yerine getirmek durumunda olan Müslüman kumandanın zor kullanma tehdidi karşısında portreyi vermeye razı oldular. Anlaşıldığı kadarıyla portrenin üç kopyasından Nasturiler, Yakubîler ve Melkitlerin ellerinde bulunan birer kopya teslim edildi. Bunlardan Nasturiler ve Yakubîlere ait olanlar geri verildi. Melkitlerin orijinal olduğunu söyledikleri portre, Bizanslılarca da gerçek addedilerek yanlarında bırakıldı. Hz. İsa'nın mektubunun bir kopyasıyla birlikte alınan portre, şehirden çıkarılmak üzere iken bir fırtına çıkmış, şehir ahalisi bunu Tanrı'nın memnuniyetsizliğinin bir işareti sayarak ayaklanmışlar, ancak bu hareketleri semeresiz bir direnmeden öte gitmemiştir. Olağanüstü ve mucizelerle dolu bir yolculuktan sonra söz konusu eşyalar 15 Ağustos 944'te İstanbul'a ulaştı, büyük bir törenden sonra Ayasofya Kilisesi'ne konuldu[292].

Bizanslılar 943'te Resulayn'ı zaptedip yağmaladıkları sırada portreye karşılık verdikleri sözün gereği olarak Urfa'ya dokunmadılar. Ancak 949-950 yıllarında anlaşma esasları Urfalılar tarafından ihlal edilmiş gibi gözükmektedir. Nitekim bölgenin Hamdânî emiri Seyfüddevle, Urfalılar'ı Bizanslılar'a ait bulunan Mopsuestia Kalesi'ne düzenlediği saldırıya katılmaya zorlamış, saldırı esnasında katılanların birçoğu telef olmuştur[293]. Daha sonraları 953 yılına kadar Bizans üzerine düzenledikleri Anadolu seferlerinde de Hamdânîler büyük kayıplara uğradılar. 953-954 yıllarında Seyfüddevle Bizans'a karşı üstünlük sağlamış, ancak daha sonraları üstünlük yeniden Bizans'a geçmiştir. 957'de Hades, 958'de Sümeysat, 961'de Aynbarza, Raban, Dülük ve nihayet 962'de Seyfüddev-

292 J. B. Segal, **Edessa**, 215-216 ; Ayrıca bu portrenin ve mektubun tahlili için çalışmamızın I. cildinde Giriş bölümüne, ayrıca s. 403 vd.na bakınız.

293 J. B. Segal, **Edessa**, 216.

le'nin payıtahtı Halep kaybedildi. Halep'in geçici olarak dahi olsa kaybı İslâm dünyasını harekete geçirdi. Seyfüddevle'ye takviye kuvvetler gönderildi. Bunun üzerine Bizanslılar 964'te işgal ettikleri şehirleri tahrip ederek geri çekildiler. Sözü edilen Bizans saldırıları esnasında el-Cezire Bölgesinde başlayan kıtlıktan Urfa da büyük zarar gördü. 966'da Urfa yakınlarında yapılan anlaşma gereği Nicephoros Phokas ile Seyfüddevle arasında esir değişimi yapıldı[294]. Ancak aynı yıl Bizans kuvvetleri Balis, Dara ve Nusaybin'i zaptettiler. 967'de Seyfüddevle'nin Halep'te ölümünden sonra[295] önemli bir düşmandan kurtulan Bizans kuvvetleri el-Cezire'deki yağma hareketlerini sürdürdüler ve Urfa'ya yakın bölgeleri yakıp yıktılar[296]. 974-975'te bu defa John Tzimisces, bölgeye düzenlediği sefer sırasında yakınlarındaki tepelerde yaşayan yaklaşık 10.000 rahipten dolayı Urfa'yı bağışladı[297].

Seyfüddevle'nin ölümünden sonra yaşının henüz küçük olmasından istifade eden bölge vali ve emirlik ricalinden bazı kimselerle 970 yılına kadar mücadele etmek zorunda kalan oğlu Sa'düddevle bu defa 971 yılında bütün el-Cezire Bölgesini ele geçiren, Musul Hamdânî emiri Nasirüddevle'nin oğlu Fazlullah Ebu Tağlib el-Gazânfer ile mücadeleye girişerek 979 yılında Rahbe ve Rakka'dan başka Diyâr-ı Mudar'ı da geri aldı[298].

Seyfüddevle'nin yokluğunda idâreyi üstlenmiş olan hâcibi Kergûye'nin nâibi Bekcûr ile el-Cezire Bölgesi hâkimiyeti için mücadele eden Sa'duddevle Bizans'tan yardım alarak Bekcûr'u 991'de Halep yakınlarında mağlup etti. Bekcûr'a yardım eden Fâtimîler'i Suriye'den uzaklaştırmak plânları yaptığı sırada hastalanan Sa'duddevle, bu arzusunu gerçekleştiremeden 991 Aralık'ında öldü[299].

Sa'duddevle'den sonra yerine geçen oğlu Saiduddevle zamanı, Bengü-Tiğin'in sevk ve idâre ettiği Fâtimî ordularıyla mücadele içinde geçti. Bu çerçevede Suriye'yi istila eden Fâtimîler, muhtemelen 993-994'te Haleb'i kuşatmışlar, daha sonra Fırat'ı geçerek ulaştıkları Urfa civarında büyük tahribat yapmışlardı. Sa-

294 H. Dursun Yıldız, *"Hamdânîler"*, **DGBİT VII**, 87-88.
295 H. Dursun Yıldız, *"Hamdânîler"*, **DGBİT VII**, 88.
296 J. B. Segal, **Edessa**, 216.
297 J. B. Segal, **Edessa**, 217.
298 H. Dursun Yıldız, *"Hamdânîler"*, **DGBİT VII**, 88-89.
299 H. Dursun Yıldız, *"Hamdânîler"*, **DGBİT VII**, 89-90.

iduddevle'nin, iktidarı eline almak hırsıyla kayınpederi Lu'lu tarafından 1002 yılında zehirlenerek öldürülmesiyle Hamdânîler'in el-Cezire'deki hâkimiyetlerinin son bulduğu anlaşılmaktadır[300].

b. Sosyo-Ekonomik ve İdarî Yapı

Hamdânîler devrinde Urfa ve civarının idarî, fizikî ve sosyo-ekonomik durumuyla ilgili bazı bilgileri bu devir Arap tarihçi ve coğrafyacılarından öğrenmekteyiz. Söz konusu bilgiler bu devir Urfa'sının sosyal tarihine ışık tutmaktan bir hayli uzaktır. Bunun niçin böyle olduğu hususunu, bu devirde yaşayan Arap tarihçi ve coğrafyacılarının, yeni müşahede ve gözlemlerle verdikleri malumatı zenginleştirmek yerine, daha çok kendilerinden bir öncekinin eserinden istihraç ettikleri bilgilere dayanmalarından; dolayısıyla, orijinaliteden yoksun bir metodolojik yaklaşımda aramalıdır[301].

Hamdânîler devri Urfası üzerinde bir araştırma yapan Marius Canard da, Urfa'nın fizikî durumundan bahsederken benzeri bir yargıya varmıştır. Ona göre, Hamdânîler devrinde Urfa'dan bahseden İslâm tarih ve coğrafyacıları, şehrin topografyası ile ilgili hiçbir malumat bırakmamışlardır[302]. Gerçekten de bu dönem İslâm coğrafyacıları, Urfa'nın fizikî yapısıyla ilgili olarak çok az malumat vermişlerdir. Bunlardan İbn Fakîh'e göre, Urfa Kilisesi el-Cezire Bölgesinin en önemli yapıları arasındadır. Urfa'da bu kiliseden daha ilginç taştan yapılmış bir bina yoktur. Urfa şehri ve çevresinde 360 adet kilise mevcuttur. İbn Fakîh, bu arada Urfa'ya ait bir kıssayı da nakleder. Buna göre; Urfa'da bir sandalye üzerinde oturan adına Heylâne denilen bir kadın portresi vardı. Onun cisminde ve güzelliğinde bir benzeri yoktu. Gençlerden biri ona âşık oldu ve onun sevgisinden dolayı hastalandı. Bunun üzerine bu gencin babası gelerek resmin başını kesti, genç onu görünce teselli buldu[303]. Herhangi bir tarih vermek mümkün olmamakla beraber bu kıssa bize Urfa'da resim sanatında önemli bir gelişmenin varlığını göstermesi bakımından önemlidir.

---

300 M. Sobernheim, *"Hamdânîler"*, **İA/V**, 181.

301 Mesela sözü edilen İslâm coğrafyacılarından İbnü'l-Fakîh'in İbn Hurdazbih ve Ceyhanî, İbn Havkal'ın da İstahrî'den geniş ölçüde istihraç yaptıkları ile ilgili olarak bkz. Z. Velidi Togan, *"İbnü'l-Fakîh"*, **İA V**, İstanbul 1988, 853; C. V. Arendonk, *"İbn Havkal"*, **İA V**, İstanbul 1988, 747.

302 Marius Canard, **Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie**, Tome Premier, Cezair 1951, 91.

303 İbnü'l-Fakîh, **Kitabü'l-Büldan**, 180.

951 yılında İbn Havkal ile görüşerek kitabını düzeltmesini ve tamamlamasını isteyen İstahrî[304] ile eserini 977 yılından önce İstahrî'nin eseri üzerine binâ ederek tamamlayan İbn Havkal[305] da, Urfa'nın bölge şehirlerinin (Diyâr-ı Mudar) ortasında yer aldığını bildirdikten sonra, şehrin fizikî yapısıyla ilgili olarak İbn Fakîh'in verdiği bilgilerin benzerini ortaya koymuşlardır. Buna göre Urfa'da 300'den fazla kilise ve manastır mevcuttur. Kiliseler içinde öyle bir tanesi vardır ki, İslâm ülkelerinde bundan daha büyük ve san'atkarâne yapılanına rastlanmaz[306].

İslâm coğrafyacıları el-Cezire Bölgesi'nin kısımları meyanında Diyâr-ı Mudar'ın şehirlerini de saymışlardır. Aşağıdaki Abbasîler'in ilk devri sonlarına Hamdânîlerin ilk zamanlarına ve hâkimiyetlerinin 30'lu yıllarına ait tablolara göz atıldığında ilk tablodaki şehirlerin idarî olmaktan çok, coğrafî bilgiler kapsamında kaydedildiği intibaını uyandırmaktadır. Hamdânîler dönemini idrak eden ikinci tabloda ise başta Urfa olmak üzere Diyâr-ı Mudar'ın Sümeysat, Ardü'l-beyza, Re'sûkeyfâ, Keferhacer, Rusâfe gibi şehirleri dışındaki diğer önemli şehirleri sayılmıştır. Şehirlere ilâveten bazı köyler grubu, yöreler, Temîm Kabilesiyle meskûn yerler de sayılmıştır. Bu taksimatta şehirler dışındaki yerleşim mahallerinin de idarî bakımdan birer âmillik teşkil ettiği görülmektedir.

Diyâr-ı Mudar'ın şehirleri	**Abbasîler'in İlk devir sonları itibariyle (902-903)** 307*	**Hamdânî Hâkimiyetinin Başları İtibariyle** 308**
Urfa	+	+
Sümeysat	+	+
Serûc	+	+
Re'sûkeyfâ	+	+
Arzu'l-beyzâ	+	+
Tell-mevzen	+	+
Revâbi-Rebâbi	+	+
Mazîhîn	+	+
Müdeybir	+	+
Keferhacer		+
Rusâfe		+

304 Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998, 101.

305 C. V. Arendonk, *"İbn Havkal"*, **İA V**, 747.; R. Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 101-102.

306 Bu hususlarla ilgili olarak sırasıyla bkz.; Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî el-Kerhî el-İstahrî, **Kitabu Mesâliki'l-Memâlik**, (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1927, 76; Ebu'l- Kasım en-Nasibî İbn Havkal, **Kitabu Sureti'l-Arz** (nşr. J. H. Kramers), Leiden 1938, 226. Bu kilise Ayasofya Kilisesi'dir. Geniş bilgi için çalışmamızın I. cildinde, Şehrin Fiziki Yapısı bölümüne bakınız.

307 İbn Hurdazbîh'e göre, bkz. **El-Mesâlik ve'l-Memâlik**, 73.

308 İbn Fakîh'e göre, bkz. **Kitabü'l-Büldan**, 180.

Hamdânîler'in İlk 30 Yılı İtibariyle Diyâr-I Mudar'ın Âmillikleri[309]*

Urfa
Harran
Serûc
Müdeybîr
Belîh
Tell-Mevzen
Rabiyetü'l-benî Temîm
Fırat Köyleri
Fırat Kıyıları
Mazih Amr (Mazihîn)
El-Hanî (Fırat'ın Batı kıyısında)
El-Merî (Fırat'ın Batı kıyısında)

Şu halde eyâletlerin alt idarî birimleri diyebileceğimiz âmilliklerin bazı köyler gurubunu da kapsaması, bu taksimatın aynı zamanda mâlî bir taksimât olduğunu ifade etmelidir. Nitekim İbnü'l-Fakîh'in, Diyâr-ı Mudar'a ait olmak üzere verdiği harac listesinde "Fırat Köyleri" ibaresiyle kaydedilen köyler grubunun da yer alması[310] bu hususu doğrulamaktadır.

Hamdânîler zamanında Urfa ve civarının sosyo-ekonomik durumu Diyâr-ı Mudar'daki genel gidişat çerçevesinde ele alınmalıdır. Bu dönemde Diyâr-ı Mudar'da oldukça yoğun Arap nüfusun yanı sıra Arâmî kökenliler yani Süryanilerden müteşekkil önemli bir Hıristiyan nüfusun varlığına da işaret etmek gerekir. Bunlardan başka el-Cezire Bölgesi'nde sâkin olan Kürtlerle, Hamdânîler arasında sıkça evlenmeler yoluyla oluşan bir bağ ve yakınlaşmadan söz edilmektedir ki, bu husus el-Cezire'de farklı bir sosyal gelişim vetiresine işaret etmektedir[311].

Kaba hatlarla tesbit edilen bölgenin genel demografik durumu, bazı İslâm coğrafyacıları tarafından Urfa için de benzeri bir tarzda ortaya konulmuştur. Buna göre Urfa'da daha önceleri olduğu gibi Hamdânîler devrinde de Hıristiyan nüfus yani Süryaniler, ekseriyeti teşkil ediyordu[312].

Suyu, bostanları ve ziraî alanlarının çokluğu ile ünlü Urfa'da, Hamdânî hâkimiyeti dönemi boyunca gündelik hayat istikrarlı bir devamlılık göstermemiştir. Bunun sebebini iç ve dış siyasî gelişmeler ve tasarruflarda aramalıdır. Ez-cümle Urfa ahalisinin 952-953 yıllarından başlamak üzere 7 yıl süren kıtlık yüzünden bü-

309 Ebu'l-Ferec, Kudame b. Cafer'e göre, bkz., **Kitabu'l-Harac**, (nşr. M. J: De Goeje), Leyden 1889, 246

310 İbnü'l-Fakîh, **Kitabu'l-Büldan**, 5.

311 Marius Canard, **Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie**, 131-133.

312 İstahrî, **Kitabu Mesâliki'l-Memâlik**, 76; İbn Havkal, **Kitabu Sureti'l-Arz**, 226.

yük ızdırap ve felaketler yaşamaları, gerek Müslümanlardan gerekse Hıristiyan ahaliden çok sayıda insanın ölmesi, hayvanların sâri hastalıklardan kırılması yüzünden zenginlerin sadece sebze ve meyve ile beslenmeleri gibi[313] hususlar, el-Cezire bölgesinde 949-963 yıllarında cereyan eden Bizans-Hamdânî mücadeleleri[314] ile şayet İbn Havkal'ın bildirdiği doğru ise, Hamdânîler'in bölgeye tarh ettikleri ağır vergiler yüzünden ahalinin şuraya-buraya dağılmalarına bağlanmalıdır[315].

2. Nümeyrî ve Mervanîler Devri

Nümeyrîleri, el-Cezire'deki İslâm fethinden sonra bölgenin etnik coğrafyasında, Mudar Aşireti'nden Kaysler'ın küçük kollarından olarak yerlerini aldıklarını görmüştük[316]. Bu kabilenin yaşadığı coğrafyanın sınırları kesin olarak ifade edilmemekle beraber Temim, Bahila, Kusayr, Hamdan gibi kabileler arasında küçük gruplar halinde yaşadıkları tespit edilebilmektedir[317]. Son Hamdanî emiri Saidü'd-devle'nin ölümünden sonra O'nun Harran nâibi olan Vessâb b. en-Nümeyrî istiklâlini ilân ederek Harran merkezli bağımsız bir emirlik tesis etti. Vessâb'ın emirliği 410/1019-1020 yılındaki ölümüne kadar sürdü. Bu tarihten itibaren oğlu Şebîb emirliğin başına geçti[318].

Urfa da Ben-i Nümeyr Emirliği'nin hâkimiyeti altında bulunan şehirlerden olup, valiliği Vessab'ın kuzeni Utayr'ın uhdesinde bulunuyordu. Kendisi Hille'de oturan Utayr, Urfa'ya Ahmed b. Muhammed isimli bir kimseyi nâib olarak tayin etmişti. Ahmed'in Urfa'da adil bir idâre tesis etmesi, halkın kendisine karşı sevgi ve teveccühünü celb edince, popülaritesini kıskanan Utayr, O'nu bir bahane ile öldürttü. Ahmed'in öldürülmesini tasvip etmeyen ve çaresizlik içinde kalan Urfa halkı, Diyârbekir Mervanî Emiri Nasrü'd-devle'ye haber göndererek şehri teslim almak üzere gelmesini istediler. Nasrü'd-devle Âmid'de bulunan nâibi Zengi'yi Urfa üzerine gönderdi. Şehri teslim alan Zengi, bir grup asker ile orada kaldı. Bu arada Mirdasoğullarından Salih b. Mirdas'ın yanına giden Utayr, Nasrü'd-devle nezdinde kendisine şefaatte bulunmasını iste-

313 **Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi,** (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987, 3.

314 Segal, **Edessa**, 216.

315 İbn Havkal, **Kitabu Sureti'l-Arz**, 226.

316 Bkz. "*Urfa'nın İslâm Hakimiyetine Girişi*" başlığı altında verilen bilgiler.

317 C. Levi Della Vida, "*Nümeyr*" **İA IX**, İstanbul 1988, 373.

318 İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire, III**, 46.

di. Salih'in ricasını kabul eden Nasrü'd-devle şehrin yarısını Utayr'a verdi. Böylece şehrin diğer yarısı da Zengi'nin elinde bulunuyordu. Zengi hazırladığı bir ziyafet sonrasında Utayr'ı bir tertiple öldürtünce, Ben-u Nümeyr Kabilesi bunun intikamını almak üzere Urfa dışında Zengi'ye pusu kurdular; bir grup kuvvetle de şehre baskın düzenlediler. Yanındaki kuvvetlerle onları takip eden Zengi, pusu kurulan yerden geçtiği esnada atılan bir mancınık taşının isabet etmesiyle yere düştü ve orada öldürüldü. (418/Şubat 1027)[319].

Cereyan eden bu olaylardan sonra Nasrü'd-devle 416/1025-26'da Urfa'nın hâkimiyetini tamamen eline geçirdi. Ancak Salih b. Mirdas tekrar araya girerek, Urfa'nın Ben-u Numeyr'den Utayr ve Şibl'in oğullarına iâde edilmesi hususunda Nasrü'd-devleyi ikna etti. Bunun üzerine Nasrü'd-devle şehri idarî bakımdan ikiye ayırdı. İçkalenin bulunduğu kısmı Utayr'ın oğluna, muhtemelen doğu surlarında yer alan daha küçük bir hisarı da Şibl'in oğluna verdi[320]. İbnü'l-Esir'e göre, Nasrü'd-devle'nin taksimatıyla belirlenen bu statü 422/1030-1031 yılına kadar devam etti. Zikredilen tarihten itibaren İbn Utayr, Bizans İmparator'u Romanos'a (Romanos III. Argyros) haber göndererek kendisine ait hissesini 20.000 dinara sattı. Burcu, yâni içkalenin bulunduğu kısmı teslim alan Bizanslılar bununla yetinmediler, şehri de ele geçirdiler. Bu sırada İbn Şibl'in adamları kaçtı. Bizanslılar önlerine çıkan Müslümanları katlettiler, şehirdeki mescidleri de tahrip ettiler. Cerayan eden olayları haber alan Nasrü'd-devle, Urfa'ya bir ordu gönderdi. Bir müddet muhasaradan sonra bu ordu Urfa'yı silah zoruyla fethetti[321].

İşgalle beraber şehre yerleşen Rumlar hisarlara sığınırken, yerli Hıristiyan ahali de şehrin en büyük ve sanat itibariyle en muhteşem kilisesine kapandılar. Müslümanlar şehri yağmaladılar. Hisarlarda savunma durumu alan Bizans kuvvetleri üzerine ise, yaklaşık 10.000 kişilik bir kuvvetle gelen Mervanî ordusu mağlup oldu. Bizanslılar, Urfa ve yakınlarındaki Müslüman ahali ile meskun şehirlere girdiler. Harran ve Serûc şehirlerinde hüküm süren Nümeyrî emiri İbn Vessâb harac ödemek şartıyla Bizanslılar'la anlaşmaya vardı[322].

319 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 268-269; **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 90-92.

320 J.B. Segal, **Edessa**, 217; aynı hususla ilgili olarak ayrıca bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 269 ; İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire, III**, 92-93.

321 İbn Şeddad, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 93.

322 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, (çev. Abdulkerim Özaydın), İstanbul 1987, 317-318.

Süryanî kroniklerinden yararlanarak olaylara açıklık getirmeye çalışan Segal'e göre ise, Bizanslılar'la anlaşmaya varan İbn Utayr değil, Nasrü'd-devle'nin Urfa'daki Türk vekili Selman'dır. Selman 1031-32 yıllarında Utayr'ın dul karısı veya Şiblü'd-devle tarafından sıkıştırılması üzerine bu sırada Fırat şehirleri Strategos'u bulunan ve Sümeysat'ta oturan Bizans generali George Maniaces'e, Urfa içkalesini aralarındaki müzakereden sonra teslim etti. Yeni duruma göre, aşağı Medya Theması'nın Cateponus'u yâni valisi olarak tayin edilen Maniaces'e, İmparator tarafından verilen Urfa İçkalesi, yıllık bir gelir ve asalet beratı mukabilinde tevcih edilmişti. Bizans ordusunun Urfa içkalesine girmesinden sonra olaylarla ilgili olarak Süryani kaynaklarına dayanan Segal'in verdiği bilgiler, İbnü'l-Esir'in bu hususta verdiği bilgilerle bir paralellik arzediyor ise de, Nasrü'd-devle'nin Maniaces'i içkaleden söküp atamaması üzerine onun şehirdeki kutsal yerlerden başta Yakubîler'e ait Athanasios bar Gumaye tarafından restore ettirilen Meryem Ana Kilisesi'yle[323], Aziz Theodor Kilisesi[324] ve şehrin diğer kutsal yerleri ile meskenlerini ateşe verdikten sonra geri çekildiği, ancak bu binaların Urfa valisi Ebu Ka'b'ın da teşvikiyle, bir sonraki Metropolit Athanasios (Yeşua) tarafından yeniden inşa ettirildiği, bunlardan başka Urfa İçkalesi'ndeki Bizans askerî garnizonunun İmparator tarafından takviye edildiği, bu garnizonun daha sonra şehri de ele geçirdiği, ayrıca şehrin surlarının tamir edildiği şeklinde Segal'in verdiği bilgilere ilâve etmek gerekmektedir[325].

Urfa'nın tamamıyla Bizans hâkimiyetine girmesinden sonra Bizans idarî taksimatındaki statüsü ile malî ve hukukî idâresi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamakla beraber, şehrin muhtemelen bir Catepano ve Strategosun yönetimi altında bir idâre merkezi olduğu söylenebilir. Ancak merkezî hükümete yıllık bir harac ödemesinden hareketle Maniaces'in bir tür yarı bağımsızlık durumunu devam ettirmiş olduğu kabul edilebilir. Maniaces'in teşebbüsleri arasında, Urfa'da Hz. İsa'nın Kral Abgar'a gönderdiği mektubun bir başka kopyasını bularak onu İstanbul'a gönderdiği de söylenmektedir.

323 Meryem Ana Kilisesi hakkında bilgi için çalışmamızın I. Cildinîn Şehrin Fizikî Yapısı, bölümüne bakınız.

324 Aziz Theodor Kilisesi hakkında bilgi için çalışmamızın I. Cildinîn Şehrin Fizikî Yapısı, bölümüne bakınız.

325 J.B. Segal, **Edessa**, 218-219; bu hususla ilgili benzeri bilgiler için ayrıca bkz. **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 53-54.

Maniaces'in Urfa'daki ikâmeti muhtemelen uzun sürmemiştir. 1035'te yukarı Medya bölgesinin kumandanlığına tayiniyle beraber yerine Leo Lependrenus getirilmiştir. Leo döneminde bölgedeki Bizans kontrolünün tehlikeye düşmesi üzerine kritik günler geçirdiği anlaşılan Urfa, İmparator IV. Mihail'in kardeşi Constantinus tarafından Antakya'dan gönderilen askerî birlikler sayesinde kurtulmuştur. Leo'nun Urfa'daki halefi bir Ermeni asilzadesi olan Ebu Ka'b'dır. Nitekim bu dönemde Arapların şehri ele geçirmek üzere başarısız bir teşebbüste bulundukları bir sırada Urfa Strategos'u bulunan Barasbatzes'in ismi geçmektedir ki, bu kişi aynı zamanda Ebu Ka'b olarak bilinen kişi olmalıdır. Ebu Ka'b Urfa'ya yeni insanlar yerleştirerek şehrin demografik yapısında nisbî bir değişikliğe sebep olmuştur[326].

Şunu da belirtelim ki, Bizans'ın Urfa üzerindeki hâkimiyeti zayıftı. Esasen Urfa'nın merkez konumunda bulunduğu bölge küçüktü. Kuzeyde Siverek'i içine alacak biçimde 80 km boyunca uzamakta, güneyde Harran'a, batıda da Serûc'a yaklaşık 40 km uzaklıkta bulunmaktaydı. Antakya'daki büyük Bizans üssüne giden yolun sık sık Müslümanlarca kesilmesi, bunun yanı sıra Fırat üzerinde bulunan ve Hıristiyan topraklarıyla tek güvenli bağlantıyı sağlayan Sümeysat yolunun dahi zaman zaman baskına uğraması[327], Bizans'ın buradaki kritik konumunu göstermektedir. Bütün bunlara rağmen Urfa'daki Hıristiyan bölgesinin varlığını sürdürebilmesinin yegâne sebebi, Arap liderlerinin aralarındaki anlaşmazlıktı[328].

Harran hâkimi bulunan Şebib İbn-i Vessâb en-Nümeyrî'nin Urfa'daki Bizanslılar ile 1034-35'te Mervanî emiri Nasrü'd-devle'ye karşı ortak bir sefer düzenlemeleri[329] meselesi de, bir bakıma bu çerçevede değerlendirilebilir. Söz konusu seferle müttefik güçler Mervanî topraklarında yağma ve tahrip hareketlerinde bulundular. Bunun üzerine Nasrü'd-devle, yakın bölgelerden topladığı kuvvetlerden önemli bir güç meydana getirdi. Şebib İbn-i Vessâb, bu güce karşı koyamayacağını anlayınca maksadına ulaşamadan geri döndü. Bizansla aralarında imzalanan anlaşmanın çiğnenmesi üzerine, durumu gönderdiği elçi ile İmparator'a ileten Nasrü'd-devle, bir

326 J.B.Segal, **Edessa**, 219.

327 Bu yollar hakkında bir fikir edinmek için çalışmamızın I. Cildinîn ilgili bölümüne bakz.

328 J.B.Segal, **Edessa**, 219.

329 J.B.Segal, **Edessa**, 220.

taraftan da topladığı kalabalık bir kuvvetle Urfa üzerine yürümeye hazırlanıyordu. İmparator'un olup-bitenden haberi olmadığı, bu yüzden özrünün kabul edilmesi haberi ile beraber gönderilen değerli hediyeler ulaşınca, Nasrü'd-devle Urfa üzerine çıkmaya karar verdiği gazâdan vazgeçti[330].

Nümeyrî emiri Şebib, Urfa'daki Bizans kuvvetleriyle siyaseten bir ittifak yapmış olsa bile, kendisine güvenilmez bir lider olduğunu kısa zamanda ortaya koydu. Nitekim 1036'da Siverek'i Bizanslılar'dan alması, ardından da bu defa Mervanî emiri Nasrü'd-devle ile ittifak kurması bunu göstermektedir. Ez-cümle Nasrü'd-devle tarafından gönderilen kuvvetlerle beraber Urfa, Şebib tarafından muhasara edildiği sırada şehirden kaçmayı başaran Bizans kumandanı 5.000 kişilik bir takviye kuvvetiyle Urfa'ya geri dönmekte iken tuzağa düşürüldü; Bizans kuvvetlerinden pekçok kişi öldürüldü ve esir alındı. Bu arada şehre erzak girmemesi yüzünden yiyecek sıkıntısı had safhaya ulaştı ve buğdayın ölçeği bir dinara kadar yükseldi. Bir taraftan açlık ve sefalet, diğer taraftan esir alınanların öldürüleceği tehdidi üzerine aciz kalan Urfalılar, şehrin kapılarını açtılar. Şehre giren Müslüman kuvvetler, pekçok esir ve ganimet aldılar. Segal'in Süryani kroniklerinden istihraç ettiği bilgilere göre, 300 genç erkek ve kadın esirle, 160 deve yükü ganimet Diyârbekir'e gönderildi. İbnü'l-Esir'e göre, ancak İçkale hâlâ Bizans kuvvetlerinin elinde olduğundan, şehrin tam olarak ele geçirilebilmesi buranın alınmasına bağlıydı. Müslüman kuvvetlerin İçkaleyi kuşatmaya devam ettikleri sırada Bizanslılar, Harran'a beklenmedik bir saldırı hareketi düzenleyince Şebib Urfa'yı tamamen terk etti[331].

1037'de doğu istikâmetinden belirmeye başlayan Selçuklu tehlikesi üzerine, Nümeyrî lideri Şebib tedbirli davranarak Urfa'yı Bizans garnizonuna teslim etti. Antakya'dan gönderdikleri kuvvetlerle şehirdeki garnizonu bir kere daha takviye ettikten sonra şehri de güzelce tamir ettiler ve müstahkem bir hale getirdiler[332]. Bu tarihten sonra Nümeyrîler'in Urfa üzerinde herhangi bir rolleri kalmamış, Harran ve civarında varlıklarını sürdürmüşlerdir. 1081 yılında Sel-

330 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 339.

331 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 342-343; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**,58-59; J.B. Segal,**Edessa**, 220.

332 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 351-352; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 295-296; J.B. Segal, **Edessa**, 220.

çuklular'ın müttefiki olup, Musul ve Halep şehirlerinin hâkimi bulunan Şerefü'd-devle Müslim b. Kureyş, Nümeyrîler'den Mutâın ile Kavvam arasındaki anlaşmazlıktan faydalanarak Harran'ı ele geçirdi. 1083 yılında kısa süreli bir isyân çıkaran Nümeyrîler, Şerefü'd-devle'nin isyânı kanlı bir şekilde bastırmasından sonra, Harran merkezli hâkimiyetlerini kesin olarak kaybettiler[333].

333 İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb I**, 81-83; İbn Şeddâd, **Ümerâi'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 46-48; ayrıca bkz. R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 17.

VI. BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİ

1. Siyasî Tarih

a. Selçukluların Bölgeye Gelişi

Gazneliler'e karşı kazanılan zaferler ve dönüm noktası kabul edilen Dandanakan zaferini (1040) müteakip Selçuklular istiklallerini sağlam temeller üzerine oturttular ve bilindiği üzere Horasan'da Selçuklu Devleti kesin olarak kuruldu. Eski Türk feodal devlet anlayışına uygun olarak fethedilen vilayetler üç reis[334] arasında taksim edildi. Çağrı Bey, Merv merkezli olmak üzere Horasan'ın bir kısmına, Musa Yabgu Bust, Herat ve Sistan taraflarına, Tuğrul Bey de devletin hukukî ve fiilî sultanı olarak Irak taraflarına doğru genişlemede jeopolitik bir konuma haiz Nişabur'a sahip olacaktı[335].

Selçuklu Devletinin kuruluşunu müteakip gelişen olaylar Anadolu'nun olduğu kadar, Irak, el-Cezire ve Suriye'nin etnik, siyasî ve iktisadî coğrafyasında da yeni bir takım değişimlere sebep olmuştur. Bu yolda zaman içinde önemli bir inisiyatif kazanan Selçuklular, nihayet olayları yönlendirici dinamik bir güç haline gelmişlerdir. Selçuklular'ın henüz devlet yapılanmasını tamamlamadıkları 1015-1021 yıllarında Çağrı Bey'in öncülüğündeki Türkmenlerin, Doğu Anadolu sınırlarına gelerek Ermeni Vaspuragan Krallığı, daha sonraları Ani Krallığı topraklarına düşmanlarını korkutan akınlarda bulundukları[336] bilinmeke beraber, Selçuklu devleti kurulduktan sonra Tuğrul Bey'in batı yönünde düzenlediği plânlı fetih hareketleri[337], özellikle el-Cezire'deki faaliyetleri konumuz bakımından önem arzetmekte-

---

334 Veya başbuğ.

335 M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1963, 53-55; aynı yazar, **Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I; Kuruluş Devri**, Ankara 1989, 351 vd.; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 2. Basım, İstanbul 1969, 60-65.

336 M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul 1944, 35-36; M. Altay Köymen, **Selçuklu İmparatorluğu**, 104-115 ; İbrahim Kafesoğlu, "*Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953.

337 M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976, 33.

dir. Ancak bu bölgede Tuğrul Bey'in inisiyatifi dışındaki gelişmeler de cereyan edebilmektedir. Nitekim nüfus yoğunluğu, hayvan çokluğu ve otlak darlığı sebebiyle[338] batıya doğru göç eden Türkmen kafilelerinin bazı önderleri feodal bünye gereği Tuğrul Bey'e itaati terk ederek kendi başlarına buyruk hareket edebilmekteydiler. Bahse konu Türkmenler arasında Azerbaycan'dan çıkarak Bohtan Irmağını doğuran sarp dağları aşıp el-Cezire bölgesine girenler iki kısma ayrılmışlar, bir kısmı Diyârbekir bölgesine giderken, diğer bir kısmı Musul'a hâkim olmuşlar ve nüfuzlarını çevreye yaymaya çalışıyorlardı. Daha önce Musul hâkimi bulunan Karvaş da bu arada boş durmadı, bihassa Hille emiri Dubays b. Mezyed olmak üzere çevredeki Arap ve Kürt emirlerinden topladığı kuvvetlerle Musul'a yürüdü. Burada tutunamayacaklarını anlayan Türkmenler Musul'dan çıkarak Tell-A'far ile Bumariye civarında toplandılar. Daha sonra Diyârbekir bölgesinde bulunan Anasıoğlu ve Boğa'nın emri altındaki Türkmenlerden yardım istediler. 1044'te cereyan eden savaşta Türkmenler önce üstün gelmelerine rağmen, sonradan müthiş bir hezimete uğrayarak Diyârbekir bölgesine çekildiler[339].

Türkmenlerin, el-Cezire Bölgesindeki tahribat ve yağmalarından zarar gören Arap ve Kürt emirlerinin şikayeti üzerine Tuğrul Bey yeni karargahı Rey'den bu Türkmen şeflerine haber göndererek yaylak ve kışlak mahalli olarak Azerbaycan'ı seçmelerini ve İslâm ülkelerine akınlardan vazgeçerek Bizansa gazâ hareketine çıkan emirlerin maiyetine girmelerini istedi. Boğa, Anasıoğlu Mansur ve Göktaş beylerin emri altındaki Türkmenler Sultanın emrine itaat ederek Diyârbekir bölgesini terk ettiler ve Kutalmış'ın kuvvetleriyle birleşerek Bizans kuvvetlerini ilk defa Gence civarında büyük bir bozguna uğrattılar. (1045)[340]

Bu önemli zaferden sonra üvey kardeşi İbrahim Yınal önderliğinde Hemedan, Dinever ve Karmisîn'i zaptederek Irak istikâmetinde yeni hâkimiyet bölgeleri kazanan Tuğrul Bey, daha sonra müdafaadan hücuma geçme şeklinde telakki edilen[341] Bizans siyasetini de devam ettirdi. Bu çerçevede bu defa Anadolu sefe-

338 Osman Turan, **Selçuklular Tarihi**, 77.

339 M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 42-43; Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi**, Ankara 1988, 27-28.

340 M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 43; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi**, 81.

341 M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, 54.

riyle görevlendirilen İbrahim Yınal'ın emri altındaki Türkmenler, Doğu Anadolu'da Bizans'a karşı Kaputru (Hasankale) civarında büyük bir zafer kazandılar[342].

Ele geçirilen büyük miktardaki ganimetlerle aynı zamanda iktisadî bakımdan büyük bir güç kazanan Selçukluları[343] kısa bir müddet de olsa Anadolu harekatını sürdürmekten men eden olay, hanedan içindeki çekişme olmuştur. Ez-cümle Hemedan Şehri ile el-Cibal yöresindeki kalelerin kendisine teslimini reddeden İbrahim Yınal ile mücadeleye girişen Tuğrul Bey, O'nu sığındığı Sermac Kalesinde teslim aldı (441/1049-1050). Bu olaydan sonra af dileği kabul edilen İbrahim Yınal'ın yeniden Tuğrul Bey'in hizmetine girmesinden sonra Selçuklular'a karşı sabit ve istikrarlı bir siyaset takip etmeyen İsfehan hâkimi Ebu Mansur b. Alâü'd-devle üzerine yürüyen Tuğrul Bey, yaklaşık bir yıllık kuşatma sonunda 1051'de İsfahan çevresindeki köy ve kasabaları ele geçirdikten sonra İbnü'l-Esir'e göre, payıtahtını Rey'den buraya nakletti[344].

Bizans-Gürcü ittifakı yüzünden Kutalmış'ın Gence'yi terketmesi üzerine, daha sonraki yıllarda Bizans siyasetini tekrar icraya koyan Tuğrul Bey, 1053'te Hâcibi Kutalmış'ı Anadolu seferiyle görevlendirdi. Kutalmış, Kars ve Ani taraflarına taarruz ederken, Diyârbekir Mervanî emiri Nasrü'd-devle'den mal ve asker yardımı sağlayan Tuğrul Bey de Bargiri ve Erciş şehirlerini aldı. Daha sonra müstahkem Malazgirt Kalesini kuşattı. Kuşatmanın uzaması, Büveyhîler'in Abbasî Halifesini baskı altında tutmaları ve Sünnî-Şiî huzursuzluğunu körüklemeleri üzerine, Halife Kâim bî-Emrillah'tan yardım çağrısı alan Tuğrul Bey, Anadolu seferini terk ederek Irak taraflarına yöneldi[345].

342 Gürcü Prensi Liparit kumandasında Gürcü, Ermeni ve Rumlardan müteşekkil bir Bizans ordusunun Kaputru (Hasankale) civarında 1048'de büyük bir hezimete uğramalarıyla ilgili olarak bkz. İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 415; M. Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 46-47; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi**, 81-82.

343 M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, 55.

344 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 427. İbnü'l-Esir'in başkent nakliyle ilgili kaydı düzeltilmelidir. Ezcümle Tuğrul Bey'in, 1051 yılında fethedilen ve çok beğendiği Isfahan'ı payitaht yapmak istediğine dair bir rivâyet varsa da başkentin Rey'den Isfahan'a nakli ancak Melikşah zamanında ve tedricen gerçekleşmiştir. Bkz. O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, 86.

345 M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 49; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 90-91.

Halifenin çağrısını kabul ederek Bağdat'a gitmek üzere Irak'a yönelen Tuğrul Bey'in amacı ilk bakışta halifeyi içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarmak gibi gözükmekle beraber, Tuğrul Bey'in gerek Bağdat'a gelmeden gerekse geldikten sonraki cereyan eden gelişmeler O'nun amacının hangi önemli hususların halline dayandığını da ortaya koymaktadır. Esasen el-Cezire ve Suriye'de meydana gelen bir takım gelişmeler, gerek Abbasî Halifeliği'ni, gerekse Selçuklular'ı bölge siyâsetinde fonksiyonsuz kılmaya matuf olarak cereyan ediyordu. Söz konusu gelişmeler ortaya konulduğu takdirde, Tuğrul Bey'in çözmesi gereken problemlerle amacını da tespit etmiş olacağız. Ez-cümle Selçuklu akınlarıyla Doğu Anadolu'da bir hayli yıpranarak kayıplara uğrayan ve prestij kaybeden, bu yüzden Antakya üssüyle Doğu Akdeniz'de ve Siverek, Sümeysat, Urfa gibi el-Cezire'nin daha çok Hıristiyan nüfusla meskûn bulunan birkaç şehrinde tutunmaya çalışan Bizans'ın, zayıf dahi olsa buralardaki hâkimiyetini sürdürebilmesi, Selçuklular'ı Suriye ve el-Cezire'de durdurabilecek ittifaklarla mümkün olabilirdi. Suriye hâkimiyeti için uzun yıllar boyunca mücadele ettiği Fatimîlerle[346] 439/1047-1048'de birbirlerine büyük hediyeler göndererek aralarındaki anlaşmayı yenilemeleri[347], müşterek düşmanları olan Selçuklular'ın kendi hâkimiyet bölgelerine girmelerini önlemeye matuf olmalıdır. Diğer taraftan Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi sırasında Türkmenler Irak'ı kuzeybatıdan güneydoğuya kadar kuşatmışlar ve Bağdat'a bir Türk garnizonu yerleştirilmişti. Bu sırada timarları ellerinden alınmış Büveyhî görevliler, Şiî muharipler, Türkmenlerle komşu haline gelmekten endişe duyan Araplar, Büveyhîler'in eski bir Türk kumandanı olan Besâsîrî'nin idâresi altında Selçuklu taraftarı halifeye karşı birleştiler. Bu ittifak özellikle el-Cezire'nin tamamını şâmil bir harekete dönüştü. Fatimî Halifeliği de bu ittifaka malî ve diplomatik bakımdan yardım sağladı. İşte siyasî ve menfaate dayalı ittifaklar sonucu şekillenen Abbasî ve Selçuklu aleyhtarı gelişmeler, Tuğrul Bey'in de icraya koyacağı amacını tayin etmişti. Buna göre O, İslâm dünyasının Abbasîler'den kopan bölgelerini yeniden Abbasî nüfuz ve itaati altında birleştirecek, iç kargaşayı körüklemede sürekli propaganda kaynağı haline gelen rakip Fatimî Halifeliğini orta-

346 971-995 yılları arasında Bizanslılar'ın Fatimîler'le Suriye hâkimiyeti için yaptıkları kıyasıya mücadelelerle ilgili olarak bkz. G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 275-286.

347 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 412.

dan kaldıracak, Ermenistan bölgesini Bizans'tan alacaktı[348].

İslâmî dönemde Harran'da bulunan seramik bir kap (Urfa Müzesi)

1055'te Bağdat'a gelen Tuğrul Bey, Kutalmış'ı Irak ve el-Cezire'deki Fatimî halifesi taraftarlarını ezmekle görevlendirdi. Bunun için önce Vasıt valisi ve bir takım Arap emirleriyle birleşen ve Musul taraflarına çekilen Arslan Besâsîrî üzerine yürüyen Kutalmış, yanında bulunan Musul emiri Karvaş (Kureyş) ile beraber girdiği muharebede mağlup oldu. Bu sırada saltanat hırsıyla Fatimî halifesine meyleden İbrahim Yınal gizlice Arap emirleriyle anlaştı ve Tuğrul Bey'in emrine rağmen Besâsîrî üstüne yürümekten vazgeçti. Bunun üzerine 1056'da Besâsîrî ile işbirliği yaparak Fatimî halifesi nâmına hareket eden Arap ümerâsı üzerine bizzat yürüyen Tuğrul Bey, onları te'dib ve itaata mecbur etti. Bu sırada Harran ve Rakka ile çevre kasabalara hâkim olan Benû Nümeyr'in de Tuğrul Bey'e itaat eden emirlerden olduğu anlaşılmaktadır. 1057'de Bizans'a gazâya çıkan Çağrı Bey'in oğlu Yakutî ve maiyetindeki Türk emiri Sabuk, Tuğrul Bey tarafından Anadolu gazâsıyla görevlendirilirken, kendisi de aynı yıl Musul'da bulunduğu sırada muhaliflere yardım gönderdiğini işittiği Diyârbekir Mervanî emiri Nasrü'd-devle üzerine yürüdü. Önce Cezire-i İbn-i Ömer (Cizre)'i emanla aldı. Daha sonra Meyyafarikîn civarına gelen Selçuklu akıncıları çevrede bir hayli tahribatta bulundular. Ülkesinin harap olmasından çekinen Mervanî emiri, eski dostu İbrahim Yınal'ın tavassutu ile af diledi ve böylece yapılan akınlara son verildi[349]. Daha sonra Sincar halkından şikayetçi olan Kutalmış'ın isteğiyle üzerine kuvvet sevkedilen

348 Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, (çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1988, 15-16.

349 Ahmed b. Yusuf el-Farikî, **Tarihü'l-Farikî, ed-Devletü'l-Mervaniye**, (neşr Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959, 154 vd.; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX,** 474-476; M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 52.

Sincar, zorlu bir muhasaradan sonra ele geçirildi. Sincar-Musul ve oralara bağlı yerler Tuğrul Bey tarafından İbrahim Yınal'a teslim edildi. Ancak 450/1058-1059'da İbrahim Yınal Musul'dan ayrılarak isyân etti[350] ve Besâsîrî ile ittifak kurdu. Tuğrul Bey, 1059 ve 1060 yılında isyân ve karışıklıklara sebep olan İbrahim Yınal ve Besâsîrî'nin öldürülmesiyle sonuçlanan gailelerle meşgul olduğu sırada Anadolu'daki fetihlerle bizzat ilgilenememişti[351]. Bu cephede 1059 yılında Tuğrul Bey'in emriyle yeniden başlayan Selçuklu akınları, Prens Yakutî, beraberinde Horasan Sâlârı, Kapar ve Sabuk gibi beyler olduğu halde deruhte ediliyordu. Bu kuvvetler Van Gölü'nün kuzey ve doğusundaki kasabaları aldıktan sonra Murat Irmağı'nı takip ederek bu nehrin Fırat'la birleştiği yere kadar istila hareketini sürdürdüler. Daha sonra güneye sarkarak Dicle'nin ve kollarının kaynağı olan yerleri ele geçirdiler. 1060 yılında Yakutî'nin emri altındaki kumandanlardan Horasan Sâlâr'ı, Urfa'yı kuşattıysa da, Antakya Dükü Khaçator'un müdahalesi yüzünden başarılı olamadı. Yakutî'nin tayin ettiği Cemcem ve İsuli isimli iki kumandan Diyârbekir emiri Nasrü'd-devle ile beraber Dicle ve Fırat havzalarında akınlarını devam ettirdiler. Bizans İmparator'u Dukas, bu akınları durdurabilmek için Normandiyalı General Herve ile Urfa Valisi Tavadanos'u görevlendirdi. Selçuklu kuvvetleri Azerbaycan'daki üslerine döndükleri için, sözü edilen kumandanlar Âmid'i kuşattılar. Kuşatma esnasındaki çarpışmalarda Âmid'de bulunan Türk kumandanlardan Başara şehid olduğu gibi Urfa Valisi Tavadanos da hayatını kaybedenler arasındaydı. Böylece Bizans ordusu başarısızlıkla geri dönmek zorunda kaldı (1063)[352].

Tuğrul Bey'in 1063'te ölümüyle tahta çıkan Alparslan, devletin doğu ve batı bölgelerini tek bir hükümdarın hâkimiyeti altında birleştirdikten ve saltanat iddiasında bulunan Kutalmış'ı Rey şehri civarında yaptığı

350 Feth b. Ali b. Muhammed el-İsfehanî el-Bundarî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, (çev. Kıvameddin Burslan), Ankara 1999, 12 vd. ; Ebu'l-Hasan Ali b. Nasr Sadreddin el-Hüseynî, **Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye**, (çev. Necati Lugal), Ankara 1943, 13-15 ; İbnü'l-Cevzî, **Tarihü'l-Mülûk ve'l-Ümem VIII**, (nşr. F. Krenkow), Haydarâbâd 1357-1358/1938-1940, 190 ; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 477-478.

351 M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 52.

352 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 113-117 ; krş. M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 54-55; Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara 1983, 19-20; aynı yazar, **Anadolu'nun Fethi**, 35-38 ; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, 103.

bir mücadele sonucu bertaraf ettikten sonra, O'nun "Doğuda savunma, Batıda hücum" şeklindeki genel siyasetini devam ettiren icraatına başladı[353]. Bu cümleden olarak Bizans'ın Ermeni ve Gürcülerle meskun bölgelerinde fetihlere girişen Alparslan'ın[354] yine Bizans siyaseti çerçevesinde konumuzu ilgilendiren hususu el-Cezire bölgesindeki askerî teşebbüslerine devam etmesidir. Kutalmış'ın 1064'te muharebe sırasında ölümünden sonra Alparslan'ın O'nun oğullarını Vezir Nizamü'l-mülk ile yaptığı istişare sonucu öldürmekten vazgeçip, onların Diyârbekir-Urfa yöreleriyle Birecik yakınlarına gitmelerine izin vermesi, dahilde herhangi bir hadise çıkarmalarını önleyerek buralarda bertaraf olup gitmelerine mi, yoksa Bizans'a karşı bulundukları yerlerde gazâ yaparak hizmette bulunmalarına mı yönelik olduğu anlaşılamamakla beraber[355], Alparslan'ın bilhassa İmparatorluğun doğu bölgesinde iki yıl kadar meşgul olduğu sırada, kumandanlarına tevdi edilen fetihler çerçevesinde Selçuklu kuvvetlerinin Urfa bölgesine üst üste yaptıkları akınlara dair sarih bilgiler bulunmaktadır[356].

1065-66 yıllarında cereyan eden akınlardan ilkinde Sâlâr-ı Horasan ünvanlı kumandan önce Ergani yöresindeki Tulhum Kalesi'ni kuşattı. Sonuç alamayınca civarı tahrip etti ve yoluna devam ederek Bizans hâkimiyetinde bulunan Urfa bölgesine girdi. Ücretli Frank askerlerinin savundukları Süveyda (Siverek) Kalesi'ne, ikincisinde takviye kuvvet alarak olmak üzere iki defa hücum etti. Kaleyi alamadı ancak Siverek, Nusaybin (Nasibin)[357] bölgelerini yağmaladı. Daha sonra Urfa civarına inerek Enzele'yi ele geçirdi ve bu yöreye gelmiş olan Antakya Dükü Peht'i bozguna uğrattı. Ancak Urfa kuşatmasından bir sonuç elde

353 M. Altay Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, İstanbul 1972, 24, 84.

354 M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 255-258.

355 Bazı kaynaklarda oğlu Süleymanşah ve kardeşlerinin ilk zamanlarda Urfa ve civarında sıkıntılı bir hayat geçirdiklerinden bahsedilmekte, ancak buralardaki diğer faaliyetlerine işaret edilmemektedir. Bu hususta bkz. Reşideddin Fazlullah, **Camiu't-Tevârih (II/5 Selçuklular Tarihi),** (yay. A.Ateş), Ankara 1960, 28 ; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, **Müsameretü'l-Ahbar ve Müsayeretü'l-Ahyâr**, (neşr O.Turan) Ankara 1944, 16; aynı eserin çevirisi (çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, 11 ; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971, 46-50.

356 M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 259.

357 Kuşatılan Nusaybin bu günkü Nusaybin değil, Siverek-Hısn-ı Mansur (Adıyaman) yolu üzerindeki Nisibin es-Sagir denilen yerdir. Bkz. Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, 140.

edemedi[358]. Aynı yıl Sâlâr-ı Horasan, Urfa bölgesine yeni bir akın yaptı. Celep (Calap) üzerine yürüdü ve Urfa'nın 30 km kuzeydoğusunda bulunan Diphisar Kalesi'ni kuşatarak aldı. Daha sonra K'sos[359] (Aksas, Kısas) denilen yerde karargah kurdu. K'sos'tan uzak olmayan ve T'lak denilen yerde karşılaştığı 4.000 kişilik bir Bizans ordusunu bozguna uğratarak büyük kayıplar verdirdi[360]. Yine aynı yıl içinde Sâlâr-ı Horasan üçüncü defa olarak Urfa bölgesinde göründü. Kupin (Gubin) denilen yerde karargâhını kurdu ve çevresini tahrip ettikten sonra aldığı çok sayıda esir ve büyük miktardaki ganimetle[361] bölgeden ayrılarak, Meyyâfârikîn'den geçerken Mervanî emirinin kalleşliği sonucu orada öldürüldü[362]. Ertesi yıl (1066-1067) Hâcib Gümüştekin, maiyetinde bulunan Afşin ve Ahmed Şah gibi Selçuklu kumandanlarıyla beraber Urfa bölgesine girdi ve Tulhum Kalesi'ni kuşatarak aldı. Buradan hareketle Nusaybin üzerine yürüdü, ancak zaptetmeyi başaramadı. Bunun üzerine sığ bir yerinden Fırat'ı geçerek Hısn-ı Mansur bölgesine girdi. Üç gün müddetle bölgeyi tahrip ettiği sırada Nusaybin şehri kumandanı Arvandanos kendisine 1.500 atlı ve 20.000 piyade olmak üzere bir Bizans kuvvetiyle baskın yapmak istedi. Ancak Hoşin (Oşen) Kalesi civarında yapılan muharebede Bizans kuvvetleri 11.000 kişilik kayıpla ağır bir hezimete uğradılar. Arvandanos esir düştü. Bizans kuvvetlerinden arta kalanlar Hoşin'e çekilerek kurtuldular. Esir kumandan ve maiyeti Urfa Strategos'u tarafından 20.000 di-

358 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 125; M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 259; ayn müellif, **Alparslan ve Zamanı**, 40.

359 K'sos, muhtemelen Arapların Harran ile Urfa arasında Aksas dedikleri ve Urfa'nın 17 km güneydoğusundaki şimdiki Kisâs olmalıdır. Bkz. Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 139.

360 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 127; Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 138-139; M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 259.

361 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 127; Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 139; M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 59; M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 259.

362 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 125 vd. ; İbnü'l-Ezrâk, **ed-Devletü'l-Mervâniyye**, 184 krş, E. Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, 137-139 ; M.Halil Yinanç, **Anadolu'nun Fethi**, 61; Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, 20 ; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, 110 ; M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara 1992, 22; Ali Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları**, 21.

nar gibi yüksek bir fidye-i necat mukabilinde kurtarıldılar[363].

Afşin, Ahmed Şah ve Sanduk gibi emirlerin Urfa ve Nusaybin gibi şehirlerin alınmasından vazgeçerek doğudan, güneydoğudan ve güneyden Anadolu'ya akınlar yapmaları ve 1069 yılına gelindiğinde Kayseri'ye kadar yağma ve tahrip etmiş olmaları[364] hususu bu müstahkem şehirlerin uzun süre kuşatılmasıyla kendilerine kaybettireceği vaktin stratejilerine uygun düşmemeleriyle açıklanabilir. Bu bakımdan Urfa'nın Selçuklular tarafından yeniden kuşatılması, Alparslan'ın Mısır'a hâkim olmak amacıyla çıktığı 1071 yılı seferine kadar geciktirilmiş oldu. Sözü edilen yılın ilkbaharında büyük bir orduyla batıya yürüyen Alparslan el-Cezire Bölgesindeki Tulhum'u zorlu bir kuşatma ile aldı. Daha sonra Siverek önlerine geldi. Bu şehrin ahalisi 1.000 dinar fidye ödeyerek kurtulabildiler[365]. Yoluna devam eden Alparslan Siverek yakınlarındaki Tıltovrav Kalesi'ni zaptedip, bir hayli esir ve ganimet elde ettikten sonra Urfa'ya yürüyerek şehri kuşattı[366]. O sırada şehri Bulgar Kralı Alusianus'un oğlu Mezopotamya Dükü Prens Vasil savunuyordu. İlk zamanlarda korku ve dehşete kapılan şehir ahalisi, sonradan toparlanarak savunma hazırlıklarına başladılar. Önce şehrin her tarafı tahkim edilmeye başlandı. Selçuklular surlara karşı mancınıklar kurdular. Koruluk ve bostanlardaki ağaçlar da kestirilerek şehrin güney tarafındaki hendeklere dolduruldu. Bu cepheden Urfa'ya hücum yapıldı. Bir taraftan surlar dövülüyor, diğer taraftan on arabanın çektiği bir kuşatma kulesi sura doğru yaklaşıyordu. Ancak kule aniden devrilerek kırılınca, Selçuklular bu defa lağımlar açarak şehre girmeye çalıştılar. Şehir ahalisi de karşı lağım açarak oradan girmeye çalışanları öldürdüler. Bu şiddetli kuşatma 50 gün sürdü[367], ancak savunmayı çözmek mümkün olmadı. Bunun üzerine tahrip etmek maksadıyla şehrin dışında bulunan

363 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 134-35; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 318; M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 259.

364 M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 260-261.

365 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 139; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 320.

366 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 139.

367 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 140, buna mukabil İbnü'l-Adîm Kuşatmanın 30 gün sürdüğünü kaydediyor. Ayrıca bkz. İbnü'l-Adîm, **Bağyetü't-Tebeb fî Tarihi'l-Haleb**, 21;. Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân**, (yay. Ali Sevim), Ankara 1968, 144; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-nâme**, (yay. haz. E. Merçil) İstanbul 1977, 82-83.

Aziz Sergius Kilisesi'ne doğru harekete geçen Selçuklular'ın mucizevî olarak kiliseden bir taş dahi kopartmalarının mümkün olamadığını, böylece kuşatmayı kaldıran Sultanın Halep üzerine doğru hareket ettiğini bildiren Urfalı Mateos'un sözlerine[368] Segal'in de ifade ettiği üzere itibar etmemek gerekir[369]. Süryani tarihçi Bar Hebraeus da Alparslan'ın 50.000 dinar karşılığında geri çekilmeyi kabul ettiğini bildirir. Yalnız bu meblağ şart olarak kuşatma aletlerinin tahrip edilmesinden sonra teslim edilecekti. Ancak bu istek yerine getirildiği halde şehir ahalisi sözünde durmadı ve Sultana hiçbir şey vermediler. Bu duruma son derece öfkelenmesine rağmen, burada çok vakit kaybettiğini düşünen Sultan, kuşatmayı kaldırarak Suriye'ye doğru hareket etti[370].

Urfa'nın Alparslan tarafından kuşatılmasına çok kısa olarak yer veren İbnü'l-Esir ve Bundarî gibi İslâm kronikçileri de eserlerinde, şehrin Selçuklular tarafından kuşatıldığına ancak fethin mümkün olmadığına işaret etmekte, tâbi olmaktan ise hiç söz etmemektedirler[371].

Urfa kuşatmasının akabinde Mirdasoğulları hâkimiyetindeki Haleb'in kuşatılarak Selçuklular'a tâbi kılınmasından[372] sonra, Dımaşk'a doğru yola çıkan Alparslan'ın, bu sırada Romanos Diogenes'in emrindeki kalabalık bir Bizans ordusunun Azerbaycan'a girmek üzere Doğu Anadolu'ya doğru yola çıktığını haber alır[373]. Sultan doğuya doğru geri dönerek Urfa'dan geçtiği sırada şehrin kumandanı olan Vasil'in Alp Arslan'a atlar, katırlar ve erzak takdim ederek yardımcı olduğu şeklindeki rivâyeti[374], fikrine dayanak yaptığı anlaşılan Segal, Hıristiyan ve İslâm kroniklerinin kayıtlarına mugayir olarak Urfalılar'ın, muhtemelen Selçuklu egemenliğini tanımış olduklarına hükmeder[375] ise de, bunun sadece bir varsayım olduğu anlaşılıyor. Nitekim aynı yıl meydana gelen büyük tarihi gelişmeler de bu hususu doğrulamıyor. Buna göre Alparslan'ın, 26 Ağus-

368 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 140.

369 j. B. Segal, **Edessa**, 221.

370 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 320.

371 İbnü'l-Esir, **El-Kâmil Fi't-Tarih X**, (çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, 71; Bundarî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, 36.

372 Haleb'in kuşatılmasıyla ilgili geniş bilgi için mesela bkz. Ali Sevim, "*Bugyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre Sultan Alparslan*", **Belleten XXX/118**, Ankara 1966, 229-234.

373 M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 70.

374 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 141-142.

375 J.B. Segal, **Edessa**, 221.

tos'ta Malazgirt'te Romanos Diogenes'in kumandasındaki Bizans ordusunu hezimete uğratarak, Türklerin Anadolu'ya baştan başa yerleşmelerinin başlangıcı olan büyük bir zafer kazanmasından[376] sonra yapılan sulh müzakereleri sırasında 10 milyon dinar gibi büyük bir tazminatın verilmesinin yanı sıra Müslümanlardan yeni alınan Urfa, Menbiç ve Malazgirt'in Selçuklular'a iadesi de kabul ettirilmeye çalışılmış, Romanos Diogenes söz konusu şartları kendisinin kabul ettiğini ancak bu hususta-ki iradesinin elinde olmadığını bildirmişti. Gerçekten de Diogenes'in kısa zamanda tahtan indirilmesinden sonra da, Urfa Hıristiyanların elinde kalmaya devam etti. Ancak şehrin Catepanos'u Paul, İstanbul'a kaçmıştı. Urfa şimdilik alınmasa bile, Bizans'ın el-Cezire'deki bütün savunma organizasyonlarının çökmüş olması[377], şehrin uzun süre Selçuklu akın ve muhasaralarına dayanamayacağının da habercisi gibiydi.

b. Bizans'ın Urfa Bölgesinde Son Tutunma Çabaları

Alparslan'ın Maveraünnehr'e yaptığı son seferinde uğradığı bir suikast sonucu 25 Kasım 1072'deki ölümünden sonra yerine geçen Melikşah[378] zamanında ilk yıl iç isyânların bastırılması, doğu sınırlarının emniyete alınması, İmparatorluğun dahilinde barış ve sükunun sağlanmasıyla geçerken, Anadolu cephesinde de herhangi bir mukavemetle karşılaşmayan Türkmen boyları, Ankara-İzmit havalisinde serbestçe dolaşmaktaydılar. 1073 yılında ise Anadolu'nun fethi harekâtı kendisine tevdî edilen Kutalmışoğulları ile Artuk, Tutak, Afşin ve Dilmaçoğlu gibi Türk kumandanlarının inisiyatifi altında organize bir şekilde sürdürülüyordu. Bu çerçevede Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Kilikya havalisinde fetihle meşguldü[379]. Bu sırada Romenos Diogenes döneminde kumandan olarak Bizans'ın hizmetinde bulunan ve Malazgirt Savaşı'ndan sonra Fırat'ın batısındaki geniş bir bölgeyi kontrolü altında tutmaya başlayan ve daha sonraları Urfa tarihinde de rol oynayacak olan Philaretos Brachamios ile Kutalmışoğlu Süleyman Şah, müşterek düşmanları olan Bizans'la mücadele içinde bulunduklarından aralarında anlaşma imzalamışlardı. Philaretos'un Bi-

376 Bu hususta geniş bilgi için mesela bkz. M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 70-78.

377 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 323; M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 276-277; J.B. Segal, **Edessa**, 221.

378 İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973, 7-9.

379 İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, 60.

zans'a olan düşmanlığı Malazgirt Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Romenos Diogenes'e sadık olan ve onun tarafından Bizans'ın başkumandanı (Grand Domesticus) unvanına mazhar olan Philaretos, Malazgirt hezimetinden sonra Diogenes'in tahttan indirilmesiyle beraber, yeni Bizans İmparatoru'ndan yüz çevirmiş ve Bizans'la olan münasebeti de düşmanlığa dönüşmüştü. Doğuştan Ermeni olmakla beraber, mezhep itibariyle Melkitliği tercih eden Philaretos, Hıristiyanlara yaptığı kötülüklerden dolayı Urfalı Mateos'a göre gerek Ermeniler ve gerekse Bizanslılar arasında sevilmiyordu[380]. Ancak Bizans hizmetinde bulunduğu sırada edindiği siyasî ve askerî tecrübelerini yeniden kuvveden fiile çıkarmayı başarabilmiştir. Nitekim Malazgirt Savaşı'ndan sonra Bizans savunmasının tamamıyla çözüldüğü Kilikya, Maraş, Tarsus, Dülük (Ayıntab) ve Urfa bölgelerine kaçan Ermeniler'in, bu bölgelerdeki bazı yerlerde daha önceleri Bizans iskân politikası gereğince yerleştirilenler ve yine bazı yerlerdeki kadîm Ermeniler'le de bir araya gelmek suretiyle adacıklar şeklinde oluşturdukları küçük prenslikler, Selçuklu akınlarıyla birer birer ortadan kalkarken, sözü edilen yerlerdeki başıboş ve maceracı Ermeniler'le ve bunlara katılan 8.000 ücretli Frank askerîni hizmetine alarak 20.000 kişilik bir kuvvet vücuda getiren Philaretos, Sümeysat da dahil olmak üzere Maraş'tan Malatya'ya kadar uzanan bir Ermeni Prensliği meydana getirdi. Philaretos'un bu esnada batıda Selçuklu emiri Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve doğuda Sultan Melikşah ile anlaşmalar yaparak mevcut konjektürel durumdan azamî derecede faydalanmasını bilmesinin bu prensliği kurmasında kendisine büyük ölçüde imkan sağladığı düşünülebilir[381].

Kurduğu prensliğe Urfa'yı da dahil etmek isteyen Philaretos, bu maksatla Ebu Ka'b'ın[382] oğlu Vasil kumandasındaki bir kuvveti 1077-1078'de Urfa üzerine gönderdi. Bu sırada Urfa maktul Dük Tavadanos'un kardeşi Dük Leo tarafından yönetilmekteydi. Leo, Vasil'e teslim olmayı reddetti. Ancak Urfa ahalisi ona karşı çıktılar. Leo İçkaleye çekildi. Nâibi ise Meryem Ana Kilisesi'ndeki sunağın kenarına sımsıkı

380 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 147-148; J.B. Segal, **Edessa**, 221; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, 61.

381 Bu hususlarla ilgili olarak bkz. **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 148; Claude Cahen, **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, (çev. Yıldız Moran), 2. basım, İstanbul 1984, 80; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, 60-61; J.B. Segal, **Edessa**,221.

382 Vasil'in babası Ebu Ka'b 40 yıl önce Urfa valiliği yapmıştı. Bkz. J.B. Segal, **Edessa**,218, 222.

tutunmuş olduğu sırada öldürüldü. Akabinde Vasil'in kuvvetleri şehre alındı. Böylece Bizans'ın uç kalelerinden biri olan Urfa'nın Ermeni Philaretos'un yönetimine geçmesi altı aylık bir kuşatma sonunda gerçekleşmiş ve Prensliğin sınırları Tarsus'tan Fırat ötesi bölgeye kadar uzanmıştır. Bu siyasî kazanımlara rağmen kendinî emniyette hissetmeyen Philaretos, Bizans İmparatorluğu'ndan bütün bütün ayrılmak istememiş, Mihail Dukas'ın saltanattan feragatinden sonra, kendisini işgal ettiği yerlerde vali olarak tanıyan Nikephoros Botaneiates'e sadakat yemini etmişti. Urfa'yı Philaretos adına teslim alan, Gürcü bir annenin oğlu olan ve Bizans'ın asilzâde (patrician), yönetici (magister) sıfatlarını taşıyan Vasil, parlak bir askerî kariyere sahip olmuş ve Urfa'ya yerleşmişti. Ancak onun Urfa yönetimini sürdürebilmesi, Sultan Melikşah ve kardeşi Tutuş ile onların Musul ve Haleb'deki vasalları arasındaki nazik dengenin akıbetine bağlıydı[383]. Bu yüzden bilhassa Musul Hâkimiyle iyi geçinmesi gerekiyordu. 1081-1082'de Musul Hâkimi Şerefü'd-devle Müslim'le anlaşma yapan Urfa Hâkimi, Şerefü'd-devle adına sikke bastırmış ve Urfa Camii'ni de yeniden Müslümanların ibadetine açmıştır[384]. Aynı yıl doğudan gelen Emir Hüsrev kumandasındaki kalabalık bir Türk kuvveti Urfa bölgesine girerek çeşitli yerleri tahrip etti. Bu sırada bölge kalelerindeki Hıristiyan güçler birleşerek Emir Hüsrev'e karşı koymaya çalıştılar, ancak mağlup olmaktan kurtulamadılar. Daha sonra Harran'dan Müdeybir'e kadar Araplarla meskûn kasaba ve köylere akınlar yaparak çok miktarda ganimet elde eden Hüsrev, Harran önüne gelerek şehri muhasaraya başladı. Şehri elinde bulunduran Şerefü'd-devle Müslim'e bağlı kuvvetler bir huruç hareketi yaparak Hüsrev'e bağlı Türk kuvvetlerini mağlup ettiler ve ellerindeki esirleri kurtardılar[385].

Dindarlığı, kimsesizlere karşı merhametli davranışı, ahali arasında barış ve sükuneti tesisinin yanı sıra şehir ve çevresini de imâr etmesiyle temâyüz eden Urfa Senyörü Vasil, 1083'te öldü ve Baldrik'in

383 Bu hususlarla ilgili olarak bkz. **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 155; Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi I**, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1986, 57; J.B. Segal, **Edessa**, 222.

384 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, 116; Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, 35; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul 1953, 41-42; J.B. Segal, **Edessa**,222.

385 **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, 159-160; Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 141-142.

Aziz Circis (Kemerli S. George) Kilisesi'ne defnedildi. Ayasofya Kilisesi'nde toplanan Urfa halkı, şehrin yönetimini Selçuklular'a karşı mücadelesiyle tanınmış olan Ermeni Simbat'a tevdi ettiler. Urfa halkının böyle bir iradede bulunması Segal'e göre, muhtemelen Philaretos'tan bağımsız olabilmek arzusunun tezahürüdür[386]. Gerçekten de Simbat'la beraber gelişen olaylar böyle bir yargıyı güçlendiriyor. Nitekim Simbat yönetiminin altıncı ayında şehir ileri gelenlerinden İşhan (İşkhan) adlı birisi Simbat'a isyân ederek yönetimi ele geçirmek istedi. Urfa'nın birçok ileri gelen ve söz sahibi ailelerinin desteğine sahip olan İşhan, isteğine nail olmak için Philaretos'un da tasvibine muhtaçtı. Bunun için bizzat Philaretos'un yanına giderek onu iknaya çalıştı ve Urfa'ya getirdi. Ancak şehrin yönetimini birkaç gün elinde tutabilen İşhan ile rakibi Simbat, Philaretos tarafından tutuklattırıldı. Mücadeleye karışan taraflardan ileri gelenler Maraş'a götürülerek hapsedilirken İşhan ve Simbat'ın gözleri oyduruldu[387].

c. Sultan Melikşah ve Urfa'nın Türk Hâkimiyetine Girişi

Böylece 1083'te duruma hâkim bir konum kazanmasına rağmen, Urfa halkına revâ gördüğü işkence ve zulümlerden dolayı şehirde kısa zamanda nefret edilen bir kimse haline gelen Philaretos, bu sırada Seruc ve Harran'ı ele geçirerek Ukaylî hâkimiyetini Diyâr-ı Mudar'a yaymayı başaran Musul hâkimi Şerefü'd-devle Müslim'e 1085'te Sümeysat'ı kaptırınca, Urfa âdeta Türk ve Arap emirlerinin çapraz ateşine açık bir duruma düştü[388]. Aynı yıl Âmid şehri Melikşah tarafından kendisine Mervanoğulları'nın hâkim oldukları sahalar tevcih edilen, Fahrü'd-devle Muhammed b. Cuhayr'ın oğlu Zaimü'd-devle Ebu'l-Kâsım tarafından alınınca[389] Philaretos, sıranın Urfa'ya gelmekte olduğunu anlamış olmalı ki, 1086'da Bizanslı bir prens olan Parakamanos'u Urfa'da yerine vekil bıraktıktan sonra Melikşah'a arz-ı ta'zîmâtta bulunmak üzere Horasan'a hareket etti. Yola çıkarken Sultan'a takdim etmek üzere yanında çok miktarda altın, gümüş, cins atlar ve

386 J.B. Segal, **Edessa**, 222.

387 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 160-161; J.B. Segal, **Edessa**, 222.

388 Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 331; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, 40-44; J.B. Segal, **Edessa**, 222.

389 İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, 53; aynı yazar, *"Melikşah"*, **İA VII**, İstanbul 1955, 669.

katırlar ile kıymetli giyim eşyalarından oluşan hediyeler de bulunmaktaydı. Philaretos şehirden ayrıldıktan sonra Barsama adlı birisinin çevresinde toplanan ahali Parakamanos'a karşı ayaklandı ve S. Toros Kilisesi'nde icra edilen ayin sırasında orada bulunan Parakamanos Barsama tarafından öldürüldü. Urfalılar Barsama'yı şehrin hâkimliğine getirdiler[390].

Urfa'da bu gelişmeler cereyan ederken Philaretos Horasan'a doğru ilerliyordu. Bu sırada (Eylül 1086) Melikşah, Suriye Selçuklu Meliki Tutuş ile Anadolu Fatihi Süleymanşah arasında çıkan ve Süleymanşah'ın ölümüyle sonuçlanan mücadelenin bölgede meydana getirdiği karışıklık ile el-Cezire'deki diğer idarî meseleleri halletmek üzere, başka bir yoldan Kuzey Suriye'ye doğru hareket ettiği için Philaretos, onunla görüşememiş ancak Bet Nahrin denilen yerde Sultan'a yetişerek onun katına çıkması mümkün olmuştur. Sultan'la görüşmesi sırasında Philaretos, vergi vermeyi, hutbe okutmayı, bir başka ifadeyle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasalı olmayı kabul etmiş, Sultan'ın hazır bulunduğu bir merasimle de Müslüman olmuştur. Bütün bunlara rağmen Urfa halkının nefretini kazandığı için Philaretos'a Urfa hâkimliği verilmemiş, sadece Maraş verilmiştir[391].

Beraberinde Porsuk, Bozan ve Kasımü'd-devle Aksungur gibi emirler olduğu halde Haleb'e gitmek üzere yoluna devam eden Melikşah, Harran'a geldiğinde, burayı Nümeyrî emiri Muhammed b. Şatır'dan alarak Şerefü'd-devle Müslim'in oğlu Ebu Abdullah Muhammed'e ıkta olarak tevcih etti[392]. Bu sırada Urfa'nın hâkimiyetini elinde tutan Barsama, Melikşah'a bir heyet göndererek şehri kendisine teslim edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Sultan'ın ismi belirtilmeyen Âmid'i şehrin yönetimini teslim almak üzere Urfa'ya geldi. İcraatına halkın mal ve parasına el koymak, onlara kötü davranışlarda bulunmak suretiyle başlayınca, Barsama'nın çevresinde toplanan halk Âmid'i şehirden uzaklaştırdı. Durumdan haberdar olan Melikşah, bu defa Emir Bozan'ı bir miktar kuvvetle Urfa üzerine gönderdi. Emir Bozan şehri altı ay muhasara altında tuttu. Şehir ahalisi açlıkla karşı karşıya kalınca Barsama'ya karşı ayaklan-

390 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 170-171.

391 Bar Hebraeus, Philaretos'un Maraş'ta bir müddet kaldıktan sonra burada öldüğünü bildirmektedir. Bkz. Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 333; Bu hususlarla ilgili olarak ayrıca bkz. Ali Sevim,"*Suriye Selçukluları*", **DGBİT VII**, İstanbul 1992, 388-389.

392 İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, 91.

dı. Şehir halkının üzerine doğru geldiğini görünce Emir Bozan'a sığınmak üzere kendisini surlardan aşağı bırakan Barsama'nın bu esnada beli kırıldı. Selçuklu askerleri kendisini alarak Bozan'ın karargahına götürdüler. Ancak birkaç gün sonra orada öldü. Halk şehrin ileri gelenlerinden oluşan ve başlarında Nasranî bir tüccar olan İbn Kudânâ denilen kimse bulunan bir heyeti Bozan'ın karargahına gönderdiler. Söz konusu heyet, anlaşma gereği şehri Zilhicce 479 (Mart-Nisan 1087)'da Bozan'a teslim etti[393]. Böylece Urfa, kalıcı olmasa dahi bir müddet için Türk hâkimiyeti altına girdi. Melikşah tarafından Urfa valiliğine getirilen Emir Bozan, şehrin idâresini Sâlâr Huluh adlı bir kumandanına tevdî etti[394].

Urfalı Mateos, şehrin Bozan'a teslim olmasıyla Urfa ve civarının tam anlamıyla âsayişe, halkın da huzur ve sevince kavuştuğunu bildirir[395]. Gerçekten de Ermeni tarihçi Çamiçyan'a göre Emir Bozan, şehir ahalisine hatta şehri savunan askerlere dahi gayet iyi muamelede bulundu[396]. Urfalı Mateos bir başka ifadesinde Emir Bozan'ın, şehirdeki Rumların iftirası yüzünden kendisine muhalif zannettiği zengin ve mevki sahibi 12 Ermeniyi öldürttüğünü, ancak kısa zamanda gerçeği öğrenince yaptığından vicdan azabı çektiğini[397] bildirir ise de, Segal'in tespitine göre, şehir Emir Bozan tarafından kuşatıldığında şehrin idâresinde söz sahibi olan ve 12'ler Meclisi üyeleri olarak bilinen söz konusu kişiler, şehri Bozan'a teslim etmeye zorlayan halk tarafından öldürülmüş, şehir ele geçirildikten sonra halkı bu fiile zorlayan elebaşılar, Bozan tarafından tespit edilerek ortadan kaldırılmıştır[398].

393 İbnü'l-Cevzî, **Miratü'z-Zaman**, 241 ; Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-nâme I**, 152-153 ; krş. E. Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, 142-143 ; İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah**, 91-93 ; A.Sevim, **Suriye ve Filistin Selçukluları**, 127-128 ; Urfalı Mateos, şehrin Martta değil de 28 Şubatta Bozan'a teslim edildiğini zikrederken (s. 173), İbü'l-Esir (**el-Kâmil fi't-Tarih X**,136) ile İbnü'l-Kalanisî (Ebu Ya'la Hamza b. Esed, **Zeylu Tarihî Dımaşk**, nşr. Süheyl Zekkar, Dımaşk 1983, 195) ise bizzat Melikşah'ın Urfa'yı kuşatıp ele geçirdiğini kaydetmektedirler.

394 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 173; Ebu'l-Ferec, **Tarih I**, 334; Ernst Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 142-143; J.B. Segal, **Edessa**, 223; Ali Sevim,"*Suriye Selçukluları*", 389.

395 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 173.

396 Çamiçyan, **Ermeni Tarihi III**, Venedik 1785, 8'den naklen İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, 93.

397 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 173.

398 J.B. Segal, **Edessa**, 223, 228.

Urfa'nın fethinden sonra Bozan'ın bir başka icraatı 400 yıl önce yani İslâm fethinin başlangıcında inşa ettirilen camie bir minare ilâve ettirmesidir[399]. Sultan Melikşah 19 Kasım 1092 yılında Bağdat'ta öldüğü sırada[400] O'nun emriyle Ebu'l-Kâsım idâresindeki İznik'i kuşatmakla meşgul olan Emir Bozan, Sultan'ın ölümünü duyar duymaz kuşatmayı kaldırarak Urfa'ya döndü[401].

Melikşah'ın ölümü saltanat müddeilerini de harekete geçirdi. Bunlardan O'nun kardeşi olan Tutuş'un Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirmek için el-Cezire bölgesindeki Musul, Rahbe, Rakka, Nusaybin, Âmid, Meyyâfarikîn gibi şehirler ve yörelerini alarak hükümranlık bölgelerini genişlettiği sırada yanında hizmetinde bulunan Urfa valisi Bozan ve Haleb Valisi Aksungur gibi emirlerle beraber Tebriz'e geldiklerinde, Melikşah'ın oğlu Berkyaruk'un Tutuş'la mücadele etmek üzere Rey'e kadar geldiği haber alınınca, Bozan ve Aksungur Tutuş'un hizmetinden ayrılıp, Berkyaruk'un saflarına katıldılar. Ekim-Kasım 1093'te Bozan Urfa'ya, Aksungur da Haleb'e dönerek Berkyaruk adına hutbe okuturken, bu emirlerin ayrılmasıyla gücü bir hayli azalan Melik Tutuş da Zilkade 486 (Kasım-Aralık 1093)'da Dımaşk'a döndü. Rebiü'l-evvel 487 (Mart-Nisan 1094)'de Antakya valisi Yağısıyan'ın saflarına katılmasından sonra Haleb yakınlarına gelen Tutuş'a karşı koymak üzere Haleb valisi Aksungur'a katılmaları için Urfa valisi Bozan, beraberindeki emirlerden Gürboğa ve Rahbe hâkimi Emir Abakoğlu Yusuf Sultan Berkyaruk'tan emir aldılar. Tutuş'un saldırma ihtimaline karşı hep beraber Haleb'de toplanan emirlerden Aksungur'un, Haleb yakınlarına gelen Tutuş'un kuvvetlerine saldırdığı esnada emirlerden Abakoğlu Yusuf'un Tutuş tarafına geçmesi, Emir Bozan ve Gürboğa'nın da Aksungur'la beraber saldırıya geçmeyerek oldukları yerde kalmaları yüzünden, Aksungur hezimete uğramış ve savaştan sonra yakalanarak idam edilmiştir. Aksungur'la beraber oldukları halde savaşa katılmayan Urfa valisi Emir Bozan ile yanındaki Gürboğa kısa zaman sonra kendilerine yönelen saldırılara karşı koyamayıp, Haleb'e çekilmek zorunda kaldılar.

Sultan Berkyaruk'tan yardım isteyen Emir Bozan'a gönderilen yardım kuvveti Musul'a ulaştığı sırada, Tutuş

399 J.B. Segal, **Edessa**, 223.

400 Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, **Camiu'd-Düvel; Selçuklular Tarihi**, (yay. Ali Öngül), İzmir 2000, 66.

401 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 178-179; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, 94-95.

süratle Haleb üzerine yürümüş ve şehri kuşatmış bulunuyordu. Şehri savunan muhafızlardan direnişin gereksiz olduğuna inanan bir kısmının Antakya Kapısı'nı açmalarıyla şehre giren Tutuş ve askerleri kısa zamanda şehri tamamen hâkimiyetleri altına aldılar. Haleb'i Sultan Berkyaruk adına savunan Emir Bozan ve Gürboğa da esir alınmış, bunlardan kendisine ihanet eden Emir Bozan, Tutuş'un emriyle derhal katledilmiş[402], Gürboğa ise Humus'a gönderilerek orada hapsedilmiştir (1094). Fırat'ı geçerek Seruc'u hâkimiyeti altına alan Tutuş, daha sonra vaktiyle Emir Bozan'ın esir aldığı iki askerini onun idâresindeki Harran ve Urfa'ya göndererek nâiblerden bu şehirlerin kendisine teslim edilmesini istedi. Nâibler Emir Bozan'ın henüz hayatta olabileceği düşüncesiyle Tutuş'un isteğini yerine getirmediler. Bunun üzerine Tutuş, bu defa Bozan'ın kesik başını bir mızrak ucuna taktırarak Urfa ve Harran'a gönderince çaresiz kalan nâibler bu şehirleri Tutuş'a teslim ettiler[403].

Urfalı Mateos'a göre Urfa'nın hâkimiyetini eline geçiren Tutuş, şehrin idâresini Het'um oğlu Ermeni Thoros'a tevdî ederken, iç kaleye de muhafız olarak bir Türk ve Ermeni garnizonu yerleştirdi[404].

Türkler tarafından fethedilen şehirlere o bölgenin emirine tâbi olmak şartıyla idarî bir kolaylık olması bakımından yerli Hıristiyan idâreciler atanması usûlünün[405] bir benzerinin İslâm hâkimiyetinin ilk yüzyılında da uygulandığını bildiren ve söz konusu usûlün Urfa'da dahi câri olduğuna, Ermeni Thoros'un Urfa'nın yönetimine getirilmesi vesilesiyle işaret eden Segal, Thoros'un Urfa'nın yönetimine getirilmesinin Tutuş'un değil, Emir Bozan'ın tasarrufu olduğunu belirtmektedir. Kezâ Claude Cahen de bu hususta Segal ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Bu iki araştırmacının bu hususta kararlarında, anonim Süryani kronikleriyle Süryani Mihail Kro-

402 Urfa halkı üzerinde müsbet manada derin bir tesir bırakan bu Selçuklu emirinin adı, Urfa'nın doğu suru dışındaki bir mevkide "Bozan Bahçesi" adıyla 50 yıl sonrasında da yaşatılmış (bkz. J. B. Segal, **Edessa**, 223) hatta M. Altay Köymen'in tesbit ettiği üzere yedi adet Bozan adı taşıyan köy ismiyle de bütün Anadolu'ya mâlolmuştur. (Bu hususta bkz. M. Altay Köymen, *" Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi"*, S. Ü. **Selçuk Dergisi I**, Konya 1986, 31.)

403 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 180-181; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, 197-198; İbnü'l-Adîm, **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb** (seçmeler), (çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim), Ankara 1982, 65-71; Ali Sevim, *"Suriye Selçukluları"*, **DGBİT VII**, İstanbul 1999, 396-405.

404 **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, 181.

405 M. Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, 156.

niği'ndeki bilgiler referans oluşturmuştur[406]. Gerçekten de Süryani Mihail Vekâyi-Nâmesi'nin H. D. Andreasyan tarafından yapılan ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde muhafaza edilen yayınlanmamış Türkçe tercümesinde de Thoros'un Urfa'ya Emir Bozan tarafından vali tayin edildiği zikredilmektedir[407].

Urfalı Mateos'u referans alarak Thoros'un, Tutuş tarafından Urfa şehri kumandanlığına tayin edildiğini belirten Ernest Honigmann[408] bu hususta bu iki araştırmacıdan ayrılmaktadır.

Ermeni ve Süryani kaynaklarının verdikleri bilgilere nazaran bir İslâm kaynağı olan İbnü'l-Esir'in konuya yaklaşımı farklı olmuştur. Ona göre, "Urfa'da Rumlardan Thoros adlı biri vardı ve şehri yıllık muayyen bir meblağ ödemek şartıyla Bozan'dan devralmıştı."[409] Görüldüğü üzere Urfa'nın Türkler tarafından fethinden sonra şehrin idâresiyle görevlendirilen Thoros'u bu göreve kimin getirdiği hususunda kesin bir yargıya varmak mümkün olmamakla beraber, Tutuş'un tayin ettiğini zikreden Mateos'un bu sırada Urfa'da yaşaması ve Bozan'ın çıktığı seferlerinden sonra Urfa'ya dönmesi gibi hususlar[410] göz önüne alındığında, Thoros'un Urfa'ya tayininin Tutuş zamanında vuku bulduğu hususu daha kuvvetli bir ihtimal olarak gözükmektedir.

Urfa'dan sonra Diyârbekir, Irak ve Azerbaycan bölgelerinde de sultanlığını kabul ettiren Tutuş, Hemedan ve Rey'i de alarak saltanat mücadelesinde Berkyaruk'a ciddi bir rakip haline gelmişti. Ancak 17 Safer 488 (26 Şubat 1095)'de Rey yakınlarında Berkyaruk'la giriştiği savaşta mağlup olarak hayatını kaybetti[411].

---

406 J. B. Segal, **Edessa**, 223, 225; Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, 43.

407 Süryani Patriği Büyük Mihail, **Vekâyi-Nâme II**, (çev. Hırant D. Andreasyan 1944), 45.

408 E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 143.

409 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, 209.

410 Erdoğan Merçil, *"Selçuklular'ın Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu"*, **Belleten LII/203**, Ankara 1988, 472.

411 Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, **Tarihü'l-Mülûk ve'l-Ümem IX**, 87; el-Melükü'l-Müeyyed İmameddin İsmail b.Ali Ebu'l-Fidâ, **el-muhtasar fî Ahbari'l-Beşer IV**, (neşr. Edib Arif ez-Zeyyin), Beyrut 1375, 81 ; Ebu Muhammed Abdullah b. Esad el-Yafi'î, **Mi'ratü'l-Cenan ve İbretü'l Yakzan fî Marifet-i Havadisî'z-Zaman**, Nuruosmaniye kütüphanesi nr 3416, vr. 301a; İmameddin Ebu'l- Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye fi't-Tarih XII**, Kahire 1351-1358/1932-1939, 148 ; Bedreddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî, **İkdü'l-Cuman fî Tarihî Ehl-i zaman XVI**, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi nr. 2388-2389, 476 ; Ahmed b. Muhammed Gaffarî, **Tarih-i Cihan-ârâ**, (neşr Hasan Murakî), Tahran 1342, 116 ; Ali Sevim, *"Suriye Selçukluları"*, **DGBİT VII**, 409-410; bu hususta ayrıca bkz. Aynı yazar, **Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara 1989, 73-77.

İslâm tarihçilerine göre, Rey Savaşı'ndan önce babasının çağrısına icabet ederek Şam'dan yola çıkan Rıdvan, Fırat kıyısındaki Ane şehrine ulaştığı sırada onun yenilgi ve ölüm haberini alınca yanındaki askerlerle beraber süratle Haleb'e döndü[412]. Mateos'a göre Rıdvan, beraberinde Yağısıyan ve Berkyaruk'un önünden kaçan diğer firari emirler olduğu halde Urfa'ya geldiler. Thoros onlara görünüşte gayet iyi davrandı. Halbuki maksadı İçkaleyi ele geçirmek için onları yakalamaktı. Fakat diğer prensler O'nun bu davranışını makul bulmamışlar, Rıdvan ve yanındaki emirler de böylece salimen Haleb'e dönmüşlerdi[413]. Tutuş'un ölümünü fırsat bilen Thoros, Selçuklu idâresinden kurtularak Urfa'ya tek başına hâkim olmak istiyordu. Bu maksatla "Maniakes" adıyla zikredilen içinde Türk muhafız birliğinin bulunduğu İçkale'yi şehirden ayırmak plânını uygulamaya koydu. Nitekim İçkale'den itibaren şehrin surunu inşa ettirdi ve üzerine de 25 adet kule yaptırdı. Şehrin İçkale'den ayrıldığını gören Sipehsâlâr unvanlı Türk kumandan civardaki Türk emirlerine mektuplar yazarak Thoros'un Urfa'ya tamamen hâkim olduğunu bildirdi. Çağrıya icabet eden Artukoğlu Sökmen ve Sümeysat Emiri Balduk, 1095 yılında Urfa üzerine yürüyerek şehri kuşattılar. Kuşatma 65 gün sürmesine rağmen şehri düşürmek mümkün olmadı. Bu esnada Haleb Selçuklu Meliki Rıdvan ve Antakya Emiri Yağısıyan 40.000 kişilik bir orduyla Urfa önlerinde gözükünce, kuşatmayı kaldırmak zorunda kalan Sökmen ve Balduk, katılmak yerine Rıdvan'dan kaçmayı yeğlediler. Urfa'yı muhasara eden Melik Rıdvan'ın şehri alıp almadığı hususunda da rivâyetler vardır. Mateos'a göre, Rıdvan ve Yağısıyan'ın günlerce şiddetli hücumları karşısında Urfa halkı direndi ve şehri teslim etmedi. Neticede Müslümanlar geri çekilmek zorunda kaldılar[414].

İslâm tarihçisi İbnü'l-Esir ise, Urfa'nın Melik Rıdvan tarafından alındığını belirttikten başka, Yağısıyan'ın isteğine uygun olarak İçkale'yi kendisine teslim ettiğini, şehri de teslim alıp müstahkem bir hale getirdikten sonra adamlarını muhtelif yerlere yerleştirdiğini bildirir[415]. Bu hususta İbnü'l-Adîm'in verdiği

412 Ali Sevim, *"Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri"*, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi II**, Ankara 1970, 4-5.

413 **Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi**, 184 ; krş. İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, 208-209.

414 **Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi**, 185-186; Mateos'u referans alan Honigmann da aynı görüştedir. Bkz. **Bizans Devleti'nin Doğu sınırı**, 143.

415 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, 209.

bilgiler Mateos'u doğrular mahiyettedir. Ona göre, 1095'te yanında Antakya'dan gelerek kendisine katılan Yağısıyan ve Yusuf b. Abak gibi emirler olduğu halde Urfa üzerine yürüyen Melik Rıdvan, yanında bulunan Urfalı rehineler sayesinde şehri teslim alacağını hesap etti, ancak bunda başarılı olamadılar ve geri çekildiler[416].

Urfa'yı fethetmek üzere Melik Rıdvan'la beraber gelen emirlerden Yağısıyan ve Abakoğlu Yusuf'un, Vezir Cenahüddevle Hüseyin'i bertaraf ederek Haleb yönetimini ele geçirmek istemeleri ve bu yüzden aralarının açılması[417] Urfa muhasarasının çözülmesi ve geri çekilmede önemli rol oynamış olmalıdır.

Melik Rıdvan ve diğer emirlerin çekilmesinden sonra "Maniakes" adıyla maruf İçkale'de yerleşmiş bulunan Ermeni garnizonundan 30 kişilik grup başlarında reisleri Mhit'ar olduğu halde bir gece mezkur kaleyi Thoros'a teslim ettiler. Bu esnada İçkale'deki Türk kumandanının Mhit'ar'ın ihaneti yüzünden mukavemet edemeyerek burayı terk ettiği anlaşılıyor. Böylece Urfa, şehri ve İçkalesi'yle beraber Thoros'un eline geçti. Bizans'ın küropalat (curopalates) unvanına sahip olan Thoros, büyük bir ihtimalle Bizans'ın otoritesini kabul etmiş olmalıdır[418]. Aynı yıl hâkimiyet bölgesini genişletmeyi amaçlayan Thoros bu maksatla Urfa yakınlarında bulunan T'rsiç (Tırsiç) Kalesi'ni ele geçirmek üzere bir askerî birliği mezkur kale üzerine sevketti. Ancak Sümeysat Emiri Balduk, kuvvetleriyle T'rsiç Kalesi yakınlarında bu birliği karşıladı, yapılan muharebede mağlup olan Urfa askerleri geri çekilirken yolları üzerindeki Andranos denilen köye baskın yaparak ahalisinden 150 kişiyi katlettiler.

Bu hadisenin de gösterdiği üzere çevresindeki Türk emirlerinden iyice çekinerek Urfa şehrinde sıkışıp kalmış olan Thoros'un yine aynı yıl siyasî bir çıkış yolu bulmak amacıyla yardımını talep ettiği Anadolu Fatihi Kutalmışoğulları'ndan Alp-İlek Urfa'ya geldi. Mateos'un tabiriyle "Thoros düşmanlarından öc almak üzere Urfa'yı ona teslim etti". Görünüşte Thoros'a yardım etmek üzere şehre gelen Alp-İlek'in asıl niyeti Thoros'u öldürmek ve şehri tamamen yağma etmekti. O'nun bu niyetini anlayan Thoros, Alp-İlek'e zehir içirdi ve Onu derhal hamama gönderdi. Alp-

416 İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb II**, 122-123.

417 Ali Sevim, *"Suriye Selçukluları"*, 416.

418 **Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi**, 186; Ali Sevim, *"Suriye Selçukluları"*, 416; J. B. Segal, **Edessa**, 224.

İlek hamama girer girmez hayatını kaybetti. Alp-İlek'in Urfa'daki hâkimiyeti 33 gün sürmüş, neticede hâkimiyet bir kere daha Thoros'un eline geçmişti[419].

2. Sosyal ve İdarî Yapı

Bu dönem, Selçuklular'ın Urfa'ya kesin hâkimiyetlerinin idrak edildiği bir dönemi değil, fakat el-Cezîre Bölgesi'ne dolayısıyla Urfa ve çevresindeki siyasî oluşumlara yön verdikleri bir dönemi ifade etmektedir. Dolayısıyla bu dönemde Urfa'nın Hamdanîler zamanından beri süregelen etnik yapısındaki denge, şehri idare eden valilerin dayandığı unsur lehine oluşan nisbî bir artış hariç tutulursa, muhtemelen şehirdeki kavmî unsurlardan biri lehine önemli ölçüde bir değişiklik göstermemiştir. Bu anlamda şehrin, Hamdanîler zamanından sonra kısa aralıklarla Mervanîler ve Nümeyrîler'in eline geçmesi ve daha sonra Bizans'a intikali devresinde husule gelen karşılıklı katliamlar, bir asimilasyonu değil, demografik yapıdaki nisbî bir değişmeyi ifade etmektedir.

Bu tespitten sonra Selçuklu öncesi ve Selçuklular dönemindeki Urfa'nın sosyal hayatına dair bilgileri müşahhas olarak ortaya koyabiliriz. Ezcümle Nümeyrî Utayr'dan 1030-1031'de şehri teslim alan Bizanslılar'ın önlerine çıkan Müslümanları katletmeleri, akabinde şehrin ellerine geçtiği sırada Mervanîler'in, kiliseye sığınan Hristiyanları dışarı çıkararak katletmeleri şeklindeki misilleme ile karşılık buldu[420].

Harran kazılarında ele geçen pişmiş topraktan bir kandil (Urfa Müzesi)

Çok kısa süren Mervanî hâkimiyetinden sonra Urfa'nın Bizans'a yeniden geçmesinden itibaren şehrin yönetimi genellikle Ermeni asilzâdelerinin uhdesinde kalmıştır. Bunlardan muhtemelen 1035'te Urfa yönetimine getirilen Ebu Ka'b şehre bir

419 **Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesi**, 186; E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, 144.; Thoros tarafından kendisine zehir içirilen Alp-İlek'in ölümünü kolaylaştırmak üzere hemen hamama gönderildiği anlaşılıyor. Bu hususta ayrıca bkz. J. B. Segal, **Edessa**, 224.

420 İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 317-318.

kısım kimseleri yerleştirmiştir[421] ki, bu husus şehirdeki Ermeni nüfusun nisbî bir artışının tecellisi olmalıdır. Ardından 1036'da Nümeyrî-Mervanî ittifak kuvvetlerinin galiben Urfa'ya girişleri sırasında 300 Hristiyan erkek ve kadını esir alarak Diyârbekir'e götürmeleri[422] şehrin demografik yapısını yine nisbî ölçüde etkileyen bir tasarruftur.

Nümeyrî Şebib'in 1037'de yaklaşan Selçuklu tehlikesi sebebiyle, Urfa'yı Bizans garnizonuna teslimi-nden[423] sonra başlayan ve Selçuklular'ın el-Cezîre'yi fethi vetiresi boyunca devam eden dönemde, şehrin idarecileri olan Ermeni asilzâdelerin şehirde yaşayan Ermeni nüfusunun arttırılması yolunda şahsî gayret gösterdikleri düşünülmelidir. Bunlar içinde Urfa'nın da dahil olduğu bir Ermeni prensliği vücuda getiren Philaretos zamanında sözü edilen gayretlerin en yoğun düzeye ulaşması tabiidir.

el-Cezîre Bölgesi'ndeki Selçuklu fethi sürecinde Urfa'nın dahili müstesna, çevresine kadar yayılan Türkmen kitlelerinden bahsetmek gerekmektedir. Bu Türkmen gruplarından biri, Alparslan zamanındaki Kutalmışoğullarıdır ki, bunlar Kutalmış'ın ölümünden sonra Alparslan tarafından Diyârbekir ve Birecik'in yanısıra Urfa çevresine de gönderilmişlerdir. Bâzı kaynakların verdiği bilgilere göre, Kutalmışoğlu Süleymanşah ve kardeşleri Urfa civarına geldikleri ilk zamanlarda bir hayli sıkıntılı günler geçirmişlerdi[424].

Yine bir Ermeni asilzâdesi olan Ebu Ka'b'ın oğlu Vasil'in Urfa hâkimliği sırasında 1081-1082'de Urfa Camii'ni Müslümanların ibadetine açması[425] daha önceki dönemlerde varlığı bilinen Müslümanların, hâlâ şehirde yaşamaya devam ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir. Bahse konu Müslüman cemaati, Urfa'nın Melikşah döneminde fethinden sonra 1087'de Emir Bozan tarafından şehre İslâm fethi başlangıcında inşâ edilen bu câmiye bir minare ilâve ettirilmesi[426] vesilesiyle de karşımıza çıkmaktadır.

421 J.B. Segal, **Edessa**, 219.

422 J.B. Segal, **Edessa**, 220.

423 İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih IX**, 351-352 ; Abu'l-Farac, **Tarih I**, 295-296 ; J.B. Segal, **Edessa**, 220.

424 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 46.

425 İbnü'l Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, 116 ; C. Cahen, **Türkler'in Anadolu'ya İlk Girişi**, 35; İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, 41-42.

426 J.B. Segal, **Edessa**, 223.

Melikşah'ın ölümünden sonra, muhalif emirlerden Bozan'ı katlettiren Suriye Seçuklu Meliki Tutuş'un, 1094'te Urfa'yı ele geçirdiği sırada şehrin demografyasını küçük çaplı da olsa etkileyen tasarrufu, iç kaleye Türk ve Ermeni garnizonuna bağlı askerleri yerleştirmesidir[427].

İç kaledeki Türk garnizonuna bağlı askerler, Tutuş'un 1095'te ölümünden sonra bu mahali Thoros'a teslim eden Ermeni garnizonu kumandanının ihaneti yüzünden buradan ayrılmak zorunda kalmışlardır[428].

Ermeni Thoros zamanında Urfa'nın demografik yapısına tesir etmeyen kısa süreli yönetim değişikliği vuku bulmuştur ki, bu da O'nun, çevresindeki diğer Türk emirlerinin baskısından kurtulmak için Kutalmışoğulları'ndan Alp İlek'i bir tertiple öldürtünceye kadar şehrin idaresini 33 gün O'na bırakmasıdır[429]. Yukarıda Alparslan zamanında Urfa civarına gelerek buraları yurt tuttuklarına işaret ettiğimiz Kutalmışoğulları'na bağlı Türkmenler, geçici bir süre için de olsa bu vesile ile şehirde ikâmet etmiş olmalıdırlar.

427 **Urfalı Mateos Vekâyinâmesi**, 181.

428 **Urfalı Mateos Vekâyinâmesi**, 186 ; A. Sevim, "*Suriye Selçukluları*", **DGBİT VII**, 416 ; J.B. Segal, **Edessa**, 224.

429 J.B. Segal, **Edessa**, 224.

VII. HAÇLI KONTLUĞU DÖNEMİ

Işın Demirkent**

Geçmiş bölümlerdeki tarihi süreçte gördüğümüz gibi Urfa'da yüzyıllardan beri bir siyasî istikrarsızlık göze çarpmaktadır. Şehrin yönetimi sık sık el değiştirmekte; taraflar uzun süreli ve istikrarlı bir hâkimiyet tesis edememekteydiler. Son olarak 1034'te Bizans bu hâkimiyeti tekrar ele geçirmiş, ancak I. Haçlı Seferi'nin hemen öncesinde, 1094'te Urfa üzerindeki egemenliğini kaybetmişti. Bu boşluktan yararlanan Ermeni Thoros şehirde yönetimi elinde bulunduruyordu. Ancak Urfa'nın yerli halkının büyük çoğunluğu (Süryaniler, Nasturiler, Melkitler, Müslümanlar...) bunu pek de onaylamamışlardı. Bırakınız Müslüman kitleyi, Ermeniler dışında Hıristiyan halk dahi bir Ermeni azınlığın hâkimiyetini içine sindirememişti.

Bu sıkıntılı durum devam ederken, 1097 yılında I. Haçlı Seferi ordusunun Anadolu topraklarında ilerlediği görülür. Başta Kudüs olmak üzere birçok Anadolu şehrinde, dindaşlarının eliyle kurtuluş, özgürlük ve bazılarınca (Urfa gibi) bağımsızlık günlerinin yaklaştığı havası hâkim olur. Ancak Urfa, Haçlı ordusunun güzergâhı üzerinde değildir. Ordunun hedefi Kudüs'tür. Bu nedenle Urfa'da, Haçlı ordusu Kudüs'e varmadan, mutlaka bir yol bulunarak, temas sağlanması düşüncesi ağır basmaya başladı. Şehirde bunun hazırlıkları yapılırken, Kont Baudouin de Boulogne komutasındaki Haçlı Ordusunun bir gurubu Konya Ereğli'sinden Kilikya Bölgesine yönelmişti. (Eylül 1097). Kader, Haçlı Ordusu komutanlarından Kont Baudouin de Boulogne ile Urfa'dan gelen heyetin yollarını birleştiriyordu.

** Prof. Dr. , İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı Başkanı. Prof. Dr. Fikret Işıltan ile Işın Demirkent, tam bir Urfa hayranı idiler. İkisinin de Urfa üzerinde çalışmaları vardı. Sayın Demirkent'e Urfa üzerinde bir çalışma yapmayı düşündüğümde, çok heyecanlandı. Bunu mutlaka yapmamı söyledi. Zira yıllarca Urfa üzerinde çalıştığını, ancak Süryani kaynakları kullanılmadan, bu konuda yapılacak her çalışmanın eksik kalacağını, bunu Urfa Haçlı Kontluğu'nu çalışırken çok açık şekilde hissettiğini söyledi. Bunun bir ekip çalışması olacağını söylediğimde, heyecanı daha da arttı ve Haçlı Kontluğu dönemini de kendisinin yazabileceğini söyledi. Memnuniyetle kabul ettim. Çalışmanın müsvedde halinde iken bir iki bölümünü okudu ve çok beğendi, Şehir tarihi çalışmalarının ülkemizde yeni olduğunu, olanların da yakın dönemi kapsadığını, ilk ve ortaçağ şehir tarihçiliğinin malzeme zorluğu açısından çok zor olduğunu, bu nedenle bu çalışmanın çok kıymetli olduğunu söyledi. Çalışma devam ederken, merhume de dünya şehir tarihçiliğini araştırıyordu. Çalışmamız bittiğinde, bu kadar detaylı ve titiz çalışılmış bir şehir tarihçiliğine dünya literatürü arasında ulaşamadığını belirtmişti. Ne yazık ki, bu çalışma dört yıl çeşitli nedenlerle matbaada kalınca, eserin baskısını göremedi. Kendisini rahmetle anıyoruz.

Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurucusu olan Baudouin de Boulogne[430], üç yıla yakın bir süre Urfa'daki faaliyetleri yanında, Kudüs Haçlı Devleti'nin resmi kralı olarak 1118 yılına kadar yaşamış, idarî, siyasî ve askerî icraatlarıyla Doğu Frank Devleti'nin kurucusu olmuştur[431].

I. Haçlı Seferi'nde İstanbul'dan geçerken Bizans İmparatoru Aleksios'a; ağabeyi Godefroi de Bouillon ile vassallik yemini ederek fethedeceği topraklarda en yüksek hâkim olarak O'nu tanımayı kabul etmiştir. Sonraki icraatları O'nun bu yemininde samimi olmadığını gösterecektir[432].

Baudouin, daha İznik önündeki mücadele sırasında Bizans İmparatorluğu ve bu devletin doğu sınırlarındaki durumu ile yakından ilgilenmeye, bu hususlarda kendini aydınlatacak kimselerle tanışmaya ve onlara danışmaya başlamıştır. Nitekim, O'nun Bizans zindanlarından kaçarak İznik'te Haçlı Ordusuna katılan Bagrat adında bir Ermeni ile tanışıp O'nu himayesine aldığı görülür. Böylece Ermeniler'le bağlantı kurulup Türkler'in baskısı altındaki bu kavmin topraklarında kendisine hâkimiyet sahası bulabilecekti[433]. Bu amaçla 14 Eylül 1097'de ulaştığı Konya Ereğlisi'nden Kilikya'ya yönelmiştir. Bu bölgeden (Kilikya) ayrılırken Tarsus ve Adana'da küçük de olsa garnizonlar kurmuştur. Bu, O'nun, bu bölgede hâkimiyet kurmak istediğini göstermektedir. Ancak devam eden olaylar O'nu bu fikrinden vazgeçirmiş, Kilikya topraklarından ayrılarak Maraş'a ulaşmış olan esas Haçlı Ordusuna katılmasına sebep olmuştur[434].

---

430 Baudouin, Boulogne Kontu Eustache II.'nin oğludur. Annesi Lotharigia dükü Gottfried II.'nin kızı Ida'dır. Diğer kardeşlerinin doğum tarihine bakılarak 1061-1071 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. I. Haçlı Seferi'nden önceki hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Ruhanî eğitimini yarıda bırakarak ağabeyi Godefroi de Bouillon'un hizmetine girdiği tahmin edilmektedir. Onun daha Haç'ı kabul ederken, Papa Urhanus II. (1088-1099)nin rayına oturtmuş olduğu bu büyük hareketi tamamıyla kendi menfaati açısından mütalaa ettiği açıkça görülecektir.

431 R. Grousset, **Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem I**, Paris, 1934-1936, 205 vd; D. C. Munro, **The Kingdom of the Crusades,** Washington, 1966, 72; St. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi I**, (trc. F. Işıltan), Ankara 1986-1987, 252; A. Waas, **Geschichte der Kreüzzüge II**, Freiburg, 1956, 90.

432 H. Hagenmeyer, **Chronologie de la Premiere Croisade**, R.O.L., VI, 264

433 Albertus Aquensis, **Liber Christianae Expeditions pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae I,** R.H.C. [illegible], Jena 1923, 108

1. Siyasî Tarih

Birleşik Haçlı Ordusu 17 Ekim 1097'de güneye[435], Antakya üzerine hareket ederken, Baudouin esas konumuzu teşkil eden Urfa bölgesine yönelmiştir[436]. Yanında bulunan Ermeni Bagrat vasıtasıyla Maraş'ın doğusundaki Küçük Keysun ve Ra'bân kalelerini elinde tutan Ermeni reislerden Goğ Vasil ile temasta bulunur. 1097'de Fırat'ın batısında Türkler'in elinde bulunan Tell-Bâşir'i[437] ve arkasından da Ravendan Kalesini ele geçirir[438]. 1098 yılı Ocak ayında Baudouin Tell-Bâşir'de bulunduğu bir sırada Urfa'dan bir elçi heyeti gelerek O'nu şehirlerine davet eder. Urfa Piskoposu ve şehir eşrafından 12 kişiden oluşan bu heyet, Baudouin'i, şehirlerine davet ederek, şehrin idaresini Thoros ile paylaşma teklifinde bulundular. Böylece Baudouin'in aradığı fırsat eline geçmişti. Bu davet üzerine Baudouin 6 Şubat 1098'de Urfa'ya ulaştı, Thoros ile yapılan müzakerelerden sonra yönetimde yer aldı[439].

Urfa Kontu Baudouin de Boulogne Urfa halkını huzuruna kabul ederken

434 Hagenmeyer, **Chronologie VI**, 504-511; Grousset, **I**, 48; Runciman, **I** (trc. Işıltan), 154.

435 Bu konudaki tahliller için bkz. Işın Demirkent, "*Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması*",**Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri (26-27 Mayıs 1997)**, **Bildiriler**, İstanbul 1998 ; aynı yazar, "*Haçlılar*", **DİA/XIV**, 525-546.

436 P. Gindler, **Graf Balduin I. von Edessa**, Halle 1901, 30; Hagenmeyer, **Chronologie VI**, 152 vd.

437 C. Cahen, **La Syrie du Nord a l'époque des Croisades et la Principaute Franque d'Antioche,** Paris 1940, 116 vd.; E. Honigmann, "*Tell-Bâşir*", **İA XII/1**, 145-147; N. Elisséeff, **Nur ad-Dîn. Un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades**, Damas 1967, 167 vd.; H. Hellenkemper, **Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien**, Bonn 1976, 38-43.

438 Işın Demirkent, "*Haçlı Seferleri Dönemi Kalelerinden Râvendan*", **Belleten, 216** (1992), 371 vd.

439 Albertus Aquensis, **R.H.C. occ, III**, (terc. Hefele), 352; J. Laurent, "*Des Grecs aux Croisés*" **Byzantıon**, I, 403; Gindler, **I**, 53 vd; Hagenmeyer, **Chronologie, R.O.L. VI**, 539 ve **IX**, 385.

Kaynakların verdiği bilgilere göre Baudouin, Thoros ile anlaştıktan sonra ilk seferini Samsat'a karşı düzenler[440]. Baudouin'in bu seferden başarısız bir şekilde Urfa'ya dönüşü sırasında şehir halkı Thoros'a karşı ayaklanarak O'nu öldürür. Baudouin de, isyâncıların desteğiyle tek başına Urfa'ya hâkim olur.(10 Mart 1098)[441] Böylece Urfa Kontluğu artık fiilen kurulmuştur. Baudouin'in bundan sonra yapacağı en önemli şey Urfa'da hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve Antakya'yı kuşatmakta olan ana Haçlı Ordusuna yardımda bulunmaktı.

Baudouin, bu sırada bir yandan Urfa'da hâkimiyetini güçlendirirken, diğer yandan Haçlı Ordusu da Antakya önlerine varır ve Hıristiyanlığın Kudüs'ten sonraki bu en kadîm şehrini kuşatır. Bu sırada Musul valisi bulunan Kürboğa, Sultan Berkyaruk'un da emriyle Haçlılara karşı harekete geçer[442]. Ancak O'nun ilk hedefi yolu üzerindeki Urfa'yı kurtarmak idi. O, kendisine her taraftan katılan Türk kuvvetleriyle, gerçekten büyük bir orduyla Antakya önlerindeki Haçlılar üzerine yürüyeceği yerde, Urfa bölgesine gelerek şehri kuşattı. Ancak bir sonuç elde edemedi[443].

Antakya önünde Kürboğa'nın ordusu ile Haçlıların savaşı.

440 Hagenmeyer, **Chronologie, R.O.L. VI**, 538 vd. ; krş. I. Demirkent "*Sümeysât*", **İA XI**, 232-236.

441 Albertus Aquensis, **R.H.C. occ, III**, (terc. Hefele), 354 vd.

442 A. Özaydın, "*Büyük Selçuklu Emiri Kürboğa*", **İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Dergisi 36**, (**F. Işıltan Hatıra Sayısı 1995-2000**), İstanbul 2000, 405-421.

443 Urfalı Mateos, 196; **Anonim Süryani Vekayinamesi** (trc. Tritton, A. S., **The First and Second Crusades From an Anonimous Syriac Chronicle,** J.R.A.S. 1933), 71; Fulcherius Carnotensis, **Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium,** R.H.C. occ.III/I, 19, s. 345, trc. Ryan, s. 101; Hagenmeyer, **Chronologie, R.O.L. VII**, 280.

Kürboğa'nın gerek üç hafta (4 Mayıs-25 Mayıs 1098) süren başarısız Urfa kuşatması ve gerekse Antakya mağlubiyeti Baudouin'e Urfa Kontluğu'nu sağlamlaştırma imkanı vermiştir. Baudouin, bir yandan içeride iktidarını güçlendirirken, bir yandan da Urfa'nın civarını emniyet altına almak ister. Bu konuda yaptığı en önemli icraat Samsat ve Seruc'u Urfa Haçlı Kontluğu'na ilhak etmesidir[444].

Baudouin, Kudüs'ü zaptettikten sonra idaresini elinde tutan ağabeyi Godefroi'nin öldüğünü bildiren ve O'nun yerini almak üzere Kudüs'e gelmesini isteyen bir mesaj alır ve Kudüs'e gitmek üzere 2 Ekim1100 tarihinde Urfa'dan ayrılır[445].

Baudouin de Boulogne'nin yerine kuzeni Baudoin du Bourg kontluğun başına geçer. Baudoin du Bourg'un Urfa Kontu olarak ilk faaliyeti Artukoğlu Sökmen'in[446] Seruc'u geri almak için yaptığı taarruza karşı koymasıdır. Ocak-Şubat 1101 tarihindeki olayda Sökmen'in Seruc'u ele geçirmesinden sonra, Baudoin du Bourg bütün kuvvetlerini bir araya getirerek Artukoğlu'nun Türkmenlerden oluşan ordusu üzerine yürümüş ve neticede Seruc'u ele geçirmeye muvaffak olmuştur[447]. Baudoin du Bourg'un diğer bir başarısı da şudur: Fatimîler'in Filistin'i Haçlılardan kurtarmak için yaptıkları teşebbüs esnasında (17 Mayıs 1102) Kudüs Kralı Baudouin de Boulogne Remle yakınlarında yenilgiye uğramış ve kaçarak Yafa'ya sığınmıştı. Buradan, Urfa Kontu Baudoin du Bourg ile Antakya'daki Tankred'i yardıma çağırmıştı. Bu çağrıyı kabul eden Baudoin du Bourg güneye koşmuş ve Fatimîler'i bozguna uğratmış, bir süre Kudüs'te kaldıktan sonra 1103 tarihi başlarında Urfa'ya dönmüştür[448].

İslâm dünyasında devam eden iç huzursuzluklar ve karışıklıklar-

---

444 Yani en erken Temmuz 1098'de ele geçirmiş olduğunu kabul etmek gerekir. Bunu daha sonraki bir tarihe Ağustos, hatta Eylül 1098'e kadar uzatmak gerçeğe daha uygun olacaktır. Aksi, fakat tutarsız görüş için krş. A. A. Beaumont, **Albert of Aachen and the county of Edessa, the Crusades and Other Historical Essays,** Newyork 1928, 112.

445 Hagenmeyer, **Chronologie, R.O.L. VIII**, 358 vd.; Fulcherius Carnotensis, **R.H.C. occ. II**, 1 s. 373, trc. Ryan, s. 137; Willermus Tyrensis, **R.H.C. occ. X**, 5, s. 407, trc. Kausler, s. 232 vd.

446 Sökmen hakkında bk. A. Sevim, "*Sökmen*", **İA X**, 763-766; aynı yazar, "*Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri*", **Belleten XXVI/103**, 121-146.

447 İbnü'l-Kalânisî, **Zeylü Tarîh-i Dımaşk** (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908, 138; **Anonim Süryani Vekayinamesi,(** trc. Trittan), 76 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 222.

448 Grousset, **I**, 299 vd.; Albertus Aquensis, **R.H.C. occ IX**, 14, 598 ; Runciman, **II**, (trc. Işıltan), 62 vd.

dan[449] istifade etmeyi düşünen Urfa Kontu Baudouin du Bourg, Antakya'daki Bohemund ve Tankred ile kuvvetlerini birleştirerek, beraberce Harran üzerine yürüdüler ve şehri kuşattılar. Bunu duyan Mardin Artuklu Beyi Sökmen ile Musul Valisi Çökürmüş aralarındaki anlaşmazlığı bir tarafa bırakarak, kuvvetlerini toplayıp Franklar'la savaşmak üzere Resülayn (bugünkü Ceylanpınar)'da buluştular. 7 Mayıs 1104 (9 Şaban 497) tarihinde Harran'ın güneyindeki Belîh Irmağı kıyısında Franklar'la karşılaştılar. Franklar bu savaşta ağır bir yenilgiye uğradılar, pek çok kayıp ve esir verdiler. Esirler arasında Urfa Kontu Baudouin du Bourg ve kuzeni Tell-Bâşir Senyörü Joscelin de Courtenay da bulunuyordu[450].

Nispeten daha az kayba uğrayarak Antakya kuvvetlerinin başında Urfa'ya gelen Bohemund, esas şehri olan Antakya'nın da Halep'ten gelebilecek bir saldırıya karşı korunması gerektiğini düşünerek ülkesine geri dönmek zorunda kaldı. Urfa şehrinin muhafazasını ise kendi yokluğu sırasında uzun müddet Antakya'da başarı ile idareyi yürütmüş olan yeğeni Tankred'e bıraktı. Böylece Urfa Kontluğu uzun bir süre (11 Mayıs 1104-18 Eylül 1108) Antakya'ya bağlanmış oluyordu. Tankred, burada dayısı Bohemund'un askerî yardım sağlamak için Avrupa'ya gidişine kadar (Eylül 1104) kaldı ve bu tarihte Antakya'ya dönerken kuzeni Richard de Salerne'yi bıraktı. Urfa Kontluğu tarihinin en karanlık devresinin bu Norman hâkimiyeti devri olduğu görülecektir[451].

Harran savaşından sonra Sökmen ile Çökürmüş'ün aralarındaki geçici anlaşma bozulmuş, Sökmen yanındaki Türkmenlerle Şebahtan (Urfa'nın doğu tarafı) bölgesinde Frankların elinde bulunan birkaç kaleyi ele geçirdikten sonra kendi hâkimiyet bölgesine dönmüştü. Çökürmüş ise, Frankların bu mağlubiyetinden sonra Urfa'yı kolaylıkla zapt edebileceğini düşünerek, yanında bulunan az sayıdaki kuvvet ve Harran'dan al-

449 İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,** İstanbul 1953, 213; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,** Ankara 1965, 163 vd.

450 Bu konuda bk. Albertus Aquensis, **R.H.C. occ IX**, 38-39, 614 vd; Urfalı Mateos, 223-226 ; İbnü'l-Kalânisî, **Tarih-i Dımaşk**, (nşr. H.F. Amedroz), Beyrut 1908, 138; **Anonim Süryânî Vekayinâmesi**, (trc. Trittan), 143; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih X**, 303, 304; İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân I**, 9.

451 Albertus Aquensis, **R.H.C. occ. IX**, 38-39, 616 (trc. Hefele, II, 151 vd.); Radulfus Cadomensisi, **Gesta Tancredi in expeditione Hrerosolymitana**, R.H.C. occ. III 151, s. 712; Urfalı Mateos, 227; Willermus Tyrensis, **R.H.C. occ X** /30, s. 445 vd, (trc. Kausler, s. 253 vd.); İbnü'l-Adim, **Zubdetü'l-Haleb II**, 149.

dığı bazı takviyelerle Urfa üzerine yürüdü. Çökürmüş, Urfa'yı kuşattı ise de, yanındaki kuvvetlerin azlığı sebebiyle başarıya ulaşamadı[452].

Bu sırada Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan 1106 yılında Malatya'yı aldıktan sonra[453] aynı yıl içinde Urfa'yı muhasara etmiştir. Bu sırada Harran'da bulunan Çökürmüş'ün adamları şehirlerini teslim etmek üzere O'nu davet ettiler. Kılıç Arslan buraya gelerek şehri teslim aldı[454]. Çünkü Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, esasen Çökürmüş'ü siyaseten yerinde bırakmış, Musul ile buraya tâbi yerleri Emir Çavlı'ya ıkta olarak vermişti. Muhammed Tapar'ın amacı Çökürmüş'ü ortadan kaldırmaktı. Nitekim Çavlı da Çökürmüş ile Musul'un doğusunda yaptığı savaşı kazanmış, Çökürmüş Musul surları önünde ölmüştü. Fakat Çavlı Musul'u alamamış, Çökürmüş'ün yerine geçen Zengi, bu sırada Nusaybin'de bulunan I. Kılıç Arslan'ı yardıma çağırmıştı. Kılıç Arslan 25 Receb 500 (22 Mart 1107) tarihinde gelerek şehri teslim aldı. Böylece Çökürmüş'e ait olan her şey, Baudoin du Bourg dahil I. Kılıç Arslan'ın eline geçmiş oldu. Ancak Çavlı ile yapılan savaşta (20 Zilkade 500) 13 Temmuz 1107'de mağlup olup Habur Nehri'nde boğulması üzerine Musul'la beraber Çökürmüş'ten kendisine intikal eden her şey, Baudoin du Bourg dahil, Çavlı'nın eline geçmiş oldu[455].

Baudoin du Bourg ve Joscelin Harran Savaşında Emir Sökmen'in eline geçmişti. Joscelin, Baudoin'den önce fidye karşılığında serbest bırakılmıştı[456]. Baudouin ise önce I. Kılıç Arslan'm daha sonra da Musul Valisi Çavlı'nın eline geçmişti.

452 Çökürmüş'ün bu Urfa kuşatması hakkında modern Haçlı tarihçileri eksik, çelişkili ve muğlak bilgiler vermektedirler. Bu konuda en sağlıklı tahlil ve tespiti Prof. Demirkent yapmıştır. bk. I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I**, 107-109.

453 I. Kılıç Arslan'ın Malatya'yı Danişmendlilerden alışı 2 Eylül 1106'dır. Bk. Ebu'l-Ferec, II (trc. Doğrul), 345 ; Krş. E. Honigmann, "Malatya", **İA,** VII, 232-239; O. Turan, " *Kılıç Arslan I'*, **İA**/VI, 681-688.

454 Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Işın Demirkent, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan**, Ankara 1996.

455 Urfalı Mateos, 231; İbnü'l-Kalânisî, 150; İbnü'l-Esîr,**el-Kâmil X**, 293 vd.

456 Urfalı Mateos, 234; Azîmî, vr. 122b; nşr, Cahen, s. 375 ve nşr., Sevim, s. 28; Albertus Aquensis, **R.H.C. occ, X**, 37, s. 648, trc. Hefele, II, s. 195; Fulcherius Cartonensis, **R.H.C. occ. II**, 28, s. 410; trc. Ryon, s. 180; Willermus Tyrensis, **R.H.C. occ XI**, 8, s. 464, trc. Kausler, s. 262; vd; İbnü'l-Esîr, X, 322; **Anonim Süryânî, Vekayinâmesi,** (trc. Tritton), s. 180 vd.

O'nun serbest bırakılması ise Çavlı ile Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar arasında geçen anlaşmazlıkların neticesinde gerçekleşmiştir. Baudouin'in yaklaşık 5 yıl süren esareti sona ermişti[457].

Baudoin du Bourg'un esaretten kurtulduktan sonra Urfa Kontluğunda hâkimiyetini yeniden kurmak için Tankred ile mücadele ettiğini görüyoruz. Serbest kalır kalmaz Antakya'ya giden Bourg, Tankred'in şehri teslim etmemesi üzerine Tell-Bâşir'e gitmiş ve burada Çavlı'nın serbest bıraktığı Joscelin ile birleşmiştir.

Tankred, Baudoin du Bourg üzerine yürümüş ancak savaş sonuçlanmadan aldığı bir kararla Antakya'ya dönmüştür. Bourg ve Joscelin ise Tankred'in bazı kalelerine yağma ve akınlar düzenledikten sonra Ra'ban, Keysun ve Haleb'in kuzeyindeki kalelerin sahibi olan Ermeni Goğ-Vasil'in yanına gelirler. Tankred, bunların üzerine gitmeye hazırlanırken Antakya Patriği Bernhard de Valance araya girerek 9 Safer 502 (18 Eylül 1108)'de Tankred'in Urfa'yı Bourg'a vermesini sağlar[458].

Bu sırada Haleb Meliki Rıdvan ile Musul Valisi Çavlı arasındaki mücadelede; Tankred'i Rıdvan'ın, Joscelin ile Baudoin du Bourg'u ise Çavlı'nın yanında görüyoruz. Bu olay Müslüman-Haçlı işbirliğinin ilk misali olarak görülür. Bu karşılıklı ittifakın Tell-Bâşir yakınında yaptıkları savaşı Rıdvan kazanmış, Çavlı kaçarak Rahbe'ye, Bourg ile Joscelin ise Tell-Bâşir'e gelmişlerdir[459].

Urfa Halkı Baudouin ve Joscelin'in mağlup olduklarını öğrenince çok üzüldüler ve matem tuttular, Zira kontlarının öldüğünü zannediyorlardı. Bu nedenle Aziz Ioannes Kilisesinde Frank Başpiskoposunun başkanlığında toplandılar. Urfa'nın yeniden Tankred'in ve dolayısiyle Richard de Salerne'in eline geçmesinden korkuyorlardı. Çünkü Ric-

457 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 319 vd; **Anonim Süryânî Vekayinâmesi,** (trc. Tritton), s. 81 vd.; Ebul-Ferec, **II**, s. 347 vd. Krş. K.R. Röhricht, **Geschichte des Königreichs Jerusselam (1100-1291),** İnnsbruck 1898, 75 vd; Stevenson, s. 84; Grousset, **I**, s. 433 vd.; Cahen, **La Syrie du Nord,** s. 249; Runciman, II (trc. Işıltan), s. 91 vd.; R. L. Nicholson, "*Joscelyn I, Prince of Edessa*", **Illinois Studies in the Social Sciences (XXXIV, No: 49),** Urbana 1945, s. 12-18.

458 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, s. 322 vd.

459 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, s. 322 vd.; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, s. 153; Ebu'l-Ferec, **II**, s. 349. Krş. Stevenson, s. 84 vd; Runciman, II (trc. Işıltan), s. 92-94, Nicholson, s. 18 vd.; Z. Oldenbourg, **The Crusades,** New York, 1966, s. 198 vd.; A. Sevim, "*Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)*", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I**, s. 435-443.

hard, Urfa'ya hâkim bulunduğu vakit birçok insanın telef olmasına sebeb olmuştu. Urfalılar bu toplantıda, Başpiskopos'a, "Reisimizin kim olacağı belli oluncaya kadar sizinle bizim askerlerimiz kaleyi birlikte muhafaza etsinler" şeklinde teklifte bulundular. Ancak bundan bir gün sonra Kont Baudouin ile Joscelin Urfa'ya geldiler. Bunlar kendilerinin yokluğunda yapılmış olan toplantıda sarf edilen sözleri kötüye yorumlayarak, Urfa halkı hakkında şiddetli bir takibe giriştiler ve büyük zulümlerde bulundular. Birçok kimsenin gözlerini oyup, pekçok suçsuz insana işkence yaptılar. Çünkü Franklar gammazlıklara kolaylıkla inanıyorlar ve gönül rahatlığı ile masum adamların kanını akıtıyorlardı. Onlar fenalıklarını o kadar ileri götürdüler ki, Ermeni Başpiskoposu Stepanus'un gözlerini de çıkarmak istediler. Fakat Onun hiçbir suçu olmadığını bilen halk, 1000 dahekan vererek Onu kurtardılar[460].

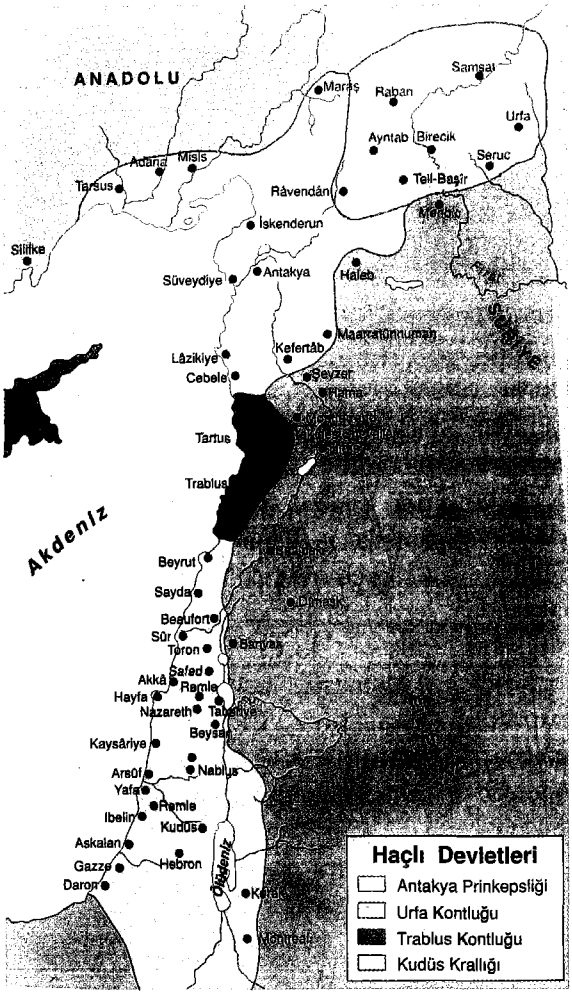

Bölgede kurulan Haçlı Devletleri

1110 yılı Urfa Kontluğu'nun tarihinde bir dönüm noktası oldu. Çünkü bu yıl Haçlı Seferleri tarihinde, İslâm'ın kesin olarak taarruza geçtiği, o zamana kadar bazı mağlubiyetlere uğramakla beraber, gücü kırılmamış olarak muhtelif istikâmetlerde ge-

460 Bk. Urfalı Mateos, s. 235.

nişleme siyaseti uygulamaya çalışan Haçlılara karşı doğrudan hücum ederek, özellikle Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Suriye arasına bir kama gibi sokulmuş olan Urfa Kontluğu'nu savunma durumuna ittiği ve bu Kontluğun temellerini sarsmaya başladığı yıldır.

Sultan Muhammed Tapar, Ermeniye ve Meyyâfârikîn Emîri Sökmen el-Kutbî, Musul Valisi Mevdûd ve Artuklu Necmeddin İlgazi'ye mektuplar yazarak, Mevdûd'un Haçlılara karşı düzenleyeceği bu sefere katılmalarını emretti. Bu beyler kuvvetleriyle birlikte gelerek Cezîre-i İbn Ömer'de, etrafdaki diğer valilerin ve çok sayıda gönüllü kuvvetlerin kendilerine katılmalarına kadar beklediler. Burada toplanan çok sayıdaki bu müttefik İslâm ordusu önce Urfa'yı ele geçirmeye karar verir. Bu nedenle 503 yılı Şevval ayının ortalarında (Mayıs 1110) Urfa önüne gelip şehri her tarafından kuşattılar ve giriş-çıkışları tamamen kontrol altına aldılar.[461] Urfa halkının çok sıkışması, kuşatma ve baskının artması ve şiddetlenmesi üzerine Franklar Urfa'yı savunmak için hazırlıklara başladılar. Antakya hâkimi Tankred, Trablus Kontu St. Gilles ve Kudüs Kralı I. Baudouin Müslümanlara karşı savaşmak üzere toplanıp yeminleştikten sonra beraberce Urfa yönüne hareket ettiler.[462]

Ancak, Haçlı yardımcı kuvvetlerinin Urfa'ya ulaşmak üzere Fırat Nehrini geçtikleri haberi alınınca, Mevdûd kuşatmayı kaldırarak Harran yönünde geri çekildi. Bütün kaynaklarda Mevdûd'un bu geri çekilmesi Harran savaşında olduğu gibi, Haçlıları üslerinden uzaklaştırarak toptan imha etmek için bir savaş hilesi olarak değerlendirilmektedir.

Türklerin Urfa'dan bir günlük mesafeye çekilmesinden sonra Baudouin du Bourg yanında 400 şövalye ve 10 bin Ermeni savaşçı ile şehirden çıkarak yardımına gelen Kralı karşılar ve O'na Türklerin Harran istikâmetinde çekildiklerini, fakat yanlarındaki 40 bin süvariye güvenerek pusuya düşürmek için kendisinin ilerlemesini beklediklerini bildirir. Ayrıca Krala, Türklerin sadece Tankred'in tahrik ve teşvikiyle Urfa'yı kuşatmak üzere toplanmış olduklarını ve Tankred'in her zaman kendisine düşmanca davrandığını da söyleyerek şikayette bulunur.[463]

461 İbnü'l-Kalânisî, 169; İbnü'l-Adîm, **Zübde II**, 154 ; eniş bilgi için bkz. Abdulkerim Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Devleti**, TTK. Yay, Ankara 1990.

462 Albertus Aquensis, **R.H.C. occ XI**, 18-20, s. 671-675, (trc. Hefele, II, 222-223); **Urfalı Mateos Vekayinamesi**, 238 vd.; İbnü'l-Kalânisî, 169; İbnü'l-Adîm, **Zübde II**, 154.

463 Albertus Aquensis, **R.H.C. occ XI**, 20-22, s. 672-673, (trc. Hefele, II, 225-227).

Kral bunun üzerine Antakya'ya haber göndererek Tankred'i Urfa'ya çağırır ve "O'na eğer Müslümanlarla işbirliği ederek Hıristiyanlarla savaşacak olursa, artık Hıristiyanlar tarafından kardeş sayılmayacağını" bildirir. Tankred de herkesin katıldığı bu hükme boyun eğerek, "Müslümanlarla ittifak yapmış olduğundan pişmanlık duyduğunu ve bundan sonra Hıristiyan kardeşlerine daima yardımcı olmayı vadettiğini" söyler. Kaynakların yine ittifakla bildirdiklerine göre Urfa önünde toplanmış olan bu büyük Haçlı ordusu önce Harran yönünde biraz ilerledikten sonra Şenev kalesine saldırılarda bulunur ise de, bir sonuç elde edemeyerek geri çekilir[464].

Mevdûd, hemen hemen kesin bir sonuca varmayan bu ilk mücadeleden sonra, 1112 ilkbaharında Urfa bölgesindeki Ermenilerden bir kısmı ile anlaştıktan sonra, âni olarak buraya gelip şehri kuşattı. Kuşatma uzadıkça şehirde açlık tehlikesi baş gösterdi. Mevdûd, Urfa halkından teslim olmalarını istedi ise de bu öneri kabul edilmedi. O, bir süre sonra Ermenilerle plânlandığı şekilde, şehir önünden ayrılmış görünerek Suruc'a gitti. Mevdûd'un bu şekildeki hareketinden maksat, Urfa'daki askerlerin dikkatlerini başka yöne çekmekti. Ancak O'nun ayrılmasından sonra Tell-Bâşir Hâkimi Joscelin, gizlice Urfa'ya girdi. Mevdûd, Suruc'dan tekrar Urfa önüne geldiğinde Ermenilerin yardımıyla şehrin burçlarından birine hâkim olduysa da, Joscelin'in duruma müdahale etmesiyle bu hareket sonuçsuz kaldı. Mevdûd, Urfa'nın çok sağlam surlarına karşı saldırıya geçmenin faydasızlığını anlayarak, kuşatmayı kaldırdı ve Musul'a döndü (Haziran 1112).[465]

Mevdûd'un Musul'a dönüşünden sonra, 1112 yılının ikinci yarısında Urfa Kontluğu tarihinde önemli gelişmeler oldu. Kontluğun kuzey batısındaki en yakın komşusu olan Keysun ve Ra'bân Hâkimi Ermeni Goğ Vasil ile, yıllardan beri Urfa üzerinde metbûiyet hakkı iddia eden Antakya Prinkepsi Tankred öldüler. Bir başka olay da Urfa Kontu Baudouin du Bourg ile Tell-Bâşir senyörü Joscelin'in aralarının açılmasıdır[466].

464 Bk. A. Sevim, "*Tuğtekin*", **İA XII/2,** 44-47.

465 Urfalı Mateos, 246-247; İbnü'l-Kalânisî, 181-183; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 393; **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), 83-84 ; Krş. Cahen, **La Syrie du Nord**, 264; Runciman, **II**,(trc. Işıltan) 123; Segal, **Edessa**, 233; I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu I**, 139-142.

466 Urfalı Mateos, 248; İbnü'l-Kalânisî, 183; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Tarih X**,, 394; Süryanî Mihail, **Kronik,** (nşr. Ve trc. Chabot, J. B. Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jocobite d'Antioche (1166-99) 4 cilt, Paris 1899-1924; XV, 12), 65 ; Krş. Segal, **Edessa**, 234; I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu I**, 142-144.

Mevdûd'un 1113'te ölümünden sonra Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar Musul'a Aksungur el-Porsukî'yi vali olarak tayin eder ve O'nu Haçlılara karşı yeni bir sefer yapması için görevlendirir. Sultan Muhammed Tapar diğer emirlere de Aksungur'a itaat etmeleri hususunda emirnâmeler gönderir. Nitekim Aksungur Musul'a geldiğinde buradaki kuvvetler ile Emir İmâdeddin Zengi ve Sincar Hâkimi Temirek O'nun hizmetine girerler. Daha sonra bu ordu Mardin'e giderek burada Mardin Emiri İlgazi kuvvetleriyle birleşir[467]. Aksungur komutasındaki ordu Urfa üzerine yürür, şehri iki ay kadar muhasara eder, ancak yiyecek sıkıntısı yüzünden kuşatma başarısızlıkla sonuçlanır[468].

Aksungur'un kuşatması sırasında meydana gelen bir olay, Ermenilerle Urfa Haçlı Kontluğu arasında günden güne artan nefretin su yüzüne çıktığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu da ölmüş olan Ermeni reisi Goğ-Vasil'in dul eşinin Aksungur'a itaatini bildirmesidir[469]. Aksungur'un başlangıçta başarı ve Ermeni Nâibesinin kendisine müracaatından sonra daha büyük imkanlar vadeden bu seferi, İlgazi ile arasında çıkan ihtilaf ve Artuklu Türkmenleri tarafından bozguna uğratılması nedeniyle sonuçsuz kalmış ve Türk kuvvetlerinin çekilmesinden sonra, Baudouin du Bourg, Goğ-Vasil'in (Hırsız Vasil) arazisini ve kaleleri ile diğer Ermeni şehirlerini ele geçirerek yeniden kuvvetlenmiştir[470].

Musul Valisi Aksungur el-Porsukî ile Artuklu İlgazi arasında çıkan anlaşmazlık hiç olmazsa bir müddet için Baudouin du Bourg'u doğu sınırındaki endişeden kurtarmıştı. Bu suretle O, Dığa Vasil ve annesinin Aksungur ile anlaşmalarını da cezalandırmak ve böylece doğu kısmı esasen Türk akınları ile tahrip olmuş Kontluğunu, şimdiye kadar bağımsız kalan Ermeni arazisini ilhak etmek suretiyle yeniden güçlendirmek imkânını bulmuştu.

Baudouin du Bourg 564 (21 Şubat 1115-20 Şubat 1116) Ermeni yılında önce Dığa Vasil'in merkezi ve

467 Urfalı Mateos, 249 vd.; Süryani Mikhail, XV, 14, s. 79 ; **Anonim Süryani Vekayinâmesi,** (trc. Tritton), s. 86.

468 Süryani Mikhail, XV, 14, s. 79 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 350 vd.; Ebu'l-Ferec, **II**, s. 352; A. Sevim, "*Artukoğlu İlgazî*", **Belleten XXVI/104**, s. 666.

469 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 351 vd.; Ebu'l-Ferec, **II**, s. 353 vd.

470 Bu hadiseler için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, s. 352; Aksungur'un seferi ve neticeleri hk. krş. Röhricht, s. 105 vd.; Grousset, I, s. 494 vd.; Cahen, **La Syrie du Nord,** s. 270; Runciman, II (trc. Işıltan), s. 106 vd.

çok müstahkem bir şehir olan Ra'bân üzerine yürüdü. Ancak ordusu bu müstahkem kaleyi zaptedecek güçte değildi. Ona sadece Ra'bân'ı değil, Goğ Vasil'in bütün mirasına zahmetsizce hâkim olmak fırsatını, Ermeniler arasındaki kıskançlık ve kısa görüşlülük sağladı. Dığa Vasil, Kilikya Ermenileri'nin hükümdarı Thoros'un kardeşi Leon'un kızı ile evlenmişti. Onun, hem kendi milletinden hem de karısının amcası olan Thoros'dan yardım istemesi doğaldı. Ancak Thoros, Ermenilerin tek hükümdarı olarak kalmak istediğinden, Dığa Vasil'in kendisini ziyaretinde, onu esir ederek Urfa Kontuna teslim eder. Urfa Kontu, Dığa Vasil'i işkenceye tabi tutarak, bütün arazisini ve kalelerini kendisine teslime zorladı. Dığa Vasil de Bizans'a sığınmak zorunda kaldı. Urfa Kontu bu suretle bir Ermeninin diğerine ihâneti sayesinde kolaylıkla bölgeye hâkim oldu. Baudouin du Bourg bundan sonra Birecik'i kuşattı. Burası Apılgarip adında bir Ermeni resininin elinde bulunuyordu. Kont burasını da ele geçirdi. Baudouin du Bourg aynı bölgede mahallî bir hâkimiyet kurmuş olan Bagrat'ın elinden Râvendan bölgesini ve daha kuzeyde yine Ermeni hâkimiyetinde bulunan Gerger'i zaptetti. Böylece Fırat kavsininin batısında ve kuzeyinde kalan bütün Ermeni kaleleri Urfa Kontluğu'nun eline geçmiş oluyordu.[471]

Baudouin du Bourg'un bundan sonra Urfa Kontluğu sınırları içinde her hangi bir faaliyeti hakkında bilgimiz yoktur. O, 1118 yılı Paskalya'sında hac için Kudüs'e gittiğinde ilk Kudüs kıralı ve kuzeni olan Baudouin de Bolougne ölmüş ve yerine geçmesi için ağabeyi Eustach'a haber gönderilmişti. Bütün bu olaylardan habersiz olarak Kudüs'e gelmiş olduğu anlaşılan Baudouin du Bourg, O'nun Kudüs kralı olması halinde, Urfa'nın kendisine verileceğini ümit eden Joscelin de Courtenay'in başında bulunduğu bir asilzâdeler grubu tarafından Kudüs krallığına aday gösterilmiş ve kilisenin de desteklemesi ile bu makama getirilmiştir. Bu suretle O'nun Urfa Kontluğu devresi sona ermiş oluyordu.[472]

Baudouin du Bourg'un Kudüs kralı olması ile Urfa Kontluğunun durumunda bir değişiklik olmadı. Baudouin, krallığı yanında Urfa Kontluğu üzerindeki hâkimiyetini de elinde tutuyordu. Ancak O'nun Urfa'dan çok uzakta olan Kudüs'de bulunması, Kontluğun idaresine başka birisinin vekâlet etmesini ge-

471 Urfalı Mateos, s. 258-259; **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc.Tritton), s. 86.

472 Bk. Grousset, I, 531 vdd.; Runciman, II (trc. Işıltan), 143 vd.; Segal, **Edessa**, s. 235.

rektiriyordu. Nihayet Baudouin, kendi vassalı olmak şartıyla Joscelin'i Urfa Kontu olarak atadı. Bu atamanın tarihi, Joscelin'in bölgeye geliş tarihinin 1119 yılı yaz sonuna düşmesinde umumi bir mutabakat mevcut olmasına rağmen, tartışma konusudur.[473]

Urfa Kontu Bauduin de Boulogne Kudüs krallık tacını giyerken

Joscelin'in Urfa'daki ilk faaliyetleri hakkında sadece yerli vekâyinâmeler ve İslâm kaynakları bilgi vermektedir. Latin kaynakları bu devreyi suskun geçmekte ve sadece Kudüs Krallığı ile İlgazi ve Dımaşk hâkimi Tuğtekin arasında geçen büyük olaylardan bahsetmektedirler. 1119-1120 yılları için ana bilgileri Halebli yazar İbnü'l-Adim vermektedir. Onun verdiği bilgilerin kaynağı ise belli değildir. Belki de Azimî'nin kaybolmuş olan büyük eserinden faydalanmıştır.

İbnü'l-Adîm'e göre[474], Joscelin, Kral Bauduin'in yanına O'nun Sermin'i zaptettiği sırada gelmiş, kendisine Urfa ve Tell-Bâşir ikta edilmiş ve O da vakit geçirmeden İslâm bölgesi olan Vadi Butnan[475] ile Fırat'ın batısındaki araziye akınlar yaparak, etrafı yağmalamış ve 1000 kadar esir almıştır. Menbic, Nakira[476] ve Haleb'in doğusundaki kasabalara yaptığı diğer bir akında da eline geçirdiği hayvanları zaptederek erkek ve kadınları esir almış, bundan sonra da Fırat'ı geçmiş olan bir Türkmen grubunu Râvendân'a kadar takip etmiş, ancak burada bozguna uğramıştır[477]. 1119/20 kışı ile 1120 ilkbaha-

473 Bu tartışma hakkında geniş bilgi için bk. I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu II**, 15-19, n. 29-49.

474 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 194.

475 Vadi Butnân, Menbic ile Haleb arasında sulak ve verimli bir vadi. Bk. Yâkut, **Mucemü'l-Buldân I**, Leipzig 1866, s. 664.

476 Nakira'nın, Haleb'in kuzey doğusunda ve pek yakında olduğu tahmin edilmektedir. Krş. Cahen, **La Syrie du Nord**, 155.

477 Râvendan, Gaziantep'in 40 km. kadar güney batısında, Tell-bâşir yanında bir kale idi. Bk. I. Demirkent, "*Râqvendân*", **Belleten 216**, 371-389.

rında cereyan ettiği anlaşılan bu yağma ve tahrip akınlarını Anonim Süryani Vekayinâmesi de, yer ve tam bir tarih vermeden teyid ediyor.[478]

1120 yılı ilkbaharında İlgazi'nin Antakya bölgesine karşı yaptığı, Kudüs Kralının da bölgeye gelişi ile iki taraf arasında sonuçsuz bir kovalamacaya dönüşen sefer, hemen bütün Haçlı kaynaklarında yer almıştır.[479] Ancak Urfalı Mateos'dan başka hiçbir kaynak İlgazi'nin bu seferin başlangıç safhasında Urfa bölgesine de uğradığını kaydetmemiştir.[480] Mateos'un kaydına göre 569 Ermeni yılının (20 Şubat 1120-18 Şubat 1121) başlarında yani 1120 Mart-Mayıs aylarında İlgazi 130 bin kişilik bir kuvvetle Franklar'ın üzerine yürürken Urfa önünde dört gün konaklayarak etrafı tahrip etmiş, ordusunun büyük bir kısmını Suruc üzerinden Fırat'a yollayarak batıya geçirmiş ve bu kuvvet Tell-Bâşir ile Keysun arasında harekâtta bulunarak esirler almıştır. Bu sırada Ra'bân'da, yani tahribata uğrayan batı Fırat kıyısının orta kesimindeki bölgede bulunan Joscelin, Keysun ve Behisni'den asker toplayarak Türkleri izlemiş ve onlara arkadan saldırıp 1000 kadar kişiyi kılıçtan geçirmiştir.

514 (1120/21) yılı içinde Joscelin'in Fırat'ın batısına birkaç akın yaptığı görülmektedir.[481] Joscelin, Şevval 514 (Aralık 1120/Ocak 1121)'de Menbic Valisinin, onun bir kölesini esir ettiğini ve başvurularına rağmen tatmin edici cevap alamadığını bahane ederek mütarekeyi bozmuş ve Nakira ile el-Ahass[482] üzerine bir yağma akını yaparak bu kasabaları tahrip ve halkını kısmen esir, kısmen de öldürmüştür. Joscelin, Tell-Bâşir'e dönüp yeniden hazırlık yaptıktan sonra bu akınını tekrarlamış, Haleb Valisinin Kral Baudouin'e yaptığı şikâyet ise, Kralın Joscelin üzerinde müessir olamayacağı cevabıyla sonuçsuz kalmış ve Joscelin'in akınları böylece sürüp gitmiştir. Anlaşıldığına göre Joscelin 1121 yılının ilk yarısını bu sürekli akınlarla geçirmiş ve Haleb Bölgesini durmadan taciz etmiştir. Nitekim Joscelin'in 514 (1120/1121) yılına ait son olayı ola-

478 **Anonim Süryanî Vekayinâmesi,** 88 vd.; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 194.

479 Fulcherius Carnotensis, III, 9, trc. Ryan, s. 232 vd.; **Urfalı Mateos Vekayînamesi**, 267; İbnü'l-Kalânisî, 202; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 195; Süryanî Mikhail, XV, 12, 205-206. Krş. Stevensen, s. 106; Grousset, , **I**, 574; Cahen, **La Syrie du Nord,** s. 291; Runciman, **II** (trc. Işıltan), 158.

480 Bk. **Urfalı Mateos Vekayînamesi**,267.

481 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 196 vd.

482 el-Ahass, Haleb'in yaklaşık 30 km. güneyinde. Bk. Setton, **A History of the Crusades,** I, 19692, harita, 5.

rak Fırat kavsinin güneyinde, Haleb'in kuzey doğusunda bulunan Sıffîn bölgesine yaptığı akından ve oradan dönüşünde Haleb'in kuzeyindeki Bizâ'a Kalesi'ni tahribe uğraştığından, bunu başaramayınca da bir miktar mal mukabilinde geri döndüğünden bahsedilmektedir.[483] Aslında bu 1121 yılı içinde yalnız Urfa Kontluğu kuvvetleri değil, Antakya Prinkepsliği ve Kudüs Krallığı da Müslümanlara karşı geniş bir faaliyete girişmiş bulunuyorlardı. Haleb'in kuzey ve doğusu saldırılara hedef olmakla kalmıyor, Franklar Antakya üzerinden de şehrin batısında bulunan arazi ve kalelere saldırıyorlardı.[484]

Bütün bu saldırıların sebebi, hepsinin gözlerini yıldırmış olan İlgazi'nin bu yıl içinde zorunlu olarak Haleb'den ayrı kalmış olması idi. 514 (1120/21) yılı içinde İlgazi'nin Selçuklu devletinin diğer bölgelerinde cereyan eden olaylara karışmasını gerektiren gelişmeler olmuştu.

1122 yılında Urfa Kontluğu'nun karşısına, amcası İlgazi'nin yanında, Haçlı Seferleri tarihinin en ilgi çekici ve seçkin simalarından birisi, Nuru'd-devle Belek yeniden ve başarı ile dikildi. Artukoğlu İlgazi ve Sökmen'in, tarihte herhangi bir icraatından haberdar olmadığımız kardeşleri Behram'ın oğlu olan Belek'in tarihe ilk aksedişi Haçlı Seferleri'nin başlangıç devresine rastlar. Onun Suruc hâkimi sıfatı ile Urfa'nın ilk iki kontu I. Baudouin ve II. Baudouin ile mücadeleleri daha önce geçmişti. Hayatının şimdi en önemli ve ne yazıkki en son safhasına girerken bu değerli şahsiyet hakkında konuyu hazırlayıcı bazı bilgiler daha vermek gerekiyor. Belek, Haçlılara karşı ilk büyük başarıyı teşkil eden Harran Savaşına (1104) amcası Sökmen ile birlikte katılmış olduğu gibi, [485] Sultan Muhammed Tapar'ın Musul Valisi Mevdûd, 1110 yılında Urfa bölgesine yaptığı büyük sefere de amcası İlgazi'nin yanında katılmış ve Harran'ın Mevdûd tarafından İlgazi'ye ikta edilmesi yüzünden amcası ile ihtilafa düşen Sökmen el-Kutbî tarafından tutuklanarak hapsedilmişti.[486] O'nun bundan sonra Sökmen el-Kutbî'nin ölümü (1111) üzerine[487] serbest kalarak el-Cezîre'den

483 İbnü'l-Kalânisî, , 203; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 464; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 198; Ebu'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Tarihi'l-Beşer II**, Kahire 1325, 234.

484 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 198. Krş. Cahen, **La Syrie du Nord,** s. 293.

485 Belek hakkında bk. M. H. Yınanç, "*Belek*", **İA II**, 468-473.

486 Bk. İbnü'l-Kalânisî, 170.

487 İbnü'l-Kalânisî, 175; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 389; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 159. Ayrıca bk. Müneccimbaşı, **Câmiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi**, II (Yay. Ali Öngül), İzmir 2001, s. 217-218, n. 463.

topladığı kuvvetlerle, 1112 yılında vefat eden Çubukoğlu Mehmed Bey'in ülkesini teşkil eden Hanzit[488] Eyâleti'ne girerek, Harput (Hısn Ziyâd) dışında bütün bu bölgeyi eline geçirip Palu'yu kendisine merkez yaptığını görüyoruz.[489] Böylece şöhret ve kudretini artıran Belek, Türkiye Selçuklu Sultanı merhum I. Kılıç Arslan'ın karısı olup, Malatya'da oğlu Tuğrul Arslan adına niyâbet eden Ayşe Hatun ile evlendikten sonra (1113) daha da güçlenmiştir.

Aksungur el-Porsukî'nin Urfa seferine İlgazi'nin bizzat katılmaması üzerine, bu iki önemli şahsiyet arasında çıkan anlaşmazlığa amcası İlgazi'nin yanında katılıp Nusaybin yakınında Selçuklu kumandanının mağlup olmasında rol oynayan Belek, bundan sonra tekrar Malatya'ya dönerek Harput üzerine yürümüş ve 1115 yılında burasını zaptetmişti. Bundan sonra da O'nun hâkimiyet bölgesini yağmalayan Mengücükoğlu ile bunun müttefiki Trabzon Dükü Kostantin Gabras'a karşı başarı ile savaştığını görüyoruz (514/1120-21).[490]

Urfa bölgesi dışındaki bütün faaliyet ve cevvaliyetine karşılık Belek, bir taraftan da amcası İlgazi ile yakın bir iş birliği içinde bulunuyordu. Ancak O'nu Urfa Kontluğu ile yeniden ve doğrudan doğruya karşı karşıya getiren, Gerger Hâkimi Ermeni Mikhail ile başlayan mücadelesi oldu[491].

Nitekim 1121 yılı içinde ortaya çıkan olaylardan sonra yeniden güçlenmek ve kuvvetli bir savaş birliği oluşturmak imkanını bulduğu anlaşılan İlgazi, 1122 yılı ilkbaharı sonunda[492] yardımına çağırmış olduğu Belek ile birlikte Franklar'a karşı yeniden sefere çıktı. İlgazi'nin Zardanâ'yı kuşatması üzerine, o sırada bilinmez bir sebebden dolayı kendisine baş kaldırmış olan Trablus Kontu Pons ile uğraşan Kral II. Baudouin, süratle Antakya'ya koşarak Joscelin'i de yanına çağırmıştı. Ancak bu sefer de Haçlılarla Müslüman kuvvetleri arasında hiçbir ciddi savaşa girişilmeden, orduların oradan oraya koşuşmaları ve nihayet yorulup yerlerine dönmeleri ile son buldu[493]. Be-

488 Hanzit bölgesi için bk. Honigmann, **Bizans'ın Doğu Sınırı**, 88 vd., harita II, 38-39.

489 Bk. Süryanî Mikhail, **X**, 10, (trc. Chabot, III), 199.

490 Bk. İbnü'l-Kalânisî, 202; Azîmî, s. 43; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 464. Ayrıca krş. O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi,** 58 vd.

491 Süryanî Mikhail, **X**, 12, (trc. Chabot, III), 205 vd.; Ebu'l-Ferec, **II**, 357.

492 İbnü'l-Kalânisî, 202; Azîmî, s. 44-45; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 203.

493 Urfalı Mateos, 271; İbnü'l-Kalânisî, , 208; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 203-205. Krş. Runciman, **II**, (trc. Işıltan) 161; I. Demirkent, **II**, 28 ve n. 104-109.

lek, seferin sona ermesinden sonra ülkesine dönerken Urfa arazisine saldırıda bulundu ve bu arada Kont Joscelin ve Birecik Hâkimi Galeran'ı esir aldı[494]. Urfa Kontu Joscelin de Courtenay'ın Belek'e esir düşmesi Franklar için büyük bir darbe olmuştu. Kuzeyde Türkler'e karşı Franklar'ın kuvvet dengesi yine bozulmuştu. Joscelin gibi faal bir liderden mahrum kalmak, Kontluğun geleceği için endişe verici idi.

Joscelin'in esir düştüğünü Kral Baudouin Kudüs'e dönerken Trablus'da bulunduğu sırada öğrenmişti. Bunun üzerine Antakya'ya gelen Kral, vakit geçirmeden Urfa'ya giderek Kontluğun idaresi için gerekli tedbirlerin alınmasıyla ilgilendi ve Joscelin'in durumu belli oluncaya kadar, Maraş Senyörü Keşiş Groffroy (Gufra Almuin)'yı bölgenin idaresiyle görevlendirdi. Gerger sahibi Ermeni Mikhail[495], Türklerin devamlı sıkıştırması sebebiyle artık kaleyi elinde tutamayacağını anlayıp, Urfa'da bulunan krala müracaat ederek hayatı boyunca sahib olacağı diğer bir yer karşılığında Gerger'i O'na teslim etti. Bu suretle kazanılmış olan Gerger'e bir Frank garnizonu yerleştiren Baudouin, buna karşılık Mikhail'e Dülük Kasabasını verdi.[496]

494 Olayın tafsilatı şöyledir: Antakya hükümdarı Roger'in kızıyla evlenip Azâz kalesini de çeyiz olarak almış olan Joscelin, karısını Urfa'ya getirirken geceyi geçirmek için Birecik'de kalmıştı. O gece etraftan gelen kimseler, Belek'in Haleb'den 4000 Türk atlısı ile Urfa Bölgesine girdiğini ve bunların bölgeyi tahrip etmek ve yağmalamak üzere etrafa dağıldıklarını, Belek'in ise Re's Keyfâ yakınında bir kaynak başında karargâh kurduğunu bildirdiler. Bu haberi alan Joscelin, özellikle arazisi tahribat ve yağmaya uğrayan Birecik Hâkimi Galeran'ın da teşvikiyle fazla bir hazırlığa gerek duymadan, az sayıdaki bir birlikle, ordusu etrafa dağılmış olan Belek'i Re's Keyfâ'da kıstırmak ümidi ile geceleyin yola çıktı. Yolculuğu ertesi günü öğleye kadar sürdü. Franklar sıcak, susuzluk ve tozdan bitkin bir halde iken Belek'in kuvvetleriyle karşılaştılar. Olayın, Urfa'nın güneyinde Harran ile Suruc arasında bir yerde cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Yapılan çarpışmada Franklar'dan birçoğu öldürüldü. Joscelin, Galeran ve diğer birçok şövalye esir edildi. Belek, bu esirleri Urfa kapısı önüne getirdi, şehrin, efendilerinin elinde bulunduğunu görerek kendisine teslim olacağını ümid etti. Fakat bunun gerçekleşmemesi üzerine Joscelin, Galeran ve diğerlerini Hısn Ziyâd (Harput) kalesine götürdü ve bunları orada hapsetti (13 Eylül 1122). Urfalı Mateos, 271-272; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 468-469 ; İbnü'l-Kalânisî, 208; Azîmî, s. 45; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 206. Krş. Runciman, **II**,(trc. Işıltan) 161; **Ananim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), 90.

495 Gerger'in sahibi Mikhail, Urfa kontluğunun kurulmasında rolü olan Konstantin'in oğlu idi. Kostantin, Baudouin du Bourg tarafından Samsat'da hapsedilmiş ve bir deprem sırasında zindanda iken ölmüştü.

496 Süryanî Mikhail, XV, 13, trc. Chabot, III, 210; **Anonim Süryanî Vekayinâmes** (trc. Tritton), s. 91; Ebu'l-Ferec, **II**, 358.

Urfa Kontluğu'nun, Joscelin'in esareti ile uğradığı büyük kaybın hemen arkasından Haçlıların Haleb bölgesine saldırıya geçmeleri, İlgazi'nin ölümünden sonra el-Cezîre bölgesindeki Artuklu hâkimiyetinin parçalamasından ileri geliyordu. Joscelin'i esir almış olan Belek ise şimdilik bölgesinde rahatsızlık çıkaran Gerger işini tamamlamakla uğraşıyordu. Kudüs Kralı II. Baudouin, Esârib'i kuşattığı ve teslim aldığı sırada Belek'in yeniden Gerger'i kuşatmış olduğunu; Samsat, Kâhta ve Hısn Mansur civarına akınlar yaptığı haberini alır. Bunun üzerine Kralın, Belek'i bu bölgeden uzaklaştırmak ve Gerger'i kuşatmadan kurtarmak maksadıyla derhal kuzeye hareket ettiği anlaşılmakatır. Kudüs Kralının Belek tarafından esir edilmesi ile sonuçlanan bu sefer hakkında en geniş bilgi yerli Hıristiyan kaynaklar tarafından verilmiştir.

Urfalı Mateos'un verdiği bilgiye göre, 572 Ermeni yılında (19 Şubat 1123-18 Şubat 1124) Kudüs Kralı Baudouin, hapsedilmiş olan Joscelin ile Galeran'ın intikamını almak üzere Belek'e karşı yürümek için asker topladı. Kral bütün Frank askerleriyle birlikte Ra'bân Şehrine geldi. Belek ise bölgeyi yağmalamak ve esir almak için daha önceden bu eyâletin sınırları yakınına gelmiş bulunuyordu. Her iki ordu, birbirine yaklaşmış olduklarının farkında değillerdi. Kral, az sayıda savaşçı ile birlikte Şença Gandar (Sence Köprüsü)'a gelip nehri geçti ve Şıncırig (Köpek Suyu) denilen yere çıktı. Fakat Belek, büyük sayıda askerle beraber bu yerin yakınında pusu kurmuş bulunuyordu. Krallık çadırı kurulduktan sonra Baudouin, şahin ile avlanmaya çıkmak istedi. Fakat bu esnada Belek bütün kuvveti ile hücum ederek Haçlıları kılıçtan geçirdi ve Kudüs Kralını, kızkardeşinin oğluyla birlikte esir aldı. Bu olay Paskalya Yortusundan dört gün sonra (18 Nisan 1123) vuku buldu. Belek, Kralı Gerger Kalesi'nin kapısı önüne getirdi ve Kral kaleyi O'na teslim etti. Kral ile hemşirezâdesi oradan Harput'a götürüldüler ve zincire vurularak Joscelin ve Galeran'ın içinde bulunduğu zindana atıldılar[497].

Bu başarıları ile İslâm dünyasında büyük bir şöhrete ulaşan Belek, sağlamış olduğu bu üstün durumdan, Franklar'a öldürücü darbeyi vurma hususunda faydalanamadı. Her ne kadar Kralın esir alınmasından sonra Haçlılara karşı mücadeleye devam etti ise de, bu mücadele

497 Bkz. **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), s. 91. Bk. İbnü'l-Kalânisî, 209; Azîmî, s. 46; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 483; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 211.

yetersiz kaldı. Anlaşıldığına göre O'nun asıl amacı önce Haleb'e sahip olmak, Müslüman birliğini tesis etmek ve ancak bundan sonra Haçlılarla toplu mücadeleye girişmekti. Bu nedenle Kralı esir aldıktan sonra çok geçmeden Mayıs 1123 (Rebiülevvel 517)'de Harran önünde bulunuyordu.[498] Bu şehri süratle aldıktan sonra Haleb önüne gelen Belek, 27 Haziran 1123 (1 Cemâziyelevvel 517)'de büyük hedefini teşkil eden bu şehri de teslim aldı[499]. Belek, Haleb bölgesinde bulunduğu sırada Harput zindanında bıraktığı ünlü esirlerinin bir komplo sonunda serbest kaldıklarını, hatta Harput Kalesini de ele geçirdiklerini haber alır[500]. Harput'a gelen Belek, Urfa Kontu Joscelin'in kaçtığını, ancak Kralın kalede bulunduğunu öğrenir[501].

Belek Gazi'nin esir aldığı Kudüs Haçlı Kralı ile Urfa Haçlı Kontunu hapsettiği Harput Kalesi'nden bir görünüş

498 Bk. İbnü'l-Kalânisî, 209; Azîmî, s. 46; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 483; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 211; Süryanî Mikhail, **XV**, 13, (trc. Chabot, III), 211.

499 Bk. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 483.

500 Geniş bilgi için bkz. Fulcherius Carnotensis, III, 23-26, trc. Ryan, s. 246-254; Urfalı Mateos, 273; Azîmî, s. 46; Süryanî Mikhail, **XV**, 13, trc. Chabot, III, 211; **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), s. 92; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 213; Ebu'l-Ferec, **II**,, 358. Krş. Segal, **Edessa**, s. 236.

501 Bkz. Nureddin Ardıçoğlu, **Balak Gazi**, Elazığ 2003, 50 vd.

Kral ile anlaşmak isteyen Belek, kaleyi ve kıymetli rehineleri teslim ederse O'nu serbest bırakacağını, Urfa veya Antakya'ya kadar emniyet içinde gitmesine izin vereceğini, aksi halde sonucun hepsi için kötü olacağını bildirdi. Fakat Kral bunu kabul etmedi. Bu cevap üzerine Belek, kalenin inşa edilmiş olduğu kayanın altına lağım kazılmasını ve açılan tünel boyunca destekler konulmasını emretti. Bu tüneller odunlarla dolduruldu ve ateşlendi. Odunlar yanınca çöken toprakla birlikte buraya en yakın olan kule büyük bir gürültüyle yıkıldı. Bu manzara karşısında dehşete düşen Kralın kurtulmak ümidi kalmamıştı. Adamlarıyla görüşerek Belek'in merhametine sığınmaya ve teslim olmaya karar verdi. Belek, Kralın yeğeninin ve Galeran'ın hayatını bağışladı, ancak esirlere yardım eden Ermeniler'i de cezalandırdı. Bundan sonra Belek, kralı ve üç adamını Harran'a götürüp orada hapsetti.[502]

Bu sırada Urfa Kontu Joscelin, Kudüs ve Antakya'dan topladığı yardımcı kuvvetlerle Tell-Bâşir'e geldiğinde Kralın ve Harput'un yeniden Belek'in eline geçtiğini haber almıştı. Bunun üzerine Kralı kurtarma plânından vazgeçildi. Ancak intikam gayesi ile, yardımcı kuvvetler dağılmadan Müslüman arazilerinin yağmalanmasına karar verildi. Müslüman Haleb arazisine giren Joscelin, önce el-Vâdi üzerine yürüyüp Bizâ'a Kalesine saldırdı ve kale duvarlarından bir kısmını yıkarak etraftaki ağaçları kesti. Sonra kuzeyden Haleb'e yaklaşan Joscelin buradaki bostanları tahrip etti. Haleb'den gönderilen küçük birlikler Joscelin ile fasılasız mücadele ettilerse de, O'nu bölgeden uzaklaştırmayı başaramadılar. Joscelin korkunç bir öfke ve şiddetle bölgeyi tahribe devam ederek 1 Ramazan 517 (23 Ekim 1123) Salı günü es-Sa'dî denilen yere geldi, burasını da yakıp yıktı ve etraftaki ağaçları kesti[503].

Urfa Kontu Joscelin'in 1123 yılı sonbahar aylarında ve kış başlangıcında Müslüman topraklarına arka arkaya düzenlemiş olduğu bu yağma akınları sırasında, Belek henüz kuzeyde muhtemelen Harput Bölgesinde bulunuyordu. O, 1124 yılı Ocak ortalarında Haleb'e döndü.[504]

Belek Haleb'e döner dönmez, aylardan beri Müslüman topraklarını yağmalayan Haçlılara karşı he-

502 Urfalı Mateos, 273; Azîmî, s. 46; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 213; Ebu'l-Ferec, **II**, 358.

503 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 214 vd.

504 İbnü'l-Adîm (**Zubde II**, 216), Belek'in 26 Zilkade 517 (15 Ocak 1124) Çarşamba günü Suriye tarafına geçtiğini kaydetmiştir.

men mücadeleye başladı. Belek'in giriştiği bu harekâta Dımaşk Atabeyi Tuğtekin ve Musul Valisi Aksungur el-Porsukî de katıldı. Müslüman ordusu Fırat Nehri'ni geçerek Azâz Kalesi'ni kuşattı. Ancak Azâz'ın kuşatıldığını haber alan Franklar toplanarak Müslümanları kale önünden uzaklaştırmak için harekete geçtiler. Anlaşıldığına göre, kalede bulunan Frank garnizonu ile onlara yardıma gelen Frank ordusu arasında kalan Müslüman kuvvetleri yapılan çarpışmada yenildiler, kayıplar ve esirler vererek geri çekilmek zorunda kaldılar.[505]

Fakat Belek Haçlılara karşı mücadelede kararlı idi. Bu nedenle önce Nakira yakınındaki Hısnu'n-Nâûra[506] ve Fırat kıyısındaki Hısnu'l-Magara[507] kalelerini tahkim etti. Bu arada Harran'da hapis bulunan Kral II. Baudouin ve yanındakileri, artık kesin olarak yerleşmek istediği Haleb'e getirterek burada hapsetti.[508]

518 yılı Safer ayında (Mart/Nisan 1124) Belek'in kuvvetlerinden bir Türk birliği yeniden Azâz üzerine yürüdü. Azâz'daki Frank garnizonu Belek'in kuvvetlerine karşı çıktı ve iki taraf Meşhalâ[509] denilen yerde karşılaştı. Frank garnizonu tam bir yenilgiye uğradı; atlı ve yaya askerlerden 40 kişi öldürüldü, geri kalanlar ise silahlarını ve hayvanlarını bırakıp Azâz kalesine kaçtılar.[510] Franklar zor duruma düşmüşlerdi, fakat Belek Azâz'a karşı başka bir şey yapamadı.[511] Aynı yıl içinde Belek, Menbic üzerine yürüdü. Ancak Muhasara sırasında aldığı bir ok darbesiyle hayatını kaybetti[512].

---

505 İbnü'l-Kalânisî (s. 210), bu Azâz kuşatmasını Cemaziyelevvel 517 (Temmuz 1123)'den önce veya bu ay içinde gösteriyor. Ancak aynı olayı İbnü'l-Kalânisî'den naklettiği anlaşılan İbnü'l-Adîm (**Zubde II**, 216), olayı 26 Zilkade ile 23 Zilhicce 517 (Ocak-Şubat 1124) arasında yerleştirmiştir.

506 Hısnü'n-Nâûra, Haleb ile Bâlis arasında bir yer. Bk. Yâkut, **IV**, 732.

507 Hısnü'l-Magâra'nın yeri İbnü'l-Adîm (**Zubde II**, 216) tarafından Şâtıu'l-Fırat (Fırat kıyısı) olarak tarif edilmiştir. Bâlis'in kuzeyinde olması gerekir.

508 İbnü'l-Adîm (**Zubde II**, 217), kral Baudouin ve beraberinde olanların Harran'dan Haleb'e nakillerini Muharrem 518 (Şubat 1124) olayları içinde vermektedir.

509 Meşhalâ, Azâz'ın bir köyü. Bk. Yâkut, **IV**, 537.

510 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 217.

511 Hemen bütünüyle İbnü'l-Adîm'den aktarılmış olan bu olayları krş. Stevenson, s. 110 vd.; Grousset, **I**, 594 vd.; Cahen, **La Syrie du Nord,** 297 vd.

512 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 218 vd. ; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 489; Urfalı Mateos, 277.

Urfalı Mateos'un dâhi şehit oluşu üzerine "Franklar O'nun ölümünden dolayı büyük sevinç duydular, fakat O'nun idaresindeki bütün memleketlerin halkı kara bir matem içine düştü" diye hayıflandığı Belek Gazi'nin Harput'taki heykeli.

Gerçekten de bütün hayatı gazâlar içinde geçmiş olan bu büyük kahramanın kaybı bütün İslâm dünyasını mateme boğdu. O'nun yasını sadece savaş arkadaşları tutmadı. Zamanında yaşamış ve O'nun Hıristiyanların elinde bulunan bölgelere yaptığı sayısız sefer ve akına şahit olmuş olan Urfalı Mateos bile "Franklar O'nun ölümünden dolayı büyük sevinç duydular, fakat O'nun idaresindeki bütün memleketlerin halkı kara bir matem içine düştü: çünkü o, kendi hâkimiyeti altında bulunan Ermeniler'e şefkat ve merhamet gösterirdi" diyerek, bir hakkı teslim ediyordu[513].

Belek'in ölümü Müslümanlar için büyük bir kayıp, Haçlılar için ise bir rahatlama oldu. Sûr şehrini kuşatmakta olan Haçlılar Belek'in ölümü üzerine kuşatmayı şiddetlendirip şehri ele geçirdiler (23 Cümadelulâ 518/8 Temmuz 1124).[514]

Belek'in hâkim olduğu yerler ise akrabaları arasında paylaşıldı. Belek'in mirasını paylaşma yarışından Artuklu ülkesinin ortasında bulunan Urfa Kontu Joscelin de faydalanmaya çalıştı. 518 yılı Rebiülevvel'inin son on günü içinde (8-17 Mayıs 1124) yani Belek'in ölümünden sonra Joscelin'in Urfa'da bulunan nâibi Şabahtan bölgesine bir akın düzenledi ve etrafı yağmaladı. Ancak O'nu Timurtaş'ın nâibi Ömer el-Hass karşılayarak Merc-i Aksân denilen yerde mağlup edip öldürdü ve ele geçirdiği ganimeti öldürülen düşmanların kelleleri ile birlikte Haleb'e

513 Belek'in hayatı ve ölümü M. H. Yınanç tarafından ("*Belek*", **İA/ II**, 468-473) veciz bir şekilde anlatılmıştır.

514 İbnü'l-Kalânisî, 211; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 491.

gönderdi. Timurtaş bunun üzerine Ömer el-Hass'ı Haleb şıhneliğine getirdi.[515]

Ancak Haçlıların asıl saldırı hedefi Haleb Bölgesi idi. Haleb yönetimini eline alan Timurtaş, Belek'in aksine rahatı seven, mücadeleye ve savaşa fazla önem vermeyen bir kişiliğe sahibti.[516] Nitekim O'nun, Belek'den kendisine intikal eden esir Kudüs Kralı II. Baudouin'i, bölgesine ve hazinesine sağlayacağı bazı menfaatler karşılığında serbest bırakmak üzere harekete geçtiğini görüyoruz.

30 Ağustos 1124'de serbest bırakılan Baudouin, Timurtaş'la yaptığı anlaşmaya sadık kalmadı[517]. Nihayet 18 Şaban 518 (30 Eylül 1124) tarihinde anlaşmanın tamamiyle bozulduğu ve Kral Baudouin'in Haleb'i kuşatmak üzere Artah'a yöneldiği haberi gelir. Urfa Kontu Joscelin'in de bütün gücü ile katıldığı bu harekatta Hille Emiri Dübeys b. Sadaka'nın da Haçlıların tarafında yer aldığı görülmektedir.

Bu konuda yine en geniş bilgiyi veren kaynak İbnü'l-Adîm'in ifadesine göre[518]: Baudouin 26 Şaban 518 (8 Ekim 1124)'de Haleb kapısı önüne geldi. Dübeys b. Sadaka ve Urfa Kontu Joscelin de Tell-Bâşir'den hareketle el-Vâdi bölgesine girdiler ve etrafı tahrip ederek, büyük zarar verdikten sonra Haleb önünde Baudouin'in kuvvetleri ile birleştiler. Burada kendilerine başta eski Haleb Meliki Rıdvan'ın oğlu Sultanşah olmak üzere birçok Müslüman Bey de katıldı[519].

Haçlılar vakit kaybetmeden Haleb'e saldırdılar, ağaçları kestiler, çok sayıda türbeyi tahrip ederek Müslüman mezarlarını soydular, ölülerin tabutlarını çadırlarına götürerek, yiyecekleri için sandık olarak kullandılar, kefenlerini soyup mafsalları ayrılmamış olan ölülerin ayaklarına ip bağlayarak Müslümanların gözü önünde sürüklediler. Bunlara işaret ederek "İşte Peygamberiniz Muhammed, "İşte sizin Ali'niz" diye alay ediyorlardı. Haleb'in dışındaki türbelerden bir Mushaf alarak "Ey müslümanlar, kitabınızı görün" diyen bir Frank, Kutsal Kitab'ı delip, bir ip ile atının eğerinin arkasına bağladı. At, kitap üzerine pisledikçe

515 Bk. İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 220.

516 Bk. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 489; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 220.

517 Bk. İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 222.

518 Bk. İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 223 vdd.

519 Bk. İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 220; Urfalı Mateos, s. 281; **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton, s. 96),

bu adam elini şaklatıp kahkahalar atıyordu. Yakaladıkları Müslümanların ellerini ve cinsel uzuvlarını keserek gönderiyorlardı[520].

Zor durumda kalan Müslümanlar Musul'da bulunan Aksungur el-Porsukî'ye gitmeye karar verdiler[521]. Aksungur ordusu ile önce Rahbe'ye gelip, buradan Dımaşk Hâkimi Tuğtekin ile Hımıs sahibi Samsâmeddin Kırhan'a haber gönderek kendisine katılmalarını istedi.[522] Bundan sonra Bâlis üzerinden Haleb'e yönelen Aksungur 22 Zilhicce 518 (30 Ocak 1125) tarihinde Haleb önüne geldi.[523] Bunun üzerine Frank-Arap koalisyonu dağıldı ve yaklaşık 4 aydan beri devam eden Haleb kuşatması sona erdi[524].

Aksungur daha sonra oğlu İzzeddin Mesud'u Haleb'de bırakarak Musul'a döndü. Aksungur el-Porsukî 520 yılı Zilkadesinde (Kasım-Aralık 1126) Musul'a ulaştı. Bu O'nun son seferi idi. Belek'in ölümünden sonra Haçlılara karşı İslâm dünyasının ümidi haline gelen ihtiyar kumandan 9 Zilkade 520 (26 Kasım 1126) günü, Cuma namazını kılmak için gittiği Musul Ulucâmii'nde üzerine saldıran Bâtiniler (Haşhaşiler) tarafından katledildi[525].

Bundan önceki safhalardan anlaşıldığına göre 1126 yılının sonlarından 1127 yılı sonbaharına kadar yaklaşık bir yıl, Urfa ve Antakya Haçlı devletlerinde olduğu gibi kuzey Suriye'deki Müslüman bölgelerinde de sürüp giden karışıklıklar içinde geçti. Durum her iki taraf için de aynı olmasına rağmen modern Haçlı tarihi yazarlarının pek çoğu bu kargaşadan asıl zarar görenlerin Haçlılar olduğunu ileri sürerek, Joscelin ile II. Bohemund arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle Haçlıların, Haleb'i ele geçirme fırsatını kaçırmış olduklarını hayıflanarak belirtirler[526].

Aslında Haçlılara karşı kesin bir darbe vurma fırsatını kaçıranlar Türkler idi. 1119 yılında İlgazi büyük zaferinin gerçek sonucunu elde edememiş ve kahramanlığı destan olan, batı İslâm dünyasını birleştirmekte ümit veren Belek rastgele atılan talihsiz bir okun hedefi olarak hayatını

520 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 223 vd.

521 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 228; a.mlf., **Buğye,** s. 209.

522 Bk. İbnü'l-Adîm, **Buğye,** s. 211.

523 İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 228; a.mlf., **Buğye,** s. 210-211.

524 Bk. Fulcherius Carnotensis, III, 40, trc. Ryan, s. 275.

525 İbnü'l-Kalânisî, 214; Azîmî, s. 50; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 501; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 234; a.mlf., **Buğye**, s. 211; Urfalı Mateos, 284; Ebu'l-Ferec, **II**,, 360.

526 Örneğin bk. Stevenson, s. 119; Runciman, **II**,(trc. Işıltan), 181.

kaybetmişti. O'nun ölümünden sonra İslâm cephesinde gerçek bir canlılık görülemez. Aksungur el-Porsukî ise Haleb'den ziyade Musul'a bağlı kalmıştı. Halbuki Haçlıların gücünü kırabilecek bir darbe, kuzeydeki Haçlı devletleri için Haleb'den, Kudüs Krallığı ve Trablus Kontluğu'na ise ancak Dımaşk üzerinden vurulabilirdi. Daha doğrusu, Haçlı sorununu halletmenin İslâm dünyası için yegâne yolu Suriye birliği üzerinden geçmekte idi ve bu birlik bir türlü kurulamamıştı. İşte bu birliği kurmak için gerekli ilk adım Suriye'nin bu fetret yıllarında atıldı. Türk ve İslâm tarihinin en güçlü ve seçkin kişilerinden birisi, İmâdeddin Zengi iş başına geçti. Musul Selçuklu Valisi Aksungur el-Porsukî'nin 26 Kasım 1126'da Batınîler tarafından öldürülmesi ve O'nun yerine geçen oğlu İzzeddin Mesud'un da kısa bir süre sonra Temmuz 1127'de ölümü üzerine Sultan Melikşah'ın Haleb Valisi Kasîmüddevle Aksungur'un oğlu İmâdeddin Zengi,[527] Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından 521 (1127) yılında Musul ile ona bağlı el-Cezîre ve kuzey Suriye bölgesine vali ve sultanın iki oğlu, Alp Arslan ile Ferruhşah'ın atabeyi olarak atandı.

İmâdeddin Zengi Ramazan 521 (Eylül-Ekim 1127)'de Musul'a geldiğinde bu sırada şehri elinde tutan Çavlı ona mukavemet etmediği gibi, O'nu saygıyla karşıladı. Buna karşılık Zengi de O'na Rahbe'yi iktâ etti.[528]

Zengi, Musul'un yönetimini yeniden düzenledikten sonra kendisine verilmiş olan bölgenin diğer şehirlerini de itaat altına almak işine girişti. Musul'dan hareket eden Zengi Kuzeye doğru yönelerek önce Cezîre-i İbn Ömer (Cizre)'i, sonra da doğuya doğru yürüşüne devamla Nusaybin ve Sincar'ı kuşatarak itaate zorladı ve buradan Harran'a gitti.[529] Urfa Kontluğu'nun komşusu olan Harran halkı Franklar'ın devamlı baskısı ve yağma akınları ile çok rahatsız oldukları için Zengi'yi sevinçle karşıladılar ve kendi istekleriyle şehirlerini O'nun himayesine bıraktılar. Zengi, bölgenin dış emniyetini sağlamak için hemen Urfa Kontu ile temasa geçti ve O'nunla kısa bir süre için mütareke

527 Aksungur hakkında bk. A. Sevim, "*Buğyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre Emîr Aksungur*", **TAD VI/ 6-7**, s. 101-125; İ. Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,** İstanbul 1953, s. 92; C. Alptekin, "*Aksungur Kasîmüddevle*", **DİA II**, 296.

528 Bk. Azîmî, s. 51; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 508-511; İbn Vâsıl, **el-Müferricü'l-Kurûb fî Ahbâr Beni Eyyûb I**, (nşr. Eş-Şeyyâl), Kahire 1953, s. 34.

529 Bk. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 508-511; İbn Vâsıl, **I**, 34 vd. Krş. C. Alptekin, **The Reign of Zangi,** Erzurum 1985, 79.

yaptı.[530] Bu anlaşma İmâdeddin Zengi'nin gayet plânlı bir siyaset izlediğini ve kendisine verilen bölgede birlik ve beraberliği sağlamadan Franklar'a karşı acele harekete geçmeyi ve belki mümkün olan ucuz başarılara iltifat etmeyi düşünmediğini göstermektedir.

Atabeg İmâdeddin Zengi, buradan Haleb'e doğru giderken yolu üzerindeki Menbic ve Bizâ'a şehirleri de O'na itaatlerini bildirdiler. 17 Cumâdelâhır 522 (18 Haziran 1128) tarihinde Haleb'e giren Zengi, şehir halkı tarafından büyük bir sevinçle karşılandı.[531]

Zengi, Haleb'de birkaç ay kaldıktan sonra 523 yılı başlarında (1129 yılı başı) Bağdad'a gider. Halife ve Sultan'dan yeni yetkiler alarak, konumunu daha da güçlendirerek Musul'a döner. Bunu takip eden bir yıllık devrede Zengi'nin Musul ve civarında kaldığı anlaşılıyor.[532] 1130 yılına girildiğinde Antakya Prinkepsi II. Bohemund'un[533], bir yıl sonra da Önce Kudüs Kralı II. Baudouin'in[534], hemen akabinde de Urfa Kontu Joscelin'in öldüğünü görüyoruz[535].

Urfa Kontu I. Joscelin'in ölümünden sonra yerine aynı adı taşıyan oğlu II. Joscelin geçti. Zengi'nin Suriye'de bulunmadığı 1131-1135 yılları arasında[536] yeni Urfa Kontu II. Joscelin rahatlamış ve bu devrede bir taraftan Kontluğun doğu sınırında bulunan Artuklular, diğer taraftan da Haleb'de Zengi'ye vekâlet eden Savar ile mücadele etmiştir[537].

Bu sıralarda Urfa Kontluğu'nun kuzeydoğu sınırlarında oldukça şiddetli bir Ermeni-Frank düşmanlığına dönüşen ve Urfa Kontluğu'nun sonunu hazırlayan bazı olaylar zuhur eder. Bu olayların geçtiği yer ise Gerger ve civarı idi. Ermeni Mikhail Gerger'i II. Joscelin'e verip karşılı-

530 Bk. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 508-511; İbn Vâsıl, **I**, 34 vd.

531 Bk. Urfalı Mateos, 286 vd.

532 Bk. Azîmî, s. 54; İbnü'l-Cevzî, X, 8; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 515; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 243 vd.; a.mlf., **Bugye**, s. 254.

533 Azîmî, s. 55; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil X**, 526; Ebu'l-Ferec, **II**,, 362; Grousset, **I**, 672 vd.; Runciman, **II**,(trc. Işıltan), 182.

534 Bk. Runciman, **II**,(trc. Işıltan), 184.

535 Süryanî Mikhail, XVI, 3, trc. Chabot, III, 227; **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), s. 98 vd

536 Zengi'nin bu yıllardaki faaliyetleri için bkz. I. Demirkent, II, s. 101 vd.

537 Bk. Süryanî Mikhail, XVI, 5, trc. Chabot, III, 322 ; Ebu'l-Ferec, **II**,, 365 ; Bu konuda geniş bilgi için bkz. I. Demirkent, "*Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı Savar*", **Belleten XLVIII/191-192**, (1984) 453-479.

ğında Safaros[538] adında bir yeri almış; Joscelin ise kaleyi kendisi muhafaza etmeyerek bu sefer yine başka bir Ermeniye, Ermeni katolikosunun kardeşi Basil'e 500 dinar'a satmıştı.[539] Kontluk içinde, özellikle Fırat'ın batısında Keysun ve Maraş'ta bulunan Ermeniler'le, kısmen kendi idaresizliği yüzünden düşmanca ilişkilere girmiş bulunuyordu. Buna karşılık Kozan Dağları ve Çukurova'da hüküm süren Ermeni Ruben Hânedanı ana tarafından Joscelin'in en yakın akrabası idi.

Antakya'nın yeni hükümdarı Raimond de Poitiers, Zengi ile mücadeleye girişmeden arkasını emniyete almak için önce Ermeniler'i itaate almayı ve Rubenliler tarafından zaptedilmiş olan Çukurova şehirlerini tekrar Antakya Prinkepsliği'nin arazisine katmayı tasarladı. Bu düşünce, Franklar'la Ermeniler'i karşı karşıya getirdi.

Franklar ile Ermeniler arasındaki bu çatışmadan faydalanan Dânişmendliler oldu. Dânişmendli Melik Muhammed bu fırsatı değerlendirerek 1136 yılı sonbaharında Maraş bölgesine saldırdı. Keysun ve civarını tahrip ederek yağmaladı.[540]

Bizans İmparatoru Ioannes II. Komnenos (1118-1143), 1136 yılında Anadolu'nun güneyinde yuvalanmış olan Ermeniler'i ve özellikle Haçlı Frank devletlerini itaate zorlamayı kararlaştırdı ve 1137 yılı başında büyük bir ordu ile Antalya'dan hareketle Suriye seferine çıkarak Kilikya'ya girdi.[541] Aynı yılın ilkbaharında, Silifke, Tarsus, Adana ve Misis'i, 20 Ağustosta da Antakya'yı teslim aldı[542].

Bundan sonra harekete geçen İmparator Maraş, Ayıntâb ve Tell-Bâşir yanından geçerek Bizâ'a önüne gelmiş ve O'na Urfa Kontu II. Joscelin rehberlik etmişti.[543] Bizâ'a bir haftalık kuşatmadan sonra 25 Receb 532 (8 Nisan 1138)'de amânla teslim oldu ise de, Hıristiyanlığı kabul eden birkaç kişi dışında bütün garnizon öldürüldü ve halk esir alındı. Bizâ'a, İmparator tarafından II. Joscelin'e verildi.[544] İmparatorun bu meşhur

538 Süryanî Mikhail (XVI, 8, trc. Chabot, III, 244)'in Safaros, Ebu'l-Ferec (**II**, s. 370)'in ise Sopros olarak adlandırdığı bu yerin nerede olduğu belli değildir.

539 Bk. Süryanî Mikhail, XVI, 8, trc. Chabot, III, 244; Ebu'l-Ferec, **II**,, 370.

540 Bk. Urfalı Mateos, 287 vd. Krş. M. H. Yınanç, "*Dânişmendliler*", **İA III**, 468-479; A. Özaydın, "*Danişmendliler*", **DİA VIII**, 469-474.

541 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 55-56.

542 Bk. İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 263.

543 Bk. İbnü'l-Kalânisî, 265; Azîmî, s. 61.

544 Bk. İbnül'l-Kalanisî, s. 265; Azîmî, s. 61; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 59; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 265.

Suriye seferinin son sahnesi Antakya'da geçti. II. Joscelin'in entrikaları yüzünden daha önce anlaşmaya vardıkları Antakya'ya ve kalesine giripçıkma hakkından da vazgeçen imparator, İstanbul'a dönmek üzere ordusuna hareket emri verdi.

Bizans-Frank koalisyonunun 1138 seferi ile elde etmiş olduğu pek az kazanç kısa zamanda tekrar Haçlıların elinden çıktı. Kefertâb, daha imparatorun Şeyzer kuşatmasını kaldırdığı gün, Zengi'nin Hama valisi tarafından geri alınmıştı. 1138 yılı sonbaharında ise Bizâ'a ve Esârib kaleleri tekrar Müslümanların eline geçti.[545]

Bu başarısızlığa ve sadece geçici olarak Kilikya Ermeni devletini tasfiye etmekle yetinmeye mecbur kalmış olmasına rağmen İmparator, Antakya ve Urfa Haçlı devletlerini itaate zorlamak politikasından vazgeçmemişti. Ancak 1141 yılı ortalarına kadar Anadolu'da, özellikle bu sırada ülkenin başlıca kudretli Türk devleti olan Dânişmendliler'le uğraşmak zorunda kaldı.[546] İmparatorun tamamiyle başarısızlıkla sonuçlanan Anadolu seferleri, Dânişmendli hükümdarı Melik Muhammed'in ölümüne kadar sürdü.[547] Melik Muhammed'in ölümü üzerine onun yerine geçmek isteyen kardeşleri ve oğulları arasındaki mücadele imparatora Suriye meselesini tekrar ön plâna alma imkanını verdi.

İmparatorun ölümüyle sona eren bu ikinci ve son Suriye seferi 1142 ilkbaharında başladı.[548] İstanbul'dan hareket eden Ioannes Komnenos batı Anadolu yolundan Antalya'ya indi. İmparator 1142 yılı yaz sonunda doğuya doğru hareketine devam etti. Isauria ve Kilikya'dan süratle geçerek gelişinden haber alınmadan birden bire Urfa Kontluğu arazisine girdi ve Tell-Bâşir önünde karargâh kurdu. Buradan Joscelin'e haber göndererek O'ndan rehine istedi. Gafil avlanan Joscelin, böyle büyük bir orduya karşı direnmek imkanı görmeyerek derhal itaat arzına koştu ve İmparatora kızlarından birisini, Isabella'yı rehine

545 İbnü'l-Kalânisî, 270 vd.; Azîmî, s. 63; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 269.

546 İmparatorun bu savaşları hakkında bk. Niketas Khoniates, **İoannes Kinnamos**, s. 66-70; Süryanî Mikhail, XVI, 9, trc. Chabot, III, 248. Krş. Yınanç, "*Dânişmendliler*", **İA III**, 468-479; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye,** s. 175.

547 Melik Muhammed'in ölüm tarihini İbnü'l-Kalânisî (s. 75) ve Azîmî (s. 65), 536 (1141/1142) olarak vermektedirler. İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil XI**, s. 89), 537 (1142/1143) yılı olayları arasında zikreder. Süryanî Mikhail (XVI, 10, trc. Chabot, III, 253) ise, 6 Aralık 1143'de Kayseri'de öldüğünü kaydediyor.

548 İmparatorun bu ikinci Suriye seferi hakkında bk. İbnü'l-Kalânisî, 276; Azîmî, s. 66; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 89. Krş. Runciman, **II**,(trc. Işıltan), 222 vd.

olarak takdim etti. İmparator Ioannes böylece 1138 yılında kendisine oyun oynayan Urfa Kontu II. Joscelin'den intikamını almış ve O'nun yeni bir ihânetini bu suretle önlemiş oldu. İmparatorun yeni hedefi Antakya idi. Ancak Tarsus dolaylarında ordusunu kışlatıp, bu plânı için baharı beklerken, bir av sırasında kazaen öldü (8 Nisan 1143)[549] .

İmparatorun ölümü üzerine şüphesiz kuzey Frankları, Antakya ve Urfalılar rahatlamıştı. Aynı şekilde Zengi de kendisini tehdit edecek Bizans-Haçlı ittifakından kurtulmuştu.

Artık Urfa'nın fethine sıra gelmişti. İmâdeddin Zengi Müslüman kamuoyunun beklentisi ve Irak Selçuklu Sultanının arzusuna uyarak Urfa'yı fethe karar verdi. Durum da çok müsait idi. Franklar'ın böyle büyük bir saldırıya karşı kendilerine yardım edebilecek yegâne gücü temsil eden Bizans ile araları açılmıştı. Kuzeydeki Frank devletlerinin sıkıştığı durumlarda hemen yardıma koşan Kudüs Krallığı ise, dul kraliçe Melissende ile henüz çocuk yaşta bir Kral'ın idaresinde şimdilik hareketsiz kalmak zorunda idi; Urfa'ya yardım etmesi düşünülemezdi. Urfa ile Antakya hükümdarları ise biribirlerinden nefret etmekte idiler. Zengi'nin karşısına çıkacak bütün güçlük, Urfa'nın mükemmel surlara sahib olması idi. Şehirde büyükçe bir kuvvet ve yeteri kadar iaşe ve techîzat bulunduğu sürece, kuşatma şimdiye kadar olduğu gibi sonuçsuz kalabilirdi. Üstelik II. Joscelin de gücü-kuvveti ve hilekarlığı ile bilinen birisi idi.[550]

Bunun için Zengi'nin Urfa'yı, Joscelin'in orada bulunmadığı bir sırada kuşatmak istediği anlaşılıyor. Bu nedenle Urfa'nın içine ve civarına birçok casus yolladı. Bunun yanında Zengi, Joscelin'in herhangi bir hazırlığa başvurmaması ve dikkatini başka tarafa çekmek için, Diyârbekir bölgesinde Artukoğulları ve Kürt beyleri ile zahirî bir uğraşa girişmiş bulunuyordu.[551]

Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Davud b. Sökmen'in 1144 yılında ölümü[552] ve yerine küçük oğlu Kara Arslan'ın geçmesi üzerine, Zengi ha-

549 İbnü'l-Kalânisî, 277; Azîmî, s. 65; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 89.

550 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 94; a.mlf., **Tarihu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekîyye bi'l-Mevsil,** (nşr. A. Tulaymat) Kahire 1963, s. 66.

551 Bk. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 94; a.mlf., **al-Bâhir,** s. 67.

552 Davud'un ölüm tarihini Süryanî Mikhail (XVII, 2, s. 254), 1143; Ebu'l-Ferec, (**II**,, 377), 1144; İbnü'l-Ezrâk (İbnü'l-Kalânisî nşr. s. 267, n. 1), 539 (1144/1145) olarak kaydediyor. Cahen (*Le Diyâr Bakr au temps des premier Urtukides*, **j.A. CCXXVIII**, 1935, s. 242) kaynak belirtmeden 29 Muharrem 539 (2 Ağustos 1144) tarihini veriyor. Krş. E. de Zambaur, **Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'historie de l'İslâm**, Hannover 1927, s. 228.

rekete geçti. Kara Arslan, Zengi'nin muhtemel bir saldırısına karşı Urfa Kontu II. Joscelin'e müracaat ederek kendisine yardım karşılığında, Gerger bölgesindeki Babalu Kalesini vermeyi teklif etti. Zengi ise bu sırada Kara Arslan ile ittifak halinde olan Âmid Kalesini kuşatmıştı.[553] II. Joscelin, Kara Arslan'ın yardım isteğini kabul ederek büyük bir kuvvetle Urfa'dan hareket etti.[554] Böylece Zengi'nin beklediği an gelmişti. Bölgede kurmuş olduğu, özellikle Harran'da yuvalanan[555] casus teşkilatı derhal durumu Zengi'ye bildirdi. Zengi bunun üzerine Âmid kuşatmasını kaldırıp hemen Urfa üzerine yürüdü.[556]

Zengi'nin öncü kuvvetlerin başında gönderdiği Hâcib Salâhaddin el-Yağısıyânî 28 Kasım 1144 tarihinde Urfa'ya geldi ve şehrin alınabilir durumda olduğunu bildirmesi üzerine de Zengi iki gün sonra bütün kuvvetleri ile Urfa önünde göründü.[557] Kan dökülmemesi ve şehrin tahrip olmaması için, haber gönderip teslim olmalarını istedi.[558] Şehirde kumandayı eline alacak yüksek rütbeli bir kumandan olmadığından, savunma işlerini Lâtin Başpiskoposu II. Hugue üslendi.[559] Yerli Süryanî halkın başkanı Piskopos Basilius bar Şumana, Ermenilerinki ise Katolikos Ananias idi. Bunlar haber gönder-

553 Bk. İbnü'l-Adîm, **Bugye**, s. 259. Bu sırada Âmid (Diyarbekir)'de Şemsülmülûk Mahmud b. Aygeldi (İlaldı) hüküm sürüyordu. Bk. M. H. Yınanç, "*Diyarbekir*", **İA III**, 605-626.

554 Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Miratü'z-Zaman**, Topkapı Sarayı Ahmed III. Ktp. 2907/13 B, I, 185.

555 Süryanî Mikhail (XVII, 2, trc. Chabot, III, 260). **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton, s. 281), Harran'da reis olan Caferoğlu Fazlullah'ın bütün casus şebekesini idare ettiğini ve Urfa'nın askerden boşaldığını bu zatın Zengi'ye haber verdiğini kaydetmiştir. İbnü'l-Adîm (**Zubde II**, 279 vd.) bunu aynen teyid etmekte ve bu şahsın adını şöyle vermektedir: Harran reisi, Cemâleddin Ebu'l-Meâlî Fazlullah b. Mâhân. Krş. İbn Vâsıl, **I**, 93, n. 3.

556 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 94-96; a.mlf., **al-Bâhir,** s. 68 vd.

557 Zengi'nin Urfa'yı kuşatmasının başlangıç tarihi olarak umumiyetle **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (s. 281)'nin verdiği bu 28 Kasım 1144 tarihi kabul olunmaktadır. Süryanî Mihail (III, 260) de kuşatma için aynı ay ve günü vermekte ise de, bunu bir yıl sonraya, 1145'e almaktadır ki, yanlıştır. Bu devreye ait haberlerinde, genellikle Süryanî Mihail'i izleyen Ebu'l-Ferec (**Tarih II**,, 378) ise kuşatma başlangıcını 12 Kasım 1145 olarak vermiştir. İslâm kaynakları kuşatma başlangıcını belirtmemişler. Yalnız İbn Vâsıl (I, 94), Zengi'nin kuşatma için Cümâdelulâ 539 (Ekim-Kasım 1144)'da yola çıktığını kaydetmektedir. Devre en yakın İslâm kaynağı olan İbnü'l-Kalânisî (s. 279) Urfa'nın fethi tarihini 24 Aralık 1144; İbnü'l-Ezrak (s. 279, n. 1) ise 23 Aralık 1144 olarak kaydettiğine ve İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil XI**, 94 ve **al-Bâhir,** s. 68) ile İbn Vâsıl (I, 94)'ın kuşatmanın 28 gün sürdüğünü belirttiklerine göre, **Anonim Süryanî Vekayinâmesi**'nin vermiş olduğu başlangıç tarihinin doğruluğunu kabul etmek makul görünüyor. Ayrıca bk. Segal, **Edessa**, s. 244.

558 Bk. İbnü'l-Esîr, **al-Bâhir,** s. 68 vd.;

559 **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), s. 282.

dikleri Antakya ve Kudüs'den yardım geleceğini ümit ederek teslim olma teklifini reddettiler.[560]

Şehrin teslimi reddedilince, Zengi Urfa'nın bütün etrafını kuşattı. Zengi'nin yanında hâcib el-Yagısiyânî Erbil ve Şehrizûr Hâkimi Zeyneddin Ali Küçük, Ergani Hâkimi Ebû Ali, Siverek ve civarı Hâkimi Bagusak (Vasak veya Bogos) oğullarından Emîr İsâ bulunuyordu. Şehrin güneyinde birçok Kürt ve Arap aşîretleriyle Haleb'den gelen yayalar, doğusunda ise Menbic emîri Hassân b. Gümüştekin yer almıştı.[561]

Urfa'nın etrafını tamamen kuşatıp, halkının dışarı ile bağlantısını kesen ve yanında her türlü kuşatma âleti ve mancınıklar getiren Zengi, şehrin surlarının dövülmesini emretti. Bunun yanında Haleb'den getirilen, surların zayıf ve altı kazılmaya müsait yerlerini bilen nakkablar kuzey suru altına lağımlar kazmaya başladılar. Bu arada Urfa halkı da şehrin içinde mukabil lağımlar açmış, fakat bu yoldan saldırıyı önlemeye muvaffak olamayınca, Müslümanların altını kazdıkları sur kesiminin karşısına ikinci bir sur inşa etmeye başladılar. Kuşatma dört hafta kadar sürdü ve Urfa'nın kuşatıldığı her tarafda duyuldu. Joscelin derhal şehrin yardımına koşmayı düşündü ise de, buna cesaret edemedi ve Tell-Bâşir'e çekildi[562]. O'nun Antakya ve Kudüs'den beklediği yardımlar da gelmedi[563]. Kazılan lağım iki burc arasında surların altına kadar ilerlemiş ve içi ahşap desteklerle emniyet altına alınmıştı. Bu şekilde surun bir kısmının yıkılacağını anlayan Zengi, şehre tekrar haber göndererek halkı uyardı. Kendisinin göndereceği iki rehineye karşılık, onların da kendi yanına iki adam göndererek açılan lağımı görmelerini ve gerçeği anladıktan sonra şehri teslim etmelerini teklif etti. Ancak Urfalılar inşa ettikleri yeni surun kendilerini korumaya yeteceğini ve Frank yardımının yetişeceğini ümid ederek Zengi'nin bu teklifini de reddettiler. Artık Zengi için yapılacak bir şey kalmadığından, istemeyerek lağımlara yığılmış olan yanıcı maddelerin tutuşturulmasını emretti.[564] Münâdiler, bütün orduya sur yıkılır yıkılmaz saldırmalarını, şehrin üç gün süre ile yağma edilmesine izin verildiğini ilân etti-

560 Süryanî Mikhail, XVII, 2, trc. Chabot, III, 260.

561 **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), s. 281 vd.

562 Bk. İbnü'l-Esîr, **al-Bâhir,** s. 69.

563 Röhrich (s. 236, n. 4) kaynak vermeden, prinkepsin bu sırada belki de İstanbul'da bulunduğunu, yazmaktadır. Cahen (**La Syrie du Nord,** s. 370, n. 6) bu fikre katılmıyor.

564 **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton, s. 283).

ler. 24 Aralık 1144 günü altı kazılan sur kesimi, kesif ve dumanlarını müdafîlerin yüzüne püskürten ateşin etkisiyle çöktü. Bu surun arkasına inşa edilen ikinci surun, iki kanattan da kısa kaldığı görüldü. Burada ortaya çıkan gedikten geçen Türk kuvvetleri, savunmayı kısa bir sürede kırarak şehre girdiler.[565] Fethin ilk saatlerinde kılıçla alınan şehirlerin aldığı tahribattan Urfa'nın da nasibini aldığı bellidir.[566]

Türklerin şehre girdiklerini ve surlar içinde dayanmanın artık faydasızlığını gören halkın panik halinde iç kaleye sığınmaya çalıştığı, fakat savunmayı yöneten Başpiskopos Hugue daha önce kendisi izin vermeden iç kale kapılarının açılmaması emrini verdiğinden, halkın kapı önünde sıkıştığı ve arkadan gelen Türklerin baskısı ile birbirini ezdiği ve bu yüzden ölenlerin sayısının daha da arttığı anlaşılıyor. İç kale önünde ölenler arasında Başpiskopos da bulunuyordu.[567] İslâm kaynakları da yerli müelliflerin verdiği bilgileri doğrulamakta ve tamamlamaktadırlar. Zengi şehre girdikten sonra, böyle büyük ve güzel bir şehrin tahribinin uygun olmayacağını düşünerek, münâdilerle askerlerine aldıkları esirleri serbest bırakmalarını, elde ettikleri ganimet ve eşyayı da sahiblerine geri vermelerini ilân ettirmiş ve askerler de bu emre uymuşlardır.[568]

Yapılan görüşmeler sonunda iç kalede bulunanlar da 26 Aralık 1144 günü amanla teslim olmuştur. Zengi'nin idam ettirdiği 100 kadar Frank dışında[569] hemen bütün Urfa halkı yerlerinde bırakılmış ve Zengi bundan sonra yeniden şehrin imarına başlamıştır. İç kaleyi teslim almak üzere gönderilen Hâcib Salâhaddin el-Yağısiyânî, Süryanî metropolitinden, yeni efendilerine karşı dürüst davranacaklarına dair yemin istemiş ve O'na, "*Hepiniz iyi bilirsiniz ki, bize mukavemet ve peygamberimize küfür etmekle ölümü hak ettiniz. Buna rağmen size iyi davranacak ve esir olanlarınızı serbest bırakacağız. Bu şehrin Müslümanlar idaresinde asırlarca*

565 İbnü'l-Kalânisî, 279; **Anonim Süryanî Vekayinâmesi,** trc. Tritton, s. 284.

566 Urfalı Mateos, s. 297; İbnü'l-Kalânisî, 279; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 95; a.mlf., **al-Bâhir**, s. 69; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 279; İbn Vâsıl, I, 94. Krş. Segal, **Edessa**, s. 245-246.

567 Süryanî Mikhail, XVII, 2, trc. Chabot, III, 262; **Anonim Süryanî Vekayinâmesi,** trc. Tritton, s. 284; Willermus Tyrensis, XVI, 5, trc. Kausler, s. 407.

568 İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil XI**, 95; a.mlf., **al-Bâhir,** s. 69. Krş. İbnü'l-Kalânisî, 280; İbnü'l-Adîm, **Zubde II**, 279.

569 Bk. **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), s. 286.

nasıl bir payitaht kadar mamur olduğunu da bilirsiniz. Şimdi ise, son 50 yıllık Frank işgali şehir ve etrafını harabeye çevirmiştir. Efendimiz size iyi muamele edecektir. Barış içinde ve onun hâkimiyetine sığınarak yaşayınız ve onun hayatı için dua edinîz" demiştir.[570] Yerli halkın kiliselerine dokunulmamış, ibadetleri serbest bırakılmıştı. Sadece Franklara ait kiliselere el kondu ve bunların baş kilisesi hükümet sarayı haline getirildi.[571]

Urfa'nın fethi, Kontluğun varlığına henüz kesin bir son vermiş olmamakla beraber, Haçlılara vurulan en büyük darbe idi. Urfa'nın Hıristiyanlar için taşıdığı önem çok büyüktü.[572] Bunun yanında Haçlılar Urfa'yı bir askerî üs gibi kullanarak yarım asırdan beri el-Cezîre ve Suriye Müslümanlarına büyük zarar verdiler. Bunu iyi bilen İslâm dünyası Urfa'nın fethiyle bayram etmekte ve bu fethin kahramanını alkışlamakta ve ünvanlara boğmakta idi. İbnü'l-Kalânisî O'nun için şu elkab ve ünvanları kullanmıştır:[573] Emîru'l-İsfehsalar el-Kebîr, el-Âdil, el-Müeyyed, el-Muzaffer, el-Mansur, el-Evhad, İmâdeddin, Ruknü'l-İslâm, Zahîru'l-Enâm, Kasîmüddevle, Muînü'l-mille, Celâlü'l-Ümme, Şerefü'l-Mülûk, Umdetü's-Selâtîn, Kâhiru'l-Kefere ve'l-Mütemerridîn, Kamiu'l-Müvahhidîn ve'l-Müşrikîn, Zaîmu Cüyûşi'l-Müslimîn, Meliku'l-Ümerâ, Şemsü'l-Me'âlî, Emîru'l-Irakeyn ve'ş-Şâm, Pehlivân-ı Cihân, Alp Gazi, Husrev-i İran, İnanç Kutluğ, Tuğrulbek, Atabek, Ebû Sa'îd, Zengi b. Aksungur, Nasîru Emîri'l-Mü'minîn.

Urfa'nın fethini Bedr Savaşı ile mukayeseye kadar giden İbnü'l-Esîr,[574] Zengi ve oğullarının tarihini yazan diğer müelliflerin de eserlerine aldıkları, Urfa'nın fethiyle ilgili

570 **Anonim Süryanî Vekayinâmesi** (trc. Tritton), s. 286.

571 Urfa'nın fehti İslâm ve Haçlı seferleri tarihlerinde müelliflerin şahsî tutumlarına göre anlatılmıştır. Bunlardan önemli gördüklerimiz şunlardır: G. Weil, **Geschichte der Chalifen III**, Mannheim 1851, 287 vd.; Röhricht, s. 232 vdd.; Stevenson, s. 150 vdd.; Grousset, **II**, 186 vdd.; Cahen, **La Syrie du Nord,** s. 368 vdd.; Runciman, **II**,(trc. Işıltan), 235 vdd.; A. Waas, **Geschichte der Kreuzzüge II**, Freiburg 1956, 105 vd.; H.A.R. Gibb, "*Zengi and the Fall of Edessa*", **A History of the Crusades I**, 19692, s. 449-462; Segal, **Edessa,** s. 243 vdd.; Elisseeff, *Nur ad-Din*, 377 vdd.

572 İbnü'l-Esîr (**al-Bâhir,** s. 66 vd.) Urfa'nın Hıristiyanlar nazarında en şerefli ve en büyük dinî merkezlerden biri sayıldığını Kudüs, Antakya, Roma ve İstanbul'dan sonra geldiğini belirtir. Krş. F. Işıltan, **Urfa Bölgesi Tarihi**, s. 18, 26.

573 Bk. İbnü'l-Kalânisî, 284.

574 Bk. İbnü'l-Esîr, **al-Bâhir,** s. 66.

bazı kerametlerden de bahsetmiştir.[575]

Zengi, Urfa'dan sonra bölgenin diğer şehirlerini de ele geçirdi. Önce Ocak 1145'te Seruc teslim oldu. Bu arada Fırat kavsi içinde kalmış olan muhtelif Frank kalelerinin de zapt olunduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonra Zengi, Frankların elindeki son kale olan Birecik'i kuşatmış, Birecik teslim olacağı sırada, Musul'dan gelen bir haber Zengi'nin kuşatmayı kaldırmasına sebep olmuştur. Musul'da şehrin idaresini üstlenmiş olan Nasîreddin Çakır bir iddiaya göre, Zengi'nin yerine geçmek isteyince, Irak Selçuklu Hükümdarı Mahmud'un oğlu Alparslan tarafından öldürülmüş ve bu küçük karışıklığı Zengi lehine neticelendirmişti. Ancak endişelenen Zengi, Birecik ku-

575 Bunlardan birkaçını buraya aktaralım:

"Bu, müslümanların şimdiye kadar görmedikleri büyük bir fetih idi; haberi her tarafa yayıldı... Salih ve velilerden bir çoğu buna şahit oldu ve bunlar birbirlerine fethi müjdelediler. Doğruluklarını bildiğim kişiler, Urfa'nın fethedildiği gün Şeyh Ebu Abdullah b. Ali... eşi-Şâfiî'yi gördüklerini söylediler. Bu zat büyük bir âlim olup dünyaya değer vermezdi ve kerametleri vardı. Anlattıklarına göre, Urfa'nın fethi günü zaviyesinden ve adamlarından bir müddet ayrılmış ve sonra onu hiç görmedikleri kadar sevinçli dönmüştü. Meclis esnasında "arkadaşlarınızdan birisi Zengi'nin Urfa'yı fethettiğini ve kendisinin de bu fetihte hazır bulunduğunu söyledi" dedi. Sonra " Ey Zengi, bugünden sonra yaptığın şey sana zarar vermeyecek" diyerek bu sözü defalarca tekrarladı. Bu günü kaydettiler ve gerçekten Urfa'nın fethi günü olduğunu anladılar. Daha sonra fethe katılmış olan askerlerden bir grup şeyhin yanına gelerek, O'nu sur üzerinde tekbir alırken gördükleri zaman şehrin fethedileceğine kanaat getirmiş olduklarını söylediler. Şeyh, fetihte hazır bulunduğunu inkâr ediyor, onlar ise O'nu görmüş olduklarında ısrar ediyorlardı.

Ahbar ve ensab ilminde en büyük bilginlerden birisi şöyle dedi: Urfa fethedildiği sırada Sicilya hükümdarı (Roger II.) yanında Magrib Müslüman âlimlerinden birisi bulunuyordu. Bunun adını bana söyledi, ama unuttum; işte bu âlimi kral yanında bulundurur, O'na hürmet eder ve onu, yanındaki Hristiyan ruhanîlerden üstün tutardı. Urfa'nın fethi sırasında bu kral Kuzey Afrika'ya bir ordu göndermiş, orasını talan ettirerek esirler almıştı. Bu haberin krala bildirildiği sırada Mağribli âlim de yanında bulunuyordu ve uyuklar durumda idi. Kral onu uyandırarak, "Ey fakih! Bizim adamlarımız müslümanlara şunları şunları yapmışlar. Muhammed onlara niçin yardım etmedi?" diye sordu. Maribli bilgin "Muhammed o sırada Urfa'nın fethinde hazır bulundu" cevabını verdi. Orada bulunan Hristiyanlar bu söze güldüler. Fakat kral onlara " Gülmeyiniz, Tanrı'ya and içerim ki, bu adam bu sözü uydurmadı", dedi... Kısa süre sonra Sicilya'ya Urfa'nın müslümanlar tarafından fethi haberi geldi.

Salih kimselerden birisi şunu anlattı: İmâmeddin Zengi'yi şehid edildikten sonra rüyamda gayet iyi durumda gördüm ve O'na "Allah sana ne yaptı" diye sordum; Zengi "Beni affetti" dedi. Ne sebeple diye sorunca da "Urfa'nın fethi için" cevabını verdi."

İbnü'l-Esîr, **al-Bâhir**, s. 66 vd.; Ebû Şâme, Kitabü'r-**Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn al-Nûriye ve's-Salâhiye I**, Kahire 1287, 37.

şatmasını kaldırarak Musul'a dönmeyi uygun bulmuştur[576].

İmadeddin Zengi'nin Musul'a gidişini fırsat bilen Joscelin II., Urfa Ermeni ahalisi ile bağlantı kurarak, şehri tekrar Frank hâkimiyetine sokmaya çalıştı ise de, Urfa Valisi Zeyneddin Ali Küçük bu komployu haber alarak Haçlı plânlarını önlemiştir[577].

Urfa'nın ve Fırat kavsi içinde kalan Kontluğun kale ve şehirlerinin zaptı, Joscelin II.'yi, hâlâ Urfa Kontu unvanını muhafaza etmesine rağmen Fırat'ın batısında kalan Suriye ve Toroslardaki arazi ile yetinmeye zorlamıştı. Tell-Bâşir'i merkez edinen Joscelin'in elinde yine de oldukça önemli ve verimli müstahkem kale ve şehirler bulunmaktaydı. Kuzeydeki Baudouin de Marés'in başında bulunduğu Maraş Senyörlüğü de O'na tâbi idi. Güneye doğru, Samsat, Birecik, Ayntâb, Dülük ve Râvendân da elindeydi. Ancak batısındaki Antakya Prinkepsliği ile ilişkileri gittikçe kötüleşmekteydi.

1146 yılında Zengi, Dımaşk'a taarruz etmeden el-Cezire'deki kuvvetleriyle irtibatını emniyete almak için, Haleb bölgesinin eski sahibi Ukayloğullarından Malik b. Sâlim'e ait olan Caber Kalesi'ni ele geçirmeye çalıştı. Ancak güçlü bir mukavemetle karşılaştı. 15 Eylül 1146'da Caber Kalesi sahibi ile anlaşan kendi köleleri tarafından öldürüldü[578]. Zengi'nin ölümü ülkesi içerisinde karışıklıklara neden olmamış ve hâkimiyetindeki topraklar iki oğlu Seyfeddin Gazi ile Nureddin Mahmud arasında paylaşılmıştır. Ama yine de bu durumdan faydalanmak isteyen Joscelin II, 1146 Ekim ayı sonlarında, vassalı olan Maraş ve Keysun Senyörü Baudouin ile birlikte küçük bir kuvvetle Urfa önüne gelir. Daha önce Urfa'nın Ermeni ahalisiyle anlaştıklarından şehre kolayca girerler. Zengi'nin Urfa'yı fethettiği zaman, tüm gayr-ı müslim Urfa halkına göstermiş olduğu âlicenaplığı pek çabuk unutmuş olan Ermeniler, eski efendilerine Urfa'nın kapılarını yeniden açtılar. Ancak Joscelin'in hareketini Halebliler fark etmiş ve Urfa'daki garnizonu uyarmışlardı. Bu nedenle şehrin iç kalesinde bulunan Türk garnizonu hazırlıklıydı. Franklar bütün uğraşlarına rağmen içkale-

576 İbnü'l-Kalânisî, 280; Süryani Mikhail, XVII, 3, trc. Chabot, III, s. 267 vd.; **Anonim Süryani Vekayinamesi,** trc. Tritton, s. 286; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil XI**, s. 66 vd., a.mlf., **al-Bâhir,** s. 71; Ebu'l-Ferec, , **II**, s. 380; Cahen, s. 370, not 8 ve s. 386

577 Bkz. İbnü'l-Kalânisî, 282 vd.; Süryani Mikhail, XVII, 3, trc. Chabot, III, s. 267 vd.; **Anonim Süryani Vekayinamesi,** trc. Tritton, s. 289.

578 İbnü'l-Kalânisî, 284 vd.; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil XI**, s. 71 vd.; a.mlf., **al-Bâhir,** s. 73 vd.; İbnü'l- Adîm, II, s. 281 vd.

yi zaptedemediler Joscelin'in şehre gelişinin beşinci gününde Nureddin Haleb'den, Savar'ın Türkmen güçleri ile Urfa önüne ulaşmıştı. Joscelin bu güce karşı koyamayacağını düşünüp kaçmayı denedi. İçkalede bulunan kuvvetleriyle Nureddin'in Türk kuvvetleri arasında kalan Joscelin ve beraberindekiler önden ve arkadan sıkıştırılıp hemen bütünü ile imha edildiler. Joscelin II yaralı olarak kurtuldu ve Samsat'a sığındı. Maraş ve Keysun Senyörü ise öldü (3 Kasım 1146)[579].

Urfa'nın Hiristiyan ahalisi kendi kaderini kendisi tayin etmiş ve yok olmuştu. Haçlı hareketinin İslâm aleminde yarattığı reaksiyon aşağı yukarı 35 yıllık (1110-1144) sistemli bir mücadeleden sonra el-Cezire'nin Fırat kavsi içinde kalmış olan bölgesini, eski halkından büyük ölçüde arınmış olarak kurtarmış bulunuyordu. Bölgenin Selçuklu fethi ile başlamış olan Türkleşme hareketi, yaklaşık yarım asırlık bir aradan sonra, 1146'da Türk Hükümdarı Nureddin Mahmud'un Urfa'yı tekrar ele geçirmesiyle hızlandı ve Urfa Türk Yurdunun ana parçalarından biri oldu.

2. Sosyo Kültürel ve İdarî Yapı[580]

18 Temmuz 1100 tarihinde ölen Godefroi de Bouillon'un yerine 11 Kasım 1100 tarihinde Urfa Haçlı Kontluğu'nun kurucusu olan Baodouin de Boulogne'nin Kudüs Krallığı'na getirilmesi, ardından yeni kral Boulogne'nin, yakın akrabası olan Baodouin de Bourg'a, kendisine vasallık yemini etmesi şartıyla Kontluğu devretmesi, sözü edilen bu Haçlı devletçiğinin feodal statüsünü de belirlemişti. Buna göre Urfa Kontluğu ilk yıllarından itibaren Kudüs Kralına tâbi bir duruma geçti. Urfa'nın Kudüs Krallığı'na değil de, şahsen Kudüs kralına tâbi olması şeklinde belirlenen bu statüsü, bazı fasılalarla ınkıtaa uğramış olsa bile Kontluğun, Türkler tarafından ortadan kaldırılmasına kadar devam etmiştir[581]. Ez-cümle Urfa Kontu II. Joscelin'in son hâkimiyet yıllarında Antakya Princepsi'ni de kendisinin metbûu olarak tanıdığı görülmektedir. Urfa dışındaki diğer Haçlı teşekküllerinden Trablus Kontluğu, ilk Kudüs krallarını metbû tanımakla beraber, 1122 yılından itibaren bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Antakya Princepsliği ise farklı bir

579 Süryani Mikhail, XVII, 5, trc. Chabot, III, s. 264 vd.; **Anonim Süryani Vekayinamesi** (trc. Tritton), s. 292 vd.

580 Bu kısım Mustafa Korkmaz tarafından yazılmıştır.

581 Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)**, Ankara 1987, 2-3.

mahiyette olup, baştan beri hiçbir otoriteyi metbû olarak kabul etmemişti.

Haçlı Kontluğu döneminden kalan bir çeşme (Urfa Müzesi)

Feodal hiyerarşi içerisindeki yerlerine kısaca temas ettiğimiz bu Haçlı teşekküllerinden Urfa Kontluğu idarî sisteme ilişkin olarak diğerlerine göre pek az malumatı ihtiva etmektedir. Ezcümle Urfa kontlarının ısdar etmiş oldukları emirleri ve kanunları kapsayan vesikalar muhtemelen kaybolmuştur. Pek muhtemeldir ki, Urfa kontlarının da bütün büyük feodallerde olduğu gibi bir vasallar divânı mevcuttu. Kontluğun coğrafî bakımdan da farklılık arz etmesi yâni Hıristiyanlık dünyasının en uç ve ileri sürülmüş karakolu konumunda bulunması pek tabiî olarak idarî ve hukukî her türlü müessesenin gelişimine engel teşkil etmişti. Bizzat kont kendisini her taraftan çevrelemiş olan Türk beyleri gibi bir hayat tarzını sürdürmekteydi. Frank asıllı muhacirlerin sayısı az olduğu gibi, dirlik şeklindeki araziler de pek az idi. Kontluğun bürokratik işleri büyük ölçüde Bizans usullerine göre yetiştirilmiş Ermeni memurlar zümresine dayanıyordu. Hiç kesilmeksizin devam eden savaş hali Urfa kontunu normal bir idare tarzından çok daha sert ve müstebit davranışa ve tasarrufa zorlamıştı[582].

Kontluk döneminde Urfa'da Süryâni, Ermeni, Rum ve az sayıda Frank asıllı muhacirlerden oluşan bir Hıristiyan nüfus barınıyordu. Lâtinler de şehirde Antakya Latin Patrikliği'ne bağlı bir piskoposluk tesis etmişler; daha sonra bu piskoposluk başpiskoposluk haline gelmişti. Vaftizci Yahya Kilisesi, Lâtin cemaâtinnin kilisesi haline getirilmiş, bunun yanı sıra şehrin ortasındaki Aziz Stephanos, Aziz Toma ve muhtemelen Meryem Ana kiliseleri sözü edilen cemaatin ibadetlerine tahsis edilmişti. Franklar'ın hâkimiyetleri dö-

582 S. Runcimann, **II**, (trc. Işıltan), 255-256.

neminde şehirdeki Lâtin Kilisesi Başpiskoposu siyasî konjonktüre uygun olarak cemaatin sayısıyla hiçbir şekilde orantılı olmayan bir güce sahip olmuştu. Ez-cümle Bizans'ın siyasî otoritesinin tamamen ortadan kalktığı bu bölgelerde, Melkitler zor durumda bulunuyorlardı. Çünkü Franklar, Yunanlılar'ın Lâtin Kilisesi'nin otoritesini kabul etmeleri hususunda ısrar ediyorlardı. Melkitler, sözde Lâtinlerden bağımsız olan iki monofizit grup yani Ermeni ve Yakubîler'le de iyi ilişkiler içerisinde bulunmaktan uzaktılar. Çünkü bu iki grubun Bizans Kilisesine olan nefret ve güvensizlikleri hâlâ devam etmekteydi.

Bu dönemde Urfa'da Melkit bir piskopos yoktu. Ancak az sayıda da olsa cemaatleri varlıklarını sürdürmekteydi. Bunların ibadet ettikleri kiliseleri, meşhur Ayasofya Kilisesi'ydi. Mensupları arasında bulunan Abdülmesih, dönemin ünlü filozoflarındandı.

Bizans hâkimiyeti döneminde bölgede kullanılan Serta alfabesiyle yazılmış muhtemelen 1118-1119 tarihli bir Melkit kitâbesi Urfa yakınlarında bulunmuştur[583]. Ermeniler'e gelince, şehrin zenginlerinden bazılarıyla Urfa ve bölgenin diğer şehirlerinden çoğunun yöneticilerinin Ermeni oluşu bu topluluğun itibarını yükseltmiş olmakla beraber, söz konusu yöneticilerin ırkî olarak Ermeni olmalarına karşılık, Ermeni Kilisesi değil de Bizans Kilisesi mensupları arasında bulunmaları hususu dikkati çekmektedir. Bunun sebebi, muhtemelen Urfa'da nüfuslarının azlığını göz önüne alarak, siyasî açıdan Bizans'ın desteğini elde etmek düşüncesi olmalıdır. 1098'de Hetum oğlu Toros'un iktidarını kaybetmesi ve Baudouin de Bourg'un civar beyliklerdeki Ermeni prenslerini yavaş yavaş ortadan kaldırmasıyla beraber, hem dinî ve hem de etnik bir grup olarak topluluğun üstünlüğü azaldı. Urfa'daki Ermeniler de bu gelişmelerden etkilenerek ferdî davranışlara yöneldiler. Özellikle Baudouin'e karşı aralarında güvensizlik oluştu. Ancak Courtenay hanedanı zamanında şehrin Ermenileri Urfa kontlarıyla dostane münasebetler tesis ettiler[584].

Urfa aynı zamanda bir Ermeni başpiskoposluk merkeziydi. Bu başpiskoposluğun kilisesi "Aziz Efemiya (Efraim) Kilisesi"ydi. Yakın zamanlara kadar Urfa surlarının dışında Aziz Efraim'in mezarının yanındaki bir Ermeni kilisesi mevcuttu. "Kutsal Havariler Kilisesi" adıyla anı-

583 Segal, **Edessa**, 237-238.

584 Segal, **Edessa**, 238; Steven Runcimann, **II**, (trc. Işıltan), 269-270.

lan kilise bir başka Ermeni kilisesiydi. Bu kilisede muhafaza edilen Varag'ın Kutsal Haç'ıyla, Meryem Ana resmi 1092 yılında Philaretos'un nüfuzuyla Maraş Metropoliti olan Paulus tarafından Urfa'ya getirilmişti.

Monofizit Mezhebi'nde oldukları halde bu dönemde çok sayıdaki Ermeni piskoposun Papalığın yüksek ruhanî hâkimiyetini kabul etmeleri, hatta bunlardan birkaçının Lâtin Synodlarına katılarak Ortodoks doktrininde mevcut olup da bir türlü affedemedikleri hususları, bu defa Lâtin doktrini boyası altında müşahede ettiklerinde afv ve müsamaha gözüyle görmeleri[585], Monofizit akideye sadakatsizliğin tezahürleridir. Bu tavırlardan pek tabiî olarak Urfalı Ermeniler de etkilenmiş olmalıdır.

Bu dönemde Urfa'da yaşayan bir başka Monofizit topluluk Yakubîler adıyla da bilinen Süryanîler'dir. Urfa Kontu I. Joscelin zamanında şehrin yönetimi Yakubîler'den Mihail bar Şumana isimli birine tevdî edilmişti. Ancak bu husus Yakubîler'in şehir içinde önemli mevkide bulundukları anlamına gelmemektedir. Nitekim onlar ahali içindeki sosyal tabakalaşmanın en aşağı kademesinde yer alıyorlardı. Buna karşılık onlar sayıca şehir ve civarında en önemli dinî cemaati meydana getirmekteydiler. Yakubîler, muhtemelen Haçlı hâkimiyeti döneminde başta kullanılan büyük kiliselerden Aziz Theodor ve Meryem Ana kiliseleri olmak üzere birkaç kiliseye sahip idiler. Meryem Ana Kilisesi'nin tamamen Urfa dışından gelen ve bunlar arasında şehrin ileri gelenlerinden birkaç kişinin de bulunduğu görevlileri hariç tutulursa, Yakubî piskoposların gömüldüğü diğer ana kiliseye yani Aziz Theodor Kilisesi'ne mensup olanlar, oldukça yoksul kimseler olmalıdırlar. Çünkü onlar işçiler, bahçıvanlar ve Urfa'ya yerleşmiş olan "ovalardan gelen insanlar" olarak vasıflandırılmışlardı[586]. Haçlı Kontluğu döneminde Urfalı Yakubîler yeni siyasî gücün bağlı bulunduğu Lâtin Kilisesi'nin tesirine açık hale gelmişlerdir. Bu hususu olayların kronolojik seyrinden de izlemek mümkündür. Ezcümle 1100-1101 yıllarında Antakya Yakubî Patriği Athanasios ile yeni seçilen Urfa Yakubî Metopoliti Vasil arasında başlayan anlaşmazlık ve münakaşaya Antakya Lâtin Patriği Bernard'ın müdahalesi, Yakubî patriğinin üzerinde baskı kurmak ve sindirmek şekline bürününce, bundan etkilenen Urfalı Yakubîler, büyük üzüntü içine düşmüşlerdi. Bu-

585 Segal, **Edessa**, 239; Steven Runcimann, **Haçlı Seferleri Tarihi II.**, 270.
586 Segal, **Edessa**, 239-240.

nun üzerine Melkit Filozof Urfalı Abdülmesih'in tavsiyesiyle Antakya Prensi Roger'e başvuran Athanasios, kendisini müşkül durumdan kurtaran sonucu almıştır. Nitekim Roger, Bernard'a Süryanîler üzerinde herhangi bir tasarruf yetkisinin olmadığını hatırlatmış ve O'nu azarlamıştı. Ancak Vasil'i destekleyen Kont Baudouin'in Urfalı Yakubîler üzerindeki baskısı sürüyordu. Bu yüzden bir kısım Yakubîler, Latin âyinlerine katılmak ve çocuklarını Lâtin kiliselerinde vaftiz ettirmek alışkanlıkları edinmişlerdi. Yakubî Patriği Athanasios'un, 1130 yılında ölümüyle patriklik alâmetlerini eline geçiren Urfa Kontu Joscelin, yeni patrik seçiminde de başrolü oynadı. Böylece Yakubî cemaat içinde güç, kaynakların kötü insanlar diye nitelendirdikleri kişilerin eline geçti. Yakubîler, yalnızca kendi aralarında değil diğer Hıristiyan mezhep mensuplarıyla da çekişme halinde idiler. Ez-cümle 1102 yılına kadar Kadıköy Konsili'ne karşı çıkan Ermenilerle ittifak halinde bulunan Yakubîler, bu tarihten itibaren Melkitlerin yanında yer aldılar. Urfalı Mateos'a göre onların bu davranışları korkularından ileri geliyordu[587].

587 Segal, **Edessa**, 241-243.

VIII. ZENGİLER DÖNEMİ

1. Siyasî Tarih

Cmâdeddin Zengi'nin ölümünden sonra toprakları oğulları arasında bölüşüldüğünde Suriye'deki topraklar Nureddin Mahmud'un, el-Cezire'dekiler de I. Seyfeddîn Gazi'nin uhdesinde olacaktı[588]. Ancak el-Cezire bölgesinde yer aldığı halde Joscelin'in Urfa'yı yeniden ele geçirme teşebbüsünde bulunduğu sırada Urfa'nın müdafaasına Nureddin'in koşması, şehri yeniden ele geçirmesi, bunun yanı sıra onun emrindeki düzenli Halep birlikleri dışında Kuzey Suriye'ye göç etmiş bulunan ve kendilerine yörük denilen Türkmen kabilelerinin de desteğine sahip olması sayesinde Urfa'ya vâki olabilecek herhangi bir saldırı sırasında 10.000 atlıyı muharebe meydanına çıkarabilecek güce erişmesi[589] gibi hususlar, ileride de görüleceği üzere bu iki Zengi kardeşler arasında el-Cezire Bölgesinin hâkimiyeti hususunda gizliden bir rekabetin başladığına da işaret etmektedir. Diğer taraftan Hıristiyan ahalisinin katliamı ile neticelenen II. Joscelin'in yeniden ele geçirme teşebbüsünden sonra, Urfa'nın kesin olarak kaybedilmesi, Batı'da büyük bir akis meydana getirerek II. Haçlı Seferi'nin düzenlenmesinde başlıca âmil olmuştur. Nitekim 1147'de Alman İmparatoru III. Conrad ile Fransa Kralı VII. Lui'nin beraberce sevk ve idâre ettikleri II. Haçlı Seferi, orduları daha Macaristan'dan geçerken açlıktan ve salgın hastalıklardan dolayı büyük bir zayiata uğramış, buna Anadolu'dan geçiş sırasında uğranılan mağlubiyetler meyanında zayiatlar da eklenmiş, neticede çok az bir kuvvet Filistin'e ulaşabilmiştir[590].

Haçlıların beklenenden çok daha az sayıda olmaları, Nureddin Mahmud'u öncelikle Dımaşk'ı hâkimiye-

588 C.E. Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi**, (çev. E.Merçil-M.İpşirli), İstanbul 1980, 154.

589 H.A.R.Gibb, "*The Career of Nur-ad-dîn*", **A History of the Crusades, Vol. I**, (ed. M.K. Setton) Philadelphia 1955, 513-527'den çeviren K. Yaşar Kopraman, "*Nureddin'in Faaliyetleri*", **Tarih Araştırmaları Dergisi IV/6-7**, Ankara 1966, 506.

590 M.Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 296; C. Brockelmann, **İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, 208.; H.A.R. Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 506; Bu hususla ilgili geniş bilgi için bkz. Steven Runcimann, **Haçlı Seferleri Tarihi II**, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1987, 205-233.

ti altına almaya yöneltti. Ancak Atabeg Abak'ın veziri Mu'ineddin Üner'in idâresindeki Dımaşk'ın ilk safhada alınması mümkün olmayınca, bu defa Üner'le anlaşma yapan Nureddin'in beraberce Suriye'deki Franklar üzerine gittikleri görülmektedir. El-Ruj Vadisinde karşılaşan hasımlardan Antakya Prinpecpst'i Raymond'a bağlı kuvvetler büyük bir hezimete uğramışlar ve Raymond da muharebe meydanında ölmüştü (29 Haziran 1149).

Nureddin Mahmud'un Antakya Prinkepsi Raymond de Poitiers'ye karşı 1149 yılında kazandığı zafer.

Nureddin'in hâkimiyetinin ilk zamanlarında Franklar'a karşı kazanılan bu başarı Müslüman Suriye tarihinde bir dönüm noktası kabul edilmiştir. Buna, Onun ilk işleri arasında sayılan idâresi altındaki Rafizîleri zapt-u rapt altına alma teşebbüsleri de eklenmelidir. Suriye'deki Haçlılara karşı kazanılan başarılar aynı yıl El-Yağısiyanî'nin kuvvetleriyle yeniden birleşen Zengiler'in, Efâmiye'yi muhasara sonucu almaları daha sonra kuzeye yönelen Nureddin'in Antakya ile bir mütareke yapıncaya kadar Harim'i ve Âsi'nin doğusundaki kaleleri ele geçirmesiyle devam eder. Görüldüğü üzere Nureddin'in zihninde Suriye'nin Haçlılar tarafından zaptedilen bölgelerinin kurtarılması ön plânda gelmekle beraber, bazı idarî değişikliklerin tesiriyle Suriye ve el-Cezire'deki yegâne hâkimiyetine mani gördüğü Müslüman emirleri bertaraf etmek iradesinin, bazen bu birinci ile yer değiştirdiği müşahede olunmaktadır. Söz konusu idarî değişimler 28 Ağustos 1149'da Dımaşk hâkimi Üner'in, 6 Eylül 1149'da da Musul hâkimi Seyfeddin Gazi'nin ölümleriyle ortaya çıkan yeni durumdur. Bunlardan faydalanarak Musul'a hâkim olmak üzere hareket eden Nureddin, emir ilan edilen küçük kardeş Kutbeddin Mevdud'la tam savaşa tutuşacağı sırada Musul vezirinin, kardeş kavgasını önlemek üzere araya girerek Sincar'ın Nureddin'e terkine karşılık, Humus ve Rahbe'nin Kutbeddin'e bırakılması teklifinin hayata geçirilmesiyle, Zengi Atabeyliği'nin Musul kolunu hâkimiyeti altına alma arzu-

sunu gerçekleştiremez[591]. Ancak yeni Musul emiri Kutbeddin'in, Nureddin'i metbû olarak tanımış olduğu anlaşılmaktadır[592].

Diğer taraftan Dımaşk'taki idarî değişiklikten bu defa burayı hâkimiyeti altına almak yolunda faydalanmak istediği anlaşılan Nureddin, bunun için Dımaşk emiri Mücîreddin Abak'tan Franklar'ın saldırılarını önlemek veya Gazze ve Askalan'ı kurtarmak bahanesiyle iki defa yardım kuvveti istemekle plânını uygulamaya başlar. İsteklerinin reddi üzerine emiri tehdit eden Nureddin, şehre girmemek şartıyla emirliğini metbû olarak tanımayı kendisine kabul ettirir (1150)[593].

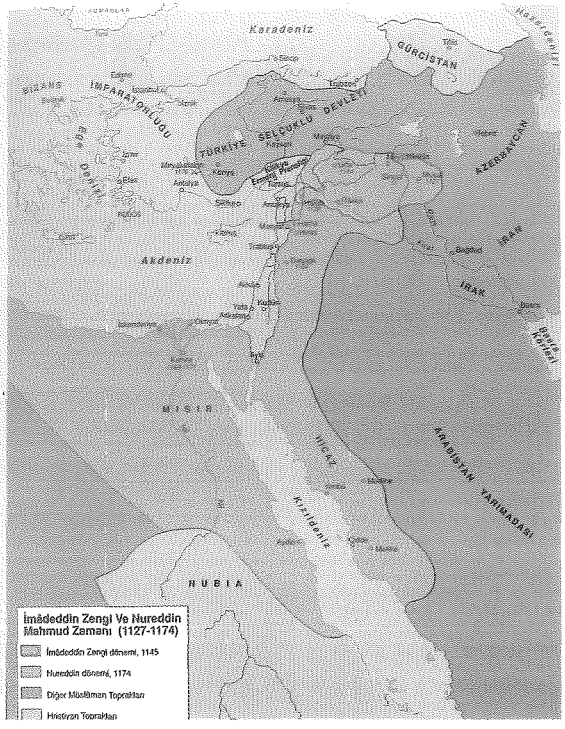

İmadeddin Zengi ve Nureddin Mahmud döneminde bölgenin durumu.

El-Cezire ve Suriye'deki emirlikleri hiç olmazsa tâbileri arasına aldıktan sonra Tell-Bâşir arazisine akınlar yapan Nureddin'in bu defaki hedefinin Urfa Kontluğu'nun Urfa dışındaki diğer şehirlerini ele geçirmek olduğu istidlâl edilebilir. Ez-cümle Urfa Kontu II Joscelin Urfa'yı kaybettikten sonra daha çok Tell-Bâşir'de ikâmet ediyordu. Urfa ile Antakya Princepsliği arasında bağlantılı bulunan ve dolayısıyla stratejik önemi haiz olan bu şehrin alınması hem Urfa'nın güvenliğinin sağlanması ve hem de Kontluğun diğer şehirleri-

591 H.A.R.Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 508-509

592 Steven Runcimann, **Haçlı Seferleri Tarihi II**, 281; İbn Şeddad'a göre 1149'da Seyfeddin ölüp yerine kardeşi Kutbeddin Mevdud geçince, Nureddin Mahmud'la yaptığı anlaşmaya göre Harran Nureddin'de kalacak şekilde, Harran'la Sincar'ı trampa ettiler. Bkz. **Ümeraî-ş-Şam ve'l-Cezire III**, 54-57'den naklen R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 20.

593 H.A.R.Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 509; Steven Runcimann, **Haçlı Seferleri Tarihi II**, 281.

nin ikmal yollarının bir bakıma kapatılması için önemliydi.

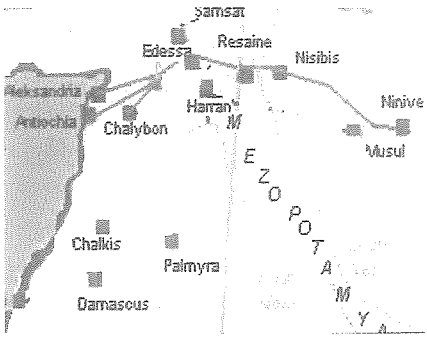

Bölgenin ikmal yollarını gösteren harita

Ancak bu şehrin alınması ilk bakışta pek kolay gözükmemektedir. Çünkü cesaretli olduğu kadar siyasî misyon sahibi olduğu anlaşılan Urfa Kontu II. Joscelin, daha önce 1149'da Nureddin'in, Ayıntâb, Tell-Bâşir ve Azâz bölgelerine gönderdiği kuvvetleri Ayıntâb yakınlarında mağlup etmiş, hatta silahdârını da esir etmişti. Durumu öğrenen Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud da oğlu Kılıç Arslan ile beraber harekete geçmiş, önce Maraş'ı almış,daha sonra Tell-Bâşir önüne gelerek Joscelin ile karşılaşmış, ancak Kont savaşa cesaret edemeyerek geri dönmüş, daha sonra da tâbiiyet arz etmişti[594]. Görüldüğü gibi siyasî şartlara göre stratejisini değiştiren Joscelin birçok defa hayatını kurtarmayı başarabilmiş, ancak sonunda bir tesadüf eseri yakayı ele vermişti. Ez-cümle 1150 yılı Mayıs başlarında Nureddin'e bağlı Türkmen birlikleri Tell-Bâşir arazisine akınlar yaptıkları sırada, şehirden çıkarak beraberindeki 200 atlı muhafız birliği ile bir Haçlı gemisini karşılamak üzere Antakya'ya gitmekte olan Joscelin ile karşılaştılar. Kısa süreli bir takipten sonra Türkmenler tarafından yakalanan Joscelin Haleb'e getirilerek, Nureddin'in huzuruna çıkarıldı ve 9 yıl boyunca hayatının sonuna kadar hapsedildi[595]. Jöscelin'in yakalanması Nureddin Mahmud Zengi'nin yanı sıra müttefiki olan Anadolu Selçuklu sultanını ve Mardin Artuklu hâkimini de harekete geçirdi. Bunlardan Mardin hâkimi Artuklu Timurtaş, Sümeysat ve Birecik'i çevresindeki kalelerle beraber ele geçirdi. Bu arada Nureddin'in kuvvetleri de bölgeye gelen Selçuklu Sultanı Mesud'a katılarak beraberce Tell-Bâşir'i muhasara altına aldılar. Şehrin Bizans İmparatoru Manuel'e teslimi üzerine muhasarayı kaldıran müttefik güçler, Antakya'ya çekilmekte olan Frank-Ermeni asker

594 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XI**, 137; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel, (Selçuklular Tarihi II)**, (yay. Ali Öngül), İzmir 2001, 17; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 177-178.

595 Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 387; H.A.R.Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 509; Coşkun Alptekin, **Dimaşk Atabeyliği**, İstanbul 1985, 150.

ve halkını sürekli saldırırlarla iyice bunalttılar. Nureddin 1150 Sonbaharı ve Kışında Tell-Hâlid, Kuris ve Ravendan'ı işgal etti. Sultan Mesud da dönmekte olduğu kuvvetleriyle Keysun, Behisni, Raban ve Merzban'ı ele geçirirken, O'nun kumandanı Menbiç hâkimi Hasan da, 1151 yılı başlarında Tell-Bâşir'i yeniden muhasara etti. Şehrin 12 Temmuz'da düşmesiyle Urfa Kontluğu'nun bütün izleri tarih sahnesinden silinmiş oldu[596].

Artuklular döneminden kalan gümüş sikkeler (Urfa Müzesi)

1151 yılında Franklar'la yeniden başlayan mücadele sonucunda Yahmur ve Antartus'u ele geçiren Nureddin, 1153 yılında Askalan üzerindeki baskıyı kaldırmak üzere Dımaşk hâkimi Abak'la beraber harekete geçerek Afis'i zaptettiler. Akabinde Banyas üzerine neticesiz bir sefer yaptılar. Buradan geri çekildikten sonra Askalan'ın Haçlı ordularının eline geçtiği, Dımaşk'ta da iç karışıklıklar çıktığı haberleri üzerine harekete geçen Nureddin, Dımaşk önlerine geldi. Zayıf bir mukavemeti bertaraf ettikten sonra şehre girdi (25 Nisan 1154). Abak teslim oldu. Kendisine Humus'ta bazı iktalar tevcih edildi. Henüz direnen Baalbek'in de 1155'te teslim olması üzerine Eyyûb, şehrin valiliğine getirilirken, kardeşi Şirkuh'a da Dımaşk'ın askerî kumandanlığı verildi. Aynı yıl I. Mesud'un ölümüyle beraber çıkan Selçuklu-Danişmendli mücadelesinden faydalanan Nureddin, kuzeye yönelerek Ayıntâb, Dülük ve Merzban'ı topraklarına kattı.

1159'da Bizans İmparatoru Manuel Komnen ile bir barış anlaşması imzalayan Nureddin, 1160'lı yıllarda Kılıç Arslan'ın, Danişmendli Yağısıyan ve Manuel Komnen'le uğraşmasından faydalanarak Maraş, Raban, Keysun ve Behisni'yi işgal ederek bu anlaşmadan önemli bir kazanç sağlamış oldu. Nureddin'in bu başarıları, eski Urfa Kontluğu topraklarıyla Müslüman Suriye'nin idâresi altında birleştirilmesini, bir başka ifadeyle Suriye ve el-Cezire'nin en kuvvetli Müslüman lideri haline gelmesini sağladı. Birkaç yıl içinde Şirkuh önderliğindeki kuvvetlerle düzenlenen üç sefer sonunda 1169'da Mısır'a hâkim olmasından sonra, 1170'de kardeşi Musul hâkimi Kutbeddin'in ölü-

596 H.A.R.Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 509; Steven Runcimann, **Haçlı Seferleri Tarihi II**, 276.

müyle bu defa Sincar, Rakka ve Musul'u da ele geçiren Nureddin, bu sonuncu şehir ve çevresinde yeğeni Seyfeddin'i vasalı olarak eski mevkiinde bıraktı[597].

H.A.R.Gibb, Nureddin'in daha sonra Kutbeddin adına Erbil'i idâre eden oğlu Gökbörü ve memluku Mücahideddin Kaymaz'dan bağlılık sözü aldıktan sonra, Yukarı el-Cezire şehirlerine kendi valilerini tayin ederek 1171'de Haleb'e döndüğünü ifade ediyor ise de, 1170-1171 yıllarında meydana geldiği anlaşılan bu tasarruftan pek muhtemeldir ki, Urfa hariç tutulmalıdır. Bu hususa açıklık getiren İbn Şeddad'a göre, Urfa'yı 1146-1167 yıllarında Nureddin tarafından vali olarak tayin edilen Kutbeddin Yînal idâre etmiş, Kutbeddin'in 1168'de Menbiç ve Necm Kalelerine tayininden sonra, Urfa'nın yönetimine, 1174 yılına kadar bu görevi ifa eden Emir Fahreddin Mes'ud ez-Za'ferânî getirilmişti[598].

1173'te Maraş ve Behisni'yi alarak üstünlüğünü Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'a kabul ettiren ve el-Cezire, Müslüman Suriye ve Mısır gibi büyük bir ülkenin hükümdarı haline gelen Nureddin Mahmud, 15 Mayıs 1174'te yerine küçük oğlunu varis bırakarak Şam'da öldüğü sırada, durumdan faydalanmasını bilen yeğeni Musul hâkimi II. Seyfeddin Gazi, el-Cezire bölgesini Musul'a bağladı.

2. Sosyo-Kültürel ve İdarî Yapı

Fetihle beraber yani 1144'te İmâdeddin Zengi tarafından Musul Atabeyliği'ne bağlanan Urfa, O'nun 1146'da ölümü ve atabeylik topraklarının oğulları arasındaki taksimatından sonra, Nureddin Mahmud Zengi'nin Haleb merkezli atabeylik toprakları arasında yer aldı[599].

Gerek İmâdeddin Zengi gerekse oğlu Nureddin Mahmud zamanında Urfa'da valilik görevini ifâ eden kimselerin kimlikleri veya daha önceki görevlerinden hareketle onların hiyerarşideki yerlerini de tahmin etmek mümkündür. Buna göre 1144-1174 yılları arasındaki Urfa valileri ümerâ veya atabeylik sınırları içinde iskân edilmiş olan Türkmenlerin kumandanları arasından intihab edilmişlerdir. Bunlardan 1144-1145'te Urfa valisi olan Emir Zeyneddin Ali Küçük, daha önce Musul'da Atabey Zengi'nin nâibi ve kumandanlarından biriydi. Zengi, kendisini yanında

597 H.A.R.Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 510-518.

598 İbn Şeddad, **Ümeraî-ş-Şam ve'l-Cezire III**, 95-96; H.A.R.Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 518.

599 Coşkun Alptekin, *"Zengi"*, **İA XIII**, İstanbul 1986, 531-532.

bir kısım askerî kuvvet bulunduğu halde 1144'te Urfa valiliğine getirdiğinde, Urfa'nın imâr edilmesi ile herkese adaletle davranması gibi yükümlülüklerle mükellef kılmıştı[600]. Daha önceki görevlerinden hareketle O'nun yüksek ümerâ arasından intihab edildiğini söylemek mümkündür.

Zeyneddin'in Urfa valiliği görevinden ayrıldığı tarih tam olarak belli değil ise de, Zengi'nin Urfa'yı ziyaret ettiği 1145 yılı hasat mevsiminde, O'nun yerine şehrin valiliğine Aynü'd-devle'nin geçmiş olduğu anlaşılmaktadır[601]. Muhtemelen Aynü'd-devle, el Yarukî künyesiyle de bilinen Zengi'nin bu ikinci Urfa valisi, aynı zamanda Haleb dolaylarına yerleştirilen Türkmenlerin kumandanıydı[602].

1146 yılından başlayan ve ölüm tarihi olan 1174 yılında el-Cezire, Müslüman Suriye ve Mısır gibi geniş bir ülkenin sultanı haline geldiği dönem boyunca Nureddin Mahmud'un, Urfa'ya tayin ettiği valilerden ilki 1146-1168 yıllarında valilik yapan Kutbeddin Yınal'dır. Bilindiği üzere kendisi Urfa'dan sonra Menbic ve Necm kalelerine atanmıştı. Adı geçen bu vali her ne kadar emir unvanı almamış olsa dahi, ümerâdan biri olduğu söylenebilir[603].

Nureddin'in Urfa'ya tayin ettiği ikinci valisi ise 1168-1174 yıllarında aynı görevi ifâ eden Emir Fahreddin Mes'ud ez-Za'ferânî'dir[604]. Aldığı emir ünvanı, O'nun yüksek ümerâ arasından intihab edildiği hakkında bize bir fikir vermektedir[605].

İmâdeddin Zengi'nin 1145'te Urfa'yı ziyareti sırasında Ermeniler, Süryanîler ve Melkitler gibi dinî gruplardan önemli bir kesiminin şehirde ikâmet ettiği anlaşılıyor. Ancak O'nun aynı yıl ailesiyle beraber Rakka'dan getirdiği yaklaşık 300 Yahudi ailesini Urfa'ya yerleştirdiği de bunlara ilâve edilmelidir[606]. Sözü edilen

600 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XI**, 107; Coşkun Alptekin, **The Reing of Zangi (521-541/1127-1146)**, Erzurum 1978, 65, 88; aynı yazar **Dimaşk Atabeyliği**, 147, 205-206; Bundarî, **Zubdat al-Nusra va Nuhbat al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)**, 204.

601 J.B. Segal, **Edessa**, 248.

602 Bahaeddin Kök, **Nûruddin Mahmûd b. Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri**, İstanbul 1992, 129.

603 İbn Şeddad **Ümeraî-ş-Şam ve'l-Cezire III,** 95.

604 İbn Şeddad, **Ümeraî-ş-Şam ve'l-Cezire III,** 96.

605 İbn Şeddad, **Ümeraî-ş-Şam ve'l-Cezire III**, 95-96.

606 Segal, **Edessa**, 251.

aileler, Hıristiyanlara karşı Müslümanlarla işbirliği yapan aileler olup, II. Joscelin'i tekrar başlarında görmek isteyen Ermeniler'in çıkardığı isyân sonrasında, onlar arasından sürülenlerin yerine şehirde iskân edilmişlerdi[607].

Nureddin Mahmud Zengi'nin ilk yılında, bir başka ifadeyle 1146'da II. Joscelin'in Urfa'yı yeniden ele geçirmek teşebbüsünde bulunduğu sırada, şehrin Hıristiyan ahalisi ihanetlerinin bedelini ödemiş, geri kalanlar da esir edilmişti. 1234 yılına kadar gelen bir Anonim Süryanî Kroniğine göre, Türkler tarafından esir edilen kadın, genç ve çocukların sayısı 60.000'e baliğ olmuştu[608]. Bu rakamın ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtmeliyiz. Ancak, şehre yerleşen Türkler ve Yahudiler hariç tutulursa Nureddin Mahmud zamanında Urfa'daki Hıristiyan nüfusun bir hayli azaldığından söz edilebilir.

Urfa'nın kesin olarak alınmasıyla beraber başlayan yeni Haçlı harekâtına karşı mukabil bir hareketi başlatan Nureddin, İslâm ruhunun yeniden canlanmasında faydalı olabilecek bütün maddî ve manevî dinamikleri harekete geçirmek gereğine inanmıştı. Onun bu husustaki en önemli faaliyetlerinden biri, umumî efkârı birleştirmek düşüncesiyle başlamıştır ki, bu yolda edipler, şairler ve va'izlerden faydalanmak için medreseler, câmiler, sûfî tekkeleri inşa ettirmiştir[609]. Onun insanlar arasında beden sağlığı ile temizliğini gerçekleştirmek yolundaki diğer önemli faaliyetleri, bîmâristanlar ve hamamlar inşa ettirmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Bîmâristan, modern hastanenin Ortaçağ'daki benzeri olan bir müessesedir ki, burada hem hastalar tedavi ediliyor, hem de tıp öğrenimi veriliyordu[610]. Zengiler'e ait şehirlerdeki bu inşa ve imâr faaliyetlerinden Urfa'nın da nasibini aldığı anlaşılıyor. Ez-cümle Nureddin, Urfa'da da bir medrese ile Urfa Ulu Camiî'ni eski bir kilisenin yerinde inşa ettirmiş olup, bugünkü avlusunun kuzey duvarına bitişik durumdaki sekizgen gövdeli minaresi çan kulesinden bozmadır ve halen saat kulesi olarak kullanılmaktadır[611].

607 C.J.F. Dowsett, *"A twelfth Century Armenian Inscription at Edessa"*, **Iran and Islam**, Editör. C.E. Bosworth, Edinburgh University Press 1971, 199.

608 Segal, **Edessa**, 253.

609 H.A.R.Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 508.

610 Hişam Naşabî, *"Eğitim Kurumları"*, **İslâm Şehri**, Ed. R. B. Serjeant, (çev. Elif Topçugil), İstanbul 1992, 101.

611 Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı II.**, İstanbul 1973, 16-18; Bahaeddin Kök, **Nûruddin Mahmûd b. Zengi**, 164,175.

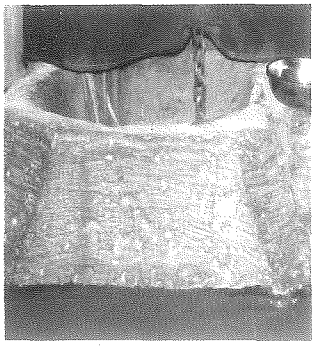

Ulu Cami ve Cami Kuyusu

Bîmâristana gelince, bânisi meçhul olmakla beraber Zengîler'den önce Urfa'da bir bîmâristan mevcuttu[612]. Buna ilâve olarak İmâdeddin Zengi tarafından bir yenisi yaptırılmak istenmiş, ancak teşebbüs âkim kalmıştır. Şöyle ki, Urfalı Hıristiyanların "Şehit Hekim" dedikleri Vasil bar Şumana'nın şehir dışındaki manastırında yer alan kuyunun sularının fil hastalığı, cüzzam ve damla hastalığına iyi geldiğine dâir rivâyetleri işiten Zengi, kendi ayaklarında da damla hastalığı olması nedeniyle sözü edilen kuyuya gelerek çektiği suyla ayaklarını yıkamıştı. Bir süre önce tahrip edilen ve geriye sunaktan başka bir şey kalmayan bu manastırın arazisi üzerine bahse konu sudan şifa arayanların istirahat edebilecekleri bir hastane yapılmasını emreden Zengi'nin kısa bir süre sonra ölümü, bu arzusunun gerçekleşmesine mâni olmuştu[613].

Bîmâristan dışında İslâm şehrinin fizikî plânında yer alan unsurlarından olan hamamın[614] derin bir geçmişi olmalıdır. Zirâ Kontluk döneminde Urfa ve dolaylarında yaşayan Hıristiyanlar, uzun zaman devam eden temasları sonucunda Müslümanlardan birçok hususta bilgi aktarmışlardı. Bunlar arasında hamamlarla, bazı hastalıkların tedavi usullerinin Batıya geçişi, Kontluk ve Zengiler dönemine rastlamaktadır[615].

612 Bahaeddin Kök, **Nûruddin Mahmûd b. Zengi**, 206-218.

613 Segal, **Edessa**, 250-251.

614 Nikita, *"Elisséeff"*, *"Fizikî Plan"*, **Islam Şehri,** 137.

615 Bahaeddin Kök, **Nûruddin Mahmûd b. Zengi**, 219.

IX. EYYÛBİLER DÖNEMİ

1. Siyasî Tarih

1180'de Seyfeddin'in ölümü ve yerine kardeşi İzzeddin Mesud'un geçmesiyle beraber el-Cezire'den başka Zengiler'in Diyârbekir bölgesinde de genişleme siyasetlerini sürdürmeleri, Mısır hâkimi olan Eyyûbîler'le karşı karşıya gelmelerine sebep oldu. Halep hâkimi el-Melik es-Salih'in 1181'de ölümü ve onun çevresindeki emirlerin Musullular tarafını tutmaları sayesinde, Haleb'in kontrolünün Musul hâkimi İzzeddin Mesud'a geçmesi bardağı taşıran son damla olmuş, böylece Salâhâddin bu şehri almaya karar vermiştir. Salâhâddin'in Mısır'dan çıkarak Haleb önlerine geldiği sırada Harran sahibi olup Musul hâkimiyle arası açılan Muzafferüddin Gökbörü'nün ordugâha gelerek Salâhâddin'i el-Cezire ve Musul'un fethine teşvik etmesi, gerekli yardımı yapacağını da bildirmesi üzerine Haleb'i kuşatmaktan vazgeçen Eyyûbî Sultanı, kendisine katılan Gökbörü ile beraber Fırat'ı geçti. Önce müstahkem bir kale olan Birecik Kalesi'ni kuşattı. Kale hâkiminin itaatini arz etmesi ve şehri teslim etmesinden sonra Urfa'ya yöneldi. Daha öncesinde Salâhâddin'in Haleb'e yapacağı muhtemel bir saldırıyı bertaraf etmek üzere hazırlıklarla meşgul olan Musul hâkimi İzzeddin, olup biteni haber alınca konaklamakta olduğu Dârâ'dan ayrılarak Musul'a döndü ve Urfa'yı savunmak üzere derhal buraya kuvvet sevk etti. Bu sırada yardım çağrısını kabul eden çevre emirlerinden Hısn-ı Keyfa Artuklu hâkimi Nureddin Muhammed b. Kara Arslan'ın katılmasıyla iyice güçlenen Salâhâddin Urfa üzerine yürüdü. Urfa'nın muhasarasıyla beraber şiddetli bir çarpışma başladı. Şehrin valisi Fahreddin Mesud ez-Za'ferânî şiddetli çarpışmanın uzamasından kaygılanarak savunmaya son verdi ve şehri Salâhâddin'e teslim etti. Daha sonra İçkale'ye hücum yapıldı. Kale dizdarı bedel olarak belirli bir mal karşılığında kaleyi Eyyûbî kuvvetlerine teslim etti. Urfa'nın alınmasından sonra şehrin yönetimi Harran hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'ye tevdi edildi (Eylül 1182). Böylece Urfa şehri ve çevresinde Eyyûbî hâkimiyeti başlanmış oldu[616].

---

616 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil Fi't-Tarih XI**, 383-384.; İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 96; H.A.R.Gibb, *"Nureddin'in Faaliyeti"*, 519-520;C.E. Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi**, 154; R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 21.

Zamana karşı direnen Harran Kalesinden bir görünüş

Salâhaddin Eyyûbî'nin el-Cezire kıtasının fethi maksadıyla çıktığı seferde Urfa ve Bilecik'ten başka Rakka, Habur, A'raban, Makisin, Karkısiyye, Nusaybin, Dârâ gibi müstahkem kaleler alınmış, daha sonra 10 Kasım 1182'de Musul muhasara edilmişti. Ancak iyice tahkim edilmiş bulunan şehrin kısa zamanda alınamayacağı anlaşıldığından muhasaradan vazgeçen Salâhaddin, bunun yerine Musul kuşatması esnasında ordusunun ikmal yollarını kesen ve Sincar Kalesi'nde bulunan Musul kuvvetleri üzerine Takiyüddîn Ömer kumandasında bir kuvvet gönderdi. 19 Aralık 1182'de bu müstahkem şehir alınarak, el-Cezire kıtasında elde edilen diğer kale ve şehirler emniyet altına alınmış oldu. Bu sıralarda Salâhaddin'in Musul'u almak istemesinden kendileri için de pay çıkaran ve dolayısıyla bu husus kendi hâkimiyetleri bakımından tehlikeli bulan Ahlat sahibi Şah Ermen Zahirüddîn Sökmen, O'na tâbi olan Erzen ve Bitlis sahipleri, Mardin sahibi İlgazi ve diğer Artuklu beyleri, O'nu el-Cezire'den atmaya karar vermişlerdi. Müttefikler, ordularını 1183 Mart'ı sonlarında Mardin'in Harzem (Kızıltepe) mevkiinde topladılar. Ancak Salâhaddin'in ordusuyla üzerlerine geldiğini haber alınca, dağıldılar[617].

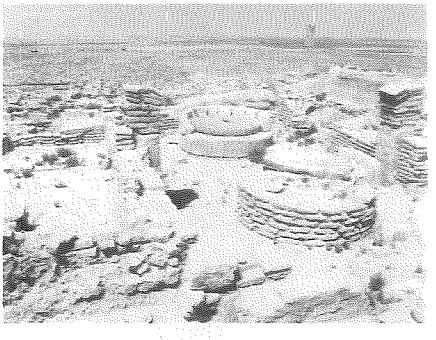

Harran Höyüğünde Eyyubî dönemi kalıntıları

Karşısında düşman bulamayan Salâhaddin, Halife'nin gönderdiği temliknâme uyarınca, bu defa Diyârbakır'ın (Âmid) fethine karar verdi ve ordusuyla bu şehrin önlerine geldi. Şiddetli bir muhasaradan sonra İnaloğulları'nın veziri Mesud b. Nisan'dan 29 Nisan 1183'te şehri teslim alan Salâhaddin, idâresini Hısn-ı Keyfâ Artuklu hâkimi Nureddin Mu-

617 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XI**, 388-389 ; Ebu'l-Farac, **Tarih II**, 429 ; Aynî, **İkdü'l-Cümân XVIII**,648 ; Ramazan Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, İstanbul 2000, 76-77.

hammed b. Kara Aslan'a verdi[618]. Âmid'in zaptının önemi akabinde Mardin sahibi İlgazi'nin Eyyûbîler'e bağlılığını bildirmesinden de anlaşılacağı üzere Salâhaddin'in, el-Cezire üzerindeki hâkimiyetini iyice pekiştirmesi gibi bir sonuç vermesidir[619].

el-Cezire'de idâreyi yeniden tanzim ettikten ve bütün şehirleri, halkının güvenine mazhar olan birer emirin idâresine tevdi ettikten sonra Salâhaddin, 21 Mayıs 1183'te yeniden Haleb önünde göründü[620]. Şehrin kararlı bir şekilde muhasara edildiğini gören hâkimi İmâdeddin Zengi ve ordu kumandanı Toman el-Yârûkî Sultan ile yapılan gizli müzakereler sonunda Haleb'i Salâhaddin'e teslim ettiler. Karşılığında da Sincar, Habur, Seruc ve Nusaybin'in Sultan'a tâbi birer emirlik olarak idâre edilmesi kararlaştırıldı (12 Ağustos 1183). 13 Haziran 1183'te Salâhaddin'in şehre girmesinden sonra 22 Haziran'da Haleb ve Sincar'ın devir-teslimleri gerçekleştirildi[621].

Haleb ve oraya tâbi yerlerin alınmasından sonra Salâhadin'in önünde öncelikle İslâm ülkelerinin birleştirilmesine mâni gördüğü iki önemli engel bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Zengiler'in Musul ve civarında da olsa varlıklarını devam ettirmeleri, ikincisi de Yakın-Doğu hristiyanlarının en önemli siyasî teşekkülü ve dayanağı olan Kudüs Krallığı'nın hâkimiyetini sürdürmesiydi. Ez-Cümle O'nun 1183'te Hârim'i zaptettikten sonra aynı yıl sonlarında Ürdün nehrini geçerek Beysan'a, daha sonra 1184 Ağustosu'nda da Kerek üzerine gazâya çıkması[622], Kudüs'ün alınmasına yönelik hazırlık harekâtı olarak kabul edilebilir. Bu seferlerden sonra Dımaşk'a dönen Salâhaddin, 1185 baharında Fırat'ı geçerek ikinci defa el-Cezire'ye girdi. Bu defaki hedef Musul'a kesin olarak hâkim olmaktı. Birecik'e gelindiğinde kendisini, el-Cezire'nin zaptında teşvik ve yardımlarını gördüğü ve halen de Urfa ve Harran sahibi bulunan Emir Muzafferüddîn Gökbörü karşıladı. Emir Muzafferüddin, kardeşi Erbil sahibi Zeyneddin Yusuf ile beraber Salâhaddin'i Musul hâkimiyeti hususunda yeni-

618 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XI**, 391-392 ; Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 430-431; İbnü'l-Kesir, **el-Bidaye XII**, 313.

619 R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, 77-78; Âmid'in Eyyûbîler'e bağlanmasıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973, 170-172.

620 Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi II**, 363.

621 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XI**, 393.

622 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XI**, 397-401.

den teşvik etmiş, hatta Musul üzerine yürüdüğü takdirde kendisine 50.000 dinar vermeyi de vaat etmişti. Salâhaddin Harran'a ulaştığında sözünde durmayıp vaadini inkâr eden Muzafferüddin'i tevkif ettirdi ve kısa bir müddet için Urfa ve Harran'ı elinden aldı. Ancak el-Cezire ahalisinin kendisine itaatten ayrılmasından korkan Salâhaddin birkaç gün sonra Muzafferüddin'i serbest bırakarak, Urfa ve Harran'ı kendisine tekrar iade etti. Çünkü başta Urfa ve Harran olmak üzere bütün el-Cezire ahalisi Salâhaddin'in bölgeye hâkim olmasında, Muzafferüddin'in ne denli emeği geçtiğini müdrik idiler[623]. Bu gelişmeden sonra hâkimiyeti için 1185 Haziranı'nda Musul'a hareket eden Salâhaddin, bu şehre ulaşarak muhasara altına aldı. Salâhaddin'in şehri düşürmek için çeşitli stratejik hazırlıklar yapmaya koyulduğu sırada, Ahlat sahibi Şah Ermen Sökmen'in ölüm haberi geldi. Ahlat'taki taraftarlarından Sultan'ı şehre davet eden mektuplar gelince, 21 Temmuz'da Musul muhasarası kaldırılarak Ahlat'a hareket edildi. Salâhaddin şehre ulaştıktan ve buradaki idarî düzenlemeleri tamamladıktan sonra, 1186 yılı Ekimi başlarında tekrar Musul civarına döndü ve şehri ele geçirme faaliyetini yeniden başlattı. Bu sırada Atabey İzzeddin Mesud'un şehri elde tutmak için gösterdiği çabalar yeterli olmamış, son bir ümitle halife nezdindeki teşebbüsünden de bir sonuç alınamamıştı. Nihayet Mesud'un anlaşmak istediğini bildirmesi üzerine uzun müzakereler yapıldı ve 3 Mart 1186'da Harran'da bir anlaşma imzalandı. Anlaşmanın sonucu itibariyle İzzeddin Mesud Eyyûbîler'in yüksek hâkimiyetini kabul etti. Böylece Nureddin Mahmud, Zengi'nin ölümüyle parçalanan birlik, Haleb ve Musul meselesinin halliyle yeniden tesis edildikten sonra, Salâhaddin bütün gayret ve faaliyetini Kudüs'ün kurtarılmasına teksif etti. Nitekim Salâhaddin'in Kudüs Krallığı ve diğer Haçlı devletlerinin askerî güç bakımından büyük bir kayba uğratıldığı 4 Temmuz 1187 tarihli Hittîn Savaşı, Filistin'in büyük bir kısmının ve bu arada Kudüs'ün birkaç ay içinde kurtarılmasında da bir dönüm noktası olmuştur. Burada tebarüz ettirilmesi gereken önemli bir husus, söz konusu fetihlerde Emir Muzafferüddin Gökbörü'nün ku-

623 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XI**, 404; İbn-i Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 96. Ebu'l-Ferec'in, Salâhaddin'in 1185 yılında Haleb'den hareketle Fırat'ı geçip, Urfa'yı Muzafferüddin'den aldığı şeklindeki beyanı, onun Urfa hakimliğinden uzaklaştırıldığı şeklinde anlaşılmalıdır. Bkz. Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 435; Bu hususlarla ilgili olarak ayrıca bkz. Coşkun Alptekin, *"Erbil"*, **DGBİT VIII**, İstanbul 1992, 73; R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, 82.

mandasındaki Urfa ve Harran askerlerinin önemli rol oynamalarıdır[624].

Keza 1188 yılı Antakya Prinkepsliği topraklarının fethi ile 1188-1190 yılları Akka savunmasında[625] da Gökbörü kumandasındaki Urfa ve Harran askerlerinin Salâhaddin'in ordusunda sol kanat birliklerini teşkil etmeleri[626] dikkate şayan bir husustur. Akkâ savunmasının birinci yılında bir ara ordugâhta salgın hastalık çıkmış, bu hastalığa Gökbörü'nün yanında harekâta katılan kardeşi Erbil sahibi Zeyneddin Yusuf da yakalanarak 29 Ekim 1190 tarihinde ölmüştü. Gökbörü, kardeşinin ölümü üzerine eski ıktalarını devretmek ve 50.000 dinar para vermek karşılığında Salâhaddin'den Erbil'in kendisine verilmesini talep etti[627]. Talebi kabul eden Eyyûbî Sultanı, Erbil ve âmilliklerini Gökbörü'ye verirken, buna karşın O'nun Urfa, Harran, Sümeysat ve el-Müvezzer gibi ıktâlarını da elinden alarak yeğeni Takiyüddîn Ömer'e verdi. Ancak bu arada Takiyüddîn, Kilikya'ya gelen Alman Haçlılarını geçecekleri yollar üzerinde durdurmak ve yıpratmak üzere görevlendirilen emirler arasında bulunduğundan[628] Gökbörü, devir-teslim için O'nu gelişine kadar ordugâhta bekledi.

Harran-Eyyubî dönemi çift arslanlı kabartma (Urfa Müzesi)

Takiyüddîn, 1190 yılı Kasım ayı başlarında dönünce, bu defa Gökbörü Harran ve Erbil'deki işlerini düzenlemek için ordugâhtan ayrıldı. Salâhaddin, Gökbörü'nün yerini alan Takiyüddîn'e Urfa, Harran, Sümeysat ve el-Müvezzer gibi yerlere ilâveten Meyyâfârikîn'i de ıktâ olarak verdi. Bu tasarrufla Urfa ve bağlı âmillikleri Hamâ, Maarra, Selemiye, Menbîc, Kal'at-ı Necm, Cebele, Lâzkiye, Balâtinus, Bikisrâil, Harran, Sümeysat, Meyyâfârikîn ve Müvezzer'i

624 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XI**, 418-436; R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, 82-121; Sobernheim, *"Salâhaddîn Eyyûbî"*, **İA X**, İstanbul 1993, 109.

625 Bilindiği gibi Kudüs'ün düşmesi üzerine Papa VIII. Gregoire'ın öncülüğünde hazırlanan Haçlı ordusu 28 Ağustos 1189'da Salâhaddin'in müdafaa ettiği Akka'yı muhasara altına almıştı. Bkz. Sobernheim, *"Salâhaddîn Eyyûbî"*, 108.

626 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, 40; R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, 132-145.

627 Coşkun Alptekin *"Erbil Atabeyliği"*, 77.

628 R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, 151.

âmillikleriyle beraber Hama beyliğinin idâresi altında topladı[629].

Takiyüddîn, Fırat'ın doğusundaki yani el-Cezire'deki ıktalarında gerekli düzenlemeleri yapmak daha sonra geri dönmek üzere, Salâhaddin'den izin alarak 2 Mart 1191'de Âkka'daki ordugâhtan ayrıldı. Önce Urfa ve Harran'a gelerek bu beldelerde askerleriyle ilgili gerekli ıkta tahsisatını tamamladıktan sonra Doğu Anadolu'daki göz diktiği toprakları ele geçirmek üzere harekete geçti. Bu çerçevede Âmid'e bağlı bir kısım topraklar, Siverek ve Hani kaleleriyle Mardin'e bağlı Çapakçur (Bingöl)'u ele geçirdi. Hani'nin alındığını duyan Ahlat Hâkimi Beğtemür, kuvvetleriyle Takiyüddîn üzerine yürüdü. Muş ovasında karşılaşan iki taraftan, Takiyüddîn galip geldi. Daha sonra kuvvetli gördüğü Ahlat dışında Beğtemür'e ait diğer beldelere yönelen Takiyüddîn, önce Şemiran Kalesi'ni ele geçirdi. Akabinde Beğtemür'e ait Malazgirt'i kuşattı. Kale düşmek üzereyken, birden bire hastalanan Takiyüddîn 9 Ekim 1191 Cuma günü Malazgirt'in düşüşünü göremeden öldü. Başta Urfa ve Harran olmak üzere Fırat'ın doğusundaki toprakların hâkimi bulunan Takiyüddîn'in ölümünden sonra, bu bölgenin idarî bakımdan 7-8 ay istikrara kavuşamadığı hususunu, meseleyi ele alan kaynaklar da teyit etmekle beraber, bunların konu ile ilgili farklı açıklamalarda bulundukları da gözden kaçmamaktadır. Ezcümle bunlardan İbnü'l-Esir'e göre, Takiyüddîn Ömer'in ölümünün ardından oğlu Nâsırüddîn Muhammed el-Cezire şehirlerini ele geçirdikten sonra, Salâhaddin'e haber göndererek buraların babasının Suriye'deki topraklarına ilâveten resmen kendisine verilmesini istedi. Ancak Salâhaddin böyle bir bölgenin çocuk yaştaki birisine verilmesini uygun görmediğinden bu teklifi reddetti. Nâsırüddîn, Salâhaddin'in bu sırada Haçlılarla meşgul olduğunu düşünerek O'nun hilafına bir hareket tarzına girmeyi aklına koydu. Bu arada Salâhaddin'in oğlu el-Efdal Ali de meseleye dahil olarak babasından, Dımaşk'tan feragatına karşılık Takiyüddîn'e ait yerleri kendisine ıkta etmesini istedi. Oğlunun isteğini kabul eden Salâhaddin, O'nun bahse konu yerlerde idâreyi ele almak üzere hemen hareket etmesini emretti. el-Efdal emrindeki askerî birlikle Haleb'e gittiği esnada Salâhaddin de Musul, Sincar, el-Cezire, Diyabekir ve diğer doğu vilâyetlerinin hâkimlerine mektup yazarak, oğluna yardımcı asker gönder-

629 İbn-i Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 96-97; R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, 151-158.

melerini istedi. Gelişmelerden haberdar olan Takiyüddîn'in oğlu onlara karşı koyamayacağını idrak ederek, babasının amcası el-Âdil'e haber gönderip Salâhaddin'le olan ihtilafının giderilmesi istedi. el-Âdil-Salâhaddin görüşmesi sonucunda, anlaşmazlık ortadan kaldırıldı. Sonuç olarak Suriye'de babasına ait olan ıktaların Nâsırüddin'e verilmesi, el-Cezire'deki şehirlerin ise elinden alınması karara bağlandı.

Salâhaddin, yeni idarî düzenleme gereği el-Cezire bölgesindeki Urfa, Harran, Sümeysat, Meyyâfârikîn ve Hâni'yi el-Âdil'e ıkta ederek bu şehirleri teslim almak üzere Nâsırüddîn Muhammed'in yanına gönderirken, O'nu aynı zamanda oğlu el-Efdal'in bulunarak tarafına gönderilmesiyle de görevlendirdi. el-Âdil önce el-Efdal'e Haleb'de yetişerek O'nu babasının yanına gönderdikten sonra, Fırat'ı geçerek el-Cezire'deki şehirleri, bu arada Urfa'yı da Takiyüddîn'in oğlundan teslim aldı ve bu şehirlere nâiblerini tayin ettikten sonra, beraberinde Nâsırüddîn Muhammed olduğu halde ordusuyla Salâhaddin'in yanına döndü (Haziran-Temmuz 1192)[630].

Takiyüddîn'den sonra Fırat'ın doğusundaki bölgenin ahvalini ele alan bir başka müellif Ebu'l-Ferec'dir. Ona göre, İbnü'l-Esir'den farklı olarak Takiyüddîn'in oğlu Melik Mansur ismiyle anılmaktadır[631]. İşte bu Melik Mansur, babasının ölümünden sonra Salâhaddîn'e haber göndererek, babasına ait yerleri kendisine bırakmadığı takdirde Ahlat Emiri Beğtemür ile ittifak edeceğini bildirmişti. Salâhaddîn bu yüzden bir müddet için O'nu taciz etmemiş, daha sonra babasına ait ıktalardan Urfa, Harran ve Sümeysat'ı O'na bırakmış, bunlara karşılık kalan diğerlerini de el-Âdil'e tevcih etmişti[632].

Görüldüğü üzere Takiyüddîn'in ölümünden sonra Urfa'nın da dahil olduğu el-Cezire şehirlerine el-Âdil'in kesin olarak sahip olmasına kadar geçen muhtemelen 7-8 aylık bir dönemde, O'nun oğlunun ismi ve kendisine tevcih edilen ıktalar hususunda her iki müellifin de birbirleriyle tezat teşkil edecek bilgiler verdikleri gözden kaçmamaktadır. Ancak dönemin bir başka tarihçisi İbn Şeddad'ın, Takiyüddîn'den sonra Urfa ve Harran'ın Melik Âdil'e tevcih edildiğini bildirmesi[633] ile 1192

630 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 78-79.

631 Ramazan Şeşen de Ebu'l-Ferec'e uygun olarak bu hususta Melik Mansur ismini kullanmaktadır. Bkz. **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, 192.

632 Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 459.

633 İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 97.

yılında Melik Âdil'e verilen menşurda Şam ve Mısır'dakilere ilâveten el-Cezire'de de ıktalarının bulunduğu[634] hususlarından hareketle Ebu'l-Ferec'in Urfa, Harran ve Sümeysat'ın Takiyüddîn'in oğluna verildiği şeklindeki tespitinin ihtiyatla karşılanması gerektiği ifade edilmelidir.

Salâhaddin Eyyûbî 1193 yılı Şubat'ında Dımaşk'ta ölünce, oğlu el-Efdal Musul Atabeyi İzzeddîn'in kendisi için el-Cezire'den itibaren başlayabilecek en büyük tehdit oluşturduğunu dikkate almış ve böylece Hıms ve Hama hâkimleriyle, Haleb'de bulunan kardeşi el-Melikü'z-zâhir'e haber göndererek, İzzeddîn'i el-Cezire'den uzaklaştırmak için Urfa ve Harran hâkimi bulunan el-Adil'e yardımcı kuvvetler göndermelerini istemişti. Gerçekten de Musul Atabeyi İzzeddîn Melik Âdil'e ait bulunan el-Cezire'yi almak üzere harekete geçince, sözü edilen emirler kuvvetlerini techiz ederek el-Cezire'ye gelmiş bulunan el-Âdil'in kuvvetlerine katıldılar. Teşkil edilen orduya mensup askerler, Urfa yöresinde yer alan Mercü'r-Reyhân'da ordugâh kurdular. Bu arada Atabey İzzeddîn de Musul'dan Nusaybin'e geçmiş, orada bulunan kardeşi İmâdeddîn ile buluşarak Urfa yoluyla Sincar'a gelmişlerdi. Daha sonra İzzeddîn Tel-Mevzen'e ulaştığı sırada şiddetli bir ishale yakalandı. Askerlerini, kardeşi İmâdeddîn'in yanında bırakarak Düneysir üzerinden bitkin bir durumda Musul'a döndü (3 Temmuz 1193). Aradan yaklaşık bir aylık bir müddet geçtikten sonra 30 Ağustos 1193'te burada öldü[635].

Atabey İzzeddîn'in ölümü Musulların teşebbüsünün âkim kalmasına sebep olmuştu. Musul Atabeyliği tehdidi ortadan kalktıktan sonra Salâhaddîn'in oğulları arasında saltanat mücadelesi başladı. Amcaları el-Âdil de daha çok el-Efdal'in muhalifi olarak bu mücadelenin içinde yer aldı. Ez-cümle el-Âdil ile el-Aziz'in beraberce hareket ederek el-Efdal'in elindeki Dımaşk'ı 24 Temmuz 1196'da almaları, daha sonra bu şehrin el-Âdil'e bırakılması[636]; bu hususun su yüzüne çıkmış ve bir hayli ilerlemiş safhasını gösterdiği gibi, el-Âdil'in 6 Şubat 1200 Cumartesi günü Kahire'ye girerek el-Efdal'in elinde tuttuğu Mısır'a hâkim olması da saltanat mücadelesinin sonucunu tayin eden son safhasına işaret etmekte-

634 R. Şeşen, **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, 256.

635 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 89-92.; Ramazan Şeşen, *"Eyyûbîler"*, **DGBİT VI**, İstanbul 1989, 342.

636 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 108-109; Söz konusu mücadelelerle ilgili hulasa edilmiş malumat hakkında bkz. R. Şeşen, *"Eyyûbîler"*, 342-343.

dir. el-Efdal, savaş yapmadan Mısır'dan geri çekildiği sırada gönderdiği elçisi aracılığıyla, amcası el-Âdil'den önce Dımaşk'ı ve daha sonra da Urfa ve Harran'ı talep etmişse de bu isteği reddedilmiştir[637]. Sözü edilen saltanat mücadelesi devresinde Urfa'nın idâresi el-Âdil tarafından oğlu el-Kâmil'e tevdi edilmişti[638].

Melik Âdil, hükümranlığı ele alarak ülkeye hâkim olunca, oğlu el-Kâmil'i Mısır'a nâibi olarak tayin etti ve O'ndan boşalan el-Cezire bölgesini de oğlu el-Eşref'e ıkta olarak verdi. İbn Şeddad, Melik Âdil'in aynı bölgede yer alan Urfa'yı ayrı mütalaa ederek buranın idâresini diğer oğlu Şihâbeddîn Gâzi'ye verdiğini ve 1221-1222 yılına kadar da bu tasarrufun devam ettiğini, bu tarihte şehri alan Melik Eşref'in, yerine Şihâbeddîn'e Meyyâfarîkîn'i verdiğini bildiriyor[639] ise de, Urfa Halilü'r-rahman Câmiî'nin dörtgen şeklindeki minaresinin batı ve kuzey yönlerine bakan satıhlarının altına hakkedilen kitâbelerin, bu minarenin Melik Eşref tarafından 608(1211-1212) yılında inşa edildiğini, dolayısıyla bu tarihlerde Urfa hâkiminin Melik Eşref olduğuna işaret etmesi[640] İbn Şeddad'ın, Urfa'nın Melik Eşref'le Şihâbeddîn Gâzi arasındaki tasarrufunda kronolojik bir hataya düştüğünü göstermektedir. Nitekim Melik Âdil'in Halife Nâsır Li-dinî'llâh'tan aldığı hâkimiyet menşuru gereğince Melik Âdil'in 1207'de Sökmen ili olan Ahlat'ı oğullarından Necmeddîn Eyyûb'un idâresine verdiği sırada, Ahlat ordusundan Necmeddîn'e isyân eden bir kısım askerler şehri terkederek çevredeki en müstahkem kalelerden Van Kalesi'ne çekilmişler ve çevreden bu isyâncılara katılan bir çok kimse ile beraber Erciş'i de hâkimiyetleri altına almışlardı. İşte tam bu sırada Melik Âdil'in çağrısına icabet eden diğer oğlu Melik Eşref, Necmeddîn'in yardımına ulaşmış, neticede Van Kalesi sulh yoluyla isyâncılardan teslim alınmıştı. Necmeddîn'in Van'ı teslim aldığı Ahlat ve çevresinde de hükümranlığını elde ettiği bu harekât sonrasında, 1207-1208 yıllarında kardeşi Melik Eşref'in kendi hâkimiyet bölgesi olan Urfa ve Harran'a geri dönmesi[641] meselesi, Urfa hâkiminin Melik Eşref olduğuna işaret etmektedir. Şu

637 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 137.

638 İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 97.

639 İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 97.

640 Sözü edilen kitabelerle ilgili olarak bakınız **Urfa Hakkında Tabiî, Coğrafî, İçtimaî, İktisadî, Tarihî, Mülkî Malumâtı Câmi Salnâme 1927**, 71-72.

641 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 228-230; aynı hususla ilgili olarak bkz. Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 106.

halde mevcut bilgilere nazaran Şihâbeddîn Gâzi'nin Urfa hâkimliği 1211-1212 yıllarından sonraki bir döneme şâmil olmalıdır. Nitekim İbnü'l-Esir 615 (1218-1219) yılı olaylarını ele alırken, 31 Ağustos 1211 tarihinde ölen Melik Âdil'in henüz hayatta iken ülkesini oğulları arasında paylaştırdığına da işaret eder. İşte bu taksimata göre, Urfa Şihâbeddîn Gâzi'nin payına düşmüştür[642].

İbnü'l-Esir'in verdiği bu son malumattan hareketle, Şihâbeddîn Gâzi'nin Urfa emirliğine başladığı tarihin 1218 yılı içerisinde, babası Melik Âdil'in ölümünden önceki herhangi bir tarih olduğu düşünülebilir.

Diğer taraftan Şihâbeddîn Gâzi'nin Urfa hâkimiyetinin 1221-1222 yıllarında sona erdiği şeklindeki tespit, hem İbnü'l-Esir ve hem de İbn Şeddad tarafından müştereken kabullenilmekle beraber, bunlardan İbnü'l-Esir sözü edilen tarihte Melik Eşref'in sadece Urfa'yı değil, uhdesindeki Seruc'u da Şihâbeddîn'in elinden aldığını, buralara karşılık O'na Ahlat ve yakın çevresini, ayrıca Meyyâfârikîn ve Hâni'yi ıkta ettiğini[643] bildirerek O'nun, Urfa hâkimiyetinin başlangıç ve bitiş tarihlerini İbn Şeddad'a nazaran itimada şayan bir kronolojiyle ortaya koyar.

Melik Eşref'in ikinci Urfa hâkimiyetinin başladığı 1221-1222 yılları aynı zamanda Melik Âdil'in ölümünden sonra oğulları arasında tesis edilen ittifak ve dayanışmanın hüküm sürdüğü yıllardır. Nitekim Haçlıların 8 Eylül 1221'de Mısır'dan sökülüp atılması da bu ittifakın başarılı bir sonucudur. Söz konusu ittifak ana sebebi itibariyle ülkeyi Haçlılara karşı korumak amacına dayandığından, kalıcı olmamıştır. Ez-cümle Haçlılar Mısır'dan çekildikten sonra kardeşlerden Melik Kâmil Mısır, Melik Muazzam Dımaşk ve Melik Eşref de el-Cezire'ye döndü. Melik Eşref'in kısa bir müddet hâkimiyet bölgesinde kaldıktan sonra Melik Muazzam'ın yanına uğramadan Mısır'a gitmesi ve orada uzun süre kalması, bunun yanısıra bu iki kardeşin Melik Muazzam'ı müşterek servetlerinden uzak tutmaları, O'nu üzmüş ve O da Hama'yı kuşatarak buna tepkisini göstermişti. Sonuç itibariyle Melik Kâmil ve Melik Eşref'in müştereken gönderdikleri kuvvet Melik Muazzam'ın Hama'dan geri çekilmesini sağlamış olmakla beraber, kardeşler arasındaki ittifak ve dayanışmaya ilk gölge de düşmüş oldu[644]. Kardeşler arasındaki ihtilafın idarî ve siyasî sonuçları bakımından olan tezahürlerine

642 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 308.
643 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 357-358.
644 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 425.

el-Cezire Bölgesi'nde, dolayısıyla Urfa'da da şahit olunmaktadır. Buna göre, 1227 yılında Melik Kâmil'in bu sırada ölen Melik Muazzam'ın oğlu ve Dımaşk Emiri Melik Nâsır Davud'dan Şevbek Kalesi'ni istemesi, O'nun da vermeye yanaşmaması üzerine Kâmil'in kuvvetleriyle Dımaşk bölgesine gelmesi, Nâsır Davud'u rahatsız etmiş ve O'nu amcası Melik Eşref'ten yardım istemeye sevketmişti. Bu isteğe icabet ederek bölgeye gelen Melik Eşref, Davud'u koruyacağına dair söz verdiği halde, kardeşi Melik Kâmil ile barış anlaşması yapıp O'nunla ittifak kurdu[645]. Çaresiz kalan Davud, Melik Eşref'in Dımaşk yerine doğuda bazı yerler ve kasabalar vermeyi taahhüt etmesini önce uygun bulmuştu. Fakat hazinesini ve ailesini almak üzere Dımaşk'a gittiğinde yaptığına pişman oldu ve şehri savunma kararı aldı. Bunun üzerine Melik Eşref ve Kâmil'in müşterek kuvvetleri Dımaşk'ı kuşattı ve nihayet 26 Haziran 1229'da şehrin Melik Kâmil'e teslim edilmesinden sonra, iki kardeş bir anlaşma yaparak ülke topraklarının bir kısmında yeni idarî düzenlemelere gittiler. Söz konusu düzenlemelere nazaran, daha önce Melik Eşref'in uhdesinde bulunan el-Cezire Bölgesi şehirlerinden Urfa, Harran, Rakka, Seruc ve Re'sü'l-Ayn şehirleri Melik Kâmil'e verilirken, buna karşılık Dımaşk da Melik Eşref'e bırakıldı. Sabık Dımaşk Emiri Nâsır Davud'a da Kerek, Belkâ, Beysan, Nablus ve Kudüs'ün âmilliklerinin verilmesi kararlaştırıldı[646].

Melik Kâmil'in ikinci Urfa ve el-Cezire hâkimiyeti devam ederken, Doğu Anadolu'daki geçici başarılarının sonuna doğru Celâleddin Harezmşah'ın, Melik Eşref'in elinde bulunan Ahlat'ı 1230 yılında zaptetmesi, Harezmşah tehlikesine karşı Anadolu Selçukluları ile Eyyûbîleri birbirlerine yakınlaştırdı. İşbirliği teklifinin önce Alaeddîn Keykubât'tan geldiği ve Melik Kâmil'in de icabet ettiği bu yakınlaşma hareketi, Kâmil'in bu sırada Hama üzerine saldırı yapmaya hazırlanan II. Frederich yönetimindeki Haçlıları bertaraf etmesi gerektiğinden yetkilerini kendisine bırakmak üzere Eşref'i Harran'a çağırmasıyla beraber şekillenmeye başladı. Nitekim hazırlıklarını tamamlayan Eşref, yanında el-Cezire ve Haleb askerleri olduğu halde Alaaddin Keykubat'la Sivas'ta buluştu. Selçuklu ve Eyyûbî müşterek kuvvetlerinin, Celâleddîn Harezmşah'ın ordusunu 8-10 Ağustos 1230'da Er-

645 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 446; R. Şeşen, *"Eyyûbîler"*, 362.

646 Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 524-525; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 446-447; R. Şeşen, *"Eyyûbîler"*, 364.

zincan yakınlarındaki Yassıçimen mevkiinde bozguna uğratmalarından sonra, Anadolu Selçukluları Erzurum ve Doğu Anadolu'ya hâkim olurken, Eyyûbîler de Melik Eşref öncülüğünde Ahlat'ı geri aldılar[647].

Celâleddîn Harezmşah'ın bertaraf edilmesi, beklentilerin aksine uzun süre Doğu Anadolu ve el-Cezire Bölgesi'ne istikrarı getirmedi. Zira önlerindeki Harezmşah engelinin kalkmasıyla İslâm dünyasına doğru istilaları daha da süratlenen Moğollar, 1231'de Doğu Anadolu ve el-Cezire Bölgesi'ne yağma ve katliamlarla sonuçlanan akınlar yapmaya başladılar[648]. Bunun üzerine Moğollar'a karşı tedbir almak maksadıyla el-Cezire Bölgesi'ne hareket eden Melik Kâmil ve Eşref kardeşlerden Kâmil, Harran ve Urfa'dan geçerek Âmid üzerine yürüdü ve şehri kuşatarak 26 Ekim 1232'de zapttetti. Maksadın hilafına düzenlenen bu harekât sonunda Artuklular'ın Âmid kolunun sona ermesi, diğer Artuklu emirlerinin Eyyûbîler'e olan düşmanlıklarını pekiştirdi. Melik Kâmil'in Mısır'a dönüşünü fırsat bilen söz konusu emirlerin, O'nu Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddîn Keykûbat'a şikayet etmeleriyle beraber Selçuklu-Eyyûbî ittifakı da sona ermiş oldu. Bu defa Mardin Artuklu Emiri Nasuriddîn ile ittifak kuran Sultan Alâeddîn, 1233'te el-Cezire Bölgesi'ne yağma akınları düzenledi ve bu meyanda Urfa, Harran ve Rakka'yı da muhasara etti. Bölgeden kısa zamanda çekilen Anadolu Selçuklu kuvvetlerinin, bir hayli zulüm ve tahribata sebebiyet verdiği anlaşılıyor. Bu hususu dile getiren Sıbt b. el-Cevzî, Moğolların yaptıkları kötülüklerin, bu askerlerin bölgede yaptıklarından daha hafif kaldığını belirtir[649].

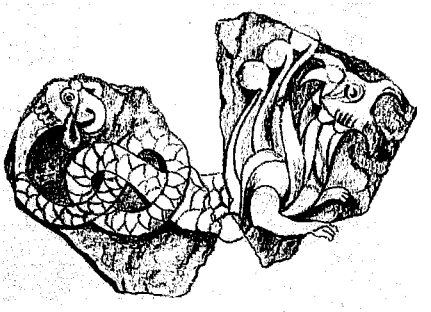

Harran'da bulunmuş Ejder kabartmalı taş (Eyybubî dönemi, Urfa Müzesi, desen: M.İnci)

647 Abu'l-Farac, **Tarih II**, 527-529; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 453-455; C.F. Bosworth, *"Harezmşahlar"*, **İslâm Devletleri Tarihi**, 137; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (çev. Yıldız Moran), İstanbul 1984, 138; R. Şeşen, *"Eyyûbîler"*, 364-373.

648 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Tarih XII**, 462-464; C.F. Bosworth, **İslâm Devletleri Tarihi**, 178; Ramazan Şeşen, *"Eyyûbîler"*, **DGBİT VI**, 365.

649 R. Şeşen, *"Eyyûbîler"*, 367.

Eyyûbî hâkimiyetini el-Cezire Bölgesi'nde sarsıntıya uğratan bu gelişmelere bu sırada Sultan Alâeddîn'in Ahlat'ı muhasarası da eklenince, Selçuklular'ı bertaraf etmek üzere 6 Mayıs 1234'te Kahire'den hareket eden ve bir taraftan da diğer Eyyûbî emirlerine haber göndererek yapmakta olduğu bu seferde kendisine katılmalarını isteyen Melik Kâmil, Fırat'ın kollarından olup, Adıyaman ile Besni arasında yer alan Maviırmak yakınlarına ulaştığında karargâhını kurdu ve buradan Anadolu'ya açılan Akça-derbent geçidinî muvasala yolu olarak kullanmak istedi[650]. Ancak sözü edilen geçit Sultan Alâeddîn'in Kemâleddîn Kâmyâr kumandasında gönderdiği kalabalık bir ordu tarafından tutulduğu ve iyice tahkim edildiği için, bu geçidi kullanmak imkanının kalmadığını gördü.

Bunun üzerine Melik Kâmil kendisine katılan diğer Eyyûbî emirleriyle Duzahdere yolunu takip etmek istediyse de, Selçuklu askerlerinin burayı da geçilmez tarzda tuttuklarını görünce, bu teşebbüsten de vazgeçti ve Besni ile Adıyaman istikâmetine doğru ricate mecbur kaldı. Melik Kâmil'in Selçuklular karşısında güçlenmesini istemeyen diğer Eyyûbî emirlerinin, Alâeddîn Keykubat'la muhaberâta giriştikleri şeklindeki rivâyetlerin de söz konusu ricatte rol oynadığı düşünülmelidir. Melik Kâmil'i metbû tanıyan Harput Artuklu Emiri'nin bu sırada O'na Anadolu'nun fethinin Harput istikâmetinden daha kolay olduğunu telkin etmesiyle, bu istikâmete yönelen Melik Kâmil, Adıyaman Kalesi'ni kuşatarak tahrip ettikten sonra, oradan Fırat nehrini geçerek Süveydâ (Siverek)'ya vardı. Kendisi burada kaldı. Oğlu es-Salih Necmeddin, yeğeni en-Nâsır Davud ve Savvab'ı bir kısım askerî birlikle Harput'a gönderdi. Kemâleddin Kâmyâr kumandasındaki bir Selçuklu askerî birliği de Harput'a intikal etmişti. Burada yapılan savaşta Selçuklular Eyyûbîler'i bozguna uğrattılar. Harput Ağustos 1234'te Alâeddîn Keykubat tarafından Anadolu Selçukluları'na bağlandı. Mağlubiyet haberini Siverek'te beklediği sırada öğrenen Melik Kâmil, çaresiz olarak Mısır'a döndü[651]. Harput'un alınmasından sonra Alâeddîn Keykubat'ın, Melik Kâmil'in idâresindeki el-Cezire Bölgesi'ni zaptetmeyi amaçladığı anlaşılmaktadır. O'nun kış mevsimini geçirmek üzere Antalya ve Alâiye kışlağına dönüşü, amacın bir süre için gerçekleşmesine mâni olmakla beraber, 1235 yılı baharında amacını gerçek-

650 R. Şeşen, "*Eyyûbîler*", 367.

651 Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 380-381; R. Şeşen, "*Eyyûbîler*", 367.

leştirmeye koyuldu. Önce Konya, Aksaray ve Kayseri'ye uğradı, gerekli hazırlıklarını tamamladı. Daha sonra Malatya'ya hareket etti.

Malatya'ya ulaştıktan sonra kendisi bu şehirde kalan Anadolu Selçuklu Sultanı, ordusunun kumandasını yine Kemâleddîn Kâmyâr'a tevdî etti ve O'nu Urfa, Harran, Seruc, Rakka, Siverek ve Âmid şehirlerinin fethiyle görevlendirdi. 1235 yılı Haziran ayında bir kısım kuvvetlerle kuşatılan şehirlerden Siverek, Rakka ve Harran'ın kolaylıkla fethedilmesine rağmen, aynı zamanda kuşatılan Urfa'nın fethi ise pek kolay olmadı. Nüfusunun ekserisi Süryani ve Ermeniler'den müteşekkil olan bu şehri müdafaa eden Eyyûbîler, gayet şiddetli bir mukavemet gösteriyor ve bu arada Selçuklu sultanına hakaret yağdırmaktan da geri kalmıyorlardı. Ancak kuşatmada kullanılan pekçok mancınıkla surlarda açılan deliklerden ve kulelere kurulan merdivenlerden şehre giren Selçuklu kuvvetleri mukavemeti kırarak şehri fethettiler.

Süryani müelliflerine göre, fetihten sonra Urfa'da Müslümanlar da dahil olmak üzere pekçok Hıristiyan, esir edildi veya öldürüldü. Ayrıca şehrin kalesi içinde Melik Kâmil'e ait altın ve gümüşten müteşekkil hazineler ve servet ile savaş techizatı ganimet olarak ele geçirildi[652].

Urfa'nın Selçuklular tarafından fethinden sonra şehirde olup bitenler hususunda daha ayrıntılı bilgiler veren Ebu'l-Ferec'e göre, şehre giren çok sayıda Selçuklu askeri, eşraf'ın evlerini yağmalamakla kalmamışlar; kadın ve erkek farkı gözetmeksizin elbiselerine kadar almışlar, bunların yanısıra mabedlerin eşya ve tezyinatı ile meşhur kiliselerin mukaddes kitaplarına dahi el koymuşlardır. Yine aynı müellife göre, Urfa'yı yeniden tahkim eden Selçuklu Sultanı, askerlerden başka mimar ve marangoz gibi sanat erbabını da şehirde bırakmıştır[653].

Urfa'ya bir nâib tayin eden Alâeddîn Keykubat, kış mevsiminin de yaklaşması hasebiyle bölgede fazla kalmaksızın ordusuyla Malatya üze-

652 Arap ve Süryani müelliflerinden Ebu'l-Ferec ve İbn Şeddad, Selçuklu ordusuna kumanda eden Kemâleddîn Kâmyâr'dan bahsetmeyerek, şehrin kuşatılması ve fethini bizzat Selçuklu Sultanı Alâeddîn Keykubat'a atfetmektedirler. Bkz. Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 534-535; İbn Şeddad, **Ümerâ'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 97. Diğer Arap ve Süryani müelliflerine de müracaat eden Osman Turan, Alâeddîn Keykubat'ın Malatya'da kaldığını, Urfa ve diğer şehirlerin fethini ise ümerâdan Kemâleddîn Kâmyâr'a tevdî ettiğini tespit eder. Bu husus ve diğer hususlar için bkz. Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 381-382

653 Abu'l-Farac, **Tarih II**, 535.

rinden Kayseri'ye döndü[654]. Urfa ve Harran'ın kaybedilmesi, Eyyûbîler'e el-Cezire Bölgesi'nin kontrol ve denetim altında tutmak imkanını kaybettirdiği gibi, bu şehirlerden geçilmeden bölgeden Suriye'ye ulaşma imkanını da ortadan kaldırıyordu. Dolayısıyla Eyyûbîler için büyük bir önem taşıyan Urfa'nın kaybedildiği haberini alan Melik Kâmil, Selçuklular'ın burayı kolaylıkla savunmalarına imkân vermeyecek derecede onların topraklarından uzak olması avantajının da verdiği rahatlıkla, Mısır'dan hareket etti ve 1235 yılının sonlarında el-Cezire Bölgesi'ne gelerek Urfa'yı kuşatma altına aldı. 2 Ocak 1236'da şehrin teslim olmasından sonra kalesini tahrip etti. Müstahkem kaleler içinde örnek gösterilen kalelerden olduğuna işaret eden İbn Şeddad, Melik Kâmil tarafından yıktırılan Urfa Kalesi'nin, kendi zamanında bir daha tamir edilemediğini bildirir. Urfa'nın yeniden Eyyûbî hâkimiyetine girmesinden sonra Melik Kâmil, şehirdeki Selçuklu askerlerini, eşrafı ve sanatkârları develerle Mısır'a göndermiş, bunlardan sözü edilen askerlerin zincire vurulu olarak Mısır'a avdetlerinden sonra hapsedilmelerini emretmiştir. Eyyûbîler tarafından Müslüman esirlere karşı ilk defa uygulanan bu muamele Urfa halkı tarafından da hoş karşılanmamıştır[655].

Melik Kâmil'in Urfa'dan sonra Harran, Düneysir ve Siverek gibi şehirleri geri alması O'nun, ellerindeki toprakları da alacağından korkan Melik Eşref ve diğer Eyyûbî emirlerini O'na karşı cephe almaya itti. Bunun üzerine Melik Kâmil, başta Urfa ve çevresi olmak üzere el-Cezire'deki diğer topraklarının idâresini oğlu es-Salih Necmeddîn Eyyûb'a bırakarak, önce Dımaşk'a sonra da Mısır'a döndü. Melik Kâmil'in çekilmesini fırsat bilen Anadolu Selçukluları, Harezmliler ve Mardin Emiri Artuk Aslan birleşrek, el-Cezire Bölgesi'ne girdiler ve Nusaybin ile Dârâ'yı tahrip ettikten sonra Âmid'i muhasara ettiler (1236)[656].

Alâeddîn Keykubat'ın Âmid'i aldıktan sonraki amacı, Selçuklu beylerine vahşet derecesinde işkence ya-

654 İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 97; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 382.

655 İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 98; Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 535; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 383; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, 140; Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 382.Urfa'dan sonra Harran da kuşatılarak 22 Şubat 1236'da alınmış, oradaki Selçuklu askerleri de aynı muameleye tâbi tutulmuşlardır. Bu hususta bkz. R. Şeşen, "*Eyyûbîler*", 368.

656 İbn Şeddad, **Ümeraî'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 98; R. Şeşen, "*Eyyûbîler*", 368.

pan Melik Kâmil'i tamamıyla bertaraf etmekti. Ancak kış mevsimin yaklaşması sebebiyle bu amaçların gerçekleştirilmesi ertesi yıla bırakılarak Âmid kuşatması kaldırıldı. Melik Kâmil'e karşı kurulan söz konusu ittifak, ona karşı cephe alan diğer Eyyûbî emirleri ve hatta Melik Eşref'in de Selçuklu hükümdarını desteklemesiyle daha da genişlik kazandı. Ertesi yıl seferi başlatan Alâeddîn Keykubat, Kayseri'ye geldiği sırada 1 Haziran 1237'de vefat edince[657], Anadolu Selçukluları'nın önderliğindeki ittifak hareketi fonksiyonunu icrâ mevkiine koyamadı ve dağılmaya başladı. Ezcümle Gıyaseddîn Keyhüsrev tahta geçince, ümerâdan Saadeddîn Köpek'in kışkırtıcılığı yüzünden Anadolu Selçukluları'nın hizmetinde bulunan Harezm Emiri Kayırhan'ı hapse attırmıştı. Bunun üzerine Selçuklular'ın itaatinden çıkan Harezmliler, Fırat'ı geçerek Diyâr-ı Mudar Bölgesi'ne çekildiler ve Eyyûbîler'in hizmetine girmek için onlara tekliflerde bulundular[658]. Nitekim Eyyûbîler Harezmliler'in teklifine bir vesile ile icabet ettiler. Buna göre, 635 (1237-1238)'te Harezmliler, Haleb'i kuşatmak isteyen Melik Kâmil'e yardım etmeleri için oğlu Melik Salih tarafından davet edildiler. Ancak Melik Kâmil'in Receb 635 (Şubat-Mart 1238)'te ölümü üzerine Salih'in uhdesindeki topraklara göz dikerek, O'na baskı ve tehditlerde bulundular. Harezmliler'den çekinen Melik Salih Urfa, Harran ve Diyâr-ı Mudar'ın diğer topraklarını, kaleler hariç olmak üzere onlara ıkta etti[659].

Harezmliler'in aldıklarıyla yetinmeyerek isyân çıkarmaları üzerine, Hısn-ı Keyfâ'da bulunan Salih, Sincar Kalesi'ne kaçtı (Mayıs-Haziran 1238). Ancak burada da güvenliğe kavuşamadı. Zira bu defa da nâibi iken son Musul Atabeyi Nâsireddîn Mahmud'un ölümüyle, Musul'da idâreyi ele geçirerek orada bir Memlûk Emirliği vücuda getiren Bedreddin Lü'lü'nün kuvvetleri tarafından kuşatılan Melik Salih, Sincar Kadısı Bedreddin Yusuf'u, oğlu Fetheddin Ömer'e hitaben yazdığı mektubu vermesi ve onunla beraber Harezmliler'le müzâkere etmesi için Harran'a gönderdi. Aldıkları talimat gereğince Harezmliler'le müzâkere eden Sincar kadısıyla Fetheddin Ömer, çevre topraklarına ilâveten Urfa ve Harran'ın kalelerini de Harezmliler'e teslim ettiler. Bundan memnun kalan Harezmliler, Melik Salih'e bağlılık yemini ederek Fetheddin Ömer'le beraber Sincar'ın imdadına koştular. Bu şehir-

657 Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 383-389.

658 Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 407-408; Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, 141.

659 İbn Şeddad, **Ümerâ'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 98.

de muhasaradan kurtulan Melik Salih, hizmetindeki Harezmliler'i bu sırada oğlu Turanşah idâresindeki Âmid'i kuşatan Anadolu Selçuklu kuvvetleri üzerine gönderdi. Harezmliler'in Âmid'e ulaşması üzerine kuşatmayı kaldıran Selçuklular geri çekildiler[660].

Bu olaylardan sonra el-Cezire ve Diyârbekir bölgeleri nazarî olarak Melik Salih'in uhdesinde olmakla beraber, Urfa ve Harran'ın idâresi 1238 yılından itibaren Harezmliler'in eline geçti. Diğer taraftan Melik Kâmil'in ölümünden sonra Eyyûbî emirleri ve devletin ileri gelenleri tarafından Kahire'de saltanat tahtına nâibi el-Âdil Seyfeddîn Ebû Bekir (II. el-Âdil) 10 Mart 1238'de oturduktan sonra Dımaşk, Haleb, Kerek ve Ürdün, Hıms, Hama, Ba'albek, Meyyâfarikîn, el-Cezire ve Diyârbekir gibi şehir ve bölgelerde hüküm süren Eyyûbî emir ve prensleri arasında bir takım rekabete dayanan ittifaklar, bölünmeler ve mücadeleler husule geldi. Nihayet Mısır'daki Türk emirlerinin müzaheretiyle 13 Mayıs 1240'da adına hutbe okunan Melik Salih Necmeddîn Eyyûb, 17 Mayıs tarihinde Kahire'de saltanat tahtına çıktı. Sözü edilen rekabet ve mücadelelerin devam ettiği esnada Melik Salih'in bir ara Kerek Hâkimi en-Nâsır Davud tarafından Nablus'ta yakalanarak 2 Ekim 1239'da Kerek Kalesi'nde hapsedildiği sırada el-Cezire Bölgesi'nde doğan otorite boşluğundan istifade eden Harezmliler, bölgeyi yağmaladıktan sonra Rakka ve Rahbe'yi aldılar. Ardından da bu defa Haleb Beyliği'ne bağlı toprakları yağmalamaya başladılar. Haleb kuvvetlerinden bir kısmının Gıyaseddin Keyhüsrev'in yanında olarak Moğollar üzerine gitmesi yüzünden, geri kalan Haleb ordusu Ekim 1240'da Harezmliler'e mağlup olunca, bunların yağma hareketleri 1241 yılı Nisan'ına kadar devam etti. Bu arada Hıms Hâkimi el-Mansur İbrahim ve Dımaşk Hâkimi İmâdeddin İsmail ve Anadolu Selçuklu Sultanı Keyhüsrev'den yardım ve destek alan Haleb Hâkimi Melik Nâsır Salahaddin Yusuf, Harezmliler üzerine yürüdü. Urfa yakınlarında meydana gelen savaşta Harezmliler yenildiler. Böylece 1238'den beri Harezm emirlerinden Kişlühan'ın elinde kalan Urfa ile Harran, Siverek, Ra'sü'lâyn, Rakka ve Seruc Haleb kuvvetlerinin eline geçti. Selahaddin Yusuf, uhdesine aldığı Urfa'ya bir vali tayin etti[661].

660 İbn Şeddad, Melik Salih'in Harran'daki oğlunu Melik Mugis adıyla tesmiye etmektedir. Bu husus ve Melik Salih'in Sincar Kalesi'ne geldikten sonraki cereyan eden diğer olaylar ve tamamlayıcı bilgiler için bkz. **Ümerâ'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 98; R. Şeşen, *"Eyyûbîler"*, 375; Douglas Patton, *"Badr al-Dîn Lu'lu and the establishment of a mamluk goverment in Musul"*, **Stvdia Islamica LXXIV**, Paris 1991, 94-95.

661 İbn Şeddad, **Ümerâ'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 98; R. Şeşen, *"Eyyûbîler"*, 374-381.

Başta Urfa olmak üzere el-Cezire'deki diğer topraklarını kaybederek Abbasî Halifesi el-Mustansır'a sığınan Harezmliler, topraklarına ve hâkimiyetlerine yeniden kavuşmak istiyorlardı. Bunun için öncelikle Halep Eyyubîleri ile rekabet halinde bulunan Meyyâfarikîn hâkimi Şihabeddin Gazi ile ittifak kurduktan başka, Anadolu Selçukluları'yla da dostâne münasebetler sürdürmek istiyorlardı. Ancak kısa zamanda bölgedeki siyasî rollerini devam ettirmek isteyen Selçuklular'la çıkar ve misyon çatışmasına düştüklerini anlayınca, Halep Eyyûbîleri gibi onlara da tavır almaya, bunun bir göstergesi olarak da Anadolu Selçukluları ve Halep Eyyûbîleri'ne ait bölgeleri yağmalamaya başladılar. Bunun üzerine harekete geçen Halep-Hıms-Anadolu Selçuklu kuvvetleri, Şihabeddin Gazi kumandasındaki Meyyâfarikîn Eyyûbîleri ile Harezmliler'e Mecdel yakınlarında ulaştı. 25 Ağustos 1242'de iki taraf arasında çıkan savaşta Şihabeddin Gazi ile Harezmliler yenildiler. Bu hezimet Harezmliler'in kendilerine ait Nusaybin taraflarında Mısır Memlûk Sultanı es-Salih Necmeddin Eyyûb'a tâbi olarak oturmaya devam etmelerini netice vermiştir. Ancak kısa zamanda husule gelen yeni gelişmeler, Halep Eyyûbîleri ile Anadolu Selçukluları'nın bölgede kazandıkları avantajlı konumu sürdürmelerine mani oldu. Nitekim 1243 Kösedağ Savaşı'nda Selçukluular'ın, Moğollar'a yenilmeleri el-Cezîre bölgesindeki siyasî rollerini ve misyonlarını onlara bırakmalarına sebep olunca, Halep Eyyûbîleri de teşekkül eden yeni konjonktürden kısa zaman sonra zarar gördüler[662].

2. Sosyo-Ekonomik Yapı

Eyyûbîler'le Haçlılar, Anadolu Selçukluları ve Moğol baskısıyla Anadolu'ya geçen Harezmliler ile diğer Türkmen kitleleri arasında cereyan eden siyasî nitelikli olaylar, el-Cezire Bölgesi'nde olduğu kadar Urfa ve civarında da demografik ve sosyo-ekonomik yapıya tesir etmiştir. Bu çerçevede Urfa ve çevresinin demografik ve sosyo-ekonomik yapısını en çok etkileyeni Türkmenler marifetiyle cereyan edenidir. Ezcümle Muzafferüddîn Gökbörü'nün Urfa ve Harran'ı uhdesinde bulundurduğu yıllarda, Musul ve Rakka'dan başka Urfa dolaylarında da kışlayan kalabalık bir Türkmen kitlesi zuhur etmişti. Güneydoğu Anadolu'da gezinen sözkonusu unsur muhtemelen bu esnada bölgeye Horasan'dan gelmiş olmalıdırlar[663]. Gıyaseddîn Keyhüsrev'in itaatinden çıkarak Güneydoğu Anadolu'ya geçen Harezmliler'in Urfa, Harran ve Suruc bölgelerini yağmaladıkları sırada,

662 R. Şeşen,"*Eyyûbîler*", **DGBİT VI**, 382-383.
663 Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Ankara 1972, 137.

sözü edilen bu Türkmenlerden 70.000 kadarı kendilerine katılarak yağmaya iştirak etmişlerdi. Bölgenin yağmalanmasında siyasî ve iktisadî faktörlerin etkilerinin yanında, dinî faktörlerin de bulunabileceği düşünülmelidir. Nitekim bölge yakınlarında patlak veren Baba Resûl ayaklanmasının, sözü edilen yağmalama hareketleriyle aynı zamana rastlaması, Baba Resûl ile Harezmliler arasında bir ittifak bulunabileceği ihtimalini de akla getirmektedir[664].

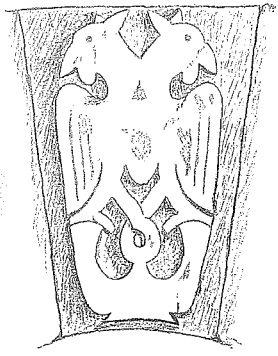

Harrankapı kuzey cephesinde Eyybubîler dönemine ait çift başlı kartal kabartması (desen: C. Kürkçüoğlu)

Demografik yapıyla ilgili bir başka olay Urfa'nın bir kısım gayri müslim ahalisi çevresinde cereyan etmiştir. Buna göre, muhtemelen Haçlı Kontluğu döneminde Urfa'dan getirilerek Kudüs'te iskân ettirilen Süryani ve Ermeniler'den müteşekkil 1.000 kişi, bu şehrin fethinden sonra Urfa ve Harran Emiri Muzafferüddîn Gökbörü tarafından, Urfa sâkinlerinden olup dolayısıyla kendine tâbi oldukları gerekçesiyle fidye-i necat karşılığında muhtemelen Urfa'ya gönderilmek üzere kurtarılmıştı[665].

Bu dönemde savaş sonrası siyasî ve askerî baskı yoluyla Urfa'dan uzaklaştırılan halk kesimleri de olmuştur. Ez-cümle Alaeddîn Keykubât, Urfa'yı ele geçirdiği sırada burada yaşayan halkın bir bölümünü şehirden kovmuştur[666]. Gıyaseddîn Keyhüsrev Anadolu Selçuklu tahtına geçtikten sonra öncelikle Kayseri'ye gelen bütün elçileri kabul etti. Bunlar içinde Eyyûbî Hükümdarı Melik Kâmil'in elçisi de bulunuyordu. Eyyûbî elçisi, Gıyaseddîn Keyhüsrev ile yaptığı anlaşma sonrası dönerken, Kayseri zindanlarında Alaeddîn Keykubad zamanından beri tutulan Eyyûbî esirlerini, yine Alaeddîn'in fetih sırasında Urfa ve havalisine yerleştirdiği ancak Melik Kâmil'in Urfa'yı yeniden istirdadı sırasında esir duruma düşen Selçuklu Türk esirleriyle mübadele etti[667]. Sözkonusu mübadele edilen esirler, muhtemelen yukarıda bahsedildiği üzere Alaeddîn Keykubad'ın Urfa'yı ele geçirdiği sırada kovduğu bir kısım Eyyûbî tebası yerine iskân edilmiş olmalıdırlar.

664 A. Yaşar Ocak, **Babaîler İsyanı**, İstanbul 1980, 77.

665 Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 445-446.

666 Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, 140.

667 Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 405.

Üstü figürlü, boyalı cam bardak parçası (Eyyubîler dönemi)

Eyyûbîler dönemi Urfası'nın ekonomik hayatına ışık tutan bilgileri çağdaş tarihçi İzzeddîn b. Şeddâd'dan (ölm. 1285) öğreniyoruz. Ez-cümle şehrin, Haleb Eyyûbîleri'ne bağlanmasından sonra 1242 yılında Haleb Eyyûbî Hükümdarı Melik Nâsır Salâhaddîn tarafından, Harran'ın olduğu kadar Urfa şehrine ait vergilerin de teftişiyle görevlendirildiği[668] anlaşılan İbn Şeddâd'ın verdiği bilgilere göre, şehrin 1242 yılı itibariyle vergi gelirleri toplamı 435.100 dirheme baliğ olmaktaydı ki, bu meblağ ile ıkta sistemine dahil 500 süvarinin masrafları karşılanıyordu. Sözü edilen vergilerin nevîleri, yıllık miktarları ve toplam vergi gelirleri içindeki % payları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir[669].

Vergi Kalemleri	1242 Yılı İtibariyle Yıllık Toplam Değeri (Dirhem)	Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı %
Besatîn (Bostan ve Bahçeler)	35.000	8.044
Varakü't-tut (Dut Yaprağı)	25.000	5.745
Ünnâb	30.000	6.894
Ribâ (Muhtelif Ticarî Emlâk)	25.000	5.745
Tavvahîn (Su Değirmenleri)	4.000	0.919
Öşr	25.000	5.745
Hatem (Damga)	10.000	2.298
Mükas (Pazar Harcı)	11.000	2.528
Selc (Buz, Kar vergisi)	5.000	1.149
Adadü'l-ganem	60.000	13.789
Cinayât	30.000	6.894
Mevaris (veraset)	30.000	6.894
Arsa	25.000	5.745
Cevâlî (cizye)	25.000	5.745
Efrah (düğün, eğlence, tören)	35.000	8.044
Derb (derbent, geçit)	25.000	5.745
Sicûn (hapishaneler)	25.000	5.745
Müfadene (tarlaların düzenlenmesi)	5.100	1.172
Sıbğ (Boya)	5.000	1.149
Yekûn	435.100	100

668 İbn Şeddâd'ın Harran'daki vergilerin teftişiyle görevlendirildiği hususuyla ilgili olarak bkz. R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 26.

669 İbn Şeddâd, **Ümera'i'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 99-100.

Tabloya göz atıldığında XIII. yüzyılın ilk yarısı sonlarında Urfa'nın, etrafının bağlık ve bahçelik olduğu, hayvancılıkta koyun besiciliğinin ön plâna çıktığı, pazarının kurulduğu ve ticarî aktivitenin sürdürüldüğü, muhtemelen diğer dokuma çeşitlerinin yanısıra en çok ipekli dokumacılık yapılan bir şehir olduğu[670]anlaşılmaktadır. Diğer taraftan tablodaki verilerin toplamının birim miktarlardan değil de genel toplamlardan oluşması, sosyal ve ekonomik hayata ait verilerin ölçülebilirlik kâbiliyetini engellemektedir. Ez-cümle tabloda kaydedilen vergilerden cizyenin toplamının fakir, orta halli ve zengin gayri müslimlerin her birinden ne kadar dirhem alınarak[671] oluştuğu belirtilmemektedir. Dolayısıyla bu husus bizim, bu dönem Urfa'sında ikâmet eden gayri müslimlerin sayıları hakkında bir fikir vermemizi engellemektedir.

Vergi teftişiyle birlikte Urfa'nın kırsal kesimi hakkında da kısaca bilgi veren İbn Şeddâd'ın tespitine göre, 1242 yıllarında Urfa'nın 700 köyü olup, bu köylerin ekilebilir arazilerinin yüzölçümü 14.600 feddana[672] bâlig oluyordu[673].

670 Damga ve boyacılık vergileriyle dut yaprağı ticaretinden elde edilen gelirler bize şehirde ipek böcekçiliği, ipekli dokumacılık ve diğer pamuklu dokumacılık yapıldığına işaret etmektedir.

671 Cizyenin reşid olan her gayri müslimin hayat standardına göre alınmasıyla ilgili olarak bkz. C.H. Becker, *"Cizye"*, **İA III**, İstanbul 1963, 199-201; R. Şeşen, **Selâhaddîn Eyyûbî ve Devri**, 330.

672 Daha ziyade Mısır'da kullanılan ve bir çeşit arazi ölçüsü olan Feddan, Kalkaşandî'ye göre, 400 kasaba kareydi. Walter Hinz, 1 Kasabanın 399 cm olduğunu hesap etmek suretiyle Ortaçağ'da istimal edilen bir feddanı itibarî olarak 6368 m^2 kabul etmiştir. E.W. Lane'nin Mısır'da ikametinden (1833-1835) az önce bir feddan takriben 4 dönüme tekabül ediyor ve 5.883,5 m^2 olarak hesaplanıyordu. 1830'dan sonra kasaba, 355 cm'ye indirildiğinden o tarihten beri bir feddan Mısır'da 4.200,833 m^2 itibar edilmektedir. Bu hususlarla ilgili olarak bkz. Walter Hinz, *"İslâm'da Ölçü Sistemleri"*, (çev. Sevim Acar), **MÜ Fen-Edeb. Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi V**, İstanbul 1989, 80; Cl.Huart, *"Feddan"*, **İA IV**, İstanbul 1993, 537.

673 İbn Şeddâd, **el-A'laku'l-hatîre III**, 100.

X. MEMLÛK VE MOĞOLLAR DÖNEMİ

1. Siyasî Tarih

Kösedağ zaferi Moğolların el-Cezîre'ye yaptıkları akınları daha da sıklaştırarak, onların bölge üzerindeki hâkimiyetlerine uygun bir zemin hazırlamış olmakla beraber, Hıms ve Dımaşk Eyyûbîleri'nin Mısır Eyyûbîleri ile 1244 yılında hâkimiyet için kıyasıya kanlı mücadelelere girişmeleri, onların işini daha da kolaylaştırdı. Nitekim aynı yıl bir Moğol ordusu başlarında Yasavur Noyan isimli kumandan olduğu halde Mardin ve Urfa dolaylarına geldi. Daha sonra Fırat'ı geçerek Halep civarındaki bazı yerleri ele geçirdikten sonra, bu şehrin emirine haber göndererek vergi talep ettiler. İstekleri karşılanan Moğollar, daha sonra buradan ayrıldılar. Moğolların yine aynı yıl Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü'yü görevlendirerek Dımaşk ve el-Cezîre'deki beyliklere, dolayısıyla bu arada Urfa'ya da vergi tarh ettikleri anlaşılıyor[674].

Bertold Spuler'in bazı kaynaklardan istihrâç ettiği bilgilere dayanarak 1245 yılında Baycu Noyan öncülüğündeki Moğol kuvvetlerinin el-Cezîre'ye akmları sırasında Âmid, Urfa ve Nusaybin'in Moğollar tarafından fethedildiği şeklindeki tespitini ihtiyatla karşılamak gereklidir. Zira çağdaş tarihçi İbn Şeddâd'a göre 1260 yılına kadar Urfa, Halep Eyyûbîleri'nin elinde kalmıştır[675]. Şu halde Baycu Noyan'ın 1245 yılında el-Cezîre'ye yaptığı akınları, bölge sakinlerinin korkutulup yıldırılmak suretiyle Moğollar'a itaatlerini sağlamaya yönelik harekât olarak nitelendirmek daha isabetli olacaktır. Çünkü bölge sakinlerinin bağlı bulundukları Mardin Artukluları ile Halep Eyyûbîleri gibi siyasî teşekküllerin varlığı devam ettiği sürece sözü edilen bu şehirlerin fethedilse bile, elde tutulması pek kolay olmayacaktır. Nitekim 1251 yılında Moğollar'ın Diyârbekir ve Meyyâfarikîn çevresine gelmeleri Seruc, Harran ve Urfa'ya kadar akın ve yağmalarda bulunma-

674 Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 544; Razaman Şeşen, "*Eyyûbîler*", **DGBİT VI**, 385.

675 Bertold Spuler, **İran Moğolları**, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987, 54,59-61 ; Krş. İbn Şeddâd, **Ümera'i'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 98-99.

ları[676], bölge sakinlerinin itaat altına alınması sürecini tamamlamaya yönelik bir başka harekât olmalıdır.

1256 yılına gelindiğinde bölgenin kesin olarak Moğol hâkimiyetine alınmasına karar verildiği anlaşılıyor. Ezcümle Moğol hükümdarı Möngke, Abbasî Halifeliği ile onun manevî nüfuzu altında bulunan bölgeleri kesin olarak hâkimiyeti altına almaya karar verdi. Kararın kurultayca tasdikinden sonra fethedilen bölgelerin hâkimi olması izniyle, Hülagû'yu 600.000 kişilik bir kuvvetle Batıya sevketti. İran ve Kafkasya'da hüküm süren bir çok siyasî teşekkülün biatını kabul eden Hülagû, bu arada Alamut'ta yuvalanan İsmailîler'i de bertaraf ederek kendisine el-Cezîre'ye giden yolun açılmasını sağladı. 1258'de Bağdat'ı alarak İslâm dünyasının manevî dayanağı olan Abbasî Halifeliğine son verdi[677]. Ardından el-Cezîre'nin Urfa ve Harran gibi şehirlerini elinde bulunduran Dımaşk ve Halep Eyyûbîleri Meliki en-Nâsır'a, hâkimiyetini kabul etmesi yolunda bir tehdit mektubu gönderen Hülagû, akabinde en-Nâsır'dan buna şiddetle karşı koyan cevabî bir mektup[678] aldıktan sonra, ordusuyla el-Cezîre bölgesine girerek fetih hareketine buradan başladı. Ezcümle bu sırada Eyyûbîler'in hâkimiyetine son vererek Mısır'da hâkimiyeti ellerine alan Memlûk Sultanı Kutuz'un, Moğollarla çarpışmaları halinde kendilerinin hizmetinde olarak bu düşmana karşı koyacaklarını bildiren mektubuna Moğollar'dan çekindiği için cevap vermeyen ve kayıtsız kalan Dımaşk-Halep Eyyûbî Emiri en-Nâsır[679], aynı kayıtsızlığını idarî bakımdan kendine bağlı Urfa ve Harran şehirleri için de gösterince, herhangi bir mukavemetle karşılaşmayan Moğollar 1260 yılı başlarında önce Harran'ı kuşattılar. Valisi bulunan Nasrullah b. Seyyâr, şehrin düşeceğini anlayınca Bet Nahrin'de karargâhını kurmuş olan Hülagû'nun katına elçilerini göndererek O'ndan aman diledi ve şehri Hülagû'ya teslim etti. Şehir halkı Moğollar'dan zarar görmemekle beraber kale kumandanının direnmeye devam etmesi, kuşatmayı şiddetlendirdi. Nihayet kalenin bir burcu yıkılınca kaledekiler de aman dileyerek teslim

676 O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 184 ; Coşkun Alptekin, "*Artuklular*", **DGBİT VIII**, Konya 1994, 185.

677 R. Şeşen,"*Eyyûbîler*", **DGBİT VI**, 393 ; W. Bartold, "*Hulagû*", **İA VI/1**, İstanbul 1993, 581.

678 Sözü edilen mektupların "Nâme-i Padişâh-ı Hülagû be diyâr-ı Şam be Melik Nâsır neveşt" ve "Cevabnâme-i Padişâh-ı Hülagû ki Melik Nâsır neveşt" başlıkları altındaki tam metni için bkz. Kerîmüddin Mahmud Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr** , (Nşr. Osman Turan), Ankara 1944, 51-55.

679 R. Şeşen,"*Eyyûbîler*", **DGBİT VI**, 393-394.

oldular. Ancak kale ve şehrin surları Moğollar'ın tahribatına maruz kaldı. Bununla da yetinmeyen Moğollar, şehrin çarşısı ile bir çok meskeni de tahrip ettiler, hatta camiinin döşeme tahtalarını bile söktüler ve ahaliden rastladıklarını da yanlarına alarak götürdüler[680]. Daha sonra kuşatılarak alınan Urfa, teslim öncesi ahalisinin Moğollar'a direnmemesi, aman dilemesi sayesinde katliam ve tahribattan şimdilik kurtuldu. Muhasara sırası Seruc'a geldiğinde elçi göndermeyen ancak şehrin düşeceğini anlayınca teslim etmeden önce hayatlarına dokunulmayacağına dair söz isteyen ahali ise Moğollar'ın katliamından kurtulamadı[681]. Böylece şehirlerinin teker teker Moğol hâkimiyetine girmesiyle el-Cezîre bölgesinin fetih süreci tamamlanmış, sıra Suriye'ye gelmişti. Ermeni tarihçisi Hayton'a göre, bu bölgenin sefer plânı, kendisine sadık ve tâbi olan Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un Hülagû ile daha önceden yaptıkları bir görüşmede kararlaştırılmıştı. Hülagû, Kudüs'e kadar inerek kutsal toprakları Müslümanların elinden kurtarmak ve buraları Hıristiyanlara vermek istediğinden Hetum'dan ordusuyla Urfa yakınlarına gelerek burada kendisine katılmasını istemiş, O da ordusunu hazırlayarak Hulagû'ya müteveccihen yola koyulmuştu[682]. Muhtemelen Urfa yakınlarında bir araya gelen Moğol ve Ermeni kuvvetleri Hülagû'nun öncülüğünde hareket ederek Halep ve Dımaşk'ı ele geçirdiler. Akabinde Hulagû Mısır Memlûk Sultanı Kutuz'a boyun eğmesi için tehditkâr bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Kutuz, Baybars kumandasındaki öncü kuvvetlerini keşfe gönderdiği esnada Ketboğa ve Beydora kumandasındaki Moğol ordusuna Ayn-ı Calut'ta rastladı. Daha sonra Sultan Kutuz yetişerek orduya iltihak etti ve iki ordu 4 Eylül 1260'ta bu mevkîde karşılaştı. Yapılan savaşta Moğollar büyük hezimete uğradılar ve kumandanları Ketboğa öldürüldü. 6 Eylülde bu defa Beysan'da ikinci defa yenilgiye uğrayan Moğollar, Fırat'ın doğusuna çekilmek zorunda kaldılar[683]. Bu es-

680 R. Şeşen, **Harran Tarihi** , 27-28 ; **Baybars Tarihi**, (Çev. Şerefüddin Yaltkaya), 2. bs., Ankara 2000, 5.

681 Krş. İbn Şeddâd, **Ümera'i'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 99 ; Ebu'l-Ferec, **Tarih II**, 573.

682 René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev. Reşat Uzmen), İstanbul 1993, 348.

683 Konu ile ilgili olarak, [Reşideddin Fazlullah, **Camiü't-Tevarih I**, 313 ; Ebu'l-Abbas Takiyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrizî, **Kitabü's-Sülûk li-Marifet-i Düveli'l-Mülûk I**, (neşr. Mustafa Ziyade-Said Abdülfettah Âşûr), Kahire 1957, 429-431 ; Cemaleddin Ebu'l-Mehasin Yusuf İbn Tağrıberdî, **en-Nücûmü'z-Zahire fî Mülûk-ı Mısr ve'l-Kahire VII**, (neşr. M. Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1413/1992, 79] gibi kaynaklardaki bilgilere müracaat edilebilirse de bu hususta hazırlanmış derli-toplu bilgi için bkz.. R. Şeşen,"*Eyyûbîler*", **DGBİT VI**, 394-395; R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, 346-347.

nada Urfa, Moğolların ikinci kez saldırısına maruz kaldı. Dönemin tarihçisi İbn Şeddâd, Urfa kalesinin kalan kısımlarının bu sırada Moğol tahribatına uğradığını, bunun yanı sıra sakinlerinin terketmesi yüzünden boşalan şehri, buraya gelen Türkmenlerin koruduğunu bildirir[684].

İbn Şeddâd'a inanmak gerekirse, geri çekilen Moğollar'ın Urfa ve civarında da tutunamadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim cereyan eden bazı siyasî olaylar da İbn Şeddâd'ın bu hususta verdiği bilgileri kuvvetlendirmektedir. Ezcümle Ayn-ı Câlut savaşından sonra Kutuz öldürülmüş, Baybars O'nun yerine Memlûk sultanı olmuştu[685]. Bu gelişme üzerine Kutuz'un kumandanlarından olup, Baybars'ın kendisine yapacağı kötülükten endişe eden Akkuş el-Berli önce Halep'e kaçmış, daha sonra emrindeki kuvvetle el-Cezîre'ye girmiş, Bilecik ve Harran'ı ele geçirerek bu ikinci şehre bir vali tayin etmişti. 1261 yılı Temmuzunda Baybars, O'nu cezalandırmak için Halep üzerine bir kuvvet gönderince, burada ikâmet eden Akkuş, Harran'a kaçtı ve 1262 yılı Mayısında Sincar yakınlarında Moğollar'a yenilinceye kadar şehir elinde kaldı. Bu tarihte Moğollar yeniden Harran'ı ele geçirdiler ve şehir ahalisine sıkıntı vermeye başladılar. Ahali, Moğollar'dan olduğu kadar çevredeki göçebe Araplardan da çok zarar görünce, ekseriyet itibarıyla şehri terkederek bir kısmı Urfa'ya, diğerleri de Mardin, Musul, Halep, Dımaşk gibi şehirlere gittiler[686].

Baybars'a karşı âsi bir emir rolünü üstlenmesine rağmen, Akkuş'un yenilerek Harran'dan çekilmesi, Urfa da dahil olmak üzere Moğolların el-Cezîre Bölgesi'nin büyük bir kısmında yeniden hâkim güç mevkîine yükselmelerini netice verdiği anlaşılıyor. Nitekim Ayn-ı Câlut yenilgisini unutamayan Moğollar, bundan böyle ellerine fırsat geçtikçe Suriye'ye hücumlarını tekrarlıyorlardı. Fırat üzerinden Suriye'ye geçişte önemli bir stratejik mevkîi olan el-Bîre (Birecik)'yi kuşatmaları, bu düşüncelerinin kuvveden fiile çıkarılması teşebbüsü olarak nitelendirilmelidir. Ancak Baybars'ın Dımaşk'a geldiğini haber alan Moğollar, kuşatmayı kaldırarak oradan uzaklaşırlar ve şimdilik bu teşebbüslerinden vazgeçerler[687].

684 İbn Şeddâd, **Ümera'i'ş-Şam ve'l-Cezire III**, 99.

685 K.Y. Kopraman, " *Memlûkler*", **DGBİT VI**, 456-457.

686 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 28.

687 K.Y. Kopraman, " *Memlûkler*", **DGBİT VI**, 458.

İlhanlılar'ın Abaka zamanında 1269 yılında Haçlılarla ittifakları sonrası, Halep yakınlarındaki Sâcur'a kadar gelerek Memlûk topraklarına hücum teşebbüsleri, Memlûkların karşı harekâtıyla bir kere daha engellenmiştir. Abaka, Suriye'deki başarısızlıklarına aldırmamış, 1271'de yeniden hücuma geçerek bu defa Harim'e kadar gelmişti. Ancak Baybars, Suriye ve Irak'ın çeşitli yerlerine ordular sevketti ve İlhanlıları Harran'da yenmeyi başardı[688].

1272 yılı başlarında Baybars'ın Halep'e naîb tayin ettiği Alâeddin Taybars isimli kumandan, el-Cezîre Bölgesi'nde ilerleyerek Urfa ve Harran'ı İlhanlılar'dan geri aldı. Harran'da bulunan seksenden fazla Moğol askerî teslim oldu. Bir taraftan göçebelerin istilasına uğraması ve diğer taraftan İlhanlılar ve Memlûkler arasında bir savaş mahalli olarak sık sık el değiştirmesi, bu şehrin haraplaşmasına ve eski önemini kaybetmesine sebep olmuştur. Taybars'ın bölgede uzun süre kalmayıp Halep'e dönüşünü fırsat bilen İlhanlılar, yine aynı yıl Harran ve Urfa'yı yeniden ele geçirdiler ve Birecik'e kadar ilerlediler[689].

Baybars Tarihine inanmak gerekirse, İlhanlı kuvvetlerinden bir kısmı Birecik civarında kalmış, bir kısmı da Fırat sahilini izleyerek aşağı doğru inmeye başlamışlardı. Gönderdiği adamlarıyla tam bu esnada bunların yerlerini keşfettirerek ordusuyla beraber Menbiç yakınlarındaki Fırat sahilinden el-Cezîre'ye süratle giren Baybars, rastladığı üç bin kişilik Moğol askerînden çoğunu imha etmiş, iki yüz kadarını da esir almıştı. Bu yenilgi haberi, Birecik'i kuşatmakta olan diğer Moğol askerleri tarafından duyulunca panik tesiri yapmış ve ağırlıklarını bırakarak oradan uzaklaşmalarını netice vermiştir[690]. Daha sonraları Harran'ı da ellerinde tutamayacaklarına hükmeden Moğollar, bu şehrin önemli sanatkârlarını ve kalan zenginlerini Mardin ve bölgenin diğer şehirlerine taşıdılar. Halktan kalanlar da Halep ve Dımaşk'a kaçarak buralara yerleştiler. Moğollar tarafından harabe haline getirilen ve terkedilen şehir, bundan sonra çevredeki aşiretler tarafından işgal edildi ve bir köy mesabesine düştü[691].

688 Kazım Yaşar Kopraman, " *Memlûkler*", **DGBİT VI**, 459.

689 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 28.

690 **Baybars Tarihi**, 18.

691 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 28-29.

Ortaçağın bölgedeki önemli savunma kalelerinden olan Birecik Kalesi

Bire (Birecik) üzerindeki emellerinden vazgeçmeyen Moğolların kumandanlarından Abatay ve maiyyetinde tümen başı olan Tayşi (Tayci) ile Muinüddîn Süleyman Pervâne kumandasında kendilerine katılan Selçuklu kuvvetleriyle beraber 674 (1274-1275)'de Memlûklerin elindeki bu şehri kuşatmışlar, ancak yine geri çekilmek zorunda kalmışlardı[692].

Memlûklerin, Fırat'ın sağ yakasında yer alan Birecik'i kuvvetli tahkimat sayesinde ellerinde tutabilmeleri istisna edilirse, Ayn-ı Câlut savaşının sonuçları itibarıyla Fırat vadisinin, batı kıyıları boyunca Memlûk ve Moğollar arasında tabiî sınır haline gelmesi[693] olgusunun Moğollar tarafından değiştirilme gayreti, yani Memlûk hâkimiyetinin Suriye ve Filistin'den kaldırılması için Moğolların düzenledikleri Fırat ötesi saldırı harekâtının 1275'ten sonraki yıllarda devam ettiği anlaşılıyor. Bunlar içinde 1281'de Abaka'nın kardeşi Mengü Temir'in önderliğindeki Moğol ordusunun Hıms yakınlarında Memlûk Sultanı Kalavun'la karşılaşması ve bozguna uğraması dışında Mo-

692 R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, 564 ; **Baybars Tarihi**, 58-60.
693 B. Spuler, "*İlhanlılar*", **İA V/2**, İstanbul 1993, 968.

ğollar'ın lehine sonuçlanan seferler de olmuştur. Ezcümle 1280 ve 1299'da Moğollar, iç kalesi hariç Halep'i bir müddet işgal etmişler ve daha sonra 1300'de Gazân Han'ın emrindeki ordu marifetiyle Memlûkleri Hıms önünde mağlup ederek Şam'a girmişlerdir. 1303 İlkbaharında Gazân Han'ın kumandanı Kutluk Şah'ın Şam yakınlarında Memlûklere mağlup olduğu harekât, Moğollar'ın Suriye'ye yaptıkları son müdahale olmuştur[694]. Bundan sonraki harekât el-Cezîre'de tutunabilmek uğruna yapılmıştır. Dolayısıyla Urfa'nın, Moğol hâkimiyetinde kalması da bu bölgenin elde tutulabilmesine bağlı kalacaktı. Nitekim bu cümleden olmak üzere 1309'da cereyan eden bir olay bu hususa işaret etmektedir. Bahse konu tarihte Moğollar'ın Diyârbekir Eyâleti Valisi Sutay, âni bir baskınla Rumkale yöresindeki Türkmenlere saldırarak bir hayli zarar verir. Bunun üzerine Memlûkler'in Rumkale, Birecik ve Ayıntâb nâibleri, Halep Nâibi Kara Sungur önderliğinde biraraya gelerek, teşkil ettikleri kuvvetlerle Sutay'ı takip ederler ve O'na Urfa'nın güneyindeki Belih Çayı kıyısında yetişerek bozguna uğratırlar; Türkmenlerin gasp edilen davarları ile esir edilen kadın ve çocuklarını kurtarırlar[695].

1313 yılında İlhan bulunan Olcaytu Han'ın orta Fırat üzerindeki Rahbe Kalesini kuşatması, ancak bastıran sıcaklar sebebiyle şehrin teslimini beklemeden kuşatmayı kaldırması[696], bize bu tarihte Moğolların Memlûkler lehine el-Cezîre Bölgesi'nin bir kısım topraklarından çekildiklerini göstermektedir. Memlûkler, el-Cezîre'de İlhanlılar'a sadık ve tâbi olan Mardin Artukluları üzerine de sık sık akınlar yapıyorlardı. 1315 yılında bu kâbilden yapılan bir akın, Halep Valisi Şehâbeddin Karatay tarafından gerçekleştirilmişti. Söz konusu akın sırasında Mardin ve Duneyser (Koçhisar) iki gün yağma edilmiş, bu sırada Mardin'in yıllık haracını almak üzere gelen iki bin Moğol süvarisinden de altı yüzü öldürülmüş, iki yüz kırkı da esir edilerek Halep'e getirilmişti. 1318 yılında yine bu akınlardan bir diğeri, Halep taraflarından gelen Türkmenlerce icra edildi. Ezcümle Cacaoğlu Aleâddin kumandasındaki 12.000 Memlûk süvarisi bu defa Âmid üzerine bir akın yaparak, şehri görülmemiş bir şekilde yağma ve tahrip ettiler. Aynı yıl, Moğollar'dan Tatay (Daday) ku-

694 R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, 362.

695 Faruk Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I**, Ankara 1970, 77-78.

696 R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, 364.

mandasındaki yüz Moğol atlısı aileleri ile beraber Memlûkler'e iltica etti[697]. Böylece Moğollar Rahbe kuşatmasından bu yana peşpeşe yedikleri darbelerle beş yıl içinde el-Cezîre'yi de savunmaktan âciz kaldılar. Dolayısıyla bölgenin geniş bir parçasında kontrolün artık Memlûkler'e geçtiği anlaşılıyor.

Memlûkler'in kontrol ettikleri el-Cezîre toprakları içerisinde Urfa'nın da bulunması pek muhtemeldir. Nitekim Ebi'l-Fidâ zamanında, yaklaşık 1321 yılında Urfa'nın harap bir halde bulunması[698] Memlûkler ile Moğollar arasında bu şehir ve civarında da kıyasıya mücadelelerin cereyan ettiğini göstermektedir. Neticede Moğollar'ın sözü edilen tarihten muhtemelen bir kaç yıl önce Urfa ve civarından çekildikleri istidlâl edilebilir. İlhanlı tahtına Ebû Said'in oturduğu sözü edilen tarihte, Emir Sutay da Diyârbekir valisi bulunmaktaydı. Sutay'ın valiliği 1332 yılında ölümüne kadar devam etti. Bu tarihten itibaren Diyârbekir'in valiliği Sutay beyleri ailesinden Uyrat beyleri ailesine geçti. İlhan Ebû Said'in de 1335 yılında genç yaşta ölümünden sonra, İlhanlı hükümdarlarının belirlenmesinde rol oynayan bu iki beylik ailesi arasında kıyasıya mücadeleler devam etti. 1336'da Uyrat beyi Ali Padişâh'ın öldürülmesinden sonra, Sutaylılar'dan Hacı Tugay ve kardeşi Barımbay, Van ve Erzurum bölgeleri ile Diyârbekir bölgesini de ele geçirdiler ve bağımsız olarak idâre etmeye başladırlar. Ancak bu defa da Sutaylılar arasında başlayan iç mücadele, 1343'te yapılan savaşta amcası Hacı Tugay'ı yenerek O'nu öldüren İbrahim Şah'ın Ahlat ve Erzurum'dan başka Diyârbekir ve Musul'a da hâkim olmasıyla sonuçlandı[699]. Sutaylılar'ın Doğu ve Güneydoğu'daki hâkimiyetleri İbrahim Şah'ın 1350'de ölümüyle iyice zayıfladı[700]. Daha sonra kendisinin başında bulunduğu Barımbay Oymağı, Diyârbekir bölgesinden Orta Anadolu'ya göç etti. İbrahim Şah'tan sonra emirlik mevkiine getirilen Hacı Tugay'ın oğlu Pir Muhammed'in de öldürülmesiyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol hâkimiyeti sona erdi ve yerine Türkmenlerinki başladı[701].

Bu bilgilerle beraber 1260'tan 1336'ya gelinceye değin İlhanlı malî

697 F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", 84 ; O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 191-192.

698 E. Honigmann, "*Urfa*", **İA XIII**, İstanbul 1986, 55.

699 F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", 92-96 ; Aynı yazar, **Karakoyunlular**, Ankara 1967, 34.

700 F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", 108.

701 F. Sümer, **Karakoyunlular**, 37.

ve idarî taksimatı itibarıyla Urfa'nın, başkenti Musul olan Diyâr-ı Bekr ve Rebiâ Eyâleti içinde gösterilmesi hususu[702], bir arada mütalaa edildiğinde 1321-1350 dönemi Diyârbekir valilerinin aynı zamanda Urfa'yı da uhdelerinde tuttukları şeklinde bizi bir istidlâle sevketmektedir.

Türkmenlerin Güneydoğu Anadolu'nun bir bölümünde hâkim unsur haline gelmeleri rahatsızlık meydana getirmişti. Nitekim Hısn-ı Keyfâ hükümdarı Melik Âdil ve belli başlı Kürt emir ve reisleri Türkmenlerin hâkimiyetine son vermek istiyorlardı. Ancak müttefik kuvvetler Batman yakınındaki Salat Çayı kenarında Türkmenlerle karşılaşarak ağır bir hezimete uğradılar (1351). Bu savaşa Türkmenlerin başında bulunan Hüseyin Bey'in en yakın emirlerinden biri olarak katılan Karakoyunlu Bayram Hoca, çok geçmeden Hüseyin Bey'i ortadan kaldırarak yerine geçti. Bayram Hoca, 1364'te Mardin'i kuşatarak Artuklu kuvvetlerini bozguna uğratmış, Artuklu Hükümdarı Melik Mansur da O'nu Celâyir Hükümdarı Sultan Üveys'e şikayet etmişti. Bunun üzerine uhdesinde bulunan Musul'u 1366'da ele geçiren Üveys, daha sonra karşılaştığı Muş Ovasında O'nu büyük bir bozguna uğratarak kendisine tâbi hale getirdi. Üveys'in ölümünden sonra Celayirliler'in idarî zaaf içerisine düşmelerinden faydalanan Bayram Hoca, derhal harekete geçerek Batı İran'daki Sürmeli, Alakilise, Hoy, Nahcıvan'dan başka Musul ve Sincar'ı da ele geçirdi. Bu arada idarî istikrarı sağlayan Celâyirliler, Bayram Hoca'yı tekrar tâbiiyyet altına aldılar. Bayram Hoca 1380 yılında öldüğünde, Erzurum'dan Musul'a kadar uzanan sahada, bir diğer ifadeyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun uç bölgelerinde hâkimiyet kurarak Karakoyunlular'ı tarih sahnesine çıkarmış bulunuyordu.

Görüldüğü gibi 1351-1380 yıllarında el-Cezîre Bölgesi'nin bir bölümünde Karakoyunlular'a bağlanan Türkmenler'le bölge emir ve hâkimleri ile Celayirliler arasında hâkimiyet mücadeleleri sürüp giderken, Urfa ve civarından söz edilmemektedir. Ancak Memlûklerin, 1351 yılında Musul'u ele geçiren Sincar Emiri Hasan b. Hindu üzerine kuvvet sevketmeleri ve O'nu itaat altına almaları[703] ile 1372'de bu defa Câber Kale-

702 Hamdullah Mustavfî Kazvinî, **Nüzhetü'l-Kûlub**, (trc. G.Le Strange), Leyden: E.J. Brill, İmprimerie Oriantale 1919, 102-105; A. Zeki Velidî Togan, " *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti*", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931, 26-27 ; B. Spuler, **İran Moğolları**, 384-385.

703 F. Sümer, **Karakoyunlular**, 37-38.

si hâkimi olup, bilinmeyen bir sebepten Hısn-ı Keyfâ yakınındaki bir dağa sığınan Döğer Salim Bey'i ele geçirmeye çalışmaları, bunda başarısız olunca Bayram Hoca'yı korkutarak O'nun Musul kuşatmasını kaldırmasına sebep olmaları, ayrıca 1374 yılında Bayram Hoca'ya teslim edilmeden önce Sincar'ı alarak Seyfuddîn Tak-Buğa'yı oraya vali tayin etmeleri[704] gibi olaylara bakılırsa, bu dönemde Urfa'nın da dahil olduğu el-Cezîre Bölgesi'nin bir kısmında bir Memlûk kontrol ve hâkimiyetinden söz etmek mümkün olabilir. Ancak bu Memlûk hâkimiyetinin, emirlerinin birbirleriyle mücadelesi yüzünden XIV. yüzyılın ikinci yarısında nüfusları artmış bulunan Türkmenlerin bölgedeki faaliyetlerine[705] mani olacak kararlılıkta bir hâkimiyet olmadığı da görülmektedir. Nitekim Bayram Hoca'dan sonra Karakoyunlular'ın başına geçen Kara Mehmed, 1383 yılında Karakoyunlu hükümdarının tebası bulunan Musul hacılarının yollarını keserek mallarını gasp eden Caber hâkimi ve Suriye Döğerlerinin beyi Sâlim üzerine 12.000 kişilik bir kuvvetle yürüyerek bozguna uğrattığı sırada Memlûk Sultanı Berkuk'un Halep nâibi olan Yel-Buğa bu olay ile ilgili olarak Urfa'ya gelmiş bulunuyordu. Aykırı bir hareketinden dolayı merkezî devletle arası bozuk olan Yel-Buğa, Salim Bey'le Kara Mehmed arasındaki olaya müdahale etmeyerek uzaktan seyretmekte iktifa etmiş, bu sırada Kal'atu'l-Müslimin'e doğru kaçan Sâlim Bey ise kendisini kovalamakta olan Kara Mehmed'in takibinden güçlükle kurtularak Halep nâibine sığınmak zorunda kalmıştı[706].

Sultanın buyruğu üzerine Yel-Buğa tarafından Kahire'ye gönderilen Salim Bey, Sultan Berkuk'tan ikram ve iltifat görmüş ve kendisine Halep Tablhâne emirliği tevcih edilmişti. Salim Bey'in, 1390'da ikinci defa olarak Memlûk tahtına geçen Berkuk'la, O'na muhalif emirler arasında cereyan eden münasebetlere karıştığı bilindiği gibi daha sonraları Timur'la Memlûk sultanı arasındaki münasebetlerde de rol üstlendiğini görüyoruz[707]. Ancak Salim Bey'le ilgili olarak bizi asıl meşgul eden husus, Timur istilasının el-Cezire Bölgesi'nde meydana getirdiği kargaşadan sonra, mensup olduğu Döğer Aşireti'ne kendisinden sonra riyâset edenlerin Urfa idâresini de bir müddet uhdelerinde tutmalarıdır. Bizi,

704 F. Sümer, **Karakoyunlular**, 42-43.

705 F. Sümer, **Oğuzlar**, Ankara 1972, 244-245.

706 F. Sümer, **Karakoyunlular**, 47-48.

707 F. Sümer, **Oğuzlar**, 247.

Döğerlerin Urfa hâkimiyetine götüren vetire 1393 yılında başlamaktadır. Bu yılda Irak-ı Arab'ı zapteden Timur, etraftaki emirlere bu arada Karakoyunlu ve Akkoyunlu beylerine de haber göndererek kendisine itaat etmelerini bildirdi. Ancak gelecek cevapları beklemeden hareketine devam etti. Bu çerçevede 1394 yılı başında Dicle'yi aşarak Re'sulayn havalisindeki Karakoyunlular'ı büyük yağma hareketiyle soyduktan sonra Urfa'ya geldi[708]. Nizameddin Şâmî'ye göre, bu sırada Urfa valisi bulunan Güzel Nâmî, Timur'un gelmekte olduğunu işitince ahalisinden bir kısmıyla beraber şehri terk etmişti. Timur firar edenlerin arkasından asker göndererek, onların bir kısmını yakalattı ve Urfa'da birkaç gün boyunca şahane toylar düzenledi. Yine Şâmî'nin ifadesine göre, muhtemelen şehrin ileri gelenlerinden biri olan Cüneyd Türkman, Timur'un huzuruna gelip "arz-ı ubudiyet" ettikten sonra "ehl-i ıyâli ve vilâyeti için aman istedi". Daha sonra Hısn-ı Keyfâ hâkimi de Urfa'ya gelerek Timur'a itaatini arz etti. Şehirde 19 gün kalan Timur kaleyi tahrip ettikten sonra Urfa'dan ayrıldı[709]; sırasıyla Mardin ve Diyârbekir'i fethettikten sonra Van Gölü'nün kuzeyindeki Aladağ'a gelerek, buradan Doğu Anadolu'nun bazı şehirlerini ele geçirdi. Daha sonra Anadolu'dan ayrılarak Gürcistan ve Altın Orda seferlerine çıktı ve 1396'da da Semerkand'a döndü.

Timur'un Anadolu'dan çekilmesinden sonra Karakoyunlular ve Celâyirliler'in eski yurtlarına sahip olmak için Timurlular ile mücadeleye başlamaları, 1398 yılında Kadı Burhaneddin'in Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman tarafından öldürülmesinden faydalanan Osmanlılar'ın Sivas'ı alarak genişleme istidadı göstermeleri, 1399'da Memlûk Sultanı Berkuk'un ölümüyle yerini küçük yaşta bulunan Ferec'in almasıyla Memlûk Devleti içinde kargaşa yaşanması gibi gelişmeler, Timur'un yeniden Anadolu ve Suriye seferine çıkmasında âmil oldu. Timur'un yeniden Urfa'ya uğraması da bu vesileyle olmuştur. Böylece 10 Eylül 1399'da Semerkand'tan hareket eden Timur, Âzerbaycan ve Gürcistan'dan sonra Anadolu'ya girmiş, Sivas'ı ele geçirdikten sonra Malatya ve Behisni üzerinden Haleb'e gelmiş, bu şehrin tesliminden sonra sı-

708 Nizâmüddin Şâmî, **Zafernâme**, (Çev: Necati Lugal), 2. bs. Ankara 1987, 169-178; Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, (Çev; Mürsel Öztürk), Ankara 1990, 411-414; F. Sümer, **Karakoyunlular**, 57; Yaşar Yücel, **Kadı Buhaneddin Ahmed ve Devleti**, Ankara 1970, 122-123; İ. Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara 1991, 19-20.

709 Nizâmüddin Şâmî, **Zafernâme**, 178.

rasıyla Hama, Humus ve Dımaşk da kendisine boyun eğmiş[710] daha sonra Fırat'ı geçerek Birecik Kalesi'ne vasıl olmuştu.

Birecik Emirinin itaatını arz etmesi ve Timur'un da şehir ahalisini bağışlamasından sonra, Urfa'ya doğru yola çıkıldı. Henüz Urfa'ya vasıl olunmadan şehrin ileri gelenleri Timur'u karşılamış, itaat ve bağlılıklarını arz etmişlerdi. Urfa'ya uğrayan Timur, bu şehrin ahalisini de bağışladıktan[711] sonra ilerleyerek Mardin'e geldi. Kendisine boyun eğmeyen bu şehri tahrip ettikten sonra, Bağdat'ı yurt tutmuş bulunan Celâyirliler üzerine asker sevk etti. Kırk günlük bir kuşatmadan sonra büyük bir yağma ve katliama maruz kalan şehre 1401 Temmuzunda giren Timur, burada bir müddet kaldıktan sonra Tebriz üzerinden Karabağ'a döndü[712].

el-Cezire Bölgesi'nden ayrıldıktan sonra Timur'un Urfa üzerindeki hâkimiyetinin devam etmediği anlaşılıyor. Nitekim yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Döğer Salim Bey, 1393 - 1394'te Timur'un adamlarından Devlet Hoca'yı esir alarak Halep valisine göndermesinden dolayı Sultan Berkuk'un ihsan ve iltifatına mazhar olmuştu. Ancak 799 (1396-1397) yılında bilinmeyen bir sebepten, Salim Bey'in Dımaşk valisi tarafından tevkif edilmesi daha sonra da muhtemelen öldürülmesi neticesinde, Döğerlerin başına geçen oğlu Dımaşk Hoca[713], Timur istilasının Yakın Doğuda meydana getirdiği kargaşalık ile zayıf bir şahsiyet olan Memlûk Sultanı Ferec'in zaafından faydalanarak, başta Urfa olmak üzere Siverek, Seruc (Suruç), Harran, Ca'ber, Rakka ve Cemelim gibi şehirleri idâresi altına aldığı gibi, Benî Kilâb ve Şâdî gibi Arap oymaklarından 10.000 çadırı da kendisine tâbi kılmıştı.

Dımaşk Hoca'nın başında bulunduğu Döğer Boyu da 20.000 çadırdan müteşekkil bulunuyordu. 806 (1403-1404)'da Halep Valisi Dokmak'a karşı ayaklanan bir emire yardım etmek üzere, bu şehrin dolaylarına gelen ve yine bu şehrin civarında yağmacılık yapmakta olan Dımaşk Hoca, Ca'ber'e dönmekte iken meşhur Arap Emirlerinden Nuayr b. Hayyar'ın hücumuna uğradı ve yapılan savaşta yenilerek hayatını kaybetti. Dımaşk Hoca'dan sonra Döğerler'in başına Gökçe Musa geçti. Bu arada Dımaşk Hoca'nın öldürül-

710 İ. Aka, **Timur ve Devleti**, 20-26.

711 Nizâmüddin Şâmî, **Zafernâme**, 284.

712 İ. Aka, **Timur ve Devleti**, 26-27.

713 Faruk Sümer, "*Döğer*", **DİA IX**, İstanbul 1994, 515.

düğünü haber alan Akkoyunlu Beyi Kara Yülük Osman harekete geçerek, Urfa üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdikten sonra, idâresini hizmetinde bulunan ve aynı zamanda amcası oğlu olan Yağmur Bey'e verdi[714].

2. Sosyo-Ekonomik ve İdarî Yapı

Moğollar devrinde kısıtlı ve yetersiz de olsa Urfa'nın fizikî ve ekonomik durumuna ışık tutan bazı bilgileri Hamdullah Kazvinî'nin *"Nüzhetü'l-Kûlub"* isimli eserinden öğreniyoruz. Buna göre, 1340'ta Urfa harap bir şehir görünümündeydi. Şehrin önceki dönemlerdeki durumuna da temas eden Kazvinî, bu hususta naklettiği fizikî bazı öğelerini, günümüze kadar ulaşmayan *"Melikşah Risalesi"* ile İbn Hurdazbîh'in *"El-Mesâlik ve'l-Memâlik"* isimli eserinden istihraç ettiği bilgilere dayandırır.

İlk müracaat ettiği *Melikşah Risalesi*'ne göre, Selçuklular zamanında çevresi 5.800 adım olan Urfa şehri, yine bu uzunlukta kesme taşlarla inşa edilmiş surlarla çevriliydi. Aynı risaleye nazaran şehrin ortasında yine kesme taşlardan inşa edilen Urfa Kilisesi[715] çok büyük ve yüksek olup, merkezine oturan kubbesinin zeminden yüksekliği 100 Gezi aşıyordu[716].

Kazvinî'nin ikinci olarak müracaat ettiği İbn Hurdazbîh'in *El-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eserinden Urfa hakkında istihraç ettiği bilgiler yine Urfa Kilisesi'ne ait olup, X. yüzyıldaki durumunu yansıtmaktadır. Buna göre, sözü edilen kilise dünyadaki emsallerinden daha büyük ve güzeldir[717]. Esasen bu hu-

714 F. Sümer, **Oğuzlar**, 248; Krş. Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (çev; Mürsel Öztürk), Ankara 2001, 53.

715 Kazvinî'nin bahsettiği Urfa Kilisesi, Justinianus'un emriyle İstanbul'daki Ayasofya Kilisesine nâzire olarak VI. yüzyılda Urfa'da inşa ettirilen ve yine Ayasofya adıyla isimlendirilen kilise olup, bu hususta I. Cilt, s.258 ve devamında izahât verilmiştir.

716 Gez: İran'da kullanılan bir ölçü birimidir. XVII. yüzyılda 1 Gez-i Şâhî, Chardin'e göre 94,745 cm., J. Fryer'e göre 95,15 cm idi. Gez-i Şâhî'nin yanında bir de Gez-i Mükesser vardı ki, kısaltılmış Arşın manasına da gelen ve halı, ipek ve iyi cins kumaşların ölçümünde kullanılan bu uzunluk birimi; Chardin'e göre 63,12 cm, Fryer'e göre ise 68,58 cm idi. Bugün İran'da kullanılan sadece bir tek Gez vardır ki uzunluğu 104 cm olarak kabul edilmiştir. Bkz. Walther Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, 76 ; Urfa Kilisesinin Gez'in versiyonları itibar edilerek hesaplanan yerden yüksekliği, İstanbul'daki Ayasofya Kilisesinin 55,6 m. olan zeminden yüksekliği (bkz. K. Süssheim, "*Ayasofya*", **İA II**, İstanbul 1993, 48) ile karşılaştırıldığında birincinin yüksekliğinde bir anormallik göze çarpmamakla beraber, zamanın mimarî şartlarına göre mübalağa yapılmış olabileceği de düşünülmelidir.

717 Hamdullah Mustâvfî, **Nüzhetu'l-Kûlub**, 104.

sustaki benzeri bilgileri İstahrî, İbn-i Havkal ve İbnü'l-Fakîh de nakletmişlerdi[718].

Urfa'nın Moğol hâkimiyeti dönemine ait malî ve ekonomik yapısı hakkındaki bilgiler hemen hemen yok denecek kadar azdır. Urfa'ya 1260 yılından itibaren sahip olan Moğollar'ın, Urfa halkı üzerine vergi tarh ettiklerini söylemek mümkün olmakla beraber, bu hususta sayısal verilere sahip değiliz. Konuya Berthold Spuler de açıklık getirmekte, Moğollar'ın hâkimiyetini tanıyan devletlerdeki vergi cibâyeti usulü hakkında etraflı malumata sahip olunamadığını bildirmektedir. Buna karşılık Ebu Said'in saltanatının son zamanlarında alınan haraç miktarlarının hiç olmazsa hulasa olarak Hamdullah Kazvinî tarafından tespit edilmiş olması, bize bir fikir vermekle beraber idarî ve malî teşkilat itibarıyla başkenti Musul olan Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia Eyâleti içinde gösterilen Urfa ve bazı şehirlere ait vergi miktarlarının adı geçen müellif tarafından gösterilmeyip, ilgili sütunun boş bırakılması 1336 yılı itibarıyla Urfa ahalisine tarh ve tevzî edilen toplam vergi miktarının öğrenilmesini engellemektedir. Bununla beraber sözü edilen eyâlette toplam vergi miktarının, 1.925.000[719] ile 1.782.000 Dinar[720] gibi iki ayrı yıllık veri miktarıyla kaydedilmesi hususu gözönüne alındığında ortaya çıkan 143.000 Dinarlık noksanın Urfa, Harran, Habur, Resü'layn, Rakka, Karkîsiya, Nusaybin ve Ninova şehirlerinin yıllık toplam vergisi olduğu düşünülebilir[721]. Bir fikir vermesi bakımından Nüzhetü'l-Kulûb G.Le Strange neşri esas alınarak düzenlenen 1336 yılı Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia Eyaleti şehirlerinin vergileri tabloda derc edilmiştir[722].

718 Bu hususla ilgili olarak Hamdanîler Devrinde Urfa'nın sosyo-ekonomik hayatı hakkında verilen bilgilere bakılmalıdır.

719 Hamdullah Kazvinî, **Nüzhetu'l-Kûlub**, (G. Le Strange neşri), 102.

720 Nüzhetu'l-Kûlub'un G. Le Strange neşri dışındaki diğer bâzı nüshalarından da faydalanan Z. Velidî Togan, ismini zikretmediği bir başka nüshada Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia Eyâleti'nin 1336 yılı vergi varidâtını 1.782.000 Dinar olarak da tespit etmiştir. bkz. A. Zeki Velidî Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti*", 22, 26-27.

721 Z. Velidî Togan, söz konusu noksanı 132.700 Dinar göstermiştir. bkz. A. Zeki Velidî Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti*", 27.

722 Hamdullah Kazvinî, **Nüzhetu'l-Kûlub**, 104-105 ; A. Zeki Velidî Togan, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti*", 26-27.

Diyâr-ı Bekr ve Diyâr-ı Rebia Eyâletine Bağlı Şehirler	Yıllık Tarh ve Tevzî Edilen Vergi Miktarı (Dinar)
Musul	328.000
Erbil	22.000
Erzen	275.500
Âmid	30.000
Basâbdah (?)	24.300
Nazarnuh (Nazarbuh ?)	15.000
Bartalla (?)	13.200
Bavâzig (Bavazic ?)	14.000
Cesar	——
Cezîre-i İbn-i Ömer	170.200
Hani ve Silvan	171.000
Harran	——
Hısn-ı Keyfâ	82.500
Habur	——
Resu'layn	——
Rakka	——
Ruha (Urfa)	——
Siird	46.500
Sincar	147.500
Sûk-ı Semanîn	——
Akr	27.400
Îmâdiye	68.000
Karkîsiya	——
Karmalis (Kermelis)	11.200
Mardin	236.200
Muş	69.500
Meyyâfârikîn	224.000
Nasibîn (Nusaybin)	——
Ninova (Nineveh)	——
Toplam	1.975.500

Tabloya dikkat edildiğinde sözü edilen eyâletin şehirlerine ait 1.975.500 Dinar yıllık vergi toplamı, G. Le Strange'nin neşre esas aldığı nüshada belirtilen 1.925.000 Dinarlık genel hesap ile çelişmekte olup, çelişmeye sebep olan 50.500 Dinarlık farkın nereden kaynaklandığına dair herhangi bir açıklama da yer almamaktadır.

Moğollar dönemindeki demografik yapıya gelince, bu dönemde el-Cezîre Bölgesi'nde meydana gelen siyasî olayların seyri Urfa'nın demografik yapısında sürekli değişiklikler meydana getirmiş olmalıdır. Nitekim Urfa'nın 1260'ta uğradığı Moğol tahribatı yüzünden Eyyûbîler döneminden beri sâkin olan ahâlisinin muhtemelen büyük bir

kısmının terk etmesi yüzünden adetâ boş bir şehir görünümüne büründüğü düşünülebilir ise de, akabinde şehri Türkmenlerin koruma altına almaları, aynı zamanda nisbî olarak bu unsurun iskânına uğradığına dair ipuçlarını vermektedir. Ancak böyle bir iskânın da süreklilik arzettiği söylenemez. Çünkü 1260-1300 yıllarındaki Memlûk-Moğol çatışmalarının vukû bulduğu dönemde Moğolların el-Cezîre Bölgesinde tutunabilmeleriyle beraber Urfa civarında sâkin olan Türkmen, Kürt ve bir kısım gayr-ı müslimler arasına bazı Moğol boylarına bağlı oymakların gelerek yerleştikleri istidlâl edilebilir. Sözü edilen boylardan Uyratlar ve Sutaylar arasında 1336'dan itibaren başlayan iç mücadele ve nihayet Sutay boyu içindeki Barımbay oymağının 1350'de Diyârbekir bölgesini terk ederek Orta Anadolu'ya göç etmesinden sonra, Güneydoğu Anadolu'da Moğol hâkimiyeti sona ermiştir. Böylece Urfa ve civarında sakin olan Moğol oymaklarının da bu esnada buraları terk ettikleri düşünülmelidir. Moğollar'dan sonra bölgeye Türkmenler'in yayılması Urfa ve civarındaki demografik yapının hâkim unsurunu da kısa zamanda belirlemiş olmaktadır[723].

723 Moğollar Döneminde Urfa ve civarının demografik yapısı ile ilgili mütalaamız, bölgede Moğollar'a dair siyasî olayları ele aldığımız bölümün araştırmalarına dayanmaktadır.

XI. AKKOYUNLULAR VE SAFEVÎLER DÖNEMİ

1. Siyasî Tarih

Kara Yülük Osman Bey'in Urfa'yı hâkimiyeti altına aldığı 1403-1404 yılları, O'nun aynı zamanda Timur'a tâbi olarak Diyârbekir merkezli Akkoyunlu devletini kurduğu zamana tekabül eder[724].

Diğer taraftan Kara Yülük Osman Bey'in Urfa'yı ilk plânda kendi yakın çevresinden birine vermek yerine Döğer ailesinden birisine tevcih ettiği görülmektedir. Niçin böyle bir tasarrufta bulunduğu anlaşılamamakla beraber, buna cevap aranırken O'nun el-Cezire Bölgesi'nin bir kısmında, belli bir vetirede hâkimiyetini tesis ederken çevrede yerleşmiş bulunan Döğer boyunun dostluk ve desteğini kazanmaya ihtiyacı bulunduğu meselesi de düşünülmelidir. Yağmur Bey, Kara Yülük Osman'ın tâbiiyetinde sadece Urfa'ya değil 807 (1404-1405) yılında Suruc'a da sahip olduğu anlaşılıyor. Sözü edilen yılda Birecik'i kuşatan Yağmur Bey, Memlûk emirlerinden Sudun el-Celeb'in karısını esir alarak Suruc taraflarına gittiği esnada bunu haber alan Halep Valisi Çekim, Sudun ile beraber hareket ederek Birecik'e gelmiş ve takip edildiğini anlayarak buraya intikal eden Yağmur Bey'in kuvvetleriyle karşılaşmışlar; çıkan savaşta Döğer Beyi yenilmiş ve geri çekilmeye başlamıştı. Ancak bu sırada Sudun'un, Yağmur Bey'i takip ettiği, ancak yakalanarak O'nun esareti altına düştüğü ve çok geçmeden de serbest bırakıldığı anlaşılmaktadır. 813 (1410-1411)'de Karakoyunlu Kara Yusuf'a gittiği esnada Sudun'un, Yağmur Bey'i ziyareti[725], O'nunla arasının düzeldiğini göstermektedir. Sudun'la beraber hareket eden Halep valisi Çekim ise kendisini Memlûk tahtına layık buluyordu. Ferec'e karşı kendinî Suriye'de sultan ilan etmiş ise de hâkimiyeti çok kısa sürmüştür. Çünkü kendisine karşı oluşturulan Dulkadır, Akkoyunlu ve Karakoyunlu ittifakını bertaraf etmek için Kara Yülük Osman Bey'i 25 Ni-

724 Mükrimin Halil Yinanç, "*Akkoyunlular*", **İA I**, İstanbul 1993, 258.

725 F. Sümer, **Oğuzlar**, 249.

san 1407'de Âmid'de kuşatan Çekim mağlup olarak öldürülmüştür[726]. Kara Yülük Osman Bey Urfa'yı 1415'te Yağmur Bey'den alıp, bu defa çok sevdiği yeğeni Nur Ali Bey'e verdi. Yağmur Bey ise, Musul'a gelerek Karakoyunlular'dan yardım temin etmiş ve böylece Urfa'yı geri almak istemişse de, Kara Yülük Osman tarafından bozguna uğratılmıştır. Yağmur Bey, 817 (1414)'de Suruc hâkimi bulunduğu sırada oğluyla beraber vebaya yakalanarak ölmüştür[727].

Nur Ali Bey'in Urfa hâkimliğinin, Kara Yülük Osman Bey'in oğullarıyla kavgası yüzünden sona erdiği anlaşılmaktadır. Ez cümle, Osman Bey'in oğulları Habil, Muhammed, Murad ve Mahmud beylerin Fırat'ı geçerek Memlûkler'e ait ve Şam Vilâyeti'ne bağlı Behisni, Göksu ve Hısn-ı Mansur'u yağmalamaları sebebiyle, Ali Bey onların üzerine yürüyerek yağmalanan malları ellerinden almış ve sahiplerine geri vermişti. Bundan dolayı kardeşleri, Ali Bey'i Osman Bey'e şikayet ettiler. Osman Bey'in Ali Bey'e bu hususta sert bir mesaj göndermesi üzerine, bu tasarrufunda Memlûklu tehdidi altında bulunmasının önemli rol oynadığını vurgulayan Ali Bey, cevabında "*Urfa, Şam Vilâyeti'ne bağlı olduğu için oranın yönetimini bana bıraktınız. Eğer Şam ve Mısır ordusu saldırır da, ben savaşa ve vuruşmaya kalkarsam, başım yok olmakla karşı karşıya kalır. Eğer kaçarsam haysiyetim kırılır. Çaresiz oraların halkıyla iyi geçinmek gerekir*" der. Osman Bey gönderdiği haberinde Ali Bey'e "*senin kalbine Şamlılar'ın korkusu ve dehşeti düşmüş, eğer sen Urfa'yı bırakırsan ben orayı koruyabilirim*" şeklinde O'nun Urfa yönetiminden ayrılmasını imâ eden cevabını vermesi üzerine, Nur Ali Bey Urfa'nın yönetimini bırakarak şehirden ayrılır. Böylece Kara Yülük Osman Bey, oranın yönetimini oğlu Habil Bey'e tevcih eder[728]. Habil Bey'in Urfa hâkimi olduğu dönemde de Akkoyunlular sabık Urfa hâkimi Nur Ali Bey'i kaygılandıran sınır ihlâllerine devam ederler. Söz konusu ihlâllerin idarî düzenleme faaliyetiyle beraber yani, Akkoyunlu ailesinden prenslerin şehir ve bölge idârelerine getirilmelerinden[729] son-

726 Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 188-199; Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989, 37.

727 F. Sümer, **Oğuzlar**, 249-250; Aynı yazar, "*Döğer*", **DİA X**, 515; John E. Woods, **Akkoyunlular**, (Çev; Sibel Özbudun), İstanbul 1993, 91.

728 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, 71.

729 Bu çerçevede Urfa da 1421'de Tebriz'den çağırılan Ali b. Kara Yülük Osman tarafında yönetilecekti. Bkz. J. E.Woods, **Akkoyunlular**, 91.

ra artması dikkat çekmektedir. Akkoyunlular'ın izledikleri söz konusu siyaset çerçevesinde Ali b. Kara Yülük Osman'ın Harput ve Erzincan'ı kuşatması bardağı taşıran son damla olmuş ve Memlûk Sultanı Barsbay'ı 1429'da Harput'u kurtarmak üzere harekete geçirmişti. Henüz Şam'da toplandıkları sırada Ali b. Kara Yülük Osman'ın Harput'u ve Erzincan'ı aldığı haberi ulaşınca, Memlûk ümerası Harput'u kurtarmak şeklinde belirledikleri ilk hedeflerinde bir değişiklik yapma ihtiyacı hissettiler ve Halep üzerine muhtemel bir Akkoyunlu saldırısı düzenlenebilecek bir üs durumundaki Urfa'ya kuvvet göndermeye karar verdiler[730]. Kararda Halep nâibi Tanrıvermiş'in *"şu anda Harput elden çıkmış, bazı Şam vilayetleri yağmaya ve talana uğramıştır. Doğrusu odur ki, intikam almaya Urfa'dan başlayalım. Çünkü Urfa bize Harput'tan daha yakındır. Ayrıca Ali Bey ile Habil Bey'in her ikisi de Osman Bey'in oğullarıdır"* şeklindeki sözleri etkili olmuş, böylece Halep'ten hareket eden Memlûk ordusu Birecik ve Suruc üzerinden Urfa'ya ulaşmıştı. Şehrin kuşatılması sırasında ahalisinin açlık ve sefalete maruz kalması üzerine Habil Bey ve önde gelen kumandanlarından bazıları Memlûk emirlerinden bağışlanma vaadi aldıktan sonra 24 Temmuz 1429'da kaleyi teslim ettiler. Ancak vaatlerinden dönen Memlûk emirleri, Habil Bey ve ümerâsını yakalatarak zincire vurdular. Bu arada Urfa büyük bir yağma ve katliama uğradı. Bu hususla ilgili olarak bilgi veren Arap tarihçilerinden Makrizî ve İbn-i Hacer Askalanî, şehirdeki yağma ve katliamın Moğollar'ın 1400'de Şam'da gerçekleştirdiklerinden daha şiddetli olduğunu kaydederler. Zincire vurulu olarak Kahire'ye getirilen Habil Bey ve ümerâsı şehrin sokaklarında dolaştırıldıktan sonra hapse atıldılar. Durumu haber alan Kara Yülük Osman Bey, Urfa ahalisine sahip çıkması ve Habil Bey'den kalan kuvvetleri toparlaması için, Nur Ali Bey'i kırk kişilik bir asker grubuyla Urfa'ya gönderdi. Urfa'ya gelen Ali Bey ilk iş olarak yaralıların tedavisi için emir verdi. Diğer taraftan Osman Bey, Memlûkler'e esir düşen oğlu Habil Bey'in serbest bırakılması için Barsbay nezdindeki başvurularını da sürdürüyordu. Buna rağmen her seferinde Memlûk sultanından red cevabı alıyordu. Ancak Habil Bey'in bir yıldan daha az bir süre içerisinde mevkuf tutulduğu sırada veba salgınında ölmesi, Barsbay'ın Urfa seferiyle kazandığı prestiji yitirmesine sebep oldu[731].

730 J. E.Woods, **Akkoyunlular**, 91-92.

731 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, 73-74; J. E.Woods, **Akkoyunlular**, 92-93.

Habil'in öldüğünü öğrenen Kara Yülük Osman, Memlûk Sultanı Barsbay ve Anadolu'daki vekilleri üzerindeki harekâtını yoğunlaştırdı. 1430-1432 yılına kadar Akkoyunlular, Memlûk sınırına sürekli saldırdı. 1432'de Mardin'in Karakoyunlu valisinin elinden alınışı, Memlûk sultanını harekete geçirdi. Mart 1433'te bizzat Barsbay önderliğinde Kahire'den hareket eden Memlûk ordusu, Kara Yülük Osman'ın başkenti Âmid üzerine bir sefer düzenledi. Bu sefer esnasında önce 22 Mayıs 1433'te Urfa'yı işgal eden Memlûkler, bir hafta sonra Kara Yülük Osman'ın oğlu Murad idâresindeki Âmid'i kuşattılar ve top ateşine tuttular. Kara Yülük Osman Ergani Kalesine çekildi. 28 Mayıs-2 Temmuz 1433 tarihine kadar süren Ergani kuşatması sırasında Memlûkler ağır kayıplara uğradılar ve kuşatmayı kaldırdılar. Barsbay'ın, Kara Yülük Osman'ın ileri sürdüğü şartları kabul etmesiyle, aralarında bir barış antlaşması imzalandı. Buna göre, Memlûkler Ermeniye ve Diyârbekir'deki Akkoyunlu hâkimiyetini tanıyacaklar, buna karşılık Akkoyunlular da onları metbû kabul edeceklerdi. Ayrıca yine bu antlaşma gereği Urfa'yı geri verecekler, hacı ve tüccar kervanlarının geçişlerini kolaylaştıracaklar, ne Memlûk topraklarına ve ne de Hısn-ı Keyfâ ve Eğil'deki Kürt beylikleri üzerine bundan böyle saldırı düzenleyemeyeceklerdi. Ancak Barsbay askerlerini Memlûk topraklarına çeker çekmez, Kara Yülük Osman Memlûklerin valisi İbn-i Bahadır'ı Urfa'dan kovmak çabasına girişti ve ertesi yıl boyunca sürekli saldırılar düzenledi[732].

Barış antlaşmasının bu şekilde ihlal edilmesi, Barsbay'ın öfkesini tahrik etmekle beraber, 1433 yılı seferinde ordusu bir hayli yıprandığından yeni bir sefere çıkmayı göze alamadı[733].

Akkoyunlular'ın Memlûkler'in elinde bulunan Urfa üzerindeki baskılarının diğer rakipleri Karakoyunlular'a yönelmeleriyle sona erdiği anlaşılıyor. Ezcümle rakiplerinin elindeki Mardin'i alan Kara Yülük Osman, yine onların yağmasına maruz kalan Şirvanşah'ın yardım talebine icâbet etmek üzere harekete geçerek Erzurum'u kuşattı ve 1434'te ele geçirdi. Daha sonra Timurîler'in teşvikiyle Karakoyunlular'ı Erzurum yakınlarında durdurmaya çalıştıysa da, başarı sağlayamadı ve hezimete

732 Barsbay'ın Urfa'daki valisi olan İbn-i Bahadır, istikbalde Memlûk Sultanı el-Eşref İnal ve İnal el-Alâ'î olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. J. E. Woods, **Akkoyunlular**, 118.

733 J. E. Woods, **Akkoyunlular**, 95.

uğradı. Damadı Ahmed Bey Purnak (Pirnak) da çarpışma sırasında öldürüldü. Kendisi de ağır yaralanan Kara Yülük Osman Bey oğlu Şeyh Hasan tarafından Erzurum'a götürüldü ise de çok geçmeden orada öldü. Osman Bey'in ölümüyle beraber, Memlûkler kırk yıl boyunca Akkoyunlu saldırılarından kurtuldular[734].

Beyliğinin sınırlarını Erzurum'dan Kemah ve Harput'a, Erzincan'dan Mardin'e kadar genişleterek gerçek manada Akkoyunlu Devletini kuran Kara Yülük Osman Bey'in ölümünden sonra, saltanat verasetiyle ilgili bir kanunun olmayışından kaynaklanan siyasî bölünme, Akkoyunlular'ı yirmi yılı aşkın bir süre için iç kavga ve yabancı hegemonyasına itmiştir[735].

Sözü edilen iç kavganın Urfa ve çevresindeki siyasî oluşumlara tesir eden kesitleri bizi ilgilendirmektedir ki, bunların ilki Ali Bey b. Kara Yülük Osman'ın oğulları çevresinde cereyan etmiştir. Amcalarının ve kardeşlerinin muhalefeti yüzünden Osmanlı Hükümdarı II. Murad'a sığınmak zorunda kalan, Osmanlı hükümdarı tarafından kendisine verilen İskilip dirliğinde de fazla kalmayarak Erzincan tarafında bulunan oğullarının yanına dönen Ali Bey'in, kardeşi Mardin Valisi Hamza Bey'in saldırılarından kurtulmak için Memlûkler'le dostâne münasebetler tesisine çalıştığı anlaşılıyor. Bilhassa oğlu Cihangir Mirza'nın Mısır'a giderek Barsbay'la görüştüğü, bir Memlûk ordusu ile Alıncak Kalesinde kardeşi Cihan Şah tarafından kuşatılan Karakoyunlu İskender'i kurtarmak üzere Erzincan'a kadar geldiği, ancak Barsbay'ın ölümüyle geri dönmek zorunda kaldığı bilinmektedir[736]. Bu arada Haleb Valisi Tanrıvermiş, Memlûk Sultanı Melikü'z-Zahir Çakmak'a isyân etmiş, Cihangir de ondan çekindiği için gönülsüz de olsa hizmetine girmişti. Nitekim Cihangir'in korktuğu başına geldi. Sultan Çakmak'a karşı Akkoyunlu Beyi Hamza'nın desteğini almak için Cihangir Mirza'yı hapseden Tanrıvermiş, O'nu Hamza Bey'e teslim etmek istedi. Bu sırada Ali Bey de Hicaz'a giderken, Mısır tarafına saparak Sultan Çakmak'a iltica etti ve kendini Hamza Bey'in tehdidinden kurtardı. Cihangir Mirza'nın Tanrıvermiş'in elinden kurtulması, Haleb ahalisinin Tanrıvermiş'e isyânı sırasında vuku buldu[737].

734 J. E. Woods, **Akkoyunlular**, 95-96 ; F. Sümer, "*Akkoyunlular*", **DİA II**, İstanbul 1989, 271-272.

735 J. E. Woods, **Akkoyunlular**, 99 ; F. Sümer, "*Akkoyunlular*", 272.

736 F. Sümer, "*Akkoyunlular*", 272.

737 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, 101 ; M.H. Yinanç, "*Akkoyunlular*", 259.

Tanrıvermiş'in Sultan Çakmak tarafından gönderilen bir kuvvete yenilmesi ve 1439'da öldürülmesinden sonra, Kemah'ta Amcası Yakub Bey'in yanından ayrılan Hasan Bey, Haleb'e gelerek Ağabeyi Cihangir ile buluştu. Hem babaları Ali Bey'i görmek ve hem de Mısır Sultanı Çakmak ile görüşmek üzere beraberce Kahire'ye gelen iki kardeş, babalarına kavuştuktan sonra Memlûk sultanının huzuruna çıktılar[738].

Cihangir Mirza, Babası Ali Bey'in tahttan feragatından sonra, Akkoyunlu önderliği için Amcası Hamza Bey'e karşı Sultan Çakmak'ın yardımını talep etti. Ancak Diyârbekir'de Memlûkler aleyhine biten seferi hatırlayan Mısır Sultanı, her iki kardeşe hilât giydirip 3.000 altın verdikten sonra, Cihangir'e 1433 yılında Akkoyunlular'dan alınan Urfa'nın nâibliğini tevcih ederek, O'nun talebine cevap verdi ve amcası Hamza'ya karşı savaşı kendi başına sürdürmesini bildirdi. Cihangir Mirza'nın Sultan Çakmak'ın desteğiyle kendisine iktâ edilen Urfa'ya gelmesiyle, eski Döğer mülkü olan şehir önemli bir kuvvet üssü haline gelince, amcası Hamza'nın sürekli saldırısına uğradı. 1439-1440 yıllarında Cihangir'in üzerine gönderilen Bayındır Aşireti'nden bir bölük ile Purnak ve Musullu aşiretleri Urfa'dan püskürtüldü. Ancak bahse konu kuvvetler bu defa Gerger Kalesindeki Memlûk garnizonuna saldırarak yenilgiye uğrattılar.

Hamza hâkimiyet mücadelesine devam ediyordu. Nitekim Erzincan'ı aldıktan sonra, muhtemelen kendinî Akkoyunlu Ulusunun hükümdarı ilan etti; daha sonra da Urfa ve Kemah dışındaki bütün Akkoyunlu merkezlerini ele geçirdi. Diğer taraftan amcası aleyhine faaliyetlerini sürdüren Cihangir ise 1441'de topraklarını Âmid-Ergani yolunun ötesine kadar uzatmış ve Eğil'de sakin Kürt Buldukanî aşiretinin reisi ile ittifak kurmayı başarmıştı. Bütün bunlar olup biterken, Akkoyunlu hanedanı mensubu iki kardeşten Ali b. Kara Yülük Osman'ın 1443'te Suriye'de, ardından Hamza'nın 1444'te Âmid'de ölmeleri, hanedan içinde yeni bir takım ittifak ve mücadelelerin başlamasına sebep oldu. Ezcümle Akkoyunlu Ulusuna bağlı Purnak, Musullu ve Koca-Hacılular Hamza'nın kardeşi Erzincan Valisi şeyh Hasan b. Kara Yülük Osman'a katılırken, Mamaşlular da Urfa'daki Cihangir'e bağlılıklarını ilan ettiler. İki taht adayından Âmid'e ilk ulaşan Cihangir, Tihranî'ye göre Akkoyunlular'ın mutlak hükümdarı oldu. Ur-

738 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, 102 ; F. Sümer, "*Akkoyunlular*", 272.

fa'nın idâresini de kardeşi Üveys b. Ali'ye bıraktı. Akkoyunlu hanedanı mensuplarının hâkimiyet mücadelelerine Karakoyunlular'ın da bir bahane ile katıldıkları görülmektedir. 1448'de Cihanşah'a isyân eden Elvend'in Diyârbekir'e kaçarak Cihangir'e sığınması üzerine, yeğeninin kendisine teslim edilmesini isteyen Karakoyunlu hükümdarı ret cevabı alınca, kumandanlarından Rüstem ibn-i Tarhan'ı 1450'de Mardin ve Urfa üzerine gönderdi. Yolda Cihangir'i terk eden Musullu, Purnak ve Koca-Hacılu aşiretlerinden bir kesimin Rüstem'e katılması yüzünden önemli bir güç kaybına uğrayan Cihangir, Mardin'i Rüstem'in saldırılarına karşı koruyamadığı gibi, kardeşi Üveys'in idâresindeki Urfa'yı da Rüstem'in yanında bu sefere katılan Erzincan Valisi Şeyh Hasan'ın kuşatmasına engel olamadı. Bunun üzerine Memlûkler'den sığınma hakkı isteyen Cihangir'e bu hak da tanınmadı. Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesi önemli bir ticaret yolu olan Erzincan-Halep hattında güvenliğin yok olmasına ve dolayısıyla Haleb'in ticarî bakımdan sönükleşmesine yol açtı[739].

Bir taraftan sosyal ve iktisadî huzursuzluk, diğer taraftan Cihangir'in Hama'nın âsi Memlûk valisi ile işbirliği yaptığı yolundaki haberler, Sultan Çakmak'ı Akkoyunlular üzerine bir sefer düzenleme kararı almaya itti. Ancak 1450'de amcası Kâsım'ın Cihangir'e karşı ayaklanmasında Memlûk sultanı nezdinde destek araması Sultan Çakmak'ı amacına ulaşmada gönüllü bir aracıya kavuşturduğundan, böyle bir sefere gerek kalmadı. Dolayısıyla vaktiyle Cihangir'e, düşmanı Hamza'nın karşısında uyguladığı siyaset gibi bu defa da Kâsım'ı Urfa nâibliğine getirdi. Silah ve para yardımı da sağlayarak, O'nu Cihangir üzerine yürümeye zorladı. Bunun yanı sıra Karakoyunlular'ın önünden kaçarak Fırat'ı geçmesi ihtimaline karşı Dulkadır sınır muhafızlarına Cihangir ve ordusunun önünü kesmelerini emretti. Cihangir'in amcası Kâsım, aldığı Memlûk desteği ile Fırat üzerine yerleşirken, Akkoyunlu Ulusuna bağlı aşiretlerden çoğu da, bu arada Karakoyunlular'dan destek alan ve Urfa'yı kuşatan Şeyh Hasan'a katılmışlardı. O sırada Âmid'deki kuvvetlerinden bir kısmını, Urfa'nın muhasarasını işitip kendi hassa ordusu ile Ergani'den yanına ulaşan kardeşi Uzun Hasan'ın emrine veren Cihangir O'nu, Şeyh Hasan'ı Urfa'dan uzaklaştırmakla görevlendirdi. Safer 855 (Mart 1451)'de Urfa'ya gelen Uzun Hasan, muhasara çem-

739 J. E. Woods, **Akkoyunlular**, 139.

berinden sıyrılmayı başararak Babü's-sır kapısından Urfa Kalesine girmeyi başardı. Ancak garnizon kumandanının itirazı üzerine Uzun .Hasan kaleden ayrılırken, otağından gizlice ayrılarak şehrin dışına çıkmış bulunan Üveys Bey, düşmanlarını dış cepheden çevirerek saldırıya geçti. Bu sırada Şeyh Hasan'a bağlı kalabalık bir gurup da Uzun Hasan'ın üzerine geldi. Kıyasıya çarpışan muhalif güçlerden Şeyh Hasan'a bağlı olanlar büyük bir hezimete uğradılar. Şeyh Hasan, oğlu Bayezid ve Karakoyunlu kuvvetlerinin bir çok emiri Uzun Hasan'ın kumandası altında bulunan Cihangir'in askerlerine esir düştüler ve idam edildiler. Şeyh Hasan'ı destekleyen Akkoyunlu aşiretlerinin reisleri de cezalandırılmaktan kurtulamadılar. Bunlardan Musullular'ın reisi bizzat Uzun Hasan tarafından öldürülmüş, Purnak ve Koca-Hacılu reisleri de yargılanmak üzere Âmid'e gönderilmişti[740].

Cihangir'e bağlı kuvvetlerin Urfa önünde kazandıkları bu zafer Memlûkler, Karakoyunlular ve Akkoyunlular arasında geniş yankı yaparken, kuvvetleri sevk ve idâre ederek başarıda büyük payı bulunan Uzun Hasan da çevre hükümdarları nazarında farklı biçimlerde algılandı. Bunlardan Memlûk Sultanı Çakmak, Uzun Hasan'a korkuyla karışık bir saygı beslemeye başlarken, Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın, O'na olan düşmanlığı daha da arttı. Ancak bazı Akkoyunlu aşiretleri desteğindeki Karakoyunlular, Uzun Hasan'a bağlı kuvvetlere birkaç defa mağlup oldular[741].

Bizzat Cihan Şah'ın baskılarına direnemeyen Cihangir ise, Âmid'de Karakoyunlu hâkimiyetini tanıyınca bundan memnun kalmayan Uzun Hasan, kendisinden ayrıldı ve Âmid'i Eylül 1452'de âni bir baskınla ele geçirdi[742]. Olay vuku bulduğu sırada Âmid'de bulunan Cihangir durumu öğrenince kuvvetlerini toparlayıp,

740 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, 114-117 ; J. E. Woods, **Akkoyunlular**, 135-140.

741 J. E. Woods, **Akkoyunlular**, 141-142.

742 Uzun Hasan'ın 1453 yılında kardeşi Cihangir'i Âmid'den uzaklaştırarak Akkoyunlu hâkimiyetini ele geçirdiğini belirten Walther Hinz, bu husustaki bir rivâyeti de nakleder. Bkz. W. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, (Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), 2. bs., Ankara 1992, 24-25 ; M.H. Yinanç, Âmid'in Uzun Hasan tarafından alınışını 1452 veya 1453 yılları olarak iki muhtemel tarihe bağlar. Bkz., "*Akkoyunlular*", 259 ; J. E. Woods ise çağdaş tarihçi Mardinli Dawit'in müşahedesini dikkate alarak Uzun Hasan'ın Âmid'e girişini Eylül 1452 tarihine dayandırır. Bkz. **Akkoyunlular**, 145, 159. Biz de bu hususta Woods'un tespitini dikkate aldık.

karşı saldırıya geçmek üzere Mardin'e çekildi[743].

Uzun Hasan'ın Âmid'i ele geçirmesi, bütün Akkoyunlu topraklarına sahip çıkması anlamına gelmekle beraber, şehrin anahtarlarını Kahire'ye göndererek, şimdilik Memlûk sultanını metbû tanıması ve yine Sultan'ın tevcihiyle Âmid'in idâresini üstlenmesi meselesini, O'nun Akkoyunlu câmiası arasındaki durumunu güçlendirerek istikbaldeki Akkoyunlu liderliğine ulaşmak için şimdilik başvurduğu konjonktürel tedbir olarak nitelendirmek mümkündür. Nitekim Uzun Hasan'ın 1453 baharında Memlûkler'in icazetiyle kendine bağlı aşiretleri Urfa üzerine sevketmesi, bu husustaki önemli bir adımdır. Cihangir'e bağlılık yemini etmiş bulunan ve bu sırada şehrin hâkimi olan Üveys, üzerine doğru gelen muhalif Akkoyunlu kuvvetleriyle çarpışmaya cesaret edemeyerek şehri terketti ve Mardin'e kaçtı. Urfa'nın ele geçirilmesiyle Uzun Hasan, Memlûkler'e ait Diyâr-ı Mudâr'ın önemli bir kısmında hâkim duruma yükseldi[744].

Koca-Hacılu Aşireti'ne güvenin bir göstergesi olarak Urfa'nın idâresini bu aşiretin reisi Muhammed'e bırakan Uzun Hasan, daha sonra Resu'lâyn üzerinden Mardin'e hücum etti[745]. Bu hamleden bir sonuç alamayınca, bu defa Eyyûbîler'in elindeki Hısn-ı Keyfâ üzerine giderek şehrin hâkimi el-Kâmil Ahmed'e hâkimiyetini kabul ettirdi[746]. Daha sonra 1454'te Uzun Hasan'ı Cihan Şah'ın, Acem Irakı'nı Çağataylar'dan almakla meşgul olduğu sırada Karakoyunlular'ın idâresi altındaki Erzurum ve Bayburt yörelerini yağmalarken görmekteyiz. Uzun Hasan'ın Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kazandığı başarılarla gücünü gittikçe arttırması, hanedan mensuplarının pek çoğunun etrafında toplanması neticesini verdi[747]. Böylece Akkoyunlu hükümdarlığını artık elde etmek zamanı geldiğini idrak eden Uzun Hasan, bunun gerçekleşmesi için kardeşi Cihangir'in tahttan çekilmesini talep etti. Bu talebi reddetmesine rağmen Uzun Hasan'ın tartışmasız askerî üstünlüğü karşısında savunma durumuna geçtiği Mardin Kalesini, uzun

743 W. Hinz'e göre Cihangir bu sırada başkent Âmid'i terk ederek Aladağ'a yaylağa çıkmıştı. Bkz., **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, 24 ; J.H. Woods'a göre ise, Cihangir'in bu sırada Âmid'de bulunmayışı Kürtlere karşı başlattığı saldırıdan dolayı idi. Bkz. **Akkoyunlular**, 144-145.

744 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 145.

745 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, 143.

746 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 146.

747 F. Sümer, "*Akkoyunlular*", 272.

süre elde tutamayacağını kavrayan Cihangir, 1456'da Mardin'i Karakoyunlular'a bıraktı ve İran'a giderek Cihan Şah'tan yardım istedi. Bu sırada Urfa'nın kuzeyindeki Akziyaret mevkiinde karargâh kuran Uzun Hasan'a, Hısn-ı Keyfâ'dan bir askerî birlik ve Dulkadıroğulları'ndan da bir miktar süvari kuvveti katıldı. Erzincan'ı Cihangir'e ıktâ olarak veren Cihan Şah, 1457 yılı baharında Azerbaycan askerleriyle beraber O'nu Uzun Hasan üzerine gönderdi. Erzincan'a gelindiğinde Uzun Hasan'ın yaklaşmakta olduğunu işiten Karakoyunlu kumandanı Arabşah'ın, askerlerini çekerek Cihangir'i sadece kendi muhafızlarının koruması altında bırakması üzerine, müşkül duruma düşen Cihangir, oğlu Murad'ı Erzincan'a yerleştirdikten sonra Mardin'e döndü ve kardeşi Üveys'i durumu iletmek ve yeni takviye kuvvet istemek üzere Cihan Şah'a gönderdi. Bunun üzerine Rüstem İbn-i Tarhan ve Ali Şakar Baharlu kumandasında gönderilen Karakoyunlu ordusu Mardin'e geldi. Rüstem kumandasında bir araya gelen müttefik güç Âmid'e hareket etti. Âmid'in doğusunda Dicle Nehri kıyısında 1457 Mayısında karşılaşan iki muhalif güçten Cihangir ve Karakoyunlu müttefikleri ağır bir hezimete uğradılar. Cihangir Mardin'e kaçtı. Ancak Rüstem ve Ali Şakar başta olmak üzere Karakoyunlu muhariplerden esir edilen yüzlercesi Uzun Hasan tarafından idam edildi. Çok geçmeden Cihangir ve askerlerinden çoğunun hizmetine girmesiyle, O'nun Mardin'deki hâkimiyetini tanıyan Uzun Hasan, hanedan mensupları arasındaki birliği sağladı ve tartışmasız olarak Akkoyunlu hükümdarlığını elde etti. Cihangir'in Mardin'e çekilmesini müteakip yanında yer alan bir kısım Akkoyunlu aşireti mensubunun ayrılmasından sonra şehir, Uzun Hasan tarafından kuşatıldı. Zor durumda kalan Cihangir, annesi Sâra Hatun'un araya girmesiyle bağışlandı ve Mardin'i elinde tutmasına izin verildi[748].

Kardeşler arasındaki anlaşmazlıkta, Cihangir ile birlikte hareket eden Üveys'in de Uzun Hasan'ı tanıması ve eski görevi olan Urfa valiliğine getirilmesiyle beraber hanedan mensupları arasındaki birlik sağlanmış ve Uzun Hasan'ın liderliği kesinleşmiş oldu. Ardından Mardin yakınlarındaki Savur'u Halil Tuvacı'ya, Karakoyunlular'ın terk ettikleri Erzincan'ı da yeğeni Hurşid b. Bayezid'e veren Uzun Hasan, Akkoyunlu yaylak ve kışlaklarını kontrol ve murakabe altına almayı başardı[749]. Ancak Akkoyunlu topraklarının doğu

748 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 146-151 ; F. Sümer, "*Akkoyunlular*", 272.

749 W. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, 116 ; J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 164.

sınırında yer alan ve kadîm Akkoyunlu yaylak ve kışlakları arasında gidip gelen aşiretler için doğrudan bir tehdit oluşturmayan son Eyyubî mülkü Hısn-ı Keyfâ'nın Uzun Hasan tarafından alınmak istenmesi ise dikkat çekmektedir. Oysa Hısn-ı Keyfâ Eyyubî'leri 1454'ten beri Akkoyulular'ın hâkimiyetini tanımış bulunuyorlardı. J.E. Woods'un da ifade ettiği gibi, Hısn-ı Keyfâ'nın önemli bir ulaşım ve ticaret merkezi oluşu oradaki son Eyyubî hâkimlerini Uzun Hasan'ın hedefi haline getirmiştir. Böylece 1460 yılında başlayan Siirt anlaşmazlığını bahane eden Uzun Hasan, Hısn-ı Keyfâ hâkimi el-Âdil Halef'e karşı harekete geçerek 1461 yılı Kasım başlarından itibaren oğlu Halil'i şehrin alınmasına memur etti ve kısa süre sonra kendisi de orduya dehalet ederek kuşatmaya katıldı. Yedi ay süren kuşatmadan sonra Haziran 1462'de kale düştü ve şehir Akkoyunlular'a geçti. Aynı yıl Uzun Hasan'ın Memlûkler'le olan ilişkilerinde de farklı bir sayfa açılmış, bunda Urfa'da cereyan eden bir olay Memlûk-Akkoyunlu siyasî ilişkilerine önemli denilebilecek bir istikâmet vermiştir. Ezcümle, 1462 yılında Memlûk sultanı bulunan ez-Zahir Hoşkadem, selefi el-Eşref zamanında Uzun Hasan'la tesis edilen dostâne münasebetleri âsi Şam Valisi Canım el-Eşref yüzünden düşmanlığa tahvil etmişti. Çünkü O, Uzun Hasan'ın ithamları reddetmesine rağmen, el-Eşref'i himayesi altına aldığına inanıyordu. Nihayet bu husus, Memlûkleri Akkoyunlular üzerine bir sefer düzenlemeye kadar götürmüş, ancak el-Eşref'in birkaç ay sonra Urfa'da yakalanarak öldürülmesi üzerine, Memlûk ordusu savaş vuku bulmadan önce geri çağrılmıştı[750].

Akkoyunlu-Memlûk münasebetlerinin bir savaşa dönüşmesi önlenmiş olsa bile, Memlûkler'in bahse konu olay sebebi ile Akkoyunlular'a karşı duydukları kuşkunun izleri tamamen silinememiştir. Her ne kadar Akkoyunlu hükümdarı verdiği sözlerle ve bazen de zaptettiği kale ve şehirlerin anahtarlarını Memlûk sultanına göndermekle bu kuşkuyu gidermeye çalışmış ise de, samimi olmayan bu zahirî bağlılık gösterileri, hâkimiyet sahalarını genişletmek ve özellikle Doğudaki düşmanları Karakoyunlular'ı bertaraf etmek için şimdilik devam ettirilmeliydi[751]. Nitekim Uzun Hasan, Karakoyunlular üzerine gitmeden önce 1465 yılında Dulkadıroğulları'ndan aldığı Harput'la beraber İspir'den Urfa'ya, Şebinkarahisar'dan Siirt'e kadar olan bölgeyi Akkoyunlu ülkesi haline ge-

750 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 170-171.

751 W. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, 40-41; J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 171-172.

tirdikten, 1467'de Karakoyunlu Cihan Şah'ı hezimete uğratıp Karakoyunlu Devletine son verdikten, 1469'da Kirman'ı ve 1470'de de Bağdat'ı alarak[752] bir cihan devleti vücuda getirdiğine inandıktan sonradır ki, daha büyük düşmanı Osmanlılar'a karşı 1470-1472 yıllarında Venedik ve Papa ile ittifak teşebbüsünde bulundu. Daha sonra da geleneksel Memlûk siyasetinin tam tersine hareket etmeye başladı. Daha önceleri bağlılık gösterdikleri Memlûkler, şimdi artık kölelikten geldikleri için saçma ve sapkın bir rejime sahip oldukları şeklinde itham ediliyorlardı. Bu ithamla beraber, Akkoyunlular'ın Memlûkler'e saldırıları da başladı. 1472 Kasımında ordusuyla Fırat'ı geçen Uzun Hasan Malatya, Kâhta, Gerger ve Ayıntâb'ı ele geçirdikten sonra Haleb önlerine kadar geldi. Bu arada oğlu Uğurlu Muhammed kumandasındaki bir kuvvet de Fırat'ın doğu kıyısındaki Memlûk karakolu Birecik'i işgal etti. Uzun Hasan Osmanlılar tarafından vakî olabilecek bir saldırıyı hesaba katarak elindeki kuvvetleri Memlûk topraklarında uzun süre tutmamış, oğlu Muhammed ile beraber Birecik'te bir ihtiyat kuvveti bıraktıktan sonra Fırat'ın ötesine çekilmişti. 1473 yılı Martında Yeşbek (Yaşbek) kumandasındaki Memlûk kuvvetleri Birecik'teki Akkoyunlu ihtiyat kuvvetlerine saldırıya geçerek büyük kayıplar verdirdiler. Yeşbek bozguna uğrayan Akkoyunlu kuvvetlerini Urfa'ya kadar kovaladı. Böylece Uzun Hasan'ın kazandığı karizmatik kişiliği bu olay sebebi ile Urfa önlerinde ciddî bir şekilde zedelenmekle beraber[753], asıl prestij kaybı Fatih Sultan Mehmed ile 1473 Ağustosunda yaptığı Otlukbeli Meydan Savaşındaki yenilgisiyle[754] meydana gelmiştir. Gerçi bu önemli savaş sonunda Kelkit Vadisindeki Akkoyunlu sınır karakolları, Koyulhisar, Karahisar ve Niksar gibi yerler dışında Akkoyunlular fazla toprak kaybına uğramamışlarsa da, çöküntü iç bünyede başlamıştı. Nitekim bu meydan savaşının psikolojik âmilleri Uzun Hasan'ı yıpratarak sağlığının bozulmasına sebep olunca, dolayısıyla tahtın vârisleri arasında namzet tayin edilen şehzâdelerden Halil Sultan ve Yakub ile edilmeyen Uğurlu Muhammed arasında yakın bir gelecekte münhal kalması muhtemel taht için hesaplar

752 F. Sümer, "*Akkoyunlular*", 272.

753 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 192-196.

754 Otlukbeli Meydan Savaşı ile ilgili kaynak eserlere akseden bilgiler ile bu konuda yapılan araştırmalardan istihraç edilen bilgiler, Enver Konukçu tarafından yer yer açıklama, tercüme ve değerlendirmelerle beraber bir araya getirilerek yayınlanmıştır. Bkz. Enver Konukçu, **Otlukbeli Meydan Savaşı**, Ankara 1998.

başlamıştı[755]. Bunlardan tahta vâris gösterilmemesi sebebiyle Akkoyunlu tahtı üzerindeki iddiasını babasına isyân ederek sürdüren Uğurlu Muhammed'in, bu teşebbüsünde Azerbaycan'daki Çakırlu Aşiretinin yanı sıra Urfa'daki Akkoyunlu idâresinden destek sağlaması, özellikle dikkat çekmektedir. Şehzâde Halil'in idâresindeki Şiraz'ı 1474 yazı başlarında alarak fiilen isyânı başlatan Uğurlu Muhammed'e bu sırada Uzun Hasan, kuvvetleriyle müdahale etmek için harekete geçti. Başkent Tebriz bundan dolayı savunmasız kalınca, Çakırlu Aşireti bu şehrin üzerine yürüyerek valisini yenilgiye uğrattı. Ancak bu arada Uğurlu Muhammed, babasının kuvvetlerine karşı duramayacağını anlayınca, Şiraz'ı alelacele tahliye ederek Suriye'ye kaçtı. Kasım 1474'te de Çakırlu Aşireti bertaraf edilerek Tebriz üzerindeki tehdit kaldırıldı. Suriye'ye geldikten sonra Memlûkler'in Haleb ve Birecik nâiblerinin yanı sıra Urfa valisi bulunan amcası Üveys'in de desteğini sağlayan Uğurlu Muhammed'in çevresinde oluşan müttefik güç de, Uzun Hasan karşısında tutunamadı ve Temmuz 1475'te boyun eğmek zorunda kaldı. Yeğenine destek sağlayan Urfa valisi Üveys ise bunun bedelini canıyla ödedi.

Üveys'in Urfa'dan çıkarılarak öldürülmesinden sonra şehir, Musullu Aşiretinin kontrol ve murakabesine bırakıldı[756]. Muharebe sırasında ikinci defa kaçmayı başararak Fatih Sultan Mehmed'e sığınan Uğurlu Muhammed'in, Osmanlı hükümdarının kızıyla evlenmesi ve Osmanlı Devleti'nin Sivas Beylerbeyiliği'ne getirilmesi gibi iki yılı aşkın serüveni sonunda Erzincan yakınlarında, 1477'de bir tertiple yakalanarak öldürülmesinden sonra, Babası Uzun Hasan da çok yaşamadı. 5 Ocak 1478'de Tebriz yakınlarında öldü[757].

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlu Devletini hızlı bir çöküntüye götüren hanedân kavgaları başladı. Bunlardan ilki, Uzun Hasan'dan sonra tahta geçen Sultan Halil'in sekiz aydan kısa süren saltanatının bir iç savaşla sona ermesi ve hükümranlığı Yakub Bey'in ele geçirmesidir. Yakub Bey zamanında (1478-1490) yine isyân eden hanedân mensuplarının bertaraf edilmesi, Gürcistan seferi ve kendi başına buyruk hareketlerinin önüne geçmek maksadıyla Şeyh Haydar Safevî'nin muharebe sonunda öldürülmesi gibi olaylar[758]

755 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 199-200. ; M. Çetin Varlık, "*Akkoyunlular*", **DGBİT VIII**, İstanbul 1992, 427.

756 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 202.

757 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 202-203 ; M. Çetin Varlık, "*Akkoyunlular*", 428.

758 M.H. Yinanç, "*Akkoyunlular*", 260-261.

cereyan etmiş ise de, bu dönemin en önemli siyasî olayı Akkoyunlular ile Memlûkler arasında Urfa civarında vukû bulmuştur. Ezcümle Memlûk Sultanı Kayıtbay'dan Suriye bozkırlarındaki âsi Arap aşiretlerinin tedîb edilmesi talimatı alarak Kahire'den yola çıkan Yeşbek kumandasındaki bir Memlûk ordusu, maksadın tahakkukundan sonra geri dönmedi. Şahsi hırs ve Uzun Hasan'ın ahfâdından öc alma isteği veya muhtemelen Yakub Bey aleyhtârı Akkoyunlu emirlerin teşvikiyle seferi Fırat ötesine uzatan Yeşbek, Urfa kalesini kuşattı. Şehrin valisinin acil yardım talebi üzerine Yakub Bey, Süleyman Bey Biçen ve Sufî Halil Bey Musullu kumandalarındaki kalabalık bir Akkoyunlu ordusunu, Bayındır Bey Musullu önderliğinde Urfa'ya sevketti. İki ordu 1480 yılı Kasımında, Urfa yakınlarında karşı karşıya geldi. Sayıca az olan Memlûk ordusu büyük bir hezimete uğradı. Muharebede esir düşen Yeşbek ise birkaç gün sonra idam edildi. Bu savaşın sonunda Kayıtbay'ın Yakub Bey'e olan düşmanlığının artması beklenirken, bir tarafta Cem Sultan'ın kendisine sığınmasından dolayı Kayıtbay'ı bekleyen Osmanlı tehlikesi, diğer tarafta Yakub Bey'e isyân eden Bayındır Bey gailesi gibi her iki hükümdarı önemli ölçüde tedirgin eden problemler, onların birbirlerine yakınlaşmasını sağladı[759].

Yakub Bey'in 1490'da ölümünden sonra henüz ergenlik yaşına gelmemiş bulunan oğlu Baysungur, Sufî Halil ve diğer Musullu Aşireti beyleri ile Purnak Aşireti beyleri tarafından tahta çıkarıldı. Buna karşılık diğer aşiret beyleri muhtelif yerlerde başka şehzâdeleri hükümdar ilan ettiler. Ancak sözü edilen şehzâdelerden ve onları destekleyen ümerâdan bir kısmı genç hükümdarın atabeyi Sufî Halil tarafından bertaraf edilerek öldürüldü. Sufî Halil devlete hâkim olduysa da, tahakkümden bıkkınlık getiren beyler bir süre sonra Diyârbekir Valisi Süleyman Biçen'in önderliğinde birleşerek Sufî Halil'i yendiler ve katlettiler. Bu defa devlete hâkim olarak hükümdarın atabeyliğini deruhte etmeye başlayan Süleyman da Alıncak Kalesinde mahpus bulunmakta olup, bir kısım ümerânın desteğini alarak hükümdar ilan edilen Uzun Hasan'ın torunu Rüstem tarafından mağlup edildi. Bu mücadele sırasında Süleyman'ın yanında yer alan Baysungur kaçarak anne tarafından dedesi olan Şirvanşah'a sığındı. Diyârbekir'e kaçan Süleyman ise burada öldürüldü. 1492'de Akkoyunlu tahtına geçen Rüstem Bey'in beş yıl süren hükümdarlığı karışıklıklar içinde geçti. Daha sonra Uğurlu Muhammed'in oğlu ve Fatih Sultan Mehmed'in torunu

759 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 236.

bulunan Göde Ahmed Bey, İstanbul'dan gelerek ümerâsının ihanetine uğrayan Rüstem Bey'i yendi ve O'nu öldürttükten sonra 1496'da Akkoyunlu iktidarını ele geçirdi. Göde Ahmed Bey, muhalif gördüğü Akkoyunlu ümerâsını ortadan kaldırmak üzere harekete geçtiği sırada, daha önce davranarak birleşen ümerânın saldırısıyla maktul düştü. Bir yıl süren Ahmed Bey döneminden sonra Akkoyunlu Devleti'nde saltanat müddeilerinin sayısı daha da arttı. Bunlar Uzun Hasan'm oğlu Yusuf Bey'in iki oğlu Elvend ve Mehmed Beylerle, Sultan Yakub'un oğlu Sultan Murad olup birbirlerine rakip olan muhtelif ümerâ tarafından muhtelif yerlerde hükümdar ilan edildiler. Taht müddeîlerinin mücadeleleri şiddetli bir iç savaş karakterine büründü. 1501 yılına kadar süren mücadeleler sırasında Mehmed Bey öldü. Sözü edilen tarihte Akkoyunlu ülkesi Murad Bey ile amcazâdesi Elvend Bey arasında ikiye bölündü. Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman bölgeleri Sultan Murad'a kalırken, içinde Urfa'nın da yer aldığı Azerbaycan, Erran ve Diyârbekir bölgeleri de Elvend Bey'in hissesine düştü. Ancak iç mücadelelerin ülkeyi harap ve perişan bir duruma getirdiği bir yana, gerek Murad Bey ve gerekse Elvend Bey kendilerine ayrılan bölgelerdeki mahallî ümerânın kendi başlarına buyruk hareketlerine de mâni olamıyorlardı[760].

İşte Akkoyunlu ülkesi içindeki perişanlık ve otorite boşluğundan faydalanan Safevî Şeyhi İsmail, kısa zamanda Anadolu'daki müritlerinden teşkil ettiği orduyla 1501'de önce Nahcıvan yöresindeki Elvend'i yenerek Tebriz'e girdi ve çok geçmeden bu şehre sahip olduktan sonra, burayı merkez ittihaz ederek Safevî Devletini kurdu[761]. Şah İsmail karşısında bozguna uğrayan Elvend Bey, Diyârbekir'e çekildi ve buradan kaybettiği toprakları geri almaya çalıştı. Bunda başarı sağlayamayınca, Diyârbekir bölgesinde tutunabildiği bir kısım topraklarda 1504'te ölümüne kadar hüküm sürdü. Elvend Bey'in ölümü üzerine Diyârbekir bölgesindeki Akkoyunlu ümerâsı, Dulkadır Beyi Alâüddevle'nin himayesinde bulunan Göde Ahmed Bey'in oğlu Zeynel'i davet ettiler. Zeynel, emrinde Dulkadır kuvvetleri olduğu halde Âmid'e gelerek şehrin valisi Emir Bey Musullu ile bazı ümerâyı hapsettikten sonra, hükümdarlığını ilan etti. Daha sonra Mardin ve Hısn-ı Keyfâ'yı ele geçiren Zeynel, yoluna devam ederek Urfa önlerine geldi ve bu şehri de hâkimiyeti altına

760 M.H. Yinanç, "*Akkoyunlular*", 261.
761 F. Sümer, "*Akkoyunlular*", 273.

almak istedi. Ancak bu sırada hapisten kurtulmayı başaran Emir Bey Musullu ve arkadaşları topladıkları kuvvetlerle üzerine yürüyerek O'nu mağlup ettiler. Şehri kontrol ve denetim altına aldılar. Zeynel de tekrar Alâüddevle'nin yanına dönmek zorunda kaldı[762].

Akkoyunlu topraklarının bir kısmında ümerâ eksenli iç çatışma devam ederken, Safevîler'in genişlemesi de sürüyordu. Elvend Bey'den sonra bu defa da Sultan Yakub'un oğlu Murad Bey'in üzerine yürüyen Şah İsmail 1503'te Hemedan yakınlarındaki savaşta galip gelip, Irak-ı Acem, Fars ve Kirman'ı topraklarına kattı[763]. Daha sonra 1507'de Dulkadır Beyliği topraklarına girerek şehirlerini iyice tahrip eden Şah İsmail, bu sırada hâkimi Emir Bey'in bizzat gelerek itaatini arz etmesiyle Diyârbekir ve çevresini de ele geçirdi ve Ustacluoğlu Muhammed Han'ı şehrin valiliğine getirdi[764]. Akkoyunlu Murad Bey ise, yenilgi üzerine Bağdat'a kaçmış ve 1508 yılına kadar burada hüküm sürmüştü. Şah İsmail'in Bağdat üzerine yürüdüğünü öğrenerek bu defa da Haleb'e kaçan Murad Bey, burada Memlûk Sultanı'nın yardımını sağlamaya çalışmış, ancak bundan bir sonuç elde edemeyince Dulkadır Beyi Alâüddevle'ye sığınmak zorunda kalmıştı. Akkoyunlu mülkü olan toprakları geri almak için Dulkadırlılar'dan da yeterli desteği göremeyen Murad Bey, oradan da ayrılarak en sonunda amacını gerçekleştirmek yolunda ümitlendiği Osmanlılar'ın hizmetine girdi[765].

Diğer taraftan Şah İsmail'in Dulkadırlı Beyliğine karşı kesin bir zafer elde edemeden Azerbaycan'a döndüğü sırada Alâüddevle Bey, henüz Safevîler'in eline geçmeyen Urfa'ya doğru karşı saldırıya geçerek şehre girdi. Bu sırada Şah İsmail'in valiliğine tayin ettiği Ustacluoğlu Muhammed Han Âmid'e ulaştığında, Emir Bey'in Şah İsmail'e itaatini bildirmek üzere giderken yerine şehrin idâresini bıraktığı kardeşi Kayıtmaz ile karşılaştı. Safevîler'e düşman olan Kayıtmaz, Ustacluoğlu'na şehrin idâresini teslim etmediği gibi, Şeyh İbrahim Gülşenî'yi de Urfa'da bulunan Alâüddevle Bey'in yanına göndererek, O'na itaatini bildirdi. Alâüddevle, Ustacluoğlu'na karşı koymak ve

762 M.H. Yinanç, "*Akkoyunlular*", 262.

763 M. Çetin Varlık, "*Akkoyunlular*", 434.

764 Refet Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989, 93-94 ; Diyarbekir (Âmid)'in Akkoyunlular'dan Safevîler'e 1507 tarihinde geçtiği hususuyla ilgili olarak ayrıca bkz. M. Mehdi İlhan, "*Some Notes On The Settlements and Population of the Sancak of Amid According to the 1518 Ottoman Cadastral Survey*", **TAD XIV/25** , Ankara 1981-1982, 415.

765 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 268-269.

Kayıtmaz'a yardım etmek üzere Urfa'dan Diyârbekir'e yardım kuvveti gönderdi. Bunun üzerine Ustacluoğlu da kardeşi Kara Bey'i 800 kişilik bir kuvvetle yine Âmid'e gönderdi. Kendisi de kısa zamanda şehrin surları önüne geldi. Burada karşılaşan iki kuvvetten Dulkadırlılar mağlup oldular. Kayıtmaz ve taraftarları direnişe devam ederken, Diyârbekir şeriflerinden birinin yardımını alan Ustacluoğlu şehre girerek idâresini ele geçirdi ve Kayıtmaz'ı da yakalatarak idam ettirdi. Alâüddevle Bey'in 1510 yılında Diyârbekir'i, bir kere daha ele geçirme teşebbüsü hezimetle sonuçlandı[766].

Vaktiyle Osmanlılar'a sığındıktan sonra, nihayet Yavuz Sultan Selim'in İran seferine iştirak eden Murad Bey, dönüşte Osmanlı hükümdarı tarafından yanına verilen bir miktar kuvvetle Diyârbekir'in zaptıyla görevlendirildi. Osmanlı, Kürt ve Türkmenlerden teşkil ettiği 8.000 kişilik bir kuvvetle Urfa yakınlarında bu şehrin Safevî valisi bulunan Eçe Sultan Kaçar'ın daha az sayıda kuvvetleriyle karşılaştı. Çaldıran savaşından birkaç hafta sonra 1514 yılında yapılan savaşta hezimete uğrayan Murad Bey de hayatını kaybedenler arasındaydı. Böylece O'nun ölümü aynı zamanda Akkoyunlular'ın tamamen tarih sahnesinden çekilmesi anlamına geliyordu[767]. Bu başarısından sonra Eçe Sultan'a Şah İsmail tarafından Kudurmuş Sultan lâkabı verilmiştir[768].

Urfa civarındaki bu teşebbüsün âkim kalmasından sonra Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlılar'a katılmasının sağlanmasında etkili olabilecek sadece bir yol kalıyordu ki o da bölgedeki ümerânın Safevîler'e karşı ayaklandırılmasıydı. Bunun gerçekleştirilmesi için Akkoyunlu Yakub Bey'in divan kâtipliğinde bulunmuş ve sonradan Osmanlılar'ın hizmetine girmiş olan meşhur tarihçi İdris-i Bitlisî görevlendirildi. 1515 yılı kışında bölgedeki ümerâ nezdinde temaslarda bulunarak onları Osmanlılar'a bağlamaya memur edilen Bitlisî, bu hususta üzerine düşeni hakkıyla ifâ etmiştir. Nitekim Diyârbekir halkı ayaklanarak şehirdeki Safevî askerlerini kovdu ve Yavuz Sultan Selim'e haber göndererek itaatlerini bildirdiler. Bu olay üzerine Şah İsmail, Çaldıran Savaşında ölen Ustacluoğlu'nun biraderi Karahan'ı Diyârbekir üzerine gönderdi. Şehir Karahan tarafından kuşatıldı. Bir yıl kadar devam eden kuşatma süresince içeride mahsur kalan şehir ahalisine, aslen Diyâr-

766 R. Yinanç, **Dulkadir Beyliği**, 94-95.

767 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 269,297 ; M.H. Yinanç, "*Akkoyunlular*", 263.

768 Faruk Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1992, 54.

bekirli olan Dergâh-Âli müteferrikalarından Yiğit Ahmed Bey kumandasında az bir kuvvetle yardım gönderilmiş, şehir halkı buna rağmen 1515 yılı Eylülünde Bıyıklı Mehmed Paşa'nın gelerek şehir civarındaki Safevîler'i uzaklaştırmasına kadar başarılı bir şekilde düşmanlarına karşı koymuştu. Diyârbekir'in alınmasından sonra Osmanlılar ile Safevîler arasında 15-20 Mayıs 1516'da cereyan eden Dede Kargın Muharebesinde kazanan Osmanlılar, Mardin'i kalesi hariç ele geçirmişlerdir. Bu savaşta bir kurşun isabeti ile ölen Safevî kumandanı Karahan'ın maiyeti beyleri arasında yer alan Urfa Hakimi Durmuş Sultan herhalde, kendisine "kudurmuş" lâkabı verilen Eçe Sultan olmalıdır. Mardin Kalesi, Yavuz Sultan Selim'in Ridaniye Muharebesini kazandığı haberi ulaşıncaya kadar yâni Nisan 1517'ye kadar mukavemet etmiş, bu tarihten itibaren teslim olmuştur. Urfa'nın Osmanlılar'a teslim olması da 1517 yılı ilkbaharında, bir başka ifade ile Mardin'in teslimini müteakip gerçekleşmiştir[769].

Böylece Diyârbekir ve çevresinde Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasında büyük rol oynayan Bıyıklı Mehmed Paşa, bu eyâletin ilk beylerbeyiliğine getirilmiş, daha sonra Güneydoğu Anadolu'nun ele geçirilen diğer bütün şehir ve kaleleri de birleştirilerek Âmid merkez olmak kaydıyla yeni bir eyâlet teşkil edilmiştir. 1518 yılı itibarıyla on iki sancaktan meydana gelen Diyârbekir Eyâleti'nin merkez yâni Paşa Sancağı olan Âmid dışındaki sancakları; Mardin, Sincar, Berriyecik (Birecik), Ruha (Urfa), Siverek, Çermik, Ergani, Harpurt (Harput), Kiğı ve Çemişkezek idi. Bu sancaklardan Urfa ve kaleleri alındığında idâresi Pirî Bey'e verilmişti[770].

2. Sosyo-Ekonomik Yapı

Akkoyunlu tahtını ele geçirebilmek için babası Uzun Hasan'a isyân eden Uğurlu Muhammed'i destekleyen Urfa valisi ve amcası Üveys'in, bu hareketinin bedelini canıyla ödediği 1474 yılında Urfa'nın Musullu Aşiretine bırakılması[771] ile 1504'te Göde Ahmed Bey'in oğlu olup Dulkadır Beyi Alâüddevle'nin himayesinde bulunan ve Diyârbekir Akkoyunlu ümerâsı tarafından hükümdar intihap edilmek üzere davet edilen Zeynel'in Âmid, Mardin ve Hısn-ı Keyfâ'yı ele geçirip daha sonra Urfa'ya sahip olmak üzere kuşattığı sırada üzerine gelen Musullu Aşireti reisi Emir Bey Musullu'nun kuvvetle-

769 Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara 1991, 15-34 ; F. Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu**, 40.

770 N. Göyünç, **Mardin Sancağı**, 34-35.

771 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 202.

rine mağlup olması ve şehri sözü edilen aşiretin kontrol ve murakâbe altına alması[772] gibi örnekler, Musullu Aşireti'nin Akkoyunlar döneminde Urfa ve civarında oturduklarını göstermektedir. J.E. Woods'a göre Akkoyunlu Ulusu'nun temelini oluşturan Bayındır Boyunun reislerine zaman zaman Türk ve Kürt olmak üzere elli kadar çeşitli aşiret bağlanmıştır. İşte sözü edilen Musullular bunlardan biri olup, Purnaklar (Pirnaklar)'la beraber Akkoyunlu Ulusu'nu teşkil eden esas aşiretlerdendir. Musullu Aşireti, Diyârbekir'in hâkimiyet altına alındığı XV. yüzyıl başlarında Akkoyunlu Ulusu'na katılmıştı[773].

Akkoyunlular döneminde asıl iskân sahaları Diyârbekir bölgesi olan Musullu Aşireti'nin önemli bir kısmı Gülabî Bey oğlu Emir Bey zamanında Safevî hizmetine girmişlerdir. Safevî kaynaklarında Türkmen adı verilen boyu meydana getiren oymaklar arasında Musullu Oymağı da sayılmaktadır[774].

Musullu Aşireti'nden önce Urfa ve civarında Döğer Aşiretine mensup oymaklar yaşıyorlardı. Bunlar Timur istilasından sonra Urfa ve civarına gelerek yurt tutmuşlardı. Kara Yülük Osman Bey zamanında Akkoyunlular'ın hizmetine girerek Urfa ve civarında bir müddet hayat sürmeye devam eden Döğerler, 1414'ten sonra sözü edilen hükümdar tarafından Urfa'dan uzaklaştırılmışlardır[775]. Safevîler döneminde bahse konu Türkmen boyunu meydana getiren oymaklar arasında Döğerleri de görmekteyiz[776]. Safevîler'in Urfa'yı hâkimiyetleri altına almalarından sonra, Döğerlere mensup oymaklardan biri de yine Urfa ve civarında oturmaya başlamış olmalıdırlar. Zira XVI. yüzyılda Urfa civarında görülen kalabalık Döğer Oymağı[777] bu hususu bir bakıma açıklamaktadır.

Akkoyunlular döneminde Urfa'da yaşayan başka bir aşiret muhtemelen 1927 yılı Urfa Salnâmesi'nde işaret edildiği üzere Gürkanlı Aşiretidir. Sözü edilen salnâmeye göre Urfa'da meskûn olan Gürkanlı Aşireti, Timur'un mensup olduğu Gürkanlı Hanedânının bağlı bulunduğu aşiret olup, Timur'un Batı seferi sırasında beraberinde getirdiği bu aşiret mensuplarından bir kabile Timur'un avdetinden sonra Urfa'nın kuzeybatı-

772 M.H. Yinanç, "*Akkoyunlular*", 262.
773 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 338.
774 F. Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu**, 55-56.
775 F.Sümer, **Oğuzlar**, 248-250.
776 J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 332.
777 F. Sümer, "*Döğer*", 515.

sında kalarak yerleşmiştir. Söz konusu bilgi için bu salnâme, Şemseddin Sami'nin *"Kamusü'l-Âlâm"*ındaki *"Gürgan"* maddesini referans göstermektedir[778]. Gerçekten de Timur'un Semerkand'da bulunan mezar kitâbesinde yer alan ataları *"Küreken"*e kadar çıkarılmaktadır[779]. Günümüzde bu ismin *"Gürkan"* imlâsına dönüştüğü göz önüne alınırsa, Urfa ve civarında hâlâ mevcut olan bu aşiretin Urfa ve civarında Akkoyunlular döneminde de yaşadığı düşünülmelidir.

Akkoyunlular döneminde demografik yapıyı etkileyen siyasî gelişmeler de olmuştur. Ezcümle 1467 yılında Uzun Hasan'ın Cihan Şah'ı yenmesinden sonra bütün Karakoyunlu toprakları Akkoyunlu Devletine katılmış, bu zafer üzerine Uzun Hasan başşehrini Âmid'den Tebriz'e taşımış ve bu arada kendine bağlı bir çok Türkmen aşiretini de beraberinde İran'a götürmüştür. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Türkmen nüfusun önemli ölçüde azalmasına sebep olan[780] bu iskân ve kolonizasyon hareketinin boyutları bilinmemekle beraber, Urfa ve civarı da muhakkak ki bu göçten etkilenmiş olmalıdır.

Tarihî hata diyebileceğimiz bu uygulamaya rağmen Uzun Hasan Bey devri, kanunlaştırma ve medeniyet alanında önemli hamleleri de ifade eder. Bunlardan 1473-1478 yıllarında *"Hasan Padişâh Kanunları"* adıyla vücuda getirdiği vergi kanunları, Diyârbekir, Mardin, Ergani, Erzincan gibi şehirlerin yanı sıra Urfa'da da uygulanmıştır. Bu hususu Osmanlılar'ın Güneydoğu Anadolu'yu fethettikten sonra düzenledikleri 1518 tarihli zikredilen şehirler ve Urfa'ya ait kanunlardan da izlememiz mümkün olmaktadır. Urfa'ya ait olanı *"Defter-i Yasahâ-i Livâ-i Ruhâ"* başlığı altında düzenlenmiş olup, birinci maddesinde "*Tafsil-i Kanunnâme-i Livâ-i Ruhâ ber muceb-i kanun-ı Hasan Padişâh*" denilmektedir. Bu kanunun esaslı değişiklikler yapılan bâzı kısımları hariç tutulursa, 1518'de uygulamaya konulan bir çok maddesinin Uzun Hasan Bey zamanında da aynen câri olduğu anlaşılmaktadır[781].

778 **Urfa Hakkında Tabii, Coğrafî, İçtimaî, İktisadî, Tarihî, Mülkî Malûmât-ı Cami' Salnâme**, 1927, 97-98.

779 Mustafa Kafalı, "*Timur*", **İA XII/1**, İstanbul 1993, 336.

780 M.H. Yinanç, "*Akkoyunlular*", 260.

781 Ö.Lütfi Barkan, " *Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar*", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul 1980, 545-561 ; F. Sümer, "*Akkoyunlular*", 272.

Uzun Hasan Bey'in medenî faaliyetleri içinde Urfa'da 1463'te inşâ ettirdiği ve halk arasında Hasan Padişah Câmiî olarak anılan Sultan Hasan Câmiî[782], ilk yâni orijinal haliyle yanı başında inşâ ettirilen mektep ve medrese bölümlerini de ihtiva etmekteydi. Sözü edilen câmi sonraki dönemlerde bir çok defa tamirât görmüştür. 1463'ten sonra Urfa'nın Gölbaşı mevkiinde Hasan Padişah Medresesi adıyla bilinen bir başka medrese dahi muhtemelen Uzun Hasan Bey tarafından inşâ ettirilmişti. Bu medrese de sonraları bir çok defa tamir görmüştür[783]. Bunların yanı sıra kale duvarına konulan Arapça bir kitâbe, Urfa Kalesi'nin Uzun Hasan Bey tarafından 1462 yılında tamir ettirildiğini göstermektedir[784].

Akkoyunlular dönemindeki bazı siyasî gelişmeler, Urfa'yı ticarî imkânlar bakımından bazen dezavantajlı, bazen de avantajlı duruma getirebiliyordu. Ezcümle Kara Yülük Osman'dan sonra hâkimiyeti ele geçiren torunu Cihangir'e karşı Karakoyunlu Cihan Şah destekli diğer bazı hanedan mensuplarının saldırıları sırasında Erzincan'ın Karakoyunlular'a geçişi, bu şehirde Karakoyunlu istilası beklentilerini arttırdığından bu husus, Erzincan-Halep hattında ticaret yapan tüccarların korku ve endişelerini arttırdı ve onları pasif bir duruma düşürdü. Diğer taraftan söz konusu ticaret hattı üzerindeki çatışmalar Halep'te de panik havası meydana getirdi ve Memlûk sultanından destek göremeyen şehrin önemli ölçüde terk edilmesine sebep oldu. Bu husus, Halep pazarlarına hayvan sevkini önlediğinden binek ve yük hayvanlarının fiyatları anormal şekilde yükselmişti. Dolayısıyla Erzincan-Halep ticaret yolu üzerinde bulunan Urfa da şüphesiz bu hanedan çatışmaları döneminde gelişmelerden etkilenmiş ve ticarî faaliyet bakımından sönükleşmiş olmalıdır[785].

782 Geniş bilgi için ilgili bölüme bakınız.

783 Uzun Hasan Bey tarafından Urfa'da inşa ettirilen câmi, medrese ve tamir ettirilen kaleye ait bilgilere Metin Sözen tarafından **Akkoyunlu Mimarisi** başlığı altındaki eserde değinilmiş olup, sözü edilen eserden Urfa ile ilgili yapılan iktibas hakkında bkz. J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 391-402.

784 Sözü edilen kitabe aşağıdaki gibidir:

"*Bismillahirrahmanirrahim. Ma emere bî imâreti'l es-Sultân elMelik el-âzam ebu'l-Nasr Hasan Bahadır Ali b. Osman Beg el-Bayındır Han halladallâhû mülkehû ve sultanehû ve zâlike senete seb'atîn ve sittîn ve semânimie* (867)", bkz. **Urfa Hakkında Tabii, Coğrafî, İçtimaî, İktisadî, Tarihî, Mülkî Malûmât-ı Cami' Salnâme**, 1927, 73.

785 Bu hususlarla ilgili olarak bkz. J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 138-139.

Erzincan-Halep ticaret yolu dışında Basra-Hısn-ı Keyfâ ve Hısn-ı Keyfâ-Diyârbekir-Tebriz ticaret yolu Hısn-ı Keyfâ'yı gerek kara ve gerekse nehir yolu imkanları bakımından bir münakale ve ticaret şehri haline getirmişti. Uzun Hasan'ı bu şehrin alınması için cezbeden faktör de bu ticarî imkanlarıydı. Şu halde Hısn-ı Keyfâ-Mardin ve Hısn-ı Keyfâ-Âmid yollarıyla bağlantılı bulunan Urfa'nın 1462 yılından itibaren ticarî imkanlar bakımından önemli merhale katettiği düşünülmelidir[786].

786 Hısn-ı Keyfâ'nın ticarî önemi ve ticaret yollarıyla bağlantıları hakkında bkz. J.E. Woods, **Akkoyunlular**, 170 ve aynı eser Harita IX.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEHRİN KÜLTÜREL YAPISI

Çalışmamızın I. cildinde şehrin fizikî yapısı (yerleşimi)nı, idarî ve askerî yapısını, dinî ve sosyo-ekonomik yapısını etraflıca, müstakil birer bölüm halinde inceledik. Aynı ciltte Urfa'nın kültürel yapısını da incelemeyi düşündük; ancak bunun çalışmamızın II. cildinde yer almasının daha uygun olacağına kanaat getirdik. Zira I. cildimizin tarihî süreci, Urfa'nın İslam hakimiyetine girişiyle (VII. yüzyıl) sona eriyordu. Urfa, kültürel açıdan en parlak devrine V. yüzyılda Urfa Akademisinin çalışmalarıyla adım atmış; VI. yüzyılda Hellenistik düşünce dünyasının, başta klasik felsefî eserleri olmak üzere teoloji, mantık ve müsbet bilimlerin belli-başlı branşlarındaki eserleri tercüme kanalıyla Süryanca'ya kazandırmış, VII. yüzyıldan itibaren de Batı ile Doğu arasında adeta bir köprü vazifesi görerek, bunları İslam dünyasına (Arapça'ya) aktarmıştır. Bu nedenle, Urfa'nın kültürel yapısı, İslam hakimiyeti öncesi dönemle, İslam hakimiyeti dönemi birbirini tamamlar niteliktedir.

Biz bu bölümü ikiye ayırıp Paganist ve Hristiyanlık döneminin kültürel yapısını I. ciltte, İslam döneminin kültürel yapısını da II. ciltte verebilirdik. Ancak okuyucu açısından bu, bir kopukluk meydana getirecekti ve dolayısıyla okuyucu Urfa'nın kültürel yapısı hakkında sağlıklı ve tam bir bilgiye sahip olamayacaktı. Bu ihtimali göz önüne alarak, şehrin kültürel yapısını bir bütün halinde II. cildimizde ele almayı uygun gördük.

Okuyucuya kolaylık olsun diye şehrin kültürel yapısını, "Urfa'nın Paganist ve Hristiyanlık Dönemi Kültürel Yapısı" ile " Urfa'nın İslamî Dönem Kültürel Yapısı" şeklinde iki ana başlık altında inceledik. İslam hakimiyeti öncesi şehrin kültürel ya-

pısını incelerken, paganist dönemden başlayarak öncelikle Urfa'nın düşünce ve fikir hayatını, dil ve edebiyatının gelişme sürecini, önemli fikir akımlarını ve bazı önemli temsilcilerini ele aldık. Sonra Hristiyan düşünce ve teolojisinin bu fikir atmosferine katkısına değindik. Daha sonra da bu kültürel yapının akademik ve sistemli bir eğitime dönüşünü, yâni Urfa'yı Urfa yapan Urfa Akademisini ve burada yapılan eğitim-öğretim ve bilimsel çalışmaları konu edindik.

Urfa'nın İslam hakimiyetine girmesiyle, bu kültürel yapı sona ermedi, şüphesiz. Yeni bir misyon ile, görevini ve kültürel sorumluluğunu devam ettirdi. Batı dünyasının düşünce ürünlerini Doğu'ya nakletme misyonunu icra etmeye başladı. İslamî dönemdeki kültürel faaliyetler elbette sadece bu tercüme hareketleriyle sınırlı değildi. Urfa Akademisinin misyonunu, bu safhadan itibaren Urfa Medreseleri yüklendi. Ancak İslam hakimiyeti dönemindeki bu kültürel faaliyetleri, biz bu ciltte "Eğitim Kurumları" açısından ele almayacağız. Zira, Ortaçağ İslam dünyasında eğitim ve öğretim kurumları üzerinde çok sayıda bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Aşağı yukarı İslam dünyasının her köşesindeki eğitim ve öğretim biribirinin benzeridir, denebilir. Bu eğitim kurumlarını nasip olursa, Osmanlı Dönemini çalışırken (III. cilt) ele alacağız. Biz bu ciltte, İslamî dönemde sadece Batı düşüncesinin Urfa üzerinden İslam alemine nasıl aktarıldığına kısaca değineceğiz, ardından da en eski klasik İslam kaynaklarını sabırla tarayarak Urfa'da yetişmiş, fakat tüm İslam dünyasında hatta bazıları Batı dünyasında da şöhret bulmuş bilim adamlarının kısa biyografilerini ve bilimsel çalışmalarını burada ele alacağız. Böylece Ortaçağda yüzlerce bilgin yetiştirmiş bu şehrin kültürel yapısı hakkında okuyucu daha sağlıklı bir fikir edinecektir kanaatindeyiz.

Bu hatırlatmalardan sonra, şimdi Urfa'nın kültürel yapısına geçebiliriz.

I. URFA'NIN PAGAN VE HIRİSTİYANLIK DÖNEMİ KÜLTÜREL YAPISI

Çalışmamızda yeri geldikçe sık sık vurguladığımız gibi Urfa, döneminin bir kültür merkeziydi. Doğu ve Batı kültürü bu şehirde kaynaşmış; sanat eserlerinde, eğitimde, düşünce ve fikir hayatından gündelik hayata kadar, yaşamın her safhasında kendini hissettirmeye başlamıştı. Urfa'daki bu kültürel hayatı başlıklar halinde ele alalım.

1. Düşünce ve Fikir Hayatı

Edessa'dan günümüze kalan gerek arkeolojik buluntular (mozaikler, kitabeler, heykeller v.b.) ve gerekse yazılı kaynaklar, şehrin düşünce ve fikir hayatına yeterince ışık tutmaktadır. Selevkoslar döneminden itibaren şehre yerleşen Helen kültür ve düşünce anlayışı, zaman içerisinde Grek felsefî düşüncesiyle gittikçe zenginleşmiş, varlıklı ve entelektüel çevrelerin, dış dünyanın düşünce ve fikir atmosferine ilgilerini arttırmıştır. Bu nedenle daha krallık döneminden itibaren bu çevreler çocuklarını Antakya, İskenderiye ve Beyrut'taki okullara göndererek, bu dış dünyanın düşünce ve fikir hayatını Edessa'ya taşımışlardır. Aynı şekilde Hind ve İran kültürü de yine aynı yolla bu şehre taşınmış, Edessa'nın düşünce ve fikir atmosferini zenginleştirmiştir. Bu mozaiğin içerisine birinciler kadar olmasa da, Yahudi ve Arap kültürel etkisini anmamız yerinde olacaktır[787].

Bütün bunlara ilaveten şunu hemen söyleyelim ki, bu kültürel hayatın, düşünce ve fikir dünyasının ana gövdesi hiç şüphesiz mahallî-millî kültürdü. Yabancı kültürler, bu ana kültürel yapının hakim rengi değil, zenginlik ve estetik unsurlarıydı. Özellikle Hristiyanlık döneminde bu mahallî kültür kendi orijinalitesini daha da güçlendirmiştir. Hristiyanlıkla beraber, hiç şüphesiz Edessa'da düşünce ve fikir hayatı

787 Bu konuda derli-toplu bilgi için F. Millar'ın "Empire, Community and Culture in the Roman Near East: Greks, Syrians" (Jews and Arabs, **Journal of Jewish Studies 38.2.:160**) adlı makalesine bakınız.

daha da zenginleşmiştir. Doğu Teizmi ile Helenistik felsefeden doğmuş olan Gnostik akımlar Edessalılara yabancı değildi. Bunun izlerini mezar kitabelerinde açıkça görüyoruz. Dilde edebiyatı, düşüncede felsefeyi bir mücadele silahı haline getiren Gnostik akımlar, Edessa'nın IV. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar olan düşünce ve fikir hayatını son derece zenginleştirmişlerdir. Kilise de işin içine girince, taraflar kendi düşünce ve fikirlerini hem savunmak, hem de yaymak için çok sayıda polemik eserler kaleme almışlardır. Bardaysancılar, Marcionistler, Maniheistler ve geleneksel kilisenin düşünce ve inanç kriterlerini savunanlar; Mor Afram, Rabbula v.s'den günümüze bu fikrî ve dinî mücadelelerle ilgili bol miktarda materyal kalmıştır[788].

Edessa'daki düşünce ve fikir hayatının büyük temsilcilerine geçmeden önce, düşünce ve fikir hayatının en büyük oluşma ve taşıma aracı olan dil ve edebiyat üzerinde kısaca duralım.

a. Dil ve Edebiyat

Dil ve edebiyat, Edessa tarihinin her döneminde popüler olmuştur. Hristiyanlık döneminde şehrin ünlü bir akademinin merkezi olarak şöhreti, uzun ömürlü bir geleneğe dayanmaktaydı. Arkeolojik kazılardan elde edilen heykellere ilaveten, mağara mezarlarının duvarlarına ve mozaikler üzerine yazılan Süryanca yazılar, hat sanatının güzel örneklerindendi. Bazılarındaki üslup inceliği ve düşünce derinliği insanda hayranlık uyandırmaktadır. Örneğin bir mağara mezarı duvarı üzerinde bulunan

"Son (günlerinin) ümitlerini
Küçümseyen
Ve ilk (günlerine) ağlayan kişi
Mutlu bir sona erişecektir"[789]

mısraları, gençlik günlerinin günahkar döneminden pişmanlık duyanların, uhrevî hayatta saadete ulaşacakları çok veciz bir şekilde ifade edilmiştir. Burada ikinci ve üçüncü mısralar kafiyeli olup, ayrıca "*Son(günler)*" ile "*İlk (günler)*" ara-

788 Bu konuda, özellikle Drijvers'in **Bardaysan of Edessa** adlı eserinin 127 vd. ile 225 vd. sayfalarına; daha geniş bilgi için ise, C.W.Mitchell'in iki cilt halinde yayınlanan **S. Ephraim's Prose Refulations of Mani, Marcian and Bardaysan** (I. cilt, London 1912, II. cilt A.A.Bevan ve F.C.Burkit tarafından London 1921'de) adlı eseri ile, E.C.Blackman'ın **Marcian and his Influce**, London 1948, çalışmasına bakınız.

789 Bu konuda çalışmamızın I. cildinin "Şehrin Yerleşimi" bölümünde "Mezarlıklar "kısmına bakınız.

sında ustaca bir kelime oyunu ile tezat sanatı yapılmıştır[790]. Yine, Edessa'nın Güney Mezarlığı'nda bulunmuş olan erken döneme ait başka bir Süryanice kitabe aynı ölçüde seçkin bir özelliktedir:

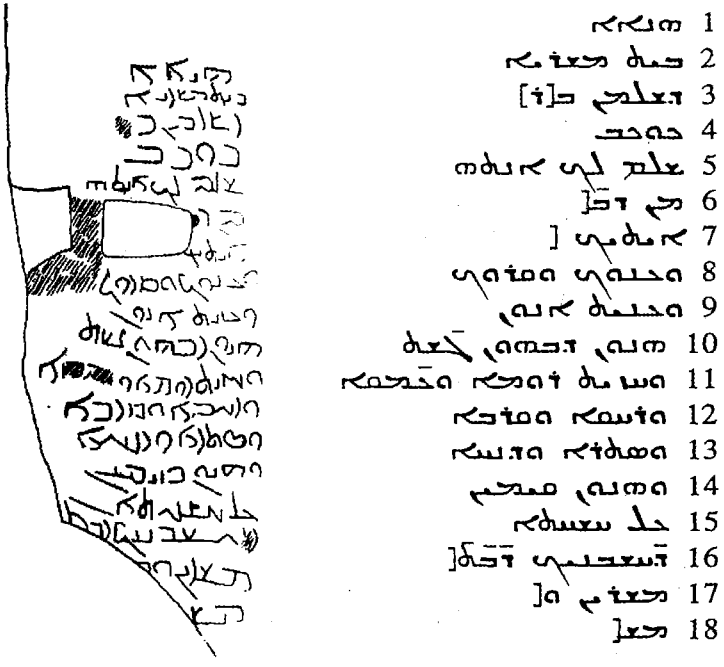

(1-5) Bu, Kawkab'ın oğlu Salman'ın evidir; size selam olsun. (6-7) Sizler...'dan geliyorsunuz. (8-9) Sizlere seslendiler, ve siz onlara karşılık (cevap) verdiniz. (10) Sizlerin onlarla... (11-13) Ve siz, yükseği ve engini, uzağı ve yakını, gizliyi ve açık-seçik olanı gördünüz. (14-16) Onlara gelince, onlar sizin kıyamet gününe dair borçlarınızın gereklerini yerine getirdiler (17) huzur vererek ve ... (18) ...

Bu tür örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Ancak konuyu uzatmamak için, Edessa'da Krallık döneminde de dil ve yazının gelişkin olduğunu, edebî faaliyetlerin güçlü ve düzeyli olduğunu söyleyebiliriz.

Hiç şüphesiz Edessa'da dil ve edebiyat esas hamleyi Hristiyanlık döneminde yapmıştır[791]. Bardaysan'la felsefî ağırlıklı edebiyat zirveye ulaşırken, ilk şehitlik menkıbeleriyle nesir alanında önemli bir dinî-

790 Bu kelimeler ikinci satırlardaki "hritha" ile dördüncü satırdaki "hartha"dır. Bkz. Segal; **Edessa:** 35.

791 Bu konuda geniş bilgi için bkz. I.Welfenson, Tarihu'l-Lugati's-Samiyye, Mısır-1929, s.131 vd.; Hasan Zâzâ, es-Samiyyun ve Lugatuhum, Dımaşk-1990, s.95 vd.;

edebî tür geliştirilmiştir[792]. Buradan hareketle denilebilir ki Urfa'da Süryanca, esas gelişmesini Hristiyanlığa borçludur. Gerçek mânada zengin bir ilahiyat ve edebiyat dili, bu dinî zaruretten kaynaklanmıştır. Tityanus tarafından Kitab-ı Mukaddes'in Süryancaya ilk çevirisi olan *Diatessaron* (II. yy.), artık bu dilin Hristiyan ilahiyatını ifade edebilecek seviyeye geldiğinin bir kanıtıdır[793].

Urfalı Yakub'a ait olduğu tahmin edilen ve M.S. 411 yılına tarihlenen Edessa Süryani yazısından bir parça. (London: British Muzeum, Add. MS. 12150, folio 154)

792 Bkz. C.I, 415 vd.

793 Hayes, **Urfa Akademisi**, 47 vd.

Edebî sahada ise, esas sıçramayı hiç şüphesiz Bardaysan ile gerçekleştirmiştir. II. yüzyılda Urfa'da şiir, Bardaysan'la vezin, kâfiye, ölçü, düşünce dokusu... açısından mükemmel bir formata ulaşmıştır. II. ve III. yüzyıllarda Urfa'da Süryancanın edebî bir dil haline gelişinin en iyi kanıtları Bardaysan'a atfedilen *Ruh Üzerine İlahi* ile günümüze kadar 42 tanesi ulaşan *Zengin Kasideleri* adlı şiirlerdir. *Ruh Üzerine İlahi*'de birkaç Latince sözcük varsa da, dili katışıksız dönemin (II. yüzyıl) Urfa Süryancasıdır. *Zengin Kasideleri*'nin dili ise dönemin klasik Süryancasından biraz farklıdır[794]. Şiir üslubu açısından, III. yüzyıl ve daha sonraki zaman diliminde yer alan şairlerin kullandığı dile nispetle daha İbranicedir. Buradan hareketle, en eski Süryani nesir ve şiirinin İbranice Eski Ahit teolojisinin etki sahasında geliştiğini gözönüne alırsak, bu faraziye gerçeğe de uygun düşer ve *Zengin Kasideleri*'nin en eski Süryani edebî ürünleri olduğu hususunda da bir kanıt elde etmiş oluruz[795]. Bardaysan'dan sonra Urfa'daki edebî dil, Mor Afram, Suruçlu Yakub ve Antakyalı İshak'la bu gelişmeyi sürdürmüştür[796].

Tüm edebî faaliyetler, Süryani dilinin edebî ve fikrî sahada gelişmesine sebep olmuştur. Her ne kadar Edessa Doğu ve Batı kültürlerinin kaynaştığı bir merkez olsa da, mezarlıklarında Grekçe başta olmak üzere diğer dillerde de kitabelere rastlansa da [797], geçerli olan dil Süryanca idi. Grekçe çok dar ve belirli bir entelektüel çevrede kullanılıyordu[798]. Her ne kadar Pers Okulunun eğitim programlarında yer alsa da, varlıklı aileler çocuklarını yurtdışı eğitime gönderseler de, dinî polemikler için bu dildeki kaynaklar vazgeçilmez olsa da, Grekçe'nin etki alanı çok dar ve sınırlıydı[799]. Edessa edebiyatının iki dev ismi Bardaysan (?) ve Mor Afram dahi Grekçe bilmiyorlardı[800]. Ancak, Grekçe eserler Süryanca'ya, bazı önemli Süryanca

794 Örneğin Ülkelerin Yasaları Kitabı, Yahudi Thomas'ın İşleri, Mor Afram'ın kullandığı dil gibi ...

795 E.R: Hayes, **Urfa Akademisi**, 92-95; ayrıca bu konuda bkz. I. Welfenson, Tarihu'l-Lugati's-Samiyye, 131.

796 Bkz. C.II, 258 vd.

797 Bkz.C.I, 271 vd.

798 S. Ross, **Roman Edessa,** 118 vd.

799 R. Duval, **Histoire d'Edesse,** 180; Segal, **Edessa**, 152.; Bu dönemde Grekçe'nin Süryanca üzerinde az da olsa etkisini burada gözardı etmemek lazımdır. Bu konuda Hasan Zâzâ'nın **es-Samiyyun ve Lugatuhum** adlı eserinin 101 vd. ile Murad Kamil-M.H. el-Bekrî'nin **Tarihü'l-Edebi's-Süryani:min neş'etih ile'l-fethi'l-İslamî,** (Mısır 1949) adlı eserinin s.15 vd.na bakınız.

800 Bkz. s. 308 vd.

eserler de Grekçe'ye çevrilerek bu kültürel iletişim de hiç şüphesiz sağlıklı bir şekilde devam ettiriliyordu[801]. Özellikle Kitab-ı Mukaddes çalışmaları, bunu dinî bir zorunluluk haline getirmişti[802].

Sami bir dil olan Süryanca[803], Hristiyanlığın ve Gnostik akımların dinî ve fikrî mücadeleleri sayesinde, hem yazı, hem gramer, hem üslup, hem de dil mantığı ve kelime hazinesi açısından büyük bir hamle yapmıştır. Bu konuları, şimdi üzerinde duracağımız düşünce ve fikir dünyasının önderlerini anlatırken yer yer değineceğimiz için, burada genişçe söz konusu etmeyeceğiz.

b. Edessa'nın Düşünce Dünyası, Önemli Fikir Akımları ve Bazı Temsilcileri

Zengin bir kültürel hayatı olan Edessa, bu kültür zenginliğini üreten çok sayıda düşünce ve fikir adamına, edebiyatçıya, filozofa, şaire, sanatçıya ... vs. sahiptir. III. ve VII. yüzyıllar, tarihi süreç içerisinde gerçekten de Urfa'nın en zengin ve verimli dönemidir. Bu dönemde yetişen kültür temsilcileri, hatta bunlardan her biri ayrı bir çalışma konusu olacak kadar kapsamlıdır. Biz, çalışmamızın sınırları içerisinde, bunlardan birkaçını; daha doğrusu düşünceleriyle bir akım meydana getirmiş, kitlelere malolmuş ve ölümlerinden sonra da uzun zaman yaşamış, bazı önemli gnostik düşünce akımlarını ve kurucularını, bir de bu akımlarla mücadele eden geleneksel kilisevî düşünceyi savunan ünlü isimleri kısaca ele alacağız.

b.a. Gnostik Akımlar ve Urfa'daki Bazı Temsilcileri

Genellikle erken dönem Hıristiyan yazarlarının, Gnostizmi, Hıristiyanlık içi bir sapkın akım olarak değerlendirmelerine ve günümüz kilise çevrelerinin de bu görüşü hâlâ sürdürmelerine rağmen, Gnostizm'in Hıristiyanlık öncesi var olduğunu destekleyen bir çok delil bulunmaktadır. Burada Gnostizm'in kökeni ve Hıristiyanlıkla ilişkisi tartışmalarına girecek değiliz. Ancak, kesin olan husus, Hıristiyanlığın erken dönemlerinde bir çok Hıristiyan gurubun şu ya da bu şekilde Gnostik gelenekle ilişki içerisinde bulunduğudur. Çeşitli Yeni Ahit metinlerinde ve apokrif yazmalarda kendisinden bahsedilen Simon Magus, Gnostik

801 Mor Aframı ve Bardaysan'ın eserleri sadece Grekçe'ye değil, Latince, Koptça, Arapça, Ermenice'ye çok kısa sürede çevrilmişlerdir. Bkz. C.II, 249 vd.

802 Bkz.C.II, 288 vd.

803 Bu konuda Mehmet Çelik'in **Süryanca Grameri** adlı çalışmasına bakınız.

düşünceleriyle tanınan bir şahsiyettir. Ondan başka Basilides, Valentinus, Saturninus, Cerdo, Marcion ve benzeri bir çok şahsiyet, Gnostik fikir ve değerlendirmelerle ön plana çıkmışlar; sonraları kendi adlarıyla anılan akımların oluşmasına kaynak olmuşlardır. Hıristiyan dünyasında Gnostik fikir ve akımların en yaygın olduğu yörelerden birisi Suriye bölgesidir. Başta Urfa olmak üzere bu bölgede bir çok Gnostik akımın önemli bir taraftar kitlesi kazanması, Gnostizmin denildiğinde dikkatlerin buraya çevrilmesini sağlamıştır. Özellikle Urfa'da oldukça erken sayılabilecek bir dönemde Marcioncular ve Bardaysancılar gibi akımlarca Gnostizmin farklı yorumlarının savunulması, Drijvers gibi araştırıcıları, haklı olarak, Gnostizmin menşei tartışmalarında, dikkatleri Urfaya çekmeye yöneltmiştir[804].

Hıristiyanlığın erken dönem tarihi bağlamında Urfa kültürel yapısı incelendiğinde, bu şehirde Gnostik gelenekle irtibatlı dört önemli akımın ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar önem sırasına göre Marcionculuk, Quqilik, Tityanusçuluk ve Bardaysancılıktır.

b.a.a. Marcion ve Marcionculuk

Marcionculuk, MS. II. yüzyıldan itibaren Anadolu ve Suriye bölgesinde etkili olmuş olan ve birazdan üzerinde duracağımız gibi dualistik düşünceleriyle ön plana çıkan bir akımdır. Özellikle Urfalı Bardaysan'ın Marcion ve Marcionculara karşı kaleme aldığı polemiklerden bu akımın, diğer bir çok merkez gibi, Bardaysan'ın yaşadığı dönemde Urfa'da da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin ünlü kilise tarihi yazarı Eusebius, Bardaysan'ın Marcionculara karşı diyaloglar yazdığından söz etmektedir[805]. Bardaysan'ın Marcion'a ve O'nu izleyenlere karşı yönelttiği eleştirilerin merkezini ise Marcion'un dualistik tanrı düşüncesi oluşturmaktadır[806]. Her ne kadar Marcionculara karşı eleştiriler yapmış olsa da, Bardaysan da ileride göreceğimiz gibi, Suriye Gnostizminin bir temsilcisi olarak Gnostik düşünceleri farklı bakış açıları ile dile getirmiştir.

Gnostik fikirleriyle Urfalıları etkileyen Marcion, talebeleri ve taraftarlarının da yardımıyla Roma İmparatorluğunun çeşitli bölgelerinde yü-

804 Bkn. H.J.W.Drijvers, "*Quq and the Quqites An Unknown Sect in Edessa and the Second Centruy A.D.*" **Numen 14,** 1967, 104-105.

805 Eusebius, **The Curch History,** [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], IV, XXX.

806 H.J.W Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, Assen MCMLXVI, 225.

rüttüğü misyon faaliyetleri neticesinde yalnızca Urfa'da değil bir çok yörede oldukça başarılı olmuştur. Marcion'un çağdaşı olan ya da O'ndan hemen sonraki dönemlerde yaşayan Hıristiyan apolojistlerin Marcion ve Marcionculuğa ilişkin verdikleri bilgilere bakılırsa, bu Sinoplu heretiğin başını çektiği ayrılık hareketinin Hıristiyanlık tarihinin erken dönemlerinde ne kadar etkin olduğu daha iyi anlaşılır[807]. Örneğin II. yüzyılın ünlü Hıristiyanlık eleştirmeni / muhalifi Celsus, yaşadığı döneme ilişkin tanıdığı iki büyük Hıristiyanlık ekolünden birisi olarak Marcionculuğu gösterir[808]. Ünlü kilise babası Tertullian (y. 150-223 / 225) ise kendi zamanında Marcionculuğun "*bütün dünyayı kapladığından*" söz etmektedir[809].

Marcion ve düşünceleriyle ilgili bilgi veren Justin Martyr, Iraneaus (y. 130-200), Hippolytus (y. 170-236), Epiphanius (y. 315-403) ve benzeri erken dönem Hıristiyan yazarlar arasında, bu ünlü heretikle ilgili en geniş bilgi veren kaynak, Latin kilise babası Tertullian'dır. Tertullian, *Adversus Heareses* (Heretiklere Karşı) ve *The Prescription Against Heretics* (Heretiğe Karşı Reçete) başlıklı eserlerinde kısaca söz ettiği Marcion'un düşüncelerini reddi bağlamında meşhur eseri 5 ciltlik *Adversus Marcionem*'i (Marcion'a Karşı) kaleme almıştır.

Kilise babalarının hemen hepsi, Maricon'un "*Pontuslu*" olduğu konusunda hemfikirdirler[810]. Tertullian'ın ifadesine göre Marcion, muhtemelen aykırı fikirleriyle ilişkili işlemiş olduğu bir suçtan dolayı cemaatten kovulmuştur[811]. Yaşamının erken dönemlerinde memleketinden

807 Justin, **The First Apology**, [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], xxvi, 1viii.

808 Origen, **Contra Celsum**, [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], V, 1iv.

809 Tertullian, **Advers Marcionem**, [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], V, xix.

810 Bkn. Tertullian, **Adversus Haereses**, [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], vi ; İrenaeus, **Adversus Heareses** [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], I, xxvii, 2 ; Hippolytus, **The Refutation of All Heresies**, x, xv ; Tertullian, **The Prescription against Heretics**, xxx ; Tertullian, **Adversus Morcionem**, V, i ; Frend, W.H.C., **the Rise of Christianity**, Philadelphia 1989, 213 ; Eliade, M. , **A History of Religious İdeas**, tr. W. R. Trusk, University og Chicago Press 1978, c. 2, 376 ; Tertullian, **Adversus Marcionem**, I, i, 1.

811 Tertullian, **Adversus Haereses**, vi ; Lüdemann, **Heretics The Other Side of Early Christianity**, London, tarihsiz., 159 ; N. Mc Lean, "Marcionism", J. Hastings (ed.), **Encyclopaedia of Religion and ethics VIII**, Edinburg; T. &. T. Clark, 1915, 407.

ayrılan Marcion, bir müddet Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, muhtemelen Efes ve İzmir civarında kalır[812]. MS. 139/140 civarında ise Roma'ya gelir[813]. Burada, Suriye asıllı bir öğretmen olan ve Gnostik fikirleriyle dikkati çeken Cerdo ile tanışır; kısa zamanda O'nun en sadık öğrencisi olur[814].

Marcion'un, hocası Cerdo'un fikirlerini izlediği ve geliştirdiği konusunda gerek Tertullian gerekse Irenaeus hemfikirdirler. Özellikle O, İsa'nın mesajını Eski Ahit'ten ayırmaya gayret etti. Hatta bu amaçla bir kilise toplantısının yapılmasını ve toplantıda görüşlerin tartışmaya açılmasını teklif etti. Ancak bu önerisi kilise çevrelerinde kabul görmediği gibi Marcion yaklaşık 144'te kilise tarafından fikirleri Hıristiyan doğmalarına aykırı bulunarak cemaatten ko-

812 G. Filoramo, **A History of Gnosticism**, tr. A. Alcock, Oxford: Basil Blackwell Ltd. 1990, 163.

813 Epihanius, **Panarion**, x1ii [**The Panarion of Epiphanius of Salamis**, tr. F. Williams, Leiden: Brill 1987, 272 vd.] ; Iraneaus, **Adversus Heareses**, I, xvii, 1. İkinci yüzyıl sonlarında yapılan sıralamaya göre Roma Kilisesinin ilk dokuz piskoposu şunlardır: Petrus, Linus, Clement, Evaristus, Alexander, Xystus, Telesphorus ve Hyginus. F. Clark, **The Rise of Christinianty**, The Open Uuniversty Press 1974, 137. ; Tertullian'a göre Marcioncular, imparator Tiberius'un (Tiberius Claudius Nero MÖ. 42- MS. 37) 15. yılında iyi tanrının, İsa Mesih'te kendisini ifşa etmesi olayıyla Marcion arasında 115 yıl 6,5 ay olduğunu ileri sürerler. Tertullian, **Adversus Marcionem**, I, xix. bu ise yaklaşık olarak 144 tarihine tekabül etmektedir. Bu tarih, muhtemelen Marcion'un Roma cemaatinden kovuluş tarihine ya da bir başka açıdan Marcionculuk akımının ayrı bir hareket olarak tarih sahnesine çıkışının başlangıcına işaret etmektedir.

814 Suriyeli Cerdo (veya Kerdon), düalizme dayalı bir tanrı düşüncesini savunmaktaydı. Ona göre birisi iyilik ve merhamet sıfatıyla diğeri ise dürüstlük ve adalet sıfatıyla ön plana çıkan iki tanrısal güç vardı. Bunlardan birincisi kutsal kitaplarda (Eski Ahit'te) peygamberlerin ve Şeriatın kendisinden bahsettikleri Tanrıydı. Bu Tanrı (Şeriatın Tanrısı) bilinen bir Tanrı'ydı; ancak bu, İsa Mesih'in "Baba" olarak adlandırdığı Tanrı değildi. İsa Mesih'in "Babası" olan Tanrı ise iyilik ve merhamet sıfatları haricinde "bilinmeyen" bir Tanrı'ydı. Tertullian, bu düşüncelerinden hareketle Cerdo'nun, kötü Tanrı'nın iradesine dayalı olan peygamberlerin öğretisini ve şeriatı reddettiğini, "Yaratıcı Tanrı'ya" karşı çıktığını ve Mesih'in üstün Tanrı'nın (iyi Tanrı'nın) oğlu olduğuna inandığını söyler. Ayrıca Cerdo, İsa Mesih'in bakireden doğmuş olmadığını, hatta esasen O'nun doğumla ilgisinin hiç olmadığını, zira O'nun bedenî bir cevher taşımadığını, fakat yalnızca hayalî bir görüntüye sahip olduğunu; dolayısıyla O'nun gerçekte ıstırap çekmesinin de söz konusu olmadığını vurgular. Bundan başka Cerdo, ölümden sonra dirilmenin ruhen olduğuna, bedenin dirilmesinin ise mümkün olmadığına inanır. Son olarak Tertullian, Cerdo'nun dinsel metinler arasında yalnızca Luka İncili ile Pavlus'un bazı mektuplarına olumlu baktığına, Yeni Ahit'in diğer metinlerine ise karşı çıktığına da değinir. Irenaeus, **Adversus Heareses**, I, xxvii, 1 ; Tertullian, **Adversus Heareses, vi.**

vulma cezasına çarptırıldı. Kilise babası Irenaeus, Marcion'u "Şeytan'ın ağzıyla konuşan" kişi olarak tanımladı[815]. Justin ise O'nun " şeytanlar tarafından öne sürülen" bir "sapık" ve "sapkın doktrinlerin, şeytanların peygamberi" olduğunu ifade etti[816].

Roma'da tutunamayan Marcion, sonuçta Roma'yı terk ederek Roma dışında kendi cemaatini oluşturma yoluna gitti. Başta yakın öğrencileri Apelles ve Lucian olmak üzere Marcion'un taraftarları hızla çoğaldı ve kısa zamanda Marcioncu kilise mensupları Roma da dahil olmak üzere bir çok yerde yoğun şekilde görülmeye başlandı. Fakat ilerleyen süreçte Marcionculuğun, tıpkı Bardaysancılık gibi, hızla Maniheizm içinde yok olduğu tahmin edilmektedir[817].

Marcion'un bir Gnostik olup olmadığı ya da O'nun Tanrı, alem, kurtuluş, yeryüzü yaşantısı ve benzeri konulardaki düşüncelerinin Gnostisizm çerçevesinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, bilim adamları arasında öteden beri tartışma konusudur[818].

Marcion, genel Hıristiyan düşüncesinde önemli bir doğma olan, doğumundan itibaren İsa Mesih'in tanrısal ruhu taşıdığı inancını kabul etmez. Ona göre, Tiberius'un XV. yılında tanrısal ruh kendisini aniden İsa Mesih'te ifşa etmiştir[819]. Dolayı-

815 Irenaeus, **Adversus Heareses**, I, xxvii, 3.

816 Justin, **The First Apology**, 1viii.

817 Rudolph; **Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion**. London, tarihsiz, 317. Mani'nin Marcionculuğa ait insanın kökeni teorisi gibi çeşitli unsurları mitoslaştırılarak alıp kendi sistemine adapte ettiği de tartışılmaktadır. Bkz. Widengren, G., "Der Manichaismus", B. Aland (ed.), **Gnosis Festschrift für Hans Jonas**, Göttingen 1978, 311.

818 Jonas, H. , **The Gnostic Religion**, Beacon Hill 1958, 137 ; Rudolph, **Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion**, 313 ; Drijvers, " The Origins of Gnosticism as a Religious and Historical Problem", **Nederlands Theologisch Tijdschrift**, 22, 1968, 329-330 ; Clark, **The Rise of Christianty**, 214 ; Runciman, **The Medieval Maichee**, Cambridge 1955, 8 ; Smart, **The World's Religions,** Cambridge University Press 1989, 240 ; Harnack A. Von, **Marcion: Das evangeliumvon fremden Gott. Eine Monographie zur Grundlegung der katholischen Kirsche. Neue Studien zu Marcion**, Darmstadt 1921; Jonas, **The Gnostic Religion**, 137 ; Chadwick, **The Early Curch**, London 1967, 38 ; Arendzen, "Marcionites" ; Filoramo, G.; **A History of Gnosticism**, tr. A. Alcock, Oxford: Basil Blackwell Ltd. 1990, 165 ; Raisanen, **Marcion, Muhammad and the Mahatma**, 66-67 ; W. Foerster, **Gnosis: A Selection of Gnostic Texts**, I. Patristic Evidence, tr. R. McL. Wilson, Oxfort: Clerendon Press 1972, 44 ; S.G. Wilson, **Related Strangers. Jesus and Christians 70-170 C.E.**, Minneapolis 1995, 214 (Raisanen, **Marcion, Muhammad and Mahatma**, 67'den naklen)

819 Derlediği İncil'de Marcion, "İmparator Tiberius'un 15. yılında tanrı, Kefarnaum'un Galile şehrine indi"demektedir. Tertullian, **Adversus Marcionem**, IV.1,vii.

sıyla Marcion'a göre Mesih'te tanrı inkarne olmamış, kendisini ifşa etmiştir. Ani bir olay şeklinde vuku bulan bu ifşa olma daha önceden haberdar olunan ya da gerçekleşeceği beklenen bir hadise değildir. Marcion'un ifadesiyle: "Aniden Oğul, aniden gönderilme ve aniden Mesih!"[820]. Bu düşüncesiyle Marcion, Hıristiyanlığın Baba, Oğul, Kutsal Ruh anlayışına dayalı geleneksel Teslis doğmasına karşı çıkmakta ve Yüce Tanrının, tarihin bir safhasında aniden geçici olarak İsa Mesih'te insanlara Oğul suretinde göründüğünü ileri sürmektedir.

Yine Marcion'a göre İyi Tanrının kendisini ifşa ettiği İsa Mesih'in gerçek bir bedeninden de söz edilemez. Bir başka ifadeyle O'nun bedensel varlığı sadece bir hayalden ibarettir[821]. Dolayısıyla O'nun çarmıha gerilmesi, ölmesi ve yeniden dirilmesi gibi hadiselerin de gerçek değil birer hayal olarak düşünülmesi gerektiğini ileri sürer. Theodoret, İstanbul keşişlerine gönderdiği mektubunda Marcion'un, İsa Mesih'in bakireden doğması ve ölüm sonrası bedenle dirilmesi (resurrection) inançlarını reddettiğini yazar[822].

Marcion, kurtuluş için katı bir Rigorist ahlak anlayışı önermektedir. Buna göre kurtuluşa ulaşabilmek için kişinin elinden geldiğince yeryüzü yaşantısından uzak durması, evlenmemesi, çocuk sahibi olmaması ve et yememesi gerekiyordu[823]. Marcion'un katı bir takipçisi olarak izlediği Pavlus, mektuplarında cinsel asketizmin kurtuluş için en iyi yol olduğunu vurgulamaktadır[824]. Marcion'un ise Pavlus'un bu yaklaşımını radikalleştirdiği ve genelleştirdiği görülmektedir. Ona göre, İyi Tanrının mesajını kabulün ya da Mesih'le birleşmenin göstergesi olan vaftiz, ancak mutlak bekarlığı seçenler veya eşlerini bırakanlar, dullar ve münzeviler için yapılabilirdi[825]. Bu durumda vaftiz olmuş Marcioncuların mutlaka eşlerini bırakmaları gerekiyordu. Marcioncuların, bu nedenle vaftiz olmayı, yaşamlarının son dönemlerine kadar tehir ettikleri söylenmektedir[826]. Ayrıca Marcioncuların içki içmeyi de kurtuluşa ulaşabilme açısından sakıncalı gördükleri, bun-

820 Tertullian, **Adversus Marcionem**, III, ii.

821 Tertullian, **Adversus Marcionem**, III, viii, ayrıca bkz. Theodoret, **Letters**, cli.

822 Bkz. Theodoret, **Letters**, cxlv.

823 Hippolytus, **The Refutation of All Heresies**, VII, xviii.

824 Örneğin bkz. **1 Korintlilere 7 : 1, 8.**

825 Tertullian, **Adversus Marcionem**, I.1, xxix.

826 Bkz. Runcinman, **The Medieval Manichee**, 9.

dan başka elden geldiğince oruçlu olmayı önerdikleri bilinmektedir[827].

Marcion'un bu düşünceleri, tüm Hıristiyan dünyasında yankı ve taraftar buldu. Asketik hayata getirdiği kurallar, taraftarlarının bu kurallara sadık yaşama tarzları, gün geçtikçe bu akımın güçlenmesine ve yayılmasına sebep oldu. IV. ve V. yüzyıllarda Urfa kilisesinde de son derece güçlü bir taraftar kitlesine sahip oldu. Mor Afram hayatı boyunca şiirleriyle, nesirleriyle bu sapkın görüş taraftarlarıyla mücadele etti. Urfa episkoposu Rabbula bunlara karşı radikal tedbirler aldı, bir çoğunu ise Urfa'dan sürdü[828].

b.a.b. Quq ve Quqiler

Quqiler, Bardaysan öncesi dönemde Urfa'da yaşamış olan ve Velentiniancılara yakın Gnostik görüşleriyle dikkati çeken bir guruptur. Quq ve Quqilerle ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Mor Afram, Urfalı Yakub, Theodor bar Konai ve Maipherkatlı Maruta gibi erken dönem yazarlarının yanı sıra XIV. yüzyıl başlarında yazan Ebu'l-Berekât da onlardan bahsetmektedir.

Mor Afram, Urfa'daki sapkın akımlardan söz ederken dört kez Bardaysan'la birlikte Quq'un adını da anar. Nusaybin İlahiyat Okulundan Barhadbeşebba, Quq ile ilgili ilginç ve biraz da Marcion'u hatırlatan bir iddia ileri sürer. Buna göre Quq, aslında Hıristiyan olmakla birlikte, babasının karısıyla (analığıyla) evlendiği için kiliseden kovulan bir kişidir. Bunun üzerine O, kutsal kitabın öğretilerini Kaldelilerin öğretileriyle karıştırarak sapkın bir akım geliştirmiş ve kendi cemaatini kurmuştur. Barhadbeşebba, Quq'un Marcion'dan etkilendiğini de vurgular[829]. Quqi inanç sistemi, bir çok yönden Gnostik geleneği yansıtır. Dualizm, düşüş motifi, Demiurg düşüncesi ve kurtuluş öğretisiyle Quqilik, diğer Gnostik geleneklere paralel fikir ve düşüncelere sahiptir[830].

Bu tasavvur, Gnostik varlık anlayışının tipik bir örneğidir. Gnostik düalizmde başlangıçtan beri düalizmin pozitif kutbunu oluşturan Tanrı; ışığı, hayatı, varlığı, düşünceyi ve diğer pozitif değerleri ifade ederken, düalizmin negatif kutbunu oluşturan karanlık ya da kaos ise, kötülüğü,

827 Tertullian, **Adversus marcionem** ,I.1, xxix.

828 Şükran Yaşar, **III – VIII. Yüzyıllarda Urfa (Siyasî, Fizikî, İdarî, Dinî ve Sosyo-Ekonomik Yapı),** F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2002, 308 v.d.

829 Drijvers, "Quq and the Quqites", 109.

830 Drijvers, "Quq and the Quqites", 113.

ölümü, yokluğu, hareketsizliği ve bütün olumsuz nitelikleri ifade etmektedir. Çeşitli Gnostik geleneklerin farklı detaylarla anlattıkları kozmogoniye ilişkin inanışlarda, düalitenin olumsuz kanadını oluşturan kötü unsur, Tanrıdan aldığı, gasp ettiği ya da bazı ışık varlıklarının hataları nedeniyle hayat ve hareket kazanır ve Tanrı ile ışık alemine karşı saldırıya geçer[831].

Quqi mitolojisine göre ışık güçleriyle kötülüğü temsil eden bu suret arasındaki mücadele, suretin ele geçirdiği ışık unsurlarıyla hayata kavuşması üzerine aktif hale gelir ve iki güç arasında 42 savaş olur. Bu mücadele esnasında bütün kötü varlıklar da oluşur ve suretin yanında yer alırlar[832]. Bu aktif mücadele esnasında Hayatın Anası'nın kötülük alemine inmesi ve orada yanındakilerle birlikte tutsak olmasıyla ilgili anlatılan öykü, akla çeşitli Nag Hammadi metinlerinde geçen, dişi figür Sophia'nın Arkonlarca kirletilmesi ve tutsak alınması öykülerini çağrıştırmaktadır[833].

Quqilerle ilgili bilgi veren erken dönem kaynaklar, onların Yahudi heterodoksal akımı Samaritanlara benzediklerini vurgular. Onlara gö-

831 Çeşitli örnekler için bkz. Ş. Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi v Demiurg Düşüncesi" **OMÜİFD**, 9, 1997, 121-165.

832 Wisse, F. (trç), "The apocryphon of John", J.M. Robinson (ed.), **The Nag Hammadi Library in English**, Leiden 1988, 110-111.

833 Quqilere göre, bir seferinde Hayatın Anası, yanında yardımcıları 7 bakire ile birlikte suretin bulunduğu aleme iner ve O'na doğru yaklaşır. Bunu gören suret ise ona doğru yükselerek üfler. Bunun üzerine suretin nefesi, Hayatın Anasının cinsel organlarına kadar ulaşır ve O'nu kirletir. Kötülük aleminde kirlenmiş olan Hayatın Anası, ışık alemine dönemez ve 7 gün boyunca kötülük aleminde tutsak kalır. Bu süre zarfında her gün yardımcılarından birini, büyük çukurun (kötülük aleminin) ağzına atar. Böylelikle kötülük alemi 7 bakireyi yutar. Quyqiler bu 7 bakirenin, Harran ve Hierapolis gibi puperest merkezlerde tutsak olduklarına inanırlar. Quqi soteriolojisine göre, kötü alemde esir edilen bu bakirelerin kurtarılması kurtuluşun prototipini oluşturmaktadır. İnanışa göre bu bakirelerin kurtarılması için yüce Tanrı 7 elçi ya da kurtarıcı göndermiştir. Quqilerce bu elçiler, bakirelerin nişanlıları olarak adlandırılmışlardır. Bu elçiler arasında yer alan İsa, kötülük alemine inerek kendi nişanlısını kurtarmıştır. Ancak kurtuluş işi bitmemiştir; zira tutsak edilen diğer bakirelerin kurtarılmaları işi hâlâ sürmektedir. Kötülük aleminde tutsak edilen son ışık ruhu da kurtarılıp, ışık alemine döndürülene kadar devam edecektir. Bununla ilgili çeşitli örnekler için bkz. Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", 127 vd. ; Drijvers, "Quq and the Quqies", 113-121 ; Bullard, R.A., B. Layton (tr.), "The Hypostasis of the Archons", J.M. Robinson (ed.), **the Nag Hammadi Libary in English**, Leiden 1988, 166 vd. ayrıca bkz. King, K.L., "Ridicule and Rape, Rule and Rebellion: The Hypostasis of the Archons", J. E. Goehrring ve diğerleri (ed.), **Gnosticism and the Early Christian World**, Polebridge Press 1990, 15-17.

re, Quqiler, ölülerini kendileri gömmezler; kiraladıkları bir kişiye gömdürürlerdi. Muhtemelen bu, cesedin kötülük alemine ait kirli kabul edilmesiyle ilgilidir. Zira bütün Gnostiklerde ruh ayrıldıktan sonra beden kirli ve değersiz bir nesne olarak kabul edilir. Örneğin Sabiiler de ruh çıktıktan sonra bedeni değersiz olarak görürler ve cenaze töreninde sadece dokunanların kirlenmiş olduklarına inanıp onların, tören sonrası vaftiz olarak temizlenmelerini şart koşarlar[834].

Ayrıca Quqiler de tıpkı Cerdo, Marcion ve Bardaysan gibi, bedenin ilahi aleme yükselmesine ve haşrine inanmazlardı. Bundan başka onlar, aralarında hastalıklı veya vücutça eksik olanları da cemaatlerinden dışlarlardı[835].

Erken dönem Hıristiyan yazarlarca Quq, sapkın davranışları nedeniyle kiliseden kovulan birisi olarak görülürken O'nun takipçileri olan Quqilerin de Hıristiyanlıkla ilişkileri tartışılmıştır. Hıristiyan yazarlarca, onların, Yeni Ahit'i bozdukları Eski Ahit'i ise korudukları ileri sürülmüştür. Bundan başka, 12 Havariye atfen 12 İncil ihdas etmiş oldukları da rivayet edilmiştir. Ayrıca onların Samaryalılarla benzerlikleri vurgulanarak, Babil paganizminin yanı sıra Yahudiliğin de etkisinde olduklarına işaret edilmiştir[836].

b.a.c. Tityanus ve Tityanusçular

Urfa'nın, önemli bir düşünce merkezi haline gelişi ve Batı düşünce dünyasının dikkatlerinin buraya çevrilmesi sorusuna cevap arayan herkes, hiç şüphesiz Tityanus'a bakmalıdır. Paganist dönemde elbet de Urfa'nın bir düşünce ve fikir dünyası vardı. Ancak bu, bir Helen ve Pers düşünce dünyasının basit bir kopyasından ibaretti. Hıristiyanlığın bölgeye gelişi, Hıristiyan ilahiyatının Batı düşüncesiyle tanışması, zengin bir fikir atmosferinin doğmasına neden oldu. Bu iki düşünceyi meczederek sistemleştiren, bu düşüncenin ilk tohumlarını eken ve sonraki yüzyılın ve nesillerin fikir dünyasının ufkunu açan hiç şüphesiz Tityanus'tur.

Doğu düşünce dünyasının en büyük yıldızlarından olan Tityanus'un hayatı hakkında maalesef sağlıklı bir

834 Bkz. Ş. Gündüz, **Sabiiler ve Son Gnostikler**, 151-152.

835 Drijvers, "Quq and the Qugites", 108 ; Ebu'l-Berekât, Quqilerle ilgili bazı aşırı iddialarda da bulunur. buna göre onlar, kadınlar konusunda da oldukça gevşektirler. Şayet bir yabancı onların kadınlarıyla birleşmek isterse, buna karşı çıkmazlardı. Bkz. Drijvers, "Quq and the Qugites", 109.

836 Drijvers, "Quq and the Qugites", 109.

bilgi yoktur. O'nun *"Helenlere Söylevler"* adlı eserinden anlaşıldığı kadarıyla, Mezopotamya'da zengin ve asil bir ailenin çocuğu olarak 110 yılları civarında doğmuş[837], ciddi bir eğitim almış, uzun seyahatlerden sonra Roma'ya gelmiş ve burada Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Burada kaleme aldığı eserlerde Kitab-ı Mukaddesi yorumladı ve paganist felsefeyi tenkit eden yazılar yazdı. Şehit Justin ile dost oldu[838]. Beraber paganizme karşı şiddetli bir savaş açtılar. Justin'in şehit edilmesi üzerine, Tityanus aynı akıbetten korktuğu için Urfa'ya döndü (M.S. 172-173)[839].

Değişik sahalarda çok sayıda eser kaleme almasına rağmen[840], bunların en meşhuru dört İncilin bir harmonisi olan *"Diatessaron"*dur[841]. Tityanus'un bu eseri V. yüzyıla kadar Doğu kiliselerinin tamamında kullanılmıştır. Ancak V. yüzyıldan itibaren başta Urfa Piskoposu Rabbula bu metni yasaklamış, yerine dört ayrı İncilin versiyonlarını koymuştur[842]. Diatessaronun Tityanus tarafından önce Grekçe yazılıp, Urfa'ya döndükten sonra Süryanca'ya mı çevrildiği veya Urfa'da orijinal olarak Süryanca mı yazıldığı münakaşalıdır[843]. Ancak şu gerçektir ki, be eser dil açısından Urfa ve yöresinin halkınca öylesine benimsendi ki, Rabbula tarafından yasaklanmasına rağmen, V. yüzyılda Fşîto ortaya çıkana kadar popülerliğini korudu[844].

Tityanus, teolojik görüşlerini felsefî fikir ve düşüncelerle geliştirmiştir. Kitab-ı Mukaddesi de bu görüşlerle tefsir ediyordu. *O'na göre Tanrı ezelîdir, başlangıcı yoktur. O'nun dışında her şey yaratılmış ve bir başlangıca sahiptir. Tanrı sonsuz güç ve kudretini yarattığı her şeyde tezahür ettirir. O, ruhtur; ancak*

837 Bir rivayete göre Dicle Vadisinde bulunan Hadyab (Erbil)'da doğmuştur M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I,** 61.

838 Sebastian P. Brock, **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, (çev. Circis Bulut), İstanbul 2000, 39.

839 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 46-49 ; Mor Iğnatius Yakub III., **Tarihü'l-Kenisetü's-Süryaniytü'l-Antakiyye I**, 167 vd.

840 Tityanus'un, Diatessaron dışında kendisine atfedilen eserleri şunlardır: Greklere Hitap, Hayvanlar Üzerine, Sorunlar Kitabı, Kurtarıcının Getirdiği Erdemler Üzerine.

841 Diatessaron (Evangelion Damhalté)'un metni için bkz. J.R. Harris, **The Diatessaron (The Contemporary Review-1895)** ; konu ile ilgili bilgi için bkz. S.P. Brock, **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, 39-42.

842 Geniş bilgi için bkz. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 47 vd.

843 S.P. Brock, **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, 39 vd.

844 M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 61.

maddeye yazılmış (bir ruh) değildir, ancak maddelerdeki ruhların ve biçimlerin yaratıcısıdır. O görülemez, tutulamaz; hem duyulamayan şeylerin, hem görülemeyen şeylerin Rabbî'dir. O'nu, yaratıklarıyla tanırız ve O'nun yaptıkları bize kendisinin görünmez gücünden korkmayı öğretir[845].

Baba tarafından var edilen İsa-Mesih, O'ndan sudûr etmiştir. O, Ruhullah'tır. İnsanlar ve melekler cüzî iradelerini O'na borçludurlar. Allah, insanları yaratmazdan önce melekleri yarattı. Bu iki tür yaratık, davranışlarında özgür bırakıldı.

Özgür iradesiyle insan-ı kâmil olsun diye, insan emirleri yapıp, nehiylerden sakınarak Tanrı rızasını hak etsin diye cüzî iradeyle donatılmıştır. Fakat bu özgürlük onu günaha itti, nefsiyle insanoğlu şeytana uydu. Bir çok filozofun iddia ettiği gibi insan anlama ve bilme yeteneği olan, akılla donatılmış basit bir hayvan değildir. Mahlukat arasında sadece insan Tanrının benzeri olarak yaratılmıştır. Bu dünya insan için bir sınav yeridir. İnsan iyiyi seçmekte ve kötüden sakınmakta özgürdür. Biz ki günahı yarattık, onu yeniden reddetmek ve ölümsüzlüğe kavuşmak için yeterli güce sahibiz[846].

Herşey yok olunca, ruhlar gibi bedenler de dirilecektir. Çünkü beden nasıl ruhsuz doğrulamazsa ruh da bedensiz ortaya çıkamaz. Bu dirilişten sonra yargı günü gelecek ve Tanrıya isyan etmemiş olanlara mükafat olarak sonsuz bir hayat verilecek, isyankârlar ise ikinci bir ölümle cezalandırılacaklardır[847]. Tityanus'un üzerinde en çok durduğu konulardan birisi de melek ve şeytandır. O'na göre, *kötü ruhlar gerçekten yaşayan varlıklardır; bu kötü ruhlar (İblisler) insanların arasında yaşar ve Ruhü'l-Kudüs'ün aydınlattığı kişilerden başkası onları göremez. Bu iblisler her yerde kötülüğü doğururlar ve sahte bir felsefeyle, sahte bir tıp bilimiyle, sahte bir ahlakla insanları ayartırlar. Kader öğretisini bu iblisler kurdular. Onlara göre doğum anından başlayarak her insanın yaşayacağı olayları yıldızlar belirlemektedir ve astroloji ile insanın kader çizgisi önceden görülebilir. Halbuki insanın günah işlemesi kaderin değil, cüzî iradenin sonucudur. Çünkü eylemlerimizi seçmekte özgürüz*[848].

845 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 71 vd. ; krş. Atiya, S. Aziz; **A History of Eastern Christianity**, London 1968, 247 vd.

846 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 71-73.

847 Mor Iğnatius Afram I.; **Dürer-en-Nefise fi Muhtasar Tarihi'l-Kenise**, Homs 1940, 244 vd.

848 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 74.

Tityanus'un sosyal hayata bakışı da, İsa-Mesihîn ruh dünyasını çağrıştırıyordu. Helen dünyasının oburluğu ve sefahati tanrılaştıran hayat tarzından tiksiniyordu. Putperest kökenli Roma Hıristiyanlığına da bu yüzden acımasızca saldırıyordu. Zühd ve takvanın esas olduğu, nefsi öldüren bir çileciliğin hayat tarzı olarak görülmesini arzu ediyordu. Bu nedenle de bekarlığı evliliğe tercih ediyordu[849].

Tityanus, netice olarak Doğu Hıristiyan ilahiyatının en büyük kelamcı filozoflarındandır. Kitab-ı Mukaddes üzerindeki yorumları, *Greklere Söylevleri*'nde O'nun bu konudaki maharetine delildir. Peki Tityanus bir heretik miydi? Putperest kökenli kilise babalarına göre[850] evet!... Ancak bunların çoğu, Tityanus'un eserlerini incelemekten çok, bir kanaati ve suçlamayı birbirlerinden rivayet yoluyla aktarmaktadırlar[851]. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, maalesef bugün Tityanus'un teolojik görüşlerini sağlıklı olarak tespit edebilecek materyalden mahrumuz. Ancak günümüze ulaşan metinlere dayanarak, O'nu heretik ilan etmek çok güçtür[852]. O'nun Roma'dan ayrılarak Doğuya gelişi ve burada Yahudi kökenli Hıristiyan bir cemaate katılışı, putperest kökenli kilisenin teolojik görüşlerine karşı çıkmasından kaynaklanmıştır. O, İsa-Mesih, Ruhü'l-Kudüs ve Tanrı hakkındaki yorumlarında, Pavlosçu çizgiden çok Yahudi asıllı Hıristiyanlara yakındı. Bu nedenle putperest kökenli kilise babalarının hücumuna uğradı. Fakat düşünceleri başta Urfa Kilisesinde olmak üzere Doğu Hıristiyanları arasında yüzyıllarca etkinliğini korudu.

b.a.d. Bardaysan ve Bardaysancılık

Renan'ın çizdiği portrede "*tabiri caiz ise, o bir dünya adamı idi; zengin, nazik, bilgin, saray adâb-ı muaşeretine vâkıf, Keldanî astrolojisine ve Grek kültürüne âşina, tüm felsefî ekollerden, dinlerden ve mezheplerden haberdar bir tür Numenius!...*"[853] diye tarif ettiği Krallık dönemi Edessa edebiyat ve düşünce dünyasının bu devi, 11 Temmuz

849 Mor Iğnatios Afram I, **Dürer en-Nefise fi Muhtasar Tarihi'l-Kenise**, Homs-1940, s.244 vd.

850 Bunların başında Rhodon, Irenaus, Tertullian, iskenderiyeli Qlimis (Clement), Origenis, Denho, Yeremya ve Eusebius gelmektedir.

851 Bkz. İsidoros; **Heridetü'n-Nefise fi Tarihi'l-Kenise I**, Efranciye 1922, 164.

852 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 78 vd.

853 Duval, **Histoire d'Edesse**, 115.

154'de Urfa'da doğdu[854]. Rivayete göre babası Nuhomo İran'daki baskılardan kaçarak gelip Edessa'ya yerleşen bir pagandı. Burada doğan oğluna, Edessa'nın sembolü olan Daysan nehrine izafeten "*Daysan'ın oğlu*" anlamına gelen Bardaysan adını koydu. Ailesinin varlıklı hatta aristokrat olması nedeniyle, Saray'a yakındılar. Bir rivayete göre, Bardaysan'ın ergenliği döneminde Urfa'da baş gösteren politik gerginlik, Bardaysan ve ailesinin Urfa'dan geçici olarak ayrılmalarına ve yöredeki diğer önemli bir putperest merkez olan Hierapolis'e (Mabbug) yerleşmelerine neden oldu. Burada, Bardaysan, ünlü putperest hoca Anuduzbar'ın öğrencisi oldu ve O'ndan politeist teoloji ve Babil astrolojisi öğrendi. Daha sonra IX. Abgar (179-216) tahta geçmesiyle yeniden Urfa'ya dönen Bardaysan, Urfa piskoposu Hystaspes (Uştasıp)'in çalışmalarından/vaazlarından oldukça etkilendi ve nihayet vaftiz olarak Hıristiyanlığa girdi, hatta Mor Mihayel Rabo, O'nun kilisede şammaslığa kadar yükseldiğini söyler.[855] IX. Abgar'ın (179-216) krallığı döneminde Bardaysan Urfa'da oldukça etkiliydi; bunda teolojik alandaki başarılı çalışmalarının yanı sıra IX. Abgar'la kurduğu yakın dostluğun da önemli katkısı vardı. Bu dönemde Bardaysan, bir yandan Babil ve eski İran gelenekleriyle Gnostik kültürden etkilenen bir kozmoloji, antropoloji ve teoloji ile başkaları tarafından yaygın Hıristiyan geleneğinin dışında görülen bir dinsel anlayış ortaya koyarken, bir yandan da Urfa'da taraftar bulmuş olan Marcionculuk ve Valentinusçuluk gibi akımlara yönelik reddiyeler/eleştiriler yapmaktaydı. Bu durum, Urfa'nın Romalılarca ele geçirilmesine kadar sürdü. Nihayet bir rivayete göre Urfa'ın Romalılarca işgal edilmesi (216) üzerine

854 Bardaysan'ın doğum tarihi Süryani kaynaklarından biri olan yazarı meçhul Edessa Vekayinâmesi'nde 11 Temmuz 645 Seleukid yılı olarak geçmektedir (**Chronion Edessenum**, ed. L. Hallier, Untersuchungen über die Edessenische Chronic mit dem Syrischen Text und Einer Übersetzung, TU, IX, 1, Leipzig 1982, Süryanca metin 147). 465 Seleukid yılı, Miladi 154'e tekabül eder (krş. J. Finegen, **Handbook of Biblical Chronology**, Princeton 1964, 134). Mor Mihoyel Rabo ise Bardaysan'ın 475'de doğduğunu, 68 yaşında 533'te öldüğünü söyler. Mor Mihoyel Rabo veya müstensih burada dikkatsizlik neticesi yazım hatasına düşmüş olmalıdır. Zira hem 68 yaş ifadesi var hem 475-533 arasının 58 olacağının farkına varılmamıştır. Bardaysan'ın Mor Mihoyel'deki biyografisi için bkz Mor Mihoyel Rabo; **Kthobo dı-Makesbonus Zebne**, **[Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antiaoche (1166-1199)** J.B. Chabot, Paris 1899-1904, 183-184 ; Assemanî, J. S.; **Bibliotheca Orientalis I-II**, Roma 1719-1728, 389.

855 Mor Mihayel Rabo, **Makesbonus Zebné I**, 183.

Bardaysan 63 yaşındayken Ermenistan'a kaçtı ve çalışmalarını orada sürdürdü. Hayatının sonuna doğru tekrar Urfa'ya döner; Anium isimli bir şatoda kendini düşünce dünyasının derinliklerine bırakarak ve 222 yılında 68 yaşında hayata veda eder[856].

Bardaysan sonrası dönemde O'nun fikirleri talebeleri tarafından sürdürülmüş ve geliştirilmiştir. Yalnızca Urfa ve civarında değil, Roma gibi önemli merkezlerde de Bardaysan'ın fikirleri taraftar bulmuş ve kısa zamanda Bardaysancılık adı verilen akım yaygınlık kazanmıştır. Nitekim çok geçmeden, Hıristiyan Ortodoksisini savunan Mor Afram, Epiphanius ve Eusebius gibi çeşitli yazarlar, eserlerinde Bardaysancılıkla ilgili bilgiler vermeye ve bu akımın heretik / sapkın bir akım olduğunu vurgulamaya başlamışlardır[857].

Bardaysan'la ilgili ilk elden kaynakları iki grupta toplayabiliriz: (1) Bardaysan ve talebeleri tarafından yazılan eserler ve (2) Bardaysan ve Bardaysancılarla ilgili görüşleri yansıtan erken dönem Hıristiyan yazarlara / kilise babalarına ait eserler. Bardaysan sadece bir filozof ve teolog değildi. Çok yönlü bir bilgindi. Tarihçi[858], astrolog[859] ve aynı zamanda çok güçlü bir şairdi. Sadece Edessa'nın değil tüm Süryani dünyasının dinî edebiyatının, özellikle ilahi türü yazımının babası kabul edilir. Hz. Davud'un mezmurlarına nazire olsun diye, aynı formda 150 ilahi yazmış ve bestelemiştir. Bu ilahilerde felsefe ve dinî düşünceleri kadar, sapkın mezhep ve akımların görüşlerine gönderme ve tenkitler vardır[860]. Bu ilahiler daha sonraları bestelenerek şarkı haline getirilmiş ve yüzyıllar süren kalıcı bir popülerlik kazanmışlardır. Mor Afram IV. yüzyılda Bardaysan'ın en büyük düşmanlarından olmasına rağmen, şiirlerine karşı hayranlığını da gizleyememiştir[861].

856 Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 217 vd. krş. J.P. Arendzen, "Bardesenes and Bardesanites", **The Catholic Encyclopedia**, http: // www. Newandvent.org/ cathen/ 02293.htm

857 Ş. Yaşar, **Urfa**, 308 v.d.

858 Bardasyan'ın Edessa'dan geçen bir Hint büyükelçisinden dinledikleri ile bir Hindistan tarihi kaleme aldığı, yine Ermenistan ziyaretinin akabinde bir Ermenistan tarihi yazdığı ve hatta Ermeni tarihçi Khoreneli Musa'nın meşhur kroniğini Bardasyan'ın bu eserine dayanarak yazdığı söylenmektedir. Bkz. Ş. Yaşar, **Urfa**, 303 v.d.

859 Onun usta bir astrolog olduğu ve "Gezegenlerin Kavuşumu" üzerine bir eser yazdığı da söylenir. Bkz. Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 157 vd.

860 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 86-96; Ş. Yaşar, **Urfa**, 305.

861 Rudolph, **Gnosis: The nature and History of an Ancient Religion**, 327 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 140 vd. ; Ş. Yaşar, **Urfa**, 305.

Bunun dışında kilise tarihçisi Eusebius, Bardaysan'ın Süryani dilinde oldukça mahir birisi olduğunu ve bu dilde Marcionculara ve diğer bazı akımlara karşı diyaloglar kaleme aldığını anlatır. Ayrıca o, Bardaysan'ın Antoninus'a hitaben kader hakkında bir diyalogu ile diğer konularda bazı eserler de yazdığını söyler[862]. Eusebius'a göre Bardaysan'ın bu eserleri, öğrencilerince Süryaniceden Yunancaya çevrilmiştir. Diğer taraftan Epiphanius'un Bardaysan'ın Grekçe bildiğine dair rivayeti[863] dikkate alındığında, Bardaysan'ın bazı eserlerini Yunanca yazmış olabileceği ihtimali vardır.

Bardaysan'ın öğrencisi Philippus tarafından kaleme alınan ve Bardaysan'ın Awida ile tartışmasını yansıtan *Kthobo dı-Nomuse dı-Athrovotho* (Ülkelerin Yasaları Kitabı) başlıklı eser, Bardaysancılıkla ilgili günümüze kadar ulaşan tek eserdir[864]. Bu Süryanice metin, büyük ihtimalle, Eusebius ve Epiphanius gibi erken dönem yazarlarca, Bardaysan'ın Antoninus'a hitaben yazdığı söylenen kaderle ilgili dialoglardan oluşan metinle aynıdır. Zira *Kthobo dı-Nomuse dı-Athrovotho* (Ülkelerin Yasaları Kitabı), kozmoloji ve astrolojinin yanı sıra insan iradesi, sorumluluğu ve kaderle de ilgili bir metindir. Her ne kadar Bardaysan tarafından kaleme alınmamış olsa da bu kitap Bardaysan'ın dilinden O'nun kozmolojiye, astrolojiye ve kadere ilişkin görüş ve düşüncelerini tartışmaktadır[865].

Bardaysan ve Bardaysancılıkla ilgili bilgi veren diğer ilk elden kaynakları ise erken döneme ait çeşitli Hıristiyan yazarlarca kaleme alınan heresiolojiler, kilise tarihleri vb. eserler oluşturmaktadır. Bunlar arasında başta Mor Afram olmak üzere, Epiphanius'un, Eusebius'un, Moses bar Kepha'nın, Barhadbeşebba'nın, Theodor bar Konai'nin vb. yazarların çalışmaları sayılabilir. Ayrıca, İbnu'n-Nedim, Mesudî Şehristanî gibi Müslüman yazarlar da eserlerinde Bardaysancılıkla ilgili bilgiler vermektedirler[866].

Bardaysan'ın bir Gnostik olup olmadığı öteden beri tartışılmaktadır. Örneğin Drijvers, Bardaysan'ın fikirleriyle Gnostisizm arasında ol-

862 Bkz. Eusebius, **The Curch History**, IV, xxx; krş E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 87 vd.

863 Epiphanius, **Panarion**, 1vi; ancak bu ihtimal çok zayıftır.

864 Bardaisan, **The Book of the Laws of Countries,** (Süryanice metinle birlikte İngilizce'ye çeviren H.J.W. Drijvers) Assen 1965.

865 Eusebius, **The Curch History**, IV, xxx; Epiphanius, **Panarion**, 1vi. Bu konudaki münakaşalar için bkz. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 86 vd.

866 Bu konuda tartışmalar için bkz. Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 67 vd. ; Ayrıca İslam kaynakları için bkz. **İbnü'n-Nedim**, 411-12; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristani, **el-Milel ve'n-Nihal II,** Beyrut 1975, s.278 vd.

dukça önemli farklılıklar olduğunu, dolayısıyla onun Gnostik olduğunu söylemenin bir hata olacağını belirtmektedir[867]. K. Rudolph ise Bardaysan'ın öğretilerinin doğu Gnostisizminin özel bir türü olarak kabul edileceğinden emindir[868]. Diğer taraftan gerek erken dönem kaynaklarda yer alan rivayetler gerekse Bardaysan ve Bardaysancılığın çeşitli görüşleri dikkate alındığında, bunlarla erken dönem Gnostik gelenekler arasında önemli paralellikler olduğu görülmektedir. Kilise tarihçisi Eusebius, Bardaysan'ın başlangıçta ünlü heretik Valentinus'un bir takipçisi olduğunu, ancak sonradan O'ndan ayrıldığını söyler ve her ne kadar Valentinus'tan ayrılmış olsa da Bardaysan'ın heretik düşünceden ayrılmadığını, farklı boyutta onları temsil edip sürdürdüğünü vurgular[869]. Eusebius'un verdiği bu bilgi dikkate alındığında Bardaysan, bir Hıristiyan Gnostik olan Valentinus'un takipçisi olan bir kişidir. Diğer taraftan Bardaysan'ın Marcion ve Valentinus gibi Gnostiklere karşı eleştiriler yönelttiği; Onlar'ca savunulan çeşitli Gnostik öğretilere ve asketizme karşı çıktığı da bilinmektedir. Dolayısıyla Bardaysan, Runciman'ın ifadesiyle kendisini Gnostik olarak gören birisi değildir[870]. Ancak, her ne kadar Bardaysan, bazı Gnostik akımlara eleştiriler yöneltmiş olsa da aslında, O'nun da -birazdan üzerinde duracağımız gibi- Tanrı ve zulmet veya ruh ve beden düalizmi, bedenin kötülük alemine ait olarak ilahi aleme yükselişe konu olamayacağı vb. düşünceleriyle kozmolojisinde ve antropolojisinde Gnostik düşüncelerden etkilenmiş bir teolog olduğu anlaşılmaktadır.

Bardaysan'ın Marcionculuğa karşı çıkışının temel nedenleri arasında, Marcionculuğun dualist tanrı anlayışıyla maddi yaşamı dışlamaya çalışan asketizmi başı çekmektedir. Bardaysan, Marcionculuğun kurtarıcı iyi tanrı-yaratıcı kötü tanrı düalizmini kabul etmemekte, Tanrının birliğini vurgulamaktadır[871]. Bardaysan, Marcionculuğun asketizmi ön plana çıkarmasını da kabul etmemektedir. Her ne kadar bedenin ilahi aleme yükselemeyeceğini savunsa da dünyadan el etek çekme fikrine de sıcak bakmamaktadır. Şüphesiz O'nun bu

867 Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 224.

868 Rudolph, **Gnosis: The Nature and History of an ancient Religion**, 328.

869 Eusebius, **The Curch History**, IV, xxx ; Bu konudaki tartışmalar için bkz. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 96 vd.

870 Runciman,**The Medieval Manichee**, 11 ; ayrıca E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 97 vd.

871 Bkz. Bardasyan, **The Book of the Laws of the Countries**, 11.

tutumunda bizzat kendisinin Urfa saray çevresinde yetişmiş birisi olarak iyi bir müzik ve spor eğitimi almış olması gibi nedenler de muhtemelen etkili olmuştur[872].

Erken dönem yazarları, eserlerinde, Bardaysan'ı çeşitli isimlerle anmaktadırlar. Bardesanes isminden başka O, Julius Afrikanus'un yaptığı gibi "Partlı", Hippolytus'un yaptığı gibi "Ermeni" ya da "Ermenistanlı" veya Porphyrius'un kullandığı şekilde "Babilli" ismiyle de anılmaktadır. O'na verilen bu isimlerin / lakapların, O'nun ait olduğu etnik kimlik ve coğrafyanın yanı sıra genel kültürel görünümü ile ilgili olduğu açıktır. Örneğin O'na Babilli denilmesi, büyük ihtimalle O'nun Babil astrolojisiyle uyum içerisinde görülen astrolojik düşüncelerinden kaynaklanmaktadır[873].

Bardaysan, bir taraftan kadere bağımlılıktan bahsederken bir taraftan da insanın kendisini diğer tüm varlıklardan üstün kılan özgür iradesinden söz eder. O'na göre Tanrı tarafından insana verilen bu özgür irade, insanı meleklerle eşit hale getirmiştir. Ay, Güneş, yıldızlar, denizler vb. bütün yaratılmış varlıklardan farklı olarak insan, Tanrının suretinde yaratılan bir varlık olarak diğer yaratılmışlar üzerinde istediği şekilde tasarrufta bulunabilir. Ay, Güneş ve yıldızlar gibi varlıklara gelince; Bardaysan'a göre bunlar, kısmi özgürlüğe / iradeye sahip varlıklardır. Bunlar, bir yönden Tanrının aleme koyduğu yasaya bağlıdırlar, bir yönden ise kendi cüzi iradelerine sahiptirler. Dolayısıyla insanla birlikte bu varlıklar da yargı gününde yaptıklarından sorumlu olacaklardır[874].

Bardaysan'a göre insan beden ve ruhtan oluşan bir düaliteye sahiptir. Beden maddi aleme ait bir varlık olarak ruha göre değersizdir. Ruh, ilahi emirlere cevap veren bir cevher olarak insanın gerçek benliğini temsil etmektedir. Dört saf unsurun karanlıkla karışımından oluşan beden ise maddi bir varlık olarak kötülüğün kaynağı olarak görülür[875]. Bardaysan, tıpkı Cerdo ve Marcion gibi, insanın yalnızca ruhsal varlığının ilahi aleme yükselebileceğini bedenin ise ait olduğu alemde, yeryüzünde kalacağını savunur[876]. Diğer taraftan

872 Lieu, **Manichaeism**, 42 ; krş. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 99-100.

873 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 84-85.

874 Bardaisan, **The Book of the Laws of the Countries**, 13-15 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 89 vd.

875 Bkz. Bardaisan, **The Book of the Laws of the Countries**, 11-18 ; Rıudolph, **Gnosis: The Nature and history of an Ancient Religion**, 328.

876 Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 104.

Bardaysan, insanda bir üçüncü unsurdan, candan da bahsetmektedir. Can, yaratılışta maddi bedene hayat veren ve bedeni bu dünyada hayatta tutan cevher olarak görülür. Ruh ise, candan farklı olarak, insanın sorumluluk taşıyan ve kurtuluşa konu olan gerçek benliğidir. Bardaysan'ın bu insan anlayışının Gnostik antropolojiyle uyum içerisinde olduğu açıktır. Zira bütün Gnostik geleneklerde insanın varlığıyla ilgili olarak ruh-beden düalitesinin ön plana çıktığı bilinmektedir.

Bardaysan insanın sadece ve sadece Tanrı'ya kulluk yapmak, Onu tanımak amacıyla yaratıldığını izah ederken, "*fıtrat*" üzerinde durur. "*İnsanlara takatlerinin üzerinde hiçbir şey emredilmemiştir... Ağır kayaları veya ağaçları veyahut da başka şeyleri taşımamız emredilmemiştir. Kaleler inşa etmemiz veya şehirler kurmamız da emredilmemiştir. Gemileri yönetmemiz veya arazi ölçmek veya paylaştırmak da bize emredilmiş değildir... Bize ancak Tanrı'nın ihsanına uygun olarak seve seve yapabileceğimiz, ruh taşıyan herkesin geçekleştirebileceği şeyler emredilmiştir.*

Emr-i bi'l-ma'ruf ve neyh-i ani'l-münker[877] *daha kolaydır. Çünkü iyilik insan fıtratının bir cüzüdür. Bundan dolayı insan iyilik yaptığında sevinç duyar. Kötülük ise, Şeytan'ın fiilidir.; insan ancak fıtrat olarak bozulduğunda kötü şeyler yapar... Aslan, fıtratı icabı et oburdur. Bu nedenle bütün aslanlar et oburdur... Arı bal yaparak hayatını devam ettirir. Bu nedenle tüm arılar, bal yapıcıdırlar... karıncalar da kışın hayatta kalabilmek için, yazın kendilerine ev yaparlar... İşte insanlar da bedenlerine ait olan şeylerle ilgili olarak fıtratlarını tıpkı hayvanlar gibi koruyup devam ettirirler. Ancak ruhlarına ait olan şeylerle ilgili olarak ise, özgür bir akla ve güce sahip, Tanrının benzeri (halifesi) oldukları için arzu etikleri (iyi) şeyleri yaparlar.*

Tanrının dilemesiyle her şey yoktan varolur. Onun büyük kudretini sınırlandırabilecek hiçbir şey yoktur. Yeni bir dünya meydana geldiğinde tüm kötü fiiller ve şer ortadan kalkacak ve (Onun emirlerine karşı) isyanın her türlüsü sona erecektir. Budalalar ikna olacak, nâkıslar tamamlanacak, tüm mahlukatın Efendisi'nin rahmetiyle barış ve huzur ortaya çıkacaktır"[878].

Kthobo dı-Nomuse dı-Athrovotho adlı eserde, Bardaysan'ın öğrencileri-

877 İyiliği emretmek, kötülüğü nehyetmek.

878 Ş. Yaşar, **Urfa**, 306-307 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 103.

nin, -tarih boyunca İslam kelamcılarının da üzerinde çok yazıp çizdikleri- en çok "*Hayır ve Şer*", "*Özgür İrade*" ve "*Kader*" sorunlarıyla boğuştukları görülmektedir. Eserde insan fıtratının işleyişi ve insanın haricî şartlarının kadere tabî olduğu, ancak onun "*ahlakî kararlarında*" özgür iradesiyle hareket ettiği ve en önemli şeyin "*insan*" olduğu vurgulanır.

"*...İmansızlar... konuşma ve öğretme hakkına sahip değillerdir ve onlar rahatça algılama eğiliminden de yoksundurlar. Ancak (Tanrı) insanı özgür iradesiyle bir çok şeyden üstün kılmış ve meleklere eşit hale getirmiştir. İnsanın doğası... doğacak, büyüyecek, çoluk-çocuk sahibi olacak, yaşlanacak ve sonunda ölecektir. Ancak her şeyin bizim irademiz dahilinde olmadığı, ayan-beyan ortadadır. Mücevherler, şeref, sağlık ve hastalık, evlad-ı iyâl ve nefsin sahip olmak istediği her şey, Kader'in eseridir ve onlar takatimizin dahilinde olan şeyler değildirler. Fakat... Kader'in Doğa'yı ezdiğini görüyorsak, insanın özgür iradesinin de Kader'in kendisini kovduğunu ve ezdiğini görebiliriz. Ancak, bu "herşey için" söz konusu olamaz. Çünkü bütün yaratıkalrın hayat ve mükemmelliklerinin, tüm Varlıklar ve Doğaların durumunun nasıl olması gerektiğini takdir eden Tanrı onu iyi bir şey olarak gördüğü için... ölçü ve sayı gerçekleşinceye kadar üç şeyin, yani Doğa, Kader ve Özgür İrade'nin bir arada varlıklarını sürdürmeleri uygundur*"[879].

Erken dönem Hıristiyan yazarlarının verdikleri bilgiler dikkate alındığında Bardaysancıların Alem anlayışı da Gnostik kozmolojiyle uyum içerisindedir. Bardaysan'ın, Tanrı ve karanlık / kaos (Hyle) dualizmine dayalı pesimistik bir Alem anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Bardaysancılığın kozmolojisi, Daralı İvannis, Theodor bar Konai vb. çeşitli Ortaçağ kaynaklarınca kısaca anlatılır. Bunlar arasında en detaylı anlatı ise M.S. VI. yy sonlarında yazan ve Nusaybin ilahiyat okulunda yetişmiş olan Barhadbeşebba, "Kilise Tarihi" isimli eserinde, Daysancılık adını verdiği heretik akımın Rab (Tanrı) ve zulmet dualitesi arasında diğer dört temel unsurun varlığını da kabul ettiklerini anlatır. Buna göre başlangıçta / ezelde Tanrı en yücelerde, tamamıyla kötü ve düşman olan karanlık ise en aşağılarda, derinliklerde idi. Bu iki zıt güç arasında ışık, ateş, rüzgar ve sudan oluşan diğer asli varlıklar bulunmaktaydı. Bunlardan ışık doğuda, rüzgar batıda, ateş güneyde, su ise kuzeyde bulunmaktaydı. Böylelikle ezeli dö-

879 Ş. Yaşar, **Urfa**, 307 ; krş. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 89.

nemde birbirine zıt varlıklar olan Tanrı ile karanlık ve bu ikisi arasında bulunan dört temel unsur birbirinden ayrı konumdaydılar. Ancak bir talihsizlik eseri bu dört asli unsur hareket etmeye ve birbirine karışmaya başladı. Bu karışım sonucunda ağır olan unsurlar aşağıya doğru kaymaya, hafif olanlar ise yukarıya doğru yükselmeye başladı. Bu durumdan yararlanan karanlık, bu unsurlarla karışma fırsatı buldu. Bunun üzerine asli unsurlar, Tanrıya yakarıp müracaat ederek yardım istediler. Bu isteğe cevap veren Tanrı, karmaşaya müdahale etti ve Logos'u (Kelam'ı) gönderdi. Logos, Kötü ve düşman olan karanlığı saf unsurlardan ayırarak, aşağılardaki kendi alemine gönderdi. Saf unsurları da ilahi sırra göre ait oldukları kendi yerlerine yerleştirdi. Böylelikle bu karışıma müdahale yoluyla bir dünya yarattı ve bu dünyaya bir müddet varolma süresi tayin eti. Bu ilk dönemde tamamıyla karanlıktan soyutlanarak temizlenememiş olanlar için Logos ileride tekrar gelecek ve onları da temizleyecektir[880]. Bardaysan kozmolojisine göre, yaratılışta kendi yörüngelerine yerleştirilen 7 gezegen, kısmen dünyanın yöneltilmesiyle de görevlendirilmişlerdir[881]. Bardaysan'ın bu kozmolojisinin Maniheizm üzerinde büyük etkisi olmuştur[882].

Bardaysan, kendisinin bir zamanlar, tıpkı Kaldeliler gibi astroloji ile uğraştığından bahsetmektedir[883]. O, bazılarının yıldızlar ve gezegenlerin insan kaderi üzerinde etkili olduğunu düşündüğünden bahseder. Buna göre zenginlik, fakirlik, hastalık vb. durumlar yedi gezegenle yıldızların etkisi ile meydana gelmektedir. Bardaysan, bu görüşlere kısmen katıldığını kısmen de karşı çıktığını vurgular[884].

Bir Hıristiyan olarak Bardaysan'ın Kristolojisi hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bardaysan, İsa Mesih'i, yaratılışta aktif rol oynayan Logos'la özdeşleştirmektedir. Bardaysancılar, Hayatın Babası ve Anası ile bunların oğullarından da

880 Bar Hadbeşebba'mn bu rivayeti için bkz. Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 98-104.

881 Drijvers, "Bardaisan of Edessa and the Hermetica", **JEOL, 21,** 1970, 194.

882 F.C. Burkitt, Bardaysan'ın kozmolojisiyle Sabi kozmolojisi arasında da yakın bir irtibat olduğunu vurgular. Bkz. Burkitt, **Church and Gnosis**, Cambridge 1933, 105 vd. ; Maniheizmin kozmolojisi ve kurtuluş öğretisi için bkz. Lieu, **Manichaeism**, 9-20. Bardaysan ve Bardaysancılığın Maniheizm üzerindeki etkisi için bkz. aynı eser 44 vd. ; Bardaysan'ın bu izahları Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümünün girişini (I ve II. bölümler) çağrıştırmaktadır.

883 Bardaisan, **The Book of the Laws of the Countries**, 27.

884 Bardaisan, **The Book of the Laws of the Countries**, 29.

bahsetmektedirler. Burada söz konusu olan oğul, İsa Mesih'tir. Ayrıca onlar, Kutsal Ruh'u dişi bir varlık olarak düşünmüşler ve bunun iki kızından, yer ve sudan bahsetmişlerdir[885].

Bardaysancılar, diğer Gnostikler gibi, Tanrıyı bilinmeyen Yüce Tanrı olarak adlandırmış ve O'nun bütün ilahi unsurların Rabbi olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca onlar beyaz giymenin ışık yanında yer alma anlamına geldiğini düşünerek, beyaz giymeye özen göstermişler; siyah renkten kaçınmışlardır[886].

Bardaysancılık, Urfa'da varlığını Bardaysan sonrası dönemde bir müddet sürdürmüştür. İbn Nedim, bir zamanlar onların Güney Mezopotamya'dan Çin'e ve Horasan'a kadar oldukça geniş bir bölgeye dağılmış vaziyette yaşadıklarından bahsetmektedir. Beşinci yüzyılda piskopos Rabbula döneminde onlar, Ortodoks Hıristiyan öğretilerine dönmeye zorlanmışlardır. Zamanla Bardaysancıların önemli bir kısmı Maniheizme girmiştir. Bununla birlikte Bardaysancılar varlıklarını İslamî dönemlere kadar devam ettirmişlerdir[887].

b.b. Geleneksel Ortodoks Düşünce ve Urfa'daki Bazı Temsilcileri

b.b.a. Mor Afram

Urfa Kilisesinde, daha genel bir ifadeyle Urfa düşünce dünyasında bu Gnostik fikir akımlarıyla ve temsilcileriyle en şiddetli mücadele eden ve bu konuda kaleme aldığı polemikleriyle, geleneksel kilise taraftarlarını örgütleyen en önemli şahsiyet hiç şüphesiz Mor Afram'dır.

Süryanilerin Peygamberi, Ruhu'l-Kudüs'ün Kavalı, süryanilerin Aslanı, Kilisenin Direği .... gibi sıfatlarla anılan, yüzyıllarca hakkında methiyeler yazılan Edessa'da IV. yüzyılın en önemli şahsiyeti ve tüm zamanların Süryani Kilisesi'nin en şöhretli siması olan Mor Afram, daha hayattayken şiirlerinin dilden dile dolaşması, eserlerinin çok kısa sürede başta Grekçe olmak üzere Koptça, Arapça, Habeşce ve Ermenice'ye çevrilmesi O'nu tüm Monofizit dünyada haklı bir şöhrete kavuşturmuştur. Bu nedenle hakkında yazılanlar, efsanelerle süslenmiş, çelişkili, sağlıklı olmayan, abartılı ifadelerle doludur.

885 Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 221.

886 Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 110-111.

887 Drijvers, **Bardaisan of Edessa**, 161 vd. ; farklı bir görüş için bkz. Duval, **Historie d'Edesse**, 119 ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 105.

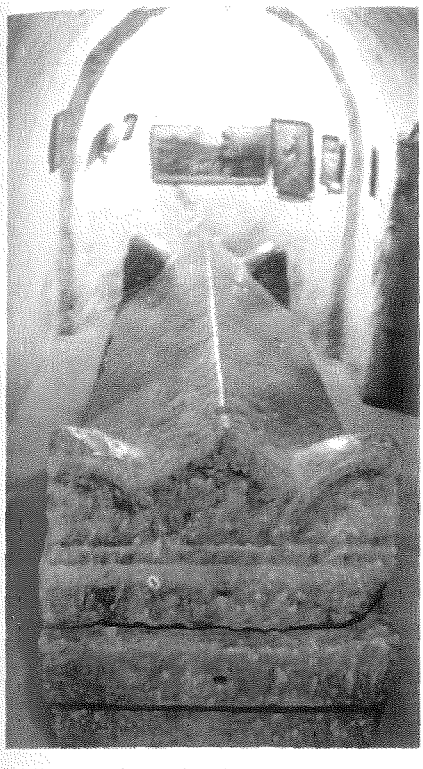

Mor Afram'ın ruhanî hayatının mimarı olan Nusaybinli Mor Yakub'un kabri

Afram Nusaybin'de doğmuştur. Ailesi ve doğum tarihi hususunda çelişkili bilgiler son derece fazladır[888]. Muhtemelen doğum tarihi M.S.306-9 civarında olmalıdır[889]. Anne ve babasının dini üzerinde çelişkili izahlar olsa da, kendisi bir Hristiyan atmosferde yetiştirilmiştir. Ruhani dünyasının manevî önderi Nusaybin Episkoposu Mor Yakub'tur[890].

Mor Afram 363 yılında Nusaybin'in Perslilere tesliminden sonra, göçmenlerle beraber önce Diyarbakır'a, kısa süre sonra buradan Urfa'ya gelmiş ve ölümüne (373) kadar bu şehirde yaşamıştır[891]. Efsaneye göre önce bir hamamda tellak olarak çalışmış, sonra Asona adlı bir rahip tarafından monastik hayata kazandırılmıştır. 9 Haziran 373 yılında hayata gözlerini yuman Mor Afram, vasiyeti üzerine yoksul ve günahkar in-

888 Örnek olarak bkz. **Siirt Vekayinâmesi**, (Anonim, yay. haz. Adday Şer), Çev. C. Kabadayı, İstanbul 2002, 101-103.

889 Sebastian P.Brock, **A Brief Outline of Syriac Literature,** by St. Ephrem Ecumenical Research Institute, India-1997, s.22-3; krş. Afram **Kiryakos, el-Kaddis Afram es-Süryanî,** Mensuratü'n-Nur-1988, s.15.

890 **Brock, A Brief Outline of Syriac Literature,** 23; krş. Aday Şer. Siir Vekayinâmesi, 101 vd.

891 Rivayete göre Mor Afram Urfa'ya ilk gelişinde şöyle bir olayla karşılaşır: "Urfa'ya geldiğinde şehrin dışında, Daysan Irmağının kıyısında bekliyordu. Orada çamaşır yıkayan kadınlar gördü. Bu kadınlardan biri bana baştan çıkarıcı nazarlarla bakınca, onu azarladım ve şöyle dedim: bakışlarını toprağa yönelt, bana değil! Fakat hemen bana cevap verdi: Toprağa bakması gereken sensin; çünkü topraktan yaratılan sensin. Bana gelince, benim bakmam gereken sensin; çünkü ben senin kaburgandan yaratıldım. Onun bu cevabı ile şaşkına döndüm. Kendi kendime, bu kentin kadınları bu kadar zeki ise, kim bilir erkekleri nasıldır?". Bkz. **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 101.

sanların mezarlarının arasına gömülmüş, daha sonra kemikleri Edessa piskoposunun kabrine nakledilmiştir[892].

Mor Afram'ın, Mor Yakub ile 325 yılındaki İznik Konsiline katıldığı, bir ara Mısır'a giderek burada sekiz yıl yaşadığı, Edessa'ya döndükten sonra Kapadokya'ya gittiğini, burada Aziz Basil ile görüştüğü ve Aziz Basil'in kendisine hayran kaldığı.... şeklindeki efsanevî bilgiler sağlıklı değildir[893] ve kronoloji ile, olaylarla uyuşmamaktadır[894].

Mor Afram'ın şiirleri kadar, O'nun yaşantısı, dünya görüşü, münzeviliği, yardımseverliği ve sosyal faaliyetleri de etkin bir şahsiyet olmasında önemli rol oynamıştır. O, yoksulluk ve iffet yemini etmiş, şehrin günahkar pisliğinden uzaklaşmış, dünyanın ve nefsin arzularından kurtulmuş bir münzeviydi. Son derece mütevazı yaşardı. Biyografisinde de "*.... O, sadece arpa, kuru baklagiller ve zaman zaman da sebzeyle karnını doyururdu. İçkisi su di. Bedeni, kemiklerinin üzerinde adeta bir çömlekçinin çömleği gibi kuruydu. Giysileri çeşitli renklerde ve üzerlerinde toz bulutları olan paçavralardan dikilmişti. Boyu kısaydı. Her zaman kederliydi ve gülmeye hoşgörü göstermezdi. Kafası keldi ve köseydi*" denilmektedir[895].

Kıtlık dönemlerinde yoksullar için yardım toplanması genel halk nazarında, Bardaysan, Marcion, Quki, Arius, Mani taraftarları olmak üzere heretiklerle yaptığı şiddetli mücadele, hem Edessa kilisesinde, hem de Hristiyan aleminde kendisine büyük ün sağladı[896]. Bu dönemde eserleri çeşitli dillere çevrildi. Bardaysan'ın şiirlerinin bestelenerek dilden dile dolaşması üzerine[897], aynı formatta şiirler yazdı ve besteledi[898]. Kilisede hem erkek çocuklar-

892 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 138 ; Segal, **Edessa**, 27, 87; Duval, **Histoire d'Edesse**, 152 vd; Farklı anlatımlar için bkz. Samuel Akdemir, "Nusaybinli Büyük Şair Süryani Aziz Efrem", **U.T.D.İ.Ö.K.**, Ankara 2002, 1-6; Günel, Aziz;**Türk Süryanileri Tarihi**, Diyarbakır 1970, 135-144.

893 Basil ile Afram arasındaki bu efsanevî buluşma için bkz. **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 238 vd. ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 138 vd.

894 Bu efsanevî gezi süreci için bkz. **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 102 ; Duval, **Histoire d'Edesse**, 153 vd; A. Günel, **Türk Süryanileri Tarihi**, 137 vd.

895 Segal, **Edessa**, 88.

896 C.W.Mitchell, **S.Ephraim's Prose Refulations of Mani, Marian and Bardaysan**, London: Text and Translation Society, Kronholm 1978, 14 vd.

897 Bkz. C. II, s.249 vd.

898 Brock, **A Brief Outline of Syriac Literature**, 22-28.

dan, hem de genç kızlardan oluşan korolar kurdurdu. O'nun bu uygulaması Monofizit dünyaya örnek oldu[899]. Madroşo adı verilen bu bestelenmiş ilahiler, bu korolar tarafından icra edildi. Özellikle Bardaysan'dan taklit ettiği ilahîler, genellikle dörtlüklerin bir araya getirilmesiyle teşekkül ettirilmiştir. İlk üç mısra, beşer hecelik iki küme (5+5) şeklinde, dördüncü mısra ise yedi hecelidir. Ancak dokuz ya da onüç heceli mısralara da sıkça rastlanır. On üç heceli mısralar, dörder heceli iki küme ve beş heceli bir kümeye (4+4+5) ayrılabilir[900]. İlahîlerin bazıları akrostiştir; mısraların ilk harfleri ya alfabetik diziliştedir, ya da yazarın adını oluşturacak tarzda dizilmiştir[901]. Afram'ın bu ilahileri asırlarca dilden dile dolaştı. Kilise içinde hep O'nun nakaratları (Hunitho) tekrar edildi. Bu, ona "Kilise Müziğinin Babası" unvanını kazandırdı ve şöhretine şöhret kattı[902].

Mor Afram üzerinde o kadar çok şey yazılmıştır ki, çoğu efsanevî olan bu şeyleri burada tekrar edip, konuyu uzatmak istemiyoruz. Şimdi kısaca sanat yönüne de değinip, sözlerimizi bitireceğiz.

Mor Afram çeşitli sahalarda eserler vermiş, velut bir yazardır. Bu nedenle yazarı bilinmeyen birçok metin de O'na atfedilmiştir. Kendi adına bir İncil'den tutun da, çeşitli Kitab-ı Mukaddes tefsirleri hep O'nun ismiyle anılırlar. Biz burada böyle bir kritiğe girmeyi lüzumsuz addediyoruz[903]. Ona esas şöhretini kazandıran şiir ve nesir dünyası üzerinde ana hatlarıyla duracağız.

Süryani şiirinin kurucusu hiç şüphesiz Bardaysan'dır. Mor Afram ise bu şiirin en şöhretli simasıdır. O'nun geliştirdiği tarz, yüzyıllardan beri Doğu Hristiyan Dünyasında varlığını hâlâ sürdürmektedir. Farklı ilahiyat anlayışlarına rağmen Sürya-

899 Bu konuda Doğu, Batıya önderlik etmiştir. Aziz Augustinus'un "**İtiraflar**"ında anlattığına göre; İmparatoriçe Justine zamanında, Ariusçuların baskılarından dolayı Ortodoksların morallerini korumak için Milan'lı Horepiskopos Ambroise'nin şu uygulaması dikkat çeker: "Acılar mü'minlerin direncini kırmasın diye, Doğu ülkelerinin geleneğine göre ilahîler ve mezmurlar söyleniyordu. Günümüze dek bu gelenek sürdürülmüştür". Bkz. E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 148.

900 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 91.

901 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 149.

902 Geniş bilgi için bkz. N. Danno, **Süryani Müziği**, (çev. Gabriel Akyüz), Mardin 1998, 17 vd. ; Gabriel Akyüz, **Süryanilerde Felsefik Şiirler**, Mardin 1998, 7 vd. ; krş. **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 102.

903 S.P.Brock, **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, 77 vd. ; E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 144 vd.

niler, Nasturiler, Marunîler... arasında O'nun ilahileri hâlâ dilden dile dolaşmaktadır. Henüz Nusaybin'de iken ilahî yazmakla şöhret bulmuştu. Mor Yakub, Mor Babu ve Mor Valgaş için yazdığı ilahîlerle, Perslerin Nusaybin kuşatmalarını konu alan ilahîleri günümüze kadar gelmiştir[904].

Kendisine atfedilen 77 ilahînin 56'sını Urfa'da kaleme almıştır. 363 yılında Urfa'ya geldiğinde, burada Heretik akımların her çeşidi ile karşılaştı. Özellikle Bardaysan'ın öğretileri, şiir yoluyla halk arasında yayılıyordu. Şiirin bu etkisini gören Afram, *Benât-ı Qıyome*[905]'den korolar oluşturarak, yazdığı ilahîleri bunlara ezberletti ve kilisede icra etmeye başladı. Bu ilahîlerin konusu İsa'nın doğumu, vaftiz, İsa'nın misyonu, çektiği acılar, Haça gerilişi, dirilişi, göğe .çıkışı ... vb., ilahiyat temalarından oluşuyordu. Bu ilahîlerde yer yer sapkın itikat ve anlayışlara cevap da veriliyordu. Mor Afram, sanat yapmak için şiir ve ilahî yazmıyordu. Sapkın düşüncelerle mücadele etmek ve Ortodoks inancı halka benimsetmek için, sanatı ve şiiri araç olarak kullanıyordu. Bu nedenle, ifadelerinde estetik ve güzellikten çok, saldırganlık ve sertlik hakim olmuştur[906].

Mor Afram, monastik bir hayat tarzını benimsemiş bir münzevî olmasına rağmen, kalemiyle bir aksiyon adamıdır. Şiirlerinde sadece teolojik ve ahlakî konuları işlemez. Sosyal olaylar, en az dinî konular kadar O'nun ilgi sahası içerisindedir. Yedi heceden oluşan ve *mimrê* adını verdiği duygu yüklü bu şiirleri, maalesef şiir sanatı açısından zayıftır. Eserlerinde felsefî derinlik ve düşünce özgürlüğü hemen hemen yoktur. Çok sık başvurduğu teşbih sanatı ise oldukça şatafatlıdır. Son derece abartılı ifadeler kullanan Afram, çok fazla tekrarlara da düşmektedir[907].

Afram, şiirlerinde sapkın görüşlülere karşı acımasız bir dil kullanırken, Aryanist baskı yüzünden sürgünü göze alan Edessalıları ise yeregöğe sığdıramaz[908]. Şiirlerinde seçtiği konular arasında en sivri dili Yahudiler ve paganlar için kullanır.

904 Mor Afram'ın Perslilerin Nusaybin kuşatmasını ve buradan yapılan tehcirin acıklı tasvirini konu edinen duygusal şiiri için çalışmamızın I. cildinin 191-192 sayfalarına bakınız.

905 Geniş bilgi için bkz. C.I, 500 vd.

906 Bkz. **Brock, A Brief Outline of Syriac Literature,** 22-28.

907 Segal, **Edessa**, 89; Duval, **Histoire d'Edesse**, 157 vd. : E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 143 vd.

908 Bu örnek şiirler için bkz. C.I, 191-192.

Harranlı paganistlere hitaben şöyle seslenir:

"Senin suların acı ve çocukların kaba, Ey Harran, Haç'la kendini tatlılaştır.... Ey Harran, benim hazinem ünlü ve güzel Edessa, sana komşu. Ey kız, dünyanın tuzu olan annen[909] *gibi ol ve Onun öğretisiyle zihninin sertliğini yumuşat.... Sen, ey Harran, pissin. Bak, aynan güzel ve saf; önünde duran o kutsanmış şehirle kendini süsle!"*[910].

Bilime, halka ve gençliğe yönelik nasihat türü dizelerinde, basit mantık kuralları olmasına rağmen, samimiyet vardır. Bunlardan birkaç mısrayı örnek olarak aktaralım[911].

İlim:

Süryanca Metin

Rabbim!
İlmi seven kişiye ilim ver,
Ve güzel öğreten öğretmeni de,
Dergâh-ı izzetinde yüce kıl.

Altını ölçülü bir miktarla kazanmaya çalış,
Ama ilmi sınırsız olarak öğrenmeye gayret et,
Zira altın sıkıntıları çoğaltır
ilim ise, rahatlık ve hoşnutluk kazandırır.

Gençliğinde mütevazi ol ki,
İhtiyarlığında yücelebilesin.
Kendine iyi davranışlar kazandır ki,
Mutlu bir hayat yaşayabilesin.

Şarap:

Şaraba güvenme, çünkü o bir sahtekâr
ve kaleni düşmana teslim eden bir kışkırtıcıdır
köle avcısı gelip, seni büyüleyerek hizmetçiye çevirebilir
böylece aşkın, onun arzusunun esiri olabilir.

Gençlik:

Gençlik, yazın hoş olan turfanda bir meyve dalıdır
Meyveleri ve yaprakları döküldüğünde, o iğrençleşir
Ve herkes ondan yüz çevirir,
Herkes tarafından arzu edilen şey,
Herkes tarafından nefret edilen şey olur.
Ey tecrübesizlik, güzelliğini dışarıdakilere gösterme.
İğrenç ve yaşlı olduğunda, onu görenler ondan tiksinirler.

909 Burada kız'dan maksat Harran, anne'den maksat Urfa'dır.
910 Segal, **Edessa**, 109.
911 Segal, **Edessa**, 89.

Mor Afram'ın şiirleri kadar olmasa da, nesirleri de Doğu Hristiyanlığı üzerinde son derece etkili olmuştur. O'na atfedilen bu nesirlerde Yahudiler, Marcionistler, Maniheistler, Bardaysancılar... vs. başta olmak üzere Heretik akımlar ve taraftarları çok sert biçimde tenkit edilirler. Mor Afram, bu söyleşilerinde sapkın muhataplarını kendi düşünce ve fiilleriyle çelişir duruma düşürerek, bozguna uğratma yöntemini kullanır. Heretiklere karşı söyleşilerinin dışında kalan nesirlerinde ise çeşitli ilahiyat konularını işler; mü'minleri günahlara karşı uyarır, cehennem azabı ile korkutur, dünyada züht ve takvâ hayatı yaşamaya yönlendirir. Bu nedenle sözlü gelenek O'nu asırlardır Süryanilerin Peygamberi ünvanıyla yâd eder[912].

b.b.b. Suruçlu Mor Yakub

V. yüzyılın en önemli simalarından birisi de Suruç Episkoposu Mor Yakub'tur. Süryani Kilisesinde **Öğretmenlerin Tacı**, **Şakımaktan Usanmayan Bülbül** ve **Süryani Kilisesinin Gitarı** lakaplarıyla anılır[913]. 451 yılında Suruç'un Kürtem köyünde doğmuştur. Ruhanî bir babanın çocuğudur. Kitab-ı Mukaddes üzerine tahsilini 469-473 yılları arasında Edessa'da görmüştür. 519 yılında Suruç'a piskopos olarak atanmıştır[914]. Çok velud bir yazardı. Kendisine atfedilen çok sayıda şiir vardır. Kasideleri hâlâ Süryani kiliselerinde okunmaktadır[915]. Mor Yakub, şiirlerinde on ikilik hece veznini kullanmıştır. 700 civarında (Madroşe ve Mimre) şiiri günümüze kadar gelmiştir. Şiirlerinin konusunu genel olarak Hristiyan teolojisi, ahlak, fazilet ve Kitab-ı Mukaddes'in çeşitli bölümlerinin yorumu teşkil etmektedir[916].

Yakub şiirleri kadar, mektuplarıyla da meşhurdur. Hayatı hakkında birçok efsane uydurulmuştur. Kehanetleriyle şöhret bulan bu ruhaninin, özellikle 503 yılında Kabad'ın Amid kuşatmasıyla ilgili kehaneti son derece ilginçtir[917]. Edessa'yla ilgili bir mektubu da bulunan Yakub, bu mektubunda Edessalılara İsa'nın "*Onun hiçbir zaman düşman tarafından alınamayacağı yönündeki efsanevî vaadini*" hatırlatmaktadır[918].

---

912 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 150; geniş bilgi için bkz. Yusuf Barbya, **Mor Afram es-Süryanî,** Beyrut-1986, s. 19 vd.

913 G. Akyüz, **Süryanilerde Felsefik Şiirler,** 33.

914 A.Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, 144 vd. ; G. Akyüz, **Süryanilerde Felsefik Şiirler,** 34.

915 H.Danno, **Süryani Müziği**, 17 vd.

916 G. Akyüz, **Süryanilerde Felsefik Şiirler,** 34.

917 Bu kehanet hakkında geniş bilgi için bkz. A.Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, 146 vd.

918 Segal, **Edessa**, 171.

Suruçlu Yakub, edebî yönüyle tebarüz etmiştir. Mektuplarında seçtiği konular, dinî ve ahlakî çizgisiyle ilgilidir. Onun şiirleri ve mektupları Monofizit kiliselerde kendisine tarih boyunca büyük bir şöhret sağlamıştır. Bu mektuplarından bir örnek olan ve Edessa paganizmine ışık tutan "*Putların Düşüşü Üzerine*" isimli mektubunu özetleyerek burada aktaracağız:

"*.... Şeytan, Apollo ve diğer putları Antakya'ya yerleştirdi. Nabu, Bel ve daha bir çoğunu da Edessa'ya koydu. Sin, Be'elşamin, Bar Nemre, Köpeklerinin Mar(i)si, Taratha ve Gedlath gibi tanrıçalarla Harran'ı doğru yoldan saptırdı. Mabbuğ'u tanrıçaların hizmetinde olan kâhinler şehri yaptı. Şeytan, tanrıçalar için tepelerin üzerine saraylar inşa etti ve yüksek yerlere putlar için boyalı mabedler yaptı.... Bir tepe üzerinde Ares'e takdim edilen kurbanlar kesildi, başka bir tepe üzerinde de Hermes için bir sunak konuldu. Bir vadiye Herkül ismi verildi ve bir başka yüksek yer ...* "İlahların evi" *diye adlandırıldı. Kurbanların kanı ile ıslanmamış hiçbir tepe, tanrılar için içkilerin serpilmediği hiçbir yüksek yer yoktu. Kitleler halinde gençler kurban olarak sunuluyor ve bakire kızlar kadın tanrıçalar şerefine ... Güneş için, Ay için, Venüs yıldızı ve diğer parlak yıldızlar için boğazlanıyorlardı. Tanrılar yüksek yerlerde oturuyorlar, görkemli sütunlar üzerine onların heykelleri konuluyor ve kahinler ketenden mamul değerli giysiler ve güzel kaftanlar giyiyorlardı...*"

Bölgede insan kurbanının da varlığını öğrendiğimiz bu tablo, metnin sonunda Hristiyanlığın gelişiyle yok olur: "*... Tepelerin üzerine şeytanların evleri yerine manastırlar yerleştirdi ve yükseklere tapınaklar yerine türbeler koydu... Şeytan Edessa'ya gitti ve orada çok şeyin değiştiğini gördü. Onun kralı Kilisenin bir işçisi oldu ve onu inşa etti. Havari Aday orada bir kurucu gibi duruyordu ve Kral Abgar onun tacını giydi ve onunla beraber onu inşa etti*"[919].

b.b.c. Antakyalı İshak

Süryani edebiyatının dev şairlerinden olan Mor İshak, Amid doğumludur. Tahsilini Edessa'da (Mor Afram'ın bir öğrencisinden) tamamlamış, ancak daha sonra Antakya'ya gidip 460 yılında orada vefat dince, Antakyalı İshak olarak şöhret bulmuştur[920]. Şiir ve ilahileri hâlâ Süryani kiliselerinde bestelenmiş olarak okunmaktadır. Teslis ile ilgili kaside-

919 Segal, **Edessa**, 171-172.

920 Segal, **Edessa**, 168.

sinin 2136 beyitten oluştuğu rivayet edilmektedir[921].

Antakyalı İshak'ın şiirleri dışında vaazlarından müteşekkil nesirleri de vardır. Bunlardan bazıları günümüze kadar gelmişlerdir[922].

2. Eğitim ve Öğretim

Edessa'da kültürel hayatın can damarı, hiç şüphesiz eğitim-öğretimdi. Krallık dönemiyle ilgili bu konuda maalesef elimizde herhangi bir bilgi ve belge yoktur. Ancak bu dönemde de eğitim ve öğretimin ciddî bir iş olduğunu düşünmek için yeterli derecede deliller vardır. Fakat bu deliller, kurumsal olarak eğitim ve öğretimi izah için yetersizdir. Bu nedenle biz, kurumsal anlamda eğitim ve öğretimi ancak Hristiyanlık döneminden itibaren ele alabiliriz.

Urfa'nın, sahip olduğu coğrafî, askerî ve siyasî önemi dolayısıyla Pers ve Roma imparatorlukları arasında sürekli bir çekişme konusu olduğunu, bu rekabet neticesinde zaman zaman el değiştirdiğini, bu durumun ona zengin bir kültür birikimi ve ilmî bir miras bıraktığını söylemiştik. Hristiyanlığın kabulüyle birlikte dinî bir hüviyet de kazanan bu kültür ve ilim, eğitim kurumlarında din adamları ve öğretmenler tarafından sistematik olarak Urfalı çocuk ve gençlere sunulmuştur. Urfa'da eğitimi iki başlık altında ele almakta fayda vardır.

a. Temel Eğitim

Urfa'da temel eğitim dinî ağırlıklı olup, papazlar tarafından verilmekteydi. Benay-i Qıyomo olacak çocuklar dinî eğitim almaları için manastırlara gönderilirlerdi. Eğitim verilen okulların bağlı olduğu manastırlar şehrin dışında bile olsa, okul şehrin içinde bulunurdu. Efesli Yuhanna'nın Diyarbakır civarındaki bir köy okulu hakkında verdiği bilgi muhtemelen tüm Edessa bölgesi için de geçerlidir: Sınıflar 30 kişilik guruplardan oluşuyordu. Derslerin başlangıç ve bitiş saatleri belliydi. Derslerde Mezmurlar ve Kitab-ı Mukaddes'ten metinler okutuluyordu. Sabahları ve akşamları verilen bu derslerde bir gurubun dersi bittiğinde, yeni bir 30 kişilik gurup geliyordu. Erkek ve kızların birlikte okuduğu karma sınıflar da vardı[923]. Öğretmenin tahtaya yazdığı yazılar öğren-

921 Danno, **Süryani Müziği**, 20.

922 Beth Hur'la ilgili vaazı için bkz. Segal, **Edessa**, 168-169; sahtekar zahitlerle ilgili vaazı için çalışmamızın I. Cildinin s.500 vd. bakınız.

923 Valens'in hükümdarlığı zamanında daha sonra Harran Piskoposu olacak olan Edessalı Protegenes, Mısır'daki sürgünlüğü sırasında bir erkek çocuklar okulu açmıştır.

ciler tarafından kopya edilirdi. Öğrenim daha ziyade ilahiler ve İncil'den metinler ezberlemek ve yazma sanatını öğrenmekle sınırlıydı. Temel eğitimde şiir, çok önemli bir araçtı. Kitab-ı Mukaddes'te yeralan olaylar şair ruhlu birçok din adamı tarafından diyaloglar şeklinde ve yer yer dramatize edilerek anlatılması yöntemi, vazgeçilmez bir usul olmuştur. Bu yöntemle hem konunun istenilen yönü rahatlıkla öne çıkarılıyor, hem akılda kalıcı olması sağlanıyor, hem de konunun sıkılmadan öğrenilmesi sağlanıyordu.

İlk ve orta çağlarda, özellikle ortaçağın ilk yarısında eğitim ve öğretim faaliyetleri hiç şüphesiz din temelli idi. Bu nedenle mabedler ve etrafındaki müştemilatı, aynı zamanda eğitimin de yapıldığı mekanlardı. Çocuk ve gençlere temel eğitim verilirken, ana hedef onlara bir inanç aşılamak ve o inancın pratiklerini öğretip, uygulatmaktı. Daha açık bir ifadeyle, Urfa'da temel eğitimde örneğin bir yöntem olarak kullanılan şiirde hedef, bu çocuklara edebiyat öğretmek, edebi zevk aşılamak değil, o kanalla bir inancı onların ruhlarına yerleştirmekti. Bunu özellikle Mor Aram'ın şiirlerinde çok rahat bir şekilde görmek mümkündür. IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Urfa'da Kilise'nin temel eğitime hakim olduğunu görüyoruz. Bu dönemden itibaren temel eğitimin ilk aşaması kiliselerde başlıyordu. Kilise müştemilatı içerisinde yeralan bu okullar, o kilisenin ruhanileri ile o mahallenin cemaatince yönetilir ve maddi açıdan finanse edilirdi.[924]

Mahalle kiliselerinin dışında, yukarıda da değindiğimiz gibi manastırlarda da temel eğitimin verildiğini biliyoruz. Bu öğrencilerin önemli bir kısmı, manastıra aileleri tarafından adak olarak verilen çocuklardan oluşurdu. Hatta bazı bölgelerde zaman zaman dini makamlar, aielerin her beş çocuktan birini manastıra adak olarak vermelerini mecbur tutmuşlardır.[925]

Temel eğitimin dini karakterli olmasını, eğitim mekanlarının da dini yapıların müştemilatı içerisinde yeraldığını gözönüne alarak, ğitim ve öğretim kadrosunun da ruhanilerden oluştuğunu, hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak şekilde söyleyebiliriz.[926]

924 Gabriel Akyüz, Mardin **İlinin Merkezinde, Cıvar Köylerinde ve İlçelerinde Bulunan Kiliselerin ve Manastırların Tarihi**, İstanbul-1998,63.

925 Bu gelenek, yakın zamanlara kadar örnekleri azalarak da olsa Süryaniler arasında devam ediyordu. 1982-1987 yılları arasında Mor Gabriel Manastırı'nda eğitim aldığım dönemlerde, Abuna Tomas ismindeki rahip, bu şekilde ailesi tarafından 5 yaşındayken manastıra vakfedilmişti. O yıllarda 40 yaşları civarındaydı.

926 Mşîha Zha, **Erbil Vzkayinamesi**, 80.

Ortaçağın temel eğitiminde Öğrenciler için dayak ise, kaçınılmazdı. Öğrenciler okudukları kitapları, kopya edenlerin (müstensihlerin) yaptıkları yanlışlıktan dolayı da dayak yiyebilmekteydiler. Çocukların yediği dayağın şiddetini anlatması bakımından VI. yüzyıl tarih yazarlarından birinin yazdıkları ilginçtir. Ariusçular'ın muhaliflerine yaptıkları işkenceleri şöyle anlatmaktadır: "*Çocukların okula götürüldükleri gibi insanlar kafalarına yumruklar indirilerek ve elbiselerinden sürüklenerek kiliseye götürülmekteydiler*"[927].

Urfa'da eğitim genel olarak ruhban sınıfının tekelinde olmasına rağmen, ruhban sınıfından rahip, papaz ve diyakozlar arasında okur-yazar dahi olmayan din adamlarına da rastlanırdı. Örneğin Urfa'nın dışında, eğitim ve öğretim vermeyen, sadece dünyadan el-etek çekerek züht hayatı yaşamayı kendilerine amaç edinen Doğu Manastırı sakinleri arasında bu oran oldukça yüksekti. Kadıköy Konsili'nin Doğu Hristiyan dünyasında uyandırdığı infiali bastırmak için Devlet'in takip ettiği baskı politikası çerçevesinde, bir yandan kanlı katliamlarla Monofizit halk sindirilirken, diğer yandan da Monofizit düşünceyi yoketmek için kilise ve manastırlara el konuldu. Monofizit fikirlerle dolu eserler yok edildi, eğitim yasaklandı. Bu dinî alanda bir yıkım getirdi. hatta Yakub Burd'ono ile Monofizit Kiliseyi diriltmede beraber görev alan Tellalı Yuhanna, ruhbanları bir sınava tâbi tuttuğunda, çoğunluğunun Kitab-ı Mukaddes'i okuyamadıklarını, hatta bir kısmının imza dahi atamadıklarını gördü[928].

Okullarda verilen eğitimin kalitesinin düşük olması da muhtemeldir. Urfa'daki zeki bir genç bu temel eğitimden sonra isterse şehirdeki akademilerden birine veya bölgedeki ünlü manastırlardan birine gidebilirdi.

b. Yüksek Öğretim

Urfa, kurulduğu günden itibaren, bulunduğu bölgenin önemli bir eğitim ve kültür merkezi olmuştur. Şehir sadece askerî ve ticarî açıdan değil, eğitim ve kültür açısından da son derece stratejik bir noktada bulunuyordu. Dönemin iki büyük medeniyetinin "kapı eşiği"nde kurulmuştu. Bu nedenle Helen ve Pers kültürlerinin kaynaştığı bir merkezdi. Hıristiyanlıkla beraber Urfa, tüm Batı dünyasında da teolojik ve felsefî fikir kulvarında önemli bir konuma kavuştu. IV. yüzyıldan başlayarak VII. yüzyıla kadar tüm Roma İmparatorluğunu çalkantıya sürükleyen Kristolojik münakaşa-

927 Segal, **Edessa**, 149.

928 Bu konuda geniş bilgi için I. Cildin Hristiyanlık bölümüne bakınız.

ların önemli bir merkezini teşkil etti. Özellikle bu yüzyıllarda Urfa, yetiştirdiği din, bilim ve fikir adamlarıyla şöhretine şöhret kattı.

Urfa'da yüksek öğretim denince, hemen akla Urfa Akademisi gelmektedir. Bu akademi ana hatlarıyla incelenirse, kurumsal anlamda buradaki yüksek öğretim hakkında yeterli derecede bilgi sahibi olunabilir. Bu nedenle Urfa'daki yüksek öğretime, bu akademinin kuruluşu ve tarihi gelişme süreci, ders programları ve eğitim-öğretim kadrosunu inceleyerek ışık tutmaya çalışacağız.

b.a. Urfa Akademisi

Bu akademi kurumsal manada ne zaman, kim veya kimler tarafından, nasıl ve ne amaçla kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. IV. yüzyılın sonlarına doğru adını duyuran ve V. yüzyılda şöhretinin zirvesine çıkan bu akademinin önce tarihi sürecine bakalım.

b.a.a. Kuruluş ve Gelişme Süreci

Selevkoslar bölgede kurdukları şehirlere, Helen kültür ve düşüncesini taşımışlardı şüphesiz. Bölge şehirleri askerî ve ticarî üstünlük kadar, kültürel yapı ile de birbirleriyle yarışıyorlardı. Urfa, gerek Selevkoslar döneminde ve gerekse Abgar Krallığı döneminde, bir eğitim ve kültür merkeziydi. Ancak Hıristiyanlık öncesi dönemde eğitim ve öğretimin kurumsal manada işleyişi hakkında maalesef tarihi bilgi ve belgelerden yoksunuz. Paganist dönemle ilgili bu konudaki bilgilerimiz, sadece Helenlerin Urfa'da bir okul kurdukları ve özellikle zengin ve bürokrat ailelerin çocuklarını bu okula gönderdikleri, bu okulun varlığını Rabbula dönemine (412-435) kadar koruduğundan ibarettir[929]. Ancak bu okulun Urfa Akademisiyla bağlantısı hakkında en ufak bir ipucu yoktur.

Urfa Akademisiyle ilgili en eski iddia, VII. yüzyılda yaşayan Bar Hadbşabo'ya aittir. O'na göre Aday, Urfa'ya gelip Hıristiyanlığı burada yayınca (I. yüzyıl), bir de okul kurdu. Bu okul şehre paralel olarak zamanla gelişti. Urfa, Süyanca konuşan bölgelerin dinî misyon hareketinin üssü olunca, bu okul, bu dinî misyonun kadrolarını yetiştirdi ve zamanla şöhretinin doruğuna ulaştı[930]. Bar Hadbşabo'nun bu rivayeti, bize göre Aday'ın Urfa'daki mucizevî işlemleri kadar ciddiye alınabilir.

929 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 45-46.
930 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 44-45.

Bilimsel anlamda konuya bakacak olursak, miladi II-III. yüzyıl, eğitim açısından maalesef Urfa tarihi oldukça bulanık bir manzara arz eder. Zira bu konuya ışık tutacak tarihi verilerden yoksunuz. Ancak bu dönemin karanlık zemininde iki önemli şahsiyet, eğitim ve kültür yapısı hakkında fikir yürütmemize yardımcı olmaktadır. Bunlar Tityanus ve Bardaysan'dır. Urfa, III. yüzyılın başlarında, Mezopotamya coğrafyasının en büyük Hıristiyan düşünce merkezi oluşunu, büyük ölçüde bunların çalışmalarına borçludur. Tityanus Urfa'da teoloji ve felsefe dersleri veriyordu. Zengin, nüfuzlu ve bilgin kişiler O'nun derslerine devam ediyordu. Çeşitli konularda yazdığı eserleri elden ele dolaşıyordu. O'nun dört İncil'in bir harmonisi olan Diatessaron'u V. yüzyıla kadar sadece Urfa'da değil, tüm Süryani kiliselerinde Kutsal Kitab'ın en geçerli metni kabul ediliyordu[931]. Bardaysan da tıpkı Tityanus gibi, Hıristiyan teolojisinden astronomiye kadar çeşitli alanlarda eserler kaleme almış, entelektüel zümreden sokaktaki halka kadar, herkes üzerinde çok büyük bir etki bırakmıştır. Derslerini yüzlerce öğrenci takip ederdi. Düşünce ve fikirleri sadece Urfa'da değil, tüm Hıristiyan aleminde yankı buldu[932].

Burada cevap aramamız gereken soru şudur: Bu iki bilgin Urfa Akademisinde mi ders veriyorlardı? Bu soruya kesin olarak evet veya hayır cevabı vermek mümkün değildir. Bu iki bilginin de eserleri vardı, öğrencileri vardı, bu okulları, kendi adlarıyla anılan özel okullar mıydı, yoksa Urfa Piskoposluğunun kurumsal anlamda resmi okulu olan Urfa Akademisi miydi, bu açık değildir. Elimizdeki veriler ikisinin de kilise tarafından afaroza uğradığı[933], Tityanus'un Diatessaron'un V. yüzyıla kadar Kilisede Kutsal Kitabın tek geçerli versiyonu olarak kullanıldığını, ancak Rabbula döneminde yasaklandığını[934], Bardaysan'ın öğrencilerinin Rabbula döneminde Urfa'da ayrı bir binalarının olduğu ve Rabbula'nın bu binayı yıktırıp, Bardaysancıları Urfa'dan kovduğunu bize haber vermektedir[935].

Tityanus ve Bardaysan'ın Urfa Akademisinde ders verip, vermediklerini kesin olarak söyleyemesek de, şunu rahatlıkla söyleyebiliriz: Ur-

931 Bkz. s.247 vd., 283 vd.
932 bkz. s.246 vd.
933 bkz. s. 249
934 bkz. s. 282
935 Bkz. 249 vd.

fa'nın daha II. yüzyılda Mezopotamya coğrafyasının en büyük Hıristiyan düşünce merkezi oluşunu, Urfa Kilisesinin tüm Doğu'nun misyon üssü oluşu ve nihayet Urfa Akademisinin IV-V. yüzyıllarda yakaladığı düşünce atmosferi ve şöhreti, büyük ölçüde bu iki büyük bilginin eserlerine borçludur. Urfa Akademisinin teolojik ve felsefî temelleri, bu iki düşünce adamının fikirleri üzerine bina edilmiştir.

Urfa Akademisi tarihinde III. yüzyıl tam bir boşluk oluşturmaktadır. Bu yüzyıl devletle-kilisenin karşı karşıya geldiği dönemdir. Zulüm ve katliamların en şiddetli geçtiği yüzyıldır[936]. Kısacası Kilise can derdine düşmüş ve yeraltına çekilmişti. Ülke genelindeki bu hava Urfa'yı da etkilemişti. Hıristiyanlar burada da eğitim ve öğretime ara vermişlerdi. Ancak buna rağmen Urfa, Doğu'nun ve Mezopotamya'nın kültür merkezi olma konumunu devam ettirmiştir. Bu dönemde yüksek öğrenimlerini Urfa Akademisinde tamamlayanlar, ihtisas eğitimi için Antakya'ya gönderilirlerdi. Bu dönemin en meşhurları Lusiyano[937] ile Eusebius'tur. 340 yılındaki Antakya Sinodunda Atanasyos'un azledilmesi üzerine, İskenderiye Piskoposluğu Eusebius'a teklif edilmiş, ancak Eusebius bunu kabul etmemişti. Sokrates, Eusebius'un, Urfalı asil bir ailenin çocuğu olduğunu, Helen kültürünü ve Hıristiyan ilahiyat eğitimini Urfa'da aldığını kaydeder. Gerek bu bilginler ve gerekse Eski ve Yani Ahidin Süryanca versiyonlarının bulunması, İlk şehitlik menkıbelerinin yazılı edebiyata taşınması, bu yüzyılda Urfa Akademisinin ürünleridir diyebiliriz[938].

Urfa Akademisinin kurumsal anlamda gün ışığına çıkması IV. yüzyılın ikinci yarısıyla başlar. Bu dönemde İznik Konsili (325) ile Hıristiyanlık resmî devlet dini olmasa da, devletin kanatları altında himaye görmeye başladı[939]. Bu konsile Urfa piskoposuyla birlikte, Nusaybin Piskoposu Yakub da katılmıştı[940]. Yakub, konsil sonrası Nusaybin'de bir akademi kurmuştu. Bu akademi kısa zamanda öylesine gelişti ki, Pers İmparatorluğunun her tarafından buraya öğrenciler akın etmeye başlamışlardı. Akademi, Nusaybin'in 363 yılında Perslere terk edilişine kadar[941], yani 38 yıl Urfa

936 Bkz. M. Çelik, "*Bizans Devletinin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları (IV-VII yüzyıl)*", **Hatay ve Yöresi Sempozyumu**, Antakya 1994, 3 vd.

937 Lucien (ö. 311)

938 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 131-132.

939 Bkz. M. Çelik, **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, İzmir 1999, 15 vd.

940 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 155 vd.

941 Bkz. C.I, 192 vd.

Akademisini adeta gölgede bıraktı. Nusaybin'in Pers hakimiyetine geçmesiyle, bu akademi tamamen kapanmadıysa da, hoca ve öğrencilerinin büyük çoğunluğunu yitirdi. Halkın büyük çoğunluğu, okumuş ve kültürlü zümre Batıya, özellikle Urfa'ya göç etti[942]. Göç edenlerin arasında meşhur Mor Afram da bulunuyordu[943]. Urfa'ya gelen Nusaybin akademisinin hoca ve öğrencileri, Urfa Akademisine yeni bir biçim verdiler; adeta yeniden örgütlediler. Bu yeni kadroların verdiği güçle Akademi en parlak dönemine girdi. Hatta ismi dahi değişerek, Pers Okulu adını aldı. Okulun şöhreti, Pers İmparatorluğunun her tarafından öğrencilerin buraya akmasına sebep oldu[944].

Böylece, Urfa Akademisi Persli ruhban adaylarını eğiten en önemli eğitim kurumu oldu. Bu durum, Urfa'nın tüm Doğu Hıristiyanlığının hem ilahiyat anlayışının, hem eğitiminin misyon merkezi haline gelmesini sağladı. Yine bu dönemde Perslilerin fanatik Mecusî din anlayışının Hıristiyanlara nefes aldırmamasına karşın, Roma İmparatorluğundaki özgürlük; daha doğrusu Hıristiyanlığın adım adım devletin resmî dini olmaya doğru gidişi, Persli Hıristiyan öğrencilerin akın akın Urfa akademisine yönelmesine sebep oldu. İşte bu tarihte (363'ten sonra) Urfa Akademisi "Perslilerin Okulu" adını aldı[945].

Burada cevaplandırılması gereken en önemli soru şudur: "Perslerin Okulu" tam olarak neyi ifade etmektedir? Bu niteleme ile Urfa Kilisesinin kuruluşundan beri varolan Urfa Okulu mu, yoksa bağımsız, farklı bir okul mu kastedilmektedir. Bu soruya şimdiye kadar bir cevap bulunamamıştır. Biz bu konuda şunları söyleyebiliriz:

- Bu okul, ya Urfa Akademisinden bağımsız, farklı bir okuldu. 363'ten sonra Nusaybin Akademisinden buraya gelen bilim adamları Pers ülkesindeki Hıristiyanlara din adamı yetiştirmek için, Urfa'da Nusaybin Akademisinin bir benzerini kurdular ve buraya büyük çoğunlukla Pers ülkesinden gelen öğrencileri adılar. Bu nedenle bu okul Pers Okulu adıyla anıldı. Bu okul zamanla klasik Urfa Akademisine teolojik açıdan rakip hale geldi ve bu nedenle Urfa Piskoposunun çabalarıyla İmparator Zenon tarafından kapatıldı.

- Ya da Mor Afram'ın da aralarında bulunduğu Nusaybin Akademisinin hocaları Urfa'daki bu eski akademiye katıldılar; zamanla Pers ülke-

942 Bkz. C.I, 191 vd.
943 Bkz. C.I, 192 vd.
944 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 133 vd.
945 Bkz. C.I, 193.

sinden gelen öğrenci ve hocalarla çoğunluğu ele geçirdiler ve Urfa Akademisi belirgin bir özellik olarak, bu adla anılmaya başlandı.

Bu iki ihtimalden hangisi olursa olsun, gerçek şu ki, Zenon bu okulu kapatıncaya kadar, Urfa Akademisi Persli ruhbanların yöneldiği ve yetiştiği en önemli merkez oldu. Pers Kilisesinin en önemli makamını da yine bu okuldan mezun olan öğrenciler işgal etti.

IV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, okulun şöhreti tüm Hıristiyan aleminde duyuldu. Hele IV. yüzyılda özellikle Qıyoro ve İbas döneminde şöhretinin zirvesine ulaştı. Grekçe eserlerin burada tercüme edilmesi, hatta Grekçenin bu okulda okutulmaya başlanması, okulun düşünce dünyasını hem zenginleştirdi, hem de farklı teolojik görüşlerin burada seslendirilmesi, okulun sonunun gelmesine zemin hazırladı.

İşte bu faaliyetler, Kristolojik münakaşaların alevlenmesinde benzin vazifesi görmüştü. Aristo mantığı ve Grek felsefesi bu teolojik tartışmaların en önemli silahıydı. Efes ve Kadıköy konsillerinde taraflar bu silahları bolca kullanmışlardı. Qurilos, Rabbula, Nastoryus, Diyoskuros, İbas v.s., devrin en ünlü patrik ve piskoposları, teolojik görüşlerini Aristo mantığının kaideleri ve Grek felsefesinin ilkeleriyle savunuyorlardı. Bu çekişme Urfa Akademisinde de şiddetli bir şekilde yaşanmaya başlanmıştı. Akademideki bu teolojik ihtilaflar halka da yansımış ve kilisede de gruplaşmalara sebep olmuştu. hatta kiliseler ayrılmıştı. Bu durum hem dinî fanatizmi körüklüyordu, hem de siyasî ve sosyal istikrarı bozuyordu. Kısacası, bu bir "dinî fitne"ye dönüşmüştü ve şehrin Monofizit piskoposuna göre, fitnenin yuvası da Akademiydi.

Nihayet, piskoposun teşebbüsleri meyvesini verdi ve İmparator Zenon yüzyıllardır Doğu'ya ışık saçan bu eğitim ve kültür yuvasını kapattı (489); hoca ve talebelerini Roma topraklarından dahi sürdü[946]. Hıncını alamayan Monofizit Piskopos, Akademinin binasını yerle bir ettirdi; yerine de Theodokos Meryem adına bir kilise inşa edildi[947].

946 Ülkede dinî birliği sağlama adına İmparator Justinianus da aynı metoda başvuracaktır. Atina'da bulunan Platon Akademsi, bu mezhep taassubuna batmış din adamlarının baskısıyla justinianus tarafından 529 yılında kapatıldı. Tüm pagan filozof ve bilim adamları Athina'dan kovuldular. Roma İmparatorluk coğrafyasında yaşamaları adeta imkansız hale geldi. Mesleklerini icra etmek, düşüncelerini özgürce ifade edebilmek için tek yol dönemin diğer büyük imparatorluğu olan İran coğrafyasına gitmekti. Nitekim de öyle yaptılar. Bu filozof ve bilginlerin büyük çoğunluğu Nusaybin ve Cündişapur'u tercih ettiler. **The Cambridge History of İran 3** (1), ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Un. Press, Tarihsiz, 571.

947 Assemanî, **Bibliotecha Orientalis I**, 346 vd. ; **The Cambridge History of İran 3** (1), ed. Ehsan Yarshater, 573-577.

Urfa Akademisinin tarihi sürecini bu şekilde özetledikten sonra, şimdi okulu kurumsal yapı olarak ele alabiliriz.

b.a.b. Kurumsal Yapısı

Urfa Akademisi, yönetmeliğiyle, yönetim çarkıyla, öğretim üyeleri, öğrencileriyle, ders programıyla gerçek manada ciddi bir eğitim kurumuydu. Okulun başında bir müdür bulunurdu; yardımcıları ve bir *Yaşlılar Heyeti*'yle beraber okulu yönetirdi. Okulun son derece katı bir yönetmeliği vardı. Buna göre[948] *Akademi*

948 Bu yönetmelik Nusaybin Akademisine (M.S. 496) aittir. Urfa Akademisi Zenon tarafından kapatılınca, buradan sürülen hoca ve öğrenciler Nusaybin'e gittiler. Burada Urfa Akademisinin bir benzerini kurdular. Bu akademinin ikinci kurucusu olan Barsavmo ve ilk müdürü olan Narsay, Urfa Akademisinin öğrencileriydi. Daha sonra Narsay, Urfa Akademisi'nin 20 yıl müdürlüğünü yaptı. Nusaybin Akademisi'nde Narsay'a ve Hnono'ya atfedilen iki yönetmelik bulunmaktadır. Süryanilerin ne kadar gelenekçi oldukları özönüne alınırsa, Nusaybin Akademisi'nde uygulanan bu yönetmeliklerle Urfa Akademisi'nin yönetmeliği arasında ciddi bir fark olmayacağı düşünülebilir. Arthur Vööbos'un **The Statutes of the School of Nisibis,** Stockholm-1962, çalışmasında yerverdiği bu yönetmelikleri, çalışmamız esnasında hep ihtiyatla karşıladık. Ancak Adday Şer'in 1905'de Beyrut'ta basılan çalışması (Medresetu Nisibin eş-Şehire) Türçe'ye çevrilince (terc. Nesim Doru, Yaba Yay.), okuyucu bir mukayese imkanı bulur düşüncesiyle, bu yönetmelikleri buraya almakta fayda mülahaza ettik.

Narsay Yasaları: 1. Akademide sorumlu yönetici seçileceği zaman, bu, resmi bir ilanla duyurulur. Seçim, yasalara ve her yıl geleneksel olarak yapılan geleneğe göre Rabban, akademinin yorumcusu ve bir kişi üzerinde uzlaşılan herkesin eğilimine göre akademinin yönetim kuruluna uygun olarak yapılır. Hiç kimse bu konsensüsten ayrı duramaycağı gibi düşmanlık, ihtilaf ve fitneye de girişemez. Her kim bu yasalara (tüzüğe) aykırı hareket eder ve gerçeğe aykırı davranırsa topluluktan ve kentten kovulur. **2.** Seçilen ve yönetim kurulunun güvenini sağlayan yönetici, kişisel eğilimlerine ve kendine özel görüşleriyle kararlar veremez. Aynı biçimde Akademinin harcamalarının da iki veya üç kişinin tanıklığı olmadan yapamaz. Rabban ve yardımcı üyelere danışmadan da suçluları cezalandıramaz. Genel olarak kardeşlere danışmadan ceza veya ödül ya da herhangi bir icraatta bulunamaz. **3.** Akademiye kendilerini terbiye edecekleri vaadiyle eğitim için gelip bunun yerine kadınlarla iltimas, zina, fuhuş veya hırsızlık ya da sihir, büyü veyahut doğru inancı inkar eden görüşler ortaya koymak veya batıl sözler sarfederek yani ihtilaf, yalan ve iftiralara bulaşarak ahlaksızlık ve günah seviyesine düşmek, yalan, hırsızlık ve içki içmek maksadıyla bir evden diğerine gitmek veya tartışma ve inatla hareket etmek gibi günahlar işleyen bir öğrenci, akademi yönetimi tarafından hem akademiden hem de kentten kovulur. **4.** Akademi öğrencilerinin ister bilim amacıyla, ister ibadet maksadıyla olsun kentin dışına çıkmaları yasaktır. Aynı biçimde müdürden veya yardımcılarından izin almaksızın alışveriş için de gitmeleri yasaktır. Her kim ister eğitim için, ister ibadet için olsun izinsiz giderse topluluğumuza kabul edilmeyecektir. Aynı biçimde izinsiz olarak ticaret maksadıyla kent dışına çıkmak topluluğumuzun eğitim amaçlarına ters düşmesi ve yasadışı olduğu temeline göre yasaktır. Ticari bağlar kurmak için kent dışına çıkmak cesaretinde bulunan kişi, bu ticaret gezisinden sonra topluluğumuza kabul edilmeyecektir. Eğitim ve ibadet maksadı ile kent dışına çıkanlar ise, ileride izin almadan bunu yapmayacaklarına dair tam bir söz vermeleri koşuluyla hak ettikleri uyarı ve kınama cezası

bir "ortak yaşam yeri[949] *idi; öğrenciler burada kalırlar ve hemen hemen manastır tarzı bir düzende yaşarlardı. Ancak tüm öğrencilerin rahip olma, manastır hayatı yaşama ya da kilisede görev alma gibi*

verildikten sonra kademiye iade edilirler. Ancak ticaret için yolculuğa çıkanların yabancı memleketlerde elde ettikleri tüm mallarına el konulup akademinin bütçesine devredildikten sonra akademiye dönebilirler. Öğrenci, ticaret yaptığı sırada herhangi bir kötü çalışmayla meşgul olmamışsa ve ticaretini temiz ve dürüst yollardan yapmışsa elde ettiği malın yarısına el konulur ve akademi bütçesine dahil edilir, sonra akademiye dönmesi işi olanaklı olur. Ancak ikinci defa ticaretle uğraştığı saptanırsa akademiden nihai olarak kovulur. **5.** Akademide hiç kimsenin ticaret ve bir meslekle uğraşması uygun değildir. Ancak ticaret yapmak zorunda olanlara ağustos ayından ekim ayına kadar Nusaybin dışında başka bölgelere gitmelerine izin verilir. Nusaybin'de asli işleri (eğitim) dışında başka bir şeyle meşgul olmaları yasaktır. Üç ay boyunca adi ve ayak işlerinde çalışmamak koşuluyla ticaret yapmaları olanaklıdır. **6.** Öğrencilerden birinde gereksiniminden fazla para bulunsa ve bunu borç olarak birine vermek isterse, bunu faizle vermemesi gerekir. Kilisenin belirlediği %1 dışında daha fazlasını dilerse, yani tefecilik yaparsa, bu durumu yönetim kurulu tarafından görülüşür ve cezalandırılır. **7.** Akademiye ilk defa kayıt olmak için gelen, müdür ve yöneticilerin izni alınmadan ve kendisine uymak zorunda olduğu koşullar bildirilmeden akademiye kabul edilemez. **8.** Öğrencilerin zorunlu bir neden olmadıkça bilimsel eserleri yazmaya (istinsah) veya akademi açıklamalarını ezberlemeye ara vermemeleri gerekir. **9.** Büyük Yortu'da akşam ilahilerinden sonra herkes tanyeri ağarıncaya kadar kendi hücresine çekilir. Herkes kendisine ayrılan hücreye gitmek zorundadır. Sabah oturacakları yeri akşamdan ayırmak yasaktır. Gün ağardığı zaman ön sırada ruhbanlar oturur, öğrenciler de ikinci sırada otururlar. **10.** Öğrencilerin tek kişilik veya iki kişilik odalarda yalnız başına yatmaları yasaktır. Kargaşa çıkarmaksızın diğerleriyle aynı yerde yatmak zorunluluğu vardır. **11.** Hastalık anında tek hücrelik odada yatmak zorunda kalan öğrencinin yanında yöntemine göre ona hizmet edecek başka birinin bulunmasında sakınca yoktur. **12.** Bir arkadaşı veya başka biri ile hukuki bir antlaşmazlığa düşen bir öğrencinin, yönetimin izni olmadan kentin başka bir mahkemesine gitmesine izin yoktur. Bu kurallardan herhangi birini çiğneyen ve herkesin önünde pişmanlığını ilan etmeyen kişi, hem akademiden hem de kentten çıkarılır. **13.** Konuşma ve okuma kurallarını bilmeden ve tanımadan kargaşaya ve fitneye neden olacak biçimde akademinin gizli sorunlarından konuşmaya başlayan kişinin akademiden ilişiği kesilir ve kentin dışına çıkarılır. **14.** Kayıp bir eşyayı bulan kişi, onu yönetime bildirmelidir. Ta ki, topluluğa ilan edilsin ve eşyanın sahibi bu ilanla bunu işitsin ve kaybettiği eşyasına kavuşsun. Akademi sorumlusu olan yöneticiden okumak veya not almak üzere ödünç kitap alan öğrenci, yöneticinin unutması durumunda kitabı geri vermezse, bu durumda cezaya çırptırılır ve kentten kovulur. **15.** Arkadaşının yaptığı işte günaha düştüğünü gören kişi, onu uyarmalı ve o işten döndürmeye çalışmalıdır. Ama arkadaşı onu dinlemeyip eylemine devam etse de bunu yönetime bildirmezse, daha sonra bu iş ortaya çıksa, suçun cezası o iki öğrenciye eşit bir biçimde bölüştürülür (aynı ceza ona da verilir). **16.** Arkadaşlarından birine herhangi bir suç isnat ederse ve bunu açık bir biçimde kanıtlayamazsa ve daha sonra bunun bir yalan ve iftira olduğu ortaya çıksa, arkadaşına yüklediği suçun cezasına çarptırılır. **17.** Hastalanıp ölüm yatağına düşen kişi yönetici ve yardımcıların önünde bir vasiyette bulunsa o vasiyeti geleneksel ve yasal olarak yerine getirilir, ancak yöneticinin önünde olmaksızın bir vasiyette bulunsa bu vasiyeti kabul edilmez ve sahip olduğu her şey akademiye aktarılır. **18.** Öğrencilerden biri diğerine el kaldırır veya onu aşağılarsa,

bir zorunlulukları yoktu. Akademiye rahip adayları kadar, ileride dinî görev almayacaklar da kabul edilirdi. Okula kaydolmak için yoksulluk şartı aranmazdı. Öğrenciler özel eşyalara sahip olabilirdi;

akademi heyetinin önünde dayak cezasına çarptırılır. **19.** Akademi heyeti tarafından işlediği suçtan dolayı üç defa cezalandırılan bir öğrenci aynı suçu yine işlerse ve böylece yanlışlıklarını düzeltmezse, üstelik başka bir yasak işlerse daha üst bir cezaya çarptırılır ve akademiden ayrılır, kentten de kovulur. **20.** Akademi öğretmenleri, hastalık veya müdürün uygun görmesi dışında eğitim ve öğretime ara verirlerse, uyarı ve kınama cezasına çarptırılarak, ücretleri kesilir. Ancak onlar uyarı ve kınama cezasının verilmesi törenine katılmayabilirler. **21.** Suç işleyen bir öğrenci yönetici ve akademi heyeti tarafından üç kez ikaz edilecek. Eğer aynı suçu bir daha işlerse, cezaya çarptırılacak, cezasını kabul etmeyip din adamlarından ya da kent halkından birine arabuluculuk teklifi götürse, bu durumda suçu ufak da olsa asla affedilmeyecektir. Ayrıca akademiden ve kentten de atılır. **22.** Hiçbir yönetici bu tüzükte yazılı olana aykırı hareket edemez. Bu tüzükte yazılı olana aykırı hareket eden yönetici olursa, miktarı 10 altın dinar olan bir para cezasını ödemelidir. Akademiden ve kentten de kovulmalıdır.

Hnono Yasaları: 1. Akademinin doktoru akademi personelinin hasta olması durumunda özen göstermeli ve onlara gerekli gıda ve ilaç sağlamada cimrilik yapmamalıdır. Aynı biçimde sorumlu olduğu eşyalarda da hırsızlık ve dolandırıcılık yapmamalıdır. Akademinin öğretmeni izin vermeden herhangi bir şeyi akademiye sokup çıkarması yasaktır. Bu yasalardan herhangi birinin bir noktasını bile ihlal eden doktorun sahip olduğu veya gizlediği bütün malına el konulur. Ayrıca akademi hastanesine miktarı 50 dinar olan bir para cezası ödemelidir. Bu cezadan sonra hem akademiden hem de kentten çıkartılmalıdır. **2.** Öğrenciler kent (Nusaybin) halkından herhangi birinin evinde kalamaz. Akademide öğrenci sayısınca hücre bulunur. Kentte kalan biri olursa o bir daha akademiye alınmayacaktır. **3.** Akademi heyeti akademi müdürünün emirleri dışına çıkamaz. Akademide gereksinimi olanlara yemek vermek ve sorunlarını çözmek zorundadır. Ancak hiçbir öğrenci başkası için yardım amacıyla bile olsa yiyecek sağlayamaz. Hiçbir biçimde derslerini ihmal edemez ve kent sokaklarında başıboş dolaşamaz. **4.** Hiçbir öğrenci durum ne olursa olsun tek başına kent dışına veya kentin yöresinde başka bir bölgeye gitmek suretiyle akademiyi ve arkadaşlarını terkedemez. Ancak akademinin yasalarının izin verdiği ölçüde kaldığı bir yerde çalışabilir. Bundan daha yüce bir şeyi isteyen varsa, manastırda veya bir çölde ruhbanlık yolunu tercih etsin. **5.** Akşam denetiminde veya yorum dersi ya da toplu ilahiler sırasında hazır olmayan öğrenci, neden hazır olmadığını ya oda başkanı ya da akademi müdürünün tanıklıklarıyla ikna edici bir nedenle açıklamadığı sürece buna hoşgörü gösterilemez. **6.** Personelden biri ölür ve ölümünden öne akademiden kovulmuşsa, ya da akademinin dışında başka bir yerde akademi yasalarına muhalefet ederek ölmüşse, akademi onların uğurlama ve defin işlemlerini yapmak zorunda değildir. Ancak yönetim ve personel bu dini yüyükmülükleri yerine getirmeyi tercih ederse bu daha onurlu bir davranış olur. **7.** Normal zamanından önce eğitim programını terkedenler, daha sonra başkalarına ders vermek için yeterli görüldükleri takdirde, müdürden gerekli izni aldıktan sonra bunu yapabilirler. Ancak tekrar akademiye dönüp bağlılıklarını göstermeleri durumunda ne kaldıkları yerde ne de yaşadıkları kentte herhangi bir mülke sahip olamazlar. **8.** Personelden birinin ölümünden sonra bıraktığı kitaplarla ilgili olarak, yöneticilerden veya öğrencilerden biri onları ölülerin anılarına kaydetmek isteyip kitaplardan adlar silmek, değiştermek veya çalmak gibi durumlarda hem akademiden hem de kentten çıkartılır. **9.** Personel, tek başına eğitim ve

ancak okula başlamadan önce yönetmeliği öğrenmek ve Akademide bulundukları sürece bekar kalmaya and içmek zorundaydılar. Şu üç kurala kesin olarak uymak mecburi idi: Yönetmeliklere uymak, Akademide ikamet etmek ve çalışmak!...

Okula girebilmek için ilk önce giriş sınavını geçmek gerekiyordu. Eğitim üç yıl sürüyordu ve yatılıydı. Horozların ötüşü ile başlayıp, ak-

öğretim görmediği gibi, aynı biçimde hiç birinin yarı ve özel bir yemeği de olamaz. Yaşam ortaktır. **10.** Hasat mevsiminden sonra ya da esas görevlerin (eğitim-okutma) yürütüldüğü zaman diliminde hiç kimsenin işini veya zorunluluklarını arkadaşının sırtına yüklemesi doğru değildir, hiç kimse de başlangıçta anlaşma yaptıkları üzere kendi görevini değiştiremez ve temelleri çiğneyemez. **11.** Herkes cenaze törenlerine ve gece personeli uyandırmakla yükümlüdür. Hastalık veya zorunlu durumlar dışında hiç kimse bu görevlerden muaf tutulamaz. Bu zorunlu görevi yerine getirmekten kaçınanlar akademide herkesin önünde uyarılır. **12.** Kente eğitim için gelenler, zihinleri bilimle beraber başka bir şeyle meşgul olmasın diye kentin çocuk okulunda okuyan çocuklara ders veremez. Ancak yaşlı olanlar ve çalışamayacak derecede güçsüz olanlara üç öğrenci okutma izni vardır. Ancak üç öğrenciden daha fazla okuttuğu anlaşılırsa akademiden atılır ve elindeki öğrenciler de alınır. **13.** Yönetimden izin olmaksızın kentte bir eğlence veya yemek davetine katılan bir öğrenci, akademiden geçici olarak atılır. **14.** Akademide bedeni bir sakatlığı bulunan veya bir hastalığı olan bunun için de çalışamaycak durumda olan öğrenci, durumunu yöneticiye bildirmelidir. Ta ki gereksinimleri karşılansın ve olanaklı yardımlar yapılsın. Ancak inananlardan, zengin ve kadınlardan müdür ve yöneticiler veya yardımcı üyeler adına yardım dilerse bu durum kabul edilemez. Böyle yapanlar saptanırsa akademiden ve kentten süresiz atılırlar. **15.** Akademiye geçici bir süreliğine okuma için gelenler, Kutsal Kitap'ın okuma, yorum ve açıklaması süresince herhangi bir tasarruf yetkisine sahip değildirler. Onlar kendilerini yönetimin ve yardımcı üyelerin talimatları karşısında sorumlu görmelidirler. **16.** Akademide yaşayan hiçbir personel han ve lokantalarda yemek yiyemez ve eğlence, yemek törenleri veya bahçe, bostan ve bağlarda şarap şenliklerine gidemez. Onlar sadece yasa ve düzenin elverdiği ölçüde kendilerine özel yerlerde yemek yiyebilirler. **17.** Öğrenciler bilimle olan yaşantılarında elbiselerine, dış görünümlerine ve traşlarına özen göstermelidirler. Saçlarını tümüyle kestirmemelidirler. Aynı zamanda sıradan yurtdaşlar gibi de saçlarını uzatmamalırlar. Traşları basit, gösterişsiz, temiz ve büyüklenmeden uzak olmalıdır. Bu öğrenciler akademinin dışına çıktıklarında ya da kente gittiklerinde öğrenci oldukları çıkarılabilecek nitelikte olmalıdırlar. **18.** Akademi personeli ne biçimde olursa olsun ister rahibe, ister kent halkı ya da kentin dışından olsun kadınlarla ilişki kuramazlar. Onlarla uzun konuşamazlar ve uzun süre meşgul olamazlar ta ki, sanı ve kuşku hasıl olmasın. Başka bir biçimde davrananlar hem akademiden hem de kentten kovulurlar. **19.** Akademimize gelen öğrenciler dünyevi bir bilimin Kutsal Kitap ile karışmaması ve aynı yerde olmaması için doktorlarla beraber kalamaz. **20.** Akademiden çıkıp tedavi amacıyla doktorlara kasteden öğrenci, doktorlar ile ilgili olarak güzel bir tanıklık da yoksa bir daha akademiye gelip derslere katılamaz. **21.** Hiçbir öğrenci iyilik ve hayır adına gizemleri gizleyemez. Ya da yöneticilerin eleştirilmesine hoşgörü gösteremez.

(Aday Şer, Nusaybin Akademisi, çev. Nesim Doru, İstanbul-2006, s.112-123)

949 Conebium.

şam ilahilerin söylenmesiyle sona eren derslere katılmak mecburiydi. Öğrencilerin tavernalara gitmeleri, dışarıda yapılan partilere katılmaları, dinî kitaplar dışında kitaplar okumaları, dilencilik yapmaları, kirli ve düzensiz olmaları yasaktı. Okulun kütüphanesinden alınan kitaplar çok sıkı kontrol edilirdi. Ödünç alınan kitapların çok iyi korunması ve yazılıp çizilmemesi gerekiyordu. Ağustos başı ile Ekim sonuna dek süren resmî tatil dönemi hariç, öğrencilerin her ne sebeple olursa olsun, müdür veya başdanışmanın izni olmadan kenti terk etmeleri yasaktı. Ancak, komşu köylerde yapılacak derslere katılmak kesinlikle zorunlu olduğundan, bu derslere katılmak için müdürün izniyle kentten çıkılırdı. Birinci Yönetmeliğin 4.. maddesi, sınırı geçip Roma topraklarına giren öğrencilere[950] *ticaret yapmayı, azizlerin kalıntılarına tapmayı, ünlü bir bilginin derslerini izlemeyi yasaklıyordu.*

Lokantalarda, hanlarda, bağlarda-bahçelerde yemek içmek, kentteki rahibeler manastırını ziyaret etmek yasaktı. Okul binasının dışında ikamet etmek de yasaklanmıştı; ancak okul binalarında boş oda yoksa, izine bağlı olarak kent dışında ikamet edebilirlerdi.

Okul binalarında bir dizi odacık (hücre) bulunuyordu. her odada 8-10 öğrenci "hücre başkanı"nın gözetiminde yaşardı. Hücre sakinleri, yemeklerini topluca, bir tür yemekhanede yerlerdi.

Akademi, öğrencilerin tüm ihtiyaçlarını karşılar, hastalanmaları halinde tedavilerini yaptırırdı. Öğrencilerin günlük hayatlarının büyük bir bölümü, hücre başkanının gözetiminde dua ve derslerle geçerdi. Hücre başkanı, öğrencileri, çalışmalarının yavaşlaması halinde motive etmekle görevliydi. Roma'dakinden farklı olarak öğrenciler, eğitim-öğretim döneminde bedensel çalışma yapmazlardı. Ancak hasad mevsiminde (Ağustos başı Ekim sonuna kadar) öğrenciler tatile girerdi ve çalışmak üzere evlerine gönderilirlerdi. Ancak tüm bedensel çalışmalar ve dinî alan dışındaki faaliyetler, dinî ödeve ve uygulamalara bağımlı olmak zorundaydı. İyi yürekli bir piskopos şöyle demişti: Yaşamak için yeriz, yemek için yaşamayız!... Zengin öğrenciler, durumu iyi olmayan arkadaşlarına para verebilirlerdi, ancak okul yönetmeliğinin belirlediği faiz oranına uymak şartıyla[951].

950 Muhtemelen Urfa Akademisinin yönetmeliğinde bu madde ya hiç yoktu, ya da tam tersini (yani Pers topraklarına geçmeyi yasaklıyordu) işaret ediyordu.

951 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 166-168 ; ayrıca bkz. Segal, **Edessa**, 150.

Yukarıda özetlediğimiz bu yönetmeliği müdür, yardımcıları ve yaşlılar konseyi titizlikle uygulardı. Yönetmeliğin ayrıntılı kuralları, giyinme tarzından saç düzenine kadar her şeyi kapsıyordu. Cezalar, itiraftan başlayıp kovulmaya kadar, titizlikle aşamalandırılmıştı ve okul yönetimi tarafından belirlenirdi[952]. Ceza alan öğrenci, hiçbir dış otoriteye, ruhbanlar kuruluna olsun, piskoposa olsun, başvuramazdı. Netice olarak şunu ifade edebiliriz ki Urfa Akademisi, bu kurumsal yapısıyla o dönemin Avrupa üniversiteleriyle aynı konumdaydı.

b.a.c Eğitim ve Öğretim

Urfa Akademisinin temel bir amacı vardı şüphesiz. O da, Kutsal Kitabı doğru okutmak ve doğru anlamak için eğitim!... O halde burası bir Hıristiyan ilahiyat fakültesiydi diyebiliriz. Peki, ilahiyat dersleri dışında, daha açık bir ifadeyle müsbet bilimler tabirini kullanmasak da, dinle direkt ilgisi olmayan dersler bu okulda okutuluyor muydu? Dinî ve din dışı bilim alanları arasındaki ayırım günümüzdeki kadar net olmasa da, şunu söyleyebiliriz. Evet, ilahiyat dışı bazı dersler de okutuluyordu; ancak bunlar da neticede bir şekilde dinle bağlantılıydı ve amaç şuydu: Başlıca sanat ve bilim dallarının yardımıyla, Kutsal Kitabı daha iyi ve kusursuz, eksiksiz anlamak!...

Temel hedef bu olunca, haliyle okulun eğitim ve öğretim programı da bu amaca yönelik olarak hazırlanmıştı. Ders programı ana hatlarıyla Lisan eğitimi, Kitab-ı Mukaddes Tefsiri, Güzel Okuma ve Hitabet Sanatı, Felsefe ve Teoloji, Yazı ve Hat Sanatı, Edebiyat ve Dinî Musikî anabilim dallarından oluşuyordu. Şimdi bunları kısaca görelim.

b.a.c.a Lisan Eğitimi

Urfa Akademisinde eğitim dili Süryancaydı. Halkın sokakta ve gündelik hayatta kullandığı dil (Turoyo) ile farklıydı. Bu nedenle önce, bilimsel kitapları anlayabilecek derecede, kitabî Süryanca (Ktoboyo) öğretilirdi. Bunun için de öncelikle iyi bir dilbilgisi eğitimi gerekiyordu. Bu nedenle dilbilgisi Süryancanın doğru yazılıp okunabilmesi için, temel derslerden biriydi ve tüm okullarda I. sınıftan itibaren okutulurdu. Bu dersi veren hocaların bir kısmının konu ile ilgili

952 Bu cezaların en önemlilerinden biri de dayaktı. En küçük suçtan, en büyüğüne kadar ağırlıklı olarak dayak uygulanırdı. Bu ceza, tüm Roma ve Grek eğitim sisteminin bir parçasıydı ve eğitim için geçerliliğine de inanılıyordu. Bir çok filozof ve eğitimci, dayağın eğitim ve terbiye açısından vazgeçilmezliğini savunmuşlardır. Dayak için çeşitli yöntem ve araçlar da kullanılıyordu. Bkz. Albert Harrent, **Antakya Akademisi**, (çev. Vedîî İlmen), İstanbul 2003, 27-33.

kendi yazdıkları eserler de vardı. Bunlardan günümüze kadar geleni Nusaybin Akademisi hocalarından Ahvazlı Yusuf'a ait olanıdır[953].

Dilbilgisinin en can alıcı noktası, hiç şüphesiz "hareke"dir. Sami alfabelerde sesli harflerin olmayışı, okuma açısından büyük sıkıntı doğuruyordu. Bu nedenle sesli harfler, noktalama işaretleriyle gösterilir[954]. Sesli harflerin noktalarla gösterilme sistemi, Urfa Akademisinde IV. yüzyılın sonunda ortaya çıkmıştır[955]. Noktalar ya da nokta grupları 50 taneydi ve bunların 10 tanesi, dinsel olmayan kitapların okunmasında kullanılıyordu[956]. Bu okuma tekniğini konu edinen müstakil kitaplar kaleme alınmıştı. Bunlara *"Ktobo dı-Maqriyono"* denirdi. Öğrenciler, Mezmurlarla başlar, sonra Eski ve Yeni Ahid'in bölümlerini, bunları ikmal ettikten sonra Süryani Kilise Babalarının eserlerini okurlardı. Maqriyonolar, öğrencilerine, kelimelerin gerekli ünlülerle seslendirilmesini, farklı tümcelerin önermelerini Aristo'nun beş kategorisine göre ayırt etmeyi, metin anlamına uygun tarzda sesin nasıl yükseltileceğini ve alçaltılacağını öğretiyorlardı. Sesin yükseltilip-alçaltılması konusunda kullanılan işaretlere *"aksân"* denirdi ve bunlar mantık ve retorik aksânı olmak üzere iki gruba ayrılırlardı. Sesli harflerin ve aksanların gösterilmesiyle ilgili, Urfa Akademisinde yaratılan bu sisteme *Maşoro* denirdi. Maşoro sistemi, Urfa Akademisinin Zenon tarafından kapatılmasından sonra, Narsay tarafından Nusaybin Akademisine taşındı[957]. VI. yüzyılda bu Akademinin gramer hocalarından olan Ahvazlı Yusuf, bu sisteme yeni noktalar ve aksanlar ekledi. VII. yüzyılda bu sistem (Maşoro) Bet-Şehag Akademisi'nin[958] kurucusu olan Sabrovay ve oğulları Romyeşo ve Gabriel tarafından daha da geliştirilmiştir[959].

Netice olarak bu konuda şunu söyleyebiliriz: Tüm Süryani dünyasında Urfa dialeğinin hakim olması ve Süryancanın berraklaşması ve bu-

953 Wright, **Cataloque of the Syriac Manuscripts in the British Museum 1870-1872**, 107 ; R. Duval, **Anciennes Litteratures Chretiennes: La litterature Syriaque**, Paris 1900, Philo Press, Amsterdam 1970, 56.

954 Bu konuda M. Çelik'in **Süryanca Gramer** adlı eserine bakınız.

955 R. Duval, **Litterature Syriaquue**, 56; geniş bilgi için bkz. aynı yazar, **Traite de Grammaire Syriaque**, Philo Press, Amsterdam tarihsiz.

956 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 160.

957 R. Duval, **Litterature Syriaquue**, 56.

958 Nusaybin yakınlarında.

959 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 161-162.

gün hâlâ önemli bir coğrafyada Kilisede ibadet, kültürde yazı dili olarak kullanılıyorsa, bu Urfa Akademisinin eseridir.

b.a.c.b. Kitab-ı Mukaddes Tefsiri

Kitab-ı Mukaddesi yorumlamak, tefsir etmek eğitimin birinci derecedeki hedefiydi. Bu rastgele yapılamazdı. Tefsir ve yorum için bir metodoloji geliştirilmişti. Bu dersi veren öğretim üyesine *Mıfaşgono* denirdi.

Mıfaşgono, öncelikle Kutsal Kitabın metinlerini sözcüklere bağlı olarak "lafzî" metotla tercüme eder, sonra yine lafzî metoda bağlı olarak "tarihi açıdan" izah ve yorumlara geçerdi. Mıfaşgono bununla da yetinmez, lafza bağlı tercüme ve yorumlardan sonra, sözcüklerin "batınî" yani gizli ve manevi anlam ve işaretlerine de atıfta bulunurdu. Tabi bu çoğunlukla alegorik pasajlar için geçerliydi[960]. Başta Mor Afram olmak üzere, Tarsuslu Diyodor, Mepsuestialı Teodoros ve İbas Kitab-ı Mukaddes tefsirinde Süryani dünyasının en büyük üstadları olarak kabul edilmekteydiler. Kitab-ı Mukaddes, Teodoros'un kabul ettiği plana göre düzenlenmiştir. Kutsal Kitabın babları, ciddi ve titiz bir tarihî incelemeden geçirilmiş, geçerlilik derecelerine göre üç gruba ayrılmıştır[961]. Bar Hadbşabo'nun ifadesiyle "yeryüzünde insanlar arasında, Tanrının lütfuyla bu adamın[962] yarattığı zamandan önce, Kitab-ı Mukaddesle ilgili eğitimin, yorumun ve anlatıların tüm dalları (krallar kralının imgesini elde etmeyi sağlayan bu çeşitli belgeler) tüm eski yazarların ve Kilise Babalarının eserlerinde, bulanık, düzensiz, kopuk ve dağınık haldeydi. Bu adam gelip iyiyi kötüden ayırınca, ilk yazarların tüm yazılarını ve anlatılarını inceleyip, tüm dağınık anlatıları ve pasajları bir araya getirdi, onları ustalıkla ve bilgiyle birleştirdi ve zihinlerini, acınası bilgisizlik hastalığından kurtaran bir ilaç hazırladı[963]."

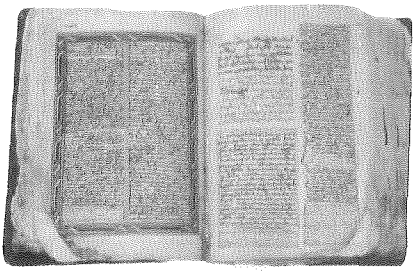

Süryanca bir Kitab-ı Mukaddes tefsiri

Teodoros'un tefsir metodu ve yorumları, Urfa Akademisinin bu konudaki çerçevesiydi, denilse yeridir. Mor Afram dahil, geleneksel Ortodoks çizgide olan Süryani din adam-

960 Örnek olarak bkz. S.P. Brock, **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, 13 v.d.

961 Geçerlilik derecesi mükemmel olanlar, orta derecede olanlar ve geçerliliği olmayanlar.

962 Mepsuestialı Teodoros

963 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 162 ; krş. **Siirt Vekayinamesi**, (Adday Şer), 232-236.

ları dahi bundan kurtulamadılar. V. yüzyılda Kristolojik münakaşaların doğurduğu fanatizm yüzünden, Rabbula, Teodoros ve Diodoros'un eserlerini meydanda yaktırdı ve okunmasını yasakladı[964]. Ancak İbas döneminde bu iki bilginin eserleri yine Akademide okutulmaya başlandı ve Zenon tarafından Urfa Akademisi kapatılıncaya kadar da devam etti[965]. Bu okulun hocaları daha sonra Nusaybin'de kuracakları akademide bu iki bilginin eserlerini okutmaya devam ettiler[966].

b.a.c.c. Güzel Okuma ve Hitabet Sanatı

Kutsal Kitabın tercümesi, yorumu ve tefsirinin sağlıklı yapılabilmesi için, her şeyden önce doğru ve güzel okunması gerekiyordu. Bu dersi verene *Maqriyono* denirdi. Maqriyono, öğrencilere sadece Kitab-ı Mukaddesi doğru okutmayı öğretmiyordu, okumada "sesi kullanma sanatı"nı da öğretiyordu. Okuyucunun sesini nerede yükselteceğini, nerede alçaltacağını, anlamlara göre nerede titreteceğini, olaylara göre nerede sertleştireceğini ve nerede mahzunlaştıracağını da öğretiyordu. Burada hedef bir yandan Kutsal Kitabın okunuşunu tekdüzelikten, monotonluktan kurtarmak, diğer yandan hitabet sanatını kazandırmaktı şüphesiz[967].

b.a.c.d. Felsefe ve Teoloji

Kitab-ı Mukaddesin tefsir ve yorumundan sonra Akademinin en ağırlıklı derslerini felsefe ve teoloji konuları teşkil ediyordu. Başta Teslis, Baba ile Oğul'un cevherleri ve tabiatları[968], Ruhu'l-Kudüs'ün konumu[969], Meryem'in Theodokos mu yoksa Christodokos mu olduğu[970], v.b. konular, Kitab-ı Mukaddesin dogmatik ifadeleriyle izah edilemiyordu. Bu nedenle IV. yüzyıldan itibaren Urfa Akademisinde özellikle Latin ve Grek ilahiyat anlayışları ile Doğu Hıristiyanlığının ilahiyat anlayışının meczedilmesi üzerine çalışmaların yoğunlaştığını görüyoruz.

964 Bkz. s.270

965 Bkz. C.I, 431 vd.

966 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 223 vd.

967 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 157 ; geniş bilgi için bkz. R. Duval, **Litterature Syriaquue**, 285 vd.

968 Bu konuda bkz. M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 53 vd.

969 Bu konu üzerinde en çok duran Makdunyos olmuştur. Ruhü'l-Kudüs ile ilgili görüşler için bkz. Mor Mihoyel Rabo, **Makısbonus Zebné**, 156 vd.; İsidoros, **Heridetü'n-Nefise I**, 441 vd. ; Elfonsos Marya Dilikorî, **Tarihü'l-Ertakat Ma'a Dahtiha** (İtalyanca'dan Arapça'ya çev. Yusuf Eliyas ed-Dibsü'l-Marunî), (er-Rehbene Matbaası), Kesran 1864, 139-163.

970 Bkz. M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I**, 124-133.

Bunun için de Grekçe'ye ihtiyaç duyuldu. Bir yandan Grek felsefe ve düşünce dünyasının temel eserleri Süryancaya tercüme edilirken, bir yandan da Akademinin ileriki sınıflarında Grekçe eğitimi verilmeye başlandı[971]. Özellikle okul müdürü Qıyome'nin uzun yönetimi döneminde (373-437) Urfa Akademisi bu sahada büyük bir gelişme gösterdi. Grekçe bu dönemde başlıca öğretim konularından biri oldu. İbas ve arkadaşları[972] bu dönemde hummalı bir tercüme faaliyetine giriştiler[973]. Çok sayıda Grek klasiği Süryancaya tercüme edildi. Batı metafiziği de Grekçe öğretilmeye başlandı. Heretik görüşlerle ancak bu yolla mücadele edilebildi. Çok fazla felsefî derinliği olmasa da Mor Afram'ın kaderciliğe karşı insanın cüzî iradesini öne çıkaran savunmaları önce Urfa Akademisinin, sonra da tüm Süryani İlahiyat anlayışının ana ilkesi oldu.

Grek felsefesiyle güçlendirilen bu ilahiyat anlayışı, Süryani Kilise Babalarını çok miktarda teolojik eser yazmaya sevketti. Bu eserler Urfa Akademisinde ders kitabı olarak okutuluyordu[974].

b.a.c.e. Yazı ve Hat Sanatı

Yazı ve özellikle güzel yazı yazmak, son derece önemliydi. Bu işin üzerinde temel eğitimden itibaren titizlikle durulurdu. Akademinin ilk sınıfında da dersler arasında önem bakımından okumayla beraber ilk sırada yer alırdı. Herşeyden önce temel amaç, Kitab-ı Mukaddes'i iyi anlamak, iyi yorumlamak kadar, iyi de yazmaktı. Bu nedenle Akademi'de güzel yazı ve hat dersi, tefsir ve hitabet dersleri kadar önemliydi şüphesiz[975].

971 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 160.

972 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 166.

973 Aristo'nun en meşhur mütercimleri Qaumme ve Probus idi.

974 Bu konuda geniş bilgi için bkz. R. Duval, **Litterature Syriaquue**, 235 vd.

975 Çalışmamızın I. cildinde verdiğimiz Süryanca kitabe örneklerine bakıldığında Estrangelo dediğimiz, köşeli ve estetik olmayan bir yazı ile karşılaşırız. Bunu sadece ve sadece taş ustalarının maharetsizliği ile izah edemeyiz. bu Arapça için de geçerlidir. Süryani yazısının estetik bir çizgiye ulaşması, özellikle yumuşak çizgilere sahip olması (Serto) Kitab-ı Mukaddes'i en güzel yazı ile yazma düşüncesinden olmalıdır. Tıpkı, Arap yazısının Kur'an-ı Kerim'le güzelleşip gelişmesi gibi. Urfa Akademisi'nin bir ilahiyat fakültesi olduğu gerçeği hep merkeze alınarak düşünülürse, herşey Kitab-ı Mukaddesi daha iyi anlamak, daha iyi yorumlamak, daha estetik yazmak üzerine kurulu olduğu daha rahat algılanabilir. Serto yazı biçiminin daha hızlı ve rahat yazılması, Estrangelo'yu ikinci plana itmiştir. Estrangelo yazı tarzı, kitapların isim ve bölüm başlıklarında, kitabelerde daha çok kendini muhafaza etmiş, Serto ise tüm Süryani dünyasında (Melkit ve Maruniler dahil) yaygın olarak kullanılan hakim yazı çeşidi olmuştur. Bu yazıyı güzel yazmak ve doğru okumak, belirli bir seviye gerektiriyordu. Çünkü 22 ünsüz harften oluşan Süryani yazısı, sesli harflerden yoksundu. Süryani yazısındaki bu sıkıntı (gerek ünlü harflerin = hareketlerle yazıya adaptasyonu ve gerekse gramatik yapının sistematize edilmesi) Akademi yaşadıkça maalesef

M.S. 463-464 yıllarına tarihlenen Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin bölümü (Feşitto), London: British Museium, MS. 14425, fol. 95.

MS. 900-1000 yıllarına tarihlenen Kitab-ı Mukaddes'in (İşaya III, 7-15) Estrangela yazı çeşidi. London British Museium Add. MS. 12139, fol. 19

b.a.c.f. Edebiyat ve Dinî Musikî

Edebiyat, özellikle şiir ve musikî hem temel eğitimde, hem de yüksek öğretimde son derece önemliydi. Bu dersler güzel sanatların bir dalı olarak algılanıp, okutulmazdı. Aksine, dine ve ilahiyata hizmet amaçlı kullanılırdı. Urfa Akademisinde, hatta günümüz de dahil, tüm Doğu Hıristiyanlığında bunun en şöhretli ismi Mor Afram'dır. O'nun teolojik düşüncelerini ve Kitab-ı Mukaddes yorumlarını basit ve duygulu bir tarzda şiire dökmesi, musikîyi kiliseye taşıması, O'na haklı bir şöhret kazandırmıştır[976].

b.a.d. Eğitim Kadrosu

Temel eğitimin eğitim-öğretim kadrosu, sıradan ruhbanlardı. Zaten bu eğitimden maksat, okuma yazmayı Kitab-ı Mukaddesi okuyabilecek derecede öğretmek ve temel dinî bilgileri vermekti. Ancak yüksek öğrenim kurumlarındaki öğretmenler seçilerek atanırdı ve birçoğu sahalarında şöhret sahibi insanlardı.

---

devam etmiş, VIII. yüzyıldan itibaren giderilebilmiştir (Bu konuda başta **Süryanca'nın Grameri** adlı çalışmamızın dışında şu eserlere bkz. Murad Kamil-M.H. el-Bekrî, **Tarihu'l-Edebi's-Süryani min Neş'tih ile'l-Fethi'l-İslamî**, Mısır-1949; İ.Welfenson, **Tarihu'l-Lugati's-Samiyye**, Mısır-1929; Hasan Zâzâ, es-Samiyyun ve Lugatuhum, Dımaşk-1990).

976 Bkz. s.258 vd.

Yukarıda anlattıklarımızdan anlaşıldığı gibi, Urfa Akademisi klasik çizgiler içine hapsedilmiş, mahalli kimliği ağır basan bir öğretim kurumu değildi. Dışa açık, evrensel bir üniversite kimliği taşıyordu. Farklı uluslardan öğrenci ve hocalar bulunuyordu ve bu Kristolojik münakaşaların ağır bastığı Konsiller dönemine gelinceye kadar, bir çatışma doğurmamıştı. Dinî fanatizmin hakim olduğu V. yüzyıldan itibaren başlayan çatışmalar da, etnik anlayıştan kaynaklanmıyordu[977].

Eğitim ve öğretime bu denli önem verilirken öğretmenlere maddî açıdan gereken ilgi maalesef gösterilmiyordu. Maaşları oldukça düşüktü. Konunun rahat anlaşılması için bir mukayeseli örnek verelim: Diocletianus döneminde, ilköğretim öğretmeni her öğrenci için aylık ortalama 50 Dinar alıyordu. Ama bir sanatkâra masrafları hariç, her gün için 50-60 Dinar veriliyordu[978]. Yüksek öğretimdeki hocaların maaşları hususunda maalesef elimizde detaylı bilgiler yoktur. Libanios, Roma Dünyasındaki öğretmenlik mesleğinin maddi yönüne dikkat çekerken şunları söyler: "*Bu öğretmenlerden bazılarının küçük bir evleri bile yoktu. Başkasının evinde oturuyorlar. Ev satın alanlar da borçlarını ödeyebilmiş değiller... Çok çocuklular mutsuz olarak görülüyor. Akıl, bize bu tehlikeden kaçınmayı emrediyor. Bazıları kurnazlık edip evlenmekten kaçınıyor... Bu günün öğretmenlerinin fırıncılardan başka görüştükleri kimse yok. Fırıncılara para karşılığı buğday vaad ettiklerinden değil de, onlara hep borçlu olup ödemeye söz verdiklerinden!...*"[979].

Libanios'un bu söyledikleri, ülkenin her yanında, her dönemde geçerli değildir şüphesiz. Hocaların maaşı, hocanın şöhretine, bilgisinin gücüne, öğrettiklerinin çeşidine, önemine ... göre mutlaka değişiyordu.

Bunun dışında öğretmenlerin bir avantajı vardı, "*Collatia Lustralis*" adlı vergiden muaftılar[980]. Nusaybin Koleji hocalarının ticaretle, zanaatla uğraşmaları ve görevlerini ihmal etmeleri yasaktı. Muhtemelen bu kurallar tüm öğretmenler için geçerliydi.

Urfa Akademisindeki öğretim üyelerinin, uzmanlık sahasına göre unvan ve lakapları da vardı. Bunlardan tespit edebildiklerimizi kısaca aktaralım.

---

977 Bkz. M. Çelik, **Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)** İzmir 2000, 25 vd.

978 Bkz. C.I, 509

979 A. Harrent, **Antakya Akademisi**, 171-172.

980 Bkz. C.I, 509

Mıfaşqono: Müfessir demektir. Okulun en önemli dersi hiç şüphesiz Kitab-ı Mukaddesin tefsir ve yorumu idi. Bu dersi veren kişi de, okulun en şöhretli bilgini olurdu ve genellikle okulun idaresi de Ona verilirdi[981].

Maqriyono: Okutman demektir. Güzel, doğru ve düzgün okumayı ve anlamayı sağlardı. Kısacası okuma sanatının uzmanı idi. Maqriyono'nun hedefi, Kutsal Kitabı doğru okumayı öğretmekti[982].

Mıhaqyono: Nusaybin Akademisinin öğretim kadrosu sıralamasında Mıfaşqono ve Maqriyono'dan sonra üçüncü sırada gelirdi. Görevi hakkındaki görüşler ihtilaflıdır: Kimine göre tasarımcı, kimilerine göre Kitab-ı Mukaddes metinlerinin gizli anlamlarını, derin hikmetlerini açıklardı. Chabot'a göre ise "retorik hocası" idi[983]. Adday Şer'e göre Akademinin hazırlık sınıflarında ders verirdi. Hayes ise O'nun muhtemelen temel dersleri verdiğini; Süryancanın eğitimde (Ktoboyo) ve günlük konuşmada (Turoyo) farklı olduğunu, Mıhaqyono'nun yazı dilindeki sözcük ve ifadelerin farklı anlamlarını açıklayan bir görevi olabileceğini söyler[984].

Bodugo: Araştırmacı demektir. Muhtemelen uzmanlık dalı felsefe grubu dersleri idi. Bunların en meşhuru Bodugo unvanıyla anılan Mihoyel'dir[985].

Moqriyono dı-Si'oto: Buna kısaca müzik okutmanı diyebiliriz. Görevi başta kilisede olmak üzere, tüm dinî törenlerde icra edilmek üzere korolar teşkil etmek ve onları müzik bilgisi ve ses açısından eğitmekti. Bu görev son derece önemliydi ve tüm okulların tüzüklerinde yer alırdı[986].

Sefro: Yazı yazmayı, özellikle güzel hatla yazmayı öğreten hoca demektir. Eğitim kadrosundaki yeri son derece önemlidir[987].

c. İhtisas Eğitimi

Buna "dışarıda yapılan eğitim" de denilebilir. Günümüzde de bu uygulama, maddî durumu ve imkanları müsait olan aileler tarafından devam ettirilmektedir. Günümüz deyimiyle hem lisans, hem lisansüstü eğitim açısından bir çok ailenin tercih ettiği

981 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 157.
982 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 157.
983 J.B. Chabot, " L'Ecole de Nisebe", **Jurnal Asiatique VIII**, 1896, 25.
984 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 158.
985 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 157.
986 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 157.
987 E.R. Hayes, **Urfa Akademisi**, 158.

bir uygulamadır. Edessa'nın varlıklı ve entelektüel aileleri eğitim için çocuklarını dışarıya da gönderiyorlardı. Bu hem bir statü, hem de devlette görev almak için önemli bir avantajdı. İleri derecede Grekçe öğrenmek, bu avantajların başında geliyordu. Bu konuda Antakya, Beyrut veya İskenderiye en çok tercih edilen merkezlerdi. Antakyalı İshak bu geleneği çarpıcı bir şekilde şöyle dile getirir: " *Köle kadınların oğulları sanki rahiplerin mirasçıları gibi, sahiplerinin evinde çok güzel bir hayat sürerken, efendileri yurt dışında bir şehirden diğerine hiç rahat olmayan koşullarda seyahat ederek bilgi edinmeye çalışır...*"[988].

İshak'ın bu sözlerinden, dışarıda yapılan eğitimin zorlukları açıkça anlaşılmaktadır. Ancak şunu da belirtelim ki, bu yola çok az aile başvururdu, gözle görülür derecede yaygın değildi.

Sonuç olarak Urfa Akademisini özetlersek; bin yılı aşan bir tarihi süreç içinde Suriye, Mezopotamya, İran ve tüm Doğu Kiliselerinin hem ibadet, hem yazı dili bu akademide yaratılmıştır. VIII. yüzyılda Doğu Kilisesinin ulaştığı 100 piskoposluğa bağlı bir Hristiyan coğrafyanın ilahiyat anlayışının ilkeleri, yine bu akademide temellendirilmiştir. Ayrıca, Batı düşüncesinin İslam alemine aktarılması, bu okulun başarısıdır[989].

3. Bilimsel Çalışmalar

Edessa'da kültürel hayattan, düşünce ve fikir hayatından, dil ve edebiyattan, eğitim ve öğretimden bahsettik. Bu dönemde yetişen düşünce ve fikir adamlarının, filozof ve din adamlarının, şair ve ediplerin görüşlerini yansıtan pasajlar ve alıntılar aktardık. Şimdi de somut bilimsel çalışmalardan ana hatlarıyla bahsedelim.

a. Astroloji ve Tıp Sahasında Yapılan Çalışmalar

Krallık döneminde eğitim ve öğretimle, bilimsel çalışmalarla ilgili bilgiden maalesef yoksunuz. Sadece Krallığın son döneminde yaşayan ünlü bilgin, filozof ve şair Bardaysan'la ilgili bilgilere sahibiz. Bardaysan'ın düşünce ve fikirleri üzerinde durmuştuk. *Kthobo dı-Nomuse dı-Athrovotho*[990] adlı eserden bu ünlü şairin aynı zamanda usta bir astrolog olduğunu öğreniyoruz. Keldani astrolojisine vakıf olan Bardaysan'ın[991] önemli çalışmalar yaptığını, kozmo-

988 Segal, **Edessa**, 151.
989 Bkz. 293 vd.
990 Ülkelerin Yasaları Kitabı
991 Drijvers, **Bardaysan of Edessa**, 157 vd.

loji (Evren bilimi) üzerine önemli düşüncelere sahip olduğunu görüyoruz[992]. Hıristiyanlık döneminde astroloji ve bu bilimle uğraşanlar pek hoş karşılanmazdı. Herhalde bununla uğraşanların halkı sömürmelerinin yanısıra, astrolojinin Kitab-ı Mukaddes'e ve Hıristiyanlığın temel ilkelerine ters düşmesiydi. Hatta Hiba'nın yeğeni olan Viranşehir episkoposu, muhalifleri tarafından astroloji ile uğraştığı iddiasıyla imparatora kadar şikayet edilmiş ve II. Efes Konsili'nde aforoza uğramıştır[993].

Edessa'da üzerinde ciddî şekilde uğraşılan ve çalışılan dünyevî ilimlerin başında tıp ve sağlık konuları geliyordu. Edessa arkaik dönemden beri şifalı sularıyla, hastalıkları tedavi eden kuyularıyla şöhret bulmuştu[994]. Hıristiyanlık döneminde de bu bilim dalı, önemini artırarak devam etti. Bizatihi piskoposların genel hastaneler dışında kadınlara mahsus hastaneler, cüzzamlılara ait özel hastaneler kurduklarını biliyoruz. Edessa'nın bu konudaki önceliği İslam hakimiyeti döneminde de devam etmiş, halife saraylarında birçok Edessalı ve Harranlı hekim görev yapmıştır.

b. Kitab-ı Mukaddes Üzerine Yapılan Çalışmalar

Edessa'da yapılan bilimsel çalışmaların en önemlileri hiç şüphesiz dinî alanda ve Kitab-ı Mukaddes üzerinde yoğunlaşmıştır. Grekçe'den Süryanca'ya yapılan ilk çeviri Tatianos'a maledilen ve *Diatesseron* (Süryanca adı *Evangelion Damhalte*) olarak anılan eserdir ki, maalesef orijinali kaybolmuştur[995]. Dört İncil'in (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna) birbirleriyle uyumlu hale getirilmiş karma bir versiyonu (harmonisi) olan bu tercüme Rabbula dönemine kadar Edessa Kilisesi'nde kullanılmıştır[996]. Ancak daha sonra, muhtemelen IV. yüzyılda yapılan incillerin ayrı ayrı tercümesi olan ve *Evangelion Damfarşe* adıyla bilinen tercüme Diatesseron'un yerini almıştır. Rabbula'nın bunu mecbur tuttuğunu, kendisine atfedilen kurallardan biliyoruz[997].

992 Drijvers, **Bardaysan of Edessa**, 96 vd.
993 Bkz. C.I, 435
994 Bkz. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için I. cildin giriş bölümüne bakınız.
995 Bkz. R. Duval, **Litterature Syriaquue**, 25 vd.
996 Bkz. s. 247
997 Bkz. C.I, s.504-506 arasındaki 2042 numaralı dipnot.

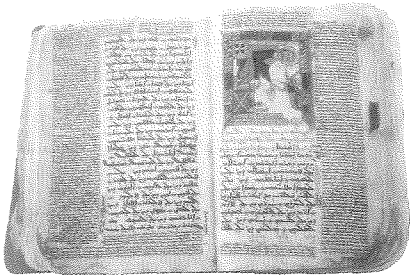

Kitab-ı Mukaddes çalışmasından bir örnek.

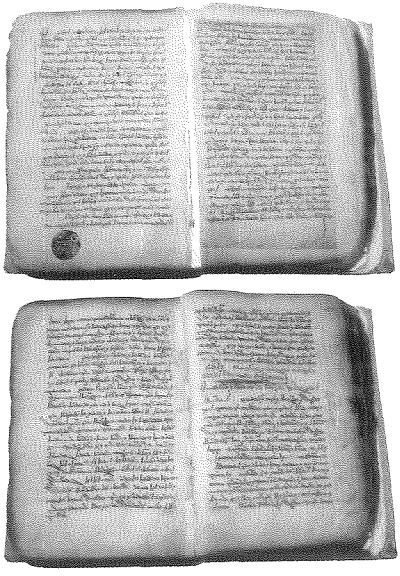

Kitab-ı Mukaddes çalışmalarından iki farklı örnek

Kitab-ı Mukaddes'in Süryanca ve en meşhur olan tercümesi ve hâlâ Süryani kiliselerinde kullanılanı ise, *Pşitto* adıyla bilinen çalışmadır. Muhtemelen Evangelion Damfarşe'nin bir revizyonudur. Urfa İlahiyat okulunda yapıldığı sanılmaktadır. Pşitto, Süryani Kilisesi tarafından resmî olarak kabul edilen; İnciller, Resullerin İşleri, Pavlos'un Mektupları, Yakub, Petrus I. ve Yuhanna I.'yi içermektedir[998].

Kitab-ı Mukaddes üzerinde yine bu dönemde yapılan çalışmalardan birisi de *Filüksinoyto* adıyla bilinen eserdir. Bu, yeni bir tercüme değildir. Mabbuğ Piskoposu Mor Filiksinos'un isteği üzerine Horepiskopos Polikarp tarafından yapılan ve 508 yılında tamamlanan Pşittonun bir revizyonudur.

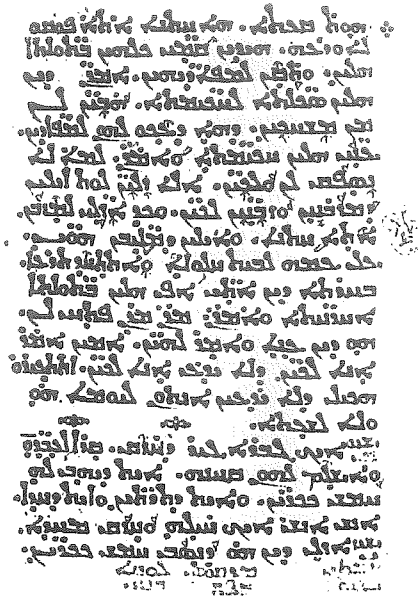

Filüksinoyto (Aksenoyo) adıyla bilinen Kitab-ı Mukaddes çalışmasından (Matta XXV, 6-16) bir örnek. Estrangela yazı tipi. Vatican City, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Sir. 14, fol. 46 v.

998 Bkz. Brock, **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, 44 vd.; krş. R. Duval, **Litterature Syriaquue**, 37 vd.

Son olarak bu alanda yapılan çalışma, *Harkeloyto* adıyla bilinen ve Viranşehir Piskoposu Pavlos tarafından 616'da bitirilen Yeni Ahid tercümesidir. Bu çalışma, Filüksinoyto'nun bir revizyonu olup, Peşitta'daki eksiklikleri (Küçük Genel Mektuplar ve Vahiy) tamamlanmıştır[999].

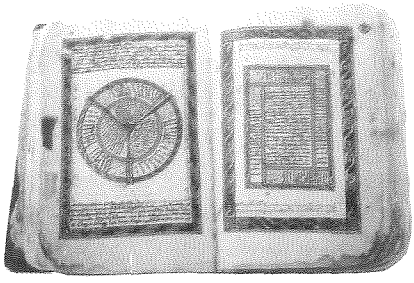

Kitab-ı Mukaddes çalışmalarından bir örnek

Kitab-ı Mukaddes üzerindeki çalışmalar, sadece bu tercüme hareketlerinden ibaret değildi. Kitab-ı Mukaddes'in yorumu ve tefsiri çok daha önemli görülüyordu. Bu konuda Edessa'daki Pers Okulu, Antakya İlahiyat Okulu kadar şöhretliydi. Süryani dünyasının en büyük teologları bu okuldan yetişmişlerdir. Urfa Kilisesi'nde V. yüzyılda başlayan Kristolojik münakaşaların ve daha sonra bu kiliseyi parçalanmaya götüren farklı teolojik görüşlerin sebebi bu tefsir çalışmalarıydı. Bu nedenle Edessa Piskoposu Rabbula bu okulu kapattırmış, buradaki bilimsel çalışmaları (özellikle Mopseustiali Theodorus ve Tarsuslu Diodoros'un eserlerini) Edessa meydanında yaktırmıştır. Kendisinden sonra Edessa piskoposu olan Hiba ise buranın mezunlarından olduğu için bu okulu tekrar açtırmıştı. Ancak, bu okulun düşünceleri tüm Doğu Hıristiyanlarını etkilediği ve ülkede dinî birliği bozduğu düşüncesiyle İmparator Zenon tarafından 489'da ebediyen kapatılmış ve hoca ile talebeleri de İran'a sürülmüşlerdir[1000].

c. Muhtelif Alanlarda Yapılan Tercüme Çalışmaları

Edessa'da tercüme kanalıyla yapılan çalışmalar, Kitab-ı Mukaddes metinleriyle sınırlı değildi. Özgün tefsir çalışmaları, bir müddet sonra, Grek felsefe ve teolojisinden yararlanmaya başladı. Aristo'nun eserleri Probus ve Resülaynlı Sergius tarafından Tarsuslu Diodoros ve Mepsuestali Theodoros'un eserleri, aralarında Hiba'nın da bulunduğu bir mütercimler komisyonu tarafından Süryanca'ya aktarıldı. Samsatlı Pavlos'un[1001], Nasturyos'un ve Büyük

999 Brock, **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, 46-49.

1000 Bu konuda bkz. C.I, 438 vd.

1001 Bkz. Mehmet Çelik, "*Hristiyanlıkta Tevhid-Teslis Mücadelesinde Bir Portre: Antakya Patriği Samsatlı Pavlos*", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi**, Türksev Yay., Ankara 2002, 225-237.

Severius'un eserleri de tercüme edilenler arasındaydı. İskenderiye Patriği Kurilos'un bazı eserleri, bizzat kendi isteği üzerine Piskopos Rabbula tarafından Süryanca'ya çevrildi[1002].

Bir kitabın cilt kapağı

Felsefî ve teolojik eserlerin tercümesinin yanında, tarihten tıbba kadar birçok alanda önemli eserler de Süryanca'ya çevrildi. Bunların içerisinde Eusebius'un kilise tarihi, Clement'in, Bostralı Titus'un eserleri başta gelmekteydi[1003].

d. Edessalı Bilginlerin Eserlerinin Yabancı Dillere Çevrilmesi

Edessa, sadece tercümeler yoluyla başka dünyaların kültürel birikiminin alıcısı durumunda değildi. Burada yetişen bilginlerin özgün eserleri de başta Grekçe olmak üzere, Koptça'ya, Ermenice'ye, Arapça'ya ve hatta Latince'ye çevriliyordu. Bu süreç hem de erken dönemde başlamıştır. Örneğin Efesli Ashab-ı Kefh'in hikayesinin orijinali Süryanca'dır ve buradan Grekçe'ye çevrilmiştir. Yine erken döneme ait olan Toma'nın İşleri, Süryanca'dan Grekçe'ye çeviridir[1004]. Mor Afram'ın eserlerinin ölümünden kısa bir süre sonra çeşitli dillere çevrildiğini biliyoruz[1005]. Aziz Jarome, Tarihçi Sozomen eserlerinde işledikleri birçok konuyu doğu kaynaklarından, muhtemelen Süryani kaynaklarından edinmişlerdir. Theodoros bazı şehit hikayelerini Grekçe'ye, Ma'na ise birçok konuda Süryanca'dan Farsça'ya tercümeler yapmıştır[1006].

1002 Bkz. s. C.I, 437 vd.

1003 Segal, **Edessa**, 165.

1004 Türkçesi 1988 yılında Ruh ve Madde Yayınları tarafından basılmıştır.

1005 Bkz. s.258 vd.

1006 Segal, **Edessa**, 168.

Edessalı bilginlerin gerek komşu Harran ve Viranşehir ve gerekse Antakya, iskenderiye ve Cyrrhus'un bilginleriyle sürekli temas halinde olduklarını biliyoruz. Bu durum haliyle karşılıklı etkileşmeyle beraber, kültürel ve bilimsel aktarmaların da en önemli sebebini teşkil ediyordu.

Edessa'da yapılan özgün çalışmaların bir kısmı da tarih sahasında olanlardır. Melfoniso dı-Aday Şliho, Mar Yeşua ve Mechul Urfalı Kroniği günümüze kadar gelen metinlerdir. Özellikle Mar Yeşua'nın kroniği kısa da olsa (M.S.494-507) yazarının bizzat Urfa'da kaleme aldığı ve tarihi olayları son derece doğru ve yalın aktarmasıyla son derece kıymetlidir.

II. URFA'NIN İSLAMÎ DÖNEM KÜLTÜREL YAPISI

639 tarihinde İslam ordularının savaşmadan, barış yoluyla şehre girmeleri; şehir halkı için de, İslam dünyası için de büyük bir şanstı. Asırlardan beri Bizans Kilisesinin mezhep fanatizmi ile körüklediği devlet gücünün Urfa'daki baskı ve zulümleri halkı canından bezdirmişti. Bu nedenle İslam ordusu henüz bölgeye ayak basmadan, Urfa halkı İyad b. Ganm'a haber göndererek, sulh yoluyla şehri teslim edeceklerini bildirdiler[1007]. Kendi rızalarıyla, hatta İslam hakimiyetini "kurtarıcı" gözüyle ve ümidiyle talep etmeleri, yeni yönetimle beraber barış ve hoşgörünün şehre hakim olmasına sebep oldu.

Müslümanlar, Urfalıların can, mal, din, namus ve haysiyetlerine tam bir güvence getirdiler. Bu yeni yönetim anlayışı, hiç şüphesiz kültürel hayata, düşünce ve fikir atmosferine son derece olumlu bir katkı sağladı. Bu anlayıştır ki, Urfa'yı Doğu ile Batı arasında "kültür nakli köprüsü" yaptı. Bu şehrin bilginleri de bu köprünün gönüllü emekçileri oldular. Şimdi bunu kısaca görelim.

1. Batı Kültürünün Urfa Üzerinden İslam Alemine Aktarılması

Bilim, kültür ve medeniyet insanlığın ortak malıdır. Her nesil müspet veya menfi anlamda bu birikime katkıda bulunur. Bu katkı derecesine göre de, o kültüre rengini verir. Mikroplar nasıl ki salgın hastalıkları bir coğrafyadan farklı coğrafyalara taşırsa, nesiller de şu veya bu nedenle bilim ve kültürü bir coğrafyadan başka bir coğrafyaya taşırlar. "Taşınan kültür, yeni coğrafyada eğer zayıfsa mahalli kültürü yok eder, mahalli kültür güçlüyse, onunla birleşerek yeni ve daha güçlü bir kültürün yeşermesine sebep olur".

Büyük İskender'in Avrupa'dan başlayarak İran ve Hindistan'a, oradan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'ya uzanan büyük fetih projesinin bir temeli askerî, diğer temeli kültürel idi. Fethedilen bu büyük coğrafyada

1007 Bkz. "Urfa'nın İslam Hakimiyetine Girişi " başlığı altında verilen bilgiler.

çeşitli ırk, dil, din ve kültürlerden oluşan farklı dünyaların insanlarını bir imparatorluk çatısı altında toplaya bilmenin tek yolu onları bir kültür potasında eriterek "kültürel bir birliktelik" yaratmaktan geçebilirdi. Bu kültürel birlikteliği sağlayacak olan da Hellenizm'di. Bu nedenle Büyük İskender ve halefleri bu düşünceyi devlet politikası haline getirerek, fethedilen coğrafyalarda bir yandan yeni şehirler kurarak, bir yandan da eski şehirlere Helen kültürünün damgasını vurarak, Helenizmi "birliktelik ruhunun yaratıcı ve koruyucu unsuru" haline getirmeye çalıştılar. Bu şehirlerin en önemlisi Büyük İskender'in ismini taşıyan Mısır'ın Akdeniz kıyısına kurulan İskenderiye şehriydi (M.331). B. İskenderle beraber önce Aristo felsefesi ve beraberinde Helen kültürü burada yeşermeye başladı. Ptolemaios ve Lajidler döneminde Hellenizmin en önemli merkezlerinden biri haline geldi. Daha sonra Roma nüfuzu ile birlikte Hıristiyanlık da İskenderiye'ye girdi. Hıristiyanlığın Kristolojik problemleri su yüzüne çıkınca; özellikle İsa-Mesih'in hem Tanrı, hem insan kabul edilmesi, O'nun tabiatları (ilahi ve beşeri)nın mahiyeti ve birbirleriyle ilişkisi sorununu ortaya çıkardı[1008]. Bu sorunun politeizme düşülmeden izahı gerekiyordu. İşte bu sorun Hıristiyanlığı Grek Felsefesi'nden yararlanma düşüncesine götürdü. Önce İskenderiyeli Clemens (M.S. 150-215) Hıristiyan teolojisi ile felsefeyi uzlaştırmaya çalıştı. Bu adımdan sonra Plotinus'un (M.S.244-270) öğrencisi olan ve çağının en büyük teologu kabul edilen Origenes (M.S. 183-254) sayesinde Yeni Eflatunculuk (Newplatonizm) Hıristiyanlığa iyice nüfuz etti[1009]. M.S. V. yüzyıla kadar İskenderiye'de çok güçlü bir konuma gelen Grek Felsefesi, meşhur İskenderiye Patriği Kurilos (Cyrill)la başlayan dini taassup ve skolastik düşüncenin güçlenmesi[1010], İstanbul Patrikliğinin öncülüğünde mezhep çatışmalarını sona erdirmek için Bizans imparatorlarının buralarda giriştikleri kitle katliamları[1011] ve zararlı düşüncelerin üretim merkezi olarak algılanan okulların kapatılması, yüzyıllardır insanlığın fikir birikimi olan İsken-

1008 Geniş bilgi için bkz. M. Çelik, **Süryani Kilisesi Tarihi I,** 57 vd.

1009 Origen'in fikirlerinin tahlili için bkz. H. Chadwiek, **Early Christian Thought and the Classical Tradition**, Oxford 1966, 72 vd.

1010 Bu konuda çalışmamızın I. cildinin Hristiyanlık bahsine bakınız.

1011 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Mehmet Çelik, "Bizans Devletinin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları (IV-VII yüzyıl)" Antakya 1994.

deriye kütüphanelerinin defalarca yakılması[1012] ve bütün bunların neticesinde şehrin her yönden gün geçtikçe önemini kaybetmesi, buradaki bilim adamlarının diğer Suriye şehirlerine göç etmelerine sebep oldu. Bu bilginler için en uygun ortam Grek felsefesi ve Helenistik kültürü hakim olduğu şehirlerdi. Bunların başında da Urfa, Harran, Nusaybin, Kınnesrîn ve Cündişabur[1013] geliyordu. Bu şehirler Büyük İskender'le beraber Grek felsefesi ve Helenizm'le tanışmışlar; II.asırdan itibaren de bu alanda çok büyük gelişme göstermişlerdi. Özellikle Hıristiyanlığın Urfa'ya girmesinden sonra[1014] bir yandan paganizm bir yandan Gnostik akımlar felsefi düşünceyi son derece yüksek bir düzeye çıkarmışlardı. Ortodoks Hıristiyan düşüncesiyle Gnostik akımların ve heretik düşüncelerin karşı karşıya gelmesi, her taraf için felsefe ve mantığın önemini artırmıştı. M.S. II. yüzyıldan başlayarak İslam hakimiyetine kadar Urfa bölgesinde bu konularda eğitim veren 50'nin üzerinde okulun mevcudiyetini kaynaklar haber vermektedirler[1015]. Bu okullarda Bardaysan'dan başlayarak Hiba (İbas) (Ö.457); Mor Rabbula, Mor Probus (V.yy.sonları), Mor Sergius (Ö.536), Mor Bolus Persoyo (Paulus Persa, Ö.VI.yy. sonu), Mor Ahudemmeh (Ö.575), Mor Athanasios (Baladlı Ö.696), Mor Yakup er-Ruhavî (Edessalı Yakup, Ö.708), Mor Georgios (Ö.724), Mor Yuhanna Yeşu (Hanan Jesu), Mor Severe Seboht, Mor Abrohom, Mor Aba (II), Mor Denho,...gibi çok sayıda düşünce ve bilim alanında eserler vermiş, Grek felsefesinin Doğuya taşınmasında köprü vazifesi görmüş, özellikle de İslam düşüncesinin teşekkülünde çok önemli bir rol oynamış daha yüzlerce Süryani bilginini saymak mümkündür.

Bilindiği üzere İslam'ın doğduğu Arap yarımadası,özelliklede Hicaz bölgesi yabancı kültürlere kapalı bir havzaydı. Mahalli kültür ise hele hele yazılı kültür yok denecek

1012 Bu konuda Batılıların, Büyük İskenderiye Kütüphanesini Hz. Ömer'in yaktığı hususunda bir iddiaları vardır. Bu iddianın iftira olduğu ve bu kütüphanenin kim tarafından, nasıl ve niçin yaktırıldığı hususunda bkz. Mehmet Çelik, "Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcianus'un İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi X/1**, Elazığ 2000, 51-67.

1013 Hilmi Ziya Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tecümenin Rolü**, İst. 1997, 70 vd. ; Nihat Keklik, **İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı I**; İstanbul 1969, 17 vd.; T.J. Boer, **The History of Philosophy in Islam,** (İng. Çev. E.R. Jones), London 1933, 11 vd.

1014 Bkz. C. I, s 389 vd.

1015 Keklik, **İslam Mantık Tarihi I**, 26-27.

derecedeydi. VII. yüzyılda başlayan İslam fetihleri neticesinde müslümanlar yabancı kültürlerle Irak, Suriye, Anadolu ve Mısır'da karşılaştılar. Müslümanlar VII. yüzyılda bölgeye tam yerleşince, bu yabancı kültürlerin önemini ve gerekliliğini kavradılar. Ancak müslümanlar bu kültürlerin taşıyıcıları olan Grekçe'yi, Süryanice'yi, Pehlevice'yi, Sanskritçe'yi bilmedikleri gibi, bu kültürlerin bilgi birikiminden de mahrumdular. Bunun için bir köprü lazımdı. İnsanlığın bu bilgi birikimini İslam alemine taşıyacak, birilerinin olması gerekiyordu. Bunlar hem bu dilleri bilen, hem Arapçayı bilen, hem de bu bilim dallarına vakıf olan kimseler olabilirdi ancak. Kaderin büyük cilvesi, insanlığın ortak malı olan bu kültürel birikimin nakliye işini Süryanilere ihale etti. Bu Aramiler'in anadili olan Süryanca, Sami kökenli bir dildi.[1016] Arapça ile de akrabaydı[1017] Süryanice ile beraber Grekçe, Pehlevice, Sanskritçe Urfa bölgesindeki okullarda eğitim dili olarak birkaç yüzyıldır kullanılıyordu.[1018] Ayrıca II. yüzyıldan bu yana Grek felsefesinin temel eserleri hem Süryanice'ye tercüme edilmiş hem de sayısız şerhleri yapılmıştı. Buna ilaveten bu konularda Süryani bilginler tarafından telif eserler de kaleme alınmıştı. Bundan sonra yapılacak tek şey bunları Arapça'ya aktarmaktı[1019].

Ancak burada şunu da belirtelim ki, bu madalyonun bir yüzüydü. Tarihe baktığımız zaman bir çok fetihler sonucunda şehirler yıkılıp yok ediliyor, kültürel varlıklar da bundan nasibini alıyor, yazılı kültürün taşıyıcısı olan okullar ve kütüphaneler ateşe veriliyordu[1020]. Tanrı insanlığa acımış olmalı ki Müslüman fatihler ve devlet adamları bu düşünceye hiç kapılmamışlardır. Hatta yeni bir dinin taşıyıcısı olmalarına rağmen, normal olarak bu psikolojiyle hareket edenler, eski inanç ve kültürleri yok etmeyi dinlerinin yerleşmesi ve yaşaması için gerekli görürken, Müslümanlar bunun tersini yaptılar. Önce her din ve düşünceye geniş bir özgürlük tanıdılar.[1021] Sonra insanlığın ortak malı olan bu kültürel birikimin gerekliliğini, kendilerine de lazım olduğunu

1016 Bkz. M. Çelik, **Süryanca Dilbilgisi**, 24 vd.

1017 Bkz. M. Çelik, **Süryanca Dilbilgisi**, 22 vd.

1018 Bkz. s. 266 vd.

1019 **The Cambridge History of İran 3** (1), ed. Ehsan Yarshater, 583.

1020 Moğolların Suriye ve Bağdat kütüphanelerini ateşe vermeleri bunun tipik örneklerindendir.

1021 Levent Öztürk, **Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hıristiyanlar,** İstanbul 1998, 185 vd.

kavradılar. Kısacası kader, iki taraf için de müspet bir düşünce ortamı hazırladı. Devletin bu kültür politikasının başarıya ulaşmasının en önemli nedenlerinden biri de, bazı ailelerin (ki bunların başında *Bermekiler, Tahiriler, Ben-i Musa, Müneccimler, Nevbant, Tayfurî, Serafiyon, Bahtişû, Maseveyh...* ler ilk akla gelenlerdir) bu işe adeta kendilerini vakfetmeleridir. Kaderin hazırladığı bu ortamda Emevi ve Abbasi halifeleri her tarafta eğitim kurumlan açmaya başladılar. Bu kurumlarda tercüme büroları kuruldu. Bürolarda büyük çoğunlukla Süryani bilginler istihdam edilerek, yoğun bir tercüme faaliyetine giriştiler. Bu konuda hiçbir fedakarlıktan kaçınmadılar. Tıpla başlayan tercümeleri, astronomi, fizik, kimya, matematik, felsefe... eserleri takip etti. İslam coğrafyasındaki eserler tükenince, birçok mütercim Bizans'a gönderilerek, oralardan yeni eserler getirtilerek tercüme ettirildi. Bu işi bizzat halifeler yüklendi. Bir çok halife, Bizans imparatorlarına mektuplar yazarak, heyetler göndererek, hatta bazı anlaşmalar yaparak, kitap temini yoluna gittiler.[1022] Ülkenin her tarafından bilginler bu iş için Urfa, Harran ve daha sonra da Bağdat'a akın etmeye başladılar. Bölge, dünyanın kültür merkezi haline geldi. Yöneticilerin bu konuda cömert davranmaları, ülkenin her tarafındaki bilim adamlarının hem iştahını kabartıyor, hem de heyecanlarını artırıyordu.

Nihayet gün geldi, bu tercüme faaliyetleri bitti. Telif dönemi başladı. Süryani hocaların dizleri dibinde yetişen müslüman çocuklar, İslam bilginlerinin ilk neslini oluşturdular. Onların kaleme aldığı eserler, bu tercümelere dayalı, İslam düşüncesini aksettiren ilk nüvelerdir. Gün geçtikçe, bu tercümelere dayalı, yabancı kültür ağırlıklı basit eserlerin yerini yavaş yavaş oturmuş yeni bir kültürün orijinal eserleri almaya başladı. Böylece Süryani mütercim ve bilginlerinin kurduğu "bilimsel transformasyon köprüsü" başarıyla işlevini tamamladı.

Bu dönem Urfa ve yöresine daha bir kültürel zenginlik getirdi. Yeni kültürün (İslam) de üretim merkezi oldu[1023]. Şimdiye kadar Süryani bilginlerle İslam alemine hizmet veren Urfa, Bundan böyle yetiştirdiği İslam bilginleriyle bu görevini icra ediyordu.

Biz burada, bu konu ile ilgili sözü daha fazla uzatmadan; İslam fethiyle

1022 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Casim Avcı, **İslam Bizans İlişkileri (M. 610-847 Diplomasi, Din, Bilim ve Sanat Alanlarında)**, Basılmamış Doktora Tezi Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst. 1997, 203 vd.; L. Öztürk, **İslam Toplumunda Hıristiyanlar**, 445 vd.

1023 İbn Ebî Usaybi'a, **Uyunu'l-Enbâ' fî Tabakati'l-Atibbâ' I**, Kahire 1886, 203-306; Corci Zeydan, **İslam Medeniyeti Tarihi III**, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1328, 267-294; Aziz Günel, **Türk Süryanileri Tarihi**, Diyarbakır 1970, 78-83.

beraber, XVI. yüzyıla kadar Urfa'da yetişen ancak şöhretleri Urfa sınırını aşan, bilim aleminde *"bilgin"* kabul edilen, bilim adamlarının kısa biyografileriyle çalışma alanlarını ve eserlerini tanıtacağız.

2. Urfa'da Yetişen Bilim Adamları (VIII. yüzyıl-XV.yüzyıl)

Bu altı yüzyıllık zaman diliminde Urfa ve civarında yetişmiş bilginler elbette burada biyografilerini vereceklerimizden ibaret değildir. Konu şimdiye kadar ciddi ve etraflıca araştırılmadığı için[1024] klasik kaynaklarda haklarında yeterli bilgi bulabildiğimiz bilginleri aktaracağız. Bu çalışma, bundan sonra da devam edecektir.

Urfa'da yetişen bilim adamlarından kastımız sadece Urfa şehir merkezi ile sınırlı değildir. Bugün Urfa ilinin idari sınırları içinde yer alan coğrafya kastedilmektedir.

Biz bu çalışmada Urfalı bilginleri iki başlık altında sunacağız.

a. Urfa'da Yetişen Erkek Bilginler

(VIII. yüzyıl)

*** *Mor Yakub Orhoyo***
(H. 12-90/M. 633-708)

Müslümanlarca Urfalı Yakub, Batılılarca Yakop of Edessa (Jaques d'Edessa) olarak bilinen bu meşhur Süryani bilgin 633 yılında doğmuştur[1025]. Antakya ve Urfa ilahiyat okullarında ciddi bir ilahiyat ve felsefe tahsili görmüştür. Anadili Süryanice'ye mükemmel vukufiyetinin yanı sıra çok iyi derecede Grekçe[1026] ve Arapça bilirdi. Derin bilgisi, dindar ve mütevazı kişiliği Onu Urfa Metropolitliğine taşıdı. 684 yılında atandığı bu görevden, sonra kendi isteğiyle 687 yılında[1027] istifa ederek, Mor Yakub manastırında uzlete çekildi ve kendini bilimsel çalışmalara verdi[1028]. Daha sonra ikinci sefer 708 yılında tekrar bu göreve getirildi. Ancak dört ay sonra vefat etti[1029].

Yakub bir din adamı olduğu kadar iyi bir filozof, tarihçi, mütercim

1024 Bu konu ciddi anlamda ilk defa Yrd. Doç. Dr. Necati Avcı tarafından ele alınmıştır.

1025 **Mor Mihoyel Rabo, Kthobo dı-Makesbonus Zebne, II,** 439 vd; Duval, Endebha (Goumia, Antakya Bölgesi) adlı bir köyde 640 tarihinde doğduğunu söyler **Historie d'Edesse**, 244.

1026 Grekçeyi gençliğini geçirdiği Kınnesrin yakınlarındaki Aphtonia'da öğrenmiştir. Duval, **Historie d'Edesse**, 244.

1027 Duval, **Historie d'Edesse**, 237.

1028 Segal, **Edessa**, 211; Duval, **Historie d'Edesse**, 244.

1029 Segal, **Edessa**, 211; Duval, **Historie d'Edesse**, 237.

ve özellikle mükemmel bir filologdur. Bu konuda bir gramer kitabı ile bir imla kılavuzu kaleme almış[1030] Süryanice'de sesli harfleri simgeleyen sembollerin de mucididir[1031]. Yakub, Eusebius'un tarihine bir zeyl yazdığı gibi (M. 692 yılına kadar)[1032] kendi adıyla anılan bir tarih kitabı da kaleme almıştır. Yakub tarihinde daha çok yöneticiler, din adamları, bilginlerin biyografilerine ağırlık vermiş; eserinde maalesef kronolojiye özen göstermemiştir. Ancak deprem, sel, kıtlık vb. doğa afetlerini dikkatle izlemiş, detaylı bilgiler kaydetmiştir. Grekçe'den başta Aristo'nun eserleri olmak üzere bir çok çeviri yapan Yakub, Tevrat'ın da Süryanice'ye tercümesini tamamlamıştır[1033].

Emevî döneminin bu Urfalı Süryani bilgini kendi memleketinde 5 Haziran 708 yılında ölmüştür[1034].

* *Georgios er-Ruhavî*
(Ö.H.106/M.724)

Kınnesrîn Okulunun yetiştirdiği filozof-ruhanî Athanasios (Ö.696)'ün öğrencisi olan Georgios Urfa'da doğ-

1030 Süryanca dilbilgisi alanında yazılan eserlerin ilki kabul edilen Yakubun bu gramer kitabının maalesef küçük bir bölümü günümüze kadar gelmiştir. O da British Museum (No: 17217, 14665)'dadır. Duval, **Historie d'Edesse**, 243.

1031 Segal, **Edessa**, 211.

1032 Maalesef bu eserin sadece bir bölümü günümüze gelmiştir. (British Museum, No: 14685). Brook, 46 sayfalık bu bölümü 1903 yılında yayınlamıştır. Bkz. **Mor Mihoyel Rabo I**, 124; Şakir Mustafa, **et-Tarih el-Arabî ve'l-Müverrihûn II,** Beyrut 1979, 417, 419.

1033 Benimle beraber Mor Gabriel Manastırında Süryanice eğitim gören ve Halen Oxford'da The Oriantal Institute çalışan Prof. Dr. Sebastian P. Brock da Mor Yakub'un Pşitto'nun bazı öğelerini muhafaza ederek Eski Ahid'in tam tercümesini yaptığını söylemektedir. Bunun sebebi Eski Ahit'ten Tevrat (Musa'ya atfedilen beş kitap) Samuel I-II, Krallar I, İşaya, Hezekiel ve Daniel dışındakiler eksiktir, zâyi olmuşlardır. Tamamını yapıp yapmadığı hususundaki şüphe bu zayiattan kaynaklanmaktadır. Bkz. Brock, **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, (Çev. Circis Bulut), İst. 2000, 38 ; Segal de aynı görüştedir. **Edessa** 211.
Batıda Mor Yakub'un çalışmaları üzerinde bir çok araştırma yapılmıştır. Arthur Hjelt, **Etude sur L'Hexameron de Jaques d'Edesse**, Helsingfors 1892, adlı eserinde ciddi bir bibliyografik çalışma yapmıştır. Yine Yakub'un British Museum'da (No: 12154) kayıtlı bir Süryanice yazma nüshada felsefi terimleri konu edinen bir risalesi (R. Duval, **Anciennes Litteratures Chretiennes: La litterature Syriaque**, Paris 1900, 253) ile Aristo Kategorilerinin bir tercümesi yer almaktadır. (C. Sauter, **Die peripatetische bei den Syrern und Arabern, Archiv für die Geschichte der Plisophie, XVII,** Berlin 1907, 525.)
Avrupa'nın çeşitli Kütüphanelerinde bulunan felsefe, mantık ve teoloji ile ilgili bir çok risale ki bunların çoğu tahrip edilmiş, eksik, okunması güç olan kime ait olduğu hususunda bir kayıt bulunmayan yazmalardır. Araştırmacılar bunların bir kısmını Yakub'a mal ederler. Örneğin H. Geor, Aristo'nun Kategorilerini hiç tartışmadan Yakub'a mal ederken (**Les Categories d'Aristote dans leurs versions Syro-Arabe**, Beiruth 1947); W. Wright (**A Short History of Syriac Literature**, London 1894 mücmel ve **Cataloque of the Syriac Manuseripts in the British Museum**, London Longman's 1876 mufassal üç ciltlik çalışmasında); ve G. Hoffmann, (**De Hermeneuticis aput Syros Aristoteleis**, Leipzig 1873) konuyu ciddi irdelemişler ve bunların bir kısmının Yakub'a ait olmadığını ispat etmişlerdir.

1034 Duval, **Historie d'Edesse**, 245. 5 Haziran günü, Süryani Kilisesi'nde Mor Yakub'u anma günü olarak kutlanır.

muştur. Doğum tarihi belli değildir. İslam aleminde "Arapların piskoposu" ünvanıyla şöhret bulmasının sebebi Kufe Arapları arasında bir süre (686-?) piskopos olarak çalışmasından kaynaklanmaktadır. Emeviler döneminde Batı kültür birikiminin İslam alemine aktarılması için girişilen tercüme faaliyetleri sürecinde anadili Süryanice'nin yanı sıra Arapça ya da vukufiyeti büyük hizmetler yapmasını sağlamıştır. Süryani edebiyat ve ilahiyatında çok önemli bir yer işgal eden Georgios, felsefe ve özellikle mantık sahasında yaptığı çalışmalarla, kendinden öncekileri geride bırakmıştır. Aristo'nun meşhur eseri Organon, Georgios'tan önce sadece I. Analitikler'in bir kısmına kadar şerh edilmişti. Georgios ise tamamını şerh etmiştir[1035]. Zira British Musseum'de 14659 (=990)'da kayıtlı bulunan Süryanice bir yazmada Georgios;

a. Kategoriler (Giriş, Tercüme ve şerh)

b. Peri-Ermenias (Giriş, Tercüme ve şerh) vr. 59a-68a

c. I. Analitikler (ilk bölüm: Giriş, Tercüme ve şerh) vr. 83a-94b suretinde detaylı olarak izah, tercüme ve şerh etmiştir[1036]. Bu Süryanice yazmanın VIII. yüzyıla ait olduğu tahmin edilmekte ancak baş ve son kısımları eksiktir. Şunu da belirtelim ki Süryani dilinde Organon'a ait en geniş kapsamlı şerh, Georgios'un yaptığı şerhtir[1037].

* *Abdülkerim b. Malik Ebu Said Cezerî* (Ö.H.127/M.744)

Tam künyesi Abdülkerim b. Malik Ebu Said el-Cezerî, el-Harranî'dir. Künyesinde bulunan "İstahrî" tanımlaması, bir rivayete göre İstahr'dan gelip Harran'a yerleştiğinden dolayıdır. El-Cezire alimi olarak şöhret bulan Abdülkerim, Ümeyye Oğulları yanında yetişmiştir.

Ebu Said, esas şöhretini Hadis sahasındaki ilmine borçludur. Hadis otoritelerinden İmam Enes b. Malik ile görüşmüş, küçük tabiîler sınıfın-

1035 Bu görüş Ernest Renan'a aittir. Ancak bazı araştırıcılar Georgios'un, Organon'un tamamını şerh ettiği hususunda kesin bir şey söyleyememektedirler. Bunun nedeni de bu yazma nüshanın baş ve son kısımlarının zayi olmuş olmasıdır. Ancak bu da Organon'un tamamının Georgios tarafından şerh yapılmadığına delil olamaz. Nüsha eksik olduğundan, yeni bir nüsha bulununcaya veya bu konuda başka bir kayıt elde edilinceye kadar bu şüphe devam edecektir.

1036 N. Keklik, **İslam Mantık Tarihi I**, 30; Gerek N.Keklik'in ve gerekse G. Hoffman'ın Aristo'nun meşhur eseri Organon üzerine Georgios'un şerhlerine bakarak O'nun mükemmel derecede Grekçe'ye vakıf olduğunu söylemeleri, bizce biraz şüphelidir. Zira Georgios'a ait 140 sayfadan oluşan mektupların içinde yeralan altıncı mektupta, -ki bu mektup Mart 715 tarihinde Atharaplı Yuhannaya yazılmıştır- sadece Süryanca bildiğini açıkca ifade eder. Bkz. British Museum, No: 12154.

1037 Georgios'un yaptığı bu tercüme ve şerhler yayınlanmıştır. Bkz. G. Hoffmann, **De hermeneuticis apud Syros Aristotele is,** Leipzig 1873; W. Wright, **Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum**, Vol I-II-III., London (Longman's) 1872.

dan kabul edilmektedir. Hadis İlminde "İmam" ve "Hafız" unvanlarına sahip olan Ebu Said, Said b. Müseyyeb , Tâvus, Said b. Cübeyr, Mücahid b. Cebr, İkrime vs. başta olmak üzere bu sahanın meşhurlarından hadis rivayet etmiş; kendisinden de İbn Cüreyc, Şu'be, Ma'mer, Furat el-Kazzaz, Süfyan es-Sevrî, Malik b. Enes, Süfyan b. Uyeyne ... başta olmak üzere bir çok meşhur hadis alimi de, hadis dinlemiş ve rivayet etmişlerdir.

Başta Buharî olmak üzere, meşhur Hadis Mecmualarının yazarları tarafından "Sika[1038]" kabul edilen Ebu Said, H. 127 yılında vefat etmiştir.[1039]

* *Theophilos b. Toma er-Ruhavî* (Ö.H.169/M.785)

Abbasi sarayının müneccim başılığı görevini yürüten bu meşhur bilgin Urfalı'dır. Ancak doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, VIII. yüzyılın başlarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Çok ciddi bir eğitim gören Theophilos, ana dili Süryanice'nin yanı sıra Grekçe ve Arapça'yı da mükemmel derecede öğrenmişti. İlmi birikimi ve dillere olan vukufiyeti sebebiyle, sarayın mütercimleri arasında yer almıştır. Homeros'un İlliad ve Odessa adlı meşhur eserleri ile Aristo'nun Organon'u Theophilos tarafından tercüme edilmiştir[1040]. Bu tercümelerde aslı Grekçe olan isim ve terimlerin doğru olarak okunması için, Süryanca'da bulunmayan sesli harflerin[1041] yerine Grekçe sesli harfleri kullanmıştır[1042]. Astrolojiye olan ilgisini ve derin bilgisini gösteren eserleri, sadece döneminin değil tüm Ortaçağın bu alandaki en önemli eserleri arasında yer almaktadır.

Theophilos'un bu özelliği Abbasi sarayının dikkatini çekmiş, bu nedenle Halife Mehdî tarafından hem saray baş müneccimliğine getirilmiş, hem de askeri ve stratejik konularda danışman olarak kendisinden faydalanılmıştır[1043].

1038 Örnek olarak bkz. Buharî, **Sahih** IV, 10, 11, 12; **Muvatta, Sahih** I, 471; Neseî, **Sahih** V, 194-195; Ahmed b. HAnbel, **Müsned**, VI, 210; Darıkutnî, **Müsned**, I, 50

1039 Halife, **Tabakat III**, 9; Buharî, **Tarih VI**, 886; Zehebî, **Siyer VI**, 80; Zehebî, **Tezkiretü'l-Hüffâz I**, Beyrut 1374, 140; İbn İmad, **Şezerât I**, 173; İbn Hacer, **Tehzib et-Tehzib VI**, 373-375.

1040 İbn Nedim, **el-Fihrist**, Kahire 1348, 310; W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi** (M. Fuat Köprülü) Ankara 1977, 15.

1041 Süryaniler sesli harfleri nokta işaretlerle karşılamaktadırlar. Geniş bilgi için bkz. M. Çelik, **Süryanca Dilbilgisi**, 50 vd.

1042 A. Günel, **Türk Süryanileri**, 74.

1043 David Pingree "Theophilos of Edessa", **The Oxford Dictionary of Byzantium, III,** Washington D.C. 1991, 2066-2067.

* ***Musa b. A'yen Ebu Said el-Harranî*** (Ö.H. 177/M 793)

Hadis sahasında imam olan, hüccet kabul edilen Musa b. A'yen Ebu Said el-Harranî'nin doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak VIII. yüzyılın başlarında Harran'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.

İlk öğrenimini memleketi Harran'da tamamladıktan sonra, tahsilini ikmâl için İslam coğrafyasının önemli bilim ve kültür merkezlerine seyahatler yapmış, devrin ünlü bilginlerinden dersler alarak, öğrenimini tamamlamıştır.

Memleketi Harran'da Hanbeli Mezhebi'nin dini tahsil geleneğine uyarak Hadis ilminde derinleşmiştir. Devrin ünlü Hadis bilginleri olan Ata b. Es-Sa'ib, Leys, Abdülkerim el-Cezerî, A'meş, Abdullah b. Muhammed b. Akil, Muarrif b. Tarif, Yezid b. Ebu Ziyad, Ma'mer ... ve daha bir çok bilginden hadis dinlemiş,rivayetlerde bulunmuştur.

Yine İsmail b. Abdillah b. Sema'e, Ahmed b. Ebi Şuayb, Abdülgaffar b. Davud, Said b. Hafs en Nüfeylî ve akrabası olan Cafer en-Nüfeylî, Yahya b. Yahya ... vb bir çok hadis bilgini de, Ebu Said el-Harranî'den hem hadis dersleri almış, hem de rivayetlerde bulunmuşlardır.

Başta Ebu Hatem olmak üzere, bir çok bilgin O'nu hadis sahasında "sikâ" olarak kabul etmişlerdir.

Ebu Said el-Harranî, memleketinde 793 (H.177) yılında vefat etmiştir[1044].

* ***Husayf b. Abdirrahman el-Cezerî*** (H.I-II/M.VII-VIII. yy.)

Tam künyesi Husayf b. Abdirrahman Ebu Avn el-Hıdımî el-Umevî el-Cezerî el-Haranî'dir.

Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak gerek görüştüğü ve gerekse kendisinden hadis nakleden çağdaşlarına bakarak, O'nun H. I. yüzyılın ortalarında Harran'da doğduğunu söyleyebiliriz. Tahsil hayatını Harran dışında devam ettirip ettirmediği de meçhuldür.

Hadis sahasında ismi çok gecen Husayf, meşhur Hadis bilgini Enes b. Malik (Ö.H.93/M.711) ile görüşmüş, yine bu sahanın meşhurları olan Mücahid, Sa'd b. Cübeyr, İkrime ve bunların tabakalarını dinlemiştir.

Çok sayıda hadis de rivayet eden Husayf'dan bir çok ünlü muhaddis, hadis de rivayet etmişlerdir. Süfyan es-Sevrî, Süfyan b. Uyeyne, Şerik, Muhammed b. Fudayl, Ettab b. Beşir, Mervan b. Şüca', Muhammed b. Seleme, Muammer b. Süleyman ... bunlardan sadece bir kaçıdır.

1044 Halife, **Tabakat**, 32; Zehebî, **İber I**, Kuveyt 1961, 271; İbn Hacer el-Askalanî, **Tehzib et-Tehzib X**, Hindistan 1325, 335.

Yahya b. Mu'in, O'nu "sika" (güvenilir) bir hadisçi, Neseî ise "salih" kabul etmişlerdir. Buna karşılık Ahmed b. Hanbel O'nun Hüccet (delil) gösterilemeyeceğini, Ebu Hatem de "ezberinin zayıf' olduğunu söylemişlerdir.

Ebu Ferra, Husayf'ın devlet yönetiminde resmi görevlerde bulunduğunu, Beytülmal idaresine tayin edildiğini söyler. Cerir ise, kişiliği hakkında "her tarafı idare ederdi" demektedir[1045].

IX. yüzyıl

* ***Esed b. el-Furât***[1046] (H. 142-Rebiülahir 213/M.759-Haziran 828)

-Sicilya Adasının Fatihi-

Ebu Abdullah Esed b. el-Furât b. Sinan; Süleymoğullarının[1047] yetiştirmesidir ve Harran'da H.142 (M.759) yılında doğmuştur[1048]. Muhammed b Eş'as el-Huzâ'î'nin[1049] ordusunda asker olan babası, O'nu yanına alarak Kayravan'a götürdü. Esed o sırada henüz iki yaşında idi[1050].

Esed b. el-Furat kendini şöyle tanıtmaktadır: "Babamla birlikte, Harran'dan ayrıldıktan bir süre sonra Kayravan'a vardık. Burada, İbn el-Eş'as'ın ordusu ile beş yıl ikamet ettik. Buradan ordu ile birlikte hareket edip Tunus şehrine giderek burada da dokuz yıl kaldık. 18 yaşıma geldiğimde Mecrede vadisinde bulunan bir köyde Kur'an öğrenmeye başladım"[1051].

Esed, Mecrede'den Tunus'a geçerek, burada Ali b. Ziyâd yanında baş-

1045 İbn Sa'd, **Tabakât VIII**, 180; Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, **Tarih el-İslam V**. Kahire 1367, 240-41; Zehebî, **Siyer E'lâm en-Nübelâ VI**, Beyrut 1981-88, 154 ; İbn İmâd, el-Hanbelî, **Şezerât ez-Zeheb I**, Kahire 1350, 206.

1046 El-Furat, Esed'in künyesidir. Harran yakınlarında Furat'ta doğmuş olmasına nispetle bu adla şöhret bulmuştur.

1047 Benu Süleym b. Mansur b. İkrime b. Hasafa b. Kays... Detaylı bilgi için bkz. İbn Hazm el-Endelüsî, **Camharat Ensâb el-Arab** (th. A. Harun), Kahire H.1382. 261-264.

1048 Ebu Abdullah el-Mâlikî, **Riyâzu'n-Nufüs, I**, (th. H. Mu'nis), Kahire 1951, 172; Abdurrahman Ebu Zeydel-Ansarî, **Me'âlimu'l-İmân, II**, (th. İ. Şabbâh). Kahire 1968, 2; Mahmud Sit Hattâb, **Beyne'l-Akide ve'l-Kiyâde**, Beyrut 1972, 253.

1049 Muhammed b. el-Eş'as b. Ukba b. Ehbân el-Huzâ'i, Ebu Cafer el-Mansur'un, H.141'de (M.758) tayin ettiği Mısır emiri. Bkz., İbn Tağri Birdi, **en-Nucûm ez-Zâhire I**, Kahire 1348, 346-348; Ebu Abdullah el-Bâcî, **el-Hulâsa en-Nakiyye**, Tunus 1323, 18; Yusuf el-Kindî, **el-Vullât ve'l-Kudât**, Leiden 1912, 108; Zehebî, **Duvelu'l-İslam I**, Kahire h.1368, 78; Hayruddin ez-Ziriklî, **el-E'lâmVI**, Kahire 1378, 264.

1050 Ansârî, **Me'alîmü'l-İman II**, 2 ; Mâliki, **Riyazün-Nüfûs I**, 173.

1051 Mecrede Vadisi: Tunus'ta tanınan bir nehir geçididir. Esed b. el-Harrani'nin Kur'an'ı öğrendiği köy bu nehir kıyısındadır. Bkz. **Atlas el-Alem**, "Tunus Cumhuriyeti", 45.

ta "el-Muvatta"[1052] olmak üzere başka dini bilimleri de öğrendi[1053]. Esed daha sonra H. 172 (M.788) yılında doğu istikametindeki seyahatine devam edip, Medine-i Münevvere'de büyük muhaddis Mâlik b. Enes'in öğrencisi oldu[1054]. Mâlik'in öğrencileri hocalarına soru sormaktan çekinirlerdi; ancak Esed cesaretli olduğu için bir kaç kez Mâlik'e soru sormakta ısrar edince, Mâlik de O'na: "Biz silsilenin silsilesiyiz, bunları öğrenmek istiyorsan Irak'a git" dedi[1055]. Esed, Medine'den ayrılmadan önce arkadaşları ile birlikte İmam Mâlik'e veda ederken O'nun öğütlerini aldı.

Esed, hocası Mâlik'in tavsiyesi üzerine Bağdad'a gitti ve burada, İmam Ebu Hanife en-Nu'man'ın[1056] arkadaşları, Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî ve daha başkaları ile de görüşerek, Irak'ta hadis bilgisini genişleterek tedvinine başladı[1057]. Esed, hadis bilgini Muhammed el-Hasan eş-Şeybâni'nin umûmî meclislerine katılıp, ayrıca O'ndan, kendisine vakit ayırmasını ve özel olarak ders öğretmesini teklif etmiş, O da kabul etmiştir.

Esed öğrenmeye doymuyordu ve daha fazla öğrenmek için, Mâlik b. Enes'in vefatından sonra Mısır'a giderek burada fıkıhçı Abdurrahman b. el-Kâsım, Eşhub b. Abdulaziz Mâlik ve daha başka âlimlerden dersler aldı. Ancak daha çok İbn el-Kâsım ile birlikte bulundu ve içinde İbn el-Kâsım'dan, fıkıh sorularına aldığı cevapları toplayıp bablar haline getirerek "el-Esediyye" adlı eserini meydana getirdi. Bu eserini Mağrib'e götürerek burada ona "el-Mudevvene el-Esediyye" veya "el-Esediyye"[1058] adını verdi. Esed yanına kitabını alarak, Mısır'dan ayrılmadan önce hocası İbn el-Kâsım'a veda edip, H.181 (M.797) yılında Kayravan'a gitti ve burada, kitabının yanı sıra Muvatta'ı

1052 İmam Mâlik b. Enes'in (Ö.179/795) hadis ilmi ile ilgili yazdığı tanınmış eseridir. Bkz. Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn II**, 1907 vdd.

1053 Mâliki, **Riyazü'n-Nüfûs I**, 172; Mikail Emâri, **el-Mektebe el-Arabiyye es-Sıkilliyye**, Leibzig 1857, 180.

1054 Ansâri, **Me'alimû'l-İman II**, 3.

1055 Mâliki, **Riyazü'n-Nüfûs I** , 174; Ansâri, **Me'alimû'l-İman II**, 4.

1056 İmam Ebu Hanife en-Numân (Ö.H.150/M.767), Hanefi Mezhebi imamı ve fıkıhçısıdır. Bkz. Ahmed Çelebi, **et-Tarih el-İslamî ve'l-Hadara el-İslamiyye III**, Kahire 1966, 219 vd.

1057 Mâliki, **Riyazü'n-Nüfûs I**, 173.

1058 El-Esediyye: Esed b. el-Furat el-Harrani'nin, Maliki Furu'u hakkında yazdığı eserinin adıdır. Bkz. Mâliki, **Riyazü'n-Nüfûs I,** 178-179; İsmail Bağdadî, **İzah el-Meknûn I,** İstanbul 1945, 74.

da isteyenlere öğretti[1059]. Böylece ünü yayıldı ve bunun üzerine İfrikya Emîri Ziyadetullah b. İbrahim b. el-Ağleb[1060] O'nu H.203 (M.818) yılında, İfrikya[1061] kadılığına tayin etti. Sicilya'ya gazaya çıkana değin Kayravan'da kalarak bu görevini yerine getirdi[1062].

Esed el-Harranî, bir kadı ve alim olduğu gibi, başarılı bir komutandı. Ziyadetullah Sicilya'yı fethetmek üzere gönderdiği ordusunun başında Esed'i görevlendirdi. Esed Sicilya'da önce yolu üzerinde bulunan Kavsara (Pantelleria)[1063] Adası'nı sulh yoluyla teslim alıp, istihkâmını kurduktan sonra Sicilya'ya geçti ve kendisine verilen kuvvetleri, Sicilya'nın batı kıyısındaki Mazer limanına çıkardı. Ciddi herhangi bir direnişle karşılaşmayınca Palermo'ya kadar ilerledi ve burada, kendi ordusundan daha kalabalık olan Roma ve Sicilya askerleri ile çarpışmaya girişti. Sicilyalıların yenilgisi ve geri çekilmesiyle Esed el-Harranî fethini sürdürmeye devam ederek adanın büyük bir kısmını ele geçirdi[1064]. Esed bu çarpışmalarda yaralandı, ancak Müslümanlar adanın birkaç kalesini ele geçirdiler. Sicilya askerleri adanın doğusundaki Sirekoza'ya sığındılar. Esed bu fırsatı kaçırmadan yaralı durumuna aldırmaksızın peşlerine takılarak onları takip etti.

Esed, Sirekoza'yı kuşattığı bir sırada yayılan veba hastalığına yakalanarak, yarasının da ağırlaşması üzerine, Sicilya'da, Sirekoza surlarının dibinde Rebiulahir H.213 (Haziran M.828) yılında vefat ederek orada toprağa verildi[1065]. Esed'in yerine

1059 Emâri, **el-Arabiyye es-Sıkılliyye**, 323.

1060 Tunus'ta Ağlebî âilesi ve devletinin kurucusudur. İbn Haldun, **Tarih el-İber IV,** Kahire 1284, 197; Bâcî, **en-Nakiye**, 26; İbn el-Esir, **fi't-Tarih VI**, 111; Zirikli, **el-E'lâm III**, 93.

1061 İfrikya: şimdiki Tunus ile Trablusgarb'ın batı kısmından Cezayir'deki Beccaye ye Kusantine vilayetinin doğusuna kadar olan bölgedir. Bkz. Yakut et-Hamevi, **Mucemu'l-Buldan, I**, Kahire 1905, 300; İbn Hallikan, **Vefâyat el-E'yân VI,** Kahire 1948, 98; Hüseyn Mu'nis, **Fethu'l-Arab Li'l-Mağrib I**, Kahire 1947, 2 ; M.Ş. Hattâb, **Kâdet Feth el-Mağrib el-Arabî I,** Beyrut 1966, 13-14.

1062 Mâlikî, **Riyazü'n-Nüfûs I,** 173; Ebu'l-Hasan en-Nebhânî, **Tarih Kudât el-Endelüs**, Kahire 1948, 45.

1063 İbn Haldun, **Mukaddime** (th. A. Abdulvahid Vâfi), Kahire H.1384, 253; Yakut, **Mu'cemü'l-Büldan VII**, 183; Muhammed Abdullah Annân, **Terâcum İslâmiyye**, Kahire trz.. 132.

1064 Yakut, **Mu'cemü'l-Büldan VIII,** 362; Yakut, **el-Müşterek Vaz'an**, Leiden 1846, 262, 381; Ahmed Tevfik el-Medeni, **el-Muslimûn fî Cezîret Sıkilliyye ve Cenub İtalya**, el-Cezair 1365, 65.

1065 Ansâri, **Mealîmü'l-İman II**, 16; İbn Haldun, **Tarih IV,** 198; Nebhâni, **Kudat el-Endelûs**, 54; Mâliki, **Riyazü'n-Nüfûs I,** 173.

komutanlığa, adamlarından biri olan Muhammed b. Ebu'l-Cevari geçti. Adanın bütününün fethi ancak H.264 (M.878) yılında tamamlandı ve adada, iki yüz yıl süren bir İslam devleti kuruldu[1066].

*** *Yunus et-Tabib el-Harranî***
(H. 268/ M.881'de hayatta idi.)

IX. asır ortalarında yetişen meşhur Müslüman tabiplerindendir. Yunus et-Tabib el-Meşrıki el-Harranî olarak tanınan bu tabibin tam adı ve künyesi bilinmemektedir. Kendisi Harran'da doğmuş ve burada biraz tıp mesleği ile uğraştıktan sonra Endülüs'e göç etmiştir. Doğum tarihi ve ölüm tarihi belli olmayan Yunus el-Harranî'nin Endülüs Emevilerinden Muhammed bin Abdurrahman (H.238-273/M.857-886) devrinde yaşadığı bilinmektedir. Endülüs Emiri Onun ilmini çok beğenmiş ve Onu sarayının hassa tabipleri arasına almıştır. Onun adına yaptırdığı Mescid el-Harranî, Mescid el-Kameri'nin yanındadır ve tabibin evi de mescidin içinde inşa ettirilmiştir.

Yunus el-Harranî, Endülüs'e gelirken ağrı ve sızılar için yanında bir tür şurup getirmişti. Bu şurup, el-Muğis el-Kebir adıyla meşhur olmuştur. Yunus el-Harranî şurubun bir içimliğini 50 dinara satarak kısa sürede zengin olmuştur. Bu şurubun şöhretini duyan Hamdin b. Ebi Cevad et-Tabib ile beraber 5 Endülüslü tabip bir araya gelerek bu şuruptan bir içimlik satın aldılar. Maksatları şurubun nelerden yapıldığını keşfetmekti. Bunun için her biri ilaçtan bir miktar alarak farklı yönlerini keşfetmeye çalıştılar. Terkibini ve özelliklerini bulabilmek için ilacı koklamaya ve tatmaya başladılar. Bulduklarını bir yere kaydettikten sonra Yunus et-Tabib'e giderek 'Allah bu ilacı bulmayı sana nasip etmiştir. Bizler de senin gibi birer tabibiz, senden bir müddet önce bir içimlik ilaç satın aldık, onu denedik ve müsbet neticelere vardık. Şayet vardığımız ve kaydettiğimiz netice doğru ise, demektir ki biz de bu ilacın buluşunu başardık, aksi taktirde, faydalandığın bu ilimden bizi de faydalandır.' dediler. Yunus et-Tabib, onların yazdıklarını tetkik ettikten sonra kendi bulduğuyla aynı olmadığını ve kendisininkinin el-Muğis el-Kebir (her derde deva, büyük kurtarıcı) olduğunu söyledi ve daha sonra onlarla ilacın formülünü paylaştı. Bunun üzerine şöhreti Endü-

1066 İbn Haldun, **Tarih, IV**, 199-200; İbn el-Esir, **fi't-Tarih VI**, 115-116; Medenî, **el-Müslimûn fî- Ceziret**, 9-18 ; İhsan Abbas, **el-Arab fi Sıkilhiyye**, Kahire 1959, 35-57; Annân, **Teracûm**, 134; Ansâri, **Me'alîmü'l-İman II,** 17; Yakut, **Mu'cemü'l-Büldan V**, 374; Mâliki, **Riyazü'n-Nüfûs I,** 173.

lüs'te daha da çok yayılmaya başladı[1067].

Bir başka rivayete göre de, O hardal tohumundan bir ilaç üretmiştir. Yanına gelip hardal tohumu soran tabiplere iki dirhemini on dinardan satmıştır. İlacı gören tabiplerin, bunun, bildikleri hardal tohumu olduğunu söylemeleri üzerine kendisinin onu bir aktar olarak satmadığını, bir tabip olarak ilaç durumunda sattığını söylemiştir[1068].

Vefat tarihinin bilinmediği bu tabip öldükten sonra Endülüs'e gömülmüştür.

*** *En-Nufeylî es-Sağir, el-Harranî*** (Ö.H.272/M.885)

Tam künyesi en-Nufeylî es-Sağir, Ali b. Osman b. Muhammed b. Said Ebu Muhammed el-Harranî'dir.

Hadis sahasında otorite bir İmam ve Hafız olan Nüfeylî, Ebu Cafer el-Hafız Nüfeylî'nin kayınbiraderidir. Harran'da doğan bu büyük bilginin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. IX. yüzyılın başlarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.

Nüfeylî, ilk tahsiline memleketi Harran'da başlamış, daha sonra bilgisini arttırmak için uzun seyahatler yapmıştır. Ye'la b. Ubeyd, Ali b. Ayyaş, Halid b. Mahled el-Katavânî, Ebu Müsehhir el-Gassani ve daha bir çoklarından hadis dinlemiş ve rivayetlerde bulunmuştur. Meşhur hadis bilgini İmam Neseî, Nüfeylî'den bahsederken, O'nun iyi bir hadisçi olduğunu özellikle vurgular. 885 (H.272) yılında Harran'da vefat etmiştir[1069].

*** *Süleyman b. Seyf b. Dirhem*** (Ö.H. 272/M.885)

Tam künyesi Süleyman b. Seyf b. Yahya b. Dirhem Ebu Davud et-Tâbî, el-Hafız, el-Harranî' dir.

Harranlı hadisçiler arasında Hafız ve otorite bir muhaddis kabul edilir. Doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Ancak IX. yüzyılın başlarında Harran'da doğduğu tahmin edilmektedir.

İlk tahsiline Harran'da başlayan Süleyman b. Seyf, mahalli geleneğe uyarak, önemli kültür ve ilim merkezlerini dolaşarak tahsilini tamamlamıştır. Hadis ilminde derinleşen bu

1067 İbn Culcul Ebu Davut el-Endulûsî, **Tabakât el-Atıbbâ ve'l-Hükemâ**, (thk. Fuad es-Seyyid) Beyrut 1955, 93-95 ; Yusuf İlyas. Serkis, **Mucem el-Metbuât el-Arabiyye I**, Kahire 1928, 80 ; R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 77; Mahmut Karakaş, **Müspet İlimde Müslüman Alimler**, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991, 154.

1068 İbn Ebi Usaybi'a, **el-Ensâb II**, 42; Kıftî, **Tabakat**, 394-395; Doze, **Tezkire II**, 230; İbn El-Baytar, **Tekmilet el-Tekmile I**, 15-17.

1069 Ebu Ya'la, **Tabakât I**, 229; İbn Hacer, **Tehzib et Tehzib VII**, 364-65; Zehebî, **Siyer XIII**, 142.

zat, devrin meşhur muhaddisleri olan Yezid b. Harun, Cafer b. Avn, Said b. Amir, Bekir b. Abdillah es-Sehmî, el-Hasan b. Muhammed b. A'yen, Vehb b. Cerir, Mahadır b. el-Müverrih, Yakub b. İbrahim b. Said ve tabakalarından ders almış ve hadis rivayetlerini nakletmiştir.

Meşhur İmam Neseî, O'ndan çok sayıda hadis rivayet etmiş ve "sikâ" olduğunu söylemiştir. Kendisini tamamen bu ilme adayan Süleyman b. Seyf el-Harranî çok sayıda öğrenci de yetiştirmiştir. Ömer b. Abdülmün'im, Abdüssamed b. Muhammed'in huzurunda; Ali b. Müslim, Ebu Nasr b. Tüllab, Ebu'l-Hasan b. Cukay, Haşim b. Ahmed Ebu'l-Velid en-Nasihî, Süleyman b. Seyf'ten naklen, Ebu Attab b. Sehl b. Hammad'dan, Azre b. Sabit'ten, Amr b. Dinar'dan İbn Abbas'tan naklen Resulullah'ın şöyle dediğini rivayet etmektedir. "Hac ile Umre arasını izleyin. Onlar ziftin, demirin pasını engellediği gibi, yoksulluk ve suçları engellerler"[1070]. Bu hadisin doğruluğu üzerinde ittifak edilmiştir. Neseî, bunu Süleyman b. Seyf'den çıkartmıştır.

İbn Ukde, Süleyman b. Seyf'in 885 (Şaban, 272) yılında vefat ettiğini kaydetmektedir[1071].

* *Sinan b. el-Fetih el-Harranî*
(H.III.yy/M.IX.yy)

Sinan b. el-Fetih el-Harranî, Harran'da H.III.yüzyılda doğmuştur. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. O tıp, edebiyat, matematik ve astronomi ile uğraşmış bilhassa hesap ve cebir konularında kuvvetli bir alimdi. Memleketinde matematik, cebir, geometri ve hesap konularında uzmanlaştıktan sonra eserler yazmaya başladı. Bu konularda çok sayıda eserleri vardır. Eserlerinde zamanı için yeni olan bilgiler mevcuttur[1072]. Bu eserleri:

1-Kitabu'l-Tahk fi'l-Hisabu'l-Hindi: Harzemli Muhammed İbn-i Musa'nın matematiğe kazandırmış olduğu, Hint rakamlarıyla yapılan hesap işlemlerinden bahseder.

2-Kitabu'l-Cebr ve'l-Mukabele-i Muhammed bin Musa:el-Harezmi'nin Kitab el-Cebr ve'l-Mukabele'sinin şerhidir.[1073]

3-Risale fi'l-Ka'b ve'l-Mâl ve'l-A'dad el-Mütenasibe: Cebir ile ilgili

1070 Neseî, **Müsned V**, 115; Ahmed b. Hanbel, **Müsned I**, 25; Zehebî, **Siyer XIII**, 148.

1071 Zehebî, **Tezkire II**, 593-94; Zehebî, **Siyer XIII**, 147; Zehebî, **İber II**, 50; İbn Hacer, **Tehzib et-Tehzib IV**, 199; İbn İmad, **Şezerât II**, 162.

1072 İbn en-Nedim, **Fihrist I**, 281; Ömer Rıza Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn IV**, Beyrut 1957, 281-282.

1073 Lütfi. Göker, **Fen Bilimleri Tarihi ve Türk-İslam Bilginlerinin Yeri**, MEB yay. İstanbul 1998, 387.

olan bu kitabı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bu eserde Sinan b. el-Fetih ilk defa bilinmeyen niceliklerin kuvvetinin(üssünün) x 'den x 'a çıkartılması meselesini ele almış böylece cebirsel kuvvet(üs) kavramını genişletmiştir. Böylelikle İslam matematiğinde ilk defa pozitif tam sayılara ilişkin üs kavramını en açık şekilde formüle eden matematikçi olmuştur. Bilindiği gibi el-Harezmi'nin eserinde bilinmeyen niceliklerin ikinci dereceden kuvvetleri ile yetinilmiş, daha yüksek kuvvetler dikkate alınmamıştır. [1074]

4-Kitabu'l-Cem ve't-Tefrik: Çarpma ve bölme işlemlerinin, çıkarma ve toplama yoluyla yapılışlarını kontrol eder.

5-Kitabı Şerhü'l-Cem ve't-Tefrik.

6-Kitabı Hisabü'l-Mik'abat: Tabii sayıların(tam ve pozitif sayılar) binom şeklinde yazılışları yoluyla, üçüncü kuvvetlerinin hesabından bahseder.[1075]

7-Vasiyet yoluyla bırakılan mirasların hesaplanmasından bahseden bir kitabı da vardır.[1076]

X.yüzyıl

* ***Sabit b. Kurra***

(H. 211-258/M. 826-901)

-Sabiî Matematikçi-Tabib-Filozof-

-Arapların ÖKLİDİ-

Tam künyesi Sabit b. Kurra b. Mervan (Harun, Zehrun) b. Sabit b. Kereyan b. İbrahim b. Kerayan b. Marinus b. Salamuyos (Salamans, Salayunus) b. Malagrius el-Harranî, es-Sabiî, ebu'l-Hasan, el-Feylesof, et-Tabib'dir.

826'da Harran'da doğmuştur[1077]. Bu şehrin çok sayıda bilgin yetiştiren seçkin bir ailesine mensuptur. Ancak soy kütüğü içerisinde yer alan "Marinus, Malagrius.." gibi isimlere bakarsak, eski Grek kültürünün şehir hayatı üzerindeki etkisini açıkça görmekle beraber; bu, Sabit'in Grek göçmenleri neslinden olma ihtimali gibi bir yanılgıya bizi götürmemelidir.[1078] Kendisi Sabiî bir aileye mensuptur. Bazı araştırmacılar hayatının sonlarına doğru müslüman olduğunu ileri sürerlerse de[1079] bu konuda

1074 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 77.

1075 L. Göker, **Fen Bilimleri Tarihi**, 387.

1076 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 78

1077 Sabit b. Kurra'nın doğum tarihi ihtilaflıdır. Araştırmacılar, kaynaklardaki farklılıklar nedeniyle, farklı tarihler vermektedirler. Bkz. J. Ruska, "Sabit b. Kurra", **İ.A X,** 14; R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 59.

1078 J. Ruska, "Sabit b. Kurra", **İ.A.X,** 14.

1079 Bkz. Mehmet Bayraktar, **İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi**, T.D.V. yay., Ankara 1989, 2. baskı, 208.

açık bir delil yoktur. Aksine yazdığı eserlerle ve halifeden Sabiîler lehine kopardığı imtiyazlarla, Sabiî olarak yaşadığı ve öldüğü kuvvetle muhtemeldir.[1080]

Sabit'in çocukluğu ve gençliği Harran'da geçmiştir. Onun biyografisini yazanlar, önceleri Harran çarşısında kuyumculuk yaptığını, Grekçe, Süryanice ve Arapça'ya derin vukufiyeti[1081] nedeniyle felsefeye merak sardığını; bu konudaki serbest ve parlak görüşleri nedeniyle dindaşları ile ihtilafa düştüğünü kaydederler. Sabit, farklı düşüncelerinden dolayı Sabiî kâhinlerden oluşan dini mahkemede yargılanır. Bir şekilde mahkum olmaktan kurtulur; ancak artık Harran'da barmamayacağının da farkındadır. Bu nedenle Dârâ yakınlarında Kafartusa Kasabasına gider ve burada ikamet etmeye başlar. Kaynakların belirttiğine göre, Benî Musa'dan[1082] Ebu Cafer Muhammed, halife adına çeşitli ülkeleri gezer; bulduğu önemli eserleri satın alarak Bağdat Kütüphanesine getirir; bu arada karşılaştığı bilginleri de ikna edip, getirerek halifeye takdim ederdi. Ebu Cafer Muhammed bu amaçla gittiği Bizans'tan dönerken Kafartusa kasabasında Sabit b. Kurra ile karşılaşır ve O'nu Bağdat'a götürmeye ikna eder. Bağdat'a getirilen Sabit, Halife el- Mutezid (H.279-289)'e takdim edilir. Halife, Sabit b. Kurra'yı sarayın rasathane bilginleri arasına alır. Daha sonra da Reisü'l-Etibba[1083] yapar. Sabit artık aradığı yeri bulmuştur. Bilim ve düşünce hürriyetinin o dönemde dünyanın hiçbir yerinde mukayese dahi edilmeyecek kadar serbest oluşu ve sarayın bu konuda tüm maddi ve manevi imkanlarını seferber etmesi, Sabit'in dünyasını tamamen değiştirdi. Kendini tam anlamıyla bilimsel çalışmalara verdi. Bir yandan matematik, tıp, astronomi, felsefe, mantık vb. alanlarda eserler yazıyor[1084], bir yandan da Grekçe ve Süryaniceye

1080 Sabit b. Kurra'nın Sabiilikle ilgili yazdığı eserler için bkz. Ali Rıza Karabulut, "Sabit b. Kurra'nın Eserleri", **HBAKT,** Kayseri 1995, 152-163; Krş. İbn el-Cezvî, **Ebu'l-Ferec I**, 244-245.

1081 İbn el-Cezvî, **Ebu'l-Ferec I**, 244.

1082 Benî Musa: Abbasiler döneminde siyasî rolleri kadar devletin bilim politikasına yön veren Ebu Cafer Muhammed, Ebu'l-Kasım Ahmed ve Hasan b. Musa adlı üç kardeşe verilen lakaptır. Bkz. İbn Hallikan, **Vefayât**, 199.

1083 Baştabib

1084 İbn Ebi Usaybia, Sabit b. Kurra'nın 100'ün üzerinde eserini kaydetmiştir. Ebu'l-Ferec ise 150 civarında Arapça, 16 adet de Süryani dili ile eser yazdığını kaydeder. İbn el-Cezvî, **Ebu'l-Ferec I**, 244.

hakimiyeti nedeniyle bu konularda yazılmış eserleri, Arapça'ya tercüme ediyordu.[1085]

Sabit b. Kurra'nın ilmi dirayetinin yanında şahsiyet ve karakteri de Halife Mutezid'in takdirlerine mahzar olmuştu. Bu nedenle halife zamanının bir bölümünü Sabit b. Kurra ile sohbet ederek geçirir; çeşitli konularda fikirlerini alırdı. Bu yakınlaşma, Sabit b. Kurra'nın halifeden Sabiîler için önemli imtiyazlar elde etmesinde önemli rol oynamıştır.

Tüm ömrünü bilime adayan bu büyük alim 67 yaşında 18 Şubat 901 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.

Bilimsel Çalışmaları

Anadolu'da bir söz vardır: Allah kimine at verir, meydan vermez. Kimine de meydan verir, at vermez!

Sabit b. Kurra, bilim aleminde bu ikisine birden sahip olan ender şanslı insanlardan biridir. Allah vergisi keskin bir zeka ve muhakeme kabiliyeti, Benî Musa gibi kendini bilime adamış bir ailenin desteği, bilimsel çalışmaya her türlü maddi ve manevi desteği veren bir halifenin sarayı ve özel ilgisi... Bunlara ilaveten devrin üç önemli bilim dili olan Grekçe, Süryanice ve Arapça'ya en üst düzeyde hakimiyeti...[1086]

160'ın üzerinde eseri tespit edilen bu büyük bilgin, bir yandan telif ettiği eserlerle, bir yandan da eski Helenistik kültürün ürünlerini tercüme yoluyla İslam kültürüne kazandırmakla, nesiller ve medeniyetler arasında adeta tek başına bir nakledici köprü işlevi görmüştür.[1087] Özetle her sahada telif ve tercüme eserlere imza atan Sabit b. Kurra'nın bilimsel yönü hakkında okuyucuya sağlıklı bir fikir verebilmek için, bazı bilim dallarındaki çalışmalarından örnekler vermekle yetineceğiz.

1085 İbn Nedim, **Fihrist, I**, 272; Zehebî, **Siyer IX**, 115; İbn Ebi Usaybi'a, **Uyunu'l-Enbâ I**, 215-220 ; İbnü't-Kiftî, **Tarih el-Hukemâ**, 115-122 ; İbn Hallikan, **Vefayât I**, 124-126 ; İbn Kesir, **el-Bidaye ve'n-Nihaye XI**, 85 ; Beyhakî, **Tarih Hukema el-İslam**, 20-21; el-Yafi'î, **Mir'at el-Cinan II**, 215-217 ; İbn İmad, **Şezarât II**, 196-198; İbn Cülcül, **Tabakat el-Atıbba**, Kahire 1995, s. 75; İbn el-İbarî, **Tarih Muhtasar ed-Düvel**, s. 265-266; Hacı Halife, **Keşf ez-Zünûn I**, 218, 290; **Keşf ez-Zünûn II**, 1461, 1465, 1531; Bağdadî, **Zeyl Keşfü'z-Zünûn I**, 91; Hansarî, **Revzat**, 141-142; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn, III**, 101-102.

1086 Sabit b. Kurra'nın bu üç dile hakimiyeti, Süryani bilgin ve edip Bar Hebraeus'u da kendine hayran bırakmıştır. Bar Hebraeus, bu büyük pagan bilgininin Hıristiyan itikadınca küfür kokan bir parçasını, sırf Süryani diline olan hakimiyetini göstermek için eserine aldığını itiraf etmekten kendini alamamıştır. İbn el-Cezvî, **Ebu'l-Ferec I**, 245.

1087 Sigrid Hunke, **İslamın Güneşi Avrupa'nın Üzerinde**, İstanbuul 1975, 94; J. Rusko, "Sabit b. Kurra", **İ.A.X,** 14; Aydın Sayılı, **Abdülhamid İbn Türk'ün Katışık Denklemlerinde Mantıkî Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri**, TTK, Ankara 1962, 74 ; Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, 297.

** Matematik*

Çağının en büyük matematikçisidir. Bu nedenle batılı bilginlerin bir kısmı O'na "Arapların Öklid'i" derler.[1088] Bağdat Darü'l- Hikme'sinde göreve başlar başlamaz, başta *Lemmata, Temas Eden Çemberler Üzerine, Üçgenler Üzerine, Apollonius Konikleri, Nikomachos'un Aritmetiğe Girişi* olmak üzere matematikle ilgili bu çok kıymetli eserleri Gerekçeden Arapça'ya çevirdi. O , olmasaydı bugün orijinal dillerde bulunmayan Arşimet'in çalışmalarından bilim alemi haberdar olmayacaktı. Sabit'in diğer önemli bir yönü de bazı eserlere şerhler ve yorumlar yazmasıydı. Onun şerhleri olmasaydı, Eucklides'in *Elementer Geometrisi* ve Batlamyus'un *Almagest*'si anlaşılamayacaktı.[1089]

Sabit b. Kurra'nın *Mefrûdat* adlı eseri Ortaçağda bu alanın en meşhur kitabıdır. Bu eserin en önemli özelliği, inşaatla ilgili 20 problem ve (a+X) X=b kuadratik denkleminin çözümüyle bağlantılı bir geometrik problem de dahil olmak üzere, geometri ve geometrik cebir hakkında 36 öneriyi ihtiva etmesidir.[1090]

Sabit, Nikomachos'un matematikle ilgili eserini tercüme etmekle, aynı zamanda İslam dünyasına Pythagorascı sayı ve aritmetik anlayışını da getirmiştir.[1091] Ayrıca İslam matematiğinde sayı mistisizmiminin yerleşmesine ilk katkıyı yapmıştır[1092]. Sabit'in sayılar teorisine ikinci önemli katkısı ise sayılar teorisiyle ilgili 10 teorem içeriyordu;[1093] bunlara Öklid'in Elementler'indeki 36 ile uyuşan tam sayıların bulunması(bölenlerin toplamına eşit sayılar), kalanların hesabı, hatalı sayılar (bölenlerin toplamından büyük ve küçük olan sayılar) ve ilk olarak Sabit'in çözdüğü "dost sayılar problemi"in (birinin bölenlerinin toplamı diğerine eşit olan sayı çiftleri) çözümü teoremleri de dahildi. Sabit b. Kurra metodunu şöyle formüle etmişti. Eğer, $p=3.2^n-1$, $q=3.2^n-1$ ve $r=9.2^{2n-1}-1$ asal sayılar ise $m=2^n.pq$ ve $N=2^n.r$ dost sayılardır.[1094]

1088 Hunke, **İslamın Güneşi Avrupa'nın Üzerinde**, 126.

1089 A. H. Köker, "Sabit b. Kurra'nın Hayatı ve Tıbbî Eserleri", 37.

1090 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 61.

1091 Sabit b. Kurra, Nikomachos'un konu ile ilgili eserini "**Kitab el-Medhal ilâ İlm el-aded**" adıyla Arapça'ya tercüme etmiştir.

1092 İslam dünyasında matematikte sayı mistisizmini daha sonra İhvanü's-Safa geliştirecektir.

1093 **Makâle fî istihrâc el-A'dâd el-Mütehâbba bî-Sühûlet el-Maslak ilâ Zâlike**.

1094 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 62; Sabit'in bu çalışmalarını bazı İslam matematikçilerinin yanısıra, özellikle **Tezkiret el-Abbas fî Beyan et-Tehâb** adlı eserin yazarı Kemaleddin el-Farisî (ölm. Yaklaşık 1320'li yıllar) tarafından geliştirilmiştir. Kemaleddin adı geçen çalışmasında "tam bölen parçalar" teorisini, yeni bir metotla ele almış, sayı analizinde asal sayıları temele koyarak, Aritmetiğin temel teoremini formüle etmiştir.

Sabit, *Kitap fî Te'lif en-Nisab*, adlı eserinde Grek bilginlerinin[1095] aksine Elementler VI, 5'i eleştirir ve Öklid düşüncesine uygun bir tanım getirir: A,B,C,D,E,F değerleri ve A/B=L/B, C/D=L/N, E/F=N/M, eşitlikleri sağlayan L,M,N değerleri varsa, A,B,C,D,E,F değerleri için A/B oranı, A/C ve C/B oranlarından, A, B, C, D, E, F değerleri için A/B oranı, C/D ve E/F oranlarından meydana gelir. Sabit, daha sonra çarpımları tanımladı ve sistematik bir metotla aritmetik değerleri, geometrik değerler için kullandı. Oranlarla ilgili teoremleri de ispatlayarak, bunlarla ilgili bir çok problemleri de çözdü.[1096]

Sabit'in yine matematikle ilgili *Risale fî Şekl el-Kettâ* adlı eseri[1097] Batlamyus'un küresel astronomi problemlerini çözmek için kullandığı Menelaus'un tam küresel dörtgen teoreminin yeni bir ispatını sunması açısından son derece önemlidir. Sabit b. Kurra, bu eserinde, bu teorinin değişik şekillerini elde etmek için karma oranlar kullandı.[1098] Sabit, daha sonra *Kitap fî Misahat Kat'el-Mahrut ellezî Yüsemma el-Mükafî*[1099] adlı eserinde, bir parabolik düzlem parçasının alanını hesapladı. Önce aşağıda verilen sayı serilerinin toplamları üzerine çok sayıda teorem ispatladı.

$^{n}(2k-1)=n^2$ye göre,

$^{n}(2k-1)^2=n/3=2/3.2n$ $^{n}(2k-1)$e

k=1 k=1 k=1

Sabit, daha sonra elde ettiği bu sonuçları $a_k=(2k-1)a$, $b_k=2k-b$ parçalarına aktararak, ne kadar küçük olursa olsun bütün a/b oranları için her zaman lim nÆ001=0 olan bir *n*

1095 Grek bilginleri, sadece doğal sayıları gözönüne alarak aritmetik unsurları, geometrik değerleri ifade etmekten kaçınmışlar; oranların çarpımını kompozisyon olarak isimlendirmişlerdir. Onların kompozisyonu, Elementler'de (VI, 23) kullanılmasına rağmen, orijinal metinde yer almayıp karma oranlar sadece bazı özel durumlar için tanımladı (Tanımlar V, 9-10). Daha sonraları muhtemelen İskenderiyeli Theon (VI, 5'te) tamamıyla Oklid dışı bazı ilaveler yapmıştır. Bkz. R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 62.

1096 Sabit'in bu eseri sayılar kavramının, pozitif reel sayıları kapsayacak şekilde genişletilmesi açısından son derece önemli olup, konu Reyhan el-Birunî'nin, **el-Kanun el-Mesûdî** adlı eserinde ve yine meşhur matematikçi Ömer Hayyam, **Şerh mâ Eşkele min Müsâdarat Kitab Uklidis**, adlı eserinde daha açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Bkz. R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 63.

1097 Sekant Şekli Hakkında Risâle.

1098 Sabit'in bu çalışmasını daha sonraları N. Tusî (Ö. 1273) **Keşf el-Kinâ an Esrar el-Kattâ** adlı eserinde daha da geliştirdi. Böylece düzlemsel ve küresel Trigonometri ayrı bir bilim haline eldi.

1099 Parabol isimli Koni kesitinin Ölçümleri Hakkında Kitap.

doğal sayısı, eşitsizliği için hesaplanabilirliğini göstermiş oldu.

$$2n, b= \frac{n}{\Sigma\ (2k-1<a/b}$$

eşitsizliği için hesaplanabilir. Sabit b. Kurra, bu sonucu parçalara da uygulayarak, parabolün eksenini tek sayılarla orantılı parçalara böldü. Daha sonra bölen noktalar doğrultusunda kirişler aldı ve parabol parçalarının içine, köşeleri de bu kirişlerin uçları olacak şekilde çokgenler yerleştirdi. Bu çokgenlerin alanı, alt ve üst limitleriyle belirlendi ve buna dayanarak, parabol parçasının alanının, yükseklik ve taban çarpımının 2/3'üne eşit olduğunu gösterdi. A.P.Youschkevitch, Sabit b. Kurra'nın hesaplarının Arşimet'in parabolün dörtgenleşmesinde verilen $\hat{E}^b{}_0\ V^2$ dv alanına değil,. $\hat{E}_b{}^i\ {}^a\sqrt{v}$ da integraline eşit olduğunu gösterdi. Hesaplama temelde alt ve üst entegral toplamlarının uygulaması üzerine kurulmuş olup, ispat tümevarım yöntemiyle yapılmıştır; burada ilk defa bir entegrasyon segmanı eşit olmayan parçalara bölünmüştür.[1100]

Sabit, *Makale fî Misahât el-Mukassamet el-Mukâfiye* adlı eserinde[1101] bir parabol parçasını ekseni etrafında döndürerek elde edilen düzgün, çıkıntılı ve ezilmiş tepeli parabolik kubbeler ve tabanı etrafında döndürerek elde edilen kubbe ve küreleri ortaya attı. Sayı dizelerinin toplamı üzerine ispatladığı teorem gibi, her ∞ değeri için 0<∞<1 olmak üzere lim ∞^n=0'a tekabül eden bir teorem ve parabolik kubbenin hacminin, aynı tabanlı ve yüksekliği kubbenin n/Æ∞ ekseni olan silindirin hacminin yanı sıra eşit olduğunu gösteren bir teorem de ispatlamıştır. Sonuç ise b $\hat{E}^a{}_0$ vdx entegralinin sonucuna eşittir[1102].

Sabit'in, matematik sahasında kaleme aldığı diğer bir eserde *Kitap fî Misâhat el-Eşkâl el-Musattaha ve'l-Mücesseme*'dir. Sabit'in bu eseri, uzay geometrisinde cisimlerin hacimlerini gerek yüzey, gerekse uzay şekillerinin alanlarının hesaplanması üzerine metotlar içerir. Sabit tarafından ispatlanmış ancak daha sonra kullanılmamış olan, çok tabanlı (kesik piramit ve koniler) cisimlerin hacimlerinin hesaplanmasıyla ilgili bir kural da vardır. Şayet S_1 ve S_2 tabanlarının alanları ve h yükseklik ise hacim

$V=1/3\ h\ (S_1+\sqrt{S_1S_2}+S_3)$e eşittir.[1103]

1100 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 63-64.
1101 Parabolik Cisimlerin Ölçülmesi Üzerine.
1102 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 64.
1103 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 64.

Sabit'in *Kitap fi'l-Te'etti li İstihrac Amel el-Mesâil el-Hendesiyye* adlı eseri[1104] geometri problemlerinin üç merhalesinde işlemlerin ard arada gelişini inceler, Oluşturma, ölçüm ve ispat[1105].

Sabit b. Kurra, *Risâle fi'l-Hüccet el-Mensûbe ilâ Sokrat fi'l-Murabbâ ve Kutrihî* adlı geometri ile ilgili eserinde, Phisagor'un "ikiz kenar dik üçgenle ilgili teoreminin" ispatını inceler ve bu teoremin genel hali için üç yeni ispat verir: Birincisinde; hipotenüs üzerine kurulan kare, verilen üçgene eşit ve karenin iki komşu kenarı üzerine kurulan iki üçgen çıkartılmakta ve karenin diğer kenarlarına eklenmektedir. Böylece elde edilen şekil, dik üçgenin dik kenarları üzerinde kurulmuş karelerden oluşur. İkinci ispatta; dik üçgenin dik kenarları üzerine kurulan karelerin, hipotenüs üzerine kurulan kareden ayrılarak parçalara bölünmesi söz konusudur. Üçüncü teorem; Öklid'in Elementler VI,31'nin geliştirilmesidir. Burada Phisagor teoremin geliştirilmesi de vardır. Buna göre eğere ABC üçgeninde B tepesinden iki doğru, ABE ve BCD benzer üçgenlerini kesecek şekilde çizilirse; $AB^2+BC^2 = AC(AE+CD)$dir.[1106]

Sabit, *Kitap fî Amel Şekl Mücessem zî Erba' Aşere Kaide Tuhitu Bihî Küre Malu'me*[1107] adlı eserinde, verilen bir kürenin içine 14 yüzlü, bir çok yüzlü cisim yerleştirir. Ardından Öklid'in beşinci postulasını ispatlamak için iki deneme yapar.[1108] İlk deneme, iki doğru bir üçüncüsü ile, kesenin bir tarafından birbirlerine yaklaşarak, diğer tarafında ise uzaklaşarak devam ettikleri şeklindeki pek açık olmayan varsayımına dayanmaktadır. İspat, en önemlisi üçüncüsü olmak üzere beş önermeden oluşur. Sabit b. Kurra, beşinci önermede, Öklid'in beşinci postülasının ispatına yarayan paraleloğramın varlığını ispatlar. İkinci deneme, kinematik düşüncelere dayanır. Eserin girişinde, kullanımın gerekliliğini öne sürerek, hareketi geometride son derece az kullanan Öklid'in yaklaşımını tenkit eder. Daha sonra, bir cismin basit hareketinde (paralel

1104 Geometri Problemlerinin Çözüm Metodu Hakkında Kitap.

1105 Öklid ise problemleri, sadece "oluşum-problemler" ve "ispat teoremler" olarak ele almıştır.

1106 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 65.

1107 Cisimlerin Oluşturulması Üzerine Kitap.

1108 Bu denemeleri **Makâle fî Bûrhan el-Müsaderet el-Meşhura Min Uklidis** (Öklid'in iyi Bilinen Postulasının İspatı Üzerine Kitap), **Makâle fî Enne'l-Hatteyn izâ Uhirica alâ Zaviyateyn akall Min Kâ'imeteyn İltekayyâ** (İki Dikaçıdan Daha Küçük Açılardan Çaprazlama çizilerek İki Doğrunun Kesişeceği Gerçeği Üzerine Kitap) adlı eserlerinde yapar.

kayma) bütün noktalarının birer doğru çizeceğini kabul eder. İspat yedi önermeden oluşur: Birincide, hareketin kullanılması zorunluluğundan dolayı, birbirinden eşit uzaklıktaki doğruların varlığına kanaat getirir... Dördüncüde Öklid'in beşinci Postülasının ispatında kullanılan yedinci önermedeki dikdörtgenin varlığını ispatlar. Sabit'in bu tür denemeleri, Öklid dışı geometrik metotların yaşatılmasına öncülük etmiştir.[1109]

Sabit, *Kitap fî Kutû'l-Ustûvane ve Basîtihâ*[1110] adlı eserinde, dairesel eğik silindirin düzlem kesitlerini inceler. Bu silindirlerin iki kesen düzlem arasında kalan yanal alanlarını hesaplar. Sabit, 13. önermede, bir elipsin, çemberin dik açı ile sıkıştırılması sonucu elde edildiğini gösterir, daha sonra yarıçapları a ve b olan elipsin alanının, yarıçap $\sqrt{ab}$ çemberin alanına eşit olduğunu ispatlar. XV. ve XVII. önermelerde, elipsi ona eşit olan çembere dönüştürülen eşit affin'e dönüşümü (açıları koruyan dönüşüm) inceler.[1111]

Sabit, bu durumda, elips parçalarının alanlarının kendilerine karşılık gelen daire parçalarının alanlarına eşit olduğunu ispatlar. XXXVII. önermede, iki keser düzlem arasında kalan silindir parçasının yan yüzeyinin, silindirin küçük kesiti olan elipsin çevresi ile silindirin aksının iki düzlem arasında kalan parçasının uzunluğu ile çarpımına eşit olduğunu ispatlar. Bu önerme, elipsin çevre uzunluğunu veren genel eliptik entegrali, daha basit şekilde ifade eden formüle tekabül eder.[1112]

Sabit b. Kurra, *Kavl fî Tashih Mesâ'il-el-Cebr bi'l-Barahin el-Hendesiyye*[1113] adlı cebir ile ilgili eserinde Elementler II. 5-6'yı kullanarak $2^2+a=b$, $2^2+b=a$, $2^2=a+b$ kuadratik denklemlerinin çözümü üzerine metotlar veriyordu.[1114] Ayrıca O, *Mes'ele fî-Amel el-Mütevassiteyn ve Kısmet Zâviye Ma'lume bi-selâs*

1109 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 65-66. Sabit'in **Makâle fî Bürhan el-Müsaderet el-Meşhura min Uklidis ve Makâle fî enne'l-hatteyn İza Uhrica alâ Zaviyeteyn akall min Kâimeteyn İttekayâ** adlı eserleri, beşinci postülan ispatı hakkında yapılan daha sonraki çalışmalar üzerinde son derece önemli etkiler yapmıştır. Özellikle İbn el-Heysem, Öklid üzerine yorumlarına bunu eklemiştir.

1110 Silindir Kesitleri ve Yüzeyleri Üzerine Kitap

1111 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 66.

1112 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 66.

1113 Cebir Problemlerinin Geometrik Delillerle Doğruluğunun Gösterilmesi Üzerine Düşünceler.

1114 Harezmî, bu metotların daha önceki geometrik ispatlarını verirken, Öklid'e başvurmamıştı.

Aksm Mütesâviye[1115] adlı eserinde, bir açının üçe bölünmesi klasik problemleri ile, kübik denklemlere tekabül eden iki ortalama oranın bulunması problemini çözer. Burada problemler Arşimet'in, hiperbol ve daire çevresinin kesişim noktalarını bulmaya dayanan "insertion metodu"na[1116] tekabül eden bir yöntemle çözülüyordu.[1117]

Sabit, *Kitap fî İbtâ el-Hareke fî Felek el-Haric el-Merkez*[1118] adlı eserinde, görünen hareketin minimum ve maksimum hız noktalarını ve görünen hareketin gerçek hızının, hareketin ortalama hızına eşit olduğu noktalarını ele alır. Batlamyus'un dış merkezlik hipotezine göre güneşin bariz olmayan hareketini inceledi. Bu noktalarda güneşin eşit olmayan görünüş hareketlerinde anlık hızlar[1119] vardır.[1120]

Sabit, matematik tarihi açısından son derece ilginç olan *Kitab fî Âlât es-Sa'at Elletî Tüsemmâ Ruhâmât* adlı eserinde güneşin yükseldiği h, eğimi Ó'ya göre azimut (güneş açısı) A, şehrin enlemi Δ ve saat açısı t'nin tanımları *sin h=dos(Δ-6)-(sint.cos6.cosΔ)*$^{-1}$ *ve sin A=sint.cos.Ó/Cos h*'ye dönüşür. Bunlar da tepeleri güneş, zühre ve evrenin kutbu olan küresel üçgenin genel hali için küresel cosinüs ve sinüs teoremlerine eşittir. Metotlar, Sabit tarafından genel Triginometri Teoremi gibi gerçek küresel astronomi problemleri çözülerek formülleştirildi. Cosinüs teoremi XV. yüzyıla kadar ortaya çıkmazken (Regiomontanus), sinüs teoremi X.yüzyılın sonunda ortaya atıldı.[1121]

Sabit, aynı eserinde Gnomon'un güneş takvimi düzlemi üzerindeki gölgesinin uzunluğu 1'in değişimi ve esas olarak noktanın boylam parçası J ve enlem parçası Y olarak polar koordinatlarını, ya da aynı noktanın kartezyen koordinatlarını J=1 sin A, y=1 cos A'ya göre gösteren gölgenin azimutu A'yı inceledi.[1122] Sabit, güneş takvimi ile ilgili bir diğer eserinde,[1123] Gnomonun yatay düzlemde-

1115 İki Ortalamanın Oluşturulması ve Verilen Açının Üçe Bölünmesi Problemi.

1116 "Araya Sokma" metodu.

1117 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 66-67.

1118 Ekliptik Üzerinde Hareketin Hızlanması ve Yavaşlaması Üzerine Kitap.

1119 Velosite.

1120 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 67.

1121 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 67.

1122 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 68.

1123 **Makâle fî Sıfat el-Eşkâl Elleti Tahdüsü bî-Memarr taraf zill el-Mikyâs fî Sath el-Ufuk fî Küllî Yevm ve fî Küllî Beled.**

ki gölgesinin ucu ile ortaya çıkan konik kesiti inceler ve güneşin değişik yerlerine bu kesitlerin merkez ve çaplarını belirler.[1124] Sabit, kendisine sorulan surular ve onlara verdiği cevapların yer aldığı felsefî ağırlıklı eserinde[1125] de matematikle ilgili çok önemli şeylere parmak basar. Somut sayılan şeylerden (ma'dud) farklı olarak, sayıların ('adad) soyut karakteri üzerinde durur ve sadece potansiyel sonsuzluğu kabul etmiş olan Aristo'nun aksine, gerçekten sonsuz olan şeylerin varlığını kabul eder. Gerçek sonsuzluk Sabit tarafından *Kitap fî'l-Karastun*'da[1126] kullanıldı[1127].

**Tıp*

Sabit b. Kurra, Ortaçağın en meşhur tabiplerinden biridir. Gerek Galen'den yaptığı tercümeler ve gerekse bizzat kendisinin konu ile ilgili kaleme aldığı eserlerin önemli bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. El yazma nüshaları dünyanın çeşitli kütüphanelerinde mevcuttur.

Sabit, başta genel tıp ve koruyucu hekimlik olmak üzere, Dahiliye, Dermotoloji, Gastro-Enteroloji, Deontoloji, Kardiyoloji, Farmakoloji, Üroloji, Jinekoloji v.b. hemen hemen tüm branşlarda müstakil eserler kaleme almış;bu hastalıkların nedenleri üzerinde durmuş ve tedavide kullanılacak yöntem ve ilaçlarını da belirlemiştir.

Sabit'in, tıp sahasındaki en meşhur eseri *Kitabü'z-Zahire fî İlmi't-Tıbb*'dır. Tıp sahasında tesbit edebildiğimiz 23 telif, 10'dan fazla da tercüme eseri vardır.[1128] Bu eserlerden içerdikleri tıbbi konulardan burada yeterince bahsetmek mümkün değildir. Biz sadece bu büyük bilginin Kitabü'z-Zahire fî İlmi't-Tıbb adlı eserini esas alarak, örnekleme seçtiğimiz bazı hastalıklar hakkındaki görüşlerini aktararak, bu sahadaki ilmi yeterliliğini anlatmaya çalışacağız.

*** Sinir Hastalıkları*

Sabit'in ez-Zahire adlı eserinin I.bölümü akıl ve sinir hastalıklarıyla ilgilidir. Hastalıkların sıralanmasında, bu gün de nürolojik hastalık olarak kabul edilenlerin çoğunlukta olması, oldukça dikkat çekicidir.

Sabit, bu bölüme Sekte ile başlar. Sinir sistemini izahtan sonra Fel-

1124 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 68.

1125 **Mesâ'il sü'ile anha Sabit İbn Kurre el-Harranî.**

1126 Kirişlerin Dengesi Hakkında Kitab.

1127 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 68.

1128 Bu eserlerin isimleri için bkz. A. H. Köker, "Sabit b. Kurra'nın Hayatı ve Tıbbî Eserleri", 38-39.

ci ele alır. Sabit, Felcin sebebini Trombüs olarak görmüş; Sekte de sinir yolları ve kapakçıklarda tutulduğu için "beyinden gelen emirler vücuda intikal etmez, hareketsizlik meydana gelir." denmekle hem inen yollar ve hem de sinaptik yapıdan bahsedilmektedir ki, yazarın yaşadığı dönemlerde bu bilgilerden dünyanın haberi bile yoktur. Ancak XVII. yüzyılda ilk kez Willis ve Slvius tarafından beyin korteksi ve fonksiyonları hakkında bilgiler çıkarak nörofizyolojinin temelinin atıldığı söylenir ki, Sabit b. Kurra yaklaşık olarak bu bilginlerden 1000 yıl önce nörofizyolojik bilgilerden bahsetmektedir. Sabit, yine sekteden bahsederken hastalığın ağırlığını nefes alış-verişine göre değerlendirmiş; "eğer teneffüs ağır ise ve zorla oluyorsa o zaman afet çoktur ve inme tamdır. Nefes alıp-verme kolay oluyorsa inme basittir, zayıftır" diyerek, bu günkü bilgilere yakın olarak Lezyon büyüklüğü ile klinik durumun ağırlığına işaret etmiştir. Lezyon büyük olursa, kliniğin de ağır olacağını zorlu ve ağır teneffüsle açıklayarak bugün derin koma dediğimiz durumu basit olarak tarif etmiştir. Dikkatli bir görüşle bu ağır durumdan kurtulan hastada yüz felci ve genel felç meydana gelir demekle, ağır sekellerden bahsederek, yine bugünkü görüşlere yakın görüşler ileri sürmektedir[1129].

Sabit, felçlerin vücudun bir yarısında meydana gelmesini, beynin bir yarısının hastalanmasına bağlar. Bozukluk vertablarda olduğu takdirde, felcin aynı vücut yarısında olacağını bildirir. Bu görüş gerek anatomik bakımdan ve gerekse nörofizyolojik bakımdan oldukça önemli ve muasırlarından çok ileride bilgilere sahip olduğunun kanıtıdır[1130].

Bir diğer önemli nokta hastalığın etyolojisi üzerindeki görüşüdür ki, "bazı felçler omurgaların yerlerinden ayrılmasıyla veya omurgalarda içten iltihaplanma ve çıban ile olur" demekle; günümüzde de kabul edilen diskopatilere, enfeksiyonlara işaret edilmektedir[1131].

Lakve olarak adlandırılan yüz felcinin "yüze giden sinirin bozukluğuna bağlı olduğu" belirtildiği gibi, bu hastalıkta tat alma duygusunun bozulduğunun ifade edilmesi bugün de kabul görmektedir. Teşenmüc

1129 Ali Soyuer-Satî Arslan "Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb adlı Kitabında Sinir Hastalıkları", **HBAKT,** 46.

1130 A. Soyuer-S. Arslan, "Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb adlı Kitabında Sinir Hastalıkları" **HBAKT** 46.

1131 A. Soyuer-S. Arslan, "Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb adlı Kitabında Sinir Hastalıkları", **HBAKT** 46.

(kasılmalar) anlatılırken, "fazla kusma neticesinde mide hastalanır, vücutta kuruluk ve kasılma olur" denmekle, doğru bir teşhis yapılarak hipokalseminin sebep olduğu kasılmalar anlatılmaktadır. O zamanki bilgi ve imkanlar göz önüne alınırsa, bağlantının direkt mide üzerinden kurulması, oldukça önemli bir tanı ve eğilimle karşı karşıya olduğumuz açıktır. Kasılmalar bahsinde bir diğer önemli gözlem de sebep olacak merkezi ve periferik sinir sisteminin kasılmasının şekli (genel ve fokal) üzerine etkilerin belirtilmesidir[1132].

Sabit eserinin bu bölümünde Raşe (titreme), Sara-Epilepsi, Melankoli, Omirilik v.s. sinir hastalıklarıyla ilgili çok önemli bilgiler vermektedir[1133].

*** Göz Hastalıkları*

Sabit'in gözün anatomisi ve fizyolojisi ile göz hastalıkları hakkında verdiği bilgiler, tedavi yöntemleri hariç günümüz bilgileri ile karşılaştırılınca son derece ilginç benzerlikler görülmektedir. Oniki asır önceki Ortaçağda, o günün imkanlarıyla bunların bilinmesi gerçekten insanı şaşırtmaktadır. Biz burada Sabit'in gözün anatomisi ve fizyolojisi hakkındaki görüşlerini günümüz bilimiyle vereceğiz. Sadece bu, Sabit b. Kurra'nın bu konudaki bilginliğini anlatmaya yetecektir.

Sabit, gözün anatomisi ve fizyolojisinden bahsederken; gözün yedi tabakadan meydana geldiğini belirtir. Bunlar bugün de geçerli tespitlerdir. Önde kornea, iris, lens, vitreus, retina, choroidea, sclera'dır. Sabit b. Kurra, görmenin öndeki buzlu (cam gibi saydam) tabaka ile olduğunu belirtmektedir. Görme işleminin oluşabilmesi için önce ışığın göze girmesi gerekir. Bunun için de buz gibi veya cam gibi saydam bir ortama ihtiyaç vardır. Ayrıca gözün diğer tabakalarının da göz içindeki sıvıları koruduğunu belirtmektedir ki, göz içinde bulunan ön kamera ve vitreus gözün en iç kısmını oluşturur. Işığın göze girişini ve gözün içerisinde ilerleyişini engelleyen faktörlerin görmeyi engelleyeceği belirtilmektedir. Bu düşünce günümüz bilgileri ışığında doğrudur[1134].

Sabit, göz içindeki sıvıyı yumurta akı ve eritilmiş cama benzetmektedir. Anlatılanlar vitreus ve ageus hü-

1132 A. Soyuer-S. Arslan, "Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb adlı Kitabında Sinir Hastalıkları", **HBAKT** 46.

1133 A. Soyuer-S. Arslan, "Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb adlı Kitabında Sinir Hastalıkları", **HBAKT** 43-45.

1134 Sati Arslan-Hakkı Doğan, "Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb Kitabında Göz Hastalıkları", **HBAKT** 51.

mörüne uymaktadır. Ayrıca sıvı tabakasının gerisinde bulunan üç tabaka retina (ağ), choroide (plasental) ve sert tabaka (sclera)ya uymaktadır[1135].

Sabit, yumurta akına benzeyen tabakanın önünde mavi ve siyah renkli üzüm gibi tanecikler olduğunu belirtir. Uveanın, insanların rengine göre değiştiğini belirtmektedir. Burası insanların göz rengini veren iris tabakasıdır. Genellikle esmerlerde kahverengi, sarışınlarda mavi veya yeşil renkli olur. Bu tespit doğrudur. Yine Sabit, ortada ışığa göre daralıp genişleyen pupilin bulunduğunu belirtir. Bu, bize ışık reaksiyonunun göze gelen ışık miktarına bağlı olarak değiştiğini gösterir.

İrisin gerisinde boynuza benzer ve üzümsü (Uvea) tabakadan rengini alan bir tabaka bulunur. Burası cilier cisme uymaktadır. En dışta ise Sclera isimli tabaka bulunur. Makro anatomi ile ilgili bu tespitler, bugün de geçerlidir[1136].

*** Kulak, Burun, Boğaz Hastalıkları*

Sabit b. Kurra'nın ez-Zahire fi't-Tıp adlı eserinin IX., X. ve XI. bölümleri; kulak, burun, boğaz ve ağız hastalıklarının sebepleri ve tedavisine ayrılmıştır. Sabit kulaktaki çeşitli ağrılardan, işitme bozukluğu ve sağırlıklardan, kulak çınlamasına kadar her çeşit hastalığın önce sebeplerini; sonra da tedavi yollarını ve reçetelerini detaylı olarak izah eder.

Yine aynı bölümlerde burun hastalıklarını ele alan Sabit, koku alma bozukluklarından, çeşitli burun kanamalarından, burun yaralarından, akıntılarından ve tümör (polip)lerden bahseder; bunların sebeplerini inceler, tedavi yollarını anlatarak, detaylı reçeteler sunar.

Sabit bu bölümlerde çeşitli ağız hastalıklarına; dil, bademcik iltihaplanmalarını ele alır, tedavi yöntemlerini ve reçetelerini sunar. Sabit'in üzerinde önemle durduğu konulardan biri de diş ve diş eti hastalıklarıdır. Diş ve dişeti hastalıklarının sadece ağıza değil, başka organlara da zarar verdiğine dikkat çeken bu ünlü tabib, tedavi metotlarını izah ederek, bu amaçlı reçeteler sunar.

Sabit b. Kurra'nın kulak ağrıları ve D.K.Y.furonkül iltihaplarındaki tedavisi ile bu gün kullanılan Mec ve Asetik asit tedavisi aynıdır. Kulaktaki buşon tedavisi, o zaman olduğu gibi bugün de lavajdır.

1135 S. Arslan-H. Doğan, "Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb adlı Kitabında Sinir Hastalıkları", **HBAKT** 48-51.

1136 S. Arslan-H. Doğan, "Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb adlı Kitabında Sinir Hastalıkları", **HBAKT** 48-51.

Sabit'in burun kanamalarında soğuk su çekme ve buruna yumuşatıcı sürülerek tampon kullanma metodu bu gün de kullanılmaktadır. Buruna sirke çekilmesi, günümüzdeki katerizasyon ile eşdeğerdedir. Nasal poliplerin tarifi ve görünüş olarak hemoroid memelerine benzetilmesi ilgi çekicidir. Yine sert görünümlü burun kitlelerinin sertlik ve yayılma özellikleri ile kanserli tümörler ve çok ayaklı diye izah edilmesi, bu tümörlerin o zamandan beri tanındığını göstermektedir. Ayrıca koku alma bozukluklarının santral ve periferik olarak ikiye ayrılması son derece ilgi çekicidir.

Sabit'in boğaz hastalıklarında, bademcik hastalıklarının tarifi ile peritonsitler apsenin tarif, teşhis ve tedavisinin hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Ranularnın tarifi ise günümüzdekine şaşılacak derecede benzemektedir. Sabit'in dilin anatomi, hareket ve fonksiyonlarını izahı da hayret vericidir[1137].

* *Ebu Şu'ayb el-Harranî*
(H.206-295/M.821-907)

Tam künyesi Abdullah b. el-Hasan b. Ahmed b. Ebi Şu'ayb el-Haranî'dir. 821 (H. 206) yılında Harran'da doğmuştur. İlk eğitimini üvey babası, meşhur muhaddis Bablutti'den[1138] almıştır. Savvaf, Ebu Şuayb'ın çok küçük yaşlardan itibaren babalığından hadis dinlemeye ve ezberlemeye başladığını kaydeder. Daha sonra ailesiyle Bağdat'a göç eden Ebu Şuayb, başta babası ve dedesi olmak üzere devrin meşhur alimlerinden Ahmed b. Abdülmelik b. Vakit, Affan b. Müslim, Yahya el-Bablutti ... ve benzerlerinden dersler alarak tahsilini tamamlar.

Hadis ilminde otorite kabul edilen Ebu Şuayb, bu alanda "Hafız" ünvanına sahiptir. Meşhur muhaddis Darıkutnî ve Ahmed b. Kâmil O'nun "güvenilir ve sika bir muhaddis olduğunu ve hadisleri son derece titizlikle incelediğini" kaydederler. Birçok meşhur muhaddis, O'ndan hadis dersleri almış ve hadis rivayet etmişlerdir. Bunlardan bazıları; İsmail b. el-Hutabî, Ebu Ali b. es-Savvaf, Ebu Bekir eş-Şafiî, Ebu'l-Kasım et-Taberanî, Ebu Bekir el-Acurrî, Hasan b. Cafer el-Hurfî vs....

1137 Mustafa Erkan, "Sabit b. Kurra'nın ez-Zahire fi't-Tıb Adlı Eserinde Kulak Burun Boğaz Hastalıkları",**HBAKT,** 53-55.

1138 Yahya el-Bablutti meşhur muhaddislerdendir. Meşhur alim Evzaî de Yahya el-Bablutti'nin üvey babasıdır. Görüldüğü gibi Ebu Şuayb, bilgin bir ailenin ocağında yetişmiştir. Dedesinin ismi Abdullah b. Müslim'dir. Büyük dede Müslim, Semerkand'da alınan esirlerden olup, II. Ömer lakabıyla anılan Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in eline geçmişti. Halife Ömer de Müslim'i azâd etmiştir. Daha sonra evlenen Müslim'in bir oğlu olur. Müslim bir vefâ ve sadakat borcu olarak doğan çocuğuna ad koyması için oğlunu Halifeye götürür. O da Abdullah ismini kor ve zürriyetine Beytülmal'den maaş bağlar. Bu dede Abdullah da 120 yıl gibi uzun bir ömür geçirmiştir.

Uzun bir ömür süren Ebu Şuayb aynı zamanda bir edebiyatçı idi. Son derece mütevazı bir hayat yaşadı. Bütün ömrünü, hiçbir karşılık beklemeden; ilme, özellikle hadis ilmine vakfetti. Sayısız talebe yetiştirdi. Her şeyini bu uğurda harcadı. En yorgun zamanlarında bile, bir şeyler öğretmekten imtina etmezdi. Nasr es-Sa'iğ, yorgun bir anında ondan şöyle bir anektot nakleder. Kendisine Affan hakkında bir hadis söylemesini istedim. O da rivayet ücreti olarak bana bir bardak su ver, dedi. Ben de ona bir tas su verdim. Böylece O da bana hadisi anlattı[1139]. Devrin bu büyük hadis bilgini, öğrencisi Ahmed b. Kamil'in rivayetine göre Zilhicce Ayı'nda 295 (M. 907) yılında, Bağdat'ta vefat etmiştir[1140].

* *Ebu Yakub İshak b. İbrahim el-Mencinikî* (H.210-304/M.825-916)

El-Mencinikî lakabıyla[1141] şöhret bulan Ebu Yakub'un tam künyesi, İshak b. İbrahim b. Yunus Ebu Yakub el-Bağdadî el-Mencinikî el-Harranî el-Varak'tır. 825 (H.210) yılında Harran'da doğmuştur. İlk tahsiline memleketi Harran'ın ünlü alimlerinden başlayan el-Mencinikî, geleneğe uyarak yüksek tahsilini İslam coğrafyasının önemli bilim ve kültür merkezlerini dolaşarak tamamlamıştır. Hadis sahasında "İmam" ve "Sikâ" kabul edilen el-Mencinikî'nin ders aldığı ve hadis rivayet ettiği meşhur hocalardan bazıları şunlardır: Muhammed b. Bakkar er-Reyyan, Abdil'ala b. Hammad en-Nersî, Davud b. Rüşeyd, Ebu İbrahim et-Tercümanî, Süveyd b. Said, Muhammed b. Abdulmelik b. Ebi'ş-Şevârib, Kesir b. Udey, Amr b. Osman, Ahmed b. Meni', Abdullah b. Mutî, İbn Ebi Ömer el-Adeni... vs.

90 yıla varan ömrünü tamamen bilime, eğitim ve öğretime vakfeden el-Mencenikî, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Yetiştirdiği ünlü bilginlerden bazıları şunlardır: Meşhur muhaddis Neseî, Cafer el-Huldî, Ebu Said b. Yunus, Muhammed b. Ali et-Tenisi en-Nakkaş, İbn Udey, et-Ta-

1139 Hatib el-Bağdadî, **Tarih-i Bağdad IX**, 436.

1140 Hatib el-Bağdadî, **Tarih-i Bağdad IX**, 435-437; İbn el-Cevzî, **Muntazam VI**, Haydarabad 1358, 79; İbn İmad, **Şezerat II**, 218-219; Zehebî, **İber II**, 101; Zehebî, **Siyer XIII**, 536-537; Zehebî, **Mizan II**, 406; İbn Kesir, **Tarih XI**, 107.

1141 İbn Udey, bu büyük bilginin "el-Mencenikî" lakabıyla şöhret buluşunu şöyle anlatır: "Mısır camisinin yanında bir mancınık vardı. Halk onun üzerinde mum yakardı. Ebu Yakub, geceleri burada halka vaaz ve nasihatte bulunurdu. Bu nedenle bu lakapla halk arasında ünlendi.

beranî, el-Hasan b. Reşid, el- Hasan b. Hıdır es-Suyutî, Ahmed b. Muhammed el-Hayyaş... vs.

İbn Udey, hocası Mencinikî'nin zeki ve kabiliyetli öğrencilere özel bir ihtimam gösterdiğini belirterek şöyle bir anekdot nakleder: Bazı arkadaşlarımızın naklettiğine göre, Neseî Mencinikî'nin derslerinde, Müsnedî'nin belirli yerlerini seçer, bazı yerleri ise atarmış, bunu fark eden Mencinikî, Neseî'yi normal öğrencilerle yaptığı derslere almaz, dersten sonra Neseî'nin evine gider, eserinden seçtiği hadisler hakkında O'na özel dersler verirmiş. Yine bir anekdota göre, Neseî bir gün hocasına "Ey Ebu Yakub! Niçin Süfyan b. Vaki'ten hadis rivayet etmiyorsun?" diye sorduğunda, Mencinikî "Ey Ebu Abdurrahman! Sen kendine istediğini seçebilirsin, ben ise hakkında yazdığım her alimden bahseder, ondan hadis naklederim" der.

Neseî, İbn Udey, İbn Yunus, Darukutnî gibi hadis bilginleri, O'nu hadis sahasında otorite ve rivayet hususunda "sikâ" olarak kabul ederler. Büyük bilgin, ömrünün büyük bir kısmını geçirdiği Mısır'da, 916 (H.304 Cemadilahir ayı) yılında vefat etmiştir[1142].

* ***Yuhanna b. Haylan el-Harranî*** (H. 246-308/M.860-920)

Antakya İlahiyat Okulu'nun son öğrencilerinden olan Yuhanna İbn Haylan Harranlıdır. Antakya'da ciddi bir felsefe ve teoloji tahsili gören İbn Haylan, okul kapanınca memleketi Harran'a dönmüş ve burada felsefe ve mantık dersleri vermeye başlamıştır. Öğrencileri arasında meşhur Farabî de bulunmaktaydı.

İbn Haylan, Harran'ın felsefe ve mantık eğitimi açısından yetersiz olduğunu görünce, devrin en önde gelen ilim ve fikir merkezi Bağdat'a gitti. Burada da mantık ve felsefe dersleri vermeye başladı. 920 yılında ölen Yuhanna b. Haylan'ın eserleri hakkında maalesef kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır[1143].

* ***el-Battânî*** (H.244-317/ M.858-929)

-İslam Aleminin Batlamyos'u-

Batı'ya Trigonometri'yi öğreten, "Trigonometrik Bağıntıları" modern çağlarda kullanılan şekliyle sistemleştiren ve bundan dolayı Ay'daki bir kratere adı verilen bu büyük bilgin M. 858 yılında Harran civarında doğmuştur. Nesep silsilesinde yer alan BATTÂNÎ (veya Bettani) künyesine

1142 Hatib el-Bagdadî, **Tarih-i Bağdad VI**, 385-86; İbn Asakir, **Tarih II**, 371, 429; İbn el-Cevzî, **Muntazam VI**, 140; Zehebî, **İber II**, 127; İbn İmâd, **Şezerât II**, 243.

1143 K. Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 38-41.

bakarak; devrin künyelemedeki genel karakteristik özelliği göz önüne alınarak[1144], O'nun Harran'ın bir köyü olan Battan'da[1145] doğduğu söylenebilir. Tam künyesi Ebu Abdullah Muhammed b. Cabir b. Sinan el-Battânî es-Sabiî el-Harranî'dir[1146]. Kendisi babasından[1147] itibaren Müslüman olmakla beraber, yine neseb silsilesinde yer alan "es-Sabiî" künyesinden, atalarının Sabiî olduğu anlaşılmaktadır.

Ortaçağ Batı bilim dünyasında "Albatagnius" veya "Albatagni" ismiyle tanınan bu büyük bilgin, zengin ve varlıklı bir ailenin (melikzâde) çocuğuydu. Küçük yaşlarında başladığı astronomi çalışmalarını 877 yılında yerleştiği Rakka'da[1148] kendi adına kurduğu rasathanede 42 yıl (918)[1149] bilimsel çalışmalarını devam ettirdi[1150]. Özellikle Astronomi, ve Matematik'e aşırı ilgisi, bilimsel çalışmalardan aldığı haz, O'nu dönemin Hilafet ve bilim merkezi olan Bağdat'a da götürmüş ve devrin önemli bilginleri ile temasını sağlamıştır. Bağdat bilim çevresinde tanınması O'nu şöhrete kavuşturmuş ve Biruni'nin eserlerinde[1151] kendisinden hayranlıkla bahsetmesine sebep olmuştur. Battânî, 71 yaşınday-

1144 İslam Ansiklopedisindeki AL-BATTÂNÎ maddesini yazan C. A. Nallino, Battânî künyesinin menşeinin belli olmadığını söylemektedir. Elbette bu konuda yazılı bir belge yoktur. Ancak, Ortaçağ'da künyelemede devrin genel karakteristik özelliğini yazarın göz önüne almaması da düşündürücüdür. Biz, hem İbn Hallikan'ın kaydını ve yüzde yüze yakın devrin "doğum yerine nispet" edilme anlayışını ve künyelenmesini göz önüne alarak, bu bilginin Harran'a bağlı bir köy olan Battan'da doğduğunu söyleyebiliriz.

1145 Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed İbn-i Muhammed İbn Hallikan, **Vefayatü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zeman** (Yay. Haz. Dr. İhsan Abbas), Beyrut 1968, V/164.

1146 Daha kısa ve meşhur olan künyesi ise Ebu Cafer Muhammed b. Sinan b. Cabir el-Harrani'dir.

1147 Babası Cabir b. Sinan da devrinin astronomi bilginleri arasında zikredilir. Bkz. İbn en-Nedim, **el-Fihrist**, 279.

1148 Rakka: Fırat Nehri kenarında bulunan bu şehir ortaçağın önemli bir bilim ve kültür merkezidir.

1149 918 tarihi (H.306), Battanî'nin Rakka'daki çalışmalarına son verip Bağdad'a gittiği tarihtir. Bazı araştırmacılar bu tarihi, Battanî'nin ölüm tarihi zannetmişlerdir.(örnek olarak bkz. L. Göker, **Fen Bilimleri Tarihi** 397). Halbuki Battanî, Bağdad'a yerleşir ve 11 yıl sonra Bağdat dönüşü Samarra yakınlarında 929 yılında vefat eder. Bkz. Hilmi Ziya Ülken, **İslam Felsefesi**, Selçuk Yayınları, Ankara Tarihsiz (2.baskı), 297.

1150 Bkz. İbn Hallikan, **Vefayât II,** 105, Yakut, **Buldan I,** 334, Zehebi, **Siyer XIV,** 518-19, Y.İ. Serkis, **Mu'cem I,** 525.

1151 Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Birunî'nin, "**el Asarü'l-Bakiye ani'l-Kuruni'l-Haliyye**" adlı eserine bakınız.

ken Bağdat dönüşü Dicle Nehri kenarındaki Samarra Şehri civarında yer alan "Kasr-ı Cis" (veya Hadar Sarayı)te vefat etmiştir (929)[1152]

Bilimsel Çalışmaları

Battânî'nin 42 yıl Rakka'da ve daha sonra Bağdat'taki bilimsel çalışmaları ve kaleme aldığı eserler, özellikle Matematik ve Astronomi sahasındaki yeni buluşları, kendisine haklı bir şöhret kazandırmıştır. O'nun "Ekliptik"in (ılım dairesi) meylini, "tropik yıl" (Dünyanın bahar ılım noktasından ardarda iki geçişi arasında geçen süreyi) ve "mevsimler"i, büyük bir prezisyonla tayin etmesi, Güneşin zenit noktasında bulunabileceği en yüksek noktanın değişmezliği hakkındaki Batlamyus Teorisini yıkmış, Güneşin görünürdeki açısal çapının değişebildiğini (Batlamyus'un görüşüne zıt olarak) ispatlamış, yine Ay'ın görünebilirliği şartlarını belirleyici yeni ve çok ince bir teori kurmuştur[1153]. Ayrıca O, bir yılı 365 gün 5 saat 46 dakika 24 saniye olarak (gerçeğinden 24 saniye fazlalıkla) hesaplamıştır[1154]. Battânî'nin IX. yüzyılda tespit ettiği Ay ve Güneş tutulmaları ile ilgili gözlemleri, XVIII. yüzyılda gök bilimcilere Ay hareketinin "Secularie" ivmesini tayin imkanı bahşetmiştir[1155]. Ayrıca ortografik projeksiyon yardımıyla küresel trigonometri problemleri için bulduğu çözümler, Batı dünyasında XV. yüzyılın uyanış devri çalışmalarına ışık tutmuştur[1156].

Ortaçağ İslam alemindeki bilimsel çalışmalar dikkatlice tetkik edildiğinde, Uzay Geometrisi ve Trigonometrinin doğmasının en büyük amilinin Müslüman bilim adamlarının Astronomi sahasındaki çalışmaları olduğu görülecektir. Bugünkü anlamda bilimsel terimler kullanmaksızın, Matematik ve Astronomi içinde modern Trigonometrinin ilgilendiği konuları işleyen İslam alimleri, bu bilimin temelini teşkil eden sinüs, kosinüs, tanjant ve kotan-

1152 C.A. Nallino, "Bettani, Al-Battani", **İ.A. II**, İstanbul 1970, 577. Battanî'nin ölüm tarihini Katip Çelebi ise 934 olarak verir. Bkz. İsmail Paşa, **Keşfü'z-Zünûn Zeyli I**, (Yay. Haz. Ş. Yaltkaya-Rıfat Bilge), M.E. Basımevi, İstanbul 1971, 621.

1153 Celal Sarac, **Bilim Tarihi (Matematik-Astronomi)**, M.E.Basımevi, Ankara 1983, 45; Abdullah Ekinci, **III-XII Yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Dini ve Fikri Hayat**, Harran Üniv, Sos. Bil. Enst, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa 1996, 104; M. Karakaş, **Müslüman Alimler**, 157-158.

1154 A. Ekinci, **Urfa ve Çevresinde Dini ve Fikri Hayat**, 104-105.

1155 Battânî'nin Güneş ve Ay tutulması hususundaki bilimsel tespitleri, kendisinden IX asır sonra (1794), Ay hareketinin asra göre süratlenme durumunu tayin etmek hususunda Dunthorn'un ufkunu açmıştır (Karakaş, **Müslüman Alimler**, 158.)

1156 C. Sarac, **Bilim Tarihi**, 45.

jant'ın bulucularıdır[1157]. Batılıların Albategnius dedikleri el-Battânî ise bu bilim dalının kurucusu sayılmaktadır. O'nun Trigonometrik çalışmalarını şu örneklerle özetlemek mümkündür[1158]:

1- Tanjant ve Kotanjant fonksiyonlarını veren Battânî, aynı zamanda Sinüs, Tanjant ve Kotanjant'ın 0^0'den 90°'ye kadar tablolarını hazırlamıştır.

$$\text{Cot } a = \frac{\text{Cos } a}{\text{Sin } a}$$ bağıntısına bağlı olarak kotanjantların tablolarını da hazırlamıştır.

2- Cos a = Cos b Cos c + Sin b Sin c Cos A formülü ile ifade ettiği genel küresel üçgenin kenarları ile açıları arasındaki bağıntıları biliyordu.

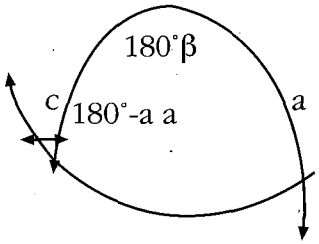

3- C noktasında doğru açılı (180°) doğru uzaysal üçgene, el-Battânî Cos β-Cos β Sin Δ formülünü vermektedir. Bkz. Aşağıdaki şekil:

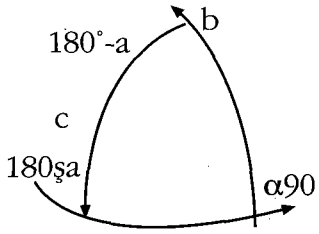

1157 Bazı araştırmacılar bunları el-Battânî'nin bulduğunu söylerken (Bkz. W. Barthold, **İslam Medeniyeti Tarihi**, 32; Haydar Bammat, **Garp Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü**, İstanbul 1975, 33 ; Seyyid Emir Ali, **Ruh-u İslam** (Mütercim Ö. Rıza Doğrul) İstanbul 1979, 408-409; İbrahim Koç, "Harranlı Astronomi Alimi ve Trigonometrinin Mucidi; BATTÂNÎ", **Eğitim-Bilim 26**, Kasım 2000, 33; L. Göker, **Fen Bilimleri Tarihi**, 397-398; Seher Özdemir, **Ortaçağ İslam Aleminde Bilim Tarihi**, F. Ü. Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1995, 16. Bazıları da Sabit b. Kurra olduğunu ileri sürerler (Bkz. Salih Zeki, **Asar-ı Bakiye I**, İstanbul 1329, 29.

1158 Mehmet Bayraktar, **İslamda Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2. Baskı, Ankara 1989, 55-56 ; Ayrıca verilen bu formüller ve şekiller hakkında geniş bilgi için sayın Bayraktar'ın referans verdiği (F. Woepcke, **L'Algebre d'Omar Alkhayyâmî**, Paris 1851, s. XII-XIV; B. Carra de Vaux, **Astronomi and Mathematics, the Legacy of Islam**, London 1931, 389; G. E. Reves, **Qutline of the History of Trigonometry, School Science and Mathematics**, LXII, No: 2, 1953, 141; F. J. Scott, **A History of Mathematics from Antiquity to the Beginnig of the Nineteenth Century I**, London 1969, 602-603; H. Eves, **An Introduction to the History of Mathematics**, New York 1969, 194) eserlerin ilgili sayfalarına bakılabilir.

4- el-Battânî'nin yükseklik bulma üçgeni:

Gölgesi X olan bir L kulesinin en yüksek tepesine bağlantılı olarak güneşin yüksekliğini bulma formülü:

$$X = \frac{L \sin (90 - \Phi)}{\text{Sin } \Phi} = L \cot \Phi$$

bakınız aşağıdaki şekil:

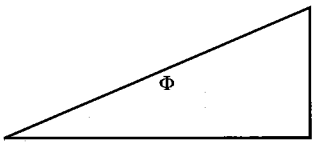

Eserleri ve Batı Bilim Alemine Etkileri

Batı bilim dünyasında trigonometrinin mucidi ve İslam Alemi'nin BATLAMYOS'u kabul edilen el-Battânî, yazdığı eserlerle doğuda ve batıda haklı bir şöhretin sahibi olmuştur. Battanî, İslam dünyasında, eserleri Batı dillerine çevrilen ilk bilim adamı unvanının sahibidir[1159]. Eserleri, kendinden yaklaşık 5 asır sonra yaşamış olan meşhur İtalyan matematikçisi Johan Müller[1160] dünyanın en büyük astronomu kabul edilen ve kendinden 6 asır sonra yaşamış Alman bilgini Kopernik[1161] ve yine yaklaşık olarak 8 asır sonra yaşamış olan Fransız bilim adamı Laplace[1162]... ve burada isimlerini sayamayacağımız daha birçok bilim adamının ufuklarını açmış, onlara öncülük etmiştir[1163].

Eserleri Şunlardır:

1- Kitâbü'l-Mârifeti'l-Metâli-il Bürûc fî mâ beyne Erbe'il-Felek (12 Burcun Gök Küresinin Rübu'(1/4) Dahilindeki Doğuş Yerlerinin Bilinmesi) Astronomi ile ilgili bu önemli eser boylamlarının (tûller) 0° den 36° kadar kıymetlerine tekabül eden hareket çizgisi cetvelidir. Battânî'den önce böyle bir cetvel yapılmamıştır. Kendisinden önce yaşamış olan büyük bilgin Habeş el-Hasib'in konu ile ilgili eserinde (Zîc')de bu cetvel yoktur. Ancak, kendisinden sonra kaleme alınan eserlerde (Zîc') görülmektedir[1164]. Ayın tutulması, ay ve yıldızların doğuş yerlerinden bahseden eser, adeta bir yıldız katalogudur[1165].

1159 H.Z. Ülken, **Uyanış Devrinde Tercümeenin Rolü**, 297.

1160 Johan Müller, bilim aleminde Regomentonus adıyla da bilinmektedir. 1436-1476 tarihleri arasında yaşamıştır.

1161 Nicolais Copernicis (1453-1543)

1162 Pierre Simon Laplace (1749-1827)

1163 Göker, **Fen Bilimleri Tarihi**, 398.; Karakaş, **Müslüman Alimler**, 160.

1164 Nallino, "Al-Battanî", **İ.A.II**, 577.

1165 Koç, "Battanî", 33.

2- *Risâletün fi't-Tahkîk-i Akdâri'l-İttisâlât,* (Yıldızların Yanyana Gelme Ölçümlerinin Araştırılması Hakkında Risale) Bu küçük fakat son derece önemli olan kitapçıkta, yıldızların enlemlerinden yararlanarak ışıklarını gönderişlerini (Matrahu'ş-Şua) küresel trigonometriden faydalanarak izaha çalışır[1166].

3- *Şerhü'l-Makâlâti'l-Erba'a li-Batlamyus* (Batlamyus'un Dört Kitap Adlı Eserinin Şerhi): Eserin isminden de anlaşılacağı gibi, Batlamyus'un Dört Kitap adlı eserinin izah ve şerhidir. Robertus Retinensis tarafından Latinceye çevrilmiştir.

4- *Ez'-Zic* (Zic-i Sabiî: Sabiî Cetvelleri): Battânî'nin Astronomi sahasında kaleme aldığı en önemli eseridir. Müellifin, Rakka'da rasathanesindeki bilimsel çalışmalarının bir neticesi olan rasatlarından elde ettiği verileri ihtiva eder[1167]. Eserde astronomi konularının yanısıra, astronomi için gerekli olan temel küresel trigonometri bilgileri de yer almaktadır. Tamamen kendisine ait ve orijinal olan küresel trigonometriye ait bu bilgiler, sadece İslam aleminde değil, Batı bilim aleminde de bu konudaki çalışmalara önderlik etmiş, yeni çalışmaların temelini oluşturmuştur[1168]. Battânî'nin bu eseri, XII. yüzyılın ilk yarısında Ortaçağın Avrupa'daki bilim dili olan Latince'ye "De Motu Stellaru"[1169] adıyla tercüme edilmiştir[1170].

Batı dünyasında trigonometrinin adeta mucidi kabul edilen John Müller'in, işte bu yukarıdaki tercümeden yararlanarak bilimsel çalışmalarını geliştirdiği hususunda, Oryantalistler ve bilim tarihçileri ittifak halindedirler[1171]. Tibertinus'un XII. yüzyılın ilk yarısında (1120 ? veya 1143 ?) yaptığı bu tercüme daha sonra, John Müller tarafından yeniden gözden geçirilerek 1537'de Nurnberg'de, (el-Fergani'nin eseri ile bir arada)[1172] 1645'te de Boloyna'da tek eser halin-

1166 Nallino, "Al-Battanî", **İ.A.II**, 577.

1167 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, **İ.A.II**, 71.

1168 Nallino, "Al-Battanî", **İ.A.II,** 577.

1169 Göker, **Fen Bilimleri Tarihi**, 398.

1170 Nallino, 1143 tarihinde Battânî'nin bu eserinin İspanya'da Robertus Retinessis (veya Ketenensis) tarafından tercüme edildiğini, ancak bu tercümenin de kaybolduğunu kaydeder. Plato Tibertinus'un yaptığı tercümeye ise, kesin tarih vermekten kaçınarak "XII. yüzyılın ilk yarısı" der. ("Al-Battanî", **İ.A.II**, 578), Göker ise 1143 tarihli tercümeden bahsetmez, ancak Tibertinus'un tercümesini 1120 yılı olarak gösterir (**Fen Bilimleri Tarihi**, 398).

1171 Göker, **Fen Bilimleri Tarihi**, 398.

1172 Sarac, **Bilim Tarihi**, 45; Göker, **Fen Bilimleri Tarihi**, 398.

de John Müller'in bazı ilaveleriyle neşredilmiştir[1173].

Battânî bu eserinde son derece titiz bir şekilde husuf dairesinin eğimini (ay tutulması), senenin devrini ve mevsimlerin müddeti ile güneşin hakiki ve vasati hareketini tayin etti. Arzın iki itidal noktası (gece ile gündüzün denk olduğu zaman) nın arasındaki gerileme hareketini ve sonuç olarak da ta'dil-i zaman (düzensiz hareket eden hakiki güneş ile düzenli hareket ettiği farz olunan hayali güneş arasında meydana gelen fark)ın yüzyıldan yüzyıla yavaşlayarak değişmeye tabi olduğunu ispat ederek, Batlamyus'un güneş evci (en yüksek noktası)nin sabit olduğu hakkındaki prensibini çürütmüştür. Yine Batlamyus'a karşılık, güneşin görünen ve köşeli yanının değişmesini ve ayrıca halkâvi güneş tutulmasının ihtimallerini ispat etti[1174].

Battânî ay ve gezegenlerin de birçok hareketleri hakkındaki eski bilgilerin yanlışlıklarını tespit etmiş, bunları doğrultmuştur. Yeni Ay'ın görülme şartlarını tayin için çok ustaca bir metod geliştirerek; Batlamyus'un iki itidal noktasının gerileme kıymetini ta'dil ve ıslah etmiştir. Güneş ve Ay tutulması hakkındaki mükemmel rasatları, 1794 yılında, ay hareketlerinin asra göre süratlenme durumunu tayin etmek hususunda Dunthorn'un çok işine yaramıştır[1175]. Battânî, küresel trigonometriyi de formülleştirerek[1176], bu konudaki birçok problemi çözmeyi başarmıştır. Bu çözüm usulü, Regiomontanus (1436-1476) tarafından kabul görmüş ve taklit edilmiştir[1177].

Battânî'nin bu cetvelleri Nasirüddin el-Tûsi (Ö./1274) öncülüğünde dönemin bilim adamları tarafından tertiplenen Zic-i İlhâni'nin[1178] orta-

1173 Nallino, "Al-Battanî", **İ.A.II**, 578. Battânî'nin bu eserinin yukarıda zikrettiğimiz tercümelerinin dışında da bir çok tercümeleri vardır. Örneğin Costilla Kralı Alfonso X. (1252-1282) bu eseri doğrudan doğruya Arapça'dan İspanyolca'ya tercüme ettirmiştir. Ancak bu tercüme tam değildir. 1537 ve 1645 tarihli tercümeleri yukarıda zikretmemizin nedeni, en güvenilir örnekler olmalarıdır. İbn-i Nedim'in bildirdiğine göre Battânî aslında iki Zîc tertip etmiştir. Bunlardan daha gelişkin olanı ikincisidir. Ancak tercüme ve baskıları yapılan Zîc'in birincisi mi yoksa ikincisi mi olduğu belirtilmemiştir. Fakat başta Ebu Reyhan Biruni olmak üzere astronomi bilginlerinin birinci veya ikinci kaydını koymayarak "Zîc-i Battânî" olarak yad ettiklerine bakılırsa elbette ki daha gelişkin olması lazım gelen ikincisinin şöhret bulmuş olması kuvvetli ihtimaldir.

1174 Nallino, "Al-Battanî", **İ.A.II**, 578; Karakaş, **Müslüman Alimler**, 157-158.

1175 Nallino, "Al-Battanî", **İ.A.II**, 578.

1176 Will Durant, **İslam Medeniyeti** (çev. O. Bahattin), İstanbul 1972, 99.

1177 Nallino, "Al-Battanî", **İ.A.II**, 578; Karakaş, **Müslüman Alimler**, 158.

1178 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 70.

ya çıkışına kadar Doğu'da ve Batı'da sahasının en önemli cetvelleri olarak kabul edilmiştir.

* ***Ebu Urube Hüseyin b. Ebi Ma'şer el-Cezerî***
(H. 220-318/M.833-930)

Tam künyesi el-Hüseyin b. Muhammed b Ebi Ma'şer Mevdûd es-Sülemî, el-Cezerî, el-Harranî, Ebu 'Urübe'dir. 835 (H. 220) yılında Harran'da dünyaya gelen Ebu Urube, hadisçi ve tarihçi bir bilgin olarak tanınır. İlk tahsilini memleketi Harran'da tamamlayan Ebu Urube, yüksek öğrenimini tamamlamak için devrin önemli bilim ve kültür merkezlerini dolaşmış ve ünlü bilginlerden İslam ilimlerinin tüm dallarında dersler almıştır. Ancak daha çok hadis sahasında (ki Hafız sıfatı vardır) şöhret bulmuştur. Çok sayıda eser de kaleme alan Ebu Urube'nin en tanınmış eserleri *Tarih el-Cezireteyn*[11799] ve *Emâli Ebu Urube*'dir.

Ebu Urube uzun bir ömür yaşamış, tüm hayatını bilim yolunda harcamış ve 95 yaşında iken, 930 (H.318) yılında memleketi Harran'da vefat etmiştir[1180].

* ***Ebu Arube Ebi Ma'şer es-Sülemî el-Cezerî***
(H.220-318/M.835-930)

Tam künyesi, Ebu Arube el-Hüseyin b. Muhammed b. Ebi Ma'şer es-Sülemi, elCezeri, el-Musannif, el-Harranî'dir.

Ebu Arube, 835 (H.220) yılında Harran'da doğdu. Hanbeli Mezhebi'nin bu büyük muhaddisi, ilk öğrenimi sırasında Hadis'e karşı büyük ilgi duymaya başladı. Henüz 16 yaşında iken (H 236), tüm ilgisini Hadis ilminde derinleşmeye yöneltti. Bu sahada "İmam" "Hâfız" ve "Şeyh" ünvalnları sahibi olan Ebu Arube, İslam dünyasının önemli kültür ve bilim merkezlerine seyahatlerde bulundu. el-Cezerî, Şam, Hicaz ve Irak bölgesinin meşhur alimlerinden ders aldı. Hadis dışında Tefsir, Fıkıh ve Kelam sahasında da şöhrete kavuştu. Ders aldığı meşhur bilginlerden bazıları şunlardır: Mahled b. Malik es-Selemsinî, Muhammed b.el-Hâris el-Râfikî, Muhammed b. Vehb b. Ebi Kerîme, İsmail b. Musa el-Fezzarî, Abdülcebbar b. el-'Alâ, el-Museyyeb b. Vâzıh, Ahmed b. Bakkar b. Ebi Meymune, Muhammed b. Ahmed es-Saydalanî, Muhammed b. Zenbûr el-Mekkî, Eyüb b. Muhammed el-Vezzan, Amr

1179 Ebu Urube'nin tarihle ilgili bu eserinin diğer bir adı da **Tarih Ebî Urube el-Harranî**'dir.

1180 Zehebî, **Siyer XIV**, 510; Zehebî, **Tezkiretü'l-Huffaz II**, 304-305; İbn Nedim, **Fihrist I**, 230; Hacı Halife, **Keşf ez-Zunûn I**, 163, 280; Bağdadî, **Z. Keşf I**, 124. 214; O. R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Büldan IV**, 60.

b. Osman el-Hımsî, Kesir b. Ubeyd, Ebu Ne'im Ubeydullah b. Hişam el-Halebî, Mu'ellel b. Nüfeyle en-Nehdi[1181], Muhammed b. Beşşar, Abdülvahhab b. ed-Dahhak, Muhammed b. Mustafa el-Hımsî....

Hadis ilminde "İmam" unvanı ile anılan Ebu Arube'nin ilmi otoritesi ve özellikle Hadis ilminde çok önemli olan "hafıza kuvveti" hakkında, İbn-i Udey bu meşhur bilgin hakkında şunları kaydetmektedir: "Hadis ilmine olan vukufiyyeti kadar, hadis bilginlerini de çok iyi tanırdı. Tam bir ilmi otoriteydi. Aynı zamanda Harran halkının müftüsüydü. Muhaddisleri kendisinden sorduğumda, derhal ve sözlü olarak hepsi hakkında bana derinlemesine bilgi verdi." Ebu Ahmed el-Hakim de "Künyeler" kitabında O'nun hakkında şunları söylemektedir; "Ebu Arube el-Hüseyin b. Muhammed b. Mevdûd b. Hammad esSülemî, Abdurrahman b. Amr el-Becelli, ve Ebu Vehb b. Müserreh gibi hadis bilginlerinden ders almış, idrak edip yetiştiğimiz en güvenilir, sabit, konuşması düzgün ve alim zatlardan biriydi. İslami ilimlerde tam bir otoriteydi."

Ebu Arube bazılarınca Umeyye Oğulları taraftarı olarak suçlanmasına karşın; Ebu'l-Kasım b. Asakîr, Muaviye'nin tercümesinde Ebu Arube'den bahsederken "... Harranlı bir bilgin olan, aynı zamanda Hanbeli Mezhebine mensup bu meşhur muhaddisin böyle bir iddiayla suçlanmasının gerçekle pek bağdaşmadığı" kanaatini serdeder.

Bütün ömrünü eğitim ve öğretimle geçiren bu büyük muhaddis, kendisi dönemin meşhur hadis bilginlerinden ders gördüğü gibi, yetiştirdiği çok sayıda öğrenci arasında meşhur hadis bilginleri de vardır. Bunlardan, kendisinden hem ders almışı hem de hadis rivayet etmiş olanların bazıları şunlardır; Ebu Hatim b. Hibban, Ebu Ahmed b. Ali, Ebu'lHüseyin Muhammed b. el-Muzaffer, Kadı Ebu Bekir el-Ebherî, Ömer b. Ali el-Kattan, Ebu Ahmed el-Hakim, Ebu Müslim Abdirrahman b. Muhammed b. Mihran, Ahmed b. Muhammed b. el-Cerrah el-Mısrî b. en-Nehhas, Ebu Bekir b. el-Mukrî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan b. 'Allan el-Harranî, Ebu Ali Said b. Osman b. es-Seken Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. es-Sunnî, Ebu'ş-Şeyh b. Hayyan Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hüseyin el-Aburi, Muhammed b. Cafer el-Bağdadî Ğundar el-Verrak, Ebu'l-Feth Muhammed b. el-Hüseyin b. Büreydi el-Ezdi.... vs.

Karrab'ın rivayetine göre bu büyük muhaddis 98 yaşında iken

1181 Bu zat, Zübeyd b. Muaviye'nin veziri idi.

(H.318-M.930), Harran'da vefat etmiş ve şehir mezarlığına defnedilmiştir[1182].

*** *Sinan b. Sabit b. Kurra***
(Ö.H.331/M.943)

Meşhur Kurra ailesinden olan Sinan b. Sabit b. Kurra, Ebu Said el-Harranî, Sabit bin Kurra'nın oğludur. Doğum tarihi bilinmemektedir. Harran'da doğan Ebu Said Sinan tıp, edebiyat, tarih, matematik ve astronomi konularında çalışarak değerli eserler yazdı. Özellikle tıp ve astronomide büyük maharet sahibi idi[1183]. Nitekim Abbasi halifelerinden Muktedir Billah (907-932)'ın, O'ndan sonra Kahir Billah (932-934) ve Razi Billah(934-940)'ın maiyetlerinde doktorluk yapmıştır.[1184] Muktedir Billah tarafından 'Reisü'l-Etibba' tayin edildi.[1185] Emri altında Bağdat ve civarında 800'den fazla tabip vardı. Hicri 319/Miladi 931 yılında halife Muktedir zamanında doktorların birinin yanlış tedavi sonucu bir hastanın ölümüne sebebiyet vermesi üzerine İbrahim b. Muhammed b. Batha'ya gönderilen emirle[1186] Bağdat civarında hekimlik yapmakta olan tabiplerin Sinan b. Sabit tarafından imtihan edilmesi istenmiştir.[1187] Bunun üzerine 860 küsur tabibi imtihan ederek onları gereken yerlere atamıştır. Bu olay Onun hem tıp bilgisinin ne kadar iyi olduğunun hem de mevkisinin yüksek olduğunun kanıtıdır. Bunun gibi Halife el-Muktedir zamanında Vezir Ali b. İsa b. el-Cerrah Ondan hastalıkların arttığı bir zamanda hapishanelere tabip ve ilaç göndermesini istemiş[1188], böylece hapishanelerde hastaneler açılmış; köylere kadar uzanan seyyar sağlık istasyonları kurulmuş, tıp mesleği ile tıbbi ilaç ticareti kontrol altına alınmıştır[1189]. Tıp konusundaki yetkinliği nedeniyle devrinin devlet adamları ve tıp bilginleri sürekli kendisini ziyaret etmişlerdir. Onun ziyaretine gelen tabipler yanlarında ilaç ve şuruplarını da getirerek, O'nun tavsiyesini alıp hastalarına bunları verirlerdi. Ona göre herkesi tedavi etmek gerekir; hatta hayvanları bile; ancak tedavide öncelik insanlara aittir. Ha-

1182 Ebu Ya'la, **Tezkiretü'l-Hüffâz II**, 774-75; Zehebî, **İber II**, 172-73; Yafi'î, **Mir'at el-Cinân II**, 277; İbn İmad, **Şezerat II**, 279.

1183 O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn IV**, 281.

1184 M. Karakaş, **Müslüman Alimler**, 170.

1185 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 72.

1186 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 74.

1187 H. Z. Ülken, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, 35.

1188 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 73.

1189 A. Ekinci, **Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat**, 105.

life el-Muktedir'e sürekli telkinler sonucu Bağdat'ta 'el-Muktedir' ve 'es-Seyyide' adında iki hastane açtırmıştır.[1190]

Sinan, Halife el-Muktedir (908-932) ve Halife el-Kahir (932-934)'le yakın ilişki içinde olmasına rağmen, Sabiî oluşu nedeniyle sürekli baskılarla karşılaşmaktaydı. Halife el-Kahir'in O'nun müslüman olması ile ilgili baskılarına dayanamayıp Horasan'a kaçtı.[1191] Sonra Horasan'da iken ihtida ederek müslüman olmuş ve Bağdat'a geri dönmüştür. 932 ile 934 tarihleri arasında müslüman olan Ebu Said Sinan bin Sabit 942 tarihinde Bağdat'ta Muttekibillah devrinde vefat etti.[1192]

Sinan bin Sabit özellikle sayı, hendese ve tıp konularında yetkin biriydi. Süryanice ve Yunancadan pek çok kitap tercüme etmiştir. Bunlar arasında Archimides'in eserleri de vardır. Bu tercümesi şerh şeklindedir.[1193] Sabiilerin dinî inanç ve gelenekleri üzerine değerli eserler yazdı. Harran Sabiilerinin temel din kitaplarından Kitabu'l-Hermes'i Arapçaya tercüme etti. Eflatun'un geometriye dair temel kitabını ıslah edip yeni ilaveler yaptı.[1194] Eflatun'un Cumhuriyet'indeki metodu üzerine de bir mukaddime yazmıştır. Bu eserde O, devlet idaresinin anlaşılabilmesi için ruh güçlerinin analizinin yapılması gerektiğini belirtmiştir.[1195] Ebu Sehl el-Kuhli'nin matematiğe dair eserlerini düzeltti. Geometriye ve tıbba dair eserlerinden günümüze ulaşanları olmuştur. Bunlardan daire içine çizilen dik kenarlı şekiller üzerine yazdığı risale ve Yusuf el-Kuss'un Süryaniceden Arapçaya çevirdiği Öklid'in Geometrisi'nin üçgenlerle ilgili kısmına yaptığı düzeltmeler önemlidir.[1196]

Sinan ayrıca tarihle de ilgilenmiş ve bu konuyla ilgili olarak da, dünyanın başlangıcından kendi yaşadığı döneme kadarki süreyi içeren bir "Dünya Tarihi" yazmıştır. Tarihçi Mesudi, bazı eleştirilerinde Onun bu eserini delil olarak göstermektedir.[1197]

1190 K. Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 45.
1191 K. Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 44.
1192 M. Karakaş, **Müslüman Alimler**, 170.
1193 L. Göker, **Fen Bilimleri Tarihi**, 405.
1194 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 72.
1195 K. Sarıkavak **Düşünce Tarihinde Urfa**, 44.
1196 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 72.
1197 K. Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 44.

Bilinen Bazı Eserleri

1- Risaletün fi'l-Ustuva
2- Risaletün fi Süheyl
3- Risaletün ila Yahkem
4- Risaletün ila İbn-i Rayık
5- Risaletün ila Ebi'l-Hasan Ali bin İsa
6- Resail el-Sultaniyat ve'l-İhvaniyat
7- Kitab el-Naci
8- Risaletün fi'l-Nücum
9- Risaletün fi Kısmetün Eyyam el-Cum'a ala'l-Kevakib el-Seb'a[1198]
10- et-Taci fi Ahbar el-Büveyn ve Mefahir ed-Deylem ve Ensabihim
11- Risale fi'l-Fark Beyne'l-Müteressil ve'ş-Şair
12- Risale fi'l-Eşkal Zevat el-Hutut el-Müstekıme Elleti Teka fi'd-Devair
13- Risale fi Şerh Mezheb es-Sabie[1199]

* *Ebu Ali el-Kureyşî*
(H.253-334/M.867-945)

-Rakka Yıldızı-

Tam künyesi Ebu Ali Muhammed b. Said b. Abdirrahman b. İbrahim b. İsa b. Merzük el-Kureyşî, el-Harranî'dir. Ebu Ali el-Kureyşî, 867 (H.253) yılında Harran'da doğmuştur. İlk öğrenimini kendi memleketi Harran'da tamamlamıştır. Daha sonra tahsil için gittiği Rakka'ya yerleşmiştir. Çok güçlü bir hafızaya sahip olan Ebu Ali el-Kureyşî, İslâmi ilimler sahasında özellikle Hadis ilminde şöhret buldu. Bu dalda "İmam" ve "Hafız" unvanlarıyla anılan bu meşhur muhaddis, aynı zamanda tarihçidir de...

Rakka ve Hadis denince, ilk akla gelen isim olan Ebu Ali el-Kureyşî, çağın en meşhur muhaddisleri olan Süleyman b. Seyf el-Harranî, Muhammed b. Ali b. Meymun el-Attar, meşhur fakih Ebu'l-Hasan Abdilmelik b. Abdilhamid el-Meymunî Hilal b. Ala', Abdülhamid b.Muhammed b. Mustam ve tabakalarından hadis dersleri almış ve hadislerini rivayet etmiştir.

Ömrünü Hadis ilmine adayan bu meşhur muhaddis çok sayıda öğrenci de yetiştirmiştir. Kendisinden hem Hadis dersleri alan, hem de Hadis rivayet eden öğrencileri arasında, meşhurlardan bazıları şunlardır: Ebu Ahmed Muhammed b. Abdillah b. Cami ed-Dehhan, Muhammed b. Cafer Ğundar el-Bagdadî, Ebu Müslim Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Katib, Ebu'l-Hüseyin b. Cümey'... vs.

İlmi şöhretini Rakka'da yakalayan, ömrünü burada eğitim ve öğre-

1198 M. Karakaş, **Müslüman Alimler**, 170-171.

1199 İbn Şakir, **Uyun et-Tevarih XII**, 64 ; Safadî, **Vâfi XIII**, 169-172; Yakut, **Mucem el-Udeba XI**, 262-263; Ebi Usaybi'a, **Uyun el-Enbâ I**, 220-224 ; Kıftî, **Tarih el-Hukemâ**, 190-195; İbn Nedim, **Fihrist I**, 302; İbn el-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih VII**, 132.

time vakfeden bu büyük bilgin, bir rivayete göre 945 (H.334) yılında, 81 yaşında iken Harran'da hadis dersi verdiği bir sırada vefat etmiş ve şehir mezarlığına defnedilmiştir[1200].

*** *İbrahim b. Sinan b. Sabit***
(H.291-335/M.904-946)

Tam künyesi İbrahim b. Sinan b. Sabit b. Kurra es-Sabii el-Harranî, Ebu İshak'tır. İbrahim, Sabit b. Kurra'nın torunu ve Sinan b. Sabit'in oğludur. Bağdat'ta 291/904 yılında doğmuş, yine aynı şehirde babası Sinan'dan üç yıl sonra henüz genç yaşta iken 335/946 yılında ölmüştür. Çok zeki, akıllı, felsefi bilimlerin her çeşidine karşı güçlü bir anlayışa sahipti. Özellikle tıbbi bilimler konusunda oldukça yetkindi. Felsefe, geometri, astronomi gibi bilim dallarında pek çok eser telif etmiştir. Şu konularda telif ettiği eserleri oldukça önemlidir. Yıldızlarla ilgili üç kitap, gezegenler hakkında bir kitap, hendese hakkında on üç bölümlük bir kitap, yine hendese konularını inceleyen on üç bölümlük bir kitap. Astronomi üzerine yazmış olduğu kitaplardan biri Güneşin hareketleri üzerinedir. Burada İbrahim gölgeler üzerine önemli optik çalışmalar yapmıştır. Bundan başka güneş saatleri, usturlab ve diğer astronomi aletleri üzerine eserler yazdı. Ayrıca Apollonius'un kroniklerinin birinci kitabına ve Batlamyos'un el-Macasti'sine birer şerh yazdı. İbrahim'in parabolün hesaplanmasıyla ilgili görüşleri orijinal buluşlarından biridir. O, dedesi Sabit b. Kurra'nın Arşimed'ten farklı olarak ele aldığı fakat çözümünün ve metodunun Arşimed'ten daha genel olmasına rağmen uzunluğu açısından problemli olan bu konuyu daha kısa bir yolla çözmeyi başardı. Sarton'a göre, İbrahimin çözümü, integral calculusün keşfinden önce yapılan en sade ve basit parabol alanı hesabıdır. Matematik alanında analiz ve sentez üzerinde çalışmalar yapmış olan İbrahim'in *Makale Fi Tarik el-Tahlil ve'l-Terkib* adında bir eseri vardır. Bu eserde klasik geometrik analiz yöntemini geliştirmeye çalışmıştır. Bu makalede ilk olarak matematik felsefesi problemleri üzerinde durmuştur ve devrindeki pratik geometriyi eleştirmiştir. Ona göre çağdaşları Apollonus'ta görülen analiz-sentez birliğini unutmuşlar ve sadece analize önem vermişlerdir. İbrahim, aslında analizin senteze bağlı olduğunu söyler. Matematiksel ifadeler hem teknik hem de bilimsel boyutlar içerirler. Onun bu şekildeki düşünceleri bir taraftan geometri problemlerini bir metod üzere öğ-

1200 Sem'anî, **Ensâb VI**, 153; Zehebî, **Tezkire III**, 846-47; Zehebî, **İber II**, 239; Ş. el-Kutubî, **Vafî III**, 95-96; İbn İmad, **Şezerât II**, 337.

renmeyi, diğer taraftan geometrik analiz sürecini dikkate alarak geometri problemlerini analiz-sentez açısından belirli hipotezlere sınıflandırmayı hedefler. Onun bu makalesi İskenderiyeli Poppos'un mukaddimesinden daha geniştir.

Tarihçi el-Kıftî onun hakkında şunları yazar: "*Zeki, akıllı, çeşitli ilimleri bilen bir kişiydi. En çok uğraştığı ilim geometri idi. Bu konuda üstaddı. Ondan daha zeki kişi görülmemiştir. Geometri sahasında güzel risâleleri vardır. Onun kitaplarından bahseden bir mektubunu buldum. Bu mektupta anlattığına göre, astronomi sahasında üç eser yazmıştır. Bunlardan birincisi Alat el-ezlal (Gölge âletleri) adlı eseridir. Bu kitabı onaltı veya onyedi yaşlarında yazmaya başlamış, çok geniş bir şekilde kaleme almıştır. Sonra, kitabı üç makaleye indirerek hafifletmiştir.*

İkincisi Ruhâmât (güneş saatleri) hakkındaki kitabıdır. Burada güneş saatleriyle ilgili her türlü meseleyi ele almış, delillerini vermiştir. Bundan sonra, Batlamyus'un el-Macasti'sindeki Zühal (Satürn), Müşteri (Mars), Merih'in hareketleri hakkındaki meseleleri ele alan bir makâle yazdı. Bu makâleyi yirmidört yaşındayken tamamladı. Bu makâlede, Batlamyus başka bir metod kullansa, onun tesâhül metodunu kullanmasına lüzum kalmayacağını gösterdi. Herkesin bildiği yöntemden ayrı bir yöntem ortaya çıkardı.

Geometri sahasında onüç makale yazdı. Bunlardan onbir tanesi temas eden dairelerden bahseder. Bu makalelerde belli bir noktadan geçen çemberlerin ve doğruların nasıl temas edeceklerini gösterir. Daha sonra, kitaba yeni bir makale ilave etti. Bu kitapta doğrular, daireler, üçgenler, temas eden daireler konusunda kırkbir önemli problemden bahsetti. Üçü dışında, hepsinde tümdengelim metodunu kullanma ihtiyacı duydu. Daha sonra, tümevarım ve tümdengelim metodlarıyla geometri problemlerinin çözümden bahseden bir makale daha yazdı. Burada geometricilerin (mühendislerin) bazı meselelerde tümdengelim metodunu kullanarak nasıl hataya düştüklerini gösterdi. Ayrıca, üç kesit konusunda bir makale yazdı. Bu makalede koninin kesitlerinden herhangi biri üzerindeki noktaların nasıl bulunabileceklerini gösterdi" [1201].

1201 Kıftî, **Tarih el-Hükema,** 58-59 ; İbn en-Nedim, **el-Fihrist I**, 272; İbn Ebi Usaybia, **Uyun el-Enba I**, 226; Hacı Halife, **Keşf ez-Zünûn II**,1396, 1420, 1436; Zirekli, **el-E'lam I**, 36; O.R. Kehhale, **Mucem el-Müellefin I**, 36 ; R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 76-77.

İbrahim b. Sinan'ın bu risalelerinin bir kısmı Selim Saidan tarafından Resailü İbn Sinan adıyla yayınlanmıştır.

*** *Ömer b. Yunus el-Harranî***
(H. 351/M.962'de hayatta idi)

Meşhur Harranlı tabib Yunus b. Ahmed el-Harranî'nin oğludur. X. yüzyılın başlarında Harran'da doğmuştur. İlk tahsilinden sonra, babasının mesleği dolayısıyla olsa gerek tıp tahsiline meyletmiş ve Harran'daki Sabiî tabiblerden dersler almıştır. Devrin meşhur tabibleri Sinan b. Sabit b. Kurra'dan genel tıp, İbn Vasıf'tan da göz tababeti ihtisası yaptı. M. 960 yılında kendisi gibi tabib olan kardeşi Ahmed'le beraber Endülüs'e gitti. Kardeşiyle beraber Halife Mustansır'ın hizmetine girdi. İki kardeş, St. İstefanos Kalesi seferi sırasındaki hizmetleriyle Halife'nin takdirini kazandılar. Böylece saray tabibleri arasına girdiler. Saraydaki hizmetlerinden memnun kalan Halife, Ömer ve kardeşini Kurtuba'nın batısında bulunan ez-Zehra şehrindeki sarayına yerleştirdi. Böylece iki kardeş Halife'nin özel doktorları oldular.

Ömer b. Yunus, kendisi çok mahir bir tabib olmasına rağmen, yakalandığı bir mide hastalığı neticesinde vefat etti.[1202]

*** *Ahmed b. Yunus el-Harranî***
(H.351/M.962'de hayatta idi)

Harranlı meşhur tabip Yunus b. Ahmed el-Harranî'nin tabip olan ikinci (diğeri Ömer) oğludur. Kardeşi gibi kendisinin de doğum tarihi kesin olarak belli olmamakla birlikte X. yüzyılın başlarında Harran'da doğduğu bilinmektedir.

İlk tahsilini Harran'da yaptıktan sonra tıpkı kardeşi gibi baba mesleğine ilgi duymuş ve ilk tıp tahsilini babasının dışında Harranlı Sabiî doktorlardan almıştır. Babasının Bağdat'ta görev almasıyla meslek eğitimini Bağdat tıp çevrelerinde devam ettirmiş; özellikle Sabiî doktorlardan ders almıştır.[1203] Meşhur hocaları arasında Sinan b. Sabit b. Kur-

1202 İbn Culcul, **Tabakat el-Atıbbâ' ve'l-Hukemâ'**, 80, 112-114; İbn Ebi Usaybi'a, **Uyunu'l-Enbâ fî Tabakati'l-Atibâ' II**, 42; Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 73.

1203 X. yüzyılda İslâm aleminde Sabiî doktorlar tıp ilmini adeta tekellerinde tutuyorlardı. Birçok müslüman tıp öğrencisi Sabiî doktorlardan ders almışlardır. Meslekî ekollerini belirtmek için künyelerinde "Sabiî" lafzını da kullanırlardı. Birçok araştırmacı künyede bulunan bu "Sabiî" lafzına bakarak, kişiyi Sabiî zannetmektedir. Tıpkı, bu Ahmed ve Ömer kardeşlerin de Sabiî dinine mensup olduklarını, sonradan ihtidâ ederek müslümanlığı kabul ettikleri şeklinde yoruma dayalı rivayetlerde olduğu gibi. Bkz. İbn Culcul, **Tabakat el-Atıbbâ' ve'l-Hukemâ'**, 112; Kıftî, **İnbah er-Ruvat**, 94.

ra ve Ahmed b. Vasıf el-Harranî de bulunmaktadır.

Meslek eğitimini geliştirmek amacıyla yukarıda da değindiğimiz gibi M.962 yılında kardeşi Ömer'le beraber Endülüs'e gitmiş ve Halife Mustansır'ın hizmetine girmiştir. Kısa bir süre sonra kardeşini kaybeden Ahmed b. Yunus, Kurtuba'nın batısında bulunan ez-Zehra şehrinde Halifenin sarayında, saray tabibi olarak hizmetine devam etmiştir.

Halife O'nu bir tabip olduğu kadar, bir dost kabul etmişti. Ailevi meselelerini O'nunla konuşacak kadar kendisine güvenirdi. Sarayın, sağlık problemleri dışındaki işleriyle de uğraşırdı. Halife'nin özel zevklerine kadar her işiyle ilgilenirdi. Örneğin Basra'da gördüğü aşçıların kılık kıyafetlerini, lokantalarda yemeklerin dizilip servis yapılmasını, kaplarda bulunan yemeklerin içini gösteren cam kapaklarla kapatıldığını, garsonların ellerinde daima mendil ve su ibrikleri taşıdıklarını, lokantaların fizikî yapılarını ve hijyenik şartlarını... vs. tüm bunları sarayda ve şehirde uygulamaya koymak için büyük gayret sarf etmiştir.

Ahmed b. Yunus, Halife el-Mustansır Billâh'dan aldığı destekle, zamanında sarayda eşi ve benzeri görülmemiş bir ilaç deposu ve imâlâthanesi oluşturdu. Yeni ilaç ve macunlar yapmak üzere 12 tane Sicilyalı genç alarak onları eğitti. Burada yaptığı ilaçlardan Halife'den izin alarak fakir halka dağıttı. Özellikle ibn Vâsıf'tan yaptığı göz ihtisasını burada daha da geliştirdi, Endülüs'ün en meşhur göz hekimi oldu. Hazırladığı kaliteli merhemlerle devrin tüm göz hastalıklarını tedavi ediyordu. Bu arada ücretsiz tedavi ettiği devlet ricâlinden aldığı hediyelerle hatırı sayılır bir servet sahibi olmuştu.

Halife Müeyyed Billâh döneminde de görevini devam ettirdi. Yeni halifenin de takdirini ve güvenini kazanan Ahmed b. Yunus asli görevinin dışında, şehrin emniyet müdürlüğünü ve daha sonra belediye başkanlığı görevini de yürütmüştür. Tüm bu olumlu yönlerine karşın, Yunus b. Ahmed, dili tutuk, yazısı bozuk, imla kurallarına riayet etmeyen biriydi. Herkesin derdine deva bulan bu büyük tabip, ishal ve kara hummadan kurtulamayarak hayata veda etti.[1204]

* *Ebu'l-Hasan Ali b. 'Allan el-Harranî* (Ö.H.355/M.966)

Tam künyesi Ali b. el-Hüseyin b. 'Allan b. Abdurrahman İbn el-Harranîyye.

1204 İbn Culcul, **Tabakat el-Atıbbâ' ve'l-Hukemâ'**, 113; Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 73.

Doğum tarihi bilinmemekle beraber, X. yüzyılın başlarında dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. İlk tahsilini doğduğu yer olan Harran'da tamamlayan Ebu'l Hasan, dönemin önemli bilim ve kültür merkezleri olan Şam, Bağdat ve Horasan'a giderek, buralarda devrinin önemli bilginlerinden ders almıştır.

Ebu'l Hasan Ali, memleketi Harran'a döndükten sonra, tüm mesaisini eğitime ve öğrenci yetiştirmeye vakfetmiştir. Kendisi, özellikle Hadis ve Tarih sahasında şöhrete kavuşmuştu. Kaleme aldığı kitaplar arasında, Tarih el – Cezire adlı eseri, tarihçiler arasında önemli kabul edilen bir kaynaktır.

Ebu'l Hasan Ali, 966 (H.355) yılında Harran'da vefat etmiş ve şehir mezarlığına defnedilmiştir.[1205]

*** *Amiduddin b. Sellame b. el-Buha*** (Ö.H.360/M.970)

Tam künyesi Amiduddin Ebu Muhammed Abdulkadir b. Muslim b. Sellame b. el-Buha el-Harranî, el-Fâkih'dir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber X. yüzyılın ilk çeyreğinde Harran'da doğduğu tahmin edilmektedir. Hayatı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Çeşitli kaynaklarda kendisiyle ilgili yer alan bilgiler birbirinin tekrarı olan, kısa ve kopuk bilgilerdir.

Amiduddin, ilk tahsilini memleketi Harran'da devrin ünlü bilginlerinin ders halkalarında tamamladıktan sonra, çağının bilimsel anlayış ve geleneğine uyarak, uzun ve yorucu seyahatlere çıkmıştır. Özellikle temel İslami ilimler olan Tefsir, Fıkıh, Hadis... dallarında ciddi bir eğitim görmüştür. Başta Musul, Bağdat ve Şam olmak üzere dönemin kültür ve bilim merkezlerinde toplanan meşhur bilginlerin derslerine devam etmiştir. Ders aldığı meşhur hocaların arasında, kendi hemşehrisi Ebu Urube el-Harranî de vardır.

Tahsilini tamamladıktan sonra, memleketi Harran'a geri dönen Amiduddin, ömrünün sonuna kadar burada eğitim ve öğretimle uğraşmış, çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Lakabından da anlaşılacağı üzere ünlü bir Fakih olan Amiduddin, aynı zamanda iyi bir edip ve şairdi... 970 (H.360) yılında Harran'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir[1206].

*** *Ebu Urube el-Harranî*** (H.284-3647M.897-974)

Ebu Urube 897 (H.284) yılında Harran'da doğmuştur. İlk tahsilini

1205 Bağdadî, **Hediyyetü'l-Arifin I**, 681; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müeellifîn VII**, 76.

1206 İbn el-Futî, **Mucem II**, 923; İbn Şi'ar, **Ukud el-Cuman V**, 21a; İbn el-Mustevfî, **Tarih Erbil II**, 516.

Harran bilginlerinden çeşitli dini ilimleri okuyarak tamamlamıştır. Daha sonraları, devrin modası olan Hadis ilmine ilgi duymuş, çok sayıda hadis bilginlerinden dersler alarak, bu sahada otorite olmuştur. Hadis sahasında çok sayıda talebe yetiştiren Ebu Urube'nin, öğrencileri arasında meşhur muhaddis Dineverî de[1207] bulunmaktadır. Bu öğrencisinin bir de *Amel el-Yevm ve'l-Leyl* isimli bir eseri bulunmaktadır ve Neseî'nin "Sünen"inin de rivayetçisidir. Ayrıca bu "Sünen"i özetleyerek *el-Müctebâ* adı altında istinsah etmiştir.

Ebu Urube, ilim uğrunda İslam coğrafyasında seyahatlere ve hadis dersleri tahsiline çıkmıştır. Kütüb-i Sitte yazarlarından meşhur muhaddis Neseî, Ebu Halife el-Cumahî ve Beğendi ile aynı ölçüde hadis dersleri vermiştir. Ebu Urube hakkında, Hamed b. Abdullah el-İsfehanî, Ali b. Ömer el-Esed Ebâzî ve daha birçok kimse O'nun hadis rivayetlerini nakletmişlerdir. Meşhur tarihçi Zehebî, O'nu hadis sahasında "Sikâ, Hafız ve İmam" olarak tanımlar.[1208] Ebu Urube, hadis ilmine olan düşkünlüğü kadar, son derece dindar, hayırsever ve dürüst bir karaktere sahipti. 80 yaşlarında iken 974 (H. 364) yılında Harran'da vefat etmiş ve burada defnedilmiştir[1209].

*** *Sabit b. Sinan b. Sabit b. Kurra*** (Ö.H.363/M.974)

Tam künyesi Sabit İbn Sinan İbn Sabit İbn Kurra es-Sabiî el-Harranî, Ebu'l-Hasan, et-Tabib'tir. Sabit bin Kurra'nın torunu olan Sabit bin Sinan Harran'da doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemektedir. Kurra ailesinin diğer üyeleri gibi Sabit bin Sinan da İyi yetişmiş bir tarihçi, edebiyatçı ve tabiptir. Özellikle tıp konusunda derin bilgi sahibiydi. Harran'dan ayrılarak Bağdat'a giden Sabit bin Sinan Abbasi halifelerinden el-Müttaki ibn el-Muktedir (H. 329-333/M.940-944), el-Müstekfi Billah (H.333-334/M.944-945) ve Muti'Billah'ın (H.334-363/M.946-973) hizmetinde ve saraylarında tabiplik yapmıştır. Devrinde Bağdat'taki ünlü Adudi Hastahanesinin başhekimliği görevinde bulunmuştur.[1210] Sabit b. Sinan, devlet adamlarını tedavi etmiş ve bu ilimde bilgisini kanıtlamıştır. Onun Bağdat'ta yer alan önemli bilginlerden biri olduğuna kuşku yok-

1207 Mehur muhaddis Dineverî'nin tam künyesi, Ebu Bekir Abmed b. Muhammed b. İshak ed-Dineverî'dir.

1208 Zehebî'nin Ebu Urube hakkında söyledikleri hususunda **Tezkire** adlı eserinin III. cildinin 939, **Müştebeh** adlı eserinin 278. sayfalarına bakınız.

1209 İbn el-Müstevfî, **Tarih Erbil II**, 540; İbn İmâd, **Sezerât III**, 47.

1210 L. Göker, **Fen Bilimleri Tarihi**, 391.

tur. Ünü zamanımıza kadar gelmiştir ve bugünkü tıp zincirinin kuvvetli halkalarından biri olarak bilinir. Sabit bin Sinan 363/973 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

Sabit bin Sinan asrının ünlü, maharetli tabiplerinden biri olmasının yanında bir usul alimi idi. Eserlerinde anlaşılır bir dil kullanır ve akıcı bir üslupla onları kaleme alırdı. Sabit bin Sinan kendisinin tercüme-i halini, devrinin tarihi vakalarını yazmış doktorlardandır.[1211] Taberi Tarihi'ne devam olarak yazdığı kitabında Hicri 295-363 (M.907-973) yılları arasında yaşadığı devrin olaylarından bahseder. Daha sonra yeğeni Hilal b. Muhassin bu eserin devamını yazmıştır. Eser Abbasi devlet teşkilatı ve kültür hayatı hakkında önemli bilgiler verir.[1212] El-Kıfti "Sabit, üstüne daha iyi bir kitap yazılmamış meşhur tarihini telif etmiştir. Bu eser 295(907) yılı olaylarıyla başlar, ölüm tarihi olan 363(973) yılına kadar gelir. Bu tarihe yeğeni Hilal bin Muhassin devam yazmıştır. Bu iki eser olmasa 907-1055 yılları arasındaki olayların çoğu bilinmezdi" der.[1213] Ayrıca Sabit'in Şam ve Mısır tarihinden bahseden *Kitab fi Ahbar eş-Şam ve Mısır* adında bir kitabı daha vardır. Tarih ile ilgili kitaplarının yanında tıbba dair eserler de yazmıştır. Tıp kitaplarında yer alan pek çok zor tıbbi problemleri de çözmüştür[1214].

* *Ahmed İbn Vasîf es-Sârî* (Ö.H.365/M.975)

Ahmed b. Vasîf es-Sârî es-Sâbî el-Harrâni, 330-350 (942-961) yılları arasında Bağdat'ta bulunmuştur. İbn Culcul, eserinde bu bilginin ismini kısa olarak İbn Vasîf es-Sârî" şeklinde kaydetmektedir. Ne nisbeti ve ne de memleketinden bahsetmektedir[1215]. Ayrıca Yunus el-Harranî'nin oğulları Ömer ve Ahmed'in, O'nun ve Sâbit b. Sinan'in yanlarında, Bağdat'ta tıb tahsili gördüklerini kaydetmektedir. Kıftî, bu tabibe, kısa olarak "İbn Vasif el-Kehhâl" adıyla değinmiştir. Biyografisinde de O'nu yalnızca "İbn Vasîf' ismiyle kaydet-

1211 M. Karakaş, **Müslüman Alimler**, 170.

1212 A. Ekinci, **Urfa ve Çevresinde Dinî ve Fikrî Hayat**, 106.

1213 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 74.

1214 İbn Şakir el-Kutubî, **Uyun et-Tevarih I**, 163n1, 164n1; İ. Ebi Usaybia, **Uyun el-Enba I**, 224-226; Yakut, **el-Udeba VII**, 142-145; Kıftî, **Tarih el-Hukemâ**, 109-111; İbn el-İbarî, **Tarih Muhtasar ed-Düvel**, 296-297; İbn Teğri Birdî, **en-Nücum ez-Zahire III, IV**; İbn el-Esir, **Kamil fi't-Tarih VIII,** 221; İbn el-İmad, **Şezerât III**, 44-45; Ebu'l-Fida, **el-Muhtasar fî Ahbar el-Beşer**, 150 ; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Buldan III**, 100-101; İbn Nedim, **Fihrist,** 302-324; Brockelmann, **GAL I**, 324.

1215 İbn Culcul, **Tabakat el-Atıbba' I**, 81.

miştir[1216]. Ayrıca O'nun Bağdat'ta H. 350 (961) seneleri civarında bir tabib olarak çalıştığını zikretmekte ve bu bilgileri Yunus el-Harranî'nin oğulları, Ahmed ve Ömer'in[1217] biyografilerinden çıkarmaktadır.

İbn Ebi Usaybi'e'ye gelince; O, Ibn Vasîf'ın biyografisini, "İbn Vasîf es-Sâbiî ismiyle zikretmektedir[1218]. Mesâlik el-Ebsâr'da[1219] da bu bilgiler aynı şekilde geçmektedir. Anlaşılan O'nu (es-Sâbiî) olarak adlandırmalarının sebebi; İbn Culcul'da olduğu gibi " 'es-Sârî " lakabından daha doğrudur. "el-Uyûn" ve "el-İhbar" adlı eserlerin başka yerlerinde isminin: "Ahmed b. Vasîf el-Harranî" olarak kaydedildiği görülmektedir. Harranlıların çoğunun Sabii lakabını alması ise, o dönemlerde Sabiiliğin Harran'da yaygın olmasından ileri gelmektedir. Bunu teyit eden bilgi ise, adı geçen iki tabib öğrencisinin de, bundan ve Sâbit b. Sinan b. Sâbit b. Kurra el-Harranî ve yine es-Sâbîi'den de ders almalarıdır. Bu tabiplerin ikisi de adlarının sonunda "el-Harranî" nisbetini taşımışlardır. Muhtemelen her ikisi de, Harranlı oldukları halde, Endülüs'te doğmalarına rağmen Sâbit ve İbn Vasîf'ın yanında okudukları için, Endelüsî yerine bu nisbeti almışlardır.

Ahmed b. Yunus el-Harranî, İbn Sârî ile Bağdat'ta buluşup O'ndan tıb, özellikle de göz hastalıkları ile ilgili tedavi yöntemleri ve ilaçlarının hazırlanması hakkında dersler alarak, bu konudaki bilgisini genişletip geliştirmiştir. İbn Vasif, tanınmış, başarılı ve yenilikçi, buluşçu bir göz tabibi idi. Her türlü göz hastalığını başarıyla tedavi etmekte ve ilacını bizzat kendi hazırlamakta idi. Zamanında göz tababetinde O'ndan daha mâhir olanı yoktu.

Ahmed b. Yunus bu bilgiyi bize aktarırken şöyle der: "Bir keresinde İbn Vasîf'in huzurunda bulunuyordum; gözlerini önce tedavi sonra ameliyat ettirmek üzre O'nun yanına yedi hasta getirilmişti. Bunların arasında Horasanlı bir hasta da bulunuyordu. İbn Vasîf, bu Horasanlı'yı

1216 Kifti, **Tarih el-Hükemâ**, 395, 436-437.

1217 Ahmed b. Yunus b. Ahmed el-Cüzâmi el-Harranî, yine kendisi gibi göz doktoru olan kardeşi Ömer b. Yunus gibi Endelus'un ez-Zehrâ' şehrinde, el-Hakem el-Mustansır'ın (351-366/962-976) zamanında vefat etmişlerdir. Babaları Yunus ise tıbda iç hastalıklar ve anestezi uzmanı olarak yine kendi alanında Endelus'te tanınmış bir doktordu. Bkz. İbn Ebi Usaybi'a, **Uyun el-Enbâ II,** 42; İbn el-Abbâr, **Tekmilet es-Sıla**, Madrid 1889, 18; Kıftî, **Tarih el-Hukemâ**, 394-395; İbn Culcul, **Tabakat el-Atıbbâ**, 112.

1218 İbn Ebi Usaybi'e, **Uyun el-Enbâ I**, 230.

1219 İbn Fazlullah el-Umarî, **Mesâlıku'l-Absâr Fi Memaliki'l-Amsâr**, (Yz.), Dar el-Kutub el-Mısrıyye Kütp., No.559, 115a.

önüne aldı ve gözlerine bakarak onu muayene etmeye koyuldu. Hastanın gözlerinde iltihaplanmaya yüz tutmuş perdemsi bir sıvı (katarakt) gördü; bunun üzerine onunla ücret pazarlığı yaptı, hastanın maddi durumuna göre önerilen ücret kabul edildi ve 80 dirheme anlaşma yapıldı. Hasta bu paradan başka bir parasının olmadığına yemin etmişti. Hasta bu şekilde yemin edince İbn Vasîf rahatladı ve onu önüne çekti. Muayene sırasında eli onun koltuk altına denk geldi, burada içinde dinarlar bulunan küçük bir kese buldu. Bunun üzerine İbn Vasîf şüphelendi ve ona şöyle dedi: Bunlar nedir? Horasanlı telaşlanarak bocaladı. İbn Vasîf bunun üzerine: Yalan olarak Allah üstüne yemin ettin, buna karşılık Allah'tan, gözlerinin tekrar iyileşmesini ve görmesini diliyorsun! Yemin olsun ben de seni tedavi etmeyeceğim dedi ve 80 dirhemini iade ederek, onu tedavi etmeden oradan uzaklaştırdı.

* *Ebu'l-Hasan Sabit b. Zehrun el-Harranî*
(H.283-369/M.896-980)

İbn Zehrun ailesi Harran kökenli olup, bilim ve felsefe açısından çok yönlüdür[1220]. Ebu'l-Hasan Sabit b. İbrahim b. Zehrun el-Harranî, İbn Zehrun ailesinin dede ve torun arasında kalan orta kuşağı temsil eder. Ebu'l-Hasan Rakka'da 283/896 tarihinde doğdu.[1221] O da ailesinin diğer üyeleri, babası Ebu İshak İbrahim, yeğeni İbrahim b. Hilal gibi devrinde meşhur biriydi.

Dirayetli ve yetkin bir tabip olan Ebu'l-Hasan ayrıca ilaç yapma konusunda da oldukça başarılıydı. Tıp bilgisini memleketindeki diğer Sabii tabiplerden öğrenmiştir. Devrinde vezir Ebu Tahir'in hastalığına tüm doktorların deva bulamaması ve en sonunda Ebu'l-Hasan'ın O'nu muayene ederek tedavi etmesi ve sağlığına kavuşturması ile şöhreti daha da artmıştır.[1222] Azududdevle tarafından bilgisini pekiştirmek üzere Bağdat'a geldiğinde maaş bağlanmıştır.[1223] Ebu'l-Hasan 975 tarihinde Bağdat'ta vefat etti. Bağdatlı İsmail Paşa'ya göre 979 tarihinde vefat etmiştir.[1224]

Sabit b. Zehrun'un *Islahı Makalat Min Kinaşı Yuhanna b. Serbiyyun* adlı tıbba ait bir eseri ile *Cevabat-ı Mesail* adında tıbba dair kendi-

1220 İbn Nedim, **el-Fihrist I**, 303; Kıftî, **Tarih el-Hukema**, 111, 115; İ. Ebi Usaybia, **Uyun el-Enba I**, 227-230; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Buldan III**, 99.

1221 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 74

1222 K. Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 41

1223 M. Karakaş, **Müslüman Alimler**, 185.

1224 M. Karakaş, **Müslüman Alimler**, 185; R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 75'te ölüm tarihi 980 olarak geçer.

sine sorulan soruların cevabını topladığı diğer bir eseri bulunmaktadır.

* ***Muhammed Ebi'l-Muzaffer el-Harranî*** (H. 286-379/M.899-989)

Harranlı bu hadis bilgininin, yaşadığı dönemdeki hadisçiler arasında ismine rastlayamadık. Fakat Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. el-Muzaffer b. Musa b. İsa el-Bezzaz, el-Hafız, el-Harranî adında birinin yaşadığından kaynaklar bahsetmektedir ki 899 (H.286) yılında Harran'da doğup, 989 (H.379) yılında yine Harran'da vefat eden zâtın aynı şahıs olduğu kuvvetle muhtemeldir.

İlim şöhretini hadis sahasında yakalayan bu bilgin, Harran ve Şam'ın ünlü muhaddislerinden ders almış, rivayetlerde bulunmuştur. Ebu'l-Muzaffer, İbn Cerir et-Taberî, Bağavi ve Begendi... bunlardan birkaçıdır. Darıkutni, İbn Şahin ve Hellâl gibi bilginler de kendisinden bahsetmiş ve rivayetler nakletmişlerdir. Hatta bir rivayete göre meşhur muhaddis Darıkutni, bu zattan 1000 (bin) hadis rivayet etmiştir.

Ebu'l-Muzaffer, çok güçlü bir hafızaya sahipti ve hadiste "sikâ" kabul edilirdi. 989 (H.379) yılında Harran'da vefat eden Ebu'l-Kasım Muzaffer, şehir mezarlığına defnedilmiştir[1225].

* ***Ebu Muhammed Hasan b. Şu'be*** (H.381/M.991'de hayattaydı)

Tam künyesi Ebu Muhammed, el-Hasan b. Ali b. el-Hüseyin b. Şu'be el-Harranî el-Halebî'dir.

İyi bir Fıkıh ve Hadis bilgini olan Ebu Muhammed'in doğum tarihine kaynaklarda rastlayamadığımız gibi, ölüm tarihi hakkında da her hangi bir kayıt yoktur. Tarih olarak kendisi hakkında bilinen tek şey 991 (H. 381) yılında hayatta olduğudur.

Harran'da doğmuş, burada yetişmiş ve yine ilim tahsil etmek için başta Bağdat olmak üzere, Kahire, Şam ve Haleb'e gittiği bilinen Ebu Muhammed'in yazdığı eserler arasında, sadece, *Tuhaf el-Ukul-Mevâ'ız ve'l-Hikem ev'1-Adab el-Me'sure Ani'n-Nebiyy ve'l- E'imme* adlı eseri bilinmektedir[1226].

* ***İbrahim b. Hilal es-Sabiî el-Harranî*** (H.313-384/M 925-994)

Tam künyesi İbrahim b. Hilal b. Hilal b. İbrahim b. Zehrun es-Sabi' el-Harranî Ebu İshak olup 25 Şaban H. 313'te dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini memleketinde aldıktan sonra Bağ-

1225 İbn el-Cevzî, **Muntazam VII**, 152; Zehebî, **İber III**, 12; İbn el-Müstevfî, **Tarih Erbil I**, 146.
1226 El-Amili, **E'yân eş-Şi'a XXII**, 318-320; O. R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn III**, 252.

dat'a gitmiştir. Ebu İshak aile fertlerinin izinden giderek tıp, astronomi ve matematik ilimlerini tahsil etti, ancak bunların yanında yazı, şiir ve belagât yönüyle de tanınmış bir edebiyatçıdır. Bağdat'a ailesiyle beraber gelen Ebu İshak kendini edebiyata vermiş ve kısa sürede Arap dili ve edebiyatına hakim olmuştur. Hem şiir hem de nesir yönünden ustalaşmıştır. Fakat o tarihlerde yaşayan diğer alimlerde olduğu gibi Ebu İshak'ta sadece tek bir ilim dalıyla uğraşmakla kalmamış, edebiyatın yanında matematikte de ileri seviyelere ulaşmıştır. Özellikle geometri ve mühendislik ilgilendiği ve başarılı olduğu dallardı.

Irak'ta hüküm süren Büveyhoğulları'nın sarayında hizmetler etmiştir. Büveyhi Hükümdarı Azudud-devle'nin veziri Mutahhar b. Abdullah için gümüş para büyüklüğünde bir usturlab yaptığı söylenir. Arapçayı çok iyi bilmesinin sağladığı bir getiriyle divan katipleri arasına girdi. Tabi bu diğer sahadaki çalışmalarını erken terk etmesine neden oldu. Bürokrasi sahasında ilerleyerek Divan el-İnşa başkanlığına kadar ilerledi. Abbasi halifesi el-Mutî'in Divan el-İnşa ve'l-Mezalim ve'l-Meavin başkanı oldu. Daha sonra Büveyhilerden Muizzuddevle ed-Deylevi ve İzzuddevle Bahtiyar'ın Divan el-İnşa başkanlıklarını yaptı. Bahtiyar'ın divanında çalışırken kardeşi Azuzüddevle aleyhinde mektuplar yazdı ve bu onun için Azuzüddevle zamanında (367-977) hapsedilip mallarının hacz edilmesine neden oldu. Daha sonra Azuzüddevle'nin ölüp yerine kardeşi Samsadüddevle'nin geçmesiyle (371-981) tekrar serbest kaldı. Müslüman olması halinde vezir yapılacağı önerisini reddederek inzivaya çekildi. Geri kalan hayatını ilimle uğraşarak geçirdi.

Ebu İshak Sabiî idi. Ancak Müslümanlarla ilişkileri gayet iyiydi. Nitekim O, Ramazanda Müslümanlarla birlikte oruç tutar, Kur'an ayetlerini ezberler, okur ve bunlardan pek çok risalesinde istifade eder, yazılarını bunlarla pekiştirirdi.

Ebu İshak devrinin en büyük ediplerindendi. Sahib b. Abbad (ö.385/995), el-Şerif el-Radi (Ö. 406/1016) gibi zamanın ünlü ediplerinin himayesini gördü. Nitekim 12 Şevval H.384'te Bağdat'ta vefat ettiğinde cenazesinde el-Şerif el-Radi'de vardı ve onu tesirli bir mersiye şiiri ile teşyi etmiştir.

Ebu İshak'ın bize kadar gelen ve basılan tek eseri *el-Muhtar min Resail Ebu İshak İbrahim es-Sabiî*' adını taşır. Bu eserin birinci cüz'ü tanınmış Lübnanlı edebiyatçı Emir Şekip Arslan tarafından tahkik ve neşredilmiştir. Eserde Ebu İshak'ın dönemine ait edebiyatçılar, şairler ve saraylarında hizmet verdiği bazı emirlerden de bahsedilmiştir.

Ebu İshak'ın diğer eserleri ise şunlardır: 1- Geometriler 2- Şiir Divanı 3- Resail Divanı 4- et-Taci Ahbar ed-Devle ed-Deylemiyye 5- İhtiyar şiir el-Mûhellebi 6- Halkı hakkında yazdığı bir kitap[1227].

XI.yüzyıl

* *Ebu Ali es-Sülemî er-Ruhavî* (Ö.H. 414/M. 1023)

Tam künyesi el-Hüseyn b. Ali b. Ubeydullah b. Muhammed eş-Şeyh Ebu Ali er-Ruhavi es-Sülemî'dir. Urfa'da yetişen bir bilim adamıdır. Memleketindeki tahsilini tamamladıktan sonra Şam'a gitmiş, burada kendini bilime vermiş ve Şam'da Şeyhü'l-Kurra olmuş, zeki bir din adamı idi. Şam'da Ebu es-Sakar Rahmet b. Muhammed b. Ahmed el-Kefertusî, İdris el-Haddâd, el-Hasan b. Said el-Bezzâz, Ali Ebu Ahmed b. Muhammed el-İsfahani, Muhammed b. Hüseyn ez-Zağrî, Nazif b. Abdullah el-Kisrevî, el-Hüseyin b. İsmail et-Tenühi, Ebu'l-Farac eş-Şenbuzî, el-Hasan b. Said el-Bezzâz ve daha pek çok kıraat, tefsir, hadis, fıkıh ve dil hocalarının yanında bu bilim dallarını tahsil etmiş, bilgisini derinleştirmiştir. Ancak ilgisini en fazla kıraat ilmine vermiş ve son derece iyi bir kıraatçı ve hafız olmuştur.

Ruhâvi, kendisini öğrencilerine adamış ve kıraat ilminde çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Ruhâvi'nin öğrencilerinden biri de, Ebu Ali el-Hasan b. el-Kâsım'dir. Kıraat ilmi ile ilgili kalın ve çok faydalı bir eser yazan Ruhâvi, Ramazan 414 (1023) yılında Dımaşk'ta vefat etmiştir. Kasyûn dağı eteklerindeki mezarlığa defnedilmiştir[1228].

* *Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Harranî* (Ö.H.420/ M.1029)

Tam künyesi Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Harranî, el-Mısrî'dir. Ailesi Harranlı'dır. Ancak daha sonra Mısır'a göç etmişlerdir. Ebu'l-Kasım el-Harranî, burada, Kahire'de dünyaya gelmiştir. Ancak doğum tarihine kaynaklarda rastlayamadık. Muhtemelen X. yüzyılın ortalarında doğmuş olmalıdır.

İlk ve yüksek tahsilini Mısır'da tamamlayan Ebu'l-Kasım el-Harranî, daha sonra memleketi Harran'a gelmiş ve burada özellikle tarih dersi vermiştir. İlim aleminde "Emir İzzü'l-Melik" lakabıyla tanınan Ebu'l-Kasım, tarihçiliğinin yanı sıra iyi bir katip ve şairdi de... 1029 (H.420) yılında Mısır'da vefat etmiştir[1229].

1227 İbn Şakir, **Uyun et-Tevarih II**, 232; Safadî, **el-Vafi V**, 94-96; Zehebî, **Siyer E'lam en-Nübela I**, 278-279; İbn Halliken, **Vefayât I**, 14; O.R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifin, I**, 24; Y.İ. Serkis, **Mu'cem I**, 36; R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 79.

1228 Şemsuddin el-Cezerî, **Ğayet en-Nihaye Fi Tabakati'l-Kurra', I**, (yay. G. Bergstraesser), Kahire 1932, 245.

1229 El-Yafi'î, **Miratü'l-Cinân III**, 36; O. R Kehhâle, **Mucemu'l-Müellifin XI**, 138.

*** *Muhammed b. Ubeydullah Ebu'l-Kâsım, el-Müsebbihî***
(H. 10 Receb 366-Rebiülevvel 420/M. 3 Mart 977-Mart 1029)

Emir İzzülmelik Muhammed b. Ubeydullah Ebu'l-Kâsım b. Ahmed b. İsmail b. Abdülaziz, el-Müsebbihi el-Kâtib el-Harranî[1230] olarak tanınır.

Yazar Harranlıdır; sonradan yerleştiği Mısır'da yetişmiştir. Çok erdemli ve engin bilgiye sahip biri idi. Pek çok eseri bulunmaktadır. Asker gibi disiplinli olarak yetiştirilmiş idi. Mısır Emiri el-Hâkim b. el-Aziz el-Ubeydî'nin hizmetine girerek, ondan çok faydalandı. Tarihinde, Mısır Emiri el-Hâkim'in ilk hizmetine girdiği tarihin H.398 (M.1007) yılı olduğunu zikretmektedir. Ayrıca tarihinde; Mısır'ın Said bölgesine bağlı el-Kays ve el-Behensa'nın yöneticiliğini yaptığını da, zikretmektedir. Daha sonra Mısır'da divan kâtipliği yaptığını anlatmaktadır. Müsebbihi'nin, Emir el-Hâkim ile divan toplantılarına katıldığı ve görüş alış-verişlerinde bulunduğu, büyük tarihinde zikredilmektedir. Kendi eseri için şunları söyler:

"*Yüce bir değere sahip olan bu tarih, içeriği ve değeri yönünden hiç bir kitapta ulaşılamayacak zenginliktedir. Onun zengin içeriği, başka kitapları okumayı gerektirmez. Bu bilgiler, Mısır'da geçen olayları ve orada görev yapan vâli, emir, imam ve halifelerin haberlerinden ibarettir. Oradaki ilgi çekici, şaşırtıcı olaylar ve binalar, yemeklerin çeşitliliği, onlara nasıl u1aşılacağı, bu tercümeyi ye yorumunu yaptığımız zamana kadar oraya gelenler, şairlerin şiirleri, şarkıcılar, haberler, kadılar, hâkimler, adâletçiler, edebiyatçılar, gazelciler ve daha başka konuları da içermektedir*". Bu eser 13 bin yapraktır.

Yazarın eserlerinden bir diğeri de *et-Telvih ve't-Tasrih Fi Ma'âni eş-Şi'ir ve Gayrihi.* Bu eseri de 1.000 yapraktır. Ayrıca *er-Râh ve'l-İrtiyâh* kitabı 1.500 yapraktır. Yine *el-Garb ve'ş-Şark Fi Zikri Men Mate Garben ve Şarkan* kitabı 200 yapraktır. *et-Ta'âm ve'l-İdâm* kitabı 1000 yapraktır. *Derku'l-Buğye Fi Vasf el-Edyân ve'l-İbâdât* kitabı 3.500 yapraktır. *Kısasu'l-Enbiyâ' ve Ahvaluhum* kitabı 1.500 yapraktır. *el-Müfâtehe ve'l-Münâkehe Fi Esnâf el-Cimâ'* kitabı 1.200 yapraktır. *el-Emsile li'd-Düvel el-Mukbile* kitabı, yıldızlar ve ge-

1230 İbn el-Esir, **el-Lubab Fi Tehzib el-Ensâb**, **III**, Kahire H. 1369, 7; Salahuddin es-Safadî, **el-Vâfi Bi'l-Vefeyât IV**, (th. Dedring), Dimaşk 1959, 7; İbn İzârî el-Marrâkuşî, **el-Beyân el-Muğrib I,** (th. J. Colan -L. Provensal), Leiden 1948, 264; İbn Tağri Birdi, **en-Nücûm ez-Zâhire IV**, 271; Zehebî, **el-İber III**, (th. S. el-Muneccid - F.es-Seyyid), Kuveyt 1964, ,139; İbn el-İmâd, **Şezerât III**, 215; Suyûtî, **Hüsnü'l-Muhâdara I**, (th. M. E. İbrahim), Kahire 1967, 248; Murtaza ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, Kahire 1306, "Sebehe" maddesi.

ometri hakkında ve 500 yapraktır. *el-Kadâyâ es-Sâibe Fî Me'âni Ehkâm en-Nücûm* kitabı 3.000 yapraktır. *Cevnet el-Mâşita* kitabı, ilginç haberler, şiirler ve ender hikâyeler içermektedir. Zikredilen bu bilgilere hiç kimsenin hiç bir yerde rastlaması mümkün değildir. Bu haberler uyumlu olmayıp, çeşitlilik arzeden bilgilerden ibarettir, 1.500 yapraktır. *eş-Şecen ve's-Seken Fi Ahbâr Ehli'l-Havâ ve Mâ Yelkâhu Erbâbuhu* kitabı, aşıkların durumları hakkındadır, 2.500 yapraktır. *es-Su'âl ve'l-Cevâb* kitabı 300 yapraktır. *Muhtâr el-Ağâni ve Me'ânihâ* kitabı ve daha başka kitapları da bulunmaktadır.

Güzel, kaliteli ve iyi derecede bulunan şiirleri, hece vezninde yazılmıştır. Bazı şiirlerinde çok sevdiği babası hakkında, vefatı münasebetiyle mersiyeler söylemektedir.

Müsebbihi'nin doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmektedir. Doğum tarihini bizzat kendisi kaleme aldığı Mısır Tarihinde kaydetmiştir. Bu büyük bilgin bir Pazar günü 10 Receb H. 366 tarihinde dünyaya gelmiş, Rebiülevvel 420 tarihinde de vefat etmiş, Mısır'daki aile kabristanına defnedilmiştir[1231].

* ***Muhammed b. Muhtar***
(Ö.H. 426/M.1034)

Doğum tarihi kesin olmamakla beraber X. yüzyılın ortalarında Harran'da doğduğu tahmin edilmektedir. Kaynakların pek azında ismi geçmektedir. Bunlardan biri de İbn Şiar'dır. Bu kısıtlı bilgilerden, Muhammed b. Muhtar el-Harranî'nin tarihçi olduğu anlaşılmaktadır.

İlmi yönü kendisine şöhret kazandıracak kadar güçlü olmamalı ki, bilim tarihinde kendisinden pek bahsedilmemektedir. Harran tarihi ile ilgili eserini ise, Ebu'l-Mehasin Yusuf b. Sellame el-Harranî'nin tarihine zeyl olarak yazmıştır. Muhammed'in bu eserini, Hammad b. Hibetullah el-Harranî tasnif etmiştir.

Muhammed b. Muhtar el-Harranî, 1034 (H.426) yılında Harran'da vefat etmiş ve şehir mezarlığına defnedilmiştir[1232].

* ***Muhammed el-Musebbihî***
(Ö.H 426/M.1035)

Tam künyesi İzzü'l-Melik Muhammed b. Abdillah b. Muhtar el-Müsebbihî, el-Harranî'dir. Doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Ancak X. yılın ikinci yarısında Har-

1231 İbn Hallikan, **Vefayât III,** 379; Yâfi'i, **Mirâtu'l-Cinân III,** Haydarabad 1339, 36; Ö.R. Kehhâle, **Mucemu'l-Müellifin XI,** Beyrut 1957, 138; Franz Rozanthal, **İlmu't-Tarih İnde'l-Müslimîn II,** (çev. S.A.el-Ali), Kahire 1959, 646; Brockelmann, **Tarih el-Edeb el-Arabî, VI,** (çev. S.Y. Bekr), Kahire 1983, 84 ; Ş. Mustafa, **et-Tarih el-Arabî ve'l-Müverrihûn II**, 188.

1232 İbn el-Müstevfî, **Tarih Erbil II**, 549; İbn el-Futî, **Mucem IV**, 781.

ran'da doğduğu tahmin edilmektedir. İlk öğrenimini memleketi Harran'da tamamladıktan sonra, önemli bilim ve kültür merkezlerinde, devrin ünlü hocalarından dersler alarak tahsilini tamamlamıştır.

Muhtar el-Müsebbihî, her ne kadar tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Harran'a dönmüş; eğitim ve öğretimle uğraşarak, öğrenci yetiştirmişse, hatta Mısır'da da bir süre kalıp, ilim çevrelerinde görev ifâ etmişse de, tarihçiliği ile tanımlanmaktadır. Onun *"Tarih Harran"* ve *"Tarih Mısır"* adlı eserleri önemlidir.

Muhtar el-Müsebbihî, 1035 (H.426) yılında Harran'da vefat etmiştir[1233].

* *Ali b. Muhammed Ebu'l-Kasım el-Harranî* (H.334-433/M.945-1041)

Tam künyesi Ebu'l-Kasım Ali b. Muhammed el-Harranî, el-Alevî, el Hüseynî, ez-Zeydî, el-Harranî, es-Sünnî'dir. Künyesinde bulunan "el-Alevî, el Huseynî, ez-Zeydî" lafızlarına bakılarak "Şiî" olduğu izlenimi çıkarılmamalıdır. Bu çağrışımdan böyle bir karışıklık çıktığı izlenimi de hissedilmektedir ki, künyesinin sonunda "el-Hanbeli" lafzı yetmemiş olacak ki, bir de "es-Sünnî" ibaresi vardır. Künyedeki "el-Haşimî" lafzından hareketle "Şii"liği çağrıştıran ibareler, Ehl-i Beyt'e muhabbet kadar, kan bağlılığını da ifade içindir.

Bir asra yakın bir ömür süren Ali b. Muhammed 945 (H.334) yılında Harran'da doğmuştur. İlk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra, özellikle hadis ve kıraat ilmine meyletmiş, bu nedenle İslam coğrafyasının önemli ilim ve kültür merkezlerini gezmiştir. Bu ilmi seyahatlerinde öğrendiği hadisleri, hocası Ebu Bekir en-Nakkaş (Ö.H.351)'a okuyarak, teyid ettirmiş, bu konudaki bilgilerini pekiştirmiştir. Hocasının tefsiri olan "Şifa es-Sudur"u O'ndan naklen rivayet etmiştir. Ebu'l-Kasım, Kıraat ve Hadis'i Nakkaş'dan rivayet eden son öğrencisidir.

Kıraat ilmi sahibi, Harranlı bu muhaddis ve müfessir, bütün ömrünü bilime adamıştı. Çağının meşhur bilginleri arasında bulunan Ebu Ma'şer, Abdülkerim el-Fetih, el-Mavsilî... O'ndan icazet almışlardan sadece bir kaçıdır.

Ebu Amr ed-Danî, Ali b. Muhammed hakkında şunları söylemektedir; "Bu zat, muhaddis Nakkaş yanında okuyan son öğrencisiydi. Güvenilir, tanınmış, ciddi ve titiz bir bilim adamı; Harran'da uzun yıllar alim ve gârî yetiştiren mübarek bir hafızdı.

Ali b. Muhammed'in otorite olarak kabul edildiği ilim dalı, Nak-

1233 Hacı Halife, **Keş ez-Zünûn I**, 303; O. R. Kehhâle, **Mucemu'l-Müellifîn XII**, 9.

kaş'dan aldığı Kıraat ve Tefsir ilmi idi. Ancak, Nakkaş'ın Hadis sahasında zayıf biri olduğu hususunda bilginler hemfikir (icma)dirler. Hocasının bu konudaki zayıflığı nedeniyle, Ebu'l-Kasım'ın da hadis sahasındaki görüşlerine temkinli yaklaşılır.

Harran halkının büyük sevgi ve saygısını kazanan ve "Harran Şeyhi" diye anılan Ebu'l-Kasım 1041 (H.433) yılında, 100 yaşına yaklaşmış vaziyette iken, Harran'da vefat etmiş ve şehir mezarlığına defnedilmiştir[1234].

* ***Ebu'l-Hasan İbn-i Hımmısa*** (H.343-441/M.954-1049)

Tam künyesi Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harranî, el-Mısrî, İbn Hımmısa es-Savvaf'tır. Çok uzun bir ömür sürmüş olan İbn Hımmısa 954 (H. Ramazan 343) yılında Harran'da doğdu. Hadis sahasında güvenilir bir bilim adamıdır. İlk tahsilini Harran'da tamamladıktan sonra , tıpkı hemşehrileri gibi ilim peşine düşerek önemli kültür merkezlerine birçok seyahatlerde bulunmuştur. Tahsil hayatına dair, hangi ünlü hocalardan ders aldığı pek bilinmemektedir. Yalnızca hadis ilminde önemli bir yeri olan Bıtaka Meclisi'ni çok dinler ve kendini orada yetiştirirdi. Ayrıca sebebi bilinmemekle beraber, sadece hadisçi Kinâne'den rivayetlerde bulunmuştur.

Hadis sahasında çok sayıda öğrenci de yetiştiren İbn Hımmısa'dan hadis rivayet eden öğrenciler arasında meşhur olanlardan bazıları şunlardır: Hibetullah b. Muhammed eş-Şirazi, Ahmed b. Abdülkadir el-Yusufi, Mürşid Ebu Sadık el-Medinî , Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed er-Razî ...

İbn Hımmısa, 1049 (H.3 Receb 441) tarihinde 98 yaşında iken Harran'da vefat etti ve şehir mezarlığına defnedildi.[1235]

* ***Hilal b. el-Muhassin Ebu'l-Hasan es-Sâbiî*** (H.359-448/ 23 Ağustos 970-28 Kasım 1056)

Ebu'l-Hüseyin[1236] (veya el-Hasan) Hilal b. el-Muhassin b. Ebi İs-

1234 Zehebî, **İber III**, 178; Zehebî, **Siyer XVII**, 505; Zehebî, **Mizan III**, 155; İbn İmad, **Şezerat III**, 251; İbn el Cezerî, **Tabakât el-Kurra I**, 572.

1235 Sem'anî, **Ensâb, IV**, 224; Zehebî, **Siyer, XVII**, 601; Zehebi, **İber, IV**, 383; İbnü'l-Esir, **Lübâb, I**, 390.

1236 Kifti, **Tarih el-Hükemâ**, 398-399; Mubarrad, **Neseb Adnan ve Kahtan**, (th. A. Aziz el-Meymenî), Kahire 1936, 1; el-Hatib e1-Bağdadî, **Tarih Bağdad XIV**, Kahire 1931, 76; İbn el-Cevzî, **el-Muntazam VIII**, 176; Yakut, **Mucem el-Udebâ' II**, Kahire 1932, 78-79; **III**, 187-188; **V**, 152-153, 224; **XIX**, 294; Yakut, **Mucem el-Buldan**, Kahire 1905, **I**, 382; **II**, 272; İbn Hallikan, **Vefayât II**, 86; Salahuddin es-Safadî, **el-Vâfî Bi1-Vefeyât III**, Dımaşk 1953, 104; Kalkaşendî, **Subhu'l-A'şâ**, Kahire 1915, **IX**, 280-282, 285-286; **XIII**, 211-213; Makrizî, **el-Hitat ve'l-İtibâr II**, Kahire 1325, 44 ; es-Sehavî, **el-İ'lân Bi't-Tevbîh**, Dımaşk 1349, 97, 159.

hak İbrahim b. Hilal b. İbrahim b. Zehrûn b. Heyyûn, es-Sâbîî'[1237] el-Harranî el-Kâtib. Annesi Sâbit b. Sinan'ın kız kardeşidir.

Abbasi devletinin ilk dönemlerinde bir grup Sabiî, Bağdat'a geldi. Bunlar, eskiden beri Sabiîlerin yerleşim bölgeleri olarak bilinen Harran ve Rakka'dan göç etmişlerdi. Bunlar arasında çoğunluğu teşkil eden "Zehrunoğulları" ve onların yakınları olan "Kurraoğulları" bulunuyordu[1238]. Bu Sâbiîler, Bağdat'ta ilim ve edebiyat birikimlerini değerlendirerek meşhur oldular. Bunların bir kısmı tıb ve eczacılıkta, diğerleri de geometri, matematik, astronomi, felsefe, mantık alanlarında çalışmış, İslamiyeti iyice benimsedikten sonra da bir kısmı edebiyat, tarih, çeviri, hadis ve tefsir yazıcılığı ile uğraşmışlardır.

Zehrunoğulları âilesinin en önde gelen ve en çok tanınan fertlerinden biri de Hilal es-Sâbi'dir. Hilal'in bağlı bulunduğu Sâbiî grubu, Harran şehrine nispeten "Harranîyye" grubundandır[1239]. Hilal, meşhur risalelerin yazarı Ebu İshak es-Sâbîî'nin torunudur.

Hilal, Pazar günü Şevval ayının ortasında H. 359 (23 Agustos 970) yılında Bağdat'ta[1240], âlimleri ile tanınmış bir âile yuvasında dünyaya geldi ve o ortamda yetişti. Babası Muhassin, Harran'dan ayrılmış, o dönemde bilim merkezi olan Bağdat'a gelmiş ve yerleşmiştir. Hilal'in biyografisini yazanların hepsi de "ömrünün sonunda müslüman olduğunu" yazarlar. Bu ifadeyi biri diğerinden nakletmişe benzer. Anlaşılan bu rivayetin kaynağı da İbn el-Cevzi'nin[1241] "Son zamanlarda Müslüman oldu" ifadesinden, yazarların "ömrünün sonunda" anlamını çıkarmalarıdır.

Hilal H.403(M.1012) civarında Müsluman oldu. H.436'da Muharrem (Temmuz 1044) ayında ağır bir hastalık geçirdi ve 20 gün komada kaldı. Bu hastalığı sırasında O'nu yine Harranlı olan, tabib Ebu'l-Hasan b. Sinan es-Sâbiî'[1242] tedavi etmiş,

1237 İbn en-Nedim, **el-Fihrist**, 50; İbn Hallikan, **Vefayât II**, 267; Yusuf İlyas Serkis, **Mûcem II**, 1179, 1893.

1238 İbn Nedim, **Fihrist**, 272; Kıftî, **Tarih el-Hükemâ**, 115; İbn Ebi Usaybi'e, **Uyun el-Enba'**, **I**, 215-216.

1239 Bu şehre nisbet yapılırken yaygın olarak "Harrani" şeklinde kullanılır, ancak doğrusu "Harnânî"dir. Bkz. Yakut, **Mucemü'l-Büldan II**, 231; İbn Hallikan, **Vefayât I**, 140-141; Zebidî, **Tâc el-Arûs IX**, Kahire 1306, 173; Kıftî, **Tarihü'l-Hükemâ**, 311.

1240 el-Hatib el-Bağdadî, **Tarih Bağdad XLV,** 76.

1241 İbn el-Cevzî, **Mir'at XIV,** 76.

1242 Kıfti, **Tarih el-Hükemâ,** 398-402.

iyileştirmiş ve 12 yıl sonra 89 yaşında Perşembe gecesi 17 Ramazan H. 448 (28 Kasım 1056) yılında da vefat etmiştir. Bundan anlaşılıyor ki Hilal, henüz 44 yaşında iken Müslüman olmuştur.

Hilal, yazı sanatı ve belağat usulü tahsilini, bu alanda çok tanınmış dedesi Ebu İshak İbrahim es-Sâbiî'ye borçludur. Ebu İshak ise, Bağdat'ta "Divan el-İnşâ"nın başında idi[1243] Hilal bu divanda uzun bir süre dedesi ile birlikte hizmet vermeye başladı[1244]. Hilal, Büveyhoğulları vezirlerinden Fahrü'l-Melik Ebu Galib Muhammed b. Halef'in (Ö. 407/1016) sır kâtipliğini yaptı. Ebu Galib ölünce, Hilal'e 30 bin dinar miras bıraktı[1245]. Hilal zamanla görevinde deneyim kazandı, saray protokolünü en ince ayrıntılarına kadar öğrendi ve kitabı *Rüsûm Dâr el-Hilâfe*'yi, başında bulunduğu "Divan el-İnşâ"da çalıştığı sırada kaleme aldı. Hilal'in dedesi risaleleri ile tanınırken kendisi, yazdığı 40 ciltlik tarihi ile tanınmıştır. Eldeki bilgilere dayanarak Hilal, bu tarih kitabını 70 yaşın üzerindeyken H.430'da (M.1038) kaleme almıştır. Hilal'in "Tarih"inden en detaylı ye doyurucu bir şekilde bahseden eser, oğlu Ğarsunni'me'nin, babasının eserine zeyl olarak yazdığı "Tarih"idir[1246].

Hilal, tarihçiliği yanında edebiyata da merak sarmış, zamanının en önde gelen dilcilerinden sayılan, Ebu Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdulğaffar el-Fârisi en-Nahvî[1247], Ebu'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî[1248], Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Cerrâh el-Harrâz[1249] ve

1243 İslamiyette kurulan ilk hariciye divanıdır. İlk kuruluşunda adı "Divan er-Resail" ve 'Divan el-Mukâtebât" olarak geçmekteydi, zamanla adı "Divan el-İnşâ" oldu. Bu divanın başına geçenlere de "Sahib Divan el-İnşâ" ayrıca "es-Sahib er-Reis" denirdi. Ebu İshak bu görevin başına H.349'da (M.960) getirildi. Bkz. Hârezmî, **Mefâtîhu'l-Ulûm**, Leiden 1895, 78; Seyrâfî, **Kanun Divan er-Resâil**, Kahire 1905, 94-117; Yakut, **Mucem el-Udebâ V,** 152-153; Kıftî, **Tarih el-Hükemâ**, 156, 294, 398; Kalkaşandî, **Subhu'l-'Aşa. I**, 89-139; Makrizî, **el-Hitat ve'l-İtibâr II**, 244; Hemedanî, **Tekmilet Tarih et-Taberi**, Beyrut 1961, 179; N. Avcı, "Harranlı Yazar ve Tarihçi Ebu'l-Hüseyin Hilal b. el-Muhassin es-Sâbi' el-Harrani, Hayati ve Eserleri", **Edessa Kültür Dergisi**, 7, İstanbul 1999, 12-16.

1244 Hilal b. el-Muhassin es-Sabi', **Tuhfetu'l-Umerâ**, Beyrut 1904, 151.

1245 İbn Hallikan,**Vefayât II,** 96; Safadî, **el-Vâfi bi'l-Vefayât IV**, 119.

1246 Kıftî, **Tarih el-Hükemâ,** 110; Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn II**, 138; Sehâvî, **el-İ'lan Bi't-Tevbîh**, Dımaşk 1349. 97, 152; Hilal es-Sâbi', **Tuhfe**, 1.

1247 (288-17 R.evvel 377)

1248 (Bağdat 296-11 Cumadilula 384)

1249 (Ö.H. 381)

daha başkalarının yanında tahsil görmüştür[1250].

İbn el-Cevzi, Hilal'in dil ve edebiyat ustalığını şu ifadeleri ile anlatmaktadır: "*Hilal, dili açık, pürüssüz ve çok ustaca kullananlardan biriydi. Onun çok güzel ifadeleri, etkileyici ve akıcı üslubu vardır*"[1251]. Hilal, sadâkati ve emaneti ile de tanınırdı. Bu konuda, O'nun bu yönüne, içlerinde çağdaşı olan el-Hatib el-Bağdadi (Ö.H. 463) ve sonrakilerden Yakut el-Hamevi, İbn Ebi Usaybi'e, İbn el-Fûtî, İbn Abdilhak, es-Sehavî, Kâtip Çelebi ve daha pek çok tanınmış alim, şahitlik etmekte ve O'nu takdirle övmektedirler[1252]. Hilal'in ayrıca şiirleri de bulunmaktadır ve Şiî şair eş-Şerif el-Murtaza[1253] ile şiirle yazışmaları da olmuştur[1254].

Hilal'in birkaç oğlu vardı. Bunlar arasından yalnızca kendisi gibi tarihçi ve müslüman eşinden olan Ebu'l-Hasan Muhammed Ğarsunni'me hakkında bilgiye sahibiz. Ğarsunni'me (416-480I1025-1087)[1255] Ebu1-Hasan Muhammed b. Hilal, faziletli ve pek çok faydalı eseri bulunan bir zat idi. Bu eserlerinden biri de meşhur *et-Tarih el-Kebir*'i, ayrıca adını *el-Hefevât en-Nâdire Mine'l-Mu'akkalîn el-Melhûzîn ve's-Sakatât el-Bâride Mine'l-Muğaffalîn el-Mahzûzîn* koydu. Eserde, bu babta pek çok hikâye toplamıştır[1256]. Garsunni'me öldüğü zaman geride, 70 bin dinar civarında büyük bir servet ile 1.000 ciltlik değerli eserler içeren bir kütüphaneyi bıraktı.

Hilal'in, çeşitli bilimleri içeren çok değerli eserleri vardır. Bu eser-

1250 Rummanî için bkz., İbn Hallikan, **Vefayât I,** 101; **III,** 299; **IV,** 339; **VI,** 101; Kıftî, **Tarih el-Hükemâ II,** 294; Ebu Hayyan et-Tevhîdî, **el-İmtâ' ve'l-Müânese I,** (th. A. Emin-A. ez-Zeyn), Kahire 1939, 133: Ebu'l-Hasan Ali b. İsa b. Ali b. Abdullah er-Rummanî en-Nahvî, el-Mütekellim. Meşhur imamlardan biridir. Kelam ilmi ile Arapça ilmi hakkında engin bilgi sahibidir. Kur'an tefsiri vardır. el-Farisi için bkz., Tevhîdî, **a.g.e.**, „50, 101, 120, 121, 193; **II,** 80-82; **III,** 246, 247, 451; **IV,** 51, 327; **V,** 275, 312; **VI,** 13, 101, 129; **VII,** 313; Mubarrad, **Neseb**, 1.

1251 İbn el-Cevzî, **Mir'at III,** 176-179.

1252 el-Hatib e1-Bağdadî,**Tarih Bağdad XIV,** 76; Yakut, **Mucemü'l-Buldân VII**, 255-257.

1253 (359-406/970-1015)

1254 eş-Şerif el-Murtaza, **Divan III**, Kahire 1958, 66-68; Kıftî, **Tarilü'l-Hükemâ**, 401-402; İbn Hallikan, **Vefayât IV**, 414; Ş. Mustafa, **et-Tarih el-Arabî ve'l-Müellifûn II,** 119.

1255 İbn Hallikan, **Vefayât III,** 11, 218; **V,** 246; **VI,** 101; İbn el-Fûtî, **et-Telhîs IV**, Dımaşk 1963, 1163-1164; İbn el-Cevzî, **Mir'at IX,** 42; İbn Kesir, **el-Bidâye XII,** 164; Ş. Mustafa, **et-Tarih el-Arabî ve'l-Müellifûn II,** 104.

1256 Ğarsu'n-Nime b. Hilal es-Sâbi', **el-Hefevât en-Nâdire** (th. S. e1-Eşter), Dımaşk 1967, 322.

lerin bir kısmı kaybolmuş, diğer kısmı da muhtelif kütüphanelerde bulunmaktadır. Hilal'in, tanıdığımız eserlerinden bir kısmı şunlardır: *Kitâb Ahbâr Bağdad* (kayıptır), *el-Emâsil ve'l-E'yân ve Müntedâ el-Avâtıf vel-İhsân*; eserde çeşitli devlet ve bilim adamlarından bahsedilmektedir (kayıptır). *Kitâb et-Tarih*; eserin 40 cilt tuttuğu rivayet edilmekte olduğu halde yalnızca 8. cildi bulunmaktadır. *Tuhfet el-Umerâ Fi Tarih el-Vüzerâ*; eserin bir kısmı kaybolmuştur. *Kitab er-Risâle* veya *"er-Resâil"* (kayıptır). *Rüsûm Dâr el-Hilâfe*; Abbasi sarayının merasim teşkilatından bahsetmektedir. *Kitâb es-Siyâse* (eser kayıptır). *Purer el-Belâğa. Kitâb el-Kuttâb* (kayıptır); edinilen bilgiye dayanarak bu eser, Ebu Bekir es-Sûlî'nin (Ö.335/946) "Edeb el-Kuttâb" ve İbn Dürüsteveyh'in (Ö.346/957) "Kitab el-Kuttâb"ı tarzında yazılmıştır. *Kitâb Me'âsir el-Ehl*; eserde ailesi ve soy kütüğü ile ilgili bilgiler vermektedir (eser kayıptır)[1257].

*** *Ebu'l-Feth Abdilvahap b. Celebe*** (Ö.H.476/M.1083)

Tam künyesi Ebu'l-Feth Abdülvahhab b. Ahmed b. Abdülvahhab b. Celebe (Halebe), el-Bağdadî, el-Harranî'dir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber XI. yüzyılın ilk çeyreğinde dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. Künyesinde bulunan "el-Bağdadi" lakabı, orada isim yaptığı dönemde kendisi hakkında kullanılmıştır. Harran doğumludur. İlk öğrenimini Harran'da tamamladıktan sonra Bağdat'a gitmiş, devrin meşhur alimlerinden ilim tahsil etmiştir. Hanbeli fıkhında otorite bir bilgindir. Tahsil hayatını tamamladıktan sonra memleketi Harran'a dönen Abdülvahhab bir Celebe, burada kadılık, müftülük, vaizlik, müderrislik gibi çok önemli görevler ifa etmiştir. İslam Hukuku sahası dışında da eserler veren Abdülvahhab, özellikle

1257 Yakut, **Mucem el-Buldan I,** 90, 558; **II,** 255, 542, 565; **III,** 54; **IV,** 123; **V,** 271; Tenûhî, **Nişvâr el-Muhâdara I**, Kahire 1921, 33-35; İbn el-Cevzî, **Mir'at VI,** 191; **VIII,** 289; İbn Hallikan, **Vefayât II,** 173, 299-300; **VI,** 101-105; İbn el-İmâd, **Şezerât III,** 279: Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn II,** 263; Sehâvî, **el-İ'lan bi't-Tevbîh**, 97, 152; el-Hatib el-Bağdadî, **Tarih Bağdad II,** 322; **XIV,** 76; Ebû Şucâ', **Zeyl Tecâribu'l-Umem**, Kahire 1916, 46, 51, 123-124, 265; Hemedanî, **Tarih et-Taberî**, 154, 207; Kıftî, **Tabakat**, 155, 256, 365; İbn Teğri Birdî, **en-Nücûm ez-Zâhire IV,** Kahire 1956, 180-183, 194-195, 249-250, 257-258; Hilal es-Sâbi', **el-Hefevât en-Nâdire**, 9, 13-14, 28-32; Hilal es-Sâbi', **Aksâm Dâi'e Min Kitab Tuhfet el-Umerâ'** (th. M. Avvad), Bağdat 1948, 32; Kalkaşandî, **Subhu'l-A'şâ IX,** 280-282, 285-286; **XIII,** 211-213, 339; Fuad es-Seyyid, **Fihrist Mahtûtât Dâr el-Kutub el-Mısrıyye**, Kahire 1962, 151; Levis Şiho, **el-Meşrik**, Beyrut 1903, 469; Arthur J. Arberry, **A Handlist of the Arabic Manuscripts in the Chester Beauty Library II**, Dublin 1956, 38.

dini ilimlerle ilgili "metodoloji" dalında verdiği eserlerle tanınır.

1083 (H.476) yılında Harran'da vefat eden Abdülvahhab b. Celebe, burada şehir mezarlığına defnedilmiştir.[1258]

XII.yüzyıl

*** *Ömer b. İkrime Ebu'l-Kasım el-Cezerî*** (H.471-560/M.1078-1164)

Tam künyesi Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İkrime, Ebu'l-Kasım b. el-Bezerî, el-Cezerî, el-Harranî, el-Şafiî'dir..

El-Cezire bölgesinin en ünlü fıkıh alimlerindendir. Bağdat'ta meşhur İslam bilgini İmam-ı Gazali'den etkilenerek Hanbelî mezhebini bırakarak Şafiî mezhebine intisab etmiştir. Şafiîler, Hanbelilerin hadis meyillerine karşılık, Fıkıha ağırlık verirlerdi. Ömer b. İkrime de bu anlayışla Şafiî fıkhında öylesine derinleşti ki "el-Müzehheb"in zor yerlerinin şerhini içeren, büyük bir eser yazdı. İbn Hallikan O'nun bu yönüne dikkat çekerek "söylendiğine göre, o sıralarda Şafiî Mezhebini bilenler arasında en iyisi O idi" demektedir[1259]. Bu ilmi özelliğinden dolayı lakabı "Zeynuddin Cemalü'l-islam" idi. Cezire bölgesinde dini ilimlerde, özellikle de fıkıhta O'nunla boy ölçüşecek bir bilgin yoktu.

1078 (H.471) yılında Harran'da doğan bu büyük bilgin aynı zamanda keten tohumu imalatı ve ticareti de yaptığı için bir lakabı da "el-Bezerî"dir. 1164 (H.560) yılının sonbaharında 89 yaşında iken memleketi Harran'da vefat etmiştir[1260].

*** *Muhammed b. Abdillah el-Harranî*** (Ö.H.560/M.1165)

Tam künyesi Muhammed b. Abdillah b. el-Abbas b. Abdilhamid b. Nasr b. Ömer el-Harranî, el-Bağdadî, Ebu Abdullah'tır.

Doğum tarihi kesin olarak belli olmamakla beraber, XI. yüzyılın sonu ile XII. yüzyılın başında, Harran'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.

İlk tahsilini memleketi Harran'ın ünlü hocalarından alan Muham-

1258 Zirekli, **el-E'lâm IV**, 230; Zehebi, **Siyer XVIII**, 560 ; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn VI**, 218.

1259 İbn Hallikan, **Vefayât III**, 445.

1260 Yakut, **Mucem II**, 138; İbn el-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih XI**, 321; İbn Hallikan, **Vefayât III**, 444-445; Zehebî, **Muhtasar III**, 42; Zehebî, **İber IV**, 171; es-Subkî, **Tabakât VII**, 25 1-253; Esnevî, **Tabakât I**, 527-258; İbn Teğri Birdî, **en-Nücum ez-Zahire V**, 370; Hacı Halife, **Keşf ez-Zünûn II**, 1913; İbn İmad, **Şezerât IV**, 189; İsmail Paşa, **Hediyyetü'l-Arifüin I**, 784.

med, daha sonra mahalli geleneğe uyarak hadis ilmi üzerinde yoğunlaştı. Bu sahadaki bilgi ve görgüsünü arttırmak için Bağdat'a gitti. Burada çeşitli dini ilimlerde bilgisini artırdı; hadis sahasında şöhret buldu, aynı zamanda iyi bir edebiyatçı ve şair olarak da tanındı. O'nun bu sahadaki *Ravzatü'l-Ûdebâ* adlı eseri meşhurdur.

Daha sonra memleketi Harran'a dönen Muhammed el-Harranî, kendisini tamamen bilim ve eğitime verdi. Çok sayıda öğrenci yetiştirdi. 1165 (H.18 Cemadilula 560) yılında Harran'da vefat etti[1261].

**** Fityan b. Mubah el-Harranî***
(Ö.H.563/M.1168)

Tam künyesi Fityan b. Mubah b. Hamed b. Süleyman b. el-Mübarek b. el-Hüseyin es-Sülemî el-Harranî, el-Hanbeli, el-Hanefî, Ebu'l-Karam'dır.

Doğum tarihi kesin olarak belirlenememiştir. Muhtemelen XI. yüzyılın sonu veya XII. yüzyılın başlarında Harran'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Harran'da tamamladıktan sonra, Bağdat'a gitmiş ve devrin meşhur bilginlerinden ders almıştır.

Harranlı bilginler yöresel dinî gelenek üzere Hanbelî Mezhebi'ne mensupturlar ve bu mezhebin kurucusu Ahmed b. Hanbel meşhur bir muhaddis olduğu için, büyük çoğunlukla hadisçi olmuşlardır. Fityan el-Harranî ise Bağdat'ta hadisin dışında çok ciddi manada, Tecvid, Dil ve Edebiyat dersleri aldı ve Hanefî mezhebine intisab etti.

Gözleri de görmeyen bu büyük bilgin, bir müddet sonra Bağdat'tan memleketi Harran'a geri dönmüş, kendisini tamamen eğitime vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Verdiği fetvalarla Harran'da şöhret bulmuş, Tecvid ilmi ile ilgili bir de eser yazmıştır.

Fityan el-Harranî, 1168 (H.563) yılında memleketinde vefat etmiştir[1262].

**** Mansur b. Nasr b. el-Attar***
(H.533-575/M.1138-1179)

Tam künyesi Zahiruddin Ebu Bekir Mansur b. Nasr İbn el-Attar el-Bağdadî, el-Vezir, el-Harranî'dir.

1138 (H.533) yılında Harran'da doğmuştur. Babası, Harran'ın büyük tacirlerinden olan bir bilgindi. İlk tahsilini memleketinde tamamla-

1261 İbn Teğri Birdî, **en-Nücum ez-Zâhire V**, 368-69; İbn Kesir, **el-Bidaye XII**, 249-250; Safadî, **Bi'l-Vefayât III** 330, 334, 341; Bağdadî, **Hediyyetü'l-Arifîn II**, 94; O. R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn X**, 221-222.

1262 İbn Receb, **Zeyl Tabakat el-Hanabile I**, 315; İbn İmâd, **Şezerât IV**, 217-18; O.R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn VIII**, 54.

dı. Fıkıh ilminde derinleşti. Meşhur muhaddis İbn el-Zagunî'den hadis okudu.

Babasının erken ölmesi üzerine, büyük bir servetin varisi oldu. Cömert ve elinin acık olması, çevresinin genişlemesine sebep oldu. İlmiye çevrelerinden çok, devlet adamları ve ileri gelenlerle oturup-kalkmaya başladı. Bu arada hilafetinden önce Mustazî ile tanıştı ve O'nunla dost oldu. Mustazî halife olunca İbn el-Attar'ı önce hazinenin kontrolörlüğüne getirdi, daha sora da başına atadı. Özellikle Vezir Azudu'd-Devle (Ö. 1177) öldürülünce[1263], Halife Mustazî hazinenin tüm yönetimini İbn el-Attar'a verdi.

İbn el-Attar'ın halifeye bu derece yakın olması, çok büyük yetkilerle donanması; istediklerini istediği makamlara getirmesi, istemediklerini azl veya sürgün etmesi, siyasetin kaçınılmaz sonucu olarak, düşmanlarının artmasına sebep oldu. Rakipleriyle mücadele ederken, gittikçe de sertleşti. Kamuoyunda da rakipleri, O'nun aleyhinde acımasızca bir kampanya başlattılar. Bir devlet adamı kadar, bir bilgin de olduğu için, bilim çevrelerinde de Rafızî (heretik) kabul ettiği insanları, elindeki devlet gücünü kullanarak sindirdi. Böylece hem siyaset, hem ilim ve fikir çevrelerinde düşmanları çoğalmıştı.

Nihayet gün geldi, dostu ve velinimeti Halife Mustazî vefat etti, yerine Nasır halife oldu. İbn el-Attar'ın muhalifleri hemen harekete geçtiler, aleyhindeki kampanyanın önünde duramadı. Bu nedenle kısa bir müddet sonra İbnn el-Attar görevinden alındı. Ancak muhalifler tatmin olmamışlardı. Bunun üzerine tutuklandı. Sebebi bilinmemekle beraber tutuklu bulunurken öldü.

Henüz daha 42 yaşındaydı. Na'şı kız kardeşine gece yarısı gizlice teslim edildi. Cenazesi kefenlenerek sabahla birlikte kaldırıldı. Ancak muhalifleri hala tatmin olmamışlardı. Cenaze kaldırılırken halk galeyana geldi. İbn el-Attar'ın cenazesi taşlandı, tabutu yere düşerek parçalandı. Daha sonra, cesedine ip bağlanarak yerde sürüklenmeye başlandı. Cesedi, bir mezarlığa layık görülmeyip, salhaneye atıldı. Yıl: 1179 (H. 575)[1264].

*** *İbn-i Neccar*** (D.H.578/M. 1182)

Muhammed b. Mahmud b. e-Hasan b. Hibetullah b. Mehasin b. Hibetullah Ebu Abdillah b. Ebi'l-Fadıl el-Bağdadi, el-Harranî. Ebi'l-Fadıl,

1263 Bkz. Sıbt İbn el-Cevzî, **Mir'at, VIII**, 220.

1264 Zehebî, **Tarih el-İslam**, Süleymaniye Kütüphanesi, III, Ahmed Kitaplığı Nr. 14/297, v.. 60a; Zehebî, **Muhtasar el-Muhtac İleyh, III**, 191; Sıbt el-Cezvî, **Mi'at, I**, 18, 25, 60, 98, 124.

H.578'de Pazar günü Zilkade ayında Harran'da dünyaya geldi. Bu Harranî aynı zamanda, İbn en-Neccar olarak da tanınmaktadır. İbn en-Neccar, zamanının tarihçileri arasında tanınmış bir tarihçiydi. Tarih kitaplarının çoğunda bu Harranlının adı İbn Neccar olarak geçmektedir. Erbil Tarihi yazarı İbn el-Mustevfi, Onun hakkında kısa bir bilgi vermekle birlikte İbn Şi'ar, bu zat hakkında, ulaşabildiğimiz en geniş bilgiyi vermektedir. Bu tarihçinin verdiği bu detaylı bilgiyi, biraz kısaltarak nakledelim; özellikle de İbn Şi'ar'ın bu eseri henüz el değmemiş bir yazma eser olması itibariyle büyük önem arz ettiği için bilgilerini buraya aktaralım.

İbn en-Neccar'ın babası aslında bir marangozdu. Bağdat'ta, el-Mubarek el-Vasifi en-Nahvi, Ali b. el-Mubarek b. Babeveyh en-Nahvi, Abdullah b. el-Hüseyin en-Nahvi el-Ukburi ve Musaddık b. Şebib b. el-Hüseyin el-Vasiti gibi Bağdatlı dil alimlerinden Arap dili, belağatı ve inceliklerini öğrendi. Daha sonra hadis tahsiline, tedvin etmesine, sonra da bu bilgilerini öğretmekle geçinmeye başladı. Bağdat'ta H.588'de ve henüz on yaşlarındayken bazı alimlerin yanında hadis dersleri dinlemeye başladı. Bu dersler, O'nun, hadis ilmiyle ilk defa tanışmasıydı. Daha sonra bizzat bu ilmin tahsilinin peşine H.593'te düştü. Böylece tahsilini; Ali Abdilmün'im b. Abdilvahhab b. Sadaka el-Harranî, Abdurrahman b. el-Cevzi, Abdulvahhab b. Ali b. Sekine el-Bağdadi, el-Mubarek b. el-Mubarek b. el-Ma'tuş el-Attar, Zakir b. Kamil el-Haffaf ve diğerlerinin yanında, pekiştirdi. Daha sonra Hicaz'a giderek H.607'de Mekke'ye yerleşti. Orada ve Medine'de bir alim cemaati yanında hadis dinledi. H 608'de buradan ayrılarak Şam'a geçti. Şam'da, Ali Zeyd b. el-Hasan el-Kindi, Ebu el-Kasım el-Haristani ve başkalarından ezberlediği hadisleri kontrol ettirdi. Sonra Haleb'e giderek, orada da Abdulmuttalib b. el-Fadti el-Haşimi, Abdurrahman b. Abdillah b. Ulvan el-Esdi ve daha başkalarından hadis tahsili gördü. Daha sonra Harran, el-Cezire, Musul ve Tigrit'te de hadis dinledi ve öğrendi. Bilahare Bagdat'a gitti, sonra oradan da İran tarafına giderek Hemedan'a geçti ve orada Nasr b. el-Mufaddal el-Bermeki'nin ashabından hadis öğrendi. Sonra İsfahan'a gitti. Oraya giderken uğradığı, Nehavend ve Gurç'ta da hadis alimlerinden hadis dinledi. Tatarların oraları işgaline kadar da İsfahan'da kaldı. Orada durmadan yazıyor ve ilim tahsil ediyordu. Sonra buradan, Allah'ın yardımıyla, topladığı ve yazdığı kitaplarıyla birlikte sağ salim olarak H.620'de Bağdat'a döndü. Buradan da aynı yıl içinde Şam'a gitti. Burada da hadis dersleri verdikten sonra Mısır'a gitti. Mısır'da da bazı Şeyhler-

den hadis tespit ederek, onları yazdı. Mısır Valisi el-Melik el-Kamil, kendisini çok ağırladı ve orada kalmasını rica etti, ancak O kabul etmedi. Sonra tekrar Bağdat'a döndü ve burada ikamet ederek, hadis öğrenmeye ve öğrenci yetiştirmeye başladı. el-Hatib el-Bağdadi'nin Tarih'ine bir kaç ciltten oluşan bir zeyil yazdı.

Yazdığı bütün eserleri, topladığı hadisleri ve rivayetleri için, İbn Şi'ar'a icazet verdi. Ayrıca uzun süre memleketinde, hadis ilminde imamlık, hafızlık ve hocalık yaptı. Fazileti ve bilgisinin enginliği dolayısıyla, parmakla gösterilir bir duruma yükseldi.

İbn eş-Şi'ar, Bağdat'ta Rebiulevvel ayı H. 639'da onunla karşılaştığı anı zikrederek, ondan bazı rivayet ve şiirler naklettiğini, kaydeder. Daha sonra İbn en-Neccar'ın telif ettiği eserlerin isimlerini sayar.

Yakut el-Hamevi, Mucem el-Udeba adlı eserinde, O'nun hal tercemesinde şunları yazar: Burada, İbn en-Neccar'ın seyahatinin 27 yıl sürdüğünü, şeyhliği boyunca 3.000 öğrenci yetiştirdiğini zikrederek; ilmini ve faziletini överek, eserlerini takdirle andı. *Zeyl Tarih Bagdat*'ı yanında, *el-Muhtelif vel-Mu'telif* adlı eser hakkındaki İbn Makule'nin kitabına da bir zeyil yazdı. Ayrıca; *el-Muttefak ve'l-Mufterak* adlı kitabında hadis alimlerinin babalarına ve memleketlerine göre, nisbetlerini zikreden bir kitabı ve benzeri olan 20'yi aşan eserleri bulunmaktadır. Bunun yanında *eş-Şafi* adlı eseri tıb konusundadır. Daha sonra İbn Şi'ar'ın naklettiği bazı şiirlerini rivayet etti. Ayrıca topladığı tercemeleri, *el-Havadis el-Camie* adlı eserinde kaydetmiştir. Bu eserinde seyahatlerinden ve hocalarından bahsetmektedir. Yakut'un da bahsettiği gibi 400 kadar hocadan ders almıştır. Yazdığı kitapların sayısı ise, 40'ı aşmaktaydı. Bir ara Mustansiriyye Medresesi'ne hadis hocası olarak tayin edilmiştir. Bütün kitaplarını, Nizamiyye Medresesi'nin kitaplığına vakfetmiştir.

İbn en-Neccar'ın ayrıca bazı yazma eserlerde de hayatıyla ilgili bilgiler mevcuttur. "İkdu'i-Cuman Fi Tarih Ehli'z-Zeman", "Tarih el-Hazreci" ve "Tabakat İbn Kadi Şeybe" gibi. İbn es-Sabuni ise, Onu çok kısa bir şekilde geçmektedir. Tarih Bağdat hakkındaki kitabı ise; *et-Tarih el-Mücedded Li Medinet es-Selam ve Ahbar Fudala'iha el-E'lam* adıyla yazılmıştır. Bu eseri hala basılmamış durumda ve bir nüshası Paris Milli Kütüphanesinde, ikinci nüshası ise, Şam'da Zahiriyye Kütüphanesindedir. Cambrige'de ise, Zahiriye nüshasından nakledilmiş yazmanın bir bölümü mevcuttur. Kahire'de Dar el-Kütüb el-Mısriyye'de onun bir özeti; *el-Mustefad Min Zeyl Tarih Bağdad*

adı altında ve Ahmed b. Abdillah el-Hüsami ed-Dimyati'nin katalogunda fihrist 3/59 numarada kaydedilmektedir.

Ebu'l-Fadil en-Neccar, H.639'dan sonra vefat etmiştir[1265].

*** *Hibetullah b. Nasır*** (Ö.H.580/M.1184)

-Müzisyen ve Semâzen-

Tam künyesi Ebu'l-Mahâsin, Hibetullah b. Nasır b. El-Hüseyin b. Hamid el-Harranî, el-Hanbelî'dir.

Ebu'l-Mehâsin mahlasından da anlaşılacağı üzere son derece cömert ve iyilik sever bir bilgin olan Hibetullah b. Nasır, Harran'da doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak belli değildir. İlmi tahsilini Harran dışında ve nerelerde tamamladığı bilinmemektedir. Ömrünü Harran'da geçiren ve daha çok musiki ve sema ile uğraşan Hibetullah, aynı zamanda faziletli bir tarihçidir. Bir çok eser kaleme almış, ancak bunlardan sadece *el-Mi'yar fi'r-redd ala el-Mutemessikin ani'l-Ahyar* isminde olanı bilinmektedir.

Hibetullah b. Nasır 1184 (H.580) yılında Harran'da vefat etmiş ve şehir açıklarındaki mezarlığa defnedilmiştir[1266].

*** *Hayat b. Kays b. Reccal el-Harranî*** (H.501-581/M.1107-1185)

-Sultanlar Şeyhi-

Tam künyesi Hayat b. Kays b. Reccal b. Sultan el-Harranî'dir.

Sultanlar Şeyhi olarak tanınan, Şeyh Hayat, manevi bir önder, ehl-i kerâmet, zahid bir veli ve örnek bir insandı. 1107 (H.501) yılında Harran'da dünyaya gelmiştir. Dini ilimlerdeki tahsilini tamamladıktan sonra, Tasavvufa meyletmiş ve bu alanda çok büyük bir şöhret yakalamıştır. Çok ibadet eden, iffetli, vakur bir insan olan şeyh, son derece sade ve mütevazı bir hayat sürmüştür. Kerametleri ve önder kişiliği, uzlaştırıcı tavrı, O'nun şöhretinin Harran sınırlarını aşarak tüm İslam aleminde isminin duyulmasını sağlamış ve devlet adamları duasını alabilmek için kapısından eksik olmamıştır. Bir rivayete göre, Sultan Nureddin O'nu ziyarete gelir. Şeyh, O'nu Bizanslılara karşı savaşmaya teşvik eder. O'nun bu konudaki iradesini güçlendirir ve uzun uzun dua eder. Sultan Selahaddin de O'nun kapısına gelenlerdendi. Selahaddin'in, Musul seferindeki başarısızlığı, halk arasında, Şeyh Hayat'ın buna razı olmadığı, Selahaddin'in ise Şeyhi dinleme-

1265 Yakut, **Udeba VII**, 103.

1266 Bağdadî,**Z. Keşf II**, 516; Bağdadî, **Hediyye II**, 506; O. R Kehhâle, **Mu'cemü'l-Büldan XIII**, 145.

diği ve bu nedenle başarısız olduğu şeklinde de değerlendirilmiştir.

Yüzyıllardan beri kerametleri ile halkın dilinde yaşayan Şeyh Hayat, rivayete göre, günün birinde Mücella b. Yasin'in öğrencisi olan Şeyh Hüseyin el-Bevârî ile birlikte yolculuğa çıkar. Şeyh Hayat, tam 50 yıldır zaviyesinden ayrılarak Harran dışına çıkmamıştır. Buna rağmen yolculuk sırasında karşılaştıkları bir öğrenci gurubunu tek tek tanımıştır. Bir başka rivayete göre de, Şeyh Hayat, güler yüzlü, tebessümü eksilmeyen, yumuşak huylu, çok merhametli, eli açık, son derece cömert, geceleri sabaha kadar dua edip, tesbih çekerek ibadet eden bir veli idi. Harran, O'ndan sonra, O'nun kadar güçlü birini yetiştirmemiştir. Yazdığı büyük bir *"Siret"* kitabını zürriyetine bıraktı.

Şeyh Hayat el-Harranî, 80 yaşlarında iken bir Çarşamba gecesi 1185 (H.581 Cemadilula sonu) dünyaya veda etmiş çok kalabalık bir cenaze töreniyle şehir mezarlığındaki aile kabristanına defnedilmiştir[1267].

* *İbn-i Sadaka*
(H.493-584/M.1099-1188)

Tam künyesi Ebu Abdillah Muhanmed b. Ali b. Muhammed b. Hasan b. Sadaka el-Harranî, el-Bezzaz, es-Seffar'dır. Gençliğinde "İbn el-Vahş" lakabıyla tanınırdı.

1099 (H.493) yılında Harran'da dünyaya geldi. Temel eğitimini Harran'da aldıktan sonra yüksek tahsilini yapmadı. Ticarete atıldı. Başta Horasan ve civarı olmak üzere ticaret nedeniyle İslam coğrafyasının bir çok beldesini gezip, gördü. 1140 (H.528) yılında Nişabur'da iken Muhammed b. el-Fadıl el-Ferravî ile dost oldu. O sıralarda 41 yaşındaydı. El-Ferravî ile tanışması, gönlünde ilim ateşini tekrar tutuşturdu. El-Ferravî'den başta "Sahih" olmak üzere önemli hadis kitaplarını okudu. Sahih ve dindar bir karaktere sahip olması, özellikle hadisçi ilim adamları çevresinde kendisine önemli bir itibar kazandırdı. Ebu Ömer ez-Zahid, kardeşi Şeyh el-Muvaffak, el-Beha Abdurrahman, ed-Diya el-Hafız, el-Hasan b. Sellam, İbn Halil, Ebu'l-Me'alî b. eş-Şirâzî, İbn Sa'd, Hatib Murad, Muhammed b. Abdilhâdî, el-İmad Abdullah b. en-Nehhas, Muhammed b. Süleyman es-Sıkıllî, İbn Abdi'd-Daim ... vb bir çok bilgin O'ndan hadis dersleri almış ve hadis rivayet etmişlerdir. İbn ed-Dubeysî, İbn Ahdar'dan naklen, hadis rivayetinde bulunmuştur.

1267 Zehebî, **Tarih el-İslam**, Süleymaniye Kütp. Ahmed Efendi Kitp., Nr. 14/2917, v. 91a; Zehebî, **İber IV**, 243; İbn İmâd, **Şezerât IV**, 296.

Muhammed İbn Sadaka, ticaret hayatında kazandığı tüm servetini de ilim yolunda harcadı. Fakir ve yoksul öğrencileri gözetti. İbn Neccar, O'nun Dımaşk'ta bir medrese inşa ettirdiğini ve Hanbelilere vakfettiğini nakleder. Ancak bir yandan tabii afetler, bir yandan da savaşlar sebebiyle bu medrese yıkılmıştır.

İbn Sadaka, 1188 (H.584, Rebiülevvel de söyleniyorsa da, Rebiulahirde) yılında 91 yaşındayken Dımaşk'ta vefat etmiştir[1268].

*** *Abdulvahhab b. Ebi Habbe***
(H.516-588/M.1122-1192)

Tam künyesi, Abdülvahhab b. Hibetüllah b. Ebi Habbe el-Bağdadi et-Tahhan el Harranî'dir. 1122 (H.516) yılında Harran'da dünyaya geldi. İlk öğrenimini memleketi Harran'da tamamladı. Ders aldığı devrin önde gelen bilginleri arasında meşhur muhaddis İsmail b. Ahmed es-Semerkandî de vardır. Ondaki bu ilim hevesi ve şevki, kendisini devrin ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a götürdü. Burada, özellikle Hadis ilminde derinleşti. Tahsilini tamamladıktan sonra, memleketine geri döndü. Kendini tamamen eğitime verdi. Yetiştirdiği çok sayıda talebenin içinde, meşhur hadis bilgini Ebu'l-Mehasin ed-Dımaşkî de bulunmaktadır.

Ebu Habbe, 70 yaşında iken 1192 (H.588) yılında Harran'da vefat etti.[1269]

*** *Ebu'l-Farac el-Acurrî***
(H.500-596/M.1106-1199)

Ebu'l-Farac, ticaretle uğraşan zengin bir ailenin çocuğu olarak 1106 (H. 500, Safer Ayı) yılında Harran'a bağlı Acur Köyünde dünyaya gelmiştir. Tam künyesi Ebu'l-Farac Abdûlmün'im b. Abdûlvahhab b. Sad b.Sadaka b. Hıdır b. Küleyb el-Acurrî, el-Bağdadî, el-Hanbeli, el-Harranî'dir.

İlk tahsilini Harran'da tamamlayan bu meşhur mahaddis, daha sonraları devrin en önemli bilginleri arasında yer alır. Ebu'l-Kasım b. Beyan, Ebu Ali b. Nebhan, Ebü Bekir b. Bedran, Ebu Osman b. Melle, Ebu Mansur b. Muhammed b. Ahmed b.Tahir el-Hazin, Ebu'l-Hattab el-Fakih, Sa'd b. Seyyar, Nuru'l-Hûda Eba Talib ez-Zeynebî... gibi ilim adamlarından ders aldı, hadis dinledi.

Ebu'l-Farac'ın çeşitli bilim dallarında icâzet aldığı Ebu Ali b. Mehdi,

1268 Zehebî, **Tarih el-İslam,** Süleymaniye Küpt., Ayasofya Kitaplığı, Nr. 3012, v. 18b; Zehebî, **İber IV**, 254; Zehebî, **Muhtasar el-Muhtac İleyh I**, 93; Zehebî, **Tezkiret el-Huffaz IV**, 1355; Ibn Teğri Birdî, **Nücum ez-Zahire VI**, 109; İbn İmad, **Şezerat IV**, 282.

1269 Münzirî, **Tekmile, I**, 308; Zehebi, **Müştebeh**, 213; Zehebi, **İber, IV**, 266; İbn el-Müstevfi, **Tarih Erbil II**, 391.

Ebu'l-İzz Muhammed b. el-Muhtar, Muhammed b. Mutlakî ed-Dur, Ebu Tahir b. Yusuf, Mübarek b. el-Hüseyin el-Gassal, İbn Beyan ve İbn Nebban ... gibi bilginler, dönemin meşhur bilginleridir.

Özellikle Hadis ilminde "asrın mesnedi" kabul edilen Ebu'l-Farac'in rivâyetlerinin yapıldığı bir "Meşihât"ı vardı.

Oldukça uzun olan ömrünü tamamen bilime adayan bu ünlü bilgin, yetiştirdiği yüzlerce öğrenci arasında İslam bilim tarihinde otorite kabul edilen çok sayıda alim vardır. Kaynaklardan tespit ettiğimiz kadarıyla kendisinden icâzet alan İbn Ebi'l-Yüsr, el Kutub b. Asrun, Hıdır b. Hamaveyh, Ahmed b. Ebi'l-Hayr, el-İzz Abdulaziz b. es-Saykal, Muhammed b. ed-Dine'nin yanısıra, kendisinden ders alan, Hadis rivayet eden meşhurlardan bazıları da şunlardır: İbn ed-Dübeysî, İbn Halil, İbn Neccar, Ömer b. Bedr, Ebu Musa b. el-Hafız, el-Yeldânî, Ahmed b. Sellâme el-Harranî, Muhyeddin b. el-Cevzî, Şeyh-i Şüyûh Abdulaziz b. Muhammed el-Ensarî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Sıbt İbn el-Cevzî, İbn Abdiddayim, Necib Abdullatif.....

Uzun ömrü içinde başta Mısır olmak üzere İslam aleminin bir çok yeri gezen Ebu'l-Farac, sekiz sefer de Hacc'a gitti. Aileden son derece zengin olan Ebu'l-Farac, tüm servetini de bilime, eğitime ve öğrencilere harcadı. Öyle ki ömrünün sonuna doğru elinde-avucunda hiçbir şey kalmadı. Muhtaç duruma düştü. İbn-i Neccar O'nun son derece onurlu olduğunu, bu durumda dahi kimseye el açmadığını, 93 yaşında olmasına rağmen İbn Arafe'nin bir cüz'ünü çok güzel bir hatla istinsah ettiğini ve kendi bilgileriyle o eseri rivayet ettiğini her cüz'ü karşılığında bir dinar alarak hayatının bu son günlerini idame ettirdiğini rivayet eder. Hadis sahasında asrın mesnedi kabul edilen Ebu'l-Farac, bilimsel alandaki yoğunluğuna karşı, özel hayatında çok sâde ve mütevazî bir ömür geçirdi. İbn Neccar, O'ndan temiz yüzlü, sağlıklı, mütevazî, sabırlı, eğitim-öğretime ve öğrencilerine hayatını adayan bir bilgin olarak bahseder; ders dinlemeyi ve özellikle Hadis'e karşı aşırı ilgi duyardı ve bundan hiç usanmazdı, der.

Bu meşhur bilgin 1199 yılında (H. 596), Rebiülevvel ayının 27. gecesinde 93 yaşında hayata gözlerini yumdu.[1270]

1270 Zehebî, **Tarih el-İslam**, Süleymaniye Kütp., Ayasofya Kitp. Nr. 3012, v. 93b; Zehebî, **İber IV**, 293; Zehebî, **Siyer XXI**, 258; Debisî, **el-Kâmil XII**, 67; Ebu Şâme, **Zeyl er-Ravzateyn**, 18; İbn es-Sa'î, **el-Cami el-Muhtasar IX**, 26; İbn Hallikan, **Vefayât III**, 227; İbn Kesir, **el-Bidâye XIII**, 23; İbn Tağrî Birdî, **Nücûm ez-Zahire VI**,159; İbn İmad, **Şerezât IV**, 327.

*** *Zahirüddin Ebu'l-Feth Sadaka el-Harranî***
(H.514-596/M. 1120-1199)

Tam künyesi, Ebu'l-Feth Sadaka b. Celal b. Muhammed b. Ahmed b. Sadaka b. Nasir b.Zübeyr el-Bağdadî, el-Harranî'dir.

Zahiruddin 1120 (H.514) yılında Harran'da dünyaya geldi. İlk öğrenimini kendi memleketinde tamamladıktan sonra, yüksek öğrenimi için Bağdat'a gitti. Ağır başlılığı, ilmi dirayeti ve yüksek ahlakıyla temayüz etti. Bu özellikleri Halife en-Nasır (H.575-622/M. 1180-1225)'in ve saray erkânının da dikkatini çekti. H. 580 yılında sarayın vezirleri arasında yer aldı. Ancak siyasi tecrübesizliği nedeniyle, rakiplerinin kıskançlığı ve ayak oyunlarıyla, birkaç ay sonra vezirlikten azledildi. Buna rağmen siyasi çevrelerle ilişkisini sürdürmeye devam etti. Nitekim bir müddet sonra, Yüce Divan'a başkan olarak atandı.

Zahirüddin el-Harranî bilimsel açıdan Hadis sahasında temayüz eden bir bilgindir. Hadis'teki derinliğini meşhur muhaddis Hasan b. Muhammed el-İsfehanî el-Yunartî'ye borçludur.

Ömrünün sonunda Harran'a dönen Zahirüddin, geri kalan ömrünü eğitim ve öğretimle, özellikle Hadis dersleri vererek geçirmiştir. Çok sayıda öğrenci de yetiştiren Zahirüddin, 1199 (H.596) yılında memleketinde vefat etmiş ve şehir mezarlığına defnedilmiştir[1271].

XIII.yüzyıl

*** *Hammad b. Ebi'l-Fadıl el-Harranî***
(H.511-598/M.1117-1202)

Tam künyesi Ebu's-Senâ Hammad b. Hibetullah b. Hammad b. el-Fadıl el-Harranî'dir. 1117 (H.511) yılında Harran'da doğmuştur. İlk tahsilini kendi memleketinde tamamladıktan sonra, önce Bağdat, onra Nişabur ve Şam'a giderek, meşhur bilginlerden dersler aldı. Hanbelî mezhebine mensup olan Hammad, hadis ilminde otorite olduğu kadar, iyi bir tarihçiydi de...

İlmini tamamladıktan sonra, memleketi Harran'a geri dönen Hammad, bir yandan ticaret yaptı, bir yandan da eğitime ağırlık verdi. Çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Yazdığı eserlerin içinde maalesef tarihle ilgili bir eseri ve bir de şiirlerinin toplandığı divanı bilinmektedir.

1271 İbn es-Sa'i, **el-Cami el-Muhtasar**, 60; Münzirî, **Tekmile II**, 216; İbn el-Müstevfî, **Tarih Erbil II**, 298.

Hammad, 1202 (H.598) yılında Harran'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir[1272].

* ***Abdülmün'im b. Ali b. Hibetullah el-Harranî*** (Ö.H.601/M.1204)

Tam künyesi Necmüddin Ebu Muhammed Abdülmün'im b. Ali b. Nasr b. Mansur b. Hibetullah el-Harranî'dir. Hanbeli Mezhebi'ne mensup bu fakihin doğum tarihi bilinmemekle beraber, Haran'da doğmuştur. 1182 (H. 578) yılında genç yaşta Bağdat'a tahsile giderken, muhtemelen ilk tahsilini Haran'da tamamlamış olmalıdır.

Bağdat'ın meşhur alimlerinden Hadis, Fıkıh ve Hilâliyyat okudu. Hanbeli fıkhında otorite olduğu kadar, aynı zamanda iyi bir edip ve şairdir. Tahsilini tamamladıktan sonra Harran'a geri dönen Abdülmün'im b. Hibetullah, ancak burada şehrin hatibi İbn-i Teymiyye ile arası açılınca, huzuru kaçtı ve Bağdat'a geri döndü. Burada ömrünün sonuna kadar eğitimle uğraştı, müderrislik yaptı.

Çeşitli eserleri ve bir de divânı bulunan Abdülmün'im 11 Aralık 1204 (H. 16 Rebiulahir 601) yılında, bir Perşembe günü vefat ederek, Bab Harab Mezarlığı'na defnedildi[1273].

* ***Hamza b. Ali Ebu Ya'la el-Kubaytî*** (H.524-602/ M.1129-1205)

Tam künyesi Hamza b. Ali b. Hamza b. Faris el-İmam Ebu Ya'la b. el-Kubaytî'dir. Hamza, 1129 (H.524) yılında Harran'da doğdu. İlk tahsilini ve hadis sahasındaki temel bilgilerini babasından aldı. Kardeşi Muhammed gibi[1274], hadise ilgisi gittikçe arttı. Daha sonra meşhur kari Ebu Muhammed Abdullah b. Ali Sıbt el-Hayyat, Ebu1-Kerem eş-Şehruzurî, Diner b. Zafer, Ali Ahmed el-Yezdî'den hadis dersleri alarak, onların yanında yetişti. İlme ve özellikle hadise karşı olan aşırı meyli, bu sahada şöhret sahibi kim varsa, onlardan ders almayı temel hedef haline getirmişti. Ebu Mansur el-Kazzaz, Ebul-Hasan b. Tevbe, Muhammed b. Muhammed b. el-Sellal, Ali b. es-Sabbâğ, Ebu Sa'd el-Bağdadi... hadis ve kıraat tahsili ettiklerinden sadece birkaçıdır. Hamza ilim tahsil etmenin yanında, ilim öğretmeyi ve öğ-

1272 İbn İmâd, **Şezerât, IV**, 335; O.R. Kehhâle,**Mu'cemü'l-Müellifîn, IV**, 73; Necati Avcı, "Harran ve Bilinmeyen Bazı Harranlı Din Alimleri" **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 8, Kayseri 1992, 267-272.

1273 İbn Recep, **Tabakat el-Hanabile II**, 36; İbn İmad,, **Şezerat V**, 3-4; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn VI**, 194.

1274 Meşhur muhaddis Ebu'l-Farac Muhammed b. Ali el-Harranî.

renci yetiştirmeyi de çok seven birisiydi. Hadis sahasında devrinin önemli bilginleri sayılan İbn ed-Dubeysî, İbn Neccar, İbn Halil vb. kendisinden ders alan ve hadis rivayet eden öğrencileri arasındadır.

İbn Neccar, Hamza el-Harranî hakkında şunları kaydeder; "*Ondan çok ders aldım ve yanından biç ayrılmadım. Kıraat ve edebiyat kitapları okurken, O'nu dinledim. Sika, hüccet, soylu, muntazam ve düzgün edâlı, sesi tatlı bir alimdi. Teravihlerde, insanlar O'nun yanına gelirdi. Yaşı ilerlemiş ve ön dişlerinden biri düşmüş olduğu halde, O'ndan daha güzel sesle ve tecvidle Kur'an okuyan nâdir bulunurdu. Kıraat çeşitlerini, sebeplerini, metot ve senetlerini iyi ezberlemiştir. Hadis ilmine çok iyi vakıftı. Yumuşak huylu, nazik ve cana yakın biriydi. Gençliğinde dahi zamanının en efendi ve zarif insanlarındandı. Muhâfazakar, temiz ve nezihti. Şeyhler arasında en temiz ve nurlu bir yüze sahipti. Şairler, O'nu çok överlerdi. Yahya b. Tahir, Şair Ebu'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Katib, Hamza hakkında söylediği bir şiirini, benim için okudu..*"

İbn el-Kubaytî, yazısı çok güzel, imlası düzgün bir bilgindi. Bu nedenle çok eser yazdığı gibi, topladığı bütün kitapları da istinsah ederdi. 1205 (H.18 Zihicce 602) yılında vefat etmiştir[1275].

* ***Abdulkadir Ebu Muhammed er-Ruhavî*** (H.536-612/ M.1141-1215)

İbn Abdulkadir b. Abdullah b. Abdurrahman Ebu Muhammed er-Ruhâvi, bir hâfız, muhaddis, hadis tarihçisi, verimli, muharrir, usta öğretmen ve bir tasnifçi idi. Çok dindar olan Abdulkadir, Cumadilahir 536 (Aralık 1141) yılında Urfa'da doğmuştur[1276].

Daha sonra âilesi ile birlikte Harran'a gitmiş, ancak buradan da ayrılarak tekrar Urfa'ya gelmiş ve uzun bir müddet buradaki âlimlerden ders aldıktan sonra Musul'a gitmiş, nihayetinde burada Musullu alim bir âilenin yanında yetişmiştir[1277].

Musul'da Muzafferiyye Daru'l-Hadisinde bir süre çalıştıktan sonra

1275 Sıbt İbn el-Cevzî, **Miratü'z-Zeman VIII**, 526-27; İbn es-Sâ'i, **el-Cami el-Muhtasar IX**, 189; Zehebî, **Tarih el-İslam XVIII**. 97-98; Zehebî, **İber V**, 4; Zehebî, **Muhtasar el-Muhtac İleyh II**, 50; İbn el-Cezerî, **Ğayet en-Nihâve I**, 264; İbn Teğri Birdî, **Nucûm ez-Zahire VI,** 290; İbn İmâd, **Şezerât V**, 7.

1276 İbn Kesir, **el-Bidaye XIII,** 83; Zehebi, **Tezkire IV,** 174; Zehebî, **Siyer XXIII,** 89; İbn Receb, **Zeyl Tabakat el-Hanabile II**, Dımaşk 1951, 82; İbn İmad, **Şezerât V,** 50; Yafi'i, **Mirâtü'l-Cinân IV,** 23; Zirikli, **el-E'lâm IV,** 165.

1277 İbn el-Mustevfi, **Tarih Erbil II,** (th. S.H. es-Sakkâr), Bağdat 1980, 200.

bu medresenin başına geçmiş daha sonra Erbil şehrinde, hadis dersleri vermiştir[1278].

Abdulkadir, bilgisini daha da derinleştirmek ve diğer medreselerdeki âlimlerle bilimsel tartışmalarda bulunmak üzere memleketinden ayrılarak pek çok ülkeye seyahat etmiştir. Gittiği memleketlerin şeyhlerinden hadis dersleri almıştır. Mısır'da bulunduğu sırada, Kahire ve İskenderiye'de Hafız es-Selefi'nin derslerine katılmıştır. Bağdat'ta iken de Ebu Muhammed Abdullah b. el-Haşşâb, Ebu Muhammed b. Mansur el-Mavsilî, İbn Aleviyye olarak tanınan Ebu Tâlib Muhammed b. Mahmud eş-Şinarzî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Mevâhib el-Hellâf ve daha nice bilim adamlarından ders almıştır. İsfahan'da ise, Ebu Abdullah er-Rüstemî, Forca lakabıyla tanınan Mahmud b. Mes'ud ve Ebu'l-Farac es-Sekafi'den de ihtisas dersleri almıştır. Bir müddet sonra buradan Nişabur'a giderek burada da Ebu Bekir Muhammed b. Ali et-Tûsî'den; Merv'e giderek orada da Ebu'l-Feth Mes'ud b. Muhammed el-Mes'udi, Herat'a giderek burada Ebu Muhammed Abdulcelil b. Sa'd el-Mu'addel, Ebu'l-Feth Nasr b. Seyyâr es-Saidi ve daha başkalarından da hadis dersleri almıştır. Bir süre sonra da Vâsıt'a giderek burada Abu'l-Abbas Hibetullah b. Muhlid el-Ezdi, Ebu Talib Muhammed b. Ali el-Kettânî, Ebu'l-Bakâ' Hibetulkerim b. el-Hasan Habâniş, Ebu'l-Feth Muhammed Abdussemi' el-Hâşimi ve Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmed el-Mendâi yanında hadis dersleri görmüştür[1279].

Abdulkadir'i, hem hadisçi hem de tarihçi olan ve kendisini iyi yetiştiren hocalarından biri de, kitap ticareti ile uğraşan ve yine kendisi gibi Urfalı olan, Ebu's-Senâ' Hammâd b. Hibetullah el-Harranî'dir (511-592/1117-1196)[1280]. Ruhavî, çok kimseye hadiste icazet vermiştir. Geride çok sayıda eser bırakmasına rağmen, bulunan kitapları şunlardır: *Kitâb el-Arba'în el-Mütebayineti'l-İsnâd ve'l-Bilâd* (iki cilttir), *el-Ferâiz ve'l-Hesab, el-Mâdih ve'l-Memdüh*.

Abdulkadir, hayatının sonlarına doğru memleketine dönerek burada 2 Cumadilula 612 (28 Eylül 1215) tarihinde 76 yaşında iken vefat etmiştir[1281].

1278 Zehebî, **Siyer XXIII,** 89; Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn V,** 292.

1279 İbn el-Mustevfi, **Tarih Erbil II,** 205.

1280 Zehebi, **Siyer XXI,** 385; İbn Receb, **Tabakât el-Hanabile I,** 434.

1281 Zehebi, **Duvelü'l-İslam, II**, Kahire 1974, 115; Rozanthal, **İlmu't-Tarih II,** 718.

*** *Abdulkadir b. Abdulah er-Ruhavî*** (H.536-612/ M.1141-1215)

-el-Cezire'nin en büyük muhaddisi-

Hanbelî mezhebinin bu meşhur alimi Ocak-1141 (H. Cemaziyelahir 536) tarihinde Urfa'da doğmuştur. Tam künyesi Ebu Muhammed Abdulkadir b. Abdulah b. Abdulah el-Fehmi, er-Ruhavî el-Harranî'dir[1282]. Mensup olduğu mezhepten dolayı el-Hanbelî olarak da bilinir.

Ruhavî'nin doğumu esnasında şehir Haçlıların elinde idi. 1144 yılında Zengi Urfa'yı fethettiğinde, küçük Abdulkadir esir çocuklar arasında bulunuyordu[1283]. Fetih sonrası Harranlı Ben-ü Fehm ailesi, küçük Abdulkadir'i satın alarak azad etti. Böylece özgürlüğüne kavuşan Abdulkadir, ilk tahsiline Urfa ve Haran'da başladı. İlim aleminin Evliya Çelebi'si olarak tanımlayabileceğimiz Abdulkadir er-Ruhavî, İslâm Alemini baştan başa dolaşarak, nerede meşhur bir alim duysa, oraya giderek ilim tahsil etmiştir. Kaynaklardan tespit ettiğimiz kadarıyla gezdiği ilim merkezleri ve ders aldığı hocaların bir kısmı şunlardır:

Bağdat'ta; Ebu Muhammed Abdullah b. el Haşşab, Ebu Muhammed b. Mansur el-Mavsilî, Ebu Talib Muhammed b. Mahmud eş-Şinarzî (ibn-i Aleviyye), Ebu Abdurrahman Ahmed b. Mevahib b. el-Allaf, Abdulkadir el-Geylani, Şühde, Ebu'l-Kasım b. Beyan, Ebu Ali b. Benhan ...'dan, *İsfahan*'da; Ebu Abdullah er-Rüstemî, Muhammed b. Mesud (Forca), Ebu'l-Farac es-Sakafî ...'den, *Nişabur*'da; Ebu Bekir Muhammed b. Ali et-Tûsî'den, *Merv*'de; Ebu'l-Feth Mezded b. Muhammed el-Mesudî'den, *Herat*'ta; Ebu Muhammed Abdulcelil b. Sa'd el-Muaddel, Ebu'l-Feth Nasr b. Seyyar es-Saidî'den, *Vasıt*'ta; Ebu'l-Abbas Hibetullah b. Muhlit el-Ezdî, Ebu Talib Muhammed b. Ali el-Kettanî, Ebu'l-Beka Hibetü'l-Kerim b. el-Hasan b. Habaniş, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdu's-Semi' el-Haşimî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Ahmed b. el-Mendaî...'den, *Hemedan*'da; Ebu'l-Âlâ el-Hemedânî'den, *Dımaşk*'ta; İbn-i Asâkir'den, *Mısır*'da; İbn-i Berrî'den, *İskenderiye*'de; El-Selefî gibi devrin meşhur bilginlerinden ilim tahsil etmiştir.

Hanbeli Mezhebi'nin en önemli hadis otoritelerinden kabul edilen Abdulkadir er-Ruhavî, bu sahada "Hafız" titrine sahipti. Kırk ayrı senetle, kırk ayrı şehirde rivayet ettiği

1282 Bu bilginin adı İbn-i Kesir'in tarihinde yanlışlıkla yine Harranlı bir bilgin olan "Abdulkadir b. Abdulkadir b. Abdullah b. Abdurrahman Er- Ruhavî" olarak geçer. Bkz. **El-Bidaye, XIII**, 69.

1283 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 91.

bir "Kırk Hadis" kaleme almıştır ki, iki büyük cilt halindeki bu eserin en büyük özelliği, eserde yer alan "senetler zinciri"nde, bir râvinin ikinci defa tekrarlanmamasıdır.

Bu büyük muhaddis bir yandan ilim tahsil ederken, hayatının önemli bir bölümünü de eğitimci olarak geçirmiştir. Musul'da ikamet ettiği yıllarda Muzafferiye Darû'l-Hadisi'nin Başmüderrisliğini de yapan Abdülkadir, çok sayıda talebe yetiştirdiği Harran'da 29 Ağustos 1215 (H. 2 Cemaziyelevvel 612) tarihinde vefat etmiştir.

Geride bıraktığı eserlerin en önemlileri şunlardır: *Kitabel-Arba'in el-Mütenabiyeti'l-İsnad ve'l-Bilad* (2 cilt), *el-Ferâiz ve'l-Hesab, el-Madih ve'l-Menduh*[1284].

*** *Hasnun en-Nasranî er-Ruhavî***
(Ö. H. 615/M. 1218)

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber XI. yüzyılın ortalarında Urfa'da doğmuştur. Lakabından da (Nasranî) anlaşılacağı üzere Hıristiyan'dı. Başta Diyarbakır olmak üzere İslam coğrafyasının bir çok şehrinde bulunmuş ve doktorluk yapmıştır. Zamanının önemli tabipleri arasında kabul görürdü. Urfa'da tıp dersleri okutan bir hekimdi.

1218 yılında memleketi Urfa'da vefat etti[1285].

*** *Yusuf b. Vaslullah el-Harranî***
(H.621/M.1224 hayatta idi)

Tam künyesi Yusuf b. Vaslullah b. Yahya es-Sekâkinî el-Harranî, Ebu Muzaffer, Ebu'l-Hacca, Ebu Bekir'dir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmeyen Yusuf b. Vaslullah Harran'da dünyaya ge1miştir İlk tahsilini Harran'da yapmış, daha sonra Bağdat ve Şam'da öğrenimini tamamlayarak memleketi Harran'a geri dönmüştür.

Harran'da kendisini eğitim ve öğretime veren Yusuf b. Vaslullah, iyi bir mutasavvuf, dilci, sarfçı, edebiyatçı, kari ve şairdi. Bu zatın vefat tarihi de bilinmemektedir. Ancak H. 621'lerde hayatta olduğunu biliyoruz. Vefatı ise yine memleketi Harran'da vuku bulmuştur. Züht konusunda eserler yazmış ve şiir tanzim etmiştir[1286].

1284 Zehebî, **Siyer XXIII**, 89; Zehebî, **Tezkiretü'l-Hüffaz IV**, 174-175; İbn Receb, **Tabakat el-Hanabile II**, 82-86; İbn Kesir, **el-Bidâye XIII**, 69; İbn-i İmâd, **Şezerât V**, 50-51; Yafi'î, **Miratü'l-Cinan IV**, 23; el-Münzirî, **et-Tekmile lî Vefâyât en-Nakale**, Ayasofya, nr. 3163, varak 112b; Zirekli, **E'lam, IV**, 165; Hacı Halife, **Keşf ez-Zunûn I**, 55; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Büldan V**, 292; İbn-i Müstevfî, **Tarih Erbil II**, 200-205, Ramazan Şeşen, **Eyyübiler Devleti**, 281.

1285 K. Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 18.

1286 İbn Receb, **Tabakat el-Hanabile II**, 255; O. R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn XIII**, 340.

*** *Muhammed b. Teymiyye*** (H.542-622/M.1147-1225)

Tam künyesi, Muhammed b. el-Hıdır b. Muhammed b. el-Hıdır b. Ali b. Abdillah el-Harranî, İbn Teymiyye, Fahrüddin, Ebu Abdillah'tır. 1147 (H.542, Şaban ayının sonları) yılında Harran'da doğan Muhammed İbn Teymiyye, Harran'ın köklü bir ulema ailesine mensuptur. Aile, yetiştirdiği alimlerle, İslam aleminde haklı bir şöhrete kavuşmuştur.

Muhammed ilk tahsilini Harran'da babasının ve dedesinin yanında yaptı. Daha sonra İslam coğrafyasının başta Bağdat, Şam, Kahire ve Nişabur olmak üzere önemli kültür ve ilim merkezlerine giderek, devrinin en ünlü bilginlerinden ders aldı. Başta tefsir ve fıkıh olmak üzere dini bilimlerde otorite bir isim oldu. Derin bilgisinin yanı sıra, iyi bir dilci, iyi bir hatip ve şairdi.

Tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Harran'a geri dönen Muhammed İbn Teymiyye, kendisini tamamen bilime ve eğitime adadı. Bir yandan yüzlerce öğrenci yetiştirdi, bir yandan bir birinden kıymetli muazzam eserler kaleme aldı. Özellikle Hanbeli fıkhı sahasında kaleme aldığı eserler son derece önemlidir.

Muhammed İbn Teymiye'nin eserlerinden bazıları şunlardır: *Tefsir el-Kur'an el-Kerim*[1287], *Divan el-Hutab, Tahlis el-Matlab fi Telhis el-Mezheb, Terğib el-Kâsid fi Takrib el-Makâsid, Belâğâtu's-Sağib ve Buğyetu'r-Rağib...*

Bu büyük bilgin, 1225 (H. Safer 2, 622) yılında memleketi Harran'da vefat etti ve şehir açıklarındaki aile kabristanına defnedildi[1288].

*** *Allame Abdullah Ebu Bekir el-Harranî*** (H.549-624/ M.1154-1226)

-Harran Kadısı-

Tam künyesi Ebu Bekir Abdullah b. Nasr b.Ebu Bekir b. Muhammed el-Harranî'dir. Hanbelî Mezhebi'nin "allame" kabul edilen fakihlerinden olan Abdullah Ebu Bekir, 1154 (H. 549) yılında Harran'da doğdu. İlk tahsilini Harran'da devrin meşhur alimlerinden tamamladıktan sonra, Bağdat'a gitti. Burada özellikle Fıkıh sahasında aldığı eğitimle, dönemin otorite fakihleri ara-

1287 Bu tefsir, 30 cildin üzerindedir.

1288 İbn Receb, **Tabakat el-Hanabile II**, 151; Zehebî, **Siyer XXII**, 88; İbn Hallikan, **Vefayât I**, 657-58; Ebu Şame, **Zeyl ala er-Ravzateyn**, 146; Zehebî, **Muhtasar Düve'l-İslam II**, 69; Suyutî, **Tabakât el-Müfessirin**, 32; Safadî, **Vafî II**, 37-38; İbn Kesir, **el-Bidâye XIII**, 109; İbn İmad, **Şezerât V**, 102-103; Bağdadî, **Zeyl Keşf** 193, 270, 282; O. R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn IX**, 280-281.

sında yer aldı. Mensup olduğu mezhebin hadis ilmine verdiği önemden dolayı, Katibe, Şühde, Abdülhalil, İsa ed-Düşabî, Tecennî el-Vehbaniye'den vs.den klasik Hadis dersleri aldı. Usul-u Hadis dalında da Ali b. Ebi Talib el-Kettanî ve İbn el-Bakillani'den rivayet usulü ve ilmini öğrendi.

Harran'a döndükten sonra, kendisini eğitim ve öğretime adadı. Özellikle Kıraat ve Hadis derslerini çok ağırlıklı olarak verdi. Aralarında torunu Ebu'l Ganaim ve eş-Şihab el-Eberkuhî gibi şöhretli hadis bilginlerinin de bulunduğu çok sayıda öğrenci yetiştirdi. İslâm Hukuku, Kıraat ve Hadis ilmindeki otoritesi, kendisini Harran Kadılığı makamına taşıdı. En önemli eserleri Kur'an ilimleri sahasında kaleme aldığı *Kitab et-Tazkir fi'l-Kıraat*'dır. Bu büyük bilgin 72 yaşında 1226 (H. 624) yılında Harran'da vefat etti[1289].

* ***Abdullah b. Nasr*** (H.549-634/M.1154-1227)

Tam künyesi Abdullah b. Nasr b. Muhammed b. Ebu Bekir el-Harranî'dir. Harran'da yetişen bilginlerin büyük çoğunluğunun aksine , Hanefi Mezhebi'ne mensuptur. Kısa lakabı Ebu Bekir'dir.

Abdullah b. Nasr, 1154 (H.549) yılında Harran'da doğdu. İlk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra, ilme susamış her Harranlı genç gibi O da Bağdat'ın yolunu tuttu. Devrin meşhur bilginlerinden ilim tahsil etti. Özellikle Hadis ve Fıkıh alanındaki merakı O'nu bu sahanın otoriteleri arasına soktu. Harran'a döndükten sonra, bu şöhreti O'na Harran Kadılığı'nın kapılarını açtı. Kadılık görevinin yanı sıra, eğitim ve öğretim faaliyetlerini de sürdürdü. Hadis, Fıkıh ve Kıraat dersleri vererek , çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Kaleme aldığı eserlerin arasında, Kıraatle ilgili *et-Tezkir fi Kurra es- Seb'a* ve *Müfredat fi Kıraati'l-Eimme* kitapları son derece önemlidir.

Bu büyük bilgin 73 yaşında iken 1227 (H.634) yılında Harran'da vefat etti.[1290]

* ***Yakub b. Sabir b. Berekât el-Mencinikî*** (Ö.H. 28 Safer gecesi 626/M. 29 Aralık 1229)

Tam künyesi Ebu Yusuf Yakub b. Sabir b. Berekât b. Ammar b. Ali b.

1289 Zehebî, **Tarih el-İslâm**, Süleymaniye Kütüp. Ayasofya K. Nr. 3012, varak 41b ; Zehebî, **İber V**, 98-99; İbn Recep, **Tabakat el-Hanabile II**, 171-173; Cezerî, **Gayet en-Nihaye II**, 462; İbn İmad, **Şezerat V**, 133.

1290 İbn Recep, **Tabakat el-Hanabile II**, 171; İbn İmad, **Şezerât V**, 113; İsmail Paşa el Bağdadi; **Zeyl Keşfü'z-Zünün I**, 147; O.R. Kehhale,**Mu'cemü'l-Müellifin VI**, 159.

Hüseyin b. Ali b. Havsere, el-Harranî, el-Asil'dir[1291].

Küçük yaşta ailesiyle birlikte Harran'dan göçerek Bağdat'a yerleşmiş ve Abbasi ordusunda "mancınık" yapımı ve onarımında maharetli bir mühendis olmuş, bu nedenle "Mencinikî" lakabıyla şöhret bulmuştur[1292]. İbn Şi'ar'da konuyla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "*İbn Sabir el-Mencenîkî, hayata atılırken başlangıçta bir asker idi. Bağdat'ta mancınık üzerinde eğitim gördü. Kılıç ve kalem edebiyatı ile silah yapımı ve spora da düşkün ve hevesli idi. Bu hünerlerinden dolayı da bu alanlarda şöhret buldu. Nitekim az bir zaman içerisinde mancınık ustalığında kimse O'nunla boy ölçüşemez oldu. Mancınık âleti ile ilgili bir kitap yazarak adını "Umdet es-Sâlik fî Siyaset el-Mesâlik" koydu; ancak bu eserini tamamlayamadı. Konusu çok ilginç olan bir eserdir. Eserde, savaş durumları, lojistik işleri, sınır kapıları ve şehirlerin alınması, savunma stratejisi planları, süvarilik (binicilik), harp mühendisliği, savunmaya karşı konulması, kuşatma metotları, meydan tatbikatı, savaş taktikleri, silahların bakım sanatı, savaş âletleri yapımı, direnme, at sınıfları ve özelliklerini anlatmaktadır. Yazar bu eserini bölümlere ayırarak bu bölümleri de ayrıca bablar şeklinde tertip etmiştir. Bu babların her biri, ayrıca fasıllara ayrılmaktadır*"[1293].

Mancınikî yukarıdaki özellikleri yanında, kalender, tatlı dilli, yumuşak huylu, nüktedan, sohbetine doyulmaz, onurlu, mütevazı, efendi, güler yüzlü ve sessiz sakin biriydi. Bütün bu yönleriyle beraber Mancınîkî; bol ve iyi derecede şiirleri, ilginç, anlamlı ifadeleri olan, şiiri kasîde tarzında yazıp maktalarını (hecelerini) çıkaran bir özelliğe de sahipti. Şiirlerini özet bir eserde toplayarak adını: *Meğâni'l-Me'ânî* koymuştur. Şiirlerinde halifeleri methetmiştir. O devirde zamanın Halifesi olan İmam en-Nâsır li-Dinillah Ebu'l-Abbas Ahmed'in insanlar üstünde değerli ve hoş bir yeri vardı[1294].

Dübeysî sözüne şöyle devam etmektedir: "*O hayatta iken haberleri sürekli olarak bize ulaşıyordu. Rivayetçiler O'nun şiirlerini naklediyorlardı, yaptığı mancınıkları, mace-*

1291 İbn eş-Şiar, **Ukudu'l-Cuman X**, (yz.) Esad Efendi Küph. No: 2323, 114b; İbn Kesir, **el-Bidâye XII**, 125; İbn İmad, **Şezerât V**, 120; Zerkeşî, **Ukudu'l-Cuman**, (Yz) Fatih Küph. No: 4434, 364a.

1292 Ebu Mansur el-Cevâlikî, **el-Mu'arrab**, Kahire 1961, 305-307.

1293 İbn Şi'âr, **Ukudu'l-Cuman X**, 114b.

1294 İbn Hallikan, **Vefayât VII**, 36 vd.

ralarını anlatıyorlardı ve yaşadığı olaylar hakkında yazdığı, sanatlı, güzel anlamlı ve akıcı şiirlerinden bahsediyorlardı. Ben O'nun şiirlerine düşkün ve hayran kalıyordum. O'nun dostları ve O'ndan bilgi nakleden pek çok kimseyle bir araya gelerek tanıştım. Bunlardan biri, Musullu mütercim olarak tanınan, dostumuz Şeyh Afifuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Adlan'dır. Mancınîkî'nin pek çok şiirini bana, bu Musullu dinlletti. Bana aktarılan şu şiirlerde Mancınîkî'nin, mesleği hakkında bilgi verdiğini gördüm[1295].

Mancanık ilmini, surlar dövmek ve bölgeleri fethetmek için,

Atışlar yapmak üzere görevlendirildim,

Sıkıntı çektiğim zamanlar ise kendimi, şiir yazmaya verdim,

Her iki durumda da, belirli bir hedeften geri kalmıyordum."

Ayrıca Dübeysî yine O'nun bazı şiirlerini naklederek, bunları kendisinden önce kimsenin söylemediğini zikretmiştir[1296].

Mancınîkî, Bağdat'ta 29 Aralık 1229 (28 Safer gecesi H. 626) tarihinde vefat etmiş; Cuma günü Bağdat'ın batı kısmında bulunan mezarlıkta, Musa b. Cafer'in türbesinin önüne defnedilmiştir.

*** *Nasihüddin Abdülkadir er-Ruhavî*** (Ö.H.628/M.1230)

Hanbeli Mezhebi'nin bu meşhur fakihi'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber; XII. yüzyılın ikinci yarısında Harran'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.

İlk tahsilini memleketinin meşhur bilginlerinin ders halkalarında Harran'da tamamlayan Nasihüddin , ilmi sahada ufkunun genişlemesi için Şam'a gönderildi. Burada Usul, Hilafiyyat, Arapça v.b. bilim dallarında meşhur hocalardan ders aldı. Daha sonra Harran'a döndü. Burada çalışmalarını Hadis ilmi üzerinde yoğunlaştırdı. Bir müddet sonra ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gitti. Bağdat'ta da bilimsel çalışmalarını yoğun olarak yürüttü. Bağdat'ta bulunduğu sırada İbn el-Mina'nın "el-Cedel el Kebir" ve "Münteha es-Su'l" adlı eserleri O'nun nezaretinde okundu ve istinsah edildi.

Son derece mütevazı, cömert, nazik ve hoş sohbet bir karektere sahip olan Nasihüddin, aynı zamanda güçlü bir edip, nesir ve nazımda engin bilgi ve kabiliyet sahibiydi. Şam'da bulunduğu 1230 (H.S. Zilkade 628) yılında vefat

1295 İbn eş-Şiar, **Ukudu'l-Cuman X**, 149a.
1296 İbn eş-Şiar, **Ukudu'l-Cuman X**, 149a.

ederek, Kasiyon Dağı eteklerinde defnedildi.[1297]

* ***Muvaffakuddin Muhammed el-Fetâ el-Hanbelî***
(Ö.H. 628/M.1230)

Tam künyesi Muhammed el-Fetâ Muvaffakkuddin el-Hanbeli, el-Harranî'dir. Doğum tarihi kesin olmamakla beraber muhtemelen XII. yüzyılın ikinci yarısının başlarında, Harran'da doğmuştur. İlk öğrenimini Harran'da tamamlamış, ilmi geleneğe uyarak İslam coğrafyasının önemli bilim ve kültür merkezlerini dolaşmış, ünlü bilginlerden ders almıştır.

Hanbeli Mezhebine mensup olan Muhammed el-Fetâ, mezhep geleneği olarak iyi bir hadis eğitimi almasına rağmen, Fıkıhtaki otoritesiyle, daha çok bu mezhebin fıkıhçıları arasında yer alır.

Hanbeli Mezhebinin hadise verdiği önem çerçevesinde, dönemin meşhur muhaddislerinden hadis dersleri almıştır. Bunlardan ikisi Salih b. Mübarek er-Rahle ve Katibe Şühde'dir. Muhammed el-Fetâ, Musul'a da gitmiş ve burada Abdullah b. Ahmed et-Tusî'nin derslerine devam etmiştir. Hadis sahasında icazet aldıktan sonra, Re'se'l-Ayn ve Şam'da hadis dersleri vermiştir.

İbn el-Futî, O'na "el-Fetâ" lakabını takmıştır[1298]. Bu zat, fıkıh tahsilini İbn Mennî'den görmüş ve Musul'da İbn Yunus eş-Şahî'den de ders almıştır. İlmini tamamladıktan sonra Harran'a dönen el-Fetî, Habib b. Teymiyye'nin himayesinde çalışmaya başlamıştır. Ancak daha sonra aralarındaki anlaşmazlıktan rahatsız olan el-Fetâ, Harran'ı terk ederek Şam'a gitmiştir. Cezire toprakları arasında bulunan Re'se-l-Ayn'da ikamet etmiştir. Burada bir yandan dersler vererek öğrenci yetiştirmiş, bir yandan da halka vaazlar vermiştir. Öğrencileri arasında İbn Nokta da vardır.

Ömrünün sonuna doğru tekrar memleketi Harran'a dönen el-Fetâ, burada 1230 (H.628) yılında vefat etmiş ve Harran şehir mezarlığına defnedilmiştir[1299].

* ***Muhammed b. İmad el-Cezerî***
(H.542-632/M.1147-1234)

Tam künyesi Muhammed b. İmad b. Muhammed b. el-Hüseyin, Ebu Abdillah el-Cezerî, el-Harranî'dir. 1147 (H.542) yılının Kurban Bayra-

1297 İbn el-Müstevfii, **Tarih Erbil II**, 610; İbn Recep, **Tabakat el-Hanabile II**, 177; İbn İmad, **Şezerat V**, 128.

1298 el-Futî, **Mucem III**, 47.

1299 İbn Receb, **Tabakat el-Hanabile II**, 125; İbn el-İmad, **Şezerat V**, 81, İbn el-Müstevfî, **Tarih Erbil III**, 414.

mında Harran'da doğmuştur. Önceleri (muhtemelen ailesinin yönlendirmesiyle) bir müddet serbest ticaretle uğraştı, ancak sonra bıraktı ve kendini tamamen bilime adadı. Esas şöhretini hadis alanında yakaladı. Muhaddisler tarafından bu alanda şeyh, sened ve sikâ kabul edilir.

İbn İmad, Mısır'da Selefî'den, Bağdad'da ise İbn el-Battî, Ebu Hanife el-Hatibî, Ahmed b. el-Mukarreb, Yahya b. Sabit, Ebu Bekir b. en-Nakûr, İbn el-Haşşab, Katibe Şühde ve daha bir çok kimseden hadis dersleri almış ve rivayetlerde bulunmuştur. Ayrıca Kahire'de Ali b. Nasr el-Ertahî er-Ravî, bu da Ebu Ali b. Nebhand'dan hadis dersleri almıştır. Yine bir hadis bilgini olan dayısı Hammad el-Harranî'nin ifade ettiğine göre İbn Hibetullah b. Ebi Şerik el-Hasib, Ebu'l-Kasım Sacid b. el-Benna, Ebu'l-Vakit es-Siczî, İbn İmad'a icazet vermişlerdir.

Bu meşhur bilgin, İslam coğrafyasında bulunan önemli bilim ve kültür merkezlerine seyahatler yapmış, sonunda İskenderiye'ye yerleşmiş ve oranın mesnedi kabul edilmiştir.

Uzun ve bereketli bir ömür geçiren İbn İmad, tüm mesaisini eğitim ve öğretime harcamıştır. Çok sayıda öğrenci de yetiştiren İbn İmad, yetiştirdiği talebelerden meşhur olanların bazıları şunlardır: İbn en-Neccar, el-Münzirî, Abdülmün'im b. en-Necib, Ebu Kafur es-Savvaf, Cemalüddin Muhammed b. Ahmed eş-Şerişî, Muhammed b. el-Hüseyin el-Farrî, Ali b. Ahmed el-Hüseynî, Yahya b. Ahmed el-Cüzzamî.... vb. Meşhur kadı Takuyiddin b. Kudame, O'ndan icazet alan ve hadis rivayet eden son öğrencilerindendir.

İbn Ömer el-Hacib, "O, büyük bir şeyh, alim, fakih ve salih bir zattı. Hadiste hafız ve sikâ idi. İyi bir dinleyici ve ders okumaktan büyük haz duyardı.Kitapları hadisçilerin elinden düşmezdi" der. İlim erbabının da sık sık ziyaret ettikleri İbn İmad el-Harranî, 1234 (H.632 Safer ayı) yılında vefat etti[1300].

* *Garsüddin Ebu'l-Kasım Mahmud el-Harranî*
(H.543-634/M.1148-1236)

Tam künyesi Muhammed b. Muhammed b. Abdillah Ebul-Kasım el-Harranî'dir. Garsuddin lakabıyla şöhret bulmuştur. Valilik dönemindeki baskıcı yönetimiyle "zalim bir yönetici" olarak tarihe geçmiştir.

1300 Zehebî, **Tarih el-İslam**, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Kitaplığı, Nr. 3012, V. 127a; Zehebî, **Muhtasar el-Muhtaç İleyh I**, 105-106; Zehebî, **İber V**, 130; İbn Teğri Birdî, **Nücum ez-Zahire VI**, 292: İbn İmad, **Şezerat V**,155; Ş. el-Kutubî, **Vafî IV**, 229.

Kaynaklarda, doğum ve ölüm tarihleri hakkında değişik rivayetler bulunmaktadır. Rivayetlerin en çok birleştiği tarih, doğumunun Harran'da 1148 (H.543) de ölümünün ise, yine Harran'da 1236 (H.634) yılında vuku bulduğu şeklindedir. Garsuddin'i hicveden ünlü şair el-Miscef Bedreddin el-Kettanî'nin[1301], H.583'de doğduğunu ve yine H.625'de vefat ettiğini, yine ünlü tarihçi, bilgin ve devlet adam (vezir) İbn el-Müstevfî'nin "Vali Garsuddin el-Harranî'nin şair Misce'in de bulunduğu bir sırada Erbil'e geldiği' kaydını[1302], göz önüne alırsak, farklı rivayetlere rağmen., Ğarsuddin'in şair Miscef'le dönemdaş oldukları hususundaki bilgi, şüpheleri giderir niteliktedir.

Meşhur tarihçi İbn Şi'ar (Ö.H. 654)[1303], "Ukud el-Cuman"[1304] adlı eserinde, Erbil'de H.612 yılında vefat eden Muhammed b. Mahmud b. Muhammed el-Harranî'nin tercümesini Münzir'in "Tekmile"[1305] adlı eserinde zikrettiğine dayanarak, O'nun babasının Erbil Sultanı Kökbörü el-Muazzam'ın veziri olduğunu kaydetmiştir. İbn Şi'ar ayrıca, bu Mahmud'un, ünlü tarihçi İbn el-Müstevfî'yi vezarete atamadan önce, Erbil'de vezir olduğunu zikretmektedir[1306].

* *Abdülkadir b. Abdülkadir el-Harranî*

(H. 564-634/M.1169-1236)

-Harran Müftüsü-

Hanbeli mezhebinin meşhur fakihî Abdülkadir el-Harranî, 1169 (H. Recep 564) yılında Harran'da doğdu.Tam künyesi Abdülkadir b. Abdülkadir b. Abdülmümin b. Muhammed b. Ahmed b. Sellâme el-Harranî'dir. Diğer lakapları el-Hanbelî, Nasuhuddin ve Ebu'l-Farac'dır.

İlk tahsilini memleketinde başta Abdülkadir er-Ruhavî olmak üzere, birçok tanınmış bilginden dersler alarak tamamladı. Başta Bağdat olmak üzere İslâm Alemi'nin birçok kültür ve ilim merkezini dolaşarak, tahsilini tamamladı. Daha sonra memleketi Harran'a dönerek aralarında el-Münzirî ve İbn-i Hamdan gi-

1301 Bu ünlü şairin asıl adı Abdurrahman b. Ebu1-Kasim b. Ğanam'dır.

1302 İbn el-Müstevfî, **Tarih Erbil II**, 191.

1303 Bu ünlü tarihçinin de asıl adı İbn Ebi Bekir b. Hamdan el-Mavsilî'dir.

1304 Bu eserin bir yazma nüshası Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı (Nr. 2323-2330, V. 187a)nda bulunmaktadır.

1305 Münzirî, **Tekmile, IV**, 157.

1306 Ş. e1-Kutubî, **Vâfî I**, 537; İbn el-Futî, **Mucem II**, 1165; İbn el-Müstevfî, **Tarih Erbil II**, 191; Münzrî, **Tekmile IV**, 57.

bi sonradan şöhret bulacak bilginlerin de içinde yer aldığı çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Bu şöhreti, kendisine Harranlı bilginlerin şeyhi unvanını kazandırdı ve şehrin müftüsü oldu.

Abdülkadir el-Harranî, mensup olduğu mezhebin klasik metodolojisi (Hadis ve sünnet ağırlıklı)nin yanı sıra, rey ve içtihada da önem vererek, verdiği fetvalarla şöhret bulmuştur. Hatta ömrünün sonlarına doğru, daha önceden verdiği bazı fetvalardan dönerek[1307]; fıkhî içtihatlarda sosyal yapı ve zamanın şartlarını göz önüne alıp içtihatta esnekliğe dikkat çekmiştir.

12 Kasım 1236 (H. 11 Rebiüevvel 634) yılında, 67 yaşında iken hayata gözlerini yummuş ve şehir mezarlığına defnedilmiştir. En önemli eserleri: *Mensek* ve *el-Müzehheb el-Müneddad fi Mezheb-i Ahmed'dir*[1308].

*** Seyfüddin Abdülgani b. Teymiyye**
(H.581-639/M.1185-1241)

-Harran Hatibi-

5 Mayıs 1185 (H. 2 Safer 581) tarihinde Harran'da doğdu. Tam künyesi Seyfüddin Abdülgani b. Fahrüddin Muhammed b. el-Hıdır b. Muhammed İbn Teymiyye'dir. Büyük oğluna nisbetle Ebu Muhammed ve Hanbeli Mezhebi'nin önemli alimlerinden olması hasebiyle el-Hanbeli lakaplarıyla da anılır.

İlk tahsilini başta babası Fahrüddin olmak üzere dönemin Harranlı büyük alimlerinden Abdülkadir er-Ruhavî ve Hammad el-Harranî'den aldı. Ufkunun açılması düşüncesiyle devrin en önemli ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gitti (1206). Bağdat'ta devrin otoritelerinden başta Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam olmak üzere dini ilimlerde tahsilini tamamlayarak, Harran'a geri döndü. Babasının vefatı üzerine şehrin hatibi oldu ve bu lakapla ünlendi. Hatiplik görevinin dışında müderrislik de yaparak el-Münzirî gibi sonradan şöhret bulacak olan çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Yazdığı çok sayıda eserin en önemlileri arasında *ez-Zavâid Ala Tefsir el-Valid* ve *İhda el-Kurb ila Sakin et-Türb* sayılabilir[1309].

Abdülgani, hayatının en verimli çağında, henüz çok genç iken, 56

1307 Bu fetvalara örnek olarak, ömrünün sonlarında verdiği vekâlet ve kira ile ilgili fetvaları gösterilebilir. R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 95.

1308 İbn Receb, **Tabakat en-Hanabile II**, 202; İbn İmad, **Şezerât V**, 167; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn V**, 290.

1309 İbn Recep, **Tabakat el-Hanabile II**, 222; İbn İmad, **Şezerât V**, 205; Bağdadî, **Tarih Bağdad I**, 151, 615; Bağdadî, **Hediyyetü'l-Arifîn I**, 589; O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn V**, 276.

yaşında Haran'da 29 Temmuz 1241 (H.17 Muharrem 639) yılında hayata gözlerini yumdu.

*** *Ebu Mansur el-Herimî el-Harranî*** (Ö.H.643/M.1245)

Tam künyesi Ebu Mansur el-Bağdadi el-Herimî, el-Hafız el-Hanbeli el-Harrrani'dir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, muhtemelen XII.yüzyılın son çeyreğinde Harran'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini memleketi Harran'da tamamladıktan sonra, yüksek öğrenimini tamamlamak üzere dönemin bilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gitmiştir. Burada devrin meşhur bilginlerinden dersler almış, özellikle Hadis sahasında kendisini yetiştirmiştir. Hadis sahasında Harran'da meşhur bilgin Ruhavî'den, Bağdat'da ise İbn el-Ahdar'dan çok yararlanmıştır. Hadis ilminin önemini gün geçtikçe daha iyi kavramış, bu nedenle "Usul-u Hadis"e yönelmiştir. Bunun için Cezire, Haleb ve Şam başta olmak üzere İslam coğrafyasında Usul-u Hadis sahasında şöhret sahibi bilginlerden dersler almıştır. Bu konuda Ebu Mansur'un üzerinde emeği olan bilginlerin başında Ebul-Yemen el-Kindî gelir.

Ebu Mansur'un meşhur lakabı "Cüzeyrî"dir. Çok iyi hadis ve usul bilgini olmasının yanı sıra, aynı zamanda çok da iyi bir eğitimcidir. Bu nedenle Halife Muntasır O'nu İbn en-Neccar'la birlikte dönemin en önemli üniversitesi olan Muntansariyye Medresesi'ne bağlı Daru'l-Hadis'e[1310] öğretim üyesi ve yönetici olarak atamıştı. Cüzeyrî, bu eğitim kurumunda binlerce öğrenci yetiştirdi. Hadis'te hâfızdı. Kıraatte otoriteydi. Çok hızlı ve kaliteli okumasıyla tanınırdı. Büyük bir tarihi, hadisle ilgili risalelerinin yanı sıra muhtelif konularda risale ve makaleleri vardı. Mustansariyye Medresesi'nde görevine devam ederken, 1245 (H. 3 Cemaziyelula 643) yılında vefat etti. Bağdat'ta defnedildi.[1311]

*** *Seracüddin el-Hanbelî el-Harranî*** (Ö.H.643/M.1245)

Doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Ancak XII. yüzyılın ikinci yarısında Harran'da doğmuş olması muhtemeldir. Tam künyesi Seracüddin Abdirrahman b. Ömer b. Şahhane'dir. İbn Şiar, Seracüddin'in biyografisinde, O'nun bir hadis bilgini olduğunu, hadis kaydetmek ve rivayet etmek için uzun seyahatler yaptığını,

1310 Hadis Bilimleri Fakültesi

1311 Zehebî, **Tezkire IV**, 432; Zehebî, **Muştebeh**, 106; İbn Receb, **Tabâkât el-Hanabile II**, 233; İbn İmâd, **Şezerât, V**, 219; İbn el-Müstevfî, **Tarih Erbil II**, 634; Naci Maruf, **a.g.e.**, 202.

aynı zamanda tarihçi olduğunu kaydeder[1312].

Seracüddin, ilk tahsilini Harran medreselerinde yapmış daha sonra İslam coğrafyasının önemli ilim merkezlerini gezmiş, hem tahsilini tamamlamış, hem de bu arada hadise olan merakından dolayı, çok sayıda hadis toplayarak kaydetmiştir. Aynı zamanda bir çok kimseye de hadis icazeti vermiş bir bilgindir.

Harran tarihi ile ilgili eseri birkaç ciltten oluşmaktadır. Seracüddin aynı zamanda edip ve şair bir bilgindi. Şiirlerinden bazı beyitleri İbn el-Müstevfî, "Tarih Erbil" adlı eserinde zikretmiştir. İbn el-Müstevfî bu şiirleri Muhammed b. Bedel et-Tebrizî en-Nişaburî, o da İbn Şahane'den risaleler rivayet etmiş, vefat tarihini ise zikretmemişlerdir.

Seracüddin'in vefat tarihi hususunda da ihtilaflar vardır. Bu da İbn Şiar'a dayandırılır ki, İbn Şiar'ın tercüme haşiyesinde "Cemadilahir, 33'te öldüğü"nü yani H. 633 yılında vefat ettiğini ifade eden herhangi bir yorum yoktur. Ayrıca bu tarihinde de yanlışlığı ortadadır. Çünkü bu zat H.643 (M.1245) yılında vefat etmiştir. Tıpkı Zehebî'nin Tezkiresi, İbn Receb'in Zeyl Tabakat ve İbn İmad'ın Şezerât'ta zikrettikleri gibi. Son iki tarihçi (İbn Receb, İbn İmad) bu zatın adının değil de, lakabının Seracüddin el-Hanbeli olduğunu kaydetmişlerdir. Zamanının meşhur hadis bilginleri arasında gösterilen Seracüddin Ruhavî, İbn el-Haristani, İbn Mela'ib, el-İftihar el-Haşimî, Mismar b. el-Üveyis, Urmavî ve Selefî'nin ashabından hadis tahsil etmiştir. Aynı zamanda düzgün bir hatta sahip olan Seracüddin el-Harranî, çok sayıda hadis de istinsah etmiştir.

Hayatının başlarında çok maddi sıkıntı çeken, ancak sonraları hatırı sayılır bir servet sahibi olan Seracüddin, ömrünün sonlarına doğru Meyafarrikin'e yerleşti ve burada 1245 (Cemadilahir, 643) tarihinde vefat etti[1313].

* ***Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah es-Serûcî*** (H.648-M.1250'de Hayattaydı)

Ebu'l-Hasan Ali b. Abdullah b. Muhammed b. Ali Ebu's-Surur b. Abdilaziz es-Serûcî.

Suruçlu bu büyük bilginin doğum tarihi kaynaklarda yer almamaktadır. Ancak bazı kayıtlardan 1250 (H.648) yılında hayatta olduğu

1312 İbn Şiar, **Ukud el-Cuman**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, Nr. 2323-2330, v. 245a.

1313 İbn el-Mustevfî, **Tarih Erbil II**, 549; Zehebî, **Tezkire IV**, 1432; İbn Receb, **Tabakat el-Hanabile II**, 240; İbn İmad, **Şezerat V**, 220.

anlaşılmaktadır. Buna dayanarak XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında doğduğu ileri sürülebilir. Ebu'l-Hasan es-Serûcî iyi bir tarihçi, fıkıhçı ve alim bir zat idi. İlk tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra diğer hemşehrileri gibi bilim peşinde çeşitli memleketleri dolaşmış ve o dönemde başta gelen bilim merkezlerinde Şam ve Kahire'de tahsilini tamamlamıştır. Ancak fıkıhçılığı ağır basmasına rağmen arkasında iki eser bırakmış ikisi de tarihle ilgilidir. Ebu'l-Hasan es-Serûcî, eserlerinin girişlerinde genellikle Fatimîler ve Eyyubilerden bahsetmektedir, bu da onun bu iki devlet döneminde resmi hizmetlerle de iç içe olduğunu akla getirmektedir.

Yazarın geride bıraktığı eserler şunlardır: *Enbâu'l-Enbiya'*. Yazma bir nüshası İstanbul'da Nuruosmaniye Kütüphanesinde, No.3055'te kayıtlıdır. Eser ayrıca Bağdat'ta basılmıştır. İkinci eseri ise; *Kitâb Tuhfet ez-Zurefâ Fi Ahbâr el-Hulefâ'* veya *Beleğat ez-Zurefâ' Fi Tarih el-Hulefâ'*dır. Bu eserin yazma birkaç nüshası İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır. Eser ayrıca Mısır'da, Kahire'de Necah matbaasında 1909'da basılmıştır. Eserde Resulullah'ın sîresi, nesebi, dört halife, Emeviler, Fatimiler ve Abbasiler'in son halifesi olan Mutasim Billah'tan bahsedilmektedir. Eserin ele aldığı hâdiselerin tarihi, H. 648 (M.1250) yılına kadar gelmektedir.

Vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir[1314].

* *Necmüddin Ebu'l-Berekât Abdüsselam b. Abdullah b. Teymiyye*
(H.590-652/M.1194-1255)

Tam künyesi, Necmüddin Ebu'l-Berekât Abdüsselam b. Abdullah b. Hıdır Muhammed b. Ali b. Teymiyye el-Harranî'dir. Urfa'da yetişen en büyük alimlerden birisi olan Abdüsselam b. Teymiyye, meşhur alim Fahrüddin b. Teymiyye'nin yeğeni ve yine meşhur Şeyhülislam Takiyüddin Ahmed b. Abdülhalim b. Teymiyye'nin dedesidir. 1194 (H. 590) yılında Harran'da doğmuştur.

Kendi memleketinde başta amcası Fahrüddin b. Teymiyye, Abdülkadir er-Ruhavî, Hanbel er-Rusâfî olmak üzere Harran'ın meşhur bilginlerinden ders aldı. 1207 yılında Bağdat'a giderek, burada Hadis, Fıkıh, Hilâfiyyat, Arap Dili... v.b. dini ilimlerde eğitim aldı. Buradaki eğitimini 6 yılda tamamlayarak Harran'a geri döndü. İlme olan susamışlığı bitmiyordu. Amcası Fahrüddin'in derslerine devam etmeye başladı. Ancak

1314 Şemsuddin el-Cezerî, **Ğayet en-Nihaye fî Tabakati'l-Kurra, I,** (yay. G. Bergstraesser), Kahire 1632, 245.

Bağdat'taki ilim çevrelerinin cazibesi içini yakıp kavuruyordu. Aynı yıl (1213) tekrar Bağdat'a geri döndü. Eğitimine kaldığı yerden devam etti. Özellikle dönemin otorite kabul edilen bilgini Ebu'l-Bekâ el-Ukberî'den Kur'an İlimleri, Fıkıh, Arap Dili, Hesap ve Cebir sahalarında dersler okudu. İslam Hukuku (Hanbeli Fıkhı) sahasında "İmam" pâyesi ve unvanı aldı. Hicaz, Irak, Şam, Harran gibi büyük ilim merkezlerinde hadis okuttu.

Necmüddin b. Teymiyye, güçlü bir hafızaya, tahlil ve sentezle beslenen bir münakaşa kabiliyetine sahipti. Başta İslâm Hukuku olmak üzere, dinî ve felsefî sahalarda çok sayıda eser vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır; *Atraf Ahadis et-Tefsir*[1315], *Urcuze fî İlm el-Kraat, el-Ahkamü'l-Kübrâ*[1316], *el-Muharre fî'l-Fıkh, Müntehâ el-Gaye fî-Şerhi'l-Hidâye*[1317].

İlim ve dindarlığıyla tanınan meşhur bir ailenin ferdi olan Necmüddin, ders verdiği medresenin dışında da evinde ilmî sohbetler düzenler; zamanın tanınmış bilim ve fikir adamları bu toplantılara iştirak ederlerdi. Tüm İslam aleminde çok saygın bir şöhreti ve yeri vardı. 1253 yılında Hacc'a giderken Bağdat'tan geçeceği duyulunca, tüm şehir halkı, surlar dışına çıkarak, kendisini karşıladılar. Bağdat'ta ikamet etmesi için kendisine ısrarlı davette bulundular. Ancak O, özür dileyerek, memleketine döneceğini söyledi.

Çok sayıda öğrenci yetiştiren, özellikle fıkıh ve hadis sahasında otorite olan Necmüddin b. Teymiyye, 14 Kasım 1255 (H. 1 Şevval 652) tarihinde Harran'da vefat etti. Çok kalabalık bir cenaze töreniyle Cebbâne Kabristanı'na defnedildi[1318].

* ***Muhammed b. Abdillah el-Cezerî*** (Ö.H.660/M.1262)

-Aden Valisi-

Tam künyesi Muhammed b. Abdillah el-Cezerî, eş-Şafii, el-Harranî, Şemsüddin'dir. Doğum tarihi kesin olarak belli değildir. Muhtemelen XII. yüzyılın sonlarında Harran'a ya-

1315 Bu eserin özelliği "sûre tertibi"ne göre kaleme alınmasıdır.

1316 Bu eser, **Muhtasar el-Munteka min Ahadis el-Ahkâm an Hayri'l-Enâm**'dır. Rivayete göre Mecmüddin bu eserini Bahaeddin b. Şeddad'ın isteği üzerine yazmıştır.

1317 Mecmüddin, bu eserinden dört cildi temize çekmiş, Kitâb el-Hacc'ın başına kadar gelmiştir.

1318 İbn Receb, **Tabakat el-Hanabile II**, 349; Zehebî, **Siyer XXIII**, 291; İbn Kesir, **el-Bidâye XIII**, 185; Makrîzî, **es-Sülûk I**, 395-396; İbn el-Cezerî, **Tabakâtü'l-Kurra I**, 386; İbn İmad, **Şezerât V**, 257-258; Şakir el-Kutubî, **Fevât el-Vefayât I**, 274; Hacı Halife, **Keşf ez-Zünûn II**, 1816; İsmail Paşa el-Bağdadî, **Zeyl Keşfüz-Zünün II**, 570; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn V**, 227.

kın kasaba veya köylerden birinde dünyaya gelmiş olmalıdır.

İlk tahsilini memleketi Harran'da tamamladıktan sonra, Muhammed b. Abdillah'ı ilim aşkı Aden'e sürüklemiştir. İlmi kariyeri, kişiliği ve ehl-i bidatla mücadelesi kendisine şöhret kapılarını açmıştır. Zamanla Sultan el-Muzaffer'in dostluk ve güvenini kazanmış, bunun neticesinde Aden Valiliği görevine getirilmiştir. Bu görev sırasında, siyasetin kaçınılmaz bir cilvesi olarak, bazı kesimlerin şimşeklerini üzerine çekmiş, bazı idari yanlışlıklar yaptığı suçlamasıyla görevden alınmış, tutuklanmış ve işkence görmüştür. Ancak daha sonra affedilerek serbest bırakılmıştır.

el-Cezerî, kalan hayatını da köşesine çekilerek Aden'de geçirmiş ve 1262 (H. 660) yılında vefat etmiştir. Yazdığı eserler içinde *el-Muhtasar fî Reddî ala Ehli'l-Bid'a* adlı kitabı bilinmektedir[1319].

*** *Salman b. Ömer el-Harranî***
(Ö.H.620/M.1263'ten sonradır)

Tam künyesi Selman b. Ömer b. Salim, Kemalüddin Ebu'r-Rebi, el-Hanbelî, el-Harranî'dir.

İyi bir fıkıh ve usul[1320] bilgini olan Selman b. Ömer el-Harranî'nin doğum tarihi bilinmemekle beraber, ölüm tarihi de bilinmemektedir. Ancak bazı belgelerden 1263 (H.620)'lerde hayatta olduğunu anlamaktayız.

Tahsil hayatına Harran'da başlayan Selman b. Ömer, Hanbeli Mezhebi'ne mensup olmasına rağmen Fıkıh Usulu ve Fıkıh'ta derinleşmiştir. Bu konuda kaleme aldığı *er-Racih fî Usul el-Fıkh* adlı eseri oldukça önemlidir. Tüm ömrünü bilim ve eğitime vakfeden Selman, memleketi Harran'da vefat etmiştir[1321].

*** *Abdüllatif b. Abdülmü'min el-Harranî***
(H.587-672/M.1191-1273)

Tam künyesi Ebu'l-Farac Abdüllatif b. Abdülmümin b. Ali el-Harranî el-Hanbeli'dir. 1191 yılında Harran'da doğmuştur. İlk öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra, devrin ilim ve kültür merkezleri olan Şam ve Bağdat'ta da meşhur hocalardan ders alarak öğrenimini tamamlamıştır.

Hanbeli Mezhebi'nin bu meşhur fakih ve muhaddis'i daha sonra Kahire'ye yerleşerek, burada Fıkıh ve

1319 Zirekli, **el-E'lâm VII**, 111; O.R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn X**, 207.
1320 Metodoloji.
1321 İbn Receb, **Zeyl Tabakât el-Hanabile II**, 178; O.R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn IV**, 240.

Hadis dersleri okutmuştur. Son derece velûd bir yazar olan Abdüllatif'in ilim alemine armağan ettiği eserlerinden birkaçı şunlardır: *es-Suba'iyyat ve's- Sumaniyyat fi'l-Hadis*[1322], *el-Mucem fi Esmâ-eş-Şuyûh*[1323], *Sumaniyyatü'n-Necip, Suba'iyyatü'n-Necip.*

Abdüllatif, 82 yaşındayken, Kahire'de 1273 (H.672) yılında vefat eder ve Kal'at el-Cebel mevkiindeki mezarlığa defnedilir[1324].

*** *Mevhub b. Ömer el-Cezerî,***
(Ö.H.675/ M.1276)

Tam künyesi, Sadreddin, Mevhub b. Ömer b. Mevhub el-Cezerî, eş-Şafii, el-Harranî'dir. Doğum tarihi kesin olarak belli olmamakla beraber, XIII. yüzyılın başlarında Harran yöresinde doğduğu tahmin edilmektedir. Muhtemelen ilk tahsilini de Harran'da yapmış olmalıdır.

Mevhub el-Cezerî, Mısır'a gittikten sonra ilim çevrelerinde tanınmaya başlanmıştır. Harran geleneğinin aksine, burada fıkıha meyletmiş ve Şafii Mezhebine intisab etmiştir. Bilgisi, görgüsü, nezâketi ve faziletiyle ilim çevrelerinde büyük bir itibar kazanmış, bu itibar O'nu Mısır Kadılığı makamına yükseltmiştir.

Mevhub el-Cezerî'nin yazdığı eserler arasında *ed-Dürr el-Manzum Fî Hakaik el-Ulum* ile *el-Fetâvî* adlı kitapları bilinmektedir.

1276 (H.675) yılında[1325] Mısır'da vefat etmiştir[1326].

*** *Ebu'l-Mehâsin Abdûlhalim b. Teymiyye***
(H.627-682/M.1230-1284)

Meşhur İslâm bilgini Takiyüddîn b. Teymiyye'nin de babası olan, Hanbelî mezhebinin önde gelen bu büyük alimi 1230 yılında Harran'da doğdu. Tam künyesi Ebu'l-Mehâsin Abdulhalim b. Abdüsselam b. Abdullah b. Muhammed b. Hıdır b. Teymiyye el Harranî'dir. Ayrıca Şihabûddin, Ebu'l-Mehâsin ve mensup olduğu mezhepten dolayı da el-Hanbeli lakaplarıyla da anılır.

İlk öğrenimini devrin meşhur alimlerinden olan babası Necmüddin b. Teymiyye ve Harranlı alimler-

1322 Hadisle ilgili bu eser, birkaç cüz'den oluşmaktadır.

1323 Abdüllatif'in bu eseri, icâzet aldığı hocalarıyla ilgili olup, yedi cüzdür.

1324 Hacı Halife, **Keşf ez-Zünûn I**, 523, 975; Bağdadî, **Hediyyettü'l-Arifin I**, 616; Zirekli; el-**E'lâm IV**, 182-183 ; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn VI**, 12-13.

1325 Hacı Halife, **Keşf ez-Zünûn II**, 230; Bağdadî, **Zeyl Keşf I**, 45: Bağdadî, **Hediyye II**, 483; O. R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn IV**, 54

1326 N. Maruf, Mevhub el-Cezerî'nin H. 676 yılında henüz hayatta olduğunu kaydeder. Yazarın bu konudaki **Tarih Ulema Bağdad**, adlı eserine bakınız.

den alır. Harran'daki tahsilini tamamladıktan sonra babası tarafından ufkunun açılması ve zamanın meşhur bilginlerini tanıyıp, onlardan ders alması için Halep, Şam ve Bağdat'a gönderilir. Buralarda bir yandan ünlü bilginlerden ders alırken, bir yandan da ders okutup, fetva vermeye başladı. Bu durum O'na kısa zamanda şöhret kapılarını açtı.

Memleketine geri döndükten sonra, eğitim faaliyetlerine aralıksız devam etti. Babasının ölümü üzerine, şöhreti ve bilgisi sayesinde Harranlı alimlerin şeyhi, şehrin hatibi ve kadısı oldu. Akıcı üslubu, tatlı hitabeti ve engin bilgisi bilim çevrelerinde ve kamu oyunda O'na büyük bir ün kazandırmıştı. Özellikle Feraîz (Miras Hukuku) sahasında otorite idi.

Moğol istilasının İslâm alemini kasıp kavurduğu o hengamede[1327], aile efradını da alarak, daha güvenlikli bir bölge olarak düşündüğü Dımaşk'a göç etti (1269).

Hanbeli mezhebinin bu büyük bilgininin ismi babası Necmüddin ile oğlu Takuyuddin gibi iki dev arasında kaldığı için olsa gerek, ölümünden sonra fazla duyulmadı. Buna karşılık hayatta iken, kendi memleketinde tüm alimlerin başı kabul edilerek "Harran Şeyhi" lakabıyla şehrin hem hatibi, hem de kadısı olarak iltifat gördü. Şam'a yerleştikten sonra da Darü'l-Hâdis el-Sükkeriye'nin baş müderrisliğine atanmış, Dımaşk camiinde kendisine bir kürsü tahsis edilmiş ve bu kürsüden Cuma günleri halka vaaz ederdi[1328].

Ebu'l-Mehâsin, çeşitli dini ilimler sahasının dışında, özelikle Matematik ve Astronomi gibi fen bilimleri dalında da eserler kaleme almıştır[1329].

19 Mart 1284 (H. 30 Zilhicce 682) tarihinde 54 yaşında iken Dımaşk'ta hayata gözlerini yummuştur[1330].

* ***İbn-i Saykal*** (Ö.H.689/M.1290)

Tam künyesi Muhammed b. Ali b. Galib el-Cezerî, el-Harranî ed-Dımaşkî, İbn Saykal, Şemsuddin'dir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber XIII yüzyılın başlarında Harran civarındaki kasabalardan birinde doğdu-

1327 Moğol istilâsı ile ilgili bkz.

1328 Şam gibi bir kültür ve bilim şehri olan kentte, şehrin en büyük camiinde kişiye özel bir kürsü tahsis edilmiş olması, bilimsel kariyer açısından son derece önemli hadisedir. Abdülhalim'in vefatından sonra bu kürsü oğlu Takuyûddin'e tahsis edilmiş; oğlu da bu görevi devam ettirmiştir.

1329 İbn Recep, **el-Hanabile II**, 39; İbn İmad, **Şezerât V**, 376; O. R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn V**, 96-97.

1330 R. Şeşen, **Harran Tarihi,** 99.

ğu tahmin edilmektedir. İlk tahsilini Harran medreselerinde tamamladıktan sonra, yüksek tahsil için Bağdat ve Musul'a gitmiştir. Tahsilini tamamladıktan sonra memleketine döndü ve bir eğitimci olarak hayatını devam ettirdi. Bir çok öğrenci yetiştirdi.

İlim çevrelerinde fazileti, bilgisi ve ağırbaşlılığı ile itibar gören Muhammed el-Cezerî, daha çok İbn-i Saykal lakabıyla tanınır. Hayatının sonlarına doğru Yemen'e giden İbn-i Saykal 1290 (H. 689) yılında burada katledilir.

Bir çok eser de kaleme alan İbn-i Saykal'ın en tanınan eserleri *el-Makamat el-Cezeriyye* ve *el-İtiraz el - Mûbdî lî-Vehm et-Tac el-Kindî*'dir[1331].

*** *Takiyuddin İbn Berekât es-Serûcî*** (H.627-693/ M.1229-1293)

Abdullah b. Ali b. Muneccid b. Macid b. Berekât, eş-Şeyh Takiyuddin es-Serûcî; Urfa'nın Suruç kasabasında H.627 (M.1229) yılında, Suruçlu bir âileden gelmektedir[1332].

Takiyuddin, âilesinden ve çevresinden aldığı eğitim ve kültürü ile araştırmayı ve herkese yardım etmeyi seven, hayırsever, iyi niyetli, kıraatları iyi bilen bir Kur'an hafızı idi. Dil, gramer ve edebiyat konularında hatırı sayılır bir bilgi ve birikime sahipti. Dünya işlerine pek önem vermez, tabiatı severdi. Çok sayıda şiir söylemiş, şiirleriyle zamanında şarkılar yapılmıştır. "el-Mufassal" ve "Makâmât" kitaplarını tekrar tekrar gözden geçirir, şair Mütenebbi'nin[1333] şiirlerini sürekli okurdu. Cevheri'nin "Sıhah"ı[1334] hakkında geniş bilgiye sahipti.

Kendisinin anlattığına göre, arkadaşlarının kendisine Takiyuddun demesinden hoşlanır, Suruçlu geldi, Suruçlu alim, demelerinden hoşlanmazdı. Kadınların, bulunduğu bilimsel toplantılara katılmalarını sevmez ve bunu şart koşardı. Her ne kadar sayısız öğrenciler yetiştirmişse de arkada herhangi bir eser bırakmamış-

1331 Hacı Halife, **Keşf ez-Zünûn I**, 119; Bağdadî, **Zeyl Keşf II**, 535; Bağdadî, **Hediyye III**, 121; O. R. Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn XI**, 32.

1332 Zerkeşi, **Tarihud-Devleteyn el-Muvahadiyye ve'l-Hafsiyye** (th. M. Mâzûr), Tunus 1966, 150; İbn Şakir el-Kutubî. **Fevat el-Vefeyât II,** (th. M.M. Abdulhamid), Kahire 1951, 196.

1333 Ebu't-Tayyib el-Mütenebbi (303-354/915-965); el-Hatib el-Bağdadi, **Tarih Bağdad III**, 102; İbn en-Nedim, **Fihrist I**, 169; Sem'âni, **el-Ensâb, V,** Haydarabad 1964, 506; İbn Kesir, **el-Bidaye XI,** 256; İbn Hallikan, **Vefayât,** I, 44; İbn el-Cevzi, **Mir'at VII,** 24; İbn Tagri Birdi, **en-Nücûm ez-Zahire, III**, 340; İbn el-Esir, **fi't-Tarih VIII,** 186.

1334 "**Sıhah el-Luğa**" İmam Hammad el-Cevheri (Ö.H.393). Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn II,** 1071.

tır. Yani iyi bir eğitici ve öğretici olduğu halde velud bir bilim adamı değildi.

Takiyuddin Serûcî'nin şiirlerini dilinden düşürmeyen çok sayıda öğrencileri, edebiyatçı ve tarihçiler vardı. Onlardan biri de Şam Defterdarı Kadı Alemuddin b. İbrahim'dir. Alemuddin, Seruçlunun şiirlerini kendi bulunduğu meclislerde H.743 (M. 1342) yılında dilinden düşürmezdi[1335]. Serûcî'nin şiirlerinin konuları daha çok dostluklar ve methiyelerle ilgili idi.

Takiyuddin es-Serûcî; Kahire'de H.693 (M.1293) yılında vefat etmiştir.

Necmüddin Ebi Abdillah Ahmed b. Şebib el-Harranî
(H.631-695/M.1234-1296)

Hanbeli Mezhebi'nin bu büyük "Usul" âlimi 1234 (H.631) yılında [1336] Harran'da doğmuştur. Tam künyesi Necmüddin Ebi Abdillah Ahmed b. Hamdan b. Şebib b. Hamdan b. Şebib b. Hamdan b. Mahmud b. Şebib b. Gıyas el-Harranî, en-Numeyri, el-Hanbeli'dir.

İlk tahsilini memleketinde, devrin önemli bilginlerinden başta Abdülkadir er-Ruhavi ve Hatib Ebu Abdullah b. Teymiyye olmak üzere birçok hocadan dersler alarak tamamladı. Daha sonra Haleb, Şam ve Kudüs gibi önemli bilim merkezlerinde, dönemin ünlü bilginlerinden ders almak için seyahatler yaptı. Fıkıh ilmine çok ağırlık verdi. Bu sahadaki bilgisini Harranlı Nâsıhüddin b. Ebi'l-Fehm ve Nâsıhüddin b. Cümeyyi'den aldığı derslerle pekiştirdi. Hanbeli fıkhında tam bir otorite oldu. Bu özelliği O'nu Harran'daki Hanbelilerin reisliğine yükseltti. Daha sonra ilim tahsili için gittiği Kahire'de yerleşti. Ciddi bir tahsil hayatı geçiren Ahmed el-Harranî, özellikle Fıkıh, Usul, Hilafiyyat ve Edebiyat sahalarında tartışmasız bir otorite olarak kabul edilir. Eser tetkik ve tenkidinde de mahir bir bilgin olan Harranî'nin, Ebu Hafs'ın "et-Taciyye fi et-Tasavvuf" adlı eserine yazmış olduğu geniş tenkit risalesi, ilim çevrelerinde büyük yankı uyandırmıştır.

Çok velûd bir yazar olan Ahmed el-Harranî'nin bazı eserleri şunlardır: *Cami el-Fünûn ve Salvet el-Mahzûn, er-Ri'aye el-Kübrâ, er-Ri'aye es-Suğra, Sıfat el-Müfti ve'l-Müstefti, el-Cami el-Muttasıl fî Mezheb-i Ahmed, Mukaddime fî Usulü'd-Din, el-İcâz fî'l-Fıkhî'l-Hanbeli, el-Vâfi fî Usûl el-Fıkh.*

1335 Şiirleri için bkz. Kutubi, **Vafî II,** 197-206.

1336 Bir görüşe göre ise doğum tarihi 1207 (H.603)'dir. Bkz. İbn Teğri Birdi, **I**, 272; R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 100.

Hayatını bilime, eğitim ve öğretime hasreden bu büyük alim, müderrislik dışında, bir ara kadılık da yapmıştır. 15 Kasım 1296 (H. 6 Safer 695) tarihinde bir Perşembe günü Kahire'de vefât etmiş ve burada defnedilmiştir.[1337]

XIV.yüzyıl

*** *Ma'ad b. Nasrullah el-Cezerî*** (Ö.H.701/M.1302)

Tam künyesi Ma'ad b. Nasrullah b. Receb b. Ebi'l-Fetih b. Hasan b. İsmail el-Cezerî, el-Bağdadî el-Harranî, Ebu'n-Nedâ Şemsuddin'dir.

İbn Saykal lakabıyla tanınan Ma'ad el-Harranî, bir devlet ve siyaset adamıdır. Doğum tarihi kesin olarak tespit edilememesine rağmen, Harran'da doğduğu bilinmektedir. İlk tahsilini Harran'da yapmış, daha sonra tahsilini tamamlamak için uzun seyahatlere çıkmıştır. Uzun süre kaldığı Bağdat'ta sarayla münasebetleri neticesinde politikayla da ilgilenmeye başlamıştır. Bunun neticesinde devlet kademelerinde görev almış ve vezâret rütbesine kadar yükselmiştir.

Ancak, siyaset ve yöneticiliğin zorluklarını görmüş, bunun üzerine memleketi Harran'a geri dönmüştür. Burada kendisini tamamen bilime, eğitim ve öğretime adamıştır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve bir çok eser kaleme almıştır. Yazdığı eserlerden bir de *"el-Makamât ez-Zeyniyye"*dir.

İbn Saykal 1302 (H. 701) yılında memleketi Harran'da vefat etmiştir[1338].

*** *İbrahim Ayn Basal el-Harranî*** (H.629-709/M.1231-1309)

-Harranlı Aşık-

Tam künyesi İbrahim b Ali b. Halil Ayn Basal el-Harranî'dir."[1339]

İbrahim Ayn Basal el-Harranî, 1231 (K. 629) yılında Harran'da doğmuştur. Tahsil hayatı hakkında pek bir şey bilinmemektedir. Zaten "bir bilim adamı" olarak şöhret bulmuştur.

Hayatının önemli bir kısmını terzilik yaparak geçiren İbrahim, edebi yönüyle devlet adamlarından sokaktaki vatandaşa kadar herkesle iyi bir diyalog kurmuş ve çok sevilmiştir. Rivayete göre Bağdadî Şemseddin b.

1337 Zehebî, **Tarih el-İslam VIII**, 171-172 ; İbn İmad, **Şezerât V**, 428-429 ; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn I**, 211; Brockkelmann, **GAL I**, 512, **II**, 130

1338 Safadî, **Vefayât XXVI**,18-19; İbn Rafi' es-Sülemî, **Tarih Ulema' Bağdad**, 228; O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn XII**, 304; Brockelman, **Supl. I**, 199; Krş. Zirekli, **el-E'lâm VIII**, 181.

1339 "Ayn Basal" künyesi bazı eserlerde "Ayn Basar" olarak geçmektedir. Bkz. Şakir el-Kutubî, **Vefayât I**, 35; Şemseddin Sami, **Kamusû'l-Alam I**, 566.

Hallikan, O'nu sık sık ziyaret eder ve şiirlerini büyük bir zevk ve huşu ile dinlerdi. İbrahim, Başka'dı'ya özel bir ihtimam gösterir ve "eski olan size layık değildir, size ithafen yeni şiirler okuyacağım!" der ve hemen o anda irticalen İbn Hallikan'a şiirler okurdu[1340]. Zerkeşî'nin rivayetine göre, İbrahim'in o anda irticalen şiir okuması üzerine, İbn Hallikan "sen ayn Basarsın!" demiş ve ondan sonra da bu zat bu künye ile şöhret bulmuştur.

İbrahim Ayn Basar'ın çok sayıda ve son derece edebi şiirleri mevcuttur[1341]. Edebi sanatlara vukufiyyeti ve bunları maharetle kullanması, beyitlerinin güzelliği, şiirlerinin dilden dile dolaşmasına ve haklı bir şöhret kazanmasına sebep olmuştur. Şiirlerinden oluşan oldukça hacimli bir divanı vardır.

İbrahim 1309 (H.709) yılında 80 yaşlarında iken memleketi Harran'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir[1342].

* *Ahmed b. İbrahim Ebu'l-Abbâs es-Serûcî*
(H. 637-710/M. 1239-1310)

Ahmed b. İbrahim b. Abdulğani Şemsuddin Ebu'l-Abbas es-Serûcî. Baş kadılık yapmış, değerli bir din bilginidir[1343]. Ahmed Serûcî, Urfa'nın Suruç kasabasında H.631 (M.1239) yılında dünyaya gelmiş; Urfa ve Harran'da ilk tahsilini yaptıktan sonra Bağdat'a, oradan Şam'a ve buradan da Mısır'a giderek Kahire'ye yerleşmiş ve burada baş kadılık payesine kadar yükselmiştir[1344].

Serûcî, Fıkıh derslerini, zamanın önde gelen fıkıhçılarından sayılan Süleyman b. Ebu'l-İzz ve Necmuddin Ebu Zâhir İshak b. Ali b. Yahya'nın yanında tahsil etmiştir. Hanefi fıkhında ileri bilgiye sahip olması O'nu, Mısır'da kadılık, sonradan da Başkadılık makamına kadar yükseltmiştir. Burada bir süre fetva makamında da bulunan Serûcî, bazı eserleri tasnif etmiş ve "Kitab el-Hidâye"nin[1345] bir şerhini yazarak ismini

1340 Şakir el-Kutubî, **Vefayât I**, 35; Ş. Sami, **Kamusû'l-Alam I**, 566.

1341 Şakir el-Kutubî, **Vefayât I**, 36-38.

1342 Şakir el-Kutubî, **Vefayât I**, 35-38; Ş. Sami, **Kamusû'l-Alam I**, 566.

1343 Zeynuddin Kâsim b. Kutluboğa, **Tâcu't-Terâcum Fi Tabakati'l-Hanefiyye**, Bağdad 1962, 11; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifin I**, 140; İbn Kesir, **el-Bidâya XIV**, 67; İbn Tağri Birdi, **ez-Zâhire IX**, 212-213; İbn Tağri Birdi, **el-Menhelu's-Sâfi I**, (th. A.Y. Necati), Kahire 1956, 188-193; Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn I**, 362, 631; **II**, 2033; İsmail el-Bağdadî, **Tarih Bağdad I**, 241; **II**, 667; İbn el-İmad, **Şezerât VI**, 23.

1344 İbn Kutluboğa, **Tabakati'l-Hanefiye**, 11.

1345 İbn Kesir, **el-Bidâyet XIV**, 67; Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn II**, 2031-2033; "**el-Hidaye Fi'l-Furû'**, yazarı; Şeyhulislam Burhanuddin b. Ali b. Ebi Bekr el-Marğinâni el-Hanefi (Ö.593/1196)'dir. Eser, Saduddin Muhammed ed-Din (Ö.867/1462) tarafından tamamlanmıştır.

"el-Gâye" koymuş, eserin sonunda "Kitab el-İmân"ı ele alarak incelemiştir. Yazdığı "el-Gâye" isimli kitabı altı cilttir. Bunun yanında çeşitli dinî bilimlerde söz sahibi olmuş ve bilimsel tartışma meclislerine katılmıştır.

Yazdığı eserlerinin en tanınmışı olan *"el-Gâye"*de, çağdaşı ve Mısır'da büyük itibar sahibi ve yine Serûcî gibi, Urfa bölgesinin Harran kısmından olan Hanbeli şeyhi Takiyuddin İbn Teymiyye'ye (10 Rebiulevvel 661-20 Zilhicce 728/22 Ocak 1263-26 Eylül 1328), kelam ilmi hakkında reddiyyeler ve itirazlar içeren cevaplar ve tenkitler yazmıştır. Ancak bu eserini tamamlayamamıştır. Bu eserine karşı İbn Teymiyye aynı şiddet ve ciddiyetle bir kaç cilt halinde cevap vererek O'nun iddialarını çürütmüş ve O'nu gülünç duruma düşürmüştür. Serûcî'nin diğer eserleri ise *Tuhfetu'l-Asbab, el-Hucce el-Vâziha* ve *Nefehâtu'n-Nesemât*'tır.

Serûcî'nin son zamanlarında Mısır Kölemen Sultanlığında el-Melik en-Nâsır Muhammed b. el-Mansur Kalavun (678-689/1279-1290) bulunmakta, Mısır din adamlarının başında da büyük itibar sahibi Harranlı Takiyuddin İbn Teymiyye gelmekte idi.

Kahire'de bulunan es-Suveyfiyye Medresesinde, Perşembe günü 12 Receb[1346] 710 (6.12.1310) tarihinde vefat ederek, İmam Şafii'nin türbesi yanında, kalabalık bir cemaatin teşyii ile toprağa verilmiştir.

* ***Muhammed b. Sa'dullah*** (Ö.H. 723/M.1323)

Tam künyesi Muhammed b. Sa'dullah b. Abdilahad b. Sa'dullah b. Abdilkadir b. Ömer el-Harranî ed-Dımaşkî Şerefüddin Ebu Abdillah'tır.

Doğum tarihi bilinmemektedir. Ancak XIII. yüzyılın ortalarında Harran'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir. İlk öğrenimini memleketi Harran'da tamamladı. Daha sonra Harran'ın bilimsel geleneğine uyarak, önemli ilim ve kültür merkezlerinde tahsil gördü. Fıkıh sahasında derinleşti ve şöhret sahibi oldu. Memleketi Harran'a döndükten sonra kendisini tamamen eğitim ve öğretime verdi. 1323 (H.723, Zilhicce Ayı) yılında Hac'dan dönerken, Salimoğulları vadisinde rahatsızlanarak vefat etti. Medine, buraya yakın olduğu için nâaşı Medine'ye götürülerek, Cennetü'l-Baki Mezarlığı'na defnedildi.

1346 Krş.O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifin, I**, 140; İbn Kesir. **el-Bidâyet XIV**, 67; "12 Rebiulahir".

Kaleme aldığı eserlerden biri de, fıkıhla ilgili *"el-Kifâye"* adlı kitabıdır[1347].

*** *Takiyüddin İbn Teymiyye***
(H.661-728/M.1263-1327)

-Şeyhülislam-

Tam künyesi Takıyüddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. Abdihalim b. Abdisselam b. Abdillah b. Ebi'l-Kasım b. Teymiyye el-Hanbeli, el-Harranî'dir. Bu büyük bilgin başta 'Şeyhülislam' olmak üzere eş-Şeyh, el-İmam, el-Fakih, el-Müfessir, el-Hafız, el-Muhaddis vs. sıfatlarla da anılır.

El-Cezire bölgesinin asil ve şöhretli bir ailesine mensup olan İbn Teymiyye 1263(10 Rebiuevvel 661) yılında Harran'da doğdu. Bu aile çok sayıda bilgin yetiştirmekle ünlenmiştir. Babası Şehabüddin meşhur bir bilgin ve müftü idi. Büyük babası Şeyhülislam Necdüddin Ebu'l-Berekat idi.

İbn Teymiyye henüz beş yaşındayken, Moğolların baskısı yüzünden aile Şam'a göç etmiştir(1268). Küçük Ahmed tahsiline burada başlamış, devrin önemli bilginlerinden (başta Zeynüddin b. Ahmed Abdürrahim el-Mukaddesi, Necmüddin b. el-Asakir, Zeyneb bint Mekki, İbn Ebi'l-Yusr, el-Kemal b. Abd, Şeyh Şemsüddin, el-Kasım Erbili, İbn Allan.....) tefsir, fıkıh kelam, hadis vs. islami ilimleri okumuş ve henüz yirmi yaşına girmeden icazet almıştır. Aynı yıl (1282) babasının vefatı ile, O'nun yerine müderris olmuş ve her Cuma günü kürsüde Kur'an tefsiri yapmıştır. İlahiyat ilimlerindeki vukufiyeti, sivri dili, bazı fetvaları ve çok genç yaşta henüz hocaları hayattayken, büyük bilginler arasında yer alması, kendisine gıpta ile bakan dostlar kadar, düşman da kazandırmıştır.

1292 yılında Hacc'a gitmiş, geniş kitlelerle teması şöhretini bir kat daha arttırmıştır. Hitabeti, cesareti ve bilgisi ilmi çevreler kadar sarayın da dikkatini çekmiştir; bu nedenle Moğol istilasına karşı halkı bilinçlendiren vaazlar vermekle görevlendirilmiştir. Hatta askerin maneviyatını kuvvetlendirmek için, Şam yakınlarında Şakhab'da Moğolları hezimete uğratan savaşta bizzat yer almıştır.

Hayatı boyunca İslam aleminin Selefî (Kur'an-Hadis) anlayışa dönmesi için mücadele eden, eserler kaleme alan bu büyük bilgin hayatını bidat ve hurafelerle mücadeleye adadı. Zaman zaman heretik (dini sapkınlık) gruplara (örneğin İsmaililer, Nusayriler, Hakimiler...) karşı girişilen askeri harekatların bizzat içinde bulundu.

1347 İbn Receb, **Tabakat el-Hanabile II**, 373; O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn X**, 23.

Bir ideal ve mücadele adamı olan ibn Teymiyye, 500'ün üstünde eser yazdı. Onu kıskanıp çekemeyenler, bazı fetvalarını, maksadını aşan bazı görüşlerini çarpıtarak aleyhinde kampanyalar başlattılar. Bu nedenle ömrünün önemli bir kısmı hapishanelerde ve Mısır'da sürgünde geçti. Sözünü esirgememesi, devlet adamlarını da ürkütüyordu, tarikat ve tasavvuf çevrelerinin muhalefeti ise adeta bir linç kampanyası gibi işlev görüyordu. Ama O, mücadelesine zindan duvarlarının arasında da olsa kaleme aldığı kitap ve risalelerle geniş kitlelere ulaşarak devam ediyordu. Hiçbir şart ve kayıt altında doğru bildiğini söylemekten çekinmezdi. Öyle ki cami kürsülerinden Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin bazı icraatlarını, düşüncelerini halkın önünde tenkit ederdi. Onun bu yönü, populist kişilerin ellerine koz veriyor ve özellikle cemaat ve tarikatlar arasında düşmanlarının çoğalmasına sebep oluyordu. Bir çok İslam bilgini (örneğin İbn Batuda, İbn Hacer el-Haytami, Takıyüddin es-Subhi, İzzeddin b. Cema'a, Ebu Hayyan ez-Zahiri, el-Andalusi...) Onu heretik kabul ederken, bir çoğu da (örneğin İbn Kayyım el-Cevziyye, ez-Zehebi, İbn Kudame, İbn el-Verdi, İbrahim el-Gurani, Ali el-Kari el-Havari, Mahmud el-Alusi...) Onu devrinin en büyük bilgini addederler.

Gerçek şu ki, İbn Teymiyye çok yönlü ve önemli bir bilgin olduğu kadar, aynı zamanda bir misyon ve aksiyon adamıdır. Etkileri günümüzde hala devam eden ender İslam bilginlerindendir. Özellikle siyasal rejim ile ilgili görüşleri (saltanata karşı, meşruti; şuraya dayalı, teo-demokrasi olarak isimlendirilebilecek bir sistemi savunuyordu) devlet adamlarını aşırı derecede rahatsız ediyordu. Selçuklu ve özellikle Osmanlı medreselerinde kitaplarının okutulmasının yasaklanması, düşüncelerinin sapık kabul edilmesinin nedenlerinin başında bu geliyordu.

Zindan hücrelerinde de olsa misyonunu yazarak geniş kitlelere ulaştıran İbn Teymiyye, ömrünün sonuna kadar rakiplerinden hiç yılmadı. Baskı ve işkenceler Ona vız geliyordu. Hapiste olması mücadelesini hiç aksatmıyordu. Kamuoyu herhangi bir konuda resmi medrese görüşünden çok, zindandan gelen sese kulak veriyordu. Rakipleri nihayet İbn Teymiyye'ye öldürücü darbeyi keşfettiler: Kitaplarını ve okkasını elinden almak!.. İşkencelerin, iftiraların saldırıların ve zindanların yıldıramadığı bu büyük bilgin için hava ve su kadar önemli olan kalemi elinden alınmıştı; hayatında hiçbir yaptırım, kendisini bu kadar etkilememişti. Kahrından hastalandı ve 20 gün sonra 1328 yılının 26 Eylül Pazar gününü 27 Eylül Pazartesiye bağlayan gece (20 zilkade,728) vefat etti.

Şam halkının aşırı derecede hürmet ve güven duyduğu İbn Teymiyye'nin cenaze namazını Başkadı Şeyh Alaaddin el-Kunevi kıldırdı. Cenazeye 200.000 erkek, 15.000 civarında kadın katıldı. Nâşı, Şam Sufiyye Kabristanında defnedildi.

İbn Teymiyye'nin 500'ün üzerinde eser kaleme aldığı söylenmektedir.[1348] Ancak bize intikal edenlerin dahi isimlerini burada sayma, çok yer işgal edeceğinden, biz bunları şu şekilde sınıflandırarak vermeyi uygun buluyoruz:

1-Tefsirle ilgili olanlar: 23
2-Usul ile ilgili olanlar: 68
3-Fıkıh Usulu ile ilgili olanlar: 28
4-Fıkıh ile ilgili olanlar: 53
5-Diğerleri : ?

İbn Teymiyye'den sonra bazı bilginlerin, O'nun sadece Mısır'da kaldığı 7 yıllık süre içinde verdiği fetvaları toplayarak 30 cilt eser haline getirdiğini belirtmek, İbn Teymiyye'nin ne kadar velûd bir bilgin-yazar olduğunu gösterme açısından yeterlidir. Bu büyük müctehid, imam, hafız, fakih ve muhaddis bilgin aynı zamanda edip ve şairdi. Onun bu yönünü bilenler, zaman zaman O'na nazım yoluyla sorular sorar, O da nazımla cevap verirdi[1349].

İbn Teymiyye *"er-Redd ala'l-Mantıkıyyin"* ve *"Nakzu'l-Mantık"* gibi eserlerinde mantıkçıların yanında filozofları, kelamcıları ve çeşitli Ehl-i Sünnet dışı mezhepleri de şiddetli şekilde tenkit eder. Tasavvuf, sufiler, ictihad ve yönetim-yöneten ilişkileri gibi pek çok konuda ayrıntılı görüşleri olan İbn Teymiyye'nin bütün düşüncesinin odak noktasını bize göre İslam'ın özünden sapma endişeleri meydana getirmektedir.[1350]

İbn Teymiyye'in önemli gördüğümüz eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Hamaviyyet el-Kubra*, bu eserde Eşarilere ve kelam ilmine şiddetle hücum etti; *el-Akıdet el-Vasıtiyye, el-Fetava'l-Mısrıyye, Minhac*

1348 Hayreddin Karaman, **Dört Risale (İctihad, Taklid ve Telfik Üzerine)**, İstanbul 1982, .33 v.d.

1349 Zehebi. **Tezkirat el-Huffaz IV**, 288; İbn Şakir el-Kutubî, **Vefayât I**, 35,80,274; İbn Hacer, **ed-Dürer**, 31; Y.İ. Serkis, **Mucem el-Metbuât el-Arabiyye I**, 55; Zehebi, **el-Muhtasar el-Muhtaç İleyh I**,47; Zehebi, **İber V**, 92; Ebu Şame, **Zeyl er-Ravzeteyn**, 146; İbn Hallikan, **Vefeyât IV**, 20-22; İbn el-Futi, **Mucem III**, 322; İbn Kesir, **Tarih XIII**, 51,109; İbn İmad, **Şezerat V**, 102; Yakut, **Buldan I**, 453; Zehebi, **Siyer XXIII**, 291; İbn Nedim, **Fihrist**, 272; İbn Ebi Useybi'a, **Uyun I**, 215-220; C.Brockelmann, **GAL I**, 22; **GAL, Supl. I**, 384; Moh ben Cheneb, "İbn Teymiyye", **İ.A.V**, İst. 1997, 825-29; K. Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 46-73.

1350 K. Sarıkavak, **Düşünce Tarihinde Urfa**, 72, 73.

el-Sünnet el-Nebeviyye, bu eseri ibn Mutahhar el-Hilli'nin Minhac el-Kerame'sinin tenkitidir. Metodolojiye dair yazdığı *Meraic el-Vusul, Raf'el-Melami, el-Raddala'l-İnhai, er-Redd ala'l-Mantıkıyyin, Nakzu'l-Mantık...*[1351]

*** *Muhammed b. Aybek Şemsuddin es- Serûcî***
(H. 714-744/M.1315-1343)

Muhammed b. Ali b. Aybek Şemsuddin Ebu Abdullah es- Serûcî [1352] Suruç'ta Ramazan 714 (Aralık 1315) yılında doğmuş, zamanında yaygın olan din bilimlerinin çoğunu önce kendi şehrinde sonra bölgenin öteki yerlerinde tahsil etmiştir.

Aybek es- Serûcî; daha sonra diğer çağdaşı ve hemşehrileri gibi, Bağdat'a giderek tahsilini orada pekiştirip arkasından Şam'a ve oradan da yine Harranlı Hanbeli din âlimi Takiyuddin İbn Teymiyye'nin o sıralarda bulunduğu Mısır'a gitmiştir.

Güvenilir bir tarihçi ve yazar olan Serûcî, aynı zamanda çok iyi bir hadisçi, Kur'an hafızı ve tercümelere vakıf bir bilim adamı idi. Kaleme aldığı tarihini tamamlamış olsaydı, kendi güzel el yazısı ile, 20 ciltten fazla tutacaktı. Eserinde topladığı Ahmed isimlilerin biyografileri tek başına bir cilt tutmuştur. Hadis tahsilinin çoğunu Şam ve Mısır'da aldı. Şam'da medreselerde fıkıh dersleri verdi. Hayatının sonlarına doğru Haleb'e gelerek orada 8 Rebiulevvel 744 (1.8.1343) tarihinde, Mısır Kölemen sultanlarından el-Melik es-Salih İsmail b. Muhammed (1342-1345) zamanında vefat etti.

Serûcî'nin kaleme aldığı eserlerinden bir kısmı şunlardır: İsnadı aynı olan 100 hadisin tahrici *"100 Hadis"*. *"Teracum el-Ahmediyyin"* kitabı *"İhdâku'l-Hadâik Fi'n-Nüzum er-Râik"*, bir kaynak bibliyografyası kitabıdır, içinde pek çok eser adından bahsetmektedir[1353].

*** *Ali b. Şebib***
(M. 1346'da Hayatta idi)

Tam künyesi Nûruddin Ali b. Abdirrahman b. Şebib b. Hamdan b. Şebib el-Hanbeli, el-Harranî'dir. Ali el-Harranî'nin doğum ve ölüm tarihlerine kaynaklarda rastlayamadık. Ancak, kaynaklarda yer alan bilgilerden 1346 yılında hayatta olduğunu biliyoruz. İlk tahsiline doğum yeri olan Harran'da başlamış, dönemin

1351 R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 102-111.

1352 İbn Hacer el-Askalanî, **ed-Dürer el-Kâmile IV,** Hayderabad 1348, 58; İbn Kesir, **el-Bidâyet XIV,** 243; O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn X,** 310; Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn I,** 16; Zirikli, **el-E'lâm VII,** 176; Rozanthal, **İlmu't-Tarih II,** 585, 720.

1353 O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn X,** 310; Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn I,** 16.

ünlü bilginlerinden ders almıştır. Zekası ve çalışkanlığı ile tanınan Ali el-Harranî daha sonra ufkunun açılması için çağın eğitim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gitmiştir. Burada tahsilini tamamladıktan sonra, memleketi Harran'a geri dönmüştür. O'nun, elimize gecen eserlerinden *"Cami' el-Fûnûn"*dan tabib ve *"Selvet el-Mahzun"*dan iyi bir edip olduğunu biliyoruz[1354].

*** *Mahmud b. Abdillah el-Harranîyye*** (Ö.H.788/M.1386)

Tam künyesi Mahmud b. Abdillah el-Hanefi, Bedrüddin, İbn el-Harranîyye'dir.

Harran'da yetişen ender fakihlerdendir. Genelde Harran'da yetişen bilim adamlarının çogunluğu hadis sahasında şöhret bulmuşlardır. Bunun büyük sebebi de Hanbelî Mezhebinin kurucu imamının büyük bir muhaddis olması ve dolayısıyla Harran'da bu ekolun hakim olmasıdır.

Mahmud İbn el-Harranîyye'nin hadisçi değil de fakih olması, mezhep hususunda da Hanefi olduğunu göstermektedir. Kısacası mahalli ekol dışı bir bilgin olduğu görülmektedir.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemesine rağmen, XIV. yüzyılın başlarında Harran'da doğmuştur. Memleketinde ilk tahsilini tamamladıktan sonra Bağdat'a gitmiştir. Burada muhtelif hocalardan, özellikle Hanefi fıkıh çevrelerinden dersler alarak eğitimini tamamlamıştır. Daha sonra memleketi Harran'a dönen Mahmud, burada fıkıh dersleri vermiş ve bir çok öğrenci yetiştirmiştir. Çok sayıda da eser kaleme alan bu Fakih bilginin, Hanefi fıkıhıyla ilgili *"et-Tuhfe eş-Şerife Fî Mezheb el-Hibr Ebî Hanife"* adlı kitâbı önemli bir eserdir.

1386 (H. 788) yılında Harran'da vefat etmiştir[1355].

*** *Şeyh Bedreddin el-Harraniyye*** (Ö.H. 788/M.1386)

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, XIV. yüzyılın başlarında Harran'da doğduğu tahmin edilmektedir. Harran geleneğinin aksine, fıkıhta derinleşmiş ve Hanefi Mezhebi'ne mensuptur. Çok sayıda öğrenci yetiştiren ender bilginlerden biridir. Fıkıh sahasında çok sayıda eser kaleme almıştır. Bunlardan birisi de, *et-Tuhâf eş-Şerife fî Mezheb el-Hibr Ebi Hanife*'dir.

1354 Ibn Hacer, **ed-Dürer el-Kâmile**. 59-60; O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn VII**, 120: R. Şeşen, **Harran Tarihi**, 119.

1355 Bağdadî, **Hediyye II**, 409; O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn XII**, 176.

1386 (H. 788) yılında vefat etmiştir. Kabri Harran şehir mezarlığındadır[1356].

XV.yüzyıl

* Abdülahad b. Abdilhalik
(H.710-803/M.1310-1401)

1310 tarihinde (H.710) Harran'da doğan bu büyük âlimin künyesi Abdü'l-Ahad b. Muhamed b. Abdi'l-Ahad b. Abdirrahman b. Abdi'l-Halik Harranî'dir. Bilim âleminde Halep'te ikameti sırasında şöhrete ulaştığından el-Halebî, mensup olduğu mezhepten dolayı da el-Hanbelî lakaplarıyla da anılır.

Harran'da başlayan öğrenimini, devrin önemli kültür ve bilim merkezi olan Halep'te tamamlamış ve bilim alemindeki şöhretine burada kavuşmuştur. İlmi sahadaki kudreti dolayısıyla, bilim çevrelerinde ez-Zeyn Ebu'l- Mehâsin ünvanıyla taltif edilmiştir.

Çok okuyan ve yazan bir bilim adamı olan Abdi'l-Halik Harranî'nin kıraat ilmi sahasındaki *"Kâfîyet el-Kârî' fî Fünûn el-Mekârî"* adlı eseri son derece önemlidir. Halep'te 1401 (H. 803) yılında vefat etmiştir[1357].

* Süleyman b. Abdullah el-Birî
(H. 758-833/M. 1357-1429)

Süleyman b. Abdullah b. Yusuf Alemuddin (veya Şerefuddin) el-Birî veya el-Birevî, sonra Halebli. Şafii mezhebine bağlı, Urfa'nın Birecik kasabasında dünyaya gelmiştir.

Kendi el yazısıyla anlattığına göre; Perşembe gecesi 1 Rebiulevvel 758 (22 Şubat 1357) tarihinde Bire'de (Birecik'te) doğmuş[1358] ve bir müddet burada çalışmıştır.

Süleyman el-Birevî, memleketinde alacağı kadar tahsilini tamamladıktan sonra Şam'a, oradan Bağdat'a buradan da Mısır'a gitmiştir. Ders gördüğü hocalarından Ebu Abdullah b. Câbir ve Ebu Cafer el-Gırnâti ile uzun sure bir arada kalmıştır. Bunların yanında "eş-Şefâ"[1359] kitabını tamamlamış, hocası Ebu Abdullah'tan ayrıca kitabı "el-Bediiyye"yi; hocası Girnati'den de "eş-Şefâ" ile "et-Tâiyye"nin[1360] şerhlerini okumuştur.

1356 Hacı Halife, **Tabakât I**, 368; O.R.Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn III**, 39.

1357 Es-Sehavî, **ed-Dav' el-Lami IV**, 21; Bağdadî, **Z. Keşf II**, 258; Bağdadî, **Hediyetü'l-Arifîn I**, 493; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn V**, 66.

1358 Sehavi, **ed-Dav'el-Lâmi' III**, Beyrut 1353, 265.

1359 "**Kitab eş-Şefâ fi Ta'rif Hukuk el-Mustafa**", yazarı İmam el-Hafız Ebu'l-Fazl b. Musa el-Kadı el-Ya'hsubî (Ö. 544/1149)'dir. Bkz. Kâtip, **Keşf ez-Zünûn II,** 1052.

1360 Ebu Abdullah b. Ali b. Hamide el-Hillî (Ö.550/1155). Bkz. Kâtip Çelebi, **Keşf ez-Zünûn II,** 1435.

Süleyman el-Birevî bilgisine güvendikten ve H.800 senesinden sonra Kahire'ye giderek oraya yerleşti. Burada geçimini şurada burada öğrenciler yetiştirmekle sağlamaya başladıysa da, bir süre geçim sıkıntısına düştü. Bu sırada kardeşi el-Ala', Mısır'da sözü geçen Yelboğa en-Nâsiri'nin yanında itibar görmekte idi. Kardeşinin de aracılığıyla saraya girerek burada hizmet vermeye başladı. Ancak bazı yanlış tutum ve davranışlarından dolayı tutuklandı. Bir fırsatını bularak buradan Yemen'e kaçtı ve burada da H.812 yılından 827 yılına kadar ikamet etti. Buradaki âlimlerden biri olan en-Nefis el-Alevî; Birevi'nin önce Safer ayında sonra da Şaban ayında H.814'te kendilerini Te'iz'de ziyaret ettiğini ve bu arada hac farizesini de yerine getirdiğini söylemektedir.

Temiz görünüşlü, ibadeti çok seven, dostlarını arayıp soran, el yazısı, özellikle de nesih yazısı çok güzel olan biri idi. Te'iz'de kaldığı sırada bazı öğrencilere icazet vermiştir[1361]. Ayrıldıktan 33 yıl sonra Süleyman tekrar Kahire'ye dönerek, Baybarsıyye semtinde ikamet etmiştir.

Bu sırada Mısır'da yayılan büyük bir veba hastalığına yakalanarak, Pazar günü 10 Cumadilülâ H.833 (5 Şubat M.1429) yılında vefat etmiştir.[1362]

*** *Hayat b. Kays Abdülaziz el-Harranî*** (Ö.H.839/ M. 1435)

Tam künyesi Abdülaziz b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Abdullah b. Ömer b. Kays el-Harranî ed-Dımaşkî'dir.

Mezarı, Harran'dan Şanlıurfa'ya giden yolun sağındaki kabristanda bulunan, bugün hala halk tarafından ziyaret edilen ve kerâmet sahibi bir bilgin ve veli kabul edilen Hayat b. Kays el-Harranî'nin doğum tarihi kesin olarak tesbit edilememiştir.

İlk tahsilini doğduğu yer olan Harran'da tamamlayan Hayat b. Kays Abdülaziz el-Harranî daha sonra Şam'a gitmiş ve tahsilini burada ikmâl etmiştir. Uzun yıllar, Şam'da kalan ve kendisini eğitim ve öğretime adayan bu zat iyi bir edip, şair, yazar ve din büyüğüdür. Çok sayıda eser yazmıştır. Şam'da çok uzun süre kaldığı ve bilim alemindeki şöhretini de burada yakaladığı için "ed-Dımaşkî" künyesiyle de anılır.

Ömrünün sonlarına doğru memleketi Harran'a dönen Hayat b. Kays, burada da çok büyük bir itibar görmüştür. 1435 (H.839) yılında Har-

1361 Makrizi, **İttiâzul-Hünefâ' Bi Ahbari'l-Eimme vel-Hulefâ'** (th. C. eş-Şeyyal), Kahire 1948, 230; Sehavi, **ed-Dav' el-Lami III,** 265.

1362 Sehavi, **ed-Dav' el-Lami III,** 265.

ran'da vefat etmiştir. Halk arasındaki şöhretinden dolayı, kabri kaybolmamış, hala ziyaret edilmektedir[1363].

b. Urfa'da Yetişen Kadın Bilginler

* Fatıma bint Abdirrahman el-Harranîyye

(H. 231-312/M. 845-924)

Aslen Harranlıdır. Ailesi H.231 yılında Harran'dan Bağdad'a göçtü. Fatıma, bu yılda Bağdad'ta dünyaya geldi. Babası, bilgin sayılabilecek derecede eğitimli ve Hadis'e karşı meyli vardı. Küçük Fatıma ilk eğitimini babasından aldı. Sonra babasıyla birlikte Mısır'a gitti. Orada eğitimini tamamladı. Bu arada Harranlı bir zatla evlendi. Hadis bilgisi ve aşkı sebebiyle olsa gerek, oğlu (Muhammed b. Ebi Salih b. Abdilgaffar b. Davud b. el-Harranî) meşhur bir muhaddis oldu.

Son derece saliha bir hanım olan Fatıma, ibadet, züht ve takvasıyla şöhret bulmuştu. 20 yılı aşkın bir süre, namazgahında yataksız olarak yattığı ve daima sert kıldan yapılan elbiseler giydiği (yâni, vücudunu rahatlık sebebiyle tembelleşmesin diye) için halk arasında Sufiyye (yünlü hanım) lakabıyla anılırdı.

Yetiştirdiği öğrenciler arasında yeğeni (kardeşinin oğlu) Abdurrahman b. el- Kasım b. Abdirrahman b. Ebi Salih de vardı.

Esma bint Abdirrahman 924 (H.312) yılında Harran'da vefat etti[1364].

* Hatice bint Muhammed b. Abdillah b. el-Harranîyye

(H.557/M.1161'de hayatta idi)

Doğum tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Ancak H. V. yüzyılın sonlarında veya H. VI. yüzyılın başlarında Harran'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.

İlk öğrenimini Harran'da babasından, babası ise Tarrad ez-Zeynî'den, Ezdî'nin "Kitab el-Emvâl"ini dinlemiş, sonra ilmini geliştirmek için Bağdad'a gitmiş ve orada bir çok hadis bilgininden dersler almıştır.

Hatice bint Muhammed, sonra memleketi Harran'a dönmüş, burada çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Yine tarihi belli olmamakla beraber H.557 yılından sonra Harran'da vefat etmiştir[1365].

1363 İbn Receb, **Tabakât el-Hanabile III**, 463; es-Sahavî, **ed-Dav' el-Lami IV**, 231; Bağdadî, **Tarih Bağdad I**, 582, O.R Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn V**, 261.

1364 Suyutî, **Hüsnü'1-Muhadare VI**, 192-193; İbn Tağri Birdî, **en-Nücûm ez-Zahire III**, 312.

1365 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn I**, 343.

* ***Sittuddar bint Abdisselam b. Teymiyye el- Harranîyye***
(Ö.H.686/M.1287)

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Harran'da doğmuştur. İlk tahsilini burada babasının ve dedesinin yanında yapmıştır. Kendi kendisini yetiştirerek, iyi bir hadisçi oldu. Ebu Ruzbih ve Abdullatif b. Yusuf'tan hadis rivayetlerinde bulundu.

Çok sayıda öğrenci yetiştiren Sittuddar bint Abdisselam'dan öğrencileri arasında bulunan başta kardeşinin oğlu Ebu'l-Abbas ve kardeşi Ebu Muhammed, el Berzâlî, Kadi'l- Cema'a İbn Müslim ve daha bir çok kimse kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.

Sittuddar Hanım, 1287 (Rebiulevvel'in başı 686) yılında Dımaşk'ta vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir[1366].

* ***Zeyneb bint Mekkî b. Ali b. Kamil el-Harranîyye***
(H. 624-688/M. 1226-1289)

Harran'da H.624 tarihinde dünyaya gelen Zeyneb, vakur, heybetli ve alim bir hanım hadisçi idi.

Memleketinde yetiştikten sonra, zamanının hadisçileri gibi Bağdat'a gitmiş ve Ebu Hafs Omar b. Muhammed b. Tabarzed'ten, Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit et-Hatib el-Bağdadî ve el-Mehamili ile İsmail es-Saffar'ın "Emaili"lerinin beşinci cüzü; İbn Şureyh'in Kitab el-Kudat'ının ikinci cüzü; el-Kasım b. Zekeriya el-Mutaraz'ın "el-Feva'id"inin birinci cüzü ile "Emallisi"ni; İbn el-Muzaffer'den, Şu'be b. el-Haccac b. el-Verd'in "Ğarib Hadisler"inin bir cüzünü Muhammed b. el-Abbas b. Muhammed b. Zekeriyya b. Heyeviyye el-Hezzaz"ın "Hadis"inin üçüncü cüzünü; İsmail es-Semerkandi'nin tahrici olan "el-Fevaid el-Müntekat"nın bulunduğu bir cüzü; Kadı Ebu Ya'la Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Halef el-Ferra'ın "Emaili"sini; el-Vezir Ebu'l-Kasım İsa b. Ali el-Cerrah el-Katib'in "Kıraat"ının ikinci cüzünü; İmam Ahmed b. Hanbel'in "Kitab el-Eşribe"sini; Ebu Bekir Muhammed b. Abdillah b. İbrahim eş-Şami'nim "Fevaid"inin ikinci cüzünü Ebu'l-Kasım Omar el-Haffaf'ın Zehri'den aldığı "Hadis"i; Muhammed b. el-Me'mun'un, şeyhlerinden aldığı "Fevaid"inin birinci cüzünü; Şihab ve ez-Zühri'nin "Hadisler"ini; el-Muhlis'in "Emaili"sinin yedi meclisini; Ebu'l-Hasan es-Sukkari'nin "Hadis"i ile "Emali"isini; Ebu Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Ellaf'ın "Fevaid"inin bir cüzünü; Cevheri'nin "Emaili"sinin altı ve onbirinci cüzlerini; Halid b. Merdas'ın

1366 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn I**, 172.

"Hadis"ini ed-Dabi'nin "Emeli"sinin 50. Meclisini; Hanbel, Sittuiketebe ve daha başkalarını da dinlemiştir.

Suriye'nin Kasiyon dağı bölgesine yerleşmiş ve evinin kapısını çok sayıda ilim ve hadis öğrencisi aşındırmıştır. Zeyneb'in, okuduğu kitapları öğrencileri ondan dinlemiş ve öğrenmişlerdir.

İbn Muhlid, Hunad, el-Farasi ve Cevheri'nin "Hadis"lerinden seçmelerin bulunduğu bir cüzü okumuştur. Aynı cüz'ü kendisinden, el-Hafız el-Meziy ve Ebu Muhammed el-Berzali rivayet etmişlerdir. Ayrıca; İsmail b. Ömer el-Makdisi'nin tahrici olan İmam Ahmed b. Hanbel'in "Mesned'indeki "Sulasiyyaf'ı rivayet etmiştir.

Öğrencileri ise; Ebu'l-Muzaffer b. es-Sem'ani'den aldığı, Ebu'l-Abbas Muhammed b. İshak es-Serrac'ın hadisi; Ahmed b. Ebi Nasr b. es-Sabbağ'dan aldığı Bekir b. Ahmed eş-Şirazi'nin Hadis'i ve İbn Eyyüb b. Mansur el-Makdisi'den aldığı Ansari'nin "Cüzü"nde bulunan 15 hadisin bulunduğu bir cüzü; onun önünde okumuşlardır. Ayrıca Abdülvahab b. Ali'den icazetini aldığı Ebu Ya'la el-Meysili'nin "Hadis"ini onun yanında okumuşlardır.

Zeyneb el-Harranîyye; Zeyd b. el-Hasan ve Ebu Muhammed b. Abdilaziz b. Mahmud'tan, İsmail b. Omar es-Semerkandi'nin "Emaili"sinin 8, 20 ve 100. meclislerinden Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer el-Harranî'nin "Hadis"i; Ebu Muhammed Abdillah b. İbrahim b. Eyyüb el-Bezzaz b. Eyyüb el-Bezzaz "Feyaid"inden icazet almıştır.

Ahmed b. İbrahim b. Ganaim b. Vahid el-Mehdi rivayetlerini ondan nakletmiş; Muhammed b. Ahmed eş-Şafi'i ise, iznini aldıktan sonra ondan hadis tevdi etmiştir.

Ömrünü hadis rivayet, takva, ibadet ve Kur'an-ı Kerim'in tilavetini öğrenmekle geçiren bu hadisçi H.688 yılı Şevval ayında bir Salı günü Harran'da vefat etmiştir[1367].

* *Esma bint Abdirrahman b. Abdilvahid el-Harranîyye*

(H. 706/M.1306'da hayatta idi)

Harran'da doğan Esma bint Abdirrahman'ın doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Hadisçi bir bilgin hanım olarak tanınmaktadır. İlk tahsilini Harran'da yapan Esma, daha sonra Hadis'e meyletmiş bu nedenle bir çok yerler gezmiş, ünlü bir çok hocadan ders almıştır. Hocalarından biri de İbrahim b. Halil el-Hırakî'dir. Özellikle

1367 O. R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn II**, 115; İbn İmad, **Şezerât V,** 404.

Hadis sahasında el-Hırakî'den çok faydalanmıştır.

Memleketine döndükten sonra kendisini eğitim ve öğretime adadı; çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Öğrencileri arasında Mehmet Vânî Efendi de vardır. Vâni'ye ders verdiği yıllar (H.706) göz önüne alınarak H.VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın birinci yarısında yaşadığı tahmin edilebilir.

Memleketi Harran'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir[1368].

* ***Fatıma bint el-Belhi el-Harranîyye***
(H.711/M.1311'de hayatta idi.)

Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak tespit edilememiştir. İlk öğrenimini Harran'da yaptıktan sonra, tahsilini tamamlamak için bir çok kültür ve bilim merkezine seyahatler yapmıştır. Hitabeti güçlü, vaize bir hanımdı.

Muhammed el-Vânî, Abdüllatif el-Harranî'nin "el-Muvaffakât" adlı eserini H.711 yılında bu faziletli vaize hanımdan okumuş ve öğrenmiştir. Bu tarihe dayanarak H.VII, yüzyılın ikinci yarısında doğmuş, VIII, yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş olduğu söylenebilir[1369].

* ***Nahve bint Muhammed en-Nasibiyye***
(H.634-719/M.1236-1319)

1236 yılında Urfan'ın kasabalarının birinde doğmuştur. Tahsilini memleketinde yapmıştır. Hadis sahasında derinleşmiştir. O saralarda Harran medreselerinde ders vermek üzere Harran'da bulunan Yusuf b. Halil'den, Ebu Naim'in Sahih el-Buhari üzerine çıkardığı Müstahreci'nin IX. ve X. kısımlarını dinlemiştir. Bu Mustahre'nin rivayeti sadece Nahve yapmıştır.

Nahve bint Muhammed, 1319 (Cemadilula, 719) tarihinde Harran'da vefat etmiştir[1370].

* ***Sittunni'em bint Ahmed b. Hemdan el-Harranîyye***
(H.638-721/M.1240-1321)

Hadis bilgini bir hanımdı. 1240 yılında Harran'da (H.638) dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini Harran'da tamamladıktan sonra, ilmî geleneğe uyarak bu uğurda bir çok ülke gezmiş ve nihayetinde Bağdad'ta tahsilini tamamlamıştır.

Hadis sahasında otorite bir hanımdır. Hocası Ebu'l-Ganaim el-Müslim b. Ebi'l-Berekât b. ez-Zübe-

1368 O.R. Kehhale, **A'lam en-Nisâ I**, Beyrut 1959, 57.

1369 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn IV**, 37.

1370 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn V**, 165; İbn İmad, **Şezerât VI**, 52; İbn Hacer, **Tehzib et-Tehzib V**, 162

yir'den, Ebu Musa'nın "Tesbih Hadisi'nin tashihinin bir cüzünü dinlediği ve Muhammed el-Midyeni'nin yazdığı "Kitab Tashih Hadis en-Nesih bi'l-Hicec el-Vadıha"nın bir cüzünü, öğrencileri olan Ebu Muhammed el-Halebî ile Muhammed el-Vanî'ye dinletmiştir.

Sittünni'em bint Ahmed, 1321(H. 20 Zilkade 721) yılında Harran'da 81 yaşındayken vefat etmiştir[1371].

*** *Zeyneb bint Abdillah b. Abdilhalim b. Teymiyye el-Hanbeliyye, el-Harranîyye***
(Ö.H.735/M.1334)

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen XII. yüzyılın ikinci yarısında Harran'da dünyaya gelmiştir.

İlk öğrenimini memleketi Harran'da babası ve amcalarının yanında tamamladıktan sonra, geleneğe uyarak Bağdad'a gitmiştir. Burada Hadis üzerine derinleşmiştir. Başta hadis bilgini Haccar olmak üzere, Bağdat bilginlerinden hadis dersleri almış ve rivayet usulünü öğrenmiştir.

Tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Harran'a dönen Zeyneb b. Abdillah, bütün ömrünü eğitim ve öğretime harcamıştır. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Yetiştirdiği öğrenciler arasında İbn Hacer el-Eskalanî de bulunmaktadır.

Zeyneb, 1334 yılında Harran'da vefat etmiştir[1372].

*** *Ayşe bint Muhammed b. el-Muslim el-Harranîyye***
(H.647-736/M.1249-1336)

Harran'ın yetiştirdiği önemli hadis bilginlerinden olan Ayşe bint Muhammed, 1249 (H.647) yılında Harran'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Harran'da yapan Ayşe bint Muhammed öğrenimini tamamlamak için İslam coğrafyasının önemli kültür ve bilim merkezlerini gezmiş, devrinin ünlü bilginlerinden hadis dersleri almıştır. Hadis dersi alıp, kendilerinden hadis rivayet ettiği hocalarından bazıları şunlardır; İsmail İbn el-Irakî, Farah el-Kurtubî, Muhammed b. Ebu Bekir el-Belhî, el-Yeddanî, Muhammed b. Abdilhadî, İbrahim b. Halil İbn Abdiddayim...

Ünlü gezgin İbn Batuta Şam'da iken (H.726), Ayşe bint Muhammed ile tanışmış ve Şam Umeyye Camiinde O'nun yanında Kur'an tilavetinde bulunmuştur. Yine İbn Batuta Ayşe el-Harranîyye'nin Dımaşk'ta İbn Abdiddayim'den dinlediği İbn Arafe el-

1371 İbn Hacer, **ed-Dürer el-Kamile II**, 223; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn II**,172.
1372 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn II**, 74.

Abdi'nin "Cüz"ünün önemli hadislerini, İbn el-Belhi'den dinlediği Ali b. Harb'ın "Fevâid"inin bir bölümünü de O'ndan dinlemiştir.

Bu ünlü hadis bilgini hanım, ilmi faaliyetlerinin dışında kendi el emeğiyle hayatını devam ettiriyordu. Asıl mesleği terzilikle geçimini sağlıyordu. 1336 (H.736) yılında 89 yaşındayken Şevval ayında vefat etmiştir[1373].

*** *Fatıma bint Ahmed b. Attar b. Ahmed er-Ruhavî***
(Ö.H.739/M.1338)

Urfa'da doğmuştur. Doğum tarihi bilinmemektedir. Ölüm tarihi de ihtilaflıdır. Bir rivayete göre H.737'dir. Ancak çoğunluk Fatıma er-Ruhavî'nin H.739 yılında vefat ettiğini rivayet etmektedirler. Hadis bilgini bir hanım olarak tanınmıştır. İbn Cusa'nın Cüz'ünü dinlemiştir. Ayrıca kendisi de, Cassas'in Hadis'inin ilk cüzünü öğrencisi Muhammed b. İbrahim'e dinletmiştir.

Başta İbn Abdiddayim ve İbn Nasr olmak üzere bir çok hadis bilgininden icazet almıştır. 1338 (Cumadilahir veya Receb 739) yılında vefat etmiştir[1374].

*** *Ayşe bint Muhammed b. Yahya b. Bedir b. Ye'iş el-Cezerîye***
(Ö.H.743/M.1342)

Doğum tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Harran-Urfa civarında doğduğu bilinen Ayşe el-Cezerîye iyi bir hadisçi olarak yetişmiştir.

Fahreddin'den, Meşihat'ı sırasında hadis dinlemiş ve rivayetlerde bulunmuştur. Ailesiyle birlikte Harran'dan ayrılarak Dımaşk'a gidip oraya yerleşmişlerdir.

Ayşe el-Cezerîye, 1342 (Rebiulevyel, 743) Dımaşk'ta Salihiye semtinde ikamet ettiği evde vefat etmiştir[1375].

*** *Fatıma bint Ahmed b. Kasım el-Harranîyye el-Mekkiyye***
(H.710-783/M.1310-1381)

Bu hadis bilgini hanım, Mekke'de doğduğu için "el-Mekkiyye" lakabıyla da tanınmıştır. Annesi ve babası Harranlı'dır. Ailesi 1310 yılında Hac için Mekke'ye gittiklerinde dünyaya gelmiştir.

Fatıma, ilk hadis derslerini Harran'da büyük babası er-Radir et-Taberî'den almış; kardeşi Ahmed es-Safî'den de Hadis dinlemiştir. Bunla-

1373 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn III**, 189; İbn Hacer, **Tehzib et-Tehzib II**, 342; İbn İmad, **Şezerât VI**, 113.

1374 İbn Hacer, **Tehzib et-Tehzib III**, 302; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn IV**, 29.

1375 İbn Hacer, **Tehzib et-Tehzib II**, 342; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn III**, 190.

rın dışında başta el-Fahr et-Tuzerî, el-'Afif, ed-Dellasî, Ebu Bekir ed-Deştî, el-Muta'am .. olmak üzere bir çok bilginden hadis icazeti almıştır.

Kendisini hadis ilmine adayan Fatıma bint Ahmed bir çok da öğrenci yetiştirmiştir. İbn Şakir, Abdurrahman b. Ömer el-Kubabî, el-Makdîsî ve Abdurrahim b. et-Tarabulsî...bunlardan bir kaçıdır.

Fatıma el-Harranîyye, hadis bilgisini genişletmek için gittiği Medine'de 1381 (5 Şevval 783) yılında vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir[1376].

***Ayşe bint Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Harranî**
(H.VIII.yyıl/M.XIV.yy)

XIV. yüzyılda yaşayan Harranlı bu hadis bilgini hanımın doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. Ilk tahsilini Harran'da yaptiktan sonra, Bagdad'a gitmiş ye orada bir çok hadis bilgininden ders almıştır. Daha sonra memleketine dönen Ayşe bint Ahmed, ölümüne kadara eğitim ve öğretimle meşgul olmuştur. Hadis sahasında okuduğu eserlerden biri de, Darıkutnî'nin "Sünen"idir.

Yaşadığı devirde, hanımlar arasında özellikle hadis sahasında itibar görmüş bir bilgindir[1377].

***Lûbâbe bint Yahya b. Ahmed el-Harranîyye** (H.VIII.yy/M.XIV.yy)

Lûbâbe'nin doğum ve ölüm tarihleri hususunda kaynaklarda herhangi bir kayıt yoktur. Ancak XIV. yüzyılda yaşayan hadisçilerle birlikte anılmaktadır.

İyi bir hadisçi hanım olarak bilinen Lûbâbe el-Harranîyye, ilk hadis derslerini memleketinde dedesi Ahmed b. Ali el-Harranî'den almıştır. Geleneğe uyarak hadis bilgisini genişletmek için İslam coğrafyasının ilim ve kütür merkezlerine seyahatler yapmış, bir çok hadis bilgininden dersler almıştır.

Tahsilini tamamladıktan sonra memleketi Harran'a dönen Lûbâbe, kendisini hadis eğitim ve öğretimine adamış ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.

Lûbâbe, Harran'da vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir[1378].

1376 İbn Hacer, **Tehzib et-Tehzib III**, 302; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn IV**, 29; İbn İmad, **Şezerât VI**, 280.

1377 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn** III, 7

1378 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn** IV, 275.

* ***Sittunni'em bint Yusuf b. Muhammed b. Muhammed b. Hibetullah en-Nasibî***
(Ö.H.VIII.yy/M.XIV.yy)

Ne doğum, ne de ölüm tarihi bilinmektedir. Urfa'ya bağlı kasabalardan birinde doğmuş, burada büyümüş ve tahsilini de muhtemelen Harran'da tamamlamıştır. Hocalarından biri el-Mecd Muhammed b. Halid b. Hemdan'dır. Bu bilginden İbn Muksem'in cüzünü okumuştur.

Hakkında, kaynaklarda pek bilgi bulunmayan bu bilgin hanımın H.VIII. yüzyılda vefat ettiğini biliyoruz[1379].

* ***Selma bint Muhammed b. Muhammed el-Cezerîyye, Ümmü'l-Hayr***
(H. 831/M.1437'de hayatta idi.)

-Kurra ve Şâire-

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Harran'a bağlı köylerden birinde dünyaya gelmiştir. Güçlü bir hafız ve iyi bir edebiyatçıydı. Kur'an-ı Kerimi mükemmel derecede ezberlemiş ve Kıraat-ı Aşere üzere okuyan bir hanımdı.

Güçlü bir şaire olan Selma, Arapça ve Farsça şiirler yazardı. Aynı zamanda yazısı güzel bir hattatı.

Doğum tarihi gibi, ölüm tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak H.831 yılında, bazı ifadelerden hayatta olduğu anlaşılmaktadır[1380].

Urfa ve bugün kendi il sınırları içerisinde yer alan coğrafya, ilim ve kültür açısından son derece zengindir. VIII. yüzyılla XV. yüzyıl arasında (İslamî Dönem) bu coğrafyada yetişen bilginler, elbette bunlardan ibaret değildir. Biz sadece bir seçme yaparak, bölgenin ilim ve kültür yapısına ışık tutmaya çalıştı.

1379 O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn II**, 172; İbn Hacer, **Tehzib et-Tehzib II**, 223.
1380 Cezerî, **Tabakatü'l-Kurra I**, 310; O.R. Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifîn II**, 254.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEHRİN MİMARİ YAPISI

Çalışmamızın birinci cildinde şehrin yerleşimini ve fiziki yapısını etraflıca vermiştik. Urfa'yı çevreleyen şehir surlarını, içkaleyi, şehrin ana kapılarını detaylı incelemiş, daha sonra idari, dinî ve sosyal yapıları tek tek ele almıştık. Kısacası şehrin bir bütün olarak tasvirini yapmıştık.

Urfa'nın İslam hakimiyetine girişi (M.639), şehrin fizikî yapısında çok önemli değişikler meydana getirmemiştir. Çalışmamızın siyasi tarih bölümünde de görüldüğü gibi, şehir VII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar zaman zaman Hristiyan alemiyle İslam dünyası arasında el değiştirmiştir. Bu nedenle tarih boyunca, mimarlık dokusu belli aralıklarla kısmen de olsa silinmiş birçok tarihî kent gibi, Urfa da bundan nasibini almıştır. İslam hakimiyetiyle beraber şehre hakim olan bu yeni kültür, kendi mimari eserlerini, kendinden önceki kültürlerin yapıları üzerine yükseltmiştir. Tabiî olarak bu yeni medeniyetin inanç ve geleneklerinden doğan câmi, mescid, türbe, medrese, han, hamam... gibi anıtsal yapılardan oluşan mimarlık örnekleri, kendilerinden önceki yapının yanında yeni bir doku oluşturmuştur.

Yani kısaca özetleyecek olursak, şehrin fizikî yapısı ve yerleşimi ana hatlarıyla kendini muhafaza etmiş, yeni bir kültürün dokularıyla (câmi, medrese, han, hamam, türbe...) Urfa daha da zenginleşmiştir. Tekrara düşmemek ve konuyu uzatmamak için, şehrin fizikî yapısını ve yerleşimini burada yeniden ele almayacağız. Sadece çalışmamızın I. cildinde şehrin fizikî yapısına katmadığımız su bendi ve köprülerle, İslam hakimiyetiyle beraber şehrin mimari yapısına katılan İslamî dönem eserlerini kısaca tanıtmakla yetineceğiz. Konuyu kendi sistematiği içerisinde Dinî ve Sivil Mimari başlıkları altında inceleyeceğiz.

I. DİNÎ MİMARİ

İslamî dönem dinî mimarî denince, hiç şüphesiz ilk akla gelecek olan yapılar câmi ve mescitlerdir. İkinci sırada ise türbe, tekke ve zaviyeler yer alır. Bu çalışma, takdir edilir ki, bir sanat tarihi çalışması değildir. Amaç bu İslamî dönem eserlerini ana hatlarıyla okuyucuya tanıtmaktır. Bu nedenle burada ele alacağımız İslamî dönem eserlerini tanıtırken, sanat tarihi açısından konunun detaylarına girmeyeceğiz. Kısa bir tarihçe, birkaç resim, kitabe ve yapının planını vererek, derli toplu bir biçimde okuyucuya aktaracağız. Konuya geçmeden önce şunu da hatırlatalım ki, çalışmamızın bu cildinde ele alacağımız İslamî dönem eserleri, VII ile XVI. yüzyıl arasında, yani Urfa'nın Osmanlı hakimiyetine girişine kadar olan süreci kapsamaktadır. XVI. yüzyıldan sonra inşa edilen eserleri ise, daha sonraki ciltte (Osmanlı Hakimiyeti Döneminde Urfa) ele alacağız.

1.Câmi ve Mescidler

Müslümanlar fethettikleri her şehrin, varsa en büyük mabedini (fetih hakkı) olarak câmiye çevirir; böyle uygun bir yapı yoksa, ilk iş olarak buraya bir câmi inşa ederlerdi. Bu, her şeyden önce Cuma namazları için bir gereklilikti. Bu düşünceyle dönüştürülen veya inşa edilen câmilere Ulu Câmi adı verilmiştir. Biz de konumuza Urfa Ulu Câmi ile başlayalım.

a. Ulu Câmi

Halen de Urfa'nın en büyük mabedi olan Ulu Câmi, adını verdiği mahalle (Câmi-i Kebir Mahallesi) de, Yıldız Meydanı mevkiinde bulunmaktadır. Gerek tarih içerisinde ve gerekse günümüzde Kızıl Câmi, Câmiu'l-Hamra, Mescidü'l-Hamra, Câmiu'l-Ahmer, Câmi-i Kebir gibi adlarla anılan bu mabedin, maalesef inşâ tarihi ve mimarı bilinmemektedir.

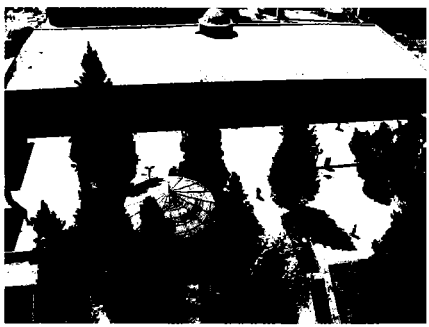

Ulu Câmi'nin Cepheden Görünüşü

Bazı ipuçlarından hareketle caminin yeri üzerinde fikirler ileri sü-

rülmüştür. Buna göre, Miladî V. yüzyılda burada bir sinagog bulunmaktaydı. Urfa Piskoposu Mor Rabbula (M.S. 412-435) İmparator'dan aldığı müsaade ile bu sinagogu yıktırmış ve yerine Mor Stefanos adına buraya bir kilise inşâ ettirmiştir. Bu kilisenin kırmızı renkteki mermer sütunlarının çokluğu sebebiyle de, halk arasında bu mâbet "Kızıl Kilise" olarak adlandırılmıştır[1381]. sözlü rivayetlere göre Ulu Câmi bu mekana inşâ edilmiştir. Ancak caminin, kilisenin avlusuna mı, yoksa esas mekanı üzerine mi inşâ edildiği konusu da kesinlik kazanmamıştır. 1979 yılında Müze, Vakıflar ve Turizm müdürlüklerinin işbirliği ile caminin güney duvarı ortaları altında yapılan araştırma kazılarında, bir koridor tespit edilmiş, ancak daha ileriye gidilmemiştir. Buna dayandırılarak caminin kilisenin esas mekânı üzerine inşâ edilmiş olacağı fikrini savunanların, daha ciddi deliller elde etmeleri gerekir. Bu konuda bir diğer iddia da, XII. yüzyılda Türk ordularının şehri fethetmesinden sonra,bu kilisenin camiye çevrilmiş olmasıdır. Camiye de eski kiliseden kalan kırmızı mermerlerinden dolayı "Mescidü'l-Hamra" ismi Araplar tarafından verilmiştir[1382].

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, inşa kitabesi olmadığından dolayı, Ulu Cami hakkındaki bu görüşler kesinlik ifade etmez. Mevcut olan kitabeler ise, onarım devirlerine ait oldukları için inşası hakkında bir fikir vermemektedirler. Ulu Cami'nin, doğu duvarına bitişik Eyyûbî Medresesi'nin cami avlusuna bakan kapısındaki kitabeden[1383], Eyyûbîler döneminde 1191'de medresenin yapıldığı anlaşılır. Caminin, medreseden önce yapıldığı göz önünde bulundurulursa, yörede Eyyûbler'den önce egemen olan Zengiler'in de bu camiyi yaptırdığı düşünülebilir. Özellikle, Nureddin Mahmud bin Zengi'nin ilk olarak, yangın ve deprem gibi tabii afetler yüzünden yıkılan Halep Ulu Cami'yi esas plânına uygun olarak yeniden yaptırmış olması ve bu cami ile benzer bir plân gösteren Urfa Ulu Camiî'ni de yine kendi döneminde XII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde (1170-1175) yaptırmış olduğu da akla yatkın görünmektedir[1384]. Diğer

1381 Bkz. C. I, 256

1382 Aynur Durukan, "*Şanlıurfa Ulu Camî*" **Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi, 14**, (Şanlıurfa Özel Sayısı), Ankara 1992, 8, 10.

1383 Kitabe için Eyyûbî Medresesi başlığı altındaki kitabeye bakınız.

1384 Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı, II**, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1973, 18; Bahattin Kök, **Nureddin Mahmud Bin Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri**, İstanbul 1992, 163, 165.

bir görüşe göre de, Artuklu devrinde H. 507 (M.1104) tarihinde inşa edilmiştir[1385]. Ancak bütün bu tarihler bir kez daha hatırlatalım ki, ihtimallere dayanmaktadır.

Caminin batı avlu kapısındaki H. 1096 (M.1684) tarihli kitabede, caminin Ali Paşa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır[1386]. Ulu Cami'nin bu restorasyonunu yapan paşa, Şeyh Mes'ud türbesini de restore ettirmiştir.

Ulu Cami'nin batı avlu kapısında bulunan kitabe

Son cemaat yerinde, cami mekânına giriş (iç doğu kapısı üstü) kapıları üzerinde bulunan H. 1193 (M. 1779) ve H. 1194 (M.1780) tarihli iki kitabe de[1387], onarım kitabesi olup, bunlardan H. 1194 tarihli olanında Hacı Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Son cemaat yerindeki H. 1287 (M.1870) tarihli üçüncü kitabe[1388], Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından son cemaat yerine yaptırılan şadırvanla ilgilidir. Bu şadırvan günümüzde cami avlusundaki havuzun fıskiyesi olarak kullanılmaktadır. Ulu Cami ile ilgili elimizdeki en eski belge ise, Hasan bin Alaaddin adında bir Emir'den bahseden H. 786 (M. 1384) tarihli vakfiyedir[1389].

Urfa Ulu Camiî, payeler üzerine kıble duvarına paralel üç sıra çapraz tonozlarla, yatık dikdörtgen bir plân gösterir. Orta eksenden biraz doğuya kaymış olan mihrap önü bölümü, sivri kemerler üzerine oturan tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Yapı taşlarına, malzemeye ve işçiliğe baktığımızda, câminin batı ve doğu kısmındaki birer sıranın sonradan esas yapıya eklendiği izlenimi doğmaktadır. Yani câmi sonradan iki sıra büyütülmüş olmalıdır. Mihrap ve mimbere denk düşen orta sıranın sağında beş, solunda da beş olmak üzere onbir sıra vardır. İki de eklenen olmak üzere toplam onüç sıradır. Tamamı kalın payeler üzerine yükselen sivri kemerlidir. İkisi örülmüş, yedi kapısı vardır.

1385 Abdullah Kuran, **Anadolu Medreseleri I**, Ankara 1969, 71.

1386 Kitabe No, 1

1387 Kitabe No, 2

1388 Kitabe No, 3

1389 Mahmut Karakaş, **Şanlıurfa Kitabeleri**, Şanlıurfa 1986,6-8.

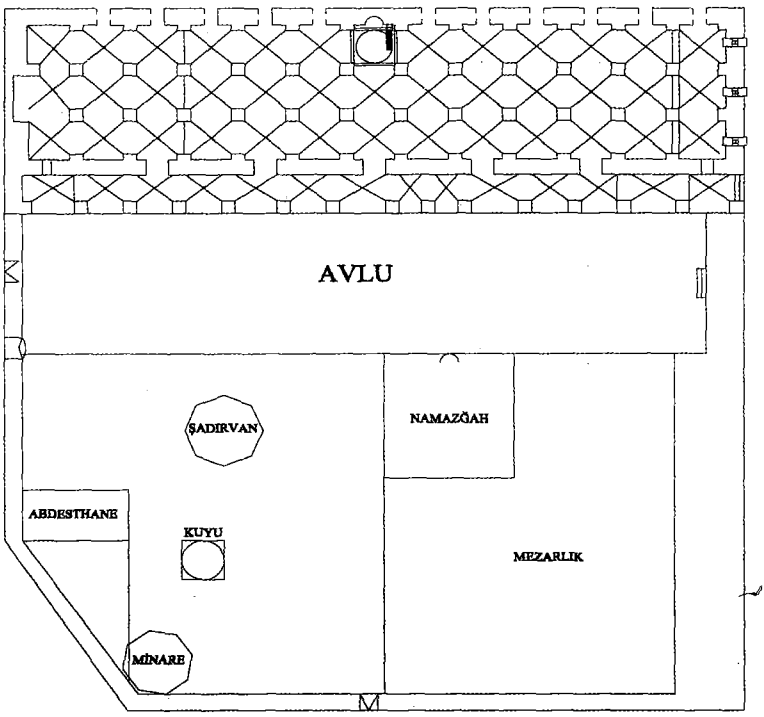

Ulu Cami Planı

Câmi, çevreden çıkarılan Urfa taşıyla yapılmış olmasına rağmen, süsleme ve taş işlemesi yoktur. Sadece mihrap önü kubbesinin tromplu oluşu ve bu taşların sade, ancak biraz özenle işlenmesi, bir istisnadır. Mimber orijinal olmadığı gibi herhangi bir özelliğe de sahip değildir.

Câminin, sivri kemerli ve çapraz tonozlarla örtülü ondört gözlü son cemaat mahalli, sonradan esas yapıya eklendiği intibaını uyandırmaktadır. Zira son cemaat mahallinin payeleri ile, caminin giriş kapıları arasında bir uyumsuzluk gözükmektedir. Son cemaat mahallinin üstünü örten çapraz tonozlarla payeleri, esas yapıya (Camiye) düzensiz, ölçüsüz ve gelişigüzel eklenmiş görüntüsü vermektedir. Bundan dolayı cami ve son cemaat mahalli aynı zamanda yapılmış olsalardı, bu kaymaların ve uyumsuzluğun olmaması gerekirdi. Bu ihtimali kuvvetlendiren diğer bir nokta da, batıdaki meydana bakan duvar ile kapıdır. Kapı, caminin haremine değil, son cemaat mahalline açılmaktadır. Ayrıca kapının caminin kuzey duvarına bitişen

taşları geçmeli değil, dikey bir çizgi halindedir. Yani, taş örmesinden iki yapının aynı zamanda yapılmadığı anlaşılmaktadır. Bu düşüncemizi güçlendiren diğer bir delil ise 1684 tarihli tamirat kitabesinde yer alan "...bütün camiyi desteklerle kuvvetlendirdi" ibaresidir. Buna göre caminin güneye kaymasını önlemek için payanda, muhtemelen kuzeye kaymasını önlemek için de son cemaat mahalli yaptırılmış olmalıdır.

Ulu Câmi'nin, içinde mezarlık da bulunan iki kademeli genişçe bir avlusu bulunmaktadır. Câmi seviyesinde bulunan ve son cemaat mahallinin devamı gibi olan düşük tabanlı avludan, üç basamakla kuzeyde kalan kesime çıkılır. Burada bir su kuyusu, sonradan yapılan şadırvan ve tüm avlunun altıda birini kaplayan mezarlık ile kuzeydoğu köşede minare bulunmaktadır. Minare, kesme taştan ve çevresi yüksekliğine eşit sekizgen planlıdır. Gövdesi üç kuşakla dörde bölünmüştür. Minare kapısının da bulunduğu alt bölmedeki taş sıraları yüksek, taşları da daha eski ve farklıdır. Bu durum, kesin olmamakla beraber minarenin tamir gördüğünü akla getirmektedir. Ulu Câmi'nin minaresinin eski bir çan kulesi olduğu iddiası, herhangi bir delile dayanmayan, ihtimalî bir görüştür. Küçük bir benzeri de, İstanbul Mimar Sinan Mescidi'nde bulunmaktadır. Avlunun kuzey ve batı duvarını oluşturan, aynı zamanda eski bir yapının kalıntıları olan büyük kesme taştan kemer ve taş örme duvarların, önce burada bulunan sinagogun, sonra da Mor Stefanos Kilisesi'nin artıkları olduğu tahminen ileri sürülmektedir.

Ulu Câmi'nin Minaresi

Câmi avlusunun kuzeybatı kesiminde bulunan mezarlık oldukça eskidir. XX. yüzyılın başına kadar buraya defin yapılmaktaydı. Bu mezarlıkta Mevlâna Halid-i Bağdadî'nin küçük oğlu Şehabeddin Ahmed'in türbesi de bulunmaktadır. Yine rivayetlere göre şehir Haçlı Kontluğu'ndan geri alınırken, şehit düşen bazı kumandanların da kabirleri bu mezarlıktadır.

Sonuç olarak çok bölüntülü ve mihrap önü kubbeli planı, haç to-

nozlarla örtülü birimleri açısından Anadolu'daki en yakın benzeri Niksar Ulu Câmii olan Urfa Ulu Câmii, Anadolu Türk-İslâm mimarisinde yeterince üzerinde durulmamış bir örnek olarak değerlendirmek gerekir kanaatindeyiz.

b. Halilü'r-Rahman Camiî

Urfa dendiği zaman şehrin sembolü olarak ilk akla gelen "Halilü'r Rahman Külliyesi"dir. İslam mimari mirasında kilit yapılardan biri olan bu külliye iki cami, iki medrese, türbeler ve hazirelerden oluşmaktadır. Halilürrahman Gölü çevresinde uzun bir tarihsel süreç içerisinde oluşmuş bu külliye, İslam dünyasının önemli ziyaret merkezlerinden biridir. Karayolu ile hacca giden müslümanların büyük bir bölümü bu merkezi ziyaret eder ve dileklerde bulunurlar[1390].

Halk arasında Döşeme Câmii, Makam Câmii ve Ağ (Ak) Balık isimleriyle de anılan bu sembol mabedin, kesin olarak ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir.

Bugünkü Halilü'r-Rahman Camisinin yerinde paganist dönemde Tanrıça Atargatis'e ait bir tapınağın bulunduğu, Hristiyanlık döneminde bu tapınağın yerine meşhur Urfa Akademisi (Pers Okulu) nin kurulduğu, ancak İmparator Zenon döneminde bu Pers Okulu'nun kapatılarak hoca ve öğrencilerinin İran topraklarına sürgün edilmesi üzerine, bu okulun da yıkılarak yarine bir Meryem Ana Kilisesi inşâ edildiği[1391]; binaenaleyh bugün minare vazifesi gören yapının da aslında Meryem Ana Kilisesi'nin çan kulesi olduğu şeklindeki iddialar, yeterince bilimsel delillerle henüz desteklenmemiştir.

Cami ve külliye hakkındaki en sağlıklı bilgiler, hiç şüphesiz yapıdaki kitabelere dayanmaktadır. Ancak ne yazık ki bu kitabelerin tamamı da tamiratla ilgilidir.

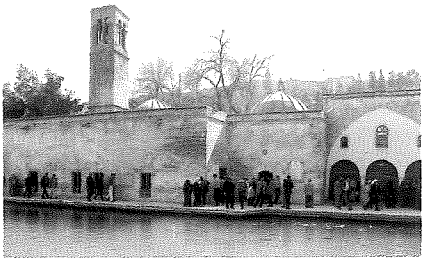

Halilü'r-Rahman Camii

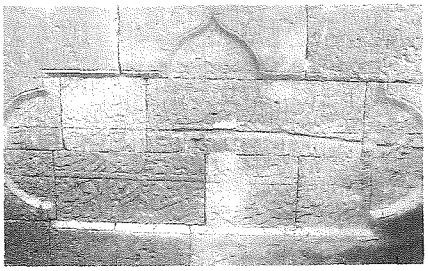

Halilü'r-Rahman Camii Batı Kitabesi

1390 Mehmet Alper, "*İslam Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa*", **İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri**, İstanbul 1987, 222.

1391 Konu ile ilgili geniş bilgi için çalışmamızın I. cildinin Giriş, Şehrin Dini Yapısı, Zenon Dönemi ve Urfa Akademisi başlıkları altındaki kısımlarına bakınız.

Halilü'r-Rahman Camii Kuzey Kitabesi

Caminin güneydoğu köşesine bitişik kare gövdeli kesme taş minarenin batı ve kuzey cephelerindeki kitabelerde[1392] mabedin, Meyafarrikin Eyyubî'lerinden Melik Eşref Muzaffereddin Musa (1210-1220) devrinde, O'nun emriyle H. 608 (M.1211) yılında yaptırıldığı yazılıdır[1393]. Ayrıca 1927 tarihli Urfa Salnamesi'nde; kaynağı belli olmamakla beraber "Abbasilerden Halife Me'mun (813-833) tarafından yaptırılmış ve sonra Kanuni Sultan Süleyman tarafından da tamir ettirilerek bugünkü halini almıştır" şeklinde bir ifade kullanılmıştır[1394]. Eğer Salname'deki bu kayıt doğru ise bu cami, Urfa'nın en eski camisidir. Bu kayıt yanlış bile olsa cami minaresindeki kitabe, Urfa'nın yine en eski camilerinden biri olduğunu göstermektedir[1395].

Halilü'r-Rahman Camiî'nin Kale cephesinden görünüşü

Caminin doğu cephesinde bulunan kitabede[1396] "Peygamberlerin atası Halilü'r-Rahman'ın makamı olan bu cami H. 1225 (M.1810) tarihinde yaptırılmıştır." yazılıdır. Caminin batı tarafına bitişik makam kısmının batı kapısı üzerindeki H. 1288 (M.1871) tarihli kitabede[1397] ayet-i kerime yazılıdır. Yine aynı tarihte,

1392 Kitabe No, 4.

1393 "*Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İçtimai, İktisadi, Tarihi, Mülkî Malumatı, Camî*" **Salname**, 1927, 72; Karakaş, **Kitabeler**, 22.

1394 **Urfa Salnamesi**, 131.

1395 Karakaş, **Kitabeler**, 22.

1396 Kitabe No, 5

1397 Kitabe No, 6

caminin batı tarafında bulunan büyük eyvan ve medrese odaları, caminin tamiri sırasında Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştır[1398].

Halilü'r-Rahman Camiî kareye yakın, (yatık dikdörtgen) planlı olup; üç sahınlıdır. Her sahın üç gözlü olduğundan, caminin toplamı dokuz bölmedir. Haremi, yaklaşık eşit şekilde dokuza bölecek dört paye mekana yarleştirilmiştir. Tam ortada bu dört paye üzerine kasnaksız bir kubbe oturtulmuş; kubbeye geçişler ise köşelerde üçgenlerle sağlanmıştır. Kubbe mihrap önünde olmayıp, tam ortadadır. Muhtemelen aydınlık ve ferahlık için düşünülmüştür. Kubbeyi çevreleyen sekiz bölme ise altlarda payelere, kenarlarda duvarlara oturan çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Kıble duvarında, iki yanda ışık alacak şekilde büyükçe iki pencere bırakılmıştır. Ortadaki mihrap sade ve mimber süslüdür. Mihrap sivri kemerle yükseltilmiştir. Dışa doğru kemerler tekrarlanarak geçişler oluşturulmuş ve bir derinlik kazandırılmıştır. Muhtemelen yenidir. Mimber ise son elli yılda bile birkaç defa değişikliğe uğramıştır. Bizim "Muallak Mimber" dediğimiz tarzdadır.

Hemen batısında ise bugün geniş bir kapı ile geçilen bölüm, makam kısmıdır. Burası Hz. İbrahim'in ateşe atılırken düştüğü yer olarak kabul edilmektedir. Suyu ve içindeki balıklar ile ilgili çok yaygın inanışlar vardır. Mekan iki bölümdür. Kıblede olan mekan, suyun üzerine yapılmış ve hazne görevi görmektedir. Zeminde basamakları olan iki pencere, görünümlü iki geçit ile, su alınmasına imkan verilmiştir. Kuzeye doğru devamı ise, caminin ortasındaki kubbenin batı hizasına denk düşen 4x4 metre büyüklükte olup, dua ve ziyaret bölümüdür. Camiye batıdan bitişiktir. Üzeri caminin kubbesi gibi, bir kubbe ile örtülüdür. Çok kubbeli yapı tipinin öncüsü olan cami, bu planıyla 1606-1611 yıllarında inşâ edilmiş olan Diyarbakır Nasuh Paşa Camiî ile büyük benzerlik gösterir ve yine bu yapısıyla da bir ön örnek niteliğindedir[1399].

Minare, caminin dıştan güneydoğu köşesinin güney cephesindedir. Gövdesi kare planlıdır. İki ku-

1398 E. Honigmann-N. Göyünç,"*Urfa*",**İA,XIII**, İstanbul 1986, 56.
1399 Metin Sözen, **Diyarbakırda Türk Mimarisi**, İstanbul 1971, 254.

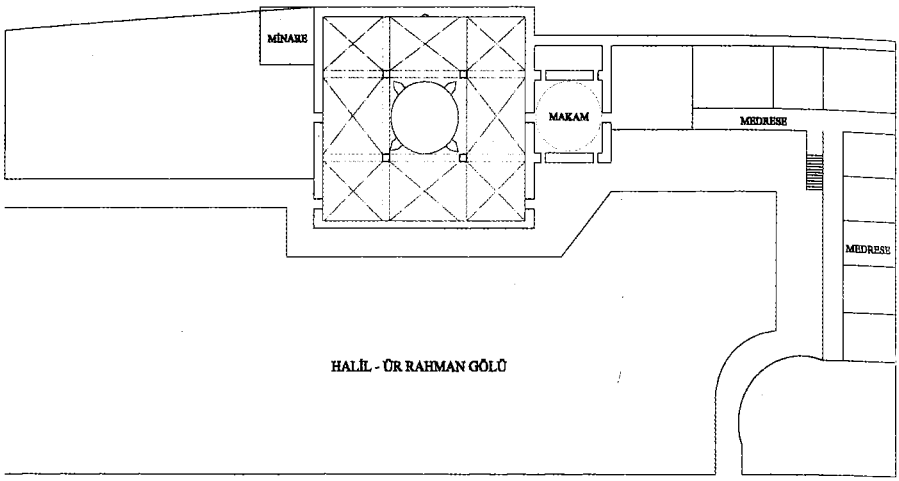

Halilü'r-Rahman Camiî Planı

şakla üçe bölünmüştür. Alt bölümdeki kapı caminin içine doğrudan açılmaktadır. Üst bölmede ise dört cephede de aynen tekrarlanan çok zarif görünümlü ikişer pencere vardır. Şerefe görevi gören bu pencereler kemerli olup, ortada bir sütun her cephede iki pencereyi birbirinden ayırır. Yanlarda ise yarı sütünceler kullanılmıştır. Yüksekliği cami ve çevre ile uyumlu, sade ve zarif, bölgeye sembol olmuş bir minaredir. Caminin batısında medrese odaları, doğusunda ise hazire ve türbeler yer almaktadır. Tek kubbeli Şeyh Ali Dede Türbesi, buradaki en eski türbedir. Caminin doğu duvarına bitişik altı ayağa oturan iki ayaklı türbe yenidir ve Urfalı din bilginlerinden Hacı Abdurrahman Hoca'ya aittir.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde bu camiden "İbrahim Halil Tekkesi" olarak bahseder ve şöyle der: "Tekke'nin içinde bir kaynak vardır ki, Nemrut'un Hz. İbrahim'i atmak için yaktırdığı ateşin olduğu yerden çıkmıştır. IV. Sultan Murad, Bağdat seferine giderken bu tekkeyi ziyaret edip iki balık yakalatarak kulaklarına birer altın küpe takmıştır... Bir adam yedi gece, yedi gün bu tekkeyi ziyaret etse, muradı olur derler. Saf suyundan

içenler Allah'ın emriyle çarpıntı illetinden kurtulurlar. Bunun için Urfa halkında çarpıntı olmayıp sağlam olurlar"[1400]. Evliya Çelebi'nin işaret ettiği bu kaynak, caminin batısına bitişik tromplu kubbeli mekânda bulunan kutsal su olup, Urfalılar burasını "Ağ Balık (Ak Balık)" adıyla ziyaret etmektedir. Hacet yazılı kağıtlar buradaki suya atılır, Ak Balık'ın bu kağıdı kapıp götürmesi halinde o dileğin gerçekleşeceğine inanılır. Evliya Çelebi ayrıca İbrahim Halil Tekkesinin bir de imaretinin bulunduğundan söz etmektedir[1401]. Bu yapı, günümüz inanç turizminin en önemli merkezlerinden birisidir.

Son olarak şunu da ekleyelim: Halilü'r-Rahman Camii'nin son cemaat mahalli yoktur. Üç sahınlı olan caminin kuzeydeki son sahını, bizde sonradan eklenmiş intibaını uyandırdı. Bu intibayı uyandıran üç nokta dikkatimizi çekmektedir. Birincisi, üçüncü sahının tonozları çatılırken, ikinci sahının cephe oluşturan kuzeyine dayandırıldığı görülmektedir. Hatta doğu ve batı kapılarının duvarları iç cephede, yine ikinci sahının kuzey duvarına geçme değil, dayandırmadır. Bu durum taş sıraların sonradan eklendiğini göstermektedir. İkincisi, kapı üstlerinin ve yanlarının duvarları, yine önde iki sahının cephesinde kuzey köşelerine dayandırılmıştır. Geçme değildir. Üçüncüsü, caminin içinden batıdaki makama geçilen kapıdır. Bu kapıyı 50 cm. genişlikte çevreleyen friz, kapının kuzey kenarında da devam ederken, eklenen yeni sahının payesi bu devamlılığı bozmuştur. Ayrıca batı kısmında doğrudan dışa açılan bir kapı eklenmiştir. Sonuç olarak; Halilü'r-Rahman Camii'nin ilk yapısının iki sahınlı ve yatık dikdörtgen planlı olduğu ihtimal dahilindedir.

c. Hasan Padişah Camiî ve Toktemir Mescidi

Dışarıdan bakıldığında tek yapı gibi görünen Hasan Padişah Câmiî ile Toktemir Mescidi, aslında farklı zamanlarda inşa edilen iki ayrı yapıdır. Daha sonraları Hasan Padişah Câmiî, beraber kullanılabilsin diye Toktemir Mescidi'ne iki kapı ile bağlanmıştır. Ayrıca Toktemir Mescidi'nin kıble duvarı önüne bir mekan eklenerek, Hasan Padişah Câmiî ile aynı hizaya getirilmiş ve dışarıdan görüntü güzelliği sağlanmıştır. Bu kısım beşik tonoz ile örtülmüştür.

Hasan Padişah Câmiî'nin eski yerinde bir sinagogun bulunduğu muhtemel bir iddia olarak ileri sürü-

1400 Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi III**, (Sad., Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1986, 121-122.
1401 Evliya Çelebi, **Seyahatname, III**, 121.

lürse de, bunu destekleyecek bilimsel bir kanıta rastlanmamıştır. Maalesef, câminin de inşâ kitabesi bulunmamaktadır. Bu nedenle mimarı ve inşâ tarihi hakkında kesin bir şey söylenememektedir.

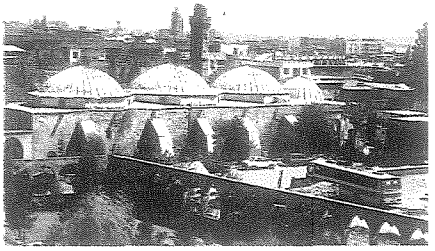

Hasan Padişah Camii

Evliya Çelebi'nin bu camiden "Sultan Hasan Camiî" diye söz etmesi[1402] ve caminin günümüzde Hasan Padişah Camii adıyla anılıyor olması, 1404-1514 tarihleri arasında bölgeyi ellerinde tutan Akkoyunlular'dan Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı görüşüne ağırlık kazandırmaktadır. Uzun Hasan isminin Urfa Kalesi'ndeki H. 965 (M.1460) tarihli bir onarım kitabesinde geçmesi, bu caminin de aynı tarihte yapılmış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Câmi hakkında bize en sağlıklı bilgiyi yine tamirat kitabeleri vermektedir. Bunların içinde en eskisi 1574 tarihli olanıdır. Bu kitabede Şeyh Abdülkadir'in oğlu Hacı Yakub'un câmiyi tamir ettiği yazılıdır[1403].

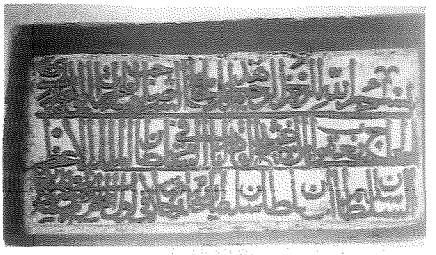

Hasan Padişah Camii Son Cemaat Yeri Kitabesi

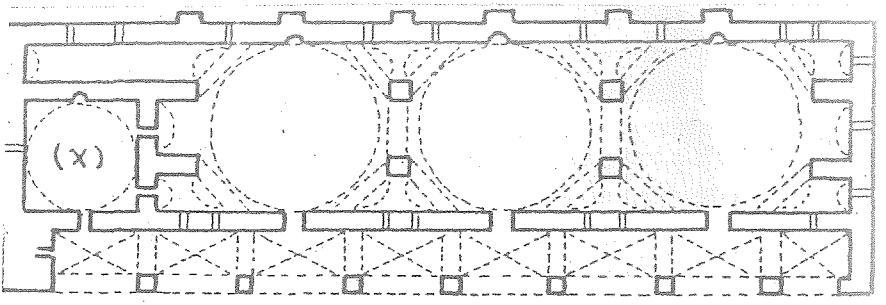

Hasan Padişah Camii Planı (X işaretli yer Toktemir Mescidi)

1402 Evliya Çelebi, **Seyahatname**, **III**, 121.
1403 Kitabe 7

Caminin dış duvarı üzerinde H. 1211 (M.1796) tarihli Arapça bir kitabede[1404] Hacı Musa Ağa'nın adı geçmektedir. Yine dış duvar üzerinde, H. 1291 (M.1874) tarihli Türkçe bir kitabede[1405] ise Küpelizâde namıyla tanınan merhum Hacı Ömer'in sağlığında yaptırdığı hayrattan bahsedilmektedir[1406].

Yapılan ilavelerle Toktemir Mescidiyle tek bir cephe teşkil eden Hasan Padişah Camiî, kıble duvarı boyunca sıralanmış tromplu üç büyük kubbe ile örtülü dikdörtgen bir plân arz eder.

Orta kubbe güney ve kuzeyde duvarlara, doğu ve batıda ikişerden, dört payeye oturmaktadır. Diğer iki kubbede bu payeler ortak kullanılarak en batıda ve en doğuda duvar payelerine, güney ve kuzeyde de yine duvara oturtulmuştur. Kemer kasnaklarından payelere geçişte kemerler kullanılmıştır. Her kubbenin kasnağı ise sekizgendir.

Câminin çok güzel görünen ve yarısına kadar kırmızı mermer olan bir mimberi vardır. Mimberin üstüne ahşaptan ve minare külahını andıran sivri bir kubbe yapılmış ve dört küçük sütuna oturtulmuştur. Mimber kapısı işlemeli, Urfa câmilerinde az görülen örneklerdendir. Kavsarası mukarnaslı olan mihrabın alt kısmı yine mimberin pembemsi mermerindendir. Beş dilimli bir kemer ile tamamlanan mihrabın kubbeye kadar olan duvar kısmı ise Urfa taşındandır.

En doğudaki bir gözü Toktemir Mescidi'ne, yedisi de Hasan Padişah Câmiî'ne ait olmak üzere sekiz kemer gözlü son cemaat mahalli vardır. Üzeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Son cemaat mahallinde iki tane mihrap ile üç tanesi Hasan Padişah Câmiî'ne bir tanesi de Toktemir Mescidi'ne açılan dört kapısı bulunmaktadır. Kıble duvarının kaymasını önlemek için payandalarla destek verilmiştir. Dikkatli bir gözle caminin batı duvarına dışardan bakıldığında, son cemaat mahalline denk düşen kısım, dikey olarak camiden bağımsız örülmüştür. Yine son cemaat mahallinin kemer gözleri caminin giriş kapılarını düzenli olarak karşılamamakta; sağa veya sola kaymalar olup, uyumsuzluk açıkça görülmektedir. Ayrıca tonozların güney duvar payelerinin, duvarlara saplandığı yerlerin sonradan açıldığı görülmektedir. Bütün bu gözlemlere ilaveten H.1291 (M.1874) tarihli tamirat kitabesinde yer alan "yedi göz eyvan yaptırıldığı" ibaresinden[1407], son cemaat mahalli-

1404 Kitabe No, 8.
1405 Kitabe No, 9.
1406 Karakaş, **Kitabeler**, 57-59.
1407 Kitabe 9

nin asıl yapıda olmadığını, sonradan eklendiğini söyleyebiliriz.

Avlunun kuzeyinde yer alan tek şerefeli ve poligonal gövdeli minare, camiye bağlı medrese odalarının yol açımı sırasında yıktırılmasıyla, ana yapıdan ayrı, cadde kenarında kalmıştır. Urfalı Şair Fehmi (1837-1900) tarafından yazılan H.1276 (M.1859) tarihli kitabesinde, minarenin Halil Bey isimli bir zât tarafından onarıldığı yazılıdır[1408].

Toktemir Mescidi'ne gelince, inşa kitabesi olmadığı için, maalesef yapıldığı tarih bilinmemektedir.

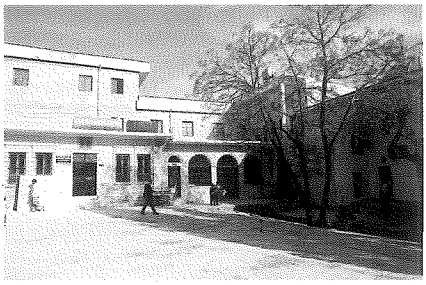

Toktemir Mescidi

Toktemir Mescidi'nin doğu cephesindeki kitabede[1409], H. 983 (M. 1575)'de Sultan Murad devrinde Abdullah oğlu Yusuf Ağa tarafından tamir edildiği, yine bu kitabenin sağ üst yanındaki kitabede ise[1410], H. 993 (M. 1585)'de Sultan III. Murad Han devrinde, Seydi Ahmet Bey'in oğlu Saadeddin Süphanverdi Bey tarafından bir tamirat daha yapıldığı yazılıdır[1411].

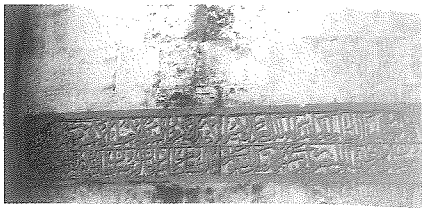

Toktemir Mescidi Doğu Duvarı Kitabesi

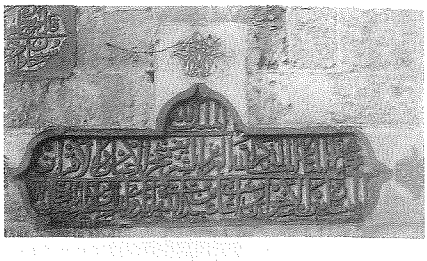

Toktemir Mescidi Doğu Duvarı Sağ Üst Kitabesi

Yapılan mimari izlerin incelenmesi sonucunda, Toktemir Mescidi'nin, Akkoyunlu Devleti zamanında (1404-1514) inşa edilen Hasan Padişah Cami'nden önce yaptırıldığı düşüncesi ağırlık kazanmaktadır. Vakıflardaki kayıtlarda Tahtamor (Toktemir) Mescidine, Emir Mencek (Mencik) İbni Abdullah tarafından H. 775 (M. 1373) tarihinde vakıfta

1408 Kitabe 10
1409 Kitabe No, 11.
1410 Kitabe No, 12.
1411 Karakaş, **Kitabeler**, 56, 57, 59.

bulunulduğunun belirtilmiş olması, bu fikri kuvvetlendirmektedir[1412]. Mescidin ismine izafeten, Toktemir adlı bir Türk beyinin burayı inşâ ettirdiği muhtemeldir[1413].

Toktemir Mescidi'nin kubbesi kasnaksızdır. Mihrap beş dilimli bir kemerle devinim kazanmıştır. Mukarnaslı mihrabın yanlarında da, başlıkları mukarnaslı köşeli sütunçeler yer alır. Koyu sarı, pembe kesme taşlardan yapılmış mimbere dokuz basamakla çıkılır. En üstte kemerlerle bağlanan dört sütuna oturan ahşap sivri külah vardır. Mimberin alt bölümü kemerlerle devinim kazanmıştır. 1575 ve sonraki onarımlarla günümüze kadar gelmiştir[1414].

d. Nimetullah Camiî

Nimetullah Câmiî'nin halk arasındaki diğer adı, Ak veya Ağ Câmi'dir. Ak Câmi, şehrin doğu tarafında, Nimetullah Mahallesi, Ellisekiz Meydanı mevkiinde bulunmakta olup, halen ibadete açık olarak günümüzde kullanılmaktadır. Segal'in her caminin yerinde bir kilise bulunduğu iddialarından, Nimetullah Câmiî de nasibini almıştır. Buna göre camiden önce burada Mor Sergius Kilisesi bulunmaktaydı[1415]. Tarih boyunca mabedlerin, şehrin her açıdan en önemli noktalarında inşâ edildiği, daha sonra gelen yeni din ve kültürün mabedlerinin de bu noktaları tercih ettiği gerçeğini göz önünde bulundurarak, bu ihtimali yaban atmasak da, bilimsel açıdan bu iddianın yeterli desteğe sahip olmadığını belirtelim.

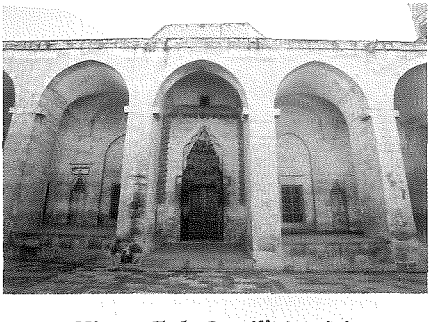

Nimetullah Camiî'nin giriş tarafından görünüşü

Caminin inşa kitabesi bulunmadığından, ne zaman yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Cami avlusunun kuzeyinde, türbenin zemin katındaki hücrede bulunan üç mezardan kuzeyde olanı Nimetullah Bey lakabıyla şöhret bulan Ruz Bey'e ait olup, ölüm tarihi H. 927 (M.1520)'dir[1416]. Güneydeki mezar

1412 Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, Ankara 1993, 51.

1413 Ahmet Nezihi Turan, **XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1993, 194.

1414 Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, 51.

1415 Segal, Edessa, 263

1416 Kitabe 13

H. 1003 (M. 1594) yılında ölen Lütfi Bey oğlu Ali Bey'e aittir. Ortadaki mezarın üzerinde bulunan yazılar silik olduğundan tam okunamamakta, ancak okunabilen yazılardan burada Ruz Bey'in soyundan birinin yattığı tahmin edilmektedir[1417]. Bu kitabeye bakarak caminin ismini Ruz Bey'in lakabından aldığını, caminin inşa kitabesi olmamasına rağmen, inşa tarihini yaklaşık olarak Ruz Bey'in vefat tarihini (M.1520) göz önüne alarak kestirebiliriz.

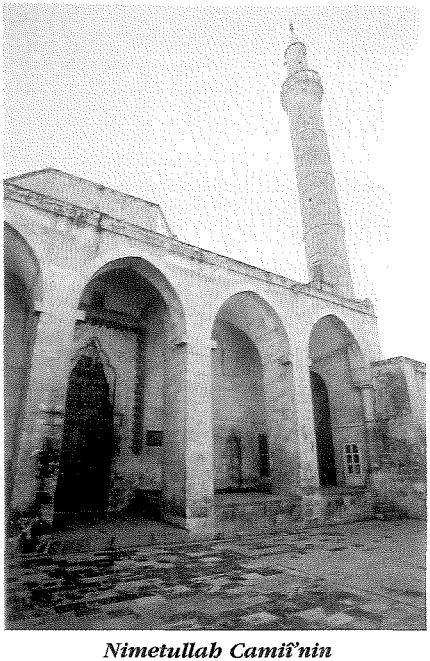

Nimetullah Camii'nin ön cepheden görünüşü

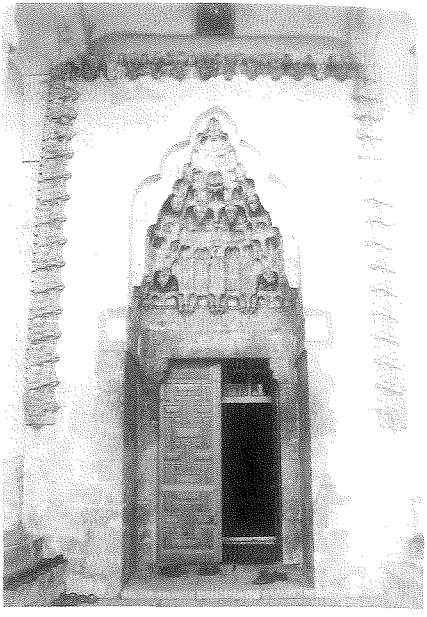

Nimetullah Camii'nin giriş kapısı

Ruz Bey'in mezarı üzerindeki süslemelerle, caminin portal ve mihrabı üzerindeki süslemelerin aynı üslupta olmalarına dayanılarak, caminin 1500 yılı başlarında Ruz Bey'in ölümünden kısa bir süre önce yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Cami'nin medrese odaları üzerindeki bir kitabesinde[1418], bu odaların H. 1107 (M. 1695) tarihinde medrese olarak Abbas Ağa tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir[1419]. Yine, Abbasiye Vakfına

1417 Kitabe 13

1418 Kitabe No, 14.

1419 Karakaş, **Kitabeler**, 38, 39.

ait H. 1108 (M. 1696) tarihli vakfiyede Abbas Ağa'nın "... Medreseyi, Nimetullah Bey Camisi avlusuna yaptırdım..." demiş olması, caminin 1696 yılında mevcut olduğunu göstermektedir[1420]. Minare kaidesinin batı cephesinde bulunan kitabede[1421], caminin H. 1170 (M.1756) tarihinde Hacı Haydar Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır[1422].

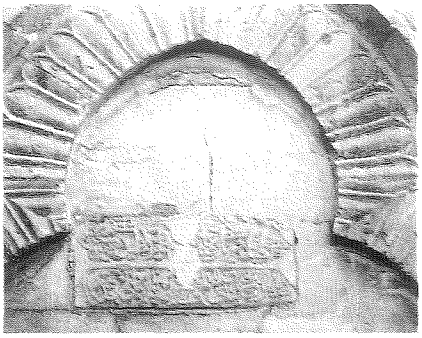

Nimetullah Camiî Minare Kitabesi

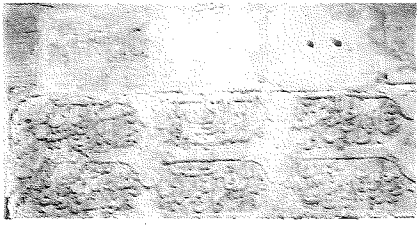

Nimetullah Camiî'nin Batı Avlu Kapısının Dış Kitabesi

Minare'nin kuzeyine bitişik yapılan hücre içerisindeki kitabede[1423] burasının çeşme olduğu ve malını hayır işlerine su gibi harcayan Firuz Bey tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Hücrenin batı cephesinde yer alan pencere üzerindeki kitabede ise[1424], caminin harabe halde iken Firuz Bey tarafından onarıldığı ve Ak Câmi ismini aldığı kaydı bulunmaktadır. Kitabede Ebced hesabıyla[1425] düşürülen tarihten, caminin onarımının H.1174 (M.1760) yılında yapıldığı anlaşılmaktadır[1426].

Plan özelliğine bakıldığında, güneyde ve kuzeyde duvarlara oturtulmuş, doğu ve batıda camiyi ortalayan ve zeminden iki metre kadar yüksek olan kısım siyah taştan iki paye üzerinde yükseltilmiş, kemerlere oturtulan tromplu kubbeli orta mekan, yanlara doğru ikişer küçük kubbe ile genişletilmiştir. Büyük kubbeye tromplarla geçilmektedir. Başta Edirne Üç Şerefeli Câmi (1437-1447) ile Manisa İvaz Paşa (1448), Hatuniye (1490) ve Hafsa Sultan (1522) camileriyle benzer plan özellikleri taşımaktadır. Mihrabı süsle-

1420 Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, 22.
1421 Kitabe No, 15.
1422 Karakaş, **Kitabeler**, 37.
1423 Kitabe No, 16.
1424 Kitabe No, 17.
1425 Son mısradaki "Firuz bahr-ı sehâ" ibaresinden Ebced hesabıyla bu tarih çıkmaktadır.
1426 Karakaş, **Kitabeler**, 36-39.

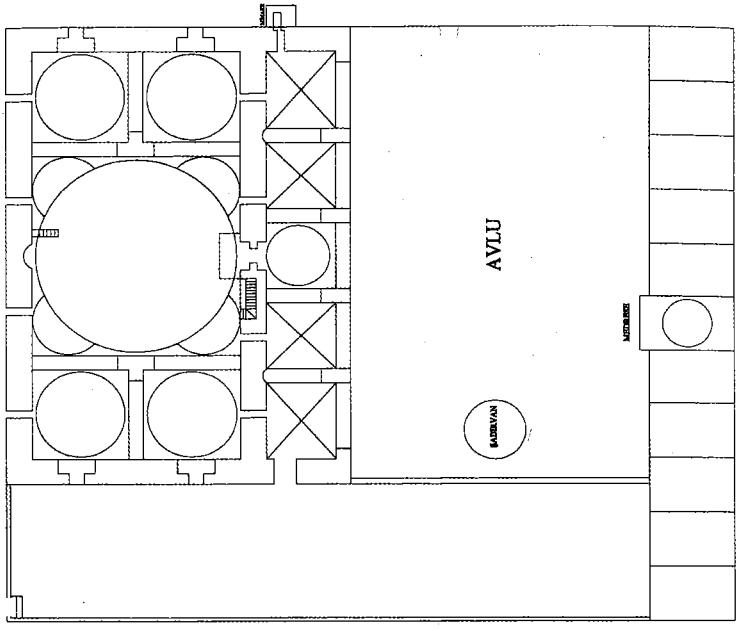

Nimetullah Camii Planı

melidir, kavsarası mukarnaslıdır. Zeminden az yüksekte başlayan bir frizle mihrap çevrelenmiştir. Kendisinden sonra yapılan çok az yapıda bu örnekler kullanılmıştır. Caminin giriş kapısı da Urfa camilerine göre portal sayabileceğimiz özellikler taşımaktadır. Son cemaat mahalli payeler üzerine yükseltilmiş, beş göz kemerlidir. Ortada cami girişine denk düşen kısım kubbeyle örtülmüş, doğuda ve batıda kalan iki kemer gözünün üzerleri ise çapraz tonozla örtülmüştür. Girişin sağında ve solunda küçük mihraplar vardır. Son cemaat mahallinin içinden caminin kuzey-batı köşesindeki minareye çıkılmaktadır. Minare, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Urfa'daki tarihi minareler içinde en uzun olanıdır. Cami avlusuna birisi batıdan, birisi de güneyden olmak üzere iki kapıdan girilmektedir. Avlunun kuzeyinde Abbasiye Medresesi'nin odaları ve türbe bulunmaktadır.

e. Pazar Camiî

Günümüzde Haşimiye Meydanı denilen mevkide Attar Pazarı, Koyun Pazarı, Kunduracı Pazarı, Eskici Pazarı gibi çok sayıda çarşı ve pazarın ortasında bulunan bu caminin, halk arasında pratik olarak "Pazar Camii" adıyla şöhret bulması, caminin tarih içerisinde anıldığı adları adeta unutturmuştur.

Pazar Camii

Pazar Camii'nin inşa kitabesi yoktur. Bu nedenle, ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Zengiler devrinin süsleme özelliklerini yansıtan, minare üzerindeki düğümlü kaval silmeler ile minare gövdesinin batı cephesi ortasındaki kelime-î tevhid yazısının hat üslûbu, caminin Zengiler döneminden (XII. yy) kalmış olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin, Seyahatnamesi'nde bu camiden bahsetmiş olması (Bazar Cami ismiyle), yapının XVII. yy'da mevcut olduğuna şüphe bırakmamaktadır[1427].

1523 Tahriri'nde adı geçen ve Pazar içinde olduğu belirtilen Cami-î Veled-î Hoca Ahmed'in zamanla sadece Pazar Mescidi diye anılmaya başlanmış olması muhtemeldir. Vakıflar Müdürlüğündeki kayıtlarda ise bu caminin ismi "Narincili Mescid-î Şerifi" (Narıncı Camiî'nden ayrı) adıyla da geçmektedir. Hacı Abdülfettah bin Şaban vakfına ait H. 1038 (M. 1628) tarihli vakfiyede, Rızvan Ahmet Paşa vakfına ait H. 1153 (M. 1740) tarihli vakfiyede ve H. 1238 (M. 1822) tarihli başka bir vakfiyede de Eskici Pazarı yakınında olduğu belirtilen bu camiden, "Hoca Ahmet Camii" adıyla bahsedilmektedir[1428].

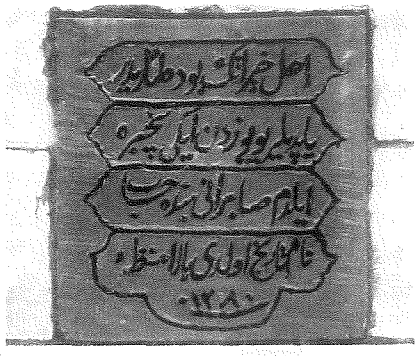

Pazar Camii Pencere Kitabesi

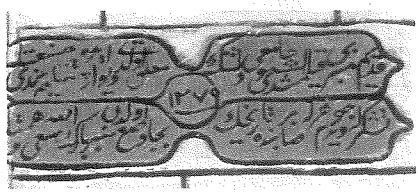

Pazar Camii Minber Kitabesi

1427 Evliya Çelebi, **Seyahatname**, **III**, 121, Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, 48.
1428 Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, 48.

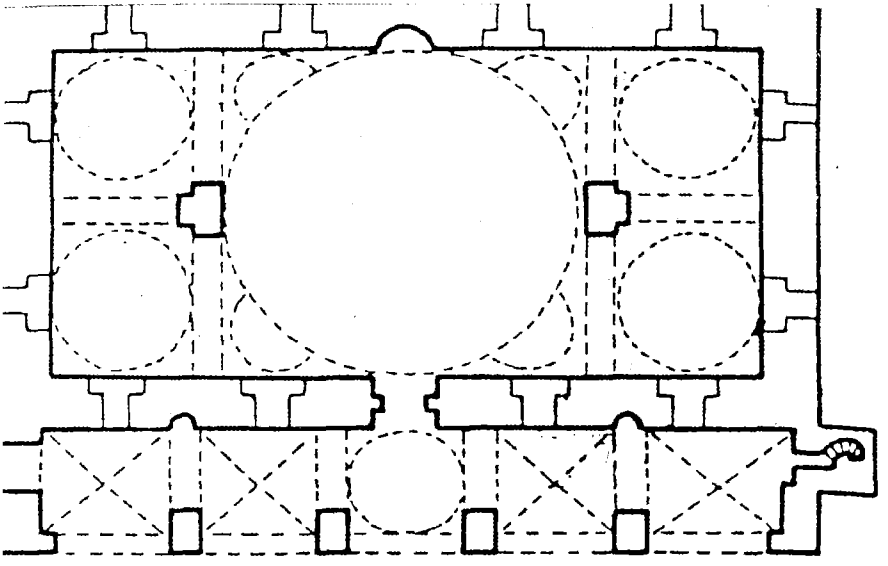

Pazar Camii Planı

Pazar camii dikdörtgen planlıdır. Mihraba paralel iki sahınlıdır. İki paye, mekanı altı kısma bölmektedir. Mihrap önü kubbe ile, onun kuzeyindeki kısım yıldız tonozla, yanlardaki dört kısım ise beşik tonozla örtülmüştür. Kubbe de tonozlar da kesme taştan yapılmıştır. Pazar camiindeki düzgün kesme taşların hem duvarlarda, hem kemerlerde hem de tonozlarda dizilişi, başka yapılarda pek görülmeyen sanatkarlık ürünü olarak göze çarpar.

Mihrabın iki tarafındaki sütunceler mermerdendir. Mimber, daha önce de belirttiğimiz gibi "muallak" olarak yapılmıştır. Son cemaat mahalli iki paye üzerinde yükselmiş, üç kemerlidir. Üç bölmenin üzeri çapraz tonozla örtülüdür. Minare, avlunun kuzeybatı köşesinde, Haşimiye Meydanı'ndan da görülebilen bir yerdedir. Tek şerefeli olup, gövdesi belirgin iki kuşak ile, üç bölmeye ayrılmıştır. Şerefenin altındaki üçüncü bölüm, yaklaşık olarak minarenin yarısı kadar yüksekliktedir. Her bölme, kabartma silme, sütunce ve kemerlerle süslenmiştir. Minare merdivenlerini aydınlatan pencerelerin üzerindeki kelime-i tevhidin hat üslubu ve süslemeler Zengiler devrinin mimarisini hatırlatmaktadır.

f. Eski Ömeriye Camii

Şehrin Kazancılar Pazarı Meydanı'nın güneydoğu köşesinde yer alır. Mevcut olan kitabeleri onarım devirlerine ait olduğu için, yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat halk arasında ismine dayanılarak bu caminin Hz. Ömer zamanında yaptırıldığı rivayeti yaygındır. Bu rivayeti, 1539 Tahririnde geçen "Ömer Mescidi"[1429] tabiri de kuvvetlendirmektedir. Ancak, H.640 yılında yapıldığı söylenen bu Caminin, içkalede bulunan, fakat maalesef bugün yıkılmış bulunan aynı isimle karıştırılıyor olması da kuvvetli bir ihtimal olarak gözden uzak tutulmamalıdır. Ayrıca bu ad, halen Ellisekiz Meydanı ve Ağ Cami'e yüz metre mesafedeki "Yeni Ömer Camii" hakkında da bazı çağrışımlar yapmaktadır. Ancak bütün bunlar, bizi kesin bir sonuca maalesef götürmemektedir.

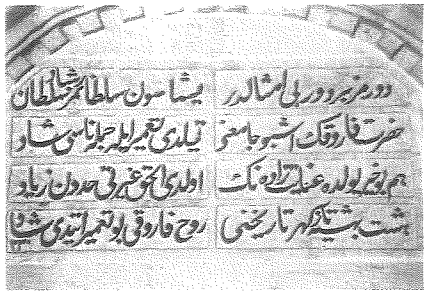

Eski Ömeriye Camii Son Cemaat Yeri Kitabesi

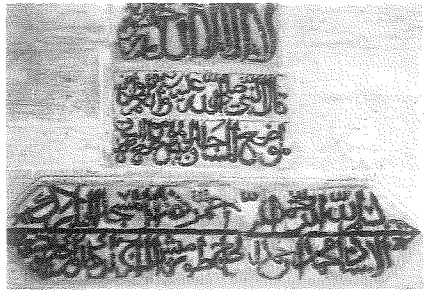

Eski Ömeriye Camii Doğu Duvarı Kitabesi

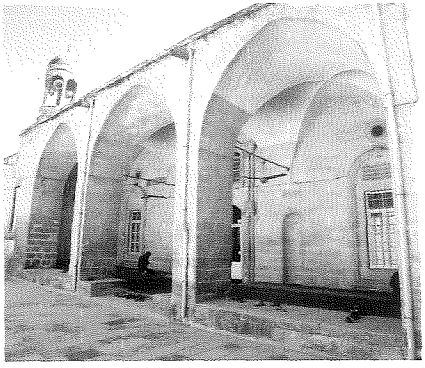

Eski Ömeriye Camii

Eski Ömeriye Camii hakkında bize en sağlıklı bilgiyi yine tamirat kitabeleri vermektedir. Yapının, son cemaat mahallinin doğu duvarında yer alan kitabede[1430], Urfa'nın en eski camileri arasına giren bu caminin, H. 701 (M. 1301) tarihinde Ahmed el-Hac Turmuş Siraceddin Ağa oğlu Muhammed tarafından onarım gördüğü yazılıdır. Caminin bahçesinde yer alan bir taş

1429 H. Çal, *"İslâm Mimari Mirasında Peygamberler Şehri Urfa"*, **İslâm Mimari Mirasını Koruma Konferansı Bildirileri**, İstanbul 1987, 59.

1430 Kitabe No, 18.

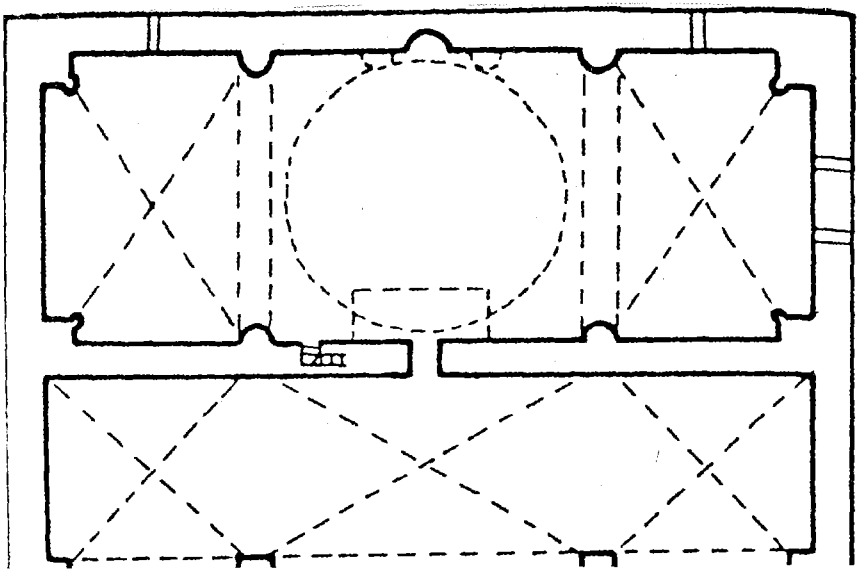

Eski Ömeriye Camii Planı

üzerindeki kitabede ise[1431], H. 1186 (M. 1772) tarihinde Ali oğlu Firuz Bey tarafından onarıldığı kaydedilmektedir. Caminin son cemaat yerindeki başka bir kitabede de[1432], H. 1330 (M. 1911) tarihinde, Hz. Ömer'in ruhuna ithafen, Sultan Reşad devrinde tamir gördüğü yazılıdır[1433].

Eski Ömeriye Camisi plan itibari ile harem kısmı dikdörtgen bir yapıdır. Orta kısım mihrap, mimber ve vaaz kürsüsünü de içine alacak şekildedir. Bu mekanın üzeri kasnaklı bir kubbe ile örtülmüş; kasnak sekizgen olup her kenarında iki pencere olmak üzere toplam onaltı pencereye sahiptir. Kubbe tamamen kesme taştan yapılmıştır.

Ortadaki kubbenin doğu ve batısındaki kısım çapraz tonozla örtülmüştür. Kubbe ve tonozlar caminin dört köşesinde, güney ve kuzey duvarlarında ikişer olarak dört olmak üzere, toplam sekiz yarım duvar sütununa oturmaktadır. Kaidesinde az da olsa süsleme bulunmaktadır.

Caminin mihrabı Urfa taşı ile yapılmış az sayıdaki süslemeli örneklerdendir. İki yanının alt tarafları yuvarlak, üst tarafları kare görünümlü

1431 Kitabe No, 19.
1432 Kitabe No, 20.
1433 Karakaş, **Kitabeler**, 24.

çift katlı ve çift sütuncelerle güzelleştirilmiştir. Mihrabın iki yanından çıkan kabartmalar tepede kesişmekte ve tepe noktasında düzgün görünen bir ay yıldız kabartması ile tamamlanmaktadır. Bu süsleme ve kabartmaların H.1330 daki tamire ait olduğu tahmin edilebilir.

Eski Ömeriye Câmiî'nin kıble duvarında mihrabın iki yanında, iki mimber vardır. Muhtemelen simetrik bir görünüm için böyle yapılmıştır. Mihrabın yanındaki hutbe için, solundaki ise vaaz içindir. Caminin kıble duvarında yapılanlar, mimarın diğer cami mimarilerinden haberdar olduğunu düşündürmektedir. Her ikisine de kıble duvarının içinden merdivenler çıkarılmış ve hatibin duracağı yer, duvardan konsollar ile genişletilmiştir. Konsollarla sağlanan genişliğe ise, tavan oluşturacak şekilde yarım kubbeler yükseltilmiştir. Bu yarım kubbeler ise ikişer sütun ve ikişer sütunceye oturtulmuştur. Yani "muallak mimber" olarak yapılmıştır. Câminin hareminde giriş kapısı üzerinde yine duvar içine gizlenmiş merdivenden çıkılan bir müezzin mahfili yaptırılmıştır.

Bizim kişisel kanaatimiz odur ki, Eski Ömeriye Câmiî asıl Ömeriye Câmiî'nin çok köklü bir değişime uğramasıyla yapılmış "yeni" bir camidir. Yani bugünkü hali, 1911 yılındaki restorasyonla gerçekleşmiştir.

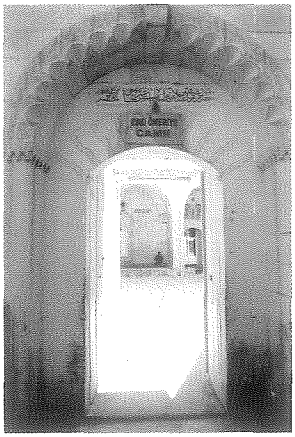

Eski Ömeriye Camii Girişi

Caminin son cemaat mahalli üç kemerli olup üzeri çapraz tonozla örtülü ve düz damlıdır. Damın kuzeydoğu köşesinde bir mimber minare vardır. Avlu caminin güney, batı ve kuzey tarafındadır. Kuzeyde halen kullanılan avlu kapısının kalıntılarından anlaşıldığına göre, bir buçuk iki metre kadar doldurulmuş; kapı kemeri de yıkılarak dibi ve üstü betonla kaplı bir giriş sahanlığı yapılmıştır. Dolayısıyla o eski kapının yüksekliği ve bugünkü caminin tabanı karşılaştırıldığında, caminin bir dolgunun üzerine yapıldığı da düşünülebilir. Sağda solda eski yapı artıkları gibi bazı taşlar göze çarpmaktadır. Caminin kuzeybatı köşesinde bulunan ve imam odası olarak kullanılan yapı ise kare planlı, köşeli tromplu ve tek kubbe olup, kesme taştandır. Kuzeyinde, içeriye bir kapı ile geçilen üzeri çapraz tonoz ile örtülü ve son cemaat mahallini andıran bir eyvan bulunmaktadır.

g. *Hacı Yadigâr Câmiî*

Halk arasında "Kuttık Câmiî"[1434] ismiyle de anılan Hacı Yadigâr Câmiî, aynı adla anılan mahallededir. Segal'e göre Urfa Piskoposu Hiba tarafından yaptırılan Oniki Havari Kilisesi'nin bulunduğu yere inşa edilmiştir. Diğer cami yerlerinde de olduğu gibi, Segal'in bu iddiası da [1435] ihtimale dayanmaktadır.

Hacı Yadigâr Camiî'nden bir görünüş

Hacı Yadigâr Câmiî hakkında en sağlıklı bilgiyi yandaki resimde görülen tamirat kitabesi vermektedir. Caminin giriş kapısı üzerinde bulunan H.1288 (M.1871) tarihli tamirat kitabesinde, Urfa Evkâf Müdürü'nün camiyi restore ederek, Urfa'ya "yadigâr" bıraktığı yazılıdır. Bu son tamirat kitabesinde caminin H.550 (M.1155) ve H.920 (M.1514) yıllarında da iki sefer tamirat gördüğü belirtilmektedir[1436]. Buradan hareketle (yani ilk tamiratı M.1155 yılında gördüğüne göre), caminin M.1155 yılından önce yapıldığını kesin olarak söyleyebiliriz. Bu da Hacı Yadigâr Câmiî'nin, Urfa'nın en eski İslamî mabedlerinden biri olduğunu göstermektedir.

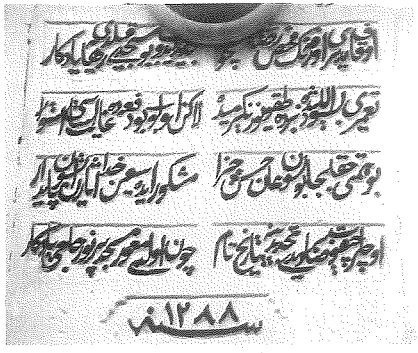

Hacı Yadigâr Camiî Kitabesi

Cami, yatık dikdörtgen planlıdır. Mekan, iki çapraz tonozla örtülmüştür. Tonozlar köşelerde dört, güney duvarda bir, kuzey duvarda bir olmak üzere altı payeye oturtulmuştur. Mihrap, kıble duvarının orta çizgi-

1434 Kuttık kelimesi "kısa" anlamındadır. Cami minaresinin kısalığından dolayı halk tarafından böyle isimlendirilmiştir.

1435 Segal, **Edessa**, 263

1436 Kitabe: 21

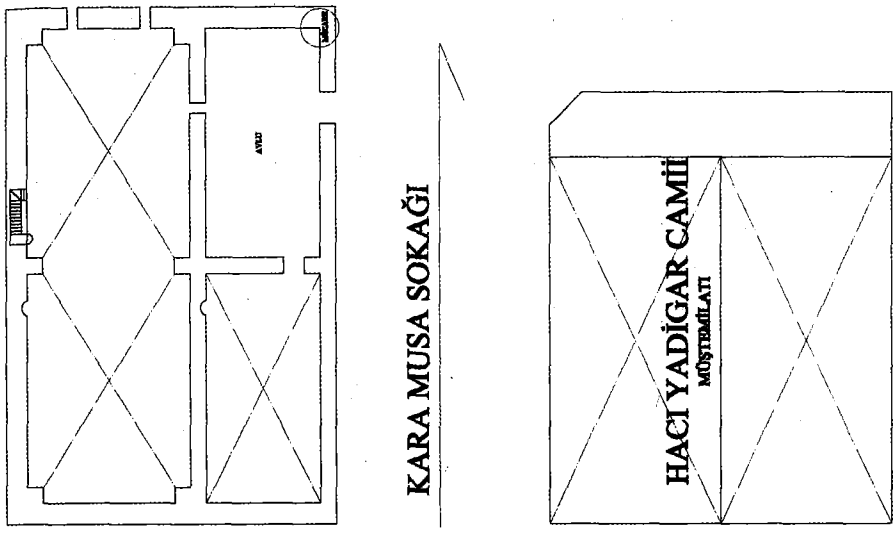

Hacı Yadigâr Camiî planı

sinden biraz solda, mimber de biraz sağdadır. Mimber kıble duvarında merdiven şeklindedir.

Caminin iç mekanı büyüklüğündeki avlunun, ortadan doğuya doğru olan kısmının, yani yaklaşık yarısının üzeri çapraz tonozla örtülmüştür. Geriye kalan kısım avlu olarak kullanılmaktadır. İçinde bir de mihrap olan bu kısım için, son cemaat mahalli yorumu yapılsa da bizim kanaatimizce, bu alan kapatılmadan avludaki mihrap yazın avluda namaz kılmak için kullanılıyordu. Sonradan nüfus arttıkça bu alan da kapatılarak caminin bir devamı haline getirilmiştir. Bu kısım aynı zamanda, dershane olarak da kullanılmıştır. Camiye adını veren minaresi, avlunun kuzeybatı köşesinde duvarın üzerindedir. "Mimber Minare" türündendir. Urfa taşındandır. Maket bir piramit görünümündedir.

h. Hekim Dede Câmiî

Cami, adını buradaki türbede yatan zâttan, "Hekim Dede" den almaktadır. Her ne kadar avlu girişindeki kapı üstünde bulunan bir levhada, caminin H.940 (M.1530) yılında inşa edildiği yazıyorsa da, bu bilginin kaynağı belli değildir. Bu nedenle, ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı kesin olarak söylenemez. Ancak, cami bütün yapı ve plan özellikleriyle Osmanlı öncesi dönemin eseridir. Muhtemelen XV. yüzyılın başlarında yapılmış olmalıdır.

Hekim Dede Camiî'nden bir görünüş

Hekim Dede Câmiî hakkında en sağlıklı bilgiyi tamirat kitabeleri vermektedir. Bunlardan en eskisi, cami iç kapısının üzerinde bulunandır. Bu kitabeden caminin H.1043 (M.1634) yılında Ahmed oğlu Bayram Bey tarafından restore edildiğini anlıyoruz. Dışarıda çeşme üzerinde bulunan kitabenin ise maalesef yazıları silinmiş, sadece tarihi (H.1120/M.1708) kalmıştır. Üçüncü tamirat kitabesi ise, caminin ana giriş kapısında olup, H.1190 (M.1776) tarihlidir. Bu kitabede yüzyıldan beri harap vaziyette olan caminin yok olmak üzereyken, Mustafa Paşa tarafından restore edilerek kurtarıldığı yazılıdır[1437].

Cami, kare planlıdır. Köşelerde birer, doğu ve batı duvarlarının ortalarında da birer olmak üzere, altı payeye oturmuş iki çapraz tonozla mekan örtülmüştür. Tek mekanın, iki çapraz tonozla ortada bir taşıyıcı olmadan

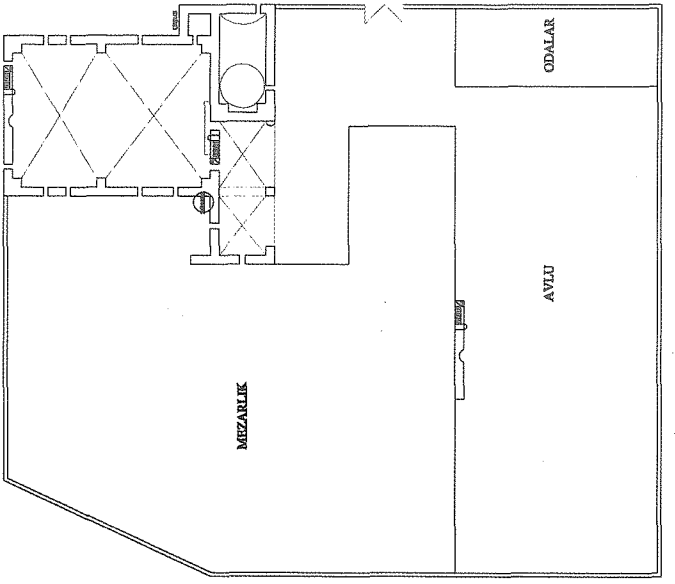

Hekim Dede Camiî plan

1437 Kitabe: 22.

kapatıldığı orijinal bir örnektir. Mimber, muallak ve yenidir. Giriş kapısının üzerinde müezzin mahfili vardır. Son cemaat mahalli sonradan eklenmiştir. Batıya doğru devamı Hekim Dede'nin türbesidir. Minare, kuzeydoğu köşesinde yuvarlak ve tek şerefelidir. Avlu, caminin yirmi katı büyüklüktedir. Bir kısmı yazlık namazgâh olarak kullanılmakta, geri kalan ise bahçe ve mezarlıktır.

1. Kara Musa Camiî

Beyzâde Mahallesi Mescidi olarak da anılan bu caminin, inşâ kitabesi maalesef yoktur. Camide bulunan en eski kitabe Muhammed oğlu Abdurrahman Çelebi'ye ait olup, H.1080 (M.1671) tarihini taşımaktadır. Bu kitabe tamiratla ilgilidir. Caminin içinde bir sütun üzerinde bulunan kitabede ise şunlar yazılıdır: "*el-mubarek fî eyyâmî mevlânâ... el-Muzaffer Yusuf ibn-i es-Sultan el-Melik... İbrahim b. ...*". Tahribata uğramış bu kitabeden açık ve net bir bilgi elde edilemezse de, kitabenin Eyyubiler'e ait olduğu ihtimali vardır; binaenaleyh burada Eyyûbîler döneminde bir caminin olduğu, Kara Musa'nın da bunu genişleterek, yenilemiş olduğu düşünülebilir.

Caminin hareminin eski kısmının kıble duvarına paralel iki sahnı vardır. Ortadaki tek paye, kare mekanı örten dört adet çapraz tonozu taşımaktadır. Bu tonozlar köşelerde birer; batı, kuzey ve doğu duvarlarının ortalarında da birer, kıble duvarında iki ve tam ortada da bir olmak üzere toplam on payeye oturmaktadır. Mihrap, kıble duvarındaki iki payenin ortasına yerleştirilmiş olup, mukarnaslıdır. Mimberi ise muallaktır. Kare olan ana mekanın kuzeyine, daha sonraları farklı özellikler göste-

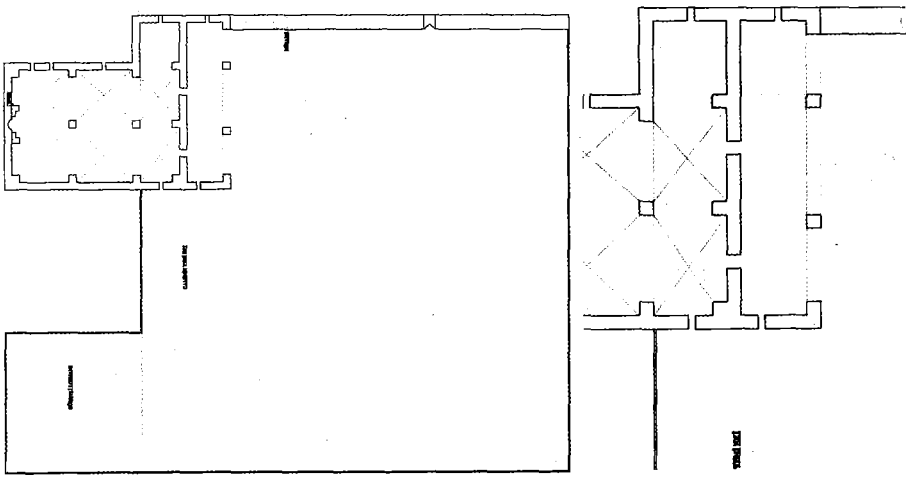

Kara Musa Camiî plan

ren ve batıya doğru ana yapıdan taşan iki sahın eklenmiştir.

Caminin batı duvarına bitişik olan minaresi yaklaşık altı metre yüksekliğinde, iki kuşakla üçe bölünmüş olup, tek şerefelidir.

i. Nur Ali Camii

Bey Kapısı Mahallesi, Nur Ali Sokağı'nda bulunan ve Nur Ali Mescidi olarak da bilinen bu caminin mevcut kitabesi oldukça silinmiş bir vaziyette bulunduğundan, inşa tarihi ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Kitabenin okunan kısmında ise[1438] H. 1180 (M. 1766) tarihinde tamir edildiği yazılıdır[1439].

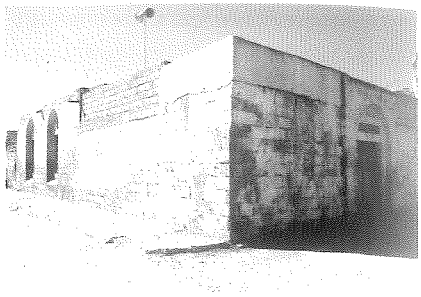

Nur Ali Mescidi

Bir tahmine göre XII. yüzyılın ikinci yarısında, Urfa'yı Haçlılar'dan geri alan Musul Atabeyi Nureddin Zengi tarafından yaptırılan yapının, bu Nur Ali Mescidi olduğudur. Bir başka görüşe göre de; Akkoyunlular

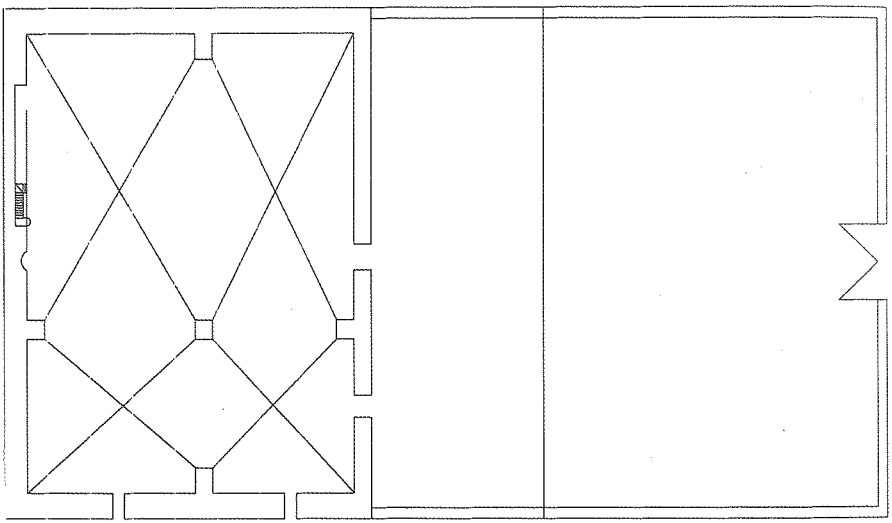

Nur Ali Camiî plan

1438 Kitabe No, 23

1439 Karakaş, **Kitabeler**, 64.

döneminde Urfa ve yöresini Karayülük Osman Bey ele geçirmiş ve buraya yeğeni Nur Ali Bey'i vali olarak tayin etmiştir. Mescidle ayni ismi taşıyan Nur Ali Bey'in 1404 yılı başlarında bu mescidi yaptırdığı tahmin edilmektedir[1440].

Nur Ali Mescidi Giriş Kapısı

Nur Ali Camii, kareye yakın planlıdır. Mekan, yanlarda dört duvarda ve dört köşede tonozlara ayak görevi gören sekiz adet duvar payesi ile, ortasındaki tek paye üzerine oturtulmuş dört adet çapraz tonozla örtülmüştür. Tonozlar, eşdeğer değildir. Kesme Urfa taşındandır. Mimberi yeni olup muallaktır.

Önceleri bir külliye halinde olan mescidin medresesi de bulunmaktaydı. Son zamanlarda ise mescit yeniden restore edilerek ibadete açılmıştır.

2. Türbeler, Tekke ve Zaviyeler

a. Şeyh Mes'ud Tekkesi ve Türbesi

Bu yapı, Urfa Kalesi'nin güneyinde, Top Dağı'nın eteğinde bulunmaktadır. Hoca Ahmet Yesevi'nin öğrencilerinden olduğu tahmin edilen Şeyh Mes'ud'un bir rivayete göre, Zengiler ve Eyyübi'lerin Urfa'ya hakim oldukları 1144-1182/1182-1239 tarihlerinde, Batı Türkistan yakınlarındaki Nişabur Şehrinden, öğrencileri ile birlikte Urfa'ya gelip yerleştiği söylenmektedir. Urfa'da yaşamış ve bölgenin İslamlaşmasına hizmet etmiş olan Şeyh Mes'ud, şehrin güneyindeki dağlık alanda bu zaviyeyi (tekke) kurmuştur. Vefat ettiği zaman da yine buraya defnedilmiştir[1441].

1440 Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, 58.

1441 Mahmut Karakaş, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1995,154-155.

Şeyh Mes'ud Tekkesi

Tekkenin 100 metre kadar batısında yer alan kayalar arasında Şeyh Mes'ud tarafından kazıldığı söylenilen bir sarnıç bulunmaktadır. Suyun toplanarak içilebilmesi için açılmış olan bu sarnıcın, hemen yanında yükselen kaya üzerindeki kitabede[1442], sarnıcın, H. 579 (M. 1183) tarihinde Said oğlu Nişaburlu Mes'ud tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bu kitabe ile bu türbede bulunan zat'ın isminin "Şeyh Mes'ud" olduğu kesinlik kazanmaktadır. Mimari özelliklerine dayanarak türbe ve medresenin de sarnıçla aynı tarihlerde yaptırıldığını söylemek de mümkündür[1443].

Şeyh Mes'ud Tekkesi Sarnıç Kitabesi

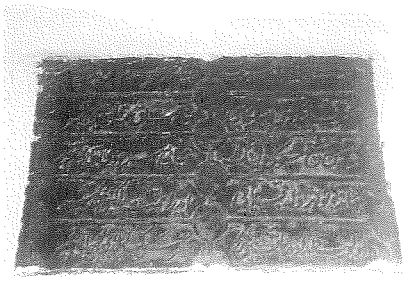

Şeyh Mes'ud Tekkesi Kuzey Duvarı Kitabesi

Şeyh Mes'ud Tekkesi Batı Duvarı Kitabesi

Türbenin kuzey duvarında, H. 894 (M.1488) tarihli bir onarım kitabesi[1444] bulunmaktadır. Batı duvarında ise Ali Paşa'nın H. 1096 (M.1684) tarihli onarım kitabesi bulunmaktadır[1445].

Türbeye batıdan girilmektedir. Batı cephesinde ortadan güneye yakın kısımda, yarım kubbeli bir kapıdan avluya girilir. Avlu kare planlı olup, tepesi açık kesme taştan bir

1442 Kitabe No, 24
1443 Karakaş, **Kitabeler**, 82.
1444 Kitabe No, 25.
1445 Kitabe No, 26.

kubbe ile örtülüdür. Avluyu dört taraftan revak da diyebileceğimiz tarzda eyvanlar çevrelemektedir. Üstleri tonozlarla örtülmüştür. Eyvanlardan doğuda olanda Şeyh Mes'ud'un sandukası vardır. Mezarlar ise bu eyvanın altında ve girişi güneyden olan türbededir. Biri Şeyh Mes'ud'a, biri kız kardeşine, tahminen üçü de öğrencilerine ait beş mezar bulunmaktadır.

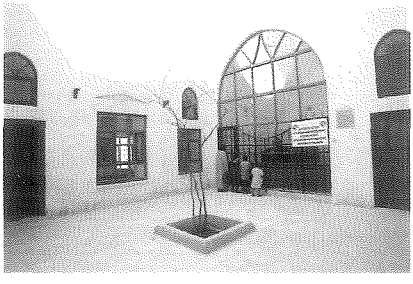

Tekkenin içten görünüşü

Halen güneydeki bir bölme mescid olarak ibadete açıktır. Yapının çevresinde su sarnıçları ve mağaralar vardır. Urfa'da hemen her devirde var olan çok sayıdaki mağaraları burada da görmekteyiz. Çoğunluğu kayalara oyulmuş bu oda mağaralar, zaviyeye gelen misafirlerin ve öğrencilerin konaklaması için yapılmıştır.

b. Çift Kubbe

Şanlıurfa Kalesi'nin doğusundaki Tepe Mezarlığı'nda bulunan bu iki anıt mezar, halk arasında "Çift Kubbe" adıyla anılmaktadır. Biribirine 20 metre mesafede,biribirinden bağımsız anıt mezarlardır. Kimler için yaptırıldıkları bilinmeyen bu iki yapının, Eyyûbîler devrine veya Beylikler Dönemi'ne de ait olabileceği tahmin edilmektedir[1446]. Kitabesi, mezar taşları olmadığı gibi, zeminde herhangi bir kabir izine de rastlanmadığı için konu hakkında sağlıklı bir şey söylemek mümkün değildir.

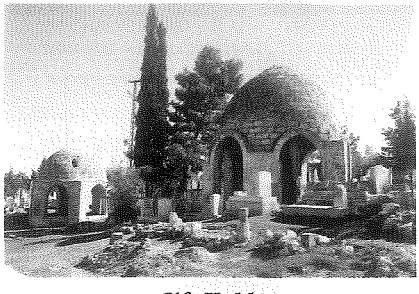

Çift Kubbe

Kesme taşlardan inşa edilmiş, altı ayak üzerine oturan tek kubbeli açık kümbetler tarzındaki bu iki anıt mezar, şekil bakımından Urfa'daki bir çok türbeye de örnek olmuştur.

c. Bediüzzaman Ahmed el-Hemadanî Türbesi

Bediüzzaman Türbesi, tarihi şehrin kuzeybatı yönünde şehir surunun bitişiğinde bulunan mezarlıkta-

1446 Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, 159.

dır. Bu zat'ın şöhretinden dolayı mezarlık, halk arsında Bediüzzaman Mezarlığı olarak anılmaktadır. Bu zat'ın soyundan gelenlere veya bu türbeye hizmet edenlere "Bediüzzaman Şeyhizadeler" denilmektedir[1447].

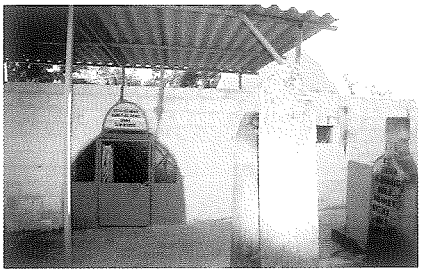

Resim 47: Bediüzzaman Ahmed el- Hemadani Türbesinin genel görünümü

Türbenin girişi üzerindeki kitabe maalesef okunamayacak derecede silik olduğundan, buradan bir tarih çıkarmak mümkün olamamıştır. Ancak mezarın etrafını çevreleyen kûfi hattı ile yazılmış "Ayet el-Kürsi" yazısının sonuna değişik bir hat ile Arapça yazılmış "mine'l-hicri es-sene sitte vessitte mietin" (H.606–M.1209-1210) yazısı okunmaktadır. Buradan Ahmet el-Hemadani'nin, bu tarihten kısa bir süre önce vefat ettiği anlaşılmakta ve türbenin de muhtemelen aynı yıllarda inşa edilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Doğu-batı istikametinde dikdörtgen plânlı uzayan türbe, beşik tonozlu giriş bölümü ve bunun batısındaki kubbeli mezar odasından oluşmaktadır. Kesme taşlardan inşa edilmiş olan türbede ve mezarda herhangi bir süsleme yoktur.

d. Mencik Zaviyesi (Semmü'l-Mevt Zaviyesi)

Bu zaviyenin varlığını, Emir Mencik ibn-i Abdullah'ın H. 775 (M.1373) tarihli vakfiyesinden anlamaktayız. Vakfiyenin tarihi 1373 olduğuna göre zaviyenin teşekkülü bu tarihten öncedir. Emir Mencik'e ait bu vakıf, bütün emlâkini Vefaî Şeyhi Seyyid Celâleddin'e ve O'nun neslinden gelenlere bağlı kalmak üzere bu zaviyeye bağışlamıştır, yani bir hayır vakfıdır. Mescidi, medresesi, imâreti bulunan ve bir külliye halinde olduğu söylenen[1448] bu zaviyenin yeri kayıtlarda tam olarak belirtilmemiştir[1449].

1447 Mahmut Karakaş, **Şanlıurfa Evliya ve Alimleri**, Şanlıurfa 1999, 39.
1448 A. N. Turan, **XVI. Asırda Ruha Sancağı**, 197.
1449 Karakaş, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, 155.

II. SİVİL MİMARİ

Sivil mimari denince, hiç şüphesiz akla çok geniş bir alan gelmektedir. Biz bunları geniş bir şekilde çalışmamızın I. cildinde ele aldık. İslamî dönem mimari yapısı içerisinde ele aldığımız cami, mescit, tekke ve zaviyelerden sonra, bu başlık altında da medreseleri, köprüleri, su kemerlerini ve su bentlerini,hamam,han ve kervansarayları konu edineceğiz.

1. Medreseler

Urfa'nın İslam hakimiyetine girmesinden XX. yüzyılın başlarına kadar, şehir bir eğitim ve kültür merkezidir. Adeta bir medreseler kentidir. Bu medreselerin bir kısmı, daha önce yapılan bir medresenin yerine başka bir isimle kurulmuştur. Böylece bir çok medrese aynı yerde, sadece isim değişikliğine uğrayarak devam etmiştir. Eyyûbî Medresesi yerine tesis edilen Nakibzâde Medresesi buna bir örnektir[1450]. Urfa'daki medreselerin büyük bir kısmı cami avlusuna veya camilere yakın yerlere inşa edilmişlerdir. Bunlara örnek, Ulu Cami, Hasan Padişah, Halil-ür Rahman medreselerini verebiliriz. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, Urfa'daki Kızıl Cami, Firuz Bey ve Sultan Hasan medreselerinden bahsetmektedir[1451]. Bunlardan Kızıl Cami (Ulu Cami) ve Sultan Hasan (Hasan Padişah Camii) medreseleri yıkılmış olup, hiçbir kaynakta adına rastlanılmayan Firuz Bey Medresesi'nin yeri ise tespit edilememiştir.

Bu medreselerden haklarında az da olsa bilgi ve belge bulunanları kısaca ele alalım.

a. Eyyûbi Medresesi

Câmi-î Kebîr Mahallesi'nde Urfa Ulu Cami'nin doğu tarafına bitişik durumda olan bu medreseden günümüze yalnızca inşâ kitâbesi ve bu kitabenin de üzerinde bulunduğu kuzey duvarından başka bir şey ulaşmamıştır. İnşa kitabesinden anlaşıldığına göre medrese, Eyyûbîler zamanında H. 587 (M.1191) tarihinde yaptırılmıştır[1452].

1450 Karakaş, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, 72.

1451 Evliya Çelebi, **Seyahatname**, **III**, 121.

1452 Karakaş, **Kitabeler**, 13; Mehmet Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1998, 22.

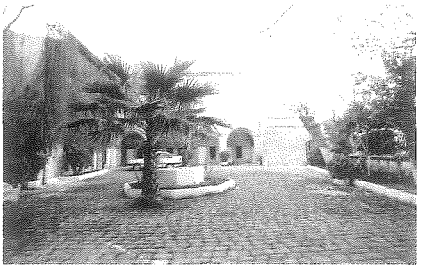

Eyyübi Medresesi'nin bulunduğu yerden bir görünüş

Bizzat bu medrese için hazırlanmış bir vakfiyeye rastlanılmamıştır. Ancak Ulu Cami vakıflarına ait, H. 786 (M. 1384) tarihli Hasan bin Alauddin'in Arapça vakfiyesinde, Ulu Cami'nin doğu tarafında "Medrese-i Omisa" adında bir medresenin bulunduğu belirtilmektedir ki bu isim, medresenin o zamanki bir başka adı olmalıdır. Eyyûbi Medresesi'nin inşâ kitabesi halen mevcut olup, Ulu Camî avlusunun doğu giriş kapısına giden sokak üzerinde, medresenin kuzey duvarında bulunmaktadır[1453].

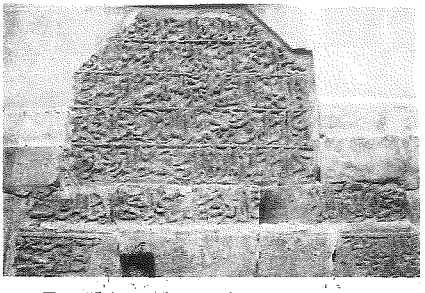

Eyyübi Medresesi Kuzey Duvarı Kitabesi

Kitabenin Arapça metninin okunuşu şöyledir:

"Bismillâhirrahmânirrahîm.

Emera bi-imâreti hazihi'l-medreseti'l-mübâreke

el-abdü'l-fakîru ilâ rahmeti Rabbihî Ömer İbn-ü Şâhân

... İbn-i Eyyûb rahimehullâhû Teâlâ ve emera

bikemâlihâ veledühu'l-murâbi (tu) el-Mansur Nâsıruddin Muhammed-

bin Ömer

fî devlet-î mevlânâ el-melik (en-nâsr Salâ)hıddin Yusuf bin Eyyü(b)-

alâ ashâbi'l-im amî'ş-şâ(fî)î.

Alâ yedi'l-fakîr ilâ rahmetillâhî Huldî bin... sene seb'a ve-

semânine ve hamse mietin[1454].

Aynı kitâbe, 1927 tarihli Urfa Salnamesi'nde ve Mahmut Karakaş'ın "Şanlıurfa Kitabeleri" adlı eserinde bazı farklarla kaydedilmiştir[1455]. Abdullah Kuran'ın "Anadolu Medreseleri" adlı çalışmasında, bu kitabenin Max Van Berchem tarafından verilen okunuşuna dayanılarak medresenin H. 507 (M. 1113) tarihinde inşa edilmiş olduğu ve buna göre Ulu Cami Medresesi'nin bugün Türkiye sınırları içinde mevcudiyeti

1453 Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, 22-23.

1454 Albert Gabriel, **Voyages Archeologiques Dance la Turquie Oriental I**, Paris 1940, 356.

1455 **Urfa Salnamesi**, 69; Karakaş, **Kitabeler**, 13.

bilinen ve kısmen de olsa ayakta bulunan en eski medrese yapısı olduğu belirtilmekte ise de[1456], bu tarihin yanlış okunduğu anlaşılmaktadır. Kitabe metni dikkatle incelendiğinde "... sene seb'a ve semânîne ve hamse mietin" şeklinde olup, bu da H. 587 (M. 1191) tarihini ifade etmektedir.

Evliya Çelebi'nin "Kızıl Cami Medresesi"[1457] diye bahsettiği Eyyûbi Medresesi açık avlulu, eyvanlı medreseler tipinde olup Ulu Cami'nin bir parçası gibi inşa edilmekle beraber, ona bağlı olmadan çalışabilecek şekilde düzenlenmiştir. Mevcut kalıntılarından anlaşıldığına göre, beyaz renkli kesme taş kullanılarak inşa edilmiş olan medreseden günümüze, 24 metre boyunda, 85 cm kalınlığında ve 2 metre kadar yüksekliğindeki kuzey duvarı ile bu duvar üzerinde bulunan inşâ kitabesi ulaşabilmiştir. Güney cephede yer yer, kuzey cephedekine benzer kısımların bulunması, batı tarafı Ulu Cami'ye bitişik olan bugünkü Nakibzâde İbrahim Medresesi'nin yerleşim alanı olarak eski Eyyûbi Medresesi'nin sınırları dahilinde bulunduğunu göstermektedir. Ancak mevcut kalıntılar Eyyûbî Medresesi'nin orijinal yapısı hakkında yeteri kadar fikir vermemektedir[1458].

Eyyübi Medresesi'nin bulunduğu yerin bugünkü girişi

Bugün bu medresenin kalıntıları üzerinde bulunan binâ (medrese), H. 1196 (M. 1781) tarihinde Nakîbzâde Hacı İbrahim Efendi tarafından yeniden inşa ettirilen medresedir[1459].

b. Halilü'r-Rahman Medresesi

Halilü'r-Rahman Medresesi'nin inşâ kitâbesi mevcut olmadığı gibi, inşa tarihini ve yaptıranı belirten kesin bilgi de bulunmamaktadır. Muhtemelen H. 1288 (M.1871-1872) yılında Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından caminin restorasyonu sırasında yaptırılmış olabileceği belirtilmekte ise de[1460], kuzeyde-

1456 A. Kuran, **Anadolu Medreseleri I**, 23.
1457 Evliya Çelebi, **Seyahatname III**, 121.
1458 Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, 24.
1459 Karakaş, **Kitabeler**, 13.
1460 E.Honigmann,-N.Göyünç, "*Urfa*", 56.

ki kubbeli odanın güney cephesinde bulunan tamir kitabesinden, bu tarihin, medresenin Sultan Abdülaziz zamanında Derviş Ali Paşa tarafından yaptırılan restorasyon tarihi olduğu anlaşılmaktadır[1461].

Halilü'r-Rahman Medresesi Kitabesi

Vakfiyelerde, seyahatnâmelerde ve kitabelerde bu çevrenin şehrin merkezi sayıldığı; cami, saray, tekke, zaviye ve medreselerin bu bölgede yoğunlaştığını görmekteyiz.

Halk arasında "Döşeme Camii" ve "Makâm-ı Ceddü'l-Enbiyâ" olarak da bilinen Halilü'r-Rahman Cami'nin, Meyyafârikin Eyyûbiler'inden Melik Eşref Muzafferüddin Musa zamanında H. 608 (M. 1211-1212) tarihinde yaptırıldığı[1462] ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde H.948 (M.1541) senesinde bu kompleksin yeniden düzenlendiği[1463] bilinmektedir. Medrese ile doğrudan ilgili en eski kitabeler H.1189 (M.1775) ve H.1288 (M.1871) tarihli iki kitabedir. Ancak bunlar inşâ kitabeleri değildir. Buradan hareketle medresenin büyük ihtimalle Eyyubiler döneminde, daha düşük bir ihtimalle de Kanunî döneminde yaptırıldığı söylenebilir[1464]

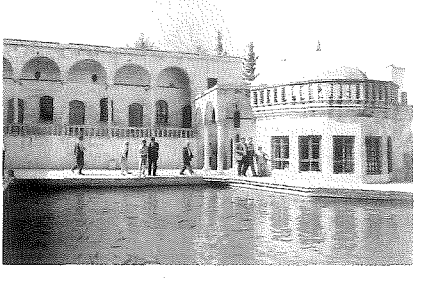

Halilü'r-Rahman Medresesi'nin cepheden görünüşü

Bu medrese, Halilü'r-Rahman Gölü'nün batı tarafında merdivenle çıkılan önleri revaklı odalar, aşağıda güneyde camiye bitişik olarak büyük bir eyvan, bunun karşısında gölün kuzey batı köşesinde içerisinde

1461 Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, 25; Kitabe No, 27.
1462 **Urfa Salnamesi**, 72.
1463 Karakaş, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, 74.
1464 Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, 25.

su bulunan kubbeli ve beşik tonozlu büyük bir odadan oluşmaktadır.

Yörede Balıklı Göl adıyla da bilinen Halilü'r-Rahman Gölünün batı tarafında, Halilü'r-Rahman Külliyesi'nin bir parçası durumunda bulunan bu medrese, hâlen sağlam ve bakımlı olup, eyvan kısmı bayanlar mescidi olarak, diğer bazı odaları da din görevlileri tarafından kullanılmaktadır[1465].

c. Hasan Padişah Medresesi

Evliya Çelebi'nin H. 1056 (M. 1646) tarihinde Urfa'ya yaptığı seyahatte "Sultan Hasan Medresesi" diye bahsettiği[1466] bu medrese, Akarbaşı mevkiinde bulunan Hasan Padişah Camii ile birlikte, cami avlusunun kuzeyinde bulunmaktadır.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (1423-1478), Urfa Kalesi'ndeki H. 867 (M.1462-1463) tarihli kitabe[1467] ile ilişkisi dikkate alınırsa, hem cami hem de medresenin XV. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmesi mümkündür[1468].

Hasan Padişah Camiî'nin avlusunun etrafını çevreleyen odalar, medrese öğrencilerinin kalması için yaptırılmıştı. Sonradan burada Akarbaşı yolunun açılması ile bütün bu odalar ve medrese yıkılmış, caminin minaresi de avlu dışında, yol kenarında kalmıştır[1469].

2. Bendler, Su Kemerleri ve Köprüler

Çalışmamızın birinci cildinde zaman zaman Urfa'nın maruz kaldığı tabii afetlerden bahsetmiştik. Bu tabii afetlerin içinde Urfa'ya en çok zarar veren ise, sel felaketleriydi. Zaman zaman taşan Daysan Nehri, şehre çok büyük zararlar veriyordu. Özellikle 201,303,413 ve 525 yıllarındaki sel felaketleri şehri yerle bir etmiş, binlerce insanın da hayatına mal olmuştur. Urfa'yı bu felaketten kurtarmak için 527 yılında İmparator Justinianus, Daysan'ın yatağını ıslah etmek ve taşmaları da önlemek için bir proje uyguladı. Bu proje ile Karakoyun deresi hem derinleştirildi hem de bir su bendi yapıldı. Bu proje sonrası, haliyle köprüler de gündeme geldi. Biz, halk arasında "Bend, Justinian Bendi veya Kaldırım" diye bilinen yapı ile bunun bir parçası olan Justinian Su Kemeri (Karakoyun Su Kemeri)'ni önce ele alacağız. Sonra da bu proje üzerine uygulanan köprülerden bahsedeceğiz.

1465 Memiş, **Şanlıurfa Medreseleri**, 25.
1466 Evliya Çelebi, **Seyahatname III**, 121.
1467 Kitabe: 28.
1468 Metin Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimârisi**, İstanbul 1981, 116.
1469 Karakaş, **Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim**, 108.

a. Bend ve Karakoyun Su Kemeri

525 yılındaki sel felaketi Urfa'da büyük tahribata ve çok sayıda insan ölümüne sebep olunca[1470], 527 yılında tahta geçen Justinianus'un Doğu ile ilgili projeleri arasında Urfa'nın bir daha böyle bir felaket yaşamaması için de tedbirler bulunuyordu. Justinianus gerekli hazırlıkları yaptırdıktan sonra Edessa'ya bir kanal inşa etmeleri ve nehrin akış yönünü değiştirmeleri için Constantinople'den mühendisler gönderdi.

Procopius kanal yapımını şöyle anlatmaktadır: " *taşan dere dış surların büyük bir bölümünü ve peribolos (dış surla ana sur arasındaki üstü kapalı yürüyüş yolu)'u yerle bir etmişti... Justinianus böyle bir felaketin tekrar yaşanmaması için etkili önlemler aldı. Peribolosun önünde dere için yeni bir kanal yaptırmayı başardı. Bunu şöyle bir tedbir almak suretiyle yaptı: Derenin sağındaki arazi daha önce düz ve alçaktı, oysa onun solunda suyun o tarafa doğru dönmesine veya her zamanki yatağından sapmasına mani olan, onu kuvvetlice şehre doğru yönlendiren, dik bir yamaç bulunmaktaydı. Sular kabarıp şehre doğru şiddetle aktığında, derenin sağında ona engel olacak herhangi bir şey yoktu. Böylelikle O tüm bu yamacı düzeltti. Bir yandan yamacın solundaki alanı çukurlaştırıp, onu derenin yatağından daha derin bir hale getirirken, öte yandan nehir alışılagelen düzeninde akmaya devam ettiği sürece, şehrin onun faydalarından yoksun kalmayacağı şekilde derenin sağ tarafında her biri bir yük arabası büyüklüğündeki taşlardan koca bir duvar yaptırdı. Dere kabardığı ve taştığı zaman, onun makul bir miktarı eskiden olduğu gibi yine şehrin içinden akacak, geri kalanı ise mecburen kanaldan geçerek,yakındaki at meydanının (hipodrom) arkasından akıp gidecekti. Böylece dere her türlü beklentiye aykırı olarak insan becerisi ve ileri görüşlülüğü ile mağlup edilmiş oldu*".

Justinianus Su Bendi kalıntılarından bir görünüm

Şehrin kuzeybatısındaki bu set, dereyi şehrin kuzey ve doğu surları

1470 Konu ile ilgili geniş bilgi için çalışmamızın I. cildinin 525 Seli ile ilgili kısmına bakınız.

dışındaki yapay bir kanala yönlendirmekteydi. Dere çok kabardığında fazla sular derenin güney ve sağ tarafından seddi aşmakta ve batı surları boyunca güneye doğru dere yatağının eski yolunu izlemekteydi. Bu şekilde şehir eski su baskınlarından kurtulmuş oluyordu. Geç tarihli adını bilmediğimiz bir kronik yazarı yapılan bu barajın orijinalini Selevkos ve Nemrud'a, yenilenmesini ise Addai'ye mal etmektedir. Ancak yapılan tüm çalışmalara rağmen Daysan yine de tam olarak dizginlenememiştir. Kanal, sonraki yüzyıllarda sel baskınlarını önleyememiştir. Onarılamayacak duruma gelen kanal nedeniyle Edessa tekrar Daysan'ın merhametine bırakılmıştır. Justinianus sadece kanal yaptırmakla yetinmedi. Mühendisleri derenin ve ona katılan ilkbahar yağmurlarının şehrin içindeki yolunu da düzenlediler.

Yine Procopius bunu şöyle dile getirmektedir: "*İmparator dereyi şehrin içine girdikten sonra tabii düz bir yol izlemeye zorladı ve yolundan sapmaması için onun her iki kenarına yükseklikler inşa ettirdi. Böylece şehrin dereden elde ettiği menfaati muhafaza etmekle kalmadı, aynı zamanda onu derenin verdiği korkudan da kurtardı*"[1471].

Yaptığı bütün çalışmalardan dolayı İmparator'a duyulan minnet ve saygının göstergesi olarak şehre Justiniapolis adı verilmiştir. Justinianus'un bu bendi, Urfa'yı Daysan'dan ve sel felaketinden ne yazık ki kurtaramadı. 667 Kasım'ında şehir Müslümanların yönetimi altındayken de, bir sel felaketi meydana geldi. Surları yıkan sular binlerce insanın ölümüne sebep oldu. Mart 740'da meydana gelen sel felaketinde ise can kaybı olmadı. Sular duvarları yıkarak şehre girdi ve önüne gelen her şeyi yıkıp sürükledi. Halkın doğu su kapılarını açmaları ile şehir tamamen su altında kalmaktan kurtarıldı. 834-835'teki sel felaketi ise gece vakti insanları uykuda yakaladı. Sular yine batı duvarlarından şehre girip, doğu duvarlarını yıkarak vadiye akana kadar 3000 kişinin ölümüne sebep oldu[1472].

Justinianus tarfından yaptırılan bu bent, halen mevcuttur ve halk arasında "Kaldırım" adıyla anılmaktadır. Ortası yığma beyaz taş, dışı büyük kesme taşlarla örülü bu bent, üzerinden insanların ve yük hayvanlarının geçebileceği şekilde geniş tutulmuştur.

Justinianus'un bu kanal projesinin bir parçası da su kemeri (Kara-

1471 Segal, **Edessa**,187-189 ; Duval,**Histoire di Edesse**, 8-11,201.
1472 Segal, **Edessa,** 203-204.

koyun Su Kemeri adıyla bilinen) dir. Urfa'nın içme suyu, şehrin kuzeybatısından temin edilmekteydi. Külaplı Tepe'sinden Kurtköy'e kadar olan alanda oluşturulan Kehriz sistemi ile şehre su getirilmekteydi. Yer altından iki ana tünel ve kiremit borularla bu işlem gerçekleştiriliyordu. Gelen su, Karakoyun Deresini bu su kemeri ve iki köprüdeki (Millet ve Hızmalı) su boruları vasıtasıyla aşmaktadır. Şehre girişte ise, asıl taksimat su meydanından yapılmaktaydı. İşte Urfa'ya su sağlayan ve Millet Köprüsü ile Eski Köprü arasında yapılan bu su kemeri günümüze ulaşan en eski yapılardan biridir. Üzerinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

b. Köprüler

Karakoyun Deresinin derinleştirilmesi ve genişletilmesi üzerine, Beykapısı'ndan başlamak üzere yukarıya doğru köprüler yapılmıştır. Bunların en meşhurları Hızmalı Köprü, Samsatkapı Köprüsü, Beykapısı Köprüsü ve Demirkapı Köprüsü'dür.

ba. Hızmalı Köprü

Karakoyun Deresi üzerindeki birinci köprüdür. Zeminin dereye göre en yüksek yerindedir. Kendine mahsus bir mimarisi olduğundan farklı bir görünümü vardır. Zarif bir köprüdür. Bediüzzaman Mezarlığı'nın kuzeyini ortalar. Samsat yolunun batısından ona paralel bir geçit verir. Daha ziyade bir dönem sayıları binleri bulan bağlara ve Direkli yönüne hitap eder. İki adet yüksek ayaklı sivri kemerden oluşmaktadır. Bu kemerler ile, köprünün üst ile arasındaki yüksekliğin yükünü azaltmak için pencere gibi boşluklar ve içi örülmüş kemerler bırakılmıştır.

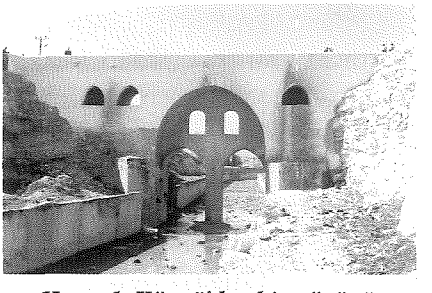

Hızmalı Köprü'den bir görünüm

Köprü korkuluklarını oluşturan taşların içi delinerek boru haline getirilmiş ve ilk bakışta farkedilmeyecek bir su kemeri meydana getirilmiştir. Hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Köprü ayağının doğu cephesinde bir kitabe vardır. H.1259 (M.1843) tarihli bu kitabeden, köprünün Muhammed Said adında bir zat tarafından tamir edildiğini öğrenmekteyiz.[1473]. Bunun dışında elimize ulaşan bir belge yoktur.

1473 Kitâbe: 29

Hızmalı Köprü ile ilgili olarak halk arasında yüzyıllardan beri efsanevi bir rivayet nesilden nesile aktarılarak gelmektedir. Buna göre; Akkoyunlular'dan önce XV. yüzyılın başında Urfa'ya Karakoyunlular hakim olmuştur. Menkıbeye göre, Karakoyunlu sultan hanımlardan biri hacca gitmeye niyetlenmiş, ancak yine şehri sel basmış ve bir felaket olmuş... İşte bu hanım sultan hac için ayırdığı servetini, bu derenin ıslahına harcamaya karar vermiş; önce derenin tabanını kazdırarak derinleştirmiş, sonra da üzerine bir köprü yaptırmıştır. Bu köprünün yıkılması halinde, yeniden yaptırmaya yetecek kadar bir serveti ve burnundaki hızmasını da temele koydurmuştur. Bir de bu çalışmalar sırasında canla başla çalışan, alın teri döken ve ibadetini hiç aksatmayan dindar bir gençle de, bu özelliklerinden dolayı evlenmiştir. Bu çalışmalar tamamlanmış, derenin adı da hanım sultanın hükümdar soyundan dolayı "Karakoyun Deresi" olmuştur. Köprü ise altındaki hızmadan dolayı "Hızmalı Köprü" olarak adlandırılmıştır.

Adı Sakine Sultan olan bu soylu ve dindar hanım ile aile fertleri, vefatlarında Hızmalı Köprü ve Karakoyun Deresi'nin kenarındaki Su Kemeri'nin yanı başına defnedilmişlerdir. Mezarları günümüze kadar gelmiştir.

Urfa halkı Sakine Sultan'ın bu dereyi ıslah çalışmalarının semeresini görmüş; zaman zaman yine sel baskınları olmuşsa da, daha öncekiler gibi şehri tahrip edecek kadar şiddetli olmamıştır. Böylece Karakoyun Deresi son şeklini alarak şehir için ölümcül tehlike olmaktan Sakine Sultan Hanım'ın fedakarlığı sayesinde çıkmıştır.

bb. Samsatkapı Köprüsü

Şehir surlarının Samsat Kapısı çıkışında yer alan ve Samsat'a yol veren bu köprü, iki gözlü olarak kesme taştan inşa edilmiştir. Derenin en derin (düşük) kesiminde yer aldığı için fazla yüksek değildir. İki tarafında kesme taştan yapılan korkulukları, maalesef son zamanlarda yok olmuşlardır.

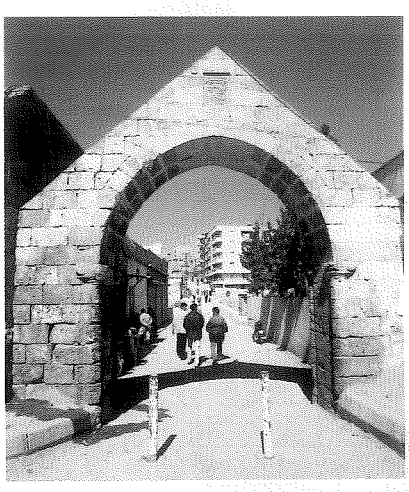

Samsatkapı Köprüsünden bir görünüm

1927 tarihli Urfa Salnamesi'nde adının "Eski Köprü" olarak geçmesi[1474], bu köprünün Karakoyun Deresi üzerinde yer alan köprülerin en eski tarihlisi olduğunu düşündürmektedir. VI. yüzyılın ilk yarısında Bizans İmparatoru Jüstinianus zamanında açılan su kanalı (Karakoyun Deresi) ile birlikte yaptırılmış olması ihtimali varsa da[1475], bunu destekleyecek herhangi bir delil yoktur.

bc. Beykapısı Köprüsü

Adından da anlaşılacağı üzere şehir surlarının Bey Kapısı çıkışında yer alan ve Kısas'a geçiş veren, kesme taştan iki gözlü bir köprü idi. Muhtemelen VI. yüzyılda Samsat Kapı Köprüsü ile birlikte inşâ edilmiş olmalıdır. Maalesef DSİ'nin Karakoyun Deresi'ni ıslah çalışmaları esnasında (1990) tarih bilinci yüksek (!) mühendis ve idareciler eliyle bu tarihi yapı yok edilmiştir.

bd. Demirkapı Köprüsü

Karakoyun Deresi üzerindeki son köprüydü. Bir Ortaçağ eseriydi. 1990 yılında DSİ'nin ıslah projesi çerçevesinde Bey Kapısı Köprüsü'nün akibetine uğramıştır.

3.Hamamlar

Selevkoslar, Edessa adıyla modern bir şehir kurmuşlardı. Hellenistik kültür ve hayat tarzı Urfa'da bir realite idi. Şehir, Roma Kolonisi haline gelince, Roma şehirlerinde bulunan hipodrom gibi, tiyatro gibi sosyal kurumlar Urfa'da da görülmektedir. V. yüzyılın sonu ile VI. yüzyılın başlarında Urfa'da yaşayan Mar Yeşu'a, kroniğinde bu sosyal yapılardan da zaman zaman bahsetmektedir. Yeri geldikçe anlattığı konu ile bağlantılı olarak eserinde hamamlara da yer veren Mar Yeşu'a, 497 yılında Vali Aleksander'in Urfa'da "Umumi Hamam" yaptırdığını, 498 de "Yazlık Hamam" ın soğukluk bölümünün çökerek iki kişinin öldüğünü, 501 deki kıtlık sırasında da valinin, Balıklı Göl'ün kuzeyindeki "Kışlık Hamam" a bağlı bazilikanın kapısını kapatarak içerisini samanla doldurup üzerine kilimler serdirerek yoksul halkı burada yatırdığını, aynı yıl çıkan salgın hastalık sırasında Büyük Kapı'nın (Harran Kapısı) yanındaki hamamın hastalarla dolduğunu anlatmaktadır[1476].

M.S.490 yılında, Piskopos Nona tarafından Eyyüb Peygamber kuyusunun suyunun cüzzamlıları iyileştirdiği inancıyla, buraya bir hamam

1474 **Urfa Salnamesi**,136.

1475 C. Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Su Mimarisi**, Ankara 1992, 18.

1476 Mar-Yeşu'a, **Vekâyiname**, (çev. Mualla Yanmaz), TTK, İstanbul 1958, 17-18-25.

yaptırılmış ve yakındaki cüzzam hastanesinin hastaları bu hamamda yıkanarak tedavi edilmeye başlanmıştır[1477].

Ortaçağ'ın ilk dönemlerinde yapılan bu hamamların hepsi daha sonra çıkan sel felaketleri yüzünden Urfa'daki o döneme ait diğer önemli yapılar gibi yıkılmaya ve yok olmaya yüz tutmuşlardır.

Hamamlarla ilgili olarak erken tarihli vakfiyelerde, bazı hamam tariflerine rastlanmaktaysa da, şimdilik bunların bugünkü hangi yapıyı karşıladığını veya ayakta olup olmadığını bulmak mümkün değildir. 1523 Tahriri'nde şehirde 4 hamam bulunduğunun kaydedilmesi, Osmanlı öncesi Urfa'da muhtemelen 4 hamam bulunduğunu ortaya koymaktadır. 1374 tarihli vakfiyeye göre bunlardan birinin adı "Hacı İsa", diğerinin adı ise "Mencek Hamamı"dır[1478]. Ayrıca, Osmanlı dönemi öncesi erken hamam mimarisi izlerini taşıyan Serçe Hamamı da, Beylikler dönemi özelliklerini taşıyan yapısıyla Urfa'daki hamamların eskilerinden olmalıdır[1479].

Bunların dışında en eski kaynak Evliya Çelebi Seyahatnamesi'dir. Evliya Çelebi Urfa'da, Samsat Kapısı Hamamı, Hacı Bey Hamamı, Cıncıklı Hamam, Arasa Hamamı, Muharrem Hamamı, Keçeci Hamamı, Meydan Hamamı ve Paşa Hamamı olmak üzere 8 hamamın adını vermektedir[1480]. Bunlardan Cıncıklı ve Arasa Hamamları halen aynı isimle anılırlar. Diğerleri de muhtemelen isimleri değişerek bugüne gelmişler veya yıkılmışlardır.

Cıncıklı Hamam'ın bugünkü görüntüsü

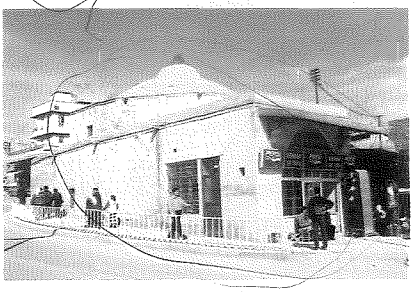

Arasa Hamamı'nın bugünkü görüntüsü

1477 Segal, **Edessa**, 184.

1478 H.Çal,**Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler**, 59.

1479 Mehmet Alper, "*Suyla Yeniden Doğan Kent Şanlıurfa*", **Garanti Leasing, Bizim İller-II**, İstanbul 1999, 132.

1480 Evliya Çelebi, **Seyahatname III**, 123.

Urfa'daki diğer hamamlar ise Osmanlı dönemine aitdirler. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde de adlarını verdiği bu hamamların, XVII. yy'da var oldukları kesindir. Fakat, Osmanlı hakimiyeti öncesinde veya sonrasında inşa edilmeleri hakkında hiçbir kayıt bulunamamıştır.

4. Hanlar

Urfa'da anıtsal dini yapıların dışında değinilmesi gereken önemli yapılardan ilki şüphesiz hanlardır. Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Urfa'da, bu yapıların nitelik ve niceliklerinin üzerinde durulması gereken örnekleri bulunmaktadır. Kentin içindekilerin yanısıra, sur kapıları önünde geç dönem yapıları olan bazı hanlara da rastlanmaktadır. Bunlar daha çok XVI. yy ve sonrasında gelişen yapılardır[1481].

1374 tarihli bir vakfiyede, içinde yaycı ve okçu dükkânı, saraç dükkânı, kürkçü dükkânı, ölçekçi ve terzi dükkânı, tunç ve bakırcı dükkânı olan 7 handan, ayrıca Seyfeddin Hanı, Büyük Han, Pirinç ve Meyve Hanı, Sebil Hanı olmak üzere toplam 11 handan söz edilmektedir. Bu durum Urfa'nın siyasi bakımdan en karışık devirlerinden biri olan XIV. yy'da bile şehirde ticaretin oldukça canlı olduğunu göstermektedir[1482]. Evliya Çelebi de şehir içinde, Yetmiş Hanı (Gümrük Hanı), Hacı İbrahim Hanı, Samsad Kapısı Hanı, Bey Kapısı Hanı ve Sebil Hanı olmak üzere 5 hanın ismini verir[1483].

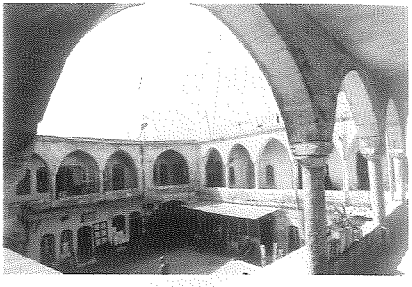

Mencek Han'ın bugünkü görüntüsü

Urfa'daki hanlardan, yapım tarihi bilinmeyen "Mevlevihane Hanı" (Şark Hanı)nın, mimari özelliklerinden dolayı Selçuklu dönemi yapısı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, Urfa Bedesteni güneyinde, tarihi çarşılar içerisinde mevcut olan "Mencek Han"ının da, 1374 tarihli vakfiyede adının geçmesi, bu yapının Osmanlı öncesi bir yapı olabileceğini göstermektedir[1484].

1481 M. Alper, **Suyla Yeniden Doğan Kent Şanlıurfa**, 128.
1482 Çal, **Urfa'da Taşınmaz Eski Eserler,** 60.
1483 Evliya Çelebi, **Seyahatname III**, 123.
1484 Çal, **Urfa'da Taşınmaz Eski Eserler,** 60.

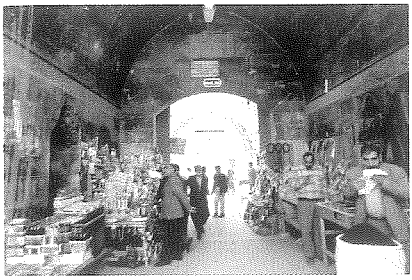

Gümrük Han'ın bugünkü görüntüsü

Ölçü farkları olmakla birlikte bu hanların hepsi bir orta avluya sahiptir. Avluya açılan odalardan, alttakiler ahır, üsttekiler ise hem konaklama hem toptan ticaret işlerinin yapılabildiği odalardır. Hanların bazıları tek, bazıları ise iki katlıdır. İnşa malzemeleri bütün Urfa'da olduğu gibi kesme taştır[1485].

5. Kervansaraylar

Eski çağlardan beri önemli bir ticaret yolu üzerinde bulunan Urfa'nın il hudutları içerisinde, "Han-el Bağrur" ve "Çar Melik" olmak üzere iki önemli kervansaray bulunmaktadır. Bunlardan Han-el Bağrur Kervansarayı Eyyûbi dönemine ait olup, diğerinin ise yapılış tarzından dolayı, Osmanlı ilk dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir[1486].

a. Han-el Bağrur Kervansarayı

Eski Halep, Bağdat, Urfa kervanyolu güzergâhında yapılan Han-el Bağrur Kervansarayı, H. 616 (M. 1219) tarihli kitabesine[1487] göre Hâcib Hüsameddin Ali ibn-i İmâd tarafından yaptırılmıştır. Bu tarihte(H. 616-M. 1219) Harran'a Eyyûbi meliklerinden Melik Eşref hakimdir. Hüsameddin Ali de Melik Eşref'in hâcibidir.

Han-el Bağrur Kervansarayının Cephe Kitabesi

Yapı, plân şeması ve genel özellikleri ile de Suriye'deki Eyyûbi ve Memlûklü kervansaraylarına benzemektedir. Bu sebeplerden dolayı Han-el Bağrur Kervansarayı XIII. yy.'da yapılmış bir Eyyûbi Kervansarayıdır denilebilir[1488]. Hanın giriş

1485 Çal, **Urfa'da Taşınmaz Eski Eserler,** 60.

1486 Bu iki kervansaraya Titriş'i de eklemek gerekir. Ancak XVI. yüzyıldan sonraya ait olduğu ihtimali daha güçlü olduğu için, bu cilde almadık.

1487 Kitabe No, 30.

1488 Mustafa Güler, **Han-el Bağrur Kervansaraylarının Restitüsyonu**, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994, 18.

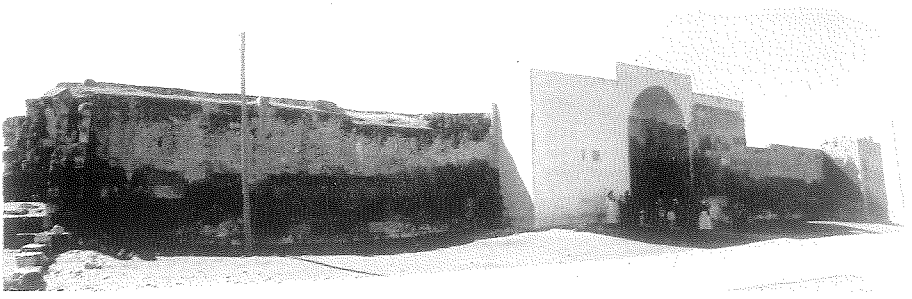

Han-el Bağrur Kervansarayı'nın zamanın adeta acımasızlığına dayanarak günümüze kadar gelen hali!..

yan duvarlarında tarihsiz ikinci bir kitabe de mevcuttur. Bu kitabede ise şu garip metin yer almaktadır:

"*Mel'un ibn-i mel'un. İbn-i mel'un ibn-i mel'un.*

Men zehere ala bani haze'l-han el-mübarek.

Kim bu mübarek hanın bânisine sırt çevirirse, mel'un oğlu mel'un, mel'un oğlu mel'undur."

Yapı, dikdörtgen şeklinde bir eğik düzen üzerine yapılmıştır. 36 odalıdır. Kuzey yönünde karşılıklı iki aslan heykeli, batı yönünde de enkaz halinde bir havuz, havuzun üzerinde 10 ton kadar ağırlığında silindir şeklinde bir mermer sütun vardır. Eski çağın mimari tarzının taş işlemeciliğine güzel bir örnektir. Bu kervansaray geniş bir kare avluya sahiptir. Kuzey cephedeki anıtsal portalden düzgün kesme taşlardan yapılmış çapraz tonozlu geniş eyvanına geçilir. Eyvanın sağında mescit, solunda muhafız odası bulunur. Avlunun etrafı ahırlar, kışlık ve yazlık odalarla çevrelenmiş olup, kuzey batı köşesinde hamam olduğu tahmin edilen kubbeli bir mekân bulunmaktadır. Düzgün kesme taşlardan bir kale görünümünde inşa edilmiş bu tarihi yapı, yer yer harap bir durumdadır[1489].

b. Çar Melik Kervansarayı

Bu kervansaray, Urfa-Birecik karayolu üzerinde, Bozova'ya bağlı Çar Melik köyünde bulunmaktadır. Köyde eski bir cami, hamam ve bir höyük vardır. Çok eski bir yerleşim beldesi olup, tarihî hac yolu üzerindedir. Bir çok seyahatname ve hatıratta adı geçen köyde, yüzyıllardan beri Türkmenler meskundur. 1950'li yıllara kadar hanın güney duvarında bulunan kitabe maalesef yok olmuş, muhtemelen köydeki bir evin duvar temellerinde yerini almıştır.

1489 Kürkçüoğlu, *"Şanlıurfa Mimari Eserleri"*, 74.

Bu han, melik olan dört kardeş tarafından yapılmıştır. Bundan dolayı Çarmelik (Cıhar Melik) adını almıştır. Bu dört kardeşten ikisi öldürülmüş olup, mezarları hanın kuzeybatısındaki kabristandadır. Mezar ve şâhideleri kırmızı mermerden olup, halen mevcutturlar.

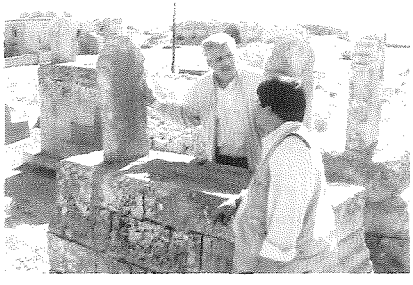

Han'ın bânîlerinden iki kardeşin mezarlarından bir görünüş

Yapı stili Han-el Bağrur Kervansarayına benzeyen bu kervansarayın, revak ve hol ile birlikte kare şeklinde bir avlusu bulunmaktadır. Anadolu Selçuklu Sultanı Keykubat'ın 1234-1235 yıllarında Harput, Urfa ve Harran'ı ele geçirdikten sonra bu kervansarayı yaptırdığı düşünülse de, yapının kesin tarihini bildiren herhangi bir belge mevcut değildir[1490].

Hanın dışında alt katı medrese olan iki katlı kesme taştan bir cami vardır. Kitabesi yoktur. Ancak önden payandalar ve kuzeyden son cemaat mahalli ile destek verilmiştir. Günümüzde halen ibadete açık bulunmaktadır. Caminin doğusunda merdivenlerden inilen bir su sarnıcı ve aşağısında bugün toprak altında kalmış olan bir hamam kalıntısı vardır. Höyükte herhangi bir kazı ve araştırma yapılmamıştır. Höyükün doğudaki yamacında Numan Dede denilen ve Suruç Ziyaret Köyündeki Şeyh Müslim ile yakınlığı rivayet edilen bir ziyaretgâh vardır. Höyükün kuzeybatısındaki yüksekçe bölgeye hakim geniş mevkinin adı eskiden beri İskender'dir. Büyük İskender'in burada ordugâhını kurduğu söylenmektedir.

Çar Melik Kervansarayı Doğu Cephesi

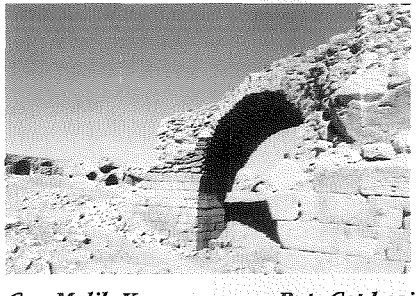

Çar Melik Kervansarayı Batı Cephesi

1490 Gönül Güreşsever, "*Two Newly Discovered Caravanserais Of Urfa*", ***Fifth International Congress Of Turkish Art***, Budapest 1978, 407.

6. Mezarlıklar

Urfa'nın İslam Hakimiyeti'ne girişiyle beraber, farklı ibadet yeri (cami, mescid) kadar, farklı mezarlık da öncelikli bir zorunluluk olarak görülmüştür. Farklı bir dinin müntesiplerinin kendi inançlarına uygun bir mezarlıkta ölülerini defnetmeleri, dinlerinin gereğidir. Bu nedenle 639'dan itibaren müstakil İslam mezarlıklarının oluştuğunu görüyoruz.

Roma döneminden beri defin konusunda Urfa'da bir zorunlu gelenek oluşmuştu. Surlar içine defin yapılmıyordu. Pagan ve Hristiyanlık döneminde surlar dışında, şehrin kuzeybatı ve güneybatı kesiminde iki büyük nekropol oluşturulmuştu[1491]. Müslümanlar da bu geleneğe uymuş; öncelikle şehir dışında genel mezarlıklar, bununla birlikte şehre İslam mührü vurulduktan sonra mabedlerin çevrelerinde din, bilim ve devlet adamı gibi önemli şahsiyetleri defnettikleri hazireler oluşturmuşlardır. Bunu göz önüne alarak Urfa'daki İslam mezarlıklarını iki başlık altında kısaca ele alacağız.

a. Sur Dışı Genel Mezarlıklar

aa. Bediüzzaman Mezarlığı

Tarihi Samsat Kapısı'nın çıkışında, sol taraftadır. Halen de şehrin en büyük mezarlığıdır. Güneyi sur ve Tılfındır tepesi, batısı Haleplibahçe ve kuzeyi güneyle beraber Karakoyun deresi ile çevrilidir.

Bugün etrafı tamamen gecekondularla sıkıştırılmış, hatta bazı evler mezarlığın üzerine yapılmıştır. Ancak 1980'lerde yapılan ihata duvarı ile korunabilmiştir.

Bediüzzaman Mezarlığından bir görünüş

Bu mezarlıkta Osmanlı dönemine ait, kendi haline terkedilmiş, 300-400 yıllık mezar taşlarına rastlanmaktadır. Mezarlıkta bilinen en eski türbe, mezarlığa adını veren Bediüzzaman Ahmed el-Hemadanî'ye aittir.

ab. Beykapı Mezarlığı

Urfa'nın doğu kapısındaki mezarlıktır. Sırrın yolunun solunda bulunur. Batısı Karakoyun deresi, güneyi eski Sırrın yoludur. Bugün bu mevkide Sanayi Çarşısı, İtfaiye Müdürlüğü, Toprak Mahsülleri Ofisi'nin idare binası ve siloları vs. bulunmaktadır. Bu tarihi mezarlıktan geriye Osmanlı'nın ilk yıllarında yaşayan büyük mutasavvıf Şeyh Şâni'nin mezarı kalmıştır.

1491 Bu konuda geniş bilgi için çalışmamızın I. cildinin "Şehrin Yerleşimi" bölümündeki mezarlıklar bahsine bakınız.

ac. Samsatkapı Mezarlığı

Adından da anlaşılacağı üzere tarihi Samsat Kapısı'nın yanındadır. Bu mezarlığın sınırları; doğuda halk arasında Millet Hanı diye tabir edilen kışla, kuzeyde Dergenzeli Mahallesi, batıda Devlet Hastanesi ve güneyde Karakoyun Deresi'dir. Maalesef XX. yüzyılın başlarından itibaren bu mezarlık üzerinde yapılaşma başlamış, günümüzde sadece bu mezarlıktan Karakoyun Deresi'ni ıslah edip Hızmalı Köprü'yü yaptırdığına inanılan Karakoyunlu Sakine Sultan ve aile efradının mezarları kalmıştır.

ad. Harrankapı Mezarlığı

Urfa'nın güneyinde Harran Kapı'nın çıkışından başlayan bu mezarlık, şehrin zamanla en büyük kabristanı idi. Mezarlığın güney sınırı Eyyûbiye Mahalle'sine, doğu sınırı Harran yoluna, kuzey sınırı şehir surlarına, batı sınırı ise muhtemelen Çiftkubbe Mezarlığı'na dayanmaktaydı. Bugün maalesef büyük bir kısmı yok edilerek, iskana açılmıştır. Sadece küçük bir bölümü mezarlık halindedir.

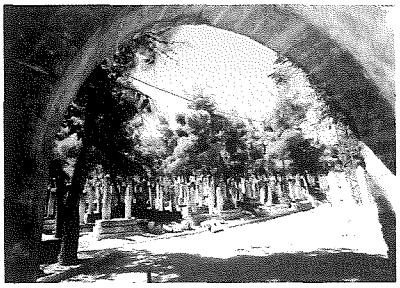

Harrankapı Mezarlığı

Harrankapı Mezarlığı

ae. Halilu'r-Rahman Mezarlığı

Urfa'nın en büyük mezarlıklarından biri olan Halilü'r-Rahman Mezarlığı, bugün tamamen yok olmuş durumdadır. Halilü'r-Rahman ve Aynzılha'dan başlayan mezarlık, batıda Haleplibahçe'ye kadar uzanıyordu. Aynzılha ve Halilü'r-Rahman yöresinin çevre düzenlemesi yapılırken, maalesef mezarlığın mezar taşları kullanılmış; böylece bu tarihî mezarlık tamamen yok edilmiştir. Bu mezarlıktan sadece İçkale'nin eteklerindeki Yakup Kalfa Türbesi kalmıştır.

af. Çift Kubbe Mezarlığı

Harran Kapı'dan batıda Kale'ye doğru uzanan surun güneyindedir. Hz. İbrahim'in doğduğuna inanılan mağaranın üstündeki tepededir. Muhtemelen Harran Kapı Mezarlığı'nın batıdaki bölümüdür. Eski bir mezarlıktır. Halen kullanılan küçük bir bölümü vardır.

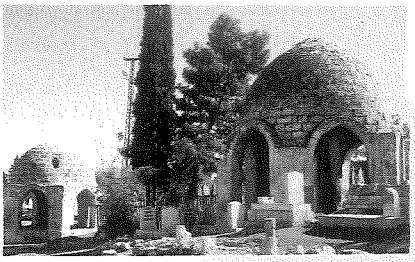

Çift Kubbe Mezarlığı'ndan bir görünüm

Osmanlı döneminden kalan iki tane türbe buraya adını vermiştir. Çift Kubbe denilen bu iki kümbetin kimlere ait olduğu bilinmemektedir.

b. Sur İçi Mezarlıklar-Hazireler

Bunlar genelde küçük mezarlıklar olup, hazire olarak adlandırılırlar. Daha çok cami avlularının bir köşesinde, din ve devlet büyüklerinin defnedildiği yerlerdir. Urfa'da hemen hemen her tarihi caminin bir haziresi vardır. Bunların çalışma dönemimizle ilgili belli başlıcaları şunlardır:

ba. Halilü'r-Rahman Haziresi

Halilü'r-Rahman Camiî'nin minaresinin doğusundan Şeyh Ali Dede'nin Türbesi'ne kadar uzanır. Osmanlı öncesinden beri kullanılan bir mezarlıktır. Halen de kullanılmaktadır.

bb. Mevlîd-i Halil Haziresi

Mevlid-i Halil Camii'nin kuzeybatı ve doğusunu tamamen kaplayan bir mezarlıktı. Zaman içerisinde cami yapımı için bu mezarlık kaldırılmıştır. Bugün içinde Kadirî Tarikatı'nın önemli şahsiyetlerinden olan Dede Osman Efendi'nin türbesi ve az sayıda kabir bulunmaktadır.

bc. Hekim Dede Haziresi

Hekim Dede Mezarlığı da denilmektedir. Caminin yapılışı XVI. yüzyılın başında, Hekim Dede Türbesi'nden sonradır. Definler de bu tarihlerde başlamış olmalıdır.

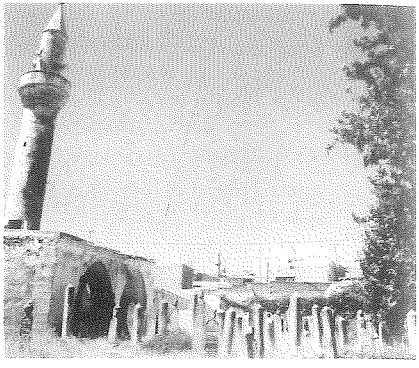

Hekim Dede Türbesi ve Haziresi

Şehir içine göre çok geniş bir alanda yer alan Hekim Dede Haziresi 2000 m2 civarında bir araziye sahiptir.

bd. Ulu Cami Haziresi

Cami avlusunun kuzeybatı köşesini kaplamaktadır. Osmanlı öncesine ait bir mezarlıktır. Haçlılar'la yapılan savaşlarda şehit düşen kumandanların buraya defnedildiği söylenmektedir. Mevlana Halid Bağdadî'nin bir oğlu da burada yatmaktadır. Üzerine bir türbe yapılmıştır. Artık defin yapılmamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Abbas, İhsan; **el-Arab fi Sıkilhiyye**, Kahire 1959.

Açanal, Hasan; **Urfa Tarihi**, Ankara 1997.

Ağırakça, Ahmet; **Emevîler Döneminde Kıyamlar**, İstanbul 1994.

————; **İslamda İlk Tecdid Hareketi ve Ömer İbn Abdülaziz**, İstanbul 1995.

Ahmed b. Hanbel; **Müsned**, Kahire 1313 (Hicri).

Ahmed b. Mahmud; **Selçuk-nâme**, (yay. haz. E. Merçil) İstanbul 1977.

Aka, İsmail; **Timur ve Devleti**, Ankara 1991.

Akdemir, Samuel; "*Nusaybinli Büyük Şair Süryani Aziz Efrem*", **U.T.D.İ.Ö.K.**, Ankara 2002.

Aksarâyî, Kerîmeddin Mahmud b. Muhammed; **Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr** (nşr. Osman Turan), Ankara 1944; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

Akyüz, Gabriel; **Süryanilerde Felsefik Şiirler**, Mardin 1998.

Albertus Aquensis; **Liber Christianae Expeditions pro Ereptione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanae Ecclesiae I,** R.H.C. occ, (trc. Hefele), Jena 1923.

Alptekin, Coşkun; **Dımaşk Atabeyliği**, İstanbul 1985.

————; "*Zengi*", **İA XIII**, İstanbul 1986.

————; **The Reing of Zangi (521-541/1127-1146)**, Erzurum 1978.

————; "*Aksungur Kasîmüddevle*", **DİA II**.

————; "*Artuklular*", **DGBİT VIII**.

————; "*Erbil*", **DGBİT VIII**.

Ancient Syriac Documents Relative to the Earliest Establishment of Christianty in Edessa and the Neighbouring Countries, (ed. William Cureton), London 1864.

Annân, Muhammed Abdullah; **Terâcum İslâmiyye**, Kahire trz

Anonim Süryani Vekayinamesi (trc. Tritton, A. S., **The First and Second Crusades From an Anonimous Syriac Chronicle,** J.R.A.S. 1933.

Arberry, Arthur J.; **A Handlist of the Arabic Manuscripts in the Chester Beauty Library, II**, Dublin 1956.

Ardıçoğlu, Nureddin; **Balak Gazi**, Elazığ 2003.

Arendonk, C. V.; *"İbn Havkal"*, **İA V.**

Arendzen, J.P.; *"Bardesenes and Bardesanites"*, **The Catholic Encyclopedia**, http: // www. Newandvent.org/ cathen/ 02293.htm.

Arslan, Satî & Ali Soyuer; *"Sabit b. Kurra'nın Ez-Zahire fi't-Tıb adlı Kitabında Sinir Hastalıkları"*, **HBAKT.** Kayseri 1995.

Arslan, Sati & Hakkı Doğan; *"Sabit b. Kurra'nın ez-Zâhire fi't-Tıb Kitabında Göz Hastalıkları"*, **HBAKT**. Kayseri 1995.

el-Askalânî, Şihabüddin Ahmed İbn Hacer; **El-İsabe fî Temyizi's-Sahabe II**, Mısır 1327.

Aslanapa, Oktay; **Türk Sanatı II.**, İstanbul 1973.

Assemanî, J. S.; **Bibliotheca Orientalis I-II**, Roma 1719-1728.

Atiya, S. Aziz; **A History of Eastern Christianity**, London 1968.

Avcı, Casim; **İslam Bizans İlişkileri (M. 610-847 Diplomasi, Din, Bilim ve Sanat Alanlarında)**, (Basılmamış Doktora Tezi Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst. 1997.

Avcı, Necati ; *"Harran ve Bilinmeyen Bazı Harranlı Din Alimleri"* **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** 8, Kayseri 1992.

————; *"Harranlı Yazar ve Tarihçi Ebu'l-Hüseyin Hilal b. el-Muhassin es-Sâbi' el-Harrani, Hayati ve Eserleri"*, **Edessa Kültür Dergisi**, 7, İstanbul 1999.

Aycan, İrfan; **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebi Süfyan**, Ankara 1990.

el-Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed, **Ikdu'l-Cumân fî Târih-i Ehli'z-Zaman** (nşr. Abdurrazzak el-Tantavî el-Kermut-M. M. el-Emîn), I-II, Kahire 1982, 1989; Yazma nüsha Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2374-2396.

Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Tenûhî el-Halebî; **Azîmî Tarihi** (Selçuklularla İlgili Bölümler: h. 430-538/1038-1143), Yay. Ali Sevim, Ankara 1988.

el-Bağdadî, Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb; **Tarihu Bağdad I-XIV**, (neşr., M. Emin el-Hancı), Kahire 1931.

Bağdadî, İsmail Paşa; **İzah el-Meknûn fî Zeyl alâ Keşfü'z-Zünûn,** (Yay. Haz. Ş. Yaltkaya-Rıfat Bilge), M.E.Basımevi. İstanbul 1945, 1947, 1971.

————; **Hediyetü'l-Ârifîn Esmaü'l-Müellifîn ve Asârü'l Musannifîn I-II**, (neşr. Kilisli Rıfat Bilge- İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal), İstanbul 1951-1955.

Bailly, Auguste; **Bizans Tarihi I**, (çev. Haluk Şaman), Tercüman 1001 Temel Eser, Tarihsiz.

Bammat, Haydar; **Garp Medeniyetinin Kuruluşunda Müslümanların Rolü**, İstanbul 1975

Barbya, Yusuf; **Mor Afram es-Süryanî** Beyrut-1986

Bardaisan; **The Book of the Laws of Countries,** (Süryanice metinle birlikte İngilizce'ye çeviren H.J.W. Drijvers) Assen 1965.

Barkan, Ö.Lütfi; " *Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar*", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul 1980.

Barthold, W.; **İslam Medeniyeti Tarihi**, (İzah ve düzeltmeler M.Fuat Köprülü) İstanbul 1962.

————; "*Hulagû*", **İA VI/1**, İstanbul 1993.

————; "*Bermekîler*", **İA II**. İstanbul 1993.

el-Bataniye, Muhammed Dayfallah; *"Arap Kökenli Hıristiyanlar ve İslam Fetihleri İle Olan İlişkileri*", (çev. Abdülhalik Bakır), **Belleten LXIII/238**, Aralık 1999.

Baybars Tarihi, (Çev. Şerefüddin Yaltkaya), 2. bs., Ankara 2000.

Bayraktar, Mehmet; **İslamda Bilim ve Teknoloji Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 2. Baskı, Ankara 1989.

Beaumont, A. A.; **Albert of Aachen and the county of Edessa, the Crusades and Other Historical Essays,** Newyork 1928.

Becker, C.H.; *"Cizye"*, **İA III**, İstanbul 1963.

el-Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir; **Fütûhu'l-Büldân**, (nşr. M. J. Goeje, Leiden 1866; trc. Zakir Kadirî Ugan 1955-56, MEB, yay. 2 c.; Yay. Mustafa Fayda), Ankara 1987.

el-Beyhâkî; **Tarih Hukemâ el-İslâm,** (yay. M. Kurd Ali), Dımışk 1946.

el-Birûnî, Ebu Reyhân Muhammed b. Ahmed; **el-Asarü'l-Bakiye ani'l-Kuruni'l Halliye**, Leipzig 1923.

Blackman, E.C.; **Marcian and his Influce**, London 1948.

Boer, T.J.; **The History of Philosophy in Islam,** (İng. çev. E.R. Jones), London 1933.

Bosworth, C.E.; **İslam Devletleri Tarihi**, (çev. E.Merçil-M.İpşirli), İstanbul 1980.

Brock, Sebastian P., **A Brief Outline of Syriac Literature,** by St. Ephrem Ecumenical Research Institute, India-1997.

————; **Süryani Geleneğinde Kutsal Kitap**, (çev. Circis Bulut), İstanbul 2000.

Brockelmann, C.; **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I**, (çev. N. Çağatay), 2. Basım, Ankara 1964.

————; **Geschichte der arabischen Litteratur I-II**, Leiden 1943-1949.

————; **Suppelementbande I-III**, Leiden 1937-42.

————; **Tarih el-Edeb el-Arabî, VI,** (çev. S.Y. Bekr), Kahire 1983.

Brooks, E.W.; "*A Syriac Chronicle of the Year 846*", **ZDMG 51**, (1897).

Buharî, **Sahîh IV**,

Buharî, **Tarih VI**,

Bullard, R.A., B. Layton; "*The Hypostasis of the Archons*", (ed. J.M. Robinson), **The Nag Hammadi Libary in English**, Leiden 1988.

Bundarî, Kıvâmüddin Ebû İbrahim Fetih b. Ali b. Muhammed el-İsfehânî; **Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ** (nşr. M. Th. Houstma), Leiden 1889; (Trk. trc. Kıvâmeddin Burslan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İstanbul 1943, TTK, Yay. Ankara 1999.

Burkitt, Francis Crowford; **Church and Gnosis**, Cambridge 1933.

Cahen, Claude; **Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler**, (çev. Yıldız Moran), 2. basım, İstanbul 1984.

————; **La Syrie du Nord a l'époque des Croisades et la Principaute Franque d'Antioche,** Paris 1940.

——————; **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, (çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1988.

——————; "*Le Diyâr Bakr au temps des premier Urtukides*", **j.A. CCXXVIII**, 1935.

Canard, Marius; **Histoire de la Dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie**, Tome Premier, Cezair 1951.

Chabot, J. B.; "L'Ecole de Nisibe", **Journal Asiatique VIII**, 1896.

Chadwick, H; **The Early Church**, London 1967.

——————; **Early Christian Thought and the Classical Tradition** Oxford 1966.

Cheneb, Moh ben; "*İbn Teymiyye*", **İA V**, İstanbul 1997.

Chronion Edessenum, (ed. L. Hallier), Untersuchungen über die Edessenische Chronic mit dem Syrischen Text und Einer Übersetzung, TU, IX, 1, Leipzig 1982.

Chronique de Denys de Tell-Mahre, (neşr. J.B. Chabot), Paris 1895.

Clark, F.; **The Rise of Christinianty**, The Open Uuniversty Press 1974.

el-Cüveynî, Alâeddin Ata Melik b. Muhammed; **Tarih-i Cihân Güşâ I-III**, (nşr. Mirza Muhammed Kazvinî, Leiden-London 1912-1916), Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1999.

Çamiçyan; **Ermeni Tarihi III**, Venedik 1785.

Çelebi, Ahmed; **et-Tarih el-İslamî ve'l-Hadara el-İslamiyye III**, Kahire 1966.

Çelik, Mehmet; **Süryanca Gramer**, F.Ü. O.A.M. yay., Elazığ 1995.

——————; **Süryani Kilisesi Tarihi I,** İstanbul 1987.

——————; **Fener Patrikhanesinin Ökümeniklik İddiasının Tarihi Seyri (325-1453)** İzmir 2000.

——————; **Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri I**, İzmir 1999.

——————; "*Hristiyanlıkta Tevhid-Teslis Mücadelesinde Bir Portre: Antakya Patriği Samsatlı Pavlos*", **Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi**, Türksev Yay., Ankara 2002.

——————; "*Bizans Devletinin Antakya ve Yöresinde Giriştiği Kitle Katliamları (IV-VII yüzyıl)*", **Hatay ve Yöresi Sempozyumu**, Antakya 1994.

——————; "*Süryani Kaynaklarına Göre İmparator Marcianus'un İskenderiye Kütüphanesini Yaktırması (1 Ağustos 455)*", ", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi X/1**, Elazığ 2000.

——————; "*İslam Tarihinde Dinîn Politikaya Alet Edilmesinin İlk Örnekleri*", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi X/1**, Elazığ 2000.

Danno, N.; **Süryani Müziği**, (çev. Gabriel Akyüz), Mardin 1998.

Demirkent, Işın; **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I-II**, TTK yay., Ankara 1987.

——————; **Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan**, Ankara 1996.

——————; "*Haçlılara Karşı Mücadelede Başarılı Bir Türk Kumandanı Savar*", **Belleten XLVIII/191-192**, 1984.

——————; "*Haçlılar*", **DİA/XIV**.

——————; "*Haçlı Seferlerinin Mahiyeti ve Başlaması*", **Haçlı Seferleri ve XI. Asırdan Günümüze Haçlı Ruhu Semineri (26-27 Mayıs 1997), Bildiriler**, İstanbul 1998.

——————; **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi .**

——————; "*Haçlı Sefderleri Dönemi Kalelerinden Râvendan*", **Belleten, 216** (1992).

——————; "*Sümeysât*", **İA XI**.

Dilikorî, Elfonsos Marya; **Tarihü'l-Ertakat Ma'a Dahtiha** (İtalyanca'dan Arapça'ya çev. Yusuf Eliyas ed-Dibsü'l-Marunî), (er-Rehbene Matbaası), Kesran 1864.

ed-Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Davud; **Ahbâru't-Tıval**, (nşr. W. Guirgass), Leiden 1888; Kratekovsky, Leiden 1912; Abdülmü'min Amir, Kahire 1960.

Dowsett, C.J.F.; *"A twelfth Century Armenian Inscription at Edessa"*, **Iran and Islam**, (ed. C.E. Bosworth), Edinburgh University Press 1971.

Drijvers, H.J.W.; **Bardaisan of Edessa**, Assen MCMLXVI.

——————; "*Bardaisan of Edessa and the Hermetica*", **Jaarbericht ex Oriente Lux 21**, 1970.

——————; "*The Origins of Gnosticism as a Religious and Historical Problem*", **Nederlands Theologisch Tijdschrift**, 22, 1968.

——————; "*Quq and the Quqites An Unknown Sect in Edessa and the Second Centruy A.D.*" **Numen 14,** 1967.

Durant, Will; **İslam Medeniyeti** (çev. O. Bahattin), İstanbul 1972.

Duval, R.; **Histoire d'Edesse: Politique, Religieuse et Litteraire**, (Reimpression): Philo Press, Amsterdam 1975.

——————; **Anciennes Litteratures Chretiennes: La litterature Syriaque**, Paris 1900, Philo Press, Amsterdam 1970

——————; **Traite de Grammaire Syriaque**, Philo Press, Amsterdam tarihsiz.

Dvornik, Francis; **Konsiller Tarihi: İznik'ten II. Vatikan'a**, (çev. M. Aydın), TTK yay., Ankara 1990.

Ebu Abdullah el-Mâlikî; **Riyâzu'n-Nufüs, I**, (th. H. Mu'nis), Kahire 1951.

Ebu Abdullah el-Bâcî; **el-Hulâsa en-Nakiyye**, Tunus 1323.

Ebu Hayyan et-Tevhîdî; **el-İmtâ' ve'l-Müânese, I,** (th. A. Emin-A. ez-Zeyn), Kahire 1939.

Ebu Mansur el-Cevâlikî; **el-Mu'arrab**, Kahire 1961.

Ebû Şâme, Şihâbeddin Abdurrahman b. İsmail el-Makdisî; **Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn I-II**, (nşr. M. Muhammed Hilmi), Dımaşk 1947, Kahire 1956-62.

Ebû Şucâ'; **Zeyl Tecâribu'l-Umem**, Kahire 1916

Ebu Zeyde'l-Ensarî Abdurrahman; **Me'âlimu'l-İmân, II**, (th. İ. Şabbâh). Kahire 1968.

Ebu'l-Fida, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdeddin İsmail b. Ali; **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer** (nşr.Edib Ârif ez-Zeyyin), I-VII, Beyrut 1375-81.

——————; **Takvîmü'l-Büldân**, Yazma nüsha Nuruosmaniye Ktp., nr. 3002; nşr. Reinaud ve De Slane, Paris 1840; Fransızca trc. Reinaud, I-III, Paris 1848-1883.

Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyn; **Muruc'z-Zeheb ve Meadinü'l-Cevâhir III**, Beyrut 1964.

Ebu'l-Hasan Ali b. Nasr Sadreddin el-Hüseynî; **Ahbaru'd-Devleti's-Selçukiyye**, (çev. Necati Lugal), Ankara 1943.

Ebu'l-Hasan en-Nebhânî; **Tarih Kudât el-Endelüs**, Kahire 1948.

Ebu'l Hüseyin b. Ebî Ya'la; **Tabakât el-Hanabile**, Kahire 1952.

————; **Tezkiretü'l-Hüffâz**, Kahire 1952.

Ekinci, Abdullah; **III-XII Yüzyıllar Arasında Urfa ve Çevresinde Dini ve Fikri Hayat**, Harran Üniv, Sos. Bil. Enst, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Urfa 1996.

Eliade, M.; **A History of Religious İdeas**, tr. W. R. Trusk, University og Chicago Press 1978.

Elisséeff, Nikita. **Nur ad-Dîn. Un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades**, Damas 1967.

————; *"Fizikî Plan"*, **Islam Şehri**, (ed. R.B. Serjant), çev. E. Topçugil, İstanbul 1992.

Ephrem Syrus; **The Book of the Cave of the Treasures. A History of the Patriarks and the Kings, Their Successors from the Creation to the Crucifixion of Christ**, (tr. E.A.W. Budge), London 1927.

Epihanius, **Panarion**, x1ii [**The Panarion of Epiphanius of Salamis**, tr. F. Williams, Leiden: Brill 1987]

Erkan, Mustafa; *"Sabit b. Kurra'nın ez-Zahire fi't-Tıb Adlı Eserinde Kulak Burun Boğaz Hastalıkları"*,**HBAKT**, Kayseri 1995.

el-Esterâbadî, Aziz b. Erdeşir; **Bezm u Rezm**, (Çev; Mürsel Öztürk), Ankara 1990.

Eusebius; **The Curch History,** [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], IV, XXX.

Eves, H.; **An Introduction to the History of Mathematics**, New York 1969

el-Farikî, Ahmed b. Yusuf; **Tarihü'l-Farikî, ed-Devletü'l-Mervaniye**, (neşr Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959.

El-Farisî,Kemaleddin, **Tezkiret el-Abbas fî Beyân et-Tahab**, Beyrut 1986.

Filoramo, G.; **A History of Gnosticism**, tr. A. Alcock, Oxford: Basil Blackwell Ltd. 1990.

Finegen, J.; **Handbook of Biblical Chronology**, Princeton 1964.

Foerster, W.; **Gnosis: A Selection of Gnostic Texts**, I. Patristic Evidence, tr. R. McL. Wilson, Oxfort: Clerendon Press 1972.

Fortescue, Adrian; **The Orthodox Eastern Church,** 2. basım, London (Catholic Truth Society) 1908.

Freend, W.H.C.; **The Rise of Christianity**, Philadelphia 1989.

————; **The Rise of the Monophysite Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries,** (Cambridge Univ. Press), Cambridge 1979.

Fuad es-Seyyid; **Fihrist Mahtûtât Dâr el-Kutub el-Mısrıyye**, Kahire 1962.

Fulcherius Carnotensis; "*Gesta Francorum Iherusalem Peregrinantium*", **R.H.C. occ.III/I**, Paris 1841-1906, (trc. R. Ryan, **Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127**), Knoxville 1969.

Gaffarî, Ahmed b. Muhammed; **Tarih-i Cihan-ârâ**, (neşr Hasan Murakî), Tahran 1342.

Galterius Caneellrius, **De Bello Antiochene**, R.H.C. occ., V, s.7-135.

Garsu'n-Nime b. Hilal es-Sâbi'; **el-Hefevât en-Nâdire** (th. S. el-Eşter), Dımaşk 1967.

Geor H.; **Les Categories d'Aristote dans leurs versions Syro-Arabe,** Beiruth 1947.

Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum. R.H.C. occ., III, s.119-163.

Gibb, H.A.R.; "*Zengi and the Fall of Edessa*", **A History of the Crusades I**, Philadelphia 1969.

————; "*The Career of Nur-ad-dîn*", **A History of the Crusades, Vol. I**, (ed. M.K. Setton) Philadelphia 1955.(çev. K.Y. Kopraman "*Nureddin'in Faaliyetleri*", **Tarih Araştırmaları Dergisi IV/6-7**,) Ankara 1966.

Gindler, P.; **Graf Balduin I. von Edessa**, Halle 1901.

Göker, Lütfi; **Fen Bilimleri Tarihi ve Türk-İslam Bilginlerinin Yeri**, MEB yay. İstanbul 1998.

Göyünç, Nejat; **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, Ankara 1991.

Gregory Abu'l-Farac; **Abu'l-Farac Tarihi I-II,** (trc. Ö.R. Doğrul) TTK yay. Ankara 1987.

Grousset, René; **Bozkır İmparatorluğu**, (Çev. Reşat Uzmen), İstanbul 1993.

————; **Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jérusalem I**, Paris, 1934-1936.

Guibertus Novigenti, **Historia quaedicitur Gesta Dei per Francos,** R.H.C. occ., IV, s.115-263.

Güler, Selahattin; **Urfa Bölgesinde Din Adamları ve Komutanlar**, Şurkav Yay., Ankara 1999.

Gündüz, Şinasi; "*Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşücesi*", **OMÜİF 9**, Samsun 1997.

Günel,Aziz;**Türk Süryanileri Tarihi**, Diyarbakır 1970.

Hacı Halife; **Keşf ez-Zünûn an Esâmi'il-Kütûbi ve'l-Fünûn**, İstanbul 1941-1943.

Hagenmeyer, H.; **Chronologie de la Premiere Croisade**, R.O.L., VI, Heidelberg 1913.

Halife b. Hayyâd; **Kitâbü't-Tabakât**, (thk. E.Z.el-Ömerî), Riyad 1982.

Hamdullah el-Müstevfî, Ahmed b. Atabek Tâceddin Ebû Bekir Hamd; **Tarih-i Güzîde** (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran 1330-39.

el-Hârezmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed; **Kitâbu Sureti'l-Arz** (nşr. H. Von Mzik), Leipzig 1926,1962.

————; **Mefâtîhu'l-Ulûm**, Leiden 1895.

Harnack, A. Von; **Marcion: Das evangeliumvon fremden Gott. Eine Monographie zur Grundlegung der katholischen Kirsche. Neue Studien zu Marcion**, Darmstadt 1921.

Harrent, Albert; **Antakya Akademisi**, (çev. Vediî İlmen), İstanbul 2003.

Harris, J.R; **The Diatessaron (The Contemporary Review-1895)**

Hattâb, M.Ş.; **Kâdet Feth el-Mağrib el-Arabî, I,** Beyrut 1966.

Hayes, E.R.;**Urfa Akademisi**, (çev. Y. Günenç), İstanbul 2002.

Hellenkemper, H.; **Burgen der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa und im Königreich Kleinarmenien**, Bonn 1976.

Hemedanî, **Tekmilet Tarih et-Taberi**, Beyrut 1961

Hilal b. el-Muhassin es-Sabi'î; **Aksâm Dâi'e Min Kitab Tuhfet el-Umerâ'** (th. M. Avvad), Beyrut 1904, Bağdat 1948.

Hitti, K. Philip; **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi II**, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980.

Hinz, Walter; **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, (Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu), 2. bs., Ankara 1992.

————; *"İslâm'da Ölçü Sistemleri"*, (çev. Sevim Acar), **MÜ Fen-Edeb. Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi V**, İstanbul 1989.

Hjelt, Arthur; **Etude sur L'Hexameron de Jaques d'Edesse**, Helsingfors 1892.

Hoffmann, G.; **De Hermeneuticis aput Syros Aristoteleis**, Leipzig 1873.

Honigmann, Ernest; **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970.

————; "Malatya", **İA VII**.

————; E. "*Tell-Bâşir*", **İA XII/1**.

————; "*Rakka*", **İA IX**.

————; "*Urfa*", **İA XIII**.

Huart, C.L.; *"Feddan"*, **İA IV**.

Hunke, Sigrid; **İslamın Güneşi Avrupa'nın Üzerinde**, İstanbul 1975.

Işıltan, Fikret; **Urfa Bölgesi Tarihi**, İstanbul 1960.

————; "*Seyfüddevle*", **İA X**.

İbn Bîbî, Nâsıreddin Hüseyin b. Muhammed; **el-Evâmiru'l-Alâ'iye fi'l-Umûri'l-Alâ'iye** (tıpkı basım olarak nşr. A. Sadık Erzi), Ankara 1956; trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

İbn Culcul, Ebu Davut el-Endulûsî; **Tabakât el-Atıbbâ ve'l-Hükemâ**, (thk. Fuad es-Seyyid) Beyrut 1955.

İbn Cübeyr, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Kinânî; **Tezkire bi'l-Ahbâr an İttifâkati'l-Esfâr**, Dâru Sâdır, Beyrut 1980.

İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddin Ahmed b. Kâsım; **Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etıbbâ I-II**, (nşr. A. Müller), Königsberg-Kahire 1299/1882, 1886.

ibn Fakih, Ebu Abdullah b. Muhammed; **Kitabü'l-Buldan**, (neşr Yusuf et-Tavî), Beyrut 1996.

İbn Fazlullah, Ahmed b. Yahya el-Ömerî; **Mesâliku'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr I-XXVII** (yazma nüsha Dar el-Kutub el-Mısrıyye Kütp., no: 559), nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt 1408/1988.

İbn Hacer, Şehabeddin Ahmed b. Ali el-Askalanî; **ed-Dürer el-Kâmine**, Haydarabâd 1348.

————; **Tehzib et-Tehzib I-X**, Haydarabâd 1325.

İbn Haldun, Ebu zeyd Abdurrahman b. Mumahammed; **Kitabü'l-İber ve Divanü'l-Mübtede'i ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber IV**, Kahire 1284.

————; **Mukaddime** (th. A.A. Vâfi), Kahire 1384.

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'u Ebnâi'z-Zamân** (Yay. M. Muhyiddin Abdülhamid), I-VI, Kahire 1948.

İbn Hallikan, Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed; **Vefayatü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zeman** Kahire 1948, (Yay. Haz. Dr. İhsan Abbas), Beyrut 1968.

İbn Havkal, Ebu'l-Kâsım Muhammed en-Nasîbî; **Kitâbu Sûreti'l-Arz** (nşr. J. H. Kramers), Leiden 1937, Frankurt 1413/1992.

İbn Hazm el-Endulüsî; **Camharat Ensâb el-Arab** (th. A. Harun), Kahire H.1382.

İbn Hurdâzbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah; **el-Mesâlik ve'l-Memâlik** (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1889,1967.

İbn İmâd, Ebu'l-Fellah Abdulhay b. Ahmed el-Hanbelî; **Şezerât ez-Zeheb fî Ahbari men Zeheb I-VI,** Kahire 1350.

İbn İzârî el-Marrâkuşî, **el-Beyân el-Muğrib I**, (th. J. Colan -L. Provensal), Leiden 1948.

İbn Kesîr, İmâdeddin Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer; **el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Târih, I-XIV,** Kahire 1351-58/1932-39, Beyrut 1974.

İbn Rafî es-Sülemî; **Tarih Ulemâ Bağdad**, Bağdat 1972.

İbn Receb; **Zeyl Tabakat el-Hanabile**, Dımaşk 1951.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd Kâtibü'l-Vakıdî; **Kitabü't-Tabakâti'l-Kebîr I-IX**,(nşr. E. Sachau), Leiden 1904-1918.

————; **Kitabü't-Tabakâti's-Sagîr**, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi.

el-Kutubî, Selahaddin Muhammed b. Şakir; **Fevat el-Vefeyât ve'z-Zeyl Aleyha,** (th. M.M. Abdulhamid), Kahire 1951; Beyrut 1973.

————; **Uyun et-Tevârih I-XII**, (nşr. F. Samir) Bağdat 1977; yazma nüsha Milllet Kütüphanesi Feyzullah Efendi nr. 1491.

İbn Şeddad, İzzeddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ali b. İbrahim; **el-A'laku'l-Hatîre fî Zikr-i Ümerâi'ş Şâm ve'l-Cezîre III/1** (nşr. Yahya Abbâre), Dımaşk 1978.

İbn Şiar; **Ukudu'l-Cuman X**, (yazma), Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kitaplığı, Nr. 2323-2330.

İbn Tağribirdî, Cemâleddin Ebu'l-Mehâsin Yusuf; **en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kahire I-IX**, Kahire 1956; Beyrut (nşr. M. Hüseyin Şemseddin) 1413/1992.

————; **el-Menhelu's-Sâfi, I,** (th. A.Y. Necati), Kahire 1956.

İbn Vâsıl, Cemâleddin Ebû Abdillah Muhammed b. Salim el-Hamevî, **Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyub I-III**, nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1953, 1957, 1960; IV-V, nşr. Hasaneyn M. Rabî, Kahire 1972, 1977.

İbnü'l-Abbâr, **Tekmilet es-Sıla**, Madrid 1889

İbnü'l-Adim, Kemaleddin Ebu'l-Kasım Ömer b. Ahmed **Zübdetü'l-Haleb min Tarih-i Haleb I-III**, (nşr. Sami ed-Dehhan), Dımaşk 1951, 1954,1968.

————; **Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb** (seçmeler), (çeviri, notlar ve açıklamalar Ali Sevim), Ankara 1982.

İbnü'l-Baytar; **Tekmilet el-Tekmile**, Kahire 1984.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali; **el-Muntazam ve Mültekatü'l-Multazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem** (nşr. F. Krenkow), Haydarâbâd 1357-59/1938-40.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî; **el-Kâmil fi't-Tarih I-XII** (nşr. C. J. Tornberg), Leiden 1851-1876, Beyrut 1965; (Türkçe terc. M. Beşir Eryarsoy, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Ahmet Ağırakça, Abdulkerim Özaydın) İstanbul 1985-1987.

————; **el-Lubab fî Tehzib el-Ensâb I-III**, Kahire 1369.

————; **Tarihu'l-Bâhir fî'd-Devleti'l-Atabekîyye,** (nşr. A. Tulaymat) Kahire 1963

————; **Ğayet en-Nihaye Fi Tabakati'l-Kurra' I-II**, (yay. G. Bergstraesser), Kahire 1932.

İbnü'l-Ezrak, Ahmed b Yusûf el-Fârikî; **Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid**, Biritish Museum Or. 5803, P. 23694.

————; **Târihu'l-Farikî ed-Devletü'l-Mervaniye**, (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959.

İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî; **Kitâbu'l-Büldân** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1885; (nşr. Yusuf et-Tâvî), Beyrut 1996.

İbnü'l-Fûtî; **Mûcem**, Dımaşk 1962.

————; **et-Telhîs, IV**, Dımaşk 1963

İbnü'l-Kalânisî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temimî; **Zeylü Târih-i Dımaşk**. (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut 1908; (nşr. Süheyl Zekkar), Dımaşk 1983.

İbnü'l-Mustevfi, **Tarih Erbil II,** (th. S.H. es-Sakkâr), Bağdat 1980.

İbnü'n-Nedim, Muhammed b. İshak; **Kitâbu'l-Fihrist** (nşr. Flügel), Leipzig 1871-1872, Kahire 1348.

İlhan, M. Mehdi; "*Some Notes On The Settlements and Population of the Sancak of Amid According to the 1518 Ottoman Cadastral Survey*", **TAD XIV/25** , Ankara 1981-1982..

İrenaeus; **Adversus Heareses** [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], I, xxvii,

İsidoros; **Heridetü'n-Nefise fî Tarihi'l-Kenise I**, Efranciye 1922.

el-İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî; **Kitabu Mesâlikü'l-Memâlik** (nşr. M. J. de Goede), Leiden 1870, 1927, 1967.

Jonas, H.; **The Gnostic Religion**, Beacon Hill 1958.

Justin; **The First Apology**, [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], xxvi, 1viii.

Kafalı, Mustafa; "*Timur*", **İA XII/1**.

Kafesoğlu, İbrahim; **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu,** İstanbul 1953.

————; **Sultan Melikşah**, İstanbul 1973.

————; "*Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*", **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953.

————; *"Melikşah"*, **İA VII**.

Kalkaşandî, Ahmed b. Abdullah; **Subhu'l-A'şâ fî Kitâbet el-İnşâ**, (nşr. Muhammed Abdürrasul İbrahim), I-XIV, Kahire 1331-1338/1913-1920.

Kamil, Murad-el-Bekri,M.H. **Tarihü'l-Edebi's-Süryanî min Neş'etih ile'l-Fethi'l-İslam,** Mısır-1949.

Karaarslan, Nasuhi Ünal; "*Hamdânîler*", **DİA/XV,** İstanbul 1197.

Karabulut, Ali Rıza; *"Sabit b. Kurra'nın Eserleri"*, **HBAKT,** Kayseri 1995.

Karakaş, Mahmut; **Müspet İlimde Müslüman Alimler**, Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1991.

Karaman, Hayreddin; **Dört Risale (İctihad, Taklid ve Telfik Üzerine)**, İstanbul 1982.

Kâtip Çelebi, (bkz. Hacı Halife)

el-Kâtib el-Bağdadî, Ebu'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer; **Kitâbu'l-Harac**, Köprülü Ktp., nr. 1076. (Bazı kısımlarını nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1889; tamamının fotokofi baskısı F. Sezgin, Frankurt 1986.

Kazvinî, Hamdullah Mustavfî; **Nuzhetü'l-Kûlub**, (trc. G.Le Strange), Leyden: E.J. Brill, İmprimerie Oriantale 1919.

Kehhale, Ömer Rıza; **A'lam en-Nisâ fî alemi'l-Arab ve'l-İslam**, Beyrut 1959.

————; **Mu'cemü'l-Müellifîn I- XV**, Beyrut 1957-1961.

————; **Mucemü'l-Buldân I-XII**, Beyrut 1982.

Keklik, Nihat; **İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı I**; İstanbul 1969.

el-Kıftî, Cemalüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf; **İnbah er-Ruvât**, Mısır 1950.

King, K.L.; *"Ridicule and Rape, Rule and Rebellion: The Hypostasis of the Archons"*, (ed. J. E. Goehrring), **Gnosticism and the Early Christian World**, Polebridge Press 1990.

Kirkyakos, Afram, **el-Kaddis Afram es-Süryanî,** Mensuratü'n-Nur-1988.

Kitapçı, Zekeriya; **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler I**, Konya 1999.

Koç, İbrahim; *"Harranlı Astronomi Alimi ve Trigonometrinin Mucidi; BATTÂNÎ"*, **Eğitim-Bilim**, **26**, Kasım 2000.

Konukçu, Enver; **Otlukbeli Meydan Savaşı**, Ankara 1998.

Kopraman, K.Yaşar; " *Memlûkler*", **DGBİT VI**.

————; *"İhşidiler"*, **DGBİT VI**.

Korintoslulara Mektup I. (**Yeni Ahit**)

Kök, Bahaeddin; **Nûruddin Mahmûd b. Zengi ve İslam Kurumları Tarihindeki Yeri**, İstanbul 1992.

Köker, Ahmet Hulusi; *"Sabit b. Kurra'nın Hayatı ve Tıbbî Eserleri"*, **HBAKT,** Kayseri 1995.

Köymen, M. Altay; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara 1992.

————; **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976.

————; **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1963.

————; **Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I; Kuruluş Devri**, Ankara 1989.

————; " *Selçuklular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi"*, S. Ü. **Selçuk Dergisi I**, Konya 1986.

Kutluboğa, Zeynuddin Kâsim; **Tâcu't-Terâcum Fi Tabakati'l-Hanefiyye**, Bağdad 1962.

Levtchenko, M.V.; **Bizans**, (çev. Berktay), İstanbul 1970.

Lüdemann; **Heretics The Other Side of Early Christianity**, London, tarihsiz.

Mahmud Sit Hattâb; **Beyne'l-Akide ve'l-Kiyâde**, Beyrut 1972,

Makdisî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Beşşârî; **Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim** (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1887, 1906, 1967.

el-Makrizî, Ebu'l-Abbas Takiyyüdîn Ahmed b. Ali; **Kitabü's-Sülûk li-Marifet-i Düveli'l-Mülûk I**, (neşr. Mustafa Ziyade-Said Abdülfettah Âşûr), Kahire 1957.

————; **İttiâzul-Hünefâ' Bi Ahbari'l-Eimme vel-Hulefâ'** (th. C. eş-Şeyyal), Kahire 1948

————; **el-Hitat ve'l-İtibâr, II,** Kahire 1325

Maruf, Naci; **Urûbet el-Ulemâ**, Bağdad 1974.

Mclean, N.; "*Marcionism*" (ed. J. Hastings), **ERE VIII**, Edinburg 1915.

el-Medeni, Ahmed Tevfik; **el-Muslimûn fî Ceziret Sıkilliyye ve Cenub İtalya**, el-Cezair 1365.

Merçil, Erdoğan; "*Selçuklular'ın Anadolu'ya Gelişlerinden Haçlı Seferlerinin Başlangıcına Kadar Urfa'nın Durumu*", **Belleten LII/203**, Ankara 1988.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin; **Mürûcü'z-Zeheb ve Ma'âdinü'l-Cevâhir** (nşr. C. Barbierde Meynard-Pavet de Courteille Metin ve Fransızca trc. İle birlikte) Paris 1861-1877, Kahire 1303.

Mes'ûdî; **Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf** (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1894.

Mez, A.; "*Ortazaman Türk-İslam Dünyasında Hıristiyanlar ve Yahudiler*", **Ülkü Halkevleri Dergisi X/59-60**, (çev. Cemal Köprülü) Ankara 1938.

Mikail Emâri; **el-Mektebe el-Arabiyye es-Sıkilliyye**, Leibzig 1857.

Millar, F.; "*Empire, Community and Culture in the Roman Near East: Greks, Syrians" (Jews and Arabs*", **Journal of Jewish Studies 38.2.:160**).

Mitchell, C.W.; **S.Ephraim's Prose Refulations of Mani, Marian and Bardaysan**, (I. cilt, London 1912, II. cilt A.A.Bevan ve F.C.Burkit tarafından London 1921'de), London: Text and Translation Society, Kronholm 1978.

Mor Iğnatius Afram I.; **Dürer-en-Nefise fî Muhtasar Tarihi'l-Kenise**, Homs 1940.

Mor Iğnatius Yakub III.; **Tarihü'l-Kenisetü's-Süryaniytü'l-Antakiyye I**, Beyrut 1953.

Mor Mihoyel Rabo; **Kthobo dı-Makesbonus Zebne**, [**Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antiaoche (1166-1199)** J.B. Chabot, Paris 1899-1904. (**Vekâyi-Nâme II**, çev. Hırant D. Andreasyan 1944).

Mubarrad; **Neseb Adnan ve Kahtan**, (th. A. Aziz el-Meymenî), Kahire 1936

Mu'nis, Hüseyn; **Fethu'l-Arab Li'1-Mağrib**, **I**, Kahire 1947.

Munro, D. C.; **The Kingdom of the Crusades,** Washington, 1966.

Murtaza ez-Zebîdî; **Tâcu'l-Arûs**, Kahire 1306.

Mustafa,Şakir; **et-Tarih el-Arabî ve'l-Müverrihûn, II,** Beyrut 1979.

Muvatta; **Sahih I**,

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah; **Câmiu'd-Düvel**, **(Selçuklular Tarihi I-II)**, (yay. Ali Öngül), İzmir 2000-2001.

el-Münzirî; **et-Tekmile lî Vefâyât en-Nakale**, Ayasofya, nr. 3163.

Nallino, C.A.; "Bettani, Al-Battani", **İ.A. II**.

Naşabî, Hişam; *"Eğitim Kurumları"*, **İslam Şehri**, (Ed. R. B. Serjeant), çev. Elif Topçugil, İstanbul 1992.

Neseî, **Sahih V**,

Neseî, **Müsned V**,

Nicholson, R. L.; *"Joscelyn I, Prince of Edessa"*, **Illinois Studies in the Social Sciences (XXXIV, No: 49),** Urbana 1945.

Nikephoros, Patriarch of Constantinople; **Short History** (trans.Cyril Mango), Washington, D.C. 1999.

Nizâmüddin Şâmî; **Zafernâme**, (Çev: Necati Lugal), 2. bs. Ankara 1987.

Ocak, A. Yaşar; **Babaîler İsyanı**, İstanbul 1980.

Ocumencial Documets of the Faith, (ed. T.H. Bindley and F.W. Green 4.th) London 1950.

Oldenbourg, Z.; **The Crusades,** New York, 1966.

Origen; **Contra Celsum**, [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], V, 1iv.

Ortaylı, İlber; **Türk İdare Tarihine Giriş**, Ankara 2000.

Ostrogorsky, Georg; **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. F. Işıltan) TTK yay., Ankara 1986, 1991.

Özaydın, Abdulkerim; **Sultan Muhammed Tapar Devri: Selçuklu Devleti**, TTK. Yay, Ankara 1990.

————; "*Büyük Selçuklu Emiri Kürboğa*", **İ.Ü. Edb. Fak. Tarih Dergisi 36**, (**F. Işıltan Hatıra Sayısı 1995-2000**). İstanbul 2000.

————; "*Danişmendliler*", **DİA VIII**.

Özdemir, Seher; **Ortaçağ İslam Aleminde Bilim Tarihi**, F. Ü. Tarih Bölümü Basılmamış Lisans Tezi, Elazığ 1995.

Öztürk, Levent; **Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar İslam Toplumunda Hıristiyanlar,** İstanbul 1998.

Patton, Douglas; *"Badr al-Dîn Lu'lu and the establishment of a mamluk goverment in Musul"*, **Studia Islamica LXXIV**, Paris 1991.

Pingree, David; "*Theophilos of Edessa",* **The Oxford Dictionary of Byzantium**, **III,** Washington D.C. 1991.

Radulfus Cadomensis; "*Gesta Tancredi in expeditione Hrerosolymitana*", **R.H.C. occ. III**, Paris 1841-1906.

Raimundus Aguilers, **Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem,** R.H.C. occ., III, s.231-309.

Râvendî, Muhammed b. Ali; **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr** (nşr. M. İkbal), Londra 1921; Trc. A. Ateş, Ankara 1957-1960.

Reşideddin Fazlullah b. İmâdüddevle Ebu'l-Hayr Ali; **Câmiu't-Tevârih** (Yay. Ahmed Ateş), II/4 **Sultan Mahmud ve Devrinin Tarihi**, Ankara 1957, II/5 **Selçuklular Tarihi**, Ankara 1960.

Reves, G. E.; **Qutline of the History of Trigonometry, School Science and Mathematics**, LXII, No: 2, 1953

Ross, S.; **Roman Edessa, Poliltics and culture on the eastern fringes of the Roman Empire, 114-242 CE**, London and New York (Tarihsiz).

Rozanthal, Franz; **İlmu't-Tarih İnde'l-Müslimîn, II,** (çev. S.A.el-Ali), Kahire 1959

Röhricht, K.R.; **Geschichte des Königreichs Jerusselam (1100-1291),** İnnsbruck 1898.

Rudolph; **Gnosis: The Nature and History of an Ancient Religion**. London, tarihsiz.

Runciman, Steven; **The Medieval Maichee**, Cambridge 1955.

————; **Haçlı Seferleri Tarihi II**, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1987.

————; **Haçlı Seferleri Tarihi I**, (çev. Fikret Işıltan), Ankara 1986.

Ruska, J.; *"Sabit b. Kurra"*, **İ.A X.**

Sadreddin el-Hüseynî, Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır; **Ahbâru'd-Devleti's-Selçûkiyye** (nşr. Muhammed İkbâl), Lahor 1933, trc. Necati Lugal, Ankara 1943, 1999.

Salahuddin es-Safadî; **el-Vâfi Bi'l-Vefeyât I-XXVI**, (th. Dedring), Dımaşk 1953-1959.

Salih Zeki; **Asar-ı Bakiye I**, İstanbul 1329.

Sarac, Celal; **Bilim Tarihi (Matematik-Astronomi)**, M.E.Basımevi, Ankara 1983.

Sarıkavak, Kazım; **Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran**, TDV yay., Ankara 1997.

Sauter, C.; **Die peripatetische bei den Syrern und Arabern, Archiv für die Geschichte der Plisophie, XVII,** Berlin 1907.

Sayılı, Aydın; **Abdülhamid İbn Türk'ün Katışık Denklemlerinde Mantıkî Zaruretler Adlı Yazısı ve Zamanın Cebri**, TTK, Ankara 1962

Scott, F. J.; **A History of Mathematics from Antiquity to the Beginnig of the Nineteenth Century, I**, London 1969

Segal, J.B.; **Edessa: The Blessed City**, Oxford, at the Clarendom Press, London 1970.

Sehâvî, Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman; **ed-Dav'el-Lâmi' I-IV**, Beyrut 1353.

————; **el-İ'lân Bi't-Tevbîh li men Zemme't-Tarih**, Dımaşk 1349.

Sem'âni, Ebu Said Abdulkerim b. Muhammed; **Kitab el-Ensâb IV, V,** Haydarabad 1964.

Serkis, Yusuf İlyas; **Mucem el-Metbuât el-Arabiyye I-II,** Kahire 1928.

Setton, **A History of the Crusades I**, London 1969.

Sevim, Ali; **Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi**, Ankara 1983,1989.

————; **Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi**, Ankara 1988.

————————; "*Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri (Nisan 1095-Aralık 1113)*", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I**. Ankara 1970.

————————; "*Suriye Selçukluları*", **DGBİT VII**, İstanbul 1992.

————————; "*Bugyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre Sultan Alparslan*", **Belleten XXX/118**, Ankara 1966.

————————; "*Tuğtekin*", **İA XII/2.**

————————; "*Sökmen*", **İA X**.

————————; "*Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri*", **Belleten XXVI/103**.

————————; "*Artukoğlu İlgazî*", **Belleten XXVI/104**.

————————; "*Buğyetü't-Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre Emîr Aksungur*", **TAD VI/ 6-7**.

Seyrâfî; **Kanun Divan er-Resâil**, Kahire 1905

Seyyid Emir Ali; **Ruh-u İslam** (Mütercim Ö. Rıza Doğrul) İstanbul 1979

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızoğlu; **Mir'atü'z-Zaman fî Tarihi'l-A'yân I-VIII**, Topkapı Sarayı Ahmed III. Ktp. 2907/13 ; Haydarâbâd 1951-52;

Siirt Vekayinâmesi, (Anonim, yay. haz. Adday Şer), Çev. C. Kabadayı, İstanbul 2002.

Smart; **The World's Religions,** Cambridge University Press 1989.

Sobernheim, M.; "*Salâhaddîn Eyyûbî*", **İA X**, İstanbul 1993.

————————; "*Hamdânîler*", **İA V,** İstanbul 1988.

Sözen, Metin; **Akkoyunlu Mimarisi**, İstanbul 1989.

Spuler, Bertold; **İran Moğolları**, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara 1987.

————————; "*İlhanlılar*", **İA V/2**.

Es-Subkî, Abdulvehhab b. Takiyüddîn; **Tabakâtü'ş-Şafiyyeti'l-Kübra**, Beyrut Tarihsiz ; Kahire (nşr. M.M. et-Tanahî-A. Muhammed), 1964-1976.

Suyûtî Celaluddîn Abdirrahman b. Ebî Bekir; **Tabakât el-Müfessirîn**, Leiden 1839.

————; **Hüsnü'l-Muhâdara fî Ahbari Mısr ve'l-Kahire**, (th. M. E. İbrahim), Kahire 1967.

Sümer, Faruk; **Oğuzlar**, Ankara 1972.

————; **Karakoyunlular**, Ankara 1967.

————; **Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, Ankara 1992.

————; "*Döğer*", **TDVİA IX**, İstanbul 1994.

————; "*Anadolu'da Moğollar*", **Selçuklu Araştırmaları Derğisi I**, Ankara 1970.

————; "*Akkoyunlular*", **DİA II**, İstanbul 1989.

Süssheim, K.; "*Ayasofya*", **İA II**, İstanbul 1993.

Şemseddin Sami; **Kamusû'l-Alam**,

Şehristanî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, **el-Milel ve'n-Nihal II.**, Beyrut-1975.

Şemsuddin el-Cezerî; **Ğayet en-Nihaye fî Tabakati'l-Kurra, I,** (yay. G. Bergstraesser), Kahire 1632.

Şerif el-Murtaza; **Divan I-III**, Kahire 1958.

Şeşen, Ramazan; **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.

————; **Salâhaddin Eyyûbî ve Devri**, İstanbul 2000.

————; **Harran Tarihi**, Ankara 1996.

————; "*İslam Dünyasındaki İlk Tercüme Faaliyetlerine Umumî Bir Bakış*", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi VII/3-4**, İstanbul 1979.

————; "*Eyyûbîler*", **DGBİT VI**, İstanbul 1989.

Şiho, Levis; **e1-Meşrik**, Beyrut 1903

et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed İbn Cerir; **Tarihü'l-Umem ve'l-Mülûk**, Mısır (tarihsiz); Leiden (nşr. M. J. de Goeje)1879-98, Türkçesi, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi** (terc. Z. Kadirî Ugan-Ahmet Temir) MEB yay. Ankara-1991.

Tenûhî, Ebu Ali el-Muhsin; **Nişvâr el-Muhâdara**, Kahire 1921.

Tertullian; **Advers Marcionem**, [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], V, xix.

————; **Adversus Haereses**, [Chiristian Classics Ethereal Libary 2000, (Harry Plantinga 1999, USA) başlıklı CD], vi

The Apocryphon of John, (trc. F.Wisse), **The Nag Hammadi Library in English** (ed. J.M. Robinson),, Leiden 1988.

The Cambridge History of İran 3 (1), ed. Ehsan Yarshater, Cambridge Un. Press, Tarihsiz,

Theophanes; **The Chronicle of Theophanes A.D.602-813**, (trsn. Harry Turtledove), Philadelphia 1982.

Tihranî, Ebu Bekr; **Kitab-ı Diyarbekriyye**, (çev; Mürsel Öztürk), Ankara 2001.

Trimingham, J. Spencer; **Christianity Among the Arabs in Pre-Islamic Times**, London 1979.

Togan, A. Zeki Velidî; " *Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti*", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, İstanbul 1931.

————; *"İbnü'l-Fakîh"*, **İA V**, İstanbul 1988.

Turan, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1971

————; **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti,** Ankara 1965, 1969.

————; **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1973.

————; "*Kılıç Arslan I*", **İA VI**.

Uçar, Şahin; **Anadolu'da İslam Bizans Mücadelesi**, İstanbul 1990.

Urfa Hakkında Tabiî, Coğrafî, İçtimaî, İktisadî, Tarihî, Mülkî Malumâtı Câmi Salnâme 1927

Urfalı Mateos Vekâyi-nâmesi, (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara 1987.

Ülken, Hilmi Ziya; **Uyanış Devirlerinde Tecümenin Rolü**, İst. 1997.

————; **İslam Felsefesi**, Selçuk Yayınları, Ankara Tarihsiz (2.baskı).

Üsâme b. Munkız; **Kitâbu'l-İ'tibâr** (nşr. Philip K. Hitti), Princeton 1930.

el-Vakidî, Ebu Abdilllah Muhammed b. Ömer; **Tarih-i Fütuhu'ş-Şam ve'l-Cezire ve'l-Habur ve Diyarıbekir ve'l-Irak**, (neşr. Abdülaziz Feyyaz Harfüş) Dımaşk 1996.

Varlık, M. Çetin; "*Akkoyunlular*", **DGBİT VIII**, İstanbul 1992.

Vasiliev, A.A.; "*The Konoclastic Edict of the Caliph Yezid II A.D. 721*", **Dumparton Oaks Papers 9-10**, (1955-1956), 23-47.

——————; **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, (çev. A. Müfid Mansel), Ankara 1943.

Vaux, B. Carra de; **Astronomi and Mathematics, the Legacy of Islam**, London 1931.

Vida, C. Levi Della; *"Nümeyr"* **İA IX**, İstanbul 1988.

Waas, A.; **Geschichte der Kreuzzüge**, Freiburg 1956.

Weil, G.; **Geschichte der Chalifen**, Mannheim 1851.

Welfenson, İ. **Tarihü'l-Lugati's-Samiyye**, Mısır-1929.

Wellhausen, Julius; **Arap Devleti ve Sukutu**, (çev, F. Işıltan), Ankara 1963.

Widengren, G.; "Der Manichaismus", (ed. B. Aland), **Gnosis Festschrift für Hans Jonas**, Göttingen 1978.

Willermus Tyrensis; "*Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*" **R.H.C. occ I**, (trc. E. Kausler.) Stuttgart 1844.

Wilson, S.G.; **Related Strangers. Jesus and Christians 70-170 C.E.**, Minneapolis 1995.

Woepcke, F.; **l'Algebre d'Omar Alkhayyâmî**, Paris 1851.

Woods, John; E. **Akkoyunlular**, (Çev; Sibel Özbudun), İstanbul 1993.

Wright. W.; **A Short History of Syriac Literature**, London 1894

——————; **Catalogue of the Syriac Manuscripts in the British Museum**, Vol I-II-III., London (Longman's) 1870-1872.

el-Yafi'î, Ebu Muhammed Abdullah b. Esad; **Mi'ratü'l-Cenan ve İbretü'l Yakzan fî Marifet-i Havadisî'z-Zaman**, Nuruosmaniye kütüphanesi nr 3416; Haydarabad 1339.

Yahya b. Âdem; **Taxation In Islam (Kitabü'l-Harac)** (ed, Trans and provided with an introduction and notes by A. Ben Shemesh, LL. M. Editör E.J. Brill), Leiden 1958.

Ya'kubî, Ahmed b. İshak b. Ca'fer b. Veheb b. Vâzıh; **Kitâbü't-Tarih**, nşr. Houstma, Leiden, 1860, 1883, Abdülemîr Ali Mühenna Beyrut 1993.

——————; **Kitâbu'l-Büldan**, nşr. De Goeje, Leiden 1892.

Yakut et-Hamevi, Şihabüddin Yakut b. Abdullah; **Mucemu'l-Buldan, I-VII,** Leipzig 1866, Kahire 1905.

——————; **el-Müşterek Vaz'an**, Leiden 1846.

——————; **Mucem el-Udebâ'**, **II**, **III**, **V,XI**, Kahire 1932

Yaşar, Şükran; **III – VIII. Yüzyıllarda Urfa (Siyasî, Fizikî, İdarî, Dinî ve Sosyo-Ekonomik Yapı),** F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2002.

Yıldız, H. Dursun; **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1980.

——————; "*Hz. Ebu Bekir Devri*", **DGBİT II**.

——————; *Abul Melik b. Mervan*", **DGBİT II**.

——————; "*Abbasîler*", **DGBİT III**.

——————; "*Sacoğulları*", **DGBİT VI**.

——————; "*Hamdâniler*", **DGBİT VII**.

——————; "*Bermekîler*", **DİA V**.

Yinanç, M. Halil; **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul 1944.

——————; "*Akkoyunlular*", **İA I**,

——————; "*Belek*", **İA/ II**.

——————; "*Diyarbekir*", **İA III**.

——————; "*Dânişmendliler*", **İA III**.

Yinanç, Refet; **Dulkadir Beyliği**, Ankara 1989.

Yusuf el-Kindî; **el-Vullât ve'l-Kudât**, Leiden 1912.

Yücel, Erdem; "*Bizans Tarihinde İkonoklazm Akımı*", **Hayat Tarih Mecmuası 3**, Nisan 1970.

Yücel, Yaşar; **Kadı Buhaneddin Ahmed ve Devleti**, Ankara 1970.

Zambaur, E. de; **Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'historie de l'İslam**, Hannover 1927.

Zâzâ, Hasan, **es-Samiyyun ve Lugatuhum**, Dımaşk-1990.

Zebidî; **Tâc el-Arûs**, **IX**, Kahire 1306

Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz; **Muhatasâr el-Muhtac İleyh I-II**, Bağdad 1963.

——————; **Siyer E'lâm en-Nübelâ,** Beyrut 1981-88.

——————; **el-İber fî Haberi men Gaber I-III**, (th. S. el-Muneccid - F.es-Seyyid), Kuveyt 1961,1964.

——————; **Tezkiretü'l-Hüffâz I-IV,** Beyrut 1374.

——————; **Tarih el-İslam**, Süleymaniye Kütp., Ayasofya Kitp. Nr. 3012, Ahmed Efendi Kitp., Nr. 14/2917, Kahire 1367.

——————; **Düvelü'l-İslâm, I-II**, Haydarâbâd 1365/1945 ; Kahire h.1368, 1974

——————; **Mizan el-Î'tidaî**, Kahire 1325.

Zekeriyya el-Fasih; **Tarihü'l-Zekeriyya el-Fasih II,** yer ve tarih kaydı yok.

Zerkeşî; **Ukudu'l-Cuman**, (Yz) Fatih Küph. No: 4434.

——————; **Tarihud-Devleteyn el-Muvahadiyye ve'l-Hafsiyye** (th. M. Mâzûr), Tunus 1966

Zettersteen, K.V.; "*Harun er-Reşid*", **İA V/I**.

——————; "*Mütevekkil*", **İA VIII**.

——————; "*Muntasır*", **İA VIII**.

Zeydan, Corci; **İslam Medeniyeti Tarihi III**, (çev. Zeki Meğamiz), İstanbul 1328.

ez-Ziriklî, Hayruddin; **el-E'lâm**: **Kâmus-u Teracim I-VIII**, Kahire 1378, Dımaşk 1957-1959.

EKLER

Kitabe No, 1: Ulu Cami Batı Avlu Kapısı Kitabesi:
Harabe olmuş idi bu duvar-ı cami
Urunca bu bina o şehrin hemamden
Daşlar urdurub rû-yi kible divarın
... sin ederdi cümle tey'id
Yıkub yapmasından cevanibde te'kid
Anı da gayetiyle etdi teşyid
Güzel yaptırdı etdi anı itmam

Kabul ede kendi hayratını Hayy
Konulub iki ruzindan dendi tarih

Edeler imarına ihya anı terfid

Cennet-i Firdevsi ede ana tabid
(Ali) Paşa-yı adil kıldı tecdid
Sene: 1096

Kitabe No, 2: Ulu Cami İç Doğu Kapısı Üstü Kitabesi;
(Üstteki üç mısra okunamamıştır)
Eyledi nice mesacid nice cami ihya
Tamir-i şehr-i el-Hayr cami... kebir
Eser-i mnevverini aslı haramine hem-nûma
Bi'hamdi sailallahü taalâ ve sellem'sin8dir
Ol asude ('atı) ile subh u mesâ
Gördü bu mabedi .....
Amma yedine sarf eyledi makd-ı himmet
.....
..... bu nev emre meskun-î tarih
Şimdi gelir bir sade-i hatif asla
Sene: 1193
Ceddede haz'l-cami-î kebir (okunamadı...)
maen tuhuren li'vechi'llahi'l-meliki'l-muin innehu lâ
yudiü ecre'l-muhsinin ..... (okunamadı....) ve'l-sahib hayri ve
I-hasanat ve'l-a yan el-hac Firuz Beğ kabbelellahu minhufî
sene erbaa ve tis'ine ve mietin ve elf

Kitabe No, 3: Ulu Cami Son Cemaat Yeri Kitabesi:
Urfa evkaf müdürü zi-himmet
Yani kim Mustafa Efendi evrat
Ber-hayat çeşmesi kılsın icrâ
Camiye sarf kıldı (mübisat)
Tabiki baran-ü berfden mahfuza
Ala abdest halk beray-ı salat
Eyle hayr duasını sabır
Yazıla defterine çok hasenat
Su gibi oku cevher-î tarih
Gel Buyur iç havuzdan ab-ı hayat
Sene: 1287

Kitabe No, 4: Halilü'r-Rahman Camii Minaresi Batı ve Kuzey Cephe Kitabeleri:
"Fî tamme fî eyyami'l-Melik el-Eşref haza ma emere bi-tamiruhu (veya imaritili) Abdulmu'am el-yana fi eyyami, Mevlana Sultan el-Melik Eşref Muzaffereddünya ve'd-din hallad allahu mülkehu fi tarih seneti semani ve sittemieti'
taala ismuhu
"Hazîhi mineretu el-fakiru ila rahmetullah el-emmereha elbana Abdulmunam (ey-yana) bir emri Melik Eşref (el-alim) Adil Muzaffereddünya ve'ddin ebu'l-feth Musa halladallahu mülkehufî tarih seneti semani ve sittemieti."

Kitabe No, 5: Halilü'r-Rahman Camii Doğu Cephesi Kitabesi:
"Kad ammare hazihi'l-cami el-şerif makamı ceddi'l-enbiya Halilür rahman, sene hamse ve aşrune ve isnemietin ve elf.

Kitabe No, 6: Halilü'r-Rahman Camii Batı Kapısı Üzerindeki Kitabe:
Bismillahirrahmanirrahim
"Ya naru kunu berden ve selamen alâ İbrahim"
Sene: 1288

Kitabe No, 7: Hasan Padişah Camii Son Cemaat Yerindeki Mihrap Üzeri Kitebasi:

"Besmele. Ammare haza camii şerif sahib el-hayrat ve'l-hasa nat el-hac Yakub İbni Şeyh Abdulkadir eyyamı Sultan melih ol'zam el-Sultan Selim İbni Sultan Süleyman Han fî-evveli hilâfetuhu ve mimma beyne muharrem sene isneyn ve tis'a mietin"

Kitabe No, 8: Hasan Padişah Camii Dış Duvarı Üzeri Kitabesi:

Ammare haza'l-makami'l-alî
taleban li rıza el-Barî
el-Hac Musa Ağa Haseki
Sene: 1211

Kitabe No, 9: Hasan Padişah Camii Dış Duvarı Üzeri Kitabesi:

Maşalllahukane
Sene: 1291
Rabbena olsun ziyade şan-ı erbab-ığına
Ehl-i servetdir kıyas muhibbaya tamir-ü inşa
Bahususen Küpelizâde şöretiyle namdar
Yani kim Hacı Ömer merhuma çok olsun seha
Sağlığında kıldığı hayratdan te'yid eyledi
Himmet (canibin) bu camii tecdid-ü bina
Heft çeşm eyvan heft tak eflake mümas
(Takıma) bir mi olur ervah-ı akdese inşa
Tarh edüb üç safer hikmet söyledim tarihin
Bin ikiyüz doksan birde kılmışdır bina

Kitabe No, 10: Hasan Padişah Camii, Urfalı Şair Fehmi Tarafından Yazılan Kitabe:

Ruhanın hanedanından Halil Beğ
Bu asar-ı cemileyi kıldı tecdid
Harab olmuş iken işbu minare
Vücuh-ı hayr içün seni etdi temhid
Kî ma'mur eyledi başdan ayağa

(Şevkile) vere tekbir-î temcid
Bunun banisine ruz-î cezada
Şefaat eyleye ila-yı tevhid
Fehimada düşüb cevherle tarih
Ezan içün minare oldu tecdid
Sene: 1276

Kitabe No, 11: Toktemur Mescidi Doğu Cephesi Kitabesi:
el-mülkullah
Ammara haza'l makam el-munif-li'zikrillahi azizi'l-şerif mafhari'il-ayan ve'l akran el-mümtaz beyne'l-ihvan Yusuf Ağa bin Abdullah Devleti Sultan İbni Murad Han
Sene: 983

Kitabe No, 12: Toktemur Mescidi Doğu Cephesi Sağ Üst Yanı Kitabesi:
Kad ammare bi'imareti haza'l-makam li'zikrillahi'l-melikil allam el-emirü'l abdal el-ekrem ve'l-mahdum el-azam ol-afham Saadeddin Subhanverdi beğ el-Mansur İbni Seydi Ahmed el-mağfur fi eyyam Sultan Murad Han İbni Sultan Selim Han fi şehri receb, sene: 993

Kitabe No, 13: Nimetullah Camii Mezar Kitabeleri:
Zir-i zemin hücrede medfun merhumlara fatiha
Ruz Beğ eş-şehir bi-Nimetullah beğ sene: 927
Ali Beğ İbni Lütfi Beğ sene: 1003

Kitabe No, 14: Nimetullah Camii, Medrese Odaları Üzerindeki Kitabe:
Beher tahsil-i ulum işbu makama lillah
Bi tedrise bani etdikte hulus(i) ile bina
Nakd-i seng-i kasr-ı atıf dedi oldu tac
Eyledi bunu nur hücreyi Abbas Ağa
Sene: 1107

Kitabe No, 15: Nimetullah Camii, Minare Kaidesinin Batı Cephesindeki Kitabe:
Hacı Haydar Ağa Cuya-ı Rabbani
İhtimam etdi edüb himmet tamiratına
Dediler tarihini etdi rıza-î lillah
Saile köhne binasını cedida tamir
Sene: 1170

Kitabe No, 16: Nimetullah Camii Minaresinin Kuzeyine Bitişik Yapılan Hücre İçerisindeki Kitabe:
Fahr-ı ayan-ı Ruha Hacı Firuz Beğ ekrem
Su-yi hayrata malını su gibi sebil etmiş
İhsandır tevfik-i Huda bunca asarına nice...
Burası çeşme işte bu su
Bu..... ve ayni zemzem gibi olmuştr.
Ziba dilşad oldu bina geldi tarihi dahi

Kitabe No, 17: Nimetullah Camii Batı Cephesinde Yer Alan Pencere Üzerindeki Kitabe:
Hakkana güzel cami olursa müsemma
Pürnur olub ab-ı ruzen ile çü me'va
Virane olub bu mesken olmuş idi hem
Dirine bidded iken cami-i beyda
Tamirine kani fhm eyledi ol himmet
Firuz Beğ ol bahr (u) ayn-ı seha ataya

Kitabe No, 18: Eski Ömeriye Camii Son Cemaat Yeri Doğu Duvarı Kitabesi:
"Bismillahirrahmanirrahim. Ammare haza el-mescid el-mübarek el-ustad Muhammed bin Ahmed el-hac Turmuş el-Siraceddin Ağa ve sene ihda ve seb'a mietin"

Kitabe No, 19: Eski Ömeriye Camii Bahçesinde Yer Alan Bir Taş Üzerindeki Kitabe:
"Kad ammare hazihi camii şerif sahib el-hayrat ve'l-hasanat el-hac Firuz Beğ İbni Ali Beğ fi şehr rebiülevvel sene: 1186"

Kitabe No, 20: Eski Ömeriye Camii Son Cemaat Yeri Kitabesi:
Devrimiz bir devr-i bi'emsaldir
Yaşasın Sultanımız Sultan Reşad
Hazret-i Faruk'un işbu camiini
Kıldı tamir ile cümle nassı şad
Hem bu hayr yolda İnayetzadenin
Oldu el-hak gayreti hadden ziyad
Heştibehişte yaz güher tarihini
Ruh-i Faruki bu tamir etdi şad, Sene: 1330

Kitabe No, 21: Hacı Yadigâr Camii İç Kapı Üzerindeki Kitabe:
Evkav Müdürü Urfa'nın mahz-ı rıza-yı hakkıçün
Tecdid Edub bu mescidi kıldı Ruhaya yadigâr
Tamiri ..... dokuzyüz yirmide
Lakin olub bu defa da gayet esası işvar
Bu himmeti (hakka bica) hemen hüsn-i ceza
Meşkur ede sa'iyyın Huda asarın etsun payıdar
Üçler çıkub ha bir dedi tecdidine tarih-i tam
Çün oldu ma'mur mescid pirnur Hacı Yadigâr
Sene: 1288

Kitâbe No, 22: Hekim Dede Camii Ana Giriş Kapısındaki Tamirat Kitabesi
.....
Banisi mûşerref harab olarak
Bir in'an cennet hal idi
Küşâd-ı ruy-ı himmet eyledi
Kalmadı hiç eser binasından
.....
.....
Dem-i cân-ı cenneti eyledi ihya
Bu kapu ..... (kıldı) makam-ı şerif
Şimdi eyledi müceddiden inşa
..... şükran

Ve ihyâ el-kabul ve'l-zülefâ
Düzban kılmadı tarih
Bâni-i sani Mustafa Paşa
Sene: 1190.

Kitabe No,23: Nur Ali Mescidi Kitabesi:
Hudadan dilerim eyleye rağbet
Şefaat ede ahretde Muhammed
Mineranin ahirinde cennet
(Bekler sahib-i cami) Hudadan rahmet
.....
.....
Sene: 1180

Kitabe No, 24: Şeyh Mes'ud Tekkesi Sarnıç Kitabesi:
"Kad farağa min ameli sahrinci el-fakiru ila rahmeti'llahi Mes'ud İbni said el-Nişaburi (el-aşereti) min recebi'l-asem. Seneti tis'in ve sab'ine ve hamsi mietin. Ferahimallahu men dea.... ve eanenu ve saedehu ve li'cemii'l-müslimin"

Kitabe No, 25: Şeyh Mes'ud Tekkesi Kuzey Duvarı Kitabesi:
Benab-ı tebdili nad-ı hünerin
Yegane serteser bi nehr-i amaldır yesir
Görünce tederrüs bu ca-yı mekânı
Binaye sak-ı himmet etdi teşmir

Makamın Şeyh Mes'ud velinin
Ziya-yı mihr-i cudi kıldı tenvir
Cihanda bu eser oldukca baki
Ederler himmet-i pakini tezkir
Olub dildade hatıf dedi tarih

Bir Asker Beğ eyledi bu cayı tamir

Kitabe No, 26: Şeyh Mes'ud Tekkesi Batı Duvarı Kitabesi:
Rehaya vali oldu kethüda-yı sadrıazam kim

Ali Paşa-yı adildir anın (rada-yı yevm-î suyada)
Ulu Camiinin şehrin ne ra'na eyledi tamir
Anın gibi becevr hayretmek iken dahi maksudi
Gelüb bir gün ziyaret eyledi şeyhin mezarında Yıkılmış cabcea gördü
heman bu ca-yı Mahmud
Hemişe hayr babının olan latif ne vadunun
Bu merkadde dahi icra edüb kıldı yine cudi
..... tecdid ethi himmed dedi tarihin
Yeni yapdı Ali Paşa makam-ı merd-i Mes'ud

Kitabe No, 27: Halilü'r-Rahman Medresesi, Kuzeydeki Kubbeli Odanın Güney Cephesinde Bulunan Tamir Kitabesi

Hazreti Abdülaziz Hanın zaman-ı devleti
Bulmada asar-ı hayrat ile fuzi i'tizaz
Oldu tecdidine çünkü bu makam-ı akdasın
Bendesi Derviş Ali Paşa Kemal-î çaresaz
Müşerref olmuşdu harabe inklab dehriyle
Buldu bu bünyad ile hakka ki şimdi imtiyaz
Yani evkaf müdürü musanni...
Emr olub inşasına kıldı kıyam u ihtizaz
Böyle br asar-ı hem taye himmet kıldılar
Eylesun hak aların ikbalı ömründe duraz
Mahasel bu buk'a'nın imarı buldu tarzını
Hürce ve dershane ve eyvan hep revnak tıraz
Tarh edub sabir debir çarh,ı pûr tarih tam
Kubbe-i minaye nev kaşane olub rişksaz
Sene: 1288

Kitabe No, 28: İç Kalenin Doğu Duvarındaki Kitabe:

"Bismillahirrahmanirrahim. Ma emere bi'imareti'l-sultan el-melik el-azam ebu'l-aser Hasan Bahadır Ali Bin Osman Beğ (el-yabenler) Han halladallahü mülkehu ve Sultanuhu (buradan itibaren taşları düşmüştür).

Kitabe No, 29: Hızmalı Köprü Ayağının Doğu Cephesindeki Kitabe:
Sahib el-hayrat olanlar duzehden
Olsunlar baid tacdidine
Oldu el-hac Muhammed said
Fi sene 1259

Kitabe No, 30: Han - El Bağrur Kervansarayı Kitabesi:
"el-Hac Hüsameddin Ali İbni İmad İbni İsa (ğafarallahu liecrihi) Han el-Ba'rur fi şehri zi'l-hicce es-sene sitte ve aşere ve sittemie. Ve kane-firağü fi şehri cemazie'l-evvel sene sitte ve aşere ve sittemie ve'l-hamdülillah."

DİZİN

A

Abakoğlu Yusuf, 111, 115
Abatay, 198
Abbas Ağa, 422
Abbasî, 5, 6, 7, 19, 40, 47, 49, 50, 55, 56, 57, 67, 75, 77, 80, 81, 83, 97, 188, 194
Abbasiler, 55, 71, 310, 381
Abbasiye Medresesi, 424
Abbasiye Vakfı, 422
Abdel-Âlâ, 60
Abdulkadir Ebu Muhammed er-Ruhavî, 367
Abdulkadir el-Geylani, 369
Abdullah b. Ahmed et-Tusî, 375
Abdullah b. el-Hüseyin en-Nahvi el-Ukburi, 359
Abdullah b. Mutî, 323
Abdullah b. Nasr, 371, 372
Abdullah b.Tahir, 70
Abdullatif b. Yusuf, 399
Abdulmuttalib b. el-Fadti el-Haşimi, 359
Abdulvahhab b. Ali b. Sekine el-Bağdadi, 359
Abdulvahhab b. Ebi Habbe, 363
Abdurrahim b. et-Tarabulsî, 404
Abdurrahman b. Abdillah b. Ulvan el-Esdi, 359
Abdurrahman b. Amr el-Becelli, 332
Abdurrahman b. Ömer el-Kubabî, 404
Abdülahad b. Abdilhalik, 396
Abdülhalil, 372
Abdülkerim el-Cezerî, 302
Abdülkerim el-Fetih, 350
Abdüllatif b. Abdülmü'min el-Harranî, 383
Abdüllatif el-Harranî, 401
Abdülmelik, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 47, 48, 54, 56
Abdülmesih, 157, 159
Abdülvahab b. Ali, 400
Abdülvahhab b. ed-Dahhak, 332
Abgar Hanedanlığı, 25
Acem Irakı, 217
Acem, 20, 56, 217, 223, 224
Acur Köyü, 363
Adana, 120, 146
Adıyaman, 101, 183
Adudi Hastahanesi, 341
Affan b. Müslim, 322
Afis, 165
Afşin, 102, 103, 105
Ağ Balık, 417
Ahlat, 54, 172, 174, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 200
Ahmed b. Abdillah el-Hüsami ed-Dimyati, 361
Ahmed b. Abdülkadir el-Yusufi, 351
Ahmed b. Abdülmelik b. Vakit, 322
Ahmed b. Bakkar b. Ebi Meymune, 331
Ahmed b. Ebi Nasr b. es-Sabbağ, 400
Ahmed b. Ebi'l-Hayr, 364
Ahmed b. el-Mukarreb, 376
Ahmed b. Hanbel, 303, 308, 357, 399, 400
Ahmed b. İbrahim b. Ganaim b. Vahid el-Mehdi, 400
Ahmed b. Kamil, 323
Ahmed b. Meni', 323
Ahmed b. Muhammed b. el-Cerrah el-Mısrî b. en-Nehhas, 332
Ahmed b. Muhammed el-Hayyaş, 324
Ahmed b. Sellâme el-Harranî, 364, 377
Ahmed b. Yunus el-Harranî, 338, 343
Ahmed Bey Purnak, 213
Ahmed el-Hac Turmuş Siraceddin Ağa, 427
Ahmed el-Hemadanî, 437, 454
Ahmed İbn Vasîf es-Sârî, 342
Ahmed oğlu Bayram Bey, 432
Ahmed Serûcî, 389
Ahmed Şah, 102, 103
Ahvazlı Yusuf, 280
Ak Balık, 417
Akça-derbent, 183
Akka, 175
Akkoyunlu, 203, 205, 209, 210, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 229, 420, 443
Akkoyunlular, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 418, 434, 447
Akkuş el-Berli, 196
Aksaray, 184
Aksarâyî, 14
Aksas, 102
Aksenoyo, 289
Aksungur el-Porsukî, 130, 135, 140, 143, 144
Aksungur, 109, 111, 130, 135, 140, 143, 144, 152
Akziyaret, 218
Aladağ, 203, 217
Alâeddin Taybars, 197
Alâiye, 183
Alakilise, 201
Alamut, 194
Alâüddevle Bey, 224
Albatagni, 325
Albatagnius, 325
Alemuddin b. İbrahim, 387
Alıncak Kalesi, 213, 222
Ali Abdilmün'im b. Abdilvahhab b. Sadaka el-Harranî, 359
Ali Ahmed el-Yezdî, 366
Ali b. Ahmed el-Hüseynî, 376
Ali b. Ebi Talib el-Kettanî, 372
Ali b. el-Mubarek b. Babeveyh en-Nahvi, 359
Ali b. Harb, 403
Ali b. İsa, 21, 333, 353, 354
Ali b. Muhammed Ebu'l-Kasım el-Harranî, 350
Ali b. Nasr el-Ertahî er-Ravî, 376
Ali b. Ömer el-Esed Ebâzî, 341
Ali b. Şebib, 394
Ali Bey, 210, 213, 214, 422, 435
Ali Ebu Ahmed b. Muhammed el-Isfahani, 347
Ali el-Kari el-Havari, 392
Ali Padişâh, 200
Ali Paşa, 410, 436
Ali Şakar Baharlu, 218
Ali Zeyd b. el-Hasan el-Kindi, 359
Ali, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 16, 18, 19, 21, 26, 30, 31, 36, 40, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 82, 96, 100, 102, 103, 104, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 134, 142, 150, 153, 164, 195, 200, 210, 213, 214, 218, 229, 303, 307, 308, 310, 319, 327, 332, 333, 335, 339, 340, 341, 345, 347, 350, 351, 353, 354, 359, 362, 366, 369, 371, 372, 374, 376, 380, 381, 383, 385, 386, 388, 389, 392, 394, 396, 397, 399, 400, 403, 404, 410, 422, 428, 434, 435, 436, 451
Alp Gazi, 152
Alparslan, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 117, 118, 153
Alp-İlek, 115, 116
Altın Orda, 203
Amazonius, 66
Amel el-Yevm ve'l-Leyl, 341
Âmid, 17, 89, 100, 108, 109, 111, 149,

172, 173, 176, 182, 184, 185, 187, 193, 199, 210, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 223, 224, 226, 228
Amîduddin b. Sellame b. el-Buha, 340
Amman, 39
Amorium, 63
Amr b. Osman, 323
Amr, 58, 60, 88, 308, 323, 331
Anasıoğlu Mansur, 96
Andranos, 115
Ane, 114
Ani Krallığı, 95
Ani, 95, 97, 243, 345
Anium, 251
Ankara, 7, 9, 10, 12, 14, 18, 26, 28, 30, 31, 33, 34, 38, 40, 71, 83, 89, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 112, 113, 120, 124, 125, 128, 155, 161, 188, 193, 194, 195, 199, 200, 202, 203, 205, 210, 216, 220, 224, 225, 260, 290, 301, 307, 309, 311, 325, 326, 327, 409, 410, 421, 435, 448, 451
Antakya Dükü Khaçator, 100
Antakya Dükü Peht, 101
Antakya İlahiyat Okulu, 290, 324
Antakya Prensi Roger, 159
Antakya Prinkepsliği, 134, 146, 154, 175
Antakya Sinodu, 271
Antakya Yakubî Patriği Athanasios, 158
Antakya, 69, 92, 93, 98, 100, 101, 111, 112, 114, 115, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 133, 134, 135, 136, 139, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 152, 154, 155, 156, 158, 162, 163, 164, 175, 233, 265, 271, 279, 285, 287, 290, 292, 294, 298, 324
Antakyalı İshak, 237, 265, 266, 287
Antalya, 146, 147, 183
Antartus, 165
Anuduzbar, 250
Apelles, 242
Apılgarip, 131
Apollo, 265
Apollonius, 312, 336
Arabşah, 218
Arâmî, 88
Aramiler, 296
Arap, 20, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 37, 38, 40, 47, 55, 56, 57, 60, 67, 68, 71, 86, 88, 92, 96, 99, 108, 150, 184, 204, 211, 222, 223, 233, 283, 295, 346, 359, 381
Arapça, 6, 7, 20, 21, 22, 42, 67, 68, 229, 231, 238, 258, 282, 283, 291, 296, 298, 300, 301, 310, 311, 312, 330, 354, 374, 405, 419, 438, 440
Arasa Hamamı, 449
Archimides, 334
Ares, 265
Aristo, 69, 273, 280, 283, 290, 294, 299, 300, 301, 318
Arius, 260
Arslan Besâsîrî, 99
Arşimet, 312, 314, 317
Artah, 142
Artuk Aslan, 185
Artuk, 105, 185
Artuklu Timurtaş, 164
Artuklu, 17, 124, 128, 130, 137, 141, 148, 164, 171, 172, 182, 183, 201, 410
Artukoğlu İlgazi, 130, 134
Artukoğlu Sökmen, 114, 123
Arvandanos, 102
Ashab-ı Kefh, 291
Âsi, 162
Askalan, 163, 165
Asona, 259
Assemanî, 70, 250, 273
Astronomi, 6, 325, 326, 327, 328, 329, 336, 385
Atabek, 15, 152
Atanasyos, 271
Atargatis, 413
Athanasios bar Gumaye, 91
Atharaplı Yuhanna, 300
Atraf Ahadis et-Tefsir, 382
Attar Pazarı, 424
Avasım, 52
Awida, 252
Ayasofya Kilisesi, 84, 87, 108, 157, 205
Ayasofya, 84, 87, 108, 157, 205, 363, 364, 370, 372, 376
Ayıntab, 106
Ayn-ı Calut, 195
Aynî, 16,172
Ayşe bint Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Harranî, 404
Ayşe bint Muhammed b. el-Muslim el-Harranîyye, 402
Ayşe Hatun, 135
Azâz Kalesi, 140
Azerbaycan, 20, 38, 39, 49, 53, 54, 63, 96, 100, 104, 113, 218, 221, 223, 224
Azimî, 132
Aziz Basil, 260
Aziz Efraim, 157
Aziz Ioannes Kilisesi, 126
Aziz Jarome, 291
Aziz Sergius Kilisesi, 104
Aziz Stephanos, 156
Aziz Theodor Kilisesi, 91, 158
Aziz Toma, 156
Azududdevle, 344, 346

B

Baalbek, 165
Baba Resûl, 189
Babalu Kalesi, 149
Babek, 63
Babil, 22, 68, 246, 250, 254
Babluttî, 322
Badgîs, 56
Bagrat, 120, 121, 131
Bagusak, 150
Bağavi, 345
Bağdat, 52, 58, 60, 61, 63, 67, 74, 79, 80, 82, 98, 99, 111, 194, 204, 220, 224, 296, 297, 310, 311, 312, 322, 323, 324, 325, 326, 333, 334, 336, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 352, 353, 355, 356, 357, 359, 360, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 377, 378, 379, 381, 382, 383, 385, 386, 388, 389, 394, 395, 396, 399, 402, 416, 451
Bahila, 89
Baldrik, 107
Balduk, 114, 115
Bâlis, 62, 143
Balis, 85, 140
Banyas, 165
Bar Hadbşabo, 269, 281
Bar Hebraeus, 68, 104, 109, 311
Bar Nemre, 265
Barasbatzes, 92
Bardaysan, 234, 235, 237, 238, 239, 244, 246, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 260, 261, 262, 270, 287, 295

Bardaysancılar, 234, 239, 257, 258, 264
Bardaysancılık, 242, 249, 251, 258
Bargiri, 97
Barhadbeşebba, 244, 252, 256
Barımbay Oymağı, 200
Barımbay, 200, 208
Barsama, 109
Basil, 146, 239, 241, 242, 260
Basilides, 239
Basilius bar Şumana, 149
Basra, 35, 54, 67, 339
Başara, 100
Batı İran, 201
Batlamyus, 14, 18, 19, 312, 313, 317, 326, 329, 330, 337
Batman, 201
Battan, 325
Baudoin du Bourg, 123, 125, 126
Baudouin de Marés, 154
Baybars, 12, 195, 196, 197, 198
Baybarsıyye, 397
Bayburt, 217
Baycu Noyan, 193
Bayezid, 216, 218
Bayındır Aşireti, 214
Bayındır Bey, 222
Bayram Hoca, 201, 202
Baysungur, 222
Bediüzzaman Mezarlığı, 438, 446, 454
Bedr, 80, 152
Bedreddin Lü'lü, 186, 193
Bedreddin Yusuf, 186
Beğendi, 341
Behisni, 133, 165, 166, 203, 210
Behram, 134
Bekcûr, 85
Bekir b. Ahmed eş-Şirazi, 400
Bel, 265
Belâzurî, 6, 7, 29,30, 31
Beled, 54, 79, 317
Belek, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143
Belh, 55
Belih Çayı, 199
Belih Nehri, 69
Belkâ, 181
Benât-ı Nıyome, 262
Bengü-Tiğin, 85
Ben-i Nümeyr, 89
Ben-ü Numeyr, 90
Ben-ü Fehm, 369
Berkuk, 202, 203, 204
Berkyaruk, 111, 113, 122
Bermekiler, 297
Bernhard de Valance, 126
Berriyecik, 226
Besâsîrî, 98, 99
Besni, 183
Bet Nahrin, 109, 194
Beth Hur, 266
Bey Kapısı Hanı, 450
Bey Kapısı Mahallesi, 434
Beydora, 195
Beykapı Mezarlığı, 454
Beykapısı Köprüsü, 446, 448
Beyrut, 7, 14, 16, 18, 19, 21, 26, 35, 36, 44, 113, 123, 124, 195, 233, 252, 274, 287, 299, 301, 303, 305, 307, 308, 325, 349, 353, 355, 396, 401
Beysan, 173, 181, 195
Bıyıklı Mehmed Paşa, 226
Bikisrâil, 175
Bingöl, 176
Bire, 198, 396
Birecik, 101, 117, 131, 136, 153, 154, 164, 171, 173, 196, 197, 198, 204, 209, 211, 220, 226, 396
Bitlis, 172
Bizans, 25, 26, 27, 28, 30, 37, 38, 83, 84, 85, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 98, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 108, 110, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120, 131, 135, 146, 148, 156, 157, 164, 165, 271, 293, 294, 297, 310, 448
Bodugo, 286
Bogos, 150
Boğa el-Kebir, 64
Boğa, 64, 96
Bohemund, 124, 143, 145
Bohtarî, 41
Book of Treasures, 69
Bostralı Titus, 291
Bozan, 109, 110, 111, 112, 113, 117
Buldukanî, 214
Bulgar Kralı Alusianus, 103
Bumariye, 96
Bundarî, 9, 104,167
Bûsîr, 40
Busiris, 40
Bust, 95
Büreyke, 48
Büveyhîler, 97
Büveyhoğulları, 346, 353
Büyük Han, 450
Büyük İskender, 6, 293, 295, 453
Büyük İskenderiye Kütüphanesi, 295
Büyük Kilise, 51
Büyük Zap Irmağı, 40

C-Ç

Caber Kalesi, 154
Caber, 154, 202
Cacaoğlu Aleâddin, 199
Cafer el-Huldî, 323
Caferoğlu Fazlullah, 149
Calap, 102
Callinice, 69
Cambridge, 242, 257, 273, 296
Câmi-i Kebir Mahallesi, 408
Câmi-i Kebir, 408
Canım el-Eşre, 219
Cassas, 403
Cebele, 175
Celâleddin Harezmşah, 181
Celâyirliler, 15, 201, 203, 204
Celep, 102
Celsus, 240
Cem Sultan, 222
Cemalüddin Muhammed b. Ahmed eş-Şerişî, 376
Cemcem, 100
Cemelim, 204
Cenahüddevle Hüseyin, 115
Cerdo, 239, 241, 246, 254
Cerir, 303, 308
Cevabat-ı Mesail, 344
Cevheri, 386, 399, 400
Ceylanpınar, 124
Cezire-i İbn-i Ömer, 99
Chalcedon, 26
Christodokos, 282
Cıhar Melik, 453
Cıncıklı Hamam, 449
Cihan Şah, 213, 216, 217, 220, 228, 229
Cihangir Mirza, 213, 214
Cizre, 10, 99, 144
Clement, 241, 249
Clement, 291
Collatia Lustralis, 285
Constantinus, 92
Cündî Şâpûr Akademisi, 67
Cüneyd Türkman, 203
Cyrill, 294
Cyrrhus, 292
Çağataylar, 217
Çağrı Bey, 95, 99

Çaldıran, 225
Çamiçyan, 110
Çapakçur, 176
Çekim, 209
Çermik, 226
Çift Kubbe, 437, 455
Çiftkubbe Mezarlığı, 455
Çin, 8, 258
Çökürmüş, 124, 125
Çubukoğlu Mehmed Bey, 135
Çukurova, 146

D

Daday, 199
Dağlamacı, 72
Dahiliye, 318
Dandanakan, 95
Dânişmendliler, 146, 147
Dârâ, 48, 70, 171, 172, 185, 310
Dara, 83, 85
Daralı İvannis, 256
Darıkutni, 345
Darukutnî, 324
Davud b. Rüşeyd, 323
Daysan Nehri, 443
Daysan, 250, 259, 443, 445
De Motu Stellaru, 329
Dede Kargın Muharebesi, 226
Dede Osman Efendi, 456
Demirkapı Köprüsü, 446, 448
Demiurg, 244, 245
Denho, 249
Deontoloji, 318
Dergâh-Âli, 226
Dergenzeli Mahallesi, 455
Dermotoloji, 318
Derviş Ali Paşa, 442
Devlet Hoca, 204
Dığa Vasil, 130
Dımaşk Hoca, 204
Dımaşk, 6, 8, 11, 13, 15, 17, 18, 27, 30, 78, 104, 110, 111, 123, 124, 132, 140, 143, 144, 154, 161, 162, 163, 165, 173, 176, 178, 180, 185, 187, 193, 194, 196, 197, 204, 347, 351, 353, 354, 363, 367, 369, 385, 399, 402, 403
Diatessaron, 236, 247, 270
Diatesseron, 288
Dicle, 54, 81, 83, 100, 203, 218, 326, 247
Dilmaçoğlu, 105
Diner b. Zafer, 366
Dineverî, 6, 341
Diofizit, 41
Dionysios, 38, 60, 66, 69, 70, 71, 73, 75
Diphisar Kalesi, 102
Divan el-Hutab, 371
Diyâr-ı Bekr, 82, 83, 201, 206
Diyar-ı Mudar, 29, 30, 44, 74
Diyâr-ı Rebia, 32, 44, 77, 79, 80, 82, 83, 206
Doğu Frank Devleti, 120
Doğu Manastırı, 268
Dokmak, 204
Döğer Aşireti, 202, 227
Döğer Salim Bey, 202, 204
Dualizm, 244
Dukas, 100
Dulkadir, 210, 224, 225
Duneyser, 199
Durmuş Sultan, 226
Duzahdere, 183
Dülük Kasabası, 136
Dülük, 84, 106, 136, 154, 165
Düneysir, 178, 185

E

Ebu Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Yusuf el-Ellaf, 399
Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed er-Razî, 351
Ebu Abdullah b. Câbir, 396
Ebu Abdullah er-Rüstemî, 368, 369
Ebu Abdullah Muhammed, 109, 325
Ebu Abdurrahman Ahmed b. Mevâhib el-Hellâf, 368
Ebu Ahmed b. Ali, 332
Ebu Ahmed el-Hakim, 332
Ebu Ahmed Muhammed b. Abdillah b. Cami ed-Dehhan, 335
Ebu Ali b. es-Savvaf, 322
Ebu Ali b. Mehdi, 363
Ebu Ali b. Nebhand, 376
Ebu Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdulğaffar el-Fârisi en-Nahvî, 353
Ebu Ali el-Hasan b. el-Kâsım, 347
Ebu Ali el-Kureyşî, 335
Ebu Ali es-Sülemî er-Ruhavî, 347
Ebu Ali Said b. Osman b. es-Seken Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. es-Sunnî, 332
Ebu Ali Said, 332
Ebu Ali, 322, 332, 335, 347, 353, 363, 369, 376
Ebu Amr ed-Danî, 350
Ebu Arube Ebi Ma'şer es-Sülemî el-Cezerî, 331
Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit et-Hatib el-Bağdadî, 399
Ebu Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Cerrâh el-Harrâz, 353
Ebu Bekir b. Bedran, 363
Ebu Bekir b. el-Mukrî, 332
Ebu Bekir b. en-Nakûr, 376
Ebu Bekir ed-Deştî, 404
Ebu Bekir el-Acurrî, 322
Ebu Bekir en-Nakkaş, 350
Ebu Bekir es-Sûlî, 355
Ebu Bekir eş-Şafiî, 322
Ebu Bekir Muhammed b. Abdillah b. İbrahim eş-Şami, 399
Ebu Bekir Muhammed b. Ali et-Tûsî, 368, 369
Ebu Cafer el-Gırnâti, 396
Ebu Cafer el-Hafız Nüfeylî, 307
Ebu Cafer el-Mansur, 48, 49, 50, 303
Ebu Cafer Muhammed, 36, 310, 325
Ebu Cafer, 36, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 58, 67, 71, 303, 307, 310, 325, 396
Ebu el-Kasım el-Haristani, 359
Ebu es-Sakar Rahmet b. Muhammed b. Ahmed el-Kefertusî, 347
Ebu Ferra, 303
Ebu Hafs Omar b. Muhammed b. Tabarzed, 399
Ebu Hafs, 387, 399
Ebu Halife el-Cumahî, 341
Ebu Hanife el-Hatibî, 376
Ebu Hanife, 304, 376
Ebu Hatem, 302, 303
Ebu Hatim b. Hibban, 332
Ebu Hureyre, 55
Ebu İbrahim et-Tercümanî, 323
Ebu Ka'b, 91, 92, 106, 116, 117
Ebu Kafur es-Savvaf, 376
Ebu Ma'şer, 350
Ebu Mansur el-Herimî el-Harranî, 379
Ebu Mansur el-Kazzaz, 366
Ebu Muhammed Abdulcelil b. Sa'd el-Mu'addel, 368
Ebu Muhammed Abdullah b. Ali Sıbt el-Hayyat, 366
Ebu Muhammed Abdullah b. el-Haşşâb, 368
Ebu Muhammed b. Abdilaziz b. Mahmud, 400

Ebu Muhammed b. Mansur el-Mavsilî, 368, 369
Ebu Muhammed el-Berzali, 400
Ebu Muhammed el-Halebî, 402
Ebu Muhammed es-Süfyanî, 48
Ebu Muhammed Hasan b. Şu'be, 345
Ebu Muhammed, 48, 113, 307, 340, 345, 366, 367, 368, 369, 378, 399, 400, 402
Ebu Musa b. el-Hafız, 364
Ebu Ne'im Ubeydullah b. Hişam el-Halebî, 332
Ebu Qurra, 68
Ebu Ruzbih, 399
Ebu Sa'd el-Bağdadi, 366
Ebu Said b. Yunus, 323
Ebu Said, 206, 300, 301, 302, 323, 333, 334
Ebu Sehl el-Kuhli, 334
Ebu Şâme, 364
Ebu Şeyh Gannavaye, 58, 65
Ebu Tahir b. Yusuf, 364
Ebu Tahir, 344, 364
Ebu Talib Muhammed b. Ali el-Kettânî, 368
Ebu Tâlib Muhammed b. Mahmud eş-Şinarzî, 368
Ebu Ubeyde İbni'l-Cerrah, 26
Ebu Ubeyde, 26, 28
Ebu Urube el-Harranî, 340
Ebu Urube Hüseyin b. Ebi Ma'şer el-Cezerî, 331
Ebu Vehb b. Müserreh, 332
Ebu Ya'la el-Meysili, 400
Ebu Yakub İshak b. İbrahim el-Menciniki, 323
Eçe Sultan Kaçar, 225
ed-Dabi, 400
ed-Dellasî, 404
ed-Diya el-Hafız, 362
ed-Dürr el-Manzum Fî Hakaik el-Ulum, 384
Edeb el-Kuttâb, 355
Edessa, 25, 28, 29, 30, 32, 34, 42, 51, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 93, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 115, 117, 118, 121, 123, 126, 129, 131, 138, 149, 151, 152, 157, 158, 167, 168, 169, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 249, 250, 251, 252, 254, 257, 258, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 278, 287, 288, 290, 291, 292, 298, 299, 301, 353, 421, 430, 444, 445, 448, 449
Edessalı Yakup, 295
Efâmiye, 162
Efes, 241, 273, 288
Efesli Yuhanna, 266
Eflatun, 334
Eğil, 212, 214
el-Âdil, 152, 177, 178, 187, 219
el-Akıdet el-Vasıtiyye, 393
el-Alevî, 350
el-Aziz, 178, 348
el-Bediiyye, 396
el-Beha Abdurrahman, 362
el-Behensa, 348
el-Bîre, 196
el-Birevî, 396, 397
El-Cezire, 26, 27, 30, 34, 43, 51, 163, 300, 356, 391
el-Efdal Ali, 176
el-Emsile li'd-Düvel el-Mukbile, 348
el-Eşref, 179, 219, 212
el-Fahr et-Tuzerî, 404
el-Farasi, 400
el-Fetâvî, 384
el-Fevaid el-Müntekat, 399
el-Hafız el-Meziy, 400
el-Hamaviyyet el-Kubra, 393
el-Hasan b. Reşid, 324
el-Hasan b. Said el-Bezzâz, 347
el-Haşimî, 350, 369
el-Havadis el-Camie, 360
el-Hefevât en-Nâdire Mine'l-Mu'akkalîn el-Melhûzîn ve's-Sakatât el-Bâride Mine'l-Mugaffalîn el-Mahzûzîn, 354
el-Hüseynî, 9, 100, 376
el-İftihar el-Haşimî, 380
el-İhbar, 343
el-İmad Abdullah b. en-Nehhas, 362
el-Kâmil Ahmed, 217
el-Kâmil, 11, 29, 30, 36, 37, 39, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 60, 61, 63, 64, 78, 79, 80, 81, 90, 93, 97, 98, 99, 107, 110, 112, 113, 114, 116, 117, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 154, 164, 167, 171, 173, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 217, 364
el-Kasım b. Zekeriya el-Mutaraz, 399
el-Kasım Erbili, 391
el-Kemal b. Abd, 391
el-Kıftî, 337
Ellisekiz Meydanı, 421, 427
el-Macasti, 336, 337
el-Makamât ez-Zeyniyye, 388
el-Makdisî, 11, 19
el-Mansur İbrahim, 187
el-Mavsilî, 350, 368, 377
el-Mecd Muhammed b. Halid b. Hemdan, 405
el-Mehamili, 399
el-Melik el-Kamil, 360
el-Melik es-Salih İsmail b. Muhammed, 394
el-Melik es-Salih, 171, 394
el-Miscef Bedreddin el-Kettanî, 377
el-Mubarek b. el-Mubarek b. el-Ma'tuş el-Attar, 359
el-Mubarek el-Vasifi en-Nahvi, 359
el-Mufassal, 386
el-Muğis el-Kebir, 306
el-Muharre fî'l-Fıkh, 382
el-Muhtar min Resail Ebu İshak İbrahim es-Sabiî, 346
El-Muktefî, 80
el-Muntasır, 64
el-Mustefad Min Zeyl Tarih Bağdad, 360
el-Muttefak ve'l-Mufterak, 360
El-Muvaffak, 64
el-Muvaffakât, 401
el-Muvatta, 304
el-Müctebâ, 341
el-Müfâtehe ve'l-Münâkehe Fi Esnâf el-Cimâ, 348
el-Münzirî, 370, 376, 377, 378
el-Müstekfi Billah, 341
el-Müvezzer, 175
el-Müzehheb el-Müneddad fi Mezheb-i Ahmed, 378
El-Ruj Vadisi, 162
el-Şerif el-Radi, 346
el-Uyûn, 343
el-Vâdi, 139, 142
el-Vâfi fî Usûl el-Fıkh, 387
El-Vâsık Billah, 64
Elvend, 215, 223, 224
el-Yeddanî, 402
el-Yeldânî, 364
Emâli Ebu Urube, 331
Emallisi, 399
Emeviler, 300, 381

Emin, 26, 56, 57, 58
Emir Bey, 223, 224, 226, 227
Emir Çavlı, 125
Emir Hüsrev, 107
Emir İzzü'l-Melik, 347
Emir Mencek, 420
Emir Mencik, 438
Emir Şekip Arslan, 346
Emir-i Câbî, 73
Enbâr, 49
Endebha, 298
Endülüs, 20, 306, 307, 338, 339, 343
en-Nâsır Davud, 183, 187
en-Nefis el-Alevî, 397
Enzele, 101
Epiphanius, 240, 241, 251, 252
Erbil Tarihi, 359
Erbil, 22, 150, 166, 173, 174, 175, 247, 267, 340, 341, 345, 349, 359, 363, 367, 368, 370, 375, 377, 379, 380
Erciş, 97, 179
Erdemüşt, 81, 83
Ergani, 101, 150, 212, 215, 226, 228
Ermeni Mikhail, 135, 136, 145
Ermeni Simbat, 108
Ermeni Thoros, 112, 118
Ermenice, 238, 258, 291
Ermenistan, 48, 58, 66, 99, 251
Ermeniye Eyâleti, 36
Ermeniye, 36, 37, 38, 39, 49, 50, 53, 54, 128, 146, 212
er-Racih fî Usul el-Fıkh, 383
er-Râh ve'l-İrtiyâh, 348
Erran, 223
er-Redd ala'l-Mantıkıyyin, 393, 394
Erzen, 172
Erzincan, 211, 213, 214, 218, 221, 228, 229
Erzurum, 144, 167, 182, 200, 201, 212, 213, 217
Esârib, 137, 147
Eski Ahit, 237, 241, 246, 299
Eski Köprü, 446, 448
Eskici Pazarı, 424, 425
Esma bint Abdirrahman b. Abdilvahid el-Harranîyye, 400
es-Salih Necmeddin Eyyûb, 188
es-Salih Necmeddin, 183, 188
Es-Sehavî, 396
es-Seyyide, 334
es-Sünnî, 350
Estrangela, 289
Eşnas et-Türkî, 63
eş-Şafi, 360
eş-Şefâ, 396
et-Taci Ahbar ed-Devle ed-Deylemiyye, 347
et-Tâiyye, 396
et-Tarih el-Kebir, 354
et-Tarih el-Mücedded Li Medinet es-Selam ve Ahbar Fudala'iha el-E'lam, 360
et-Tuhfe eş-Şerife Fî Mezheb el-Hibr Ebî Hanife, 395
Eucklides, 312
Eusebius, 24, 239, 249, 251, 252, 253, 271, 291, 299
Eustach, 131
Evangelion Damfarşe, 288, 289
Evangelion Damhalte, 288
Evliya Çelebi, 369, 416, 417, 418, 425, 439, 441, 443, 449, 450
Eyyûb, 13, 144, 165, 179, 185, 187, 440
Eyyubiler, 433, 442
ez-Zahir Hoşkadem, 219
ez-Zehebi, 392
ez-Zehra, 338, 339
ez-Zeydî, 350

F

Fâik, 80
Farah el-Kurtubî, 402
Farmakoloji, 318
Fars, 20, 55, 223, 224
Farsça, 6, 10, 12, 14, 67, 68, 291, 405
Fatıma bint Abdirrahman el-Harranîyye, 398
Fatıma bint el-Belhi el-Harranîyye, 401
Fatih Sultan Mehmed, 220, 221, 222
Fatimî Halifeliği, 98
Fâtimîler, 85
Fatimîler, 98, 123, 381
Ferec, 203, 204, 209
Ferruhşah, 144
Fırat, 28, 29, 43, 59, 74, 79, 83, 85, 88, 91, 92, 100, 102, 105, 107, 112, 114, 121, 128, 131, 132, 133, 140, 146, 153, 154, 155, 171, 173, 174, 176, 177, 183, 186, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 204, 210, 215, 220, 222, 325
Filistin, 40, 100, 102, 110, 123, 161, 174, 198
Filüksinoyto, 289
Fityan b. Mubah el-Harranî, 357
Forca, 368, 369
Furat el-Kazzaz, 301

G

Gabriel, 261, 267, 280, 299, 440
Galen, 69, 318
Galeran, 136, 137, 139
Garsüddin Ebu'l-Kasım Mahmud el-Harranî, 376
Gastro-Enteroloji, 318
Gatafan, 37
Gazân Han, 199
Gazneliler, 13
Gazze, 163
Gence, 96, 97
George Maniaces, 91
Georgiós er-Ruhavî, 299
Geqhize, 45
Gez-i Mükesser, 205
Gez-i Şâhî, 205
Gıyaseddin Keyhüsrev, 187
Gnomon, 317
Gnostik, 234, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 250, 252, 255, 256, 258, 295
Gnostizm, 238
Godefroi de Bouillon, 120, 155
Goğ Vasil, 121, 129, 131
Goumia, 298
Göde Ahmed Bey, 223, 226
Gökbörü, 166, 171, 173, 175, 188, 189
Gökçe Musa, 204
Göksu, 210
Göktaş, 96
Gölbaşı, 229
Grand Domesticus, 106
Grek, 41, 42, 233, 249, 273, 279, 282, 283, 290, 294, 296, 309, 313
Grekçe, 42, 237, 238, 247, 252, 258, 273, 283, 287, 288, 291, 296, 298, 299, 300, 301, 310, 311
Gubin, 102
Gufra Almuin, 136
Gurç, 359
Gümrük Hanı, 450
Gürcistan, 203, 221
Gürcü, 97, 107
Gürgan, 228
Gürkanlı Aşireti, 227
Güzel Nâmî, 203

H

Habeş el-Hasib, 328
Habeşce, 258

Habib b. Teymiyye, 375
Habil Bey, 210
Habil, 210
Habur Nehri, 125
Habur, 29, 66, 125, 172, 173, 206
Haccar, 402
Hacı Abdülfettah bin Şaban, 425
Hacı Bey Hamamı, 449
Hacı Firuz Bey, 410
Hacı Haydar Ağa, 423
Hacı İbrahim Hanı, 450
Hacı İsa, 449
Hacı Musa Ağa, 419
Hacı Ömer, 419
Hacı Tugay, 200
Hacı Yadigâr Camiî, 430
Hacı Yakub, 418
Hâcib Gümüştekin, 102
Hâcib Hüsameddin Ali ibn-i İmâd, 451
Hâcib Salâhaddin el-Yağısıyânî, 149
Haçlı Kontluğu, 23, 119, 120, 123, 125, 129, 130, 132, 155, 156, 158, 189, 412
Hadar Sarayı, 326
Hades, 84
Hâdî, 53
Hafız es-Selefi, 368
Hafsa Sultan, 423
Hakimiler, 391
Haleb, 9, 12, 13, 17, 18, 20, 27, 58, 83, 85, 104, 107, 109, 111, 112, 114, 115, 126, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 150, 154, 164, 166, 167, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 181, 186, 187, 190, 203, 213, 215, 220, 224, 345, 359, 379, 387, 394
Halep Ulu Cami, 409
Halid b. Merdas, 399
Halid İbn-i Velid, 27
Halife en-Nasır, 365
Halife Me'mun, 5, 18, 57, 59, 61, 63, 65, 71, 414
Halife Mehdi, 52, 53
Halife Muntasır, 379
Halil Sultan, 220
Halil Tuvacı, 218
Halilürrahman Gölü, 413
Hama, 13, 14, 147, 176, 178, 180, 181, 187, 204, 215
Hamâ, 175
Hamdan, 80, 81, 89, 377, 387, 394
Hamdanîler, 2, 77, 81, 116, 206
Hamdullah el-Müstevfî, 15
Hamdullah Kazvinî, 205, 206
Hamed b. Abdullah el-İsfehanî, 341
Hammad b. Ebi'l-Fadıl el-Harranî, 365
Hammad b. Hibetullah el-Harranî, 349
Hammad el-Harranî, 376, 378
Hanan Jesu, 295
Hanbel er-Rusâfî, 381
Hanbeli Mezhebi, 302, 331, 332, 366, 369, 374, 375, 378, 383, 387
Hanefi Mezhebi, 304, 372, 395
Hani, 176
Haran, 366, 369, 379
Harezmî, 316
Harezmliler, 185, 186, 187, 188
Harezmşah, 181, 182
Haricî, 51, 54, 81
Haricîler, 35, 40
Harim, 162, 197
Harkeloyto, 290
Harput Kalesi, 138
Harput, 135, 136, 137, 138, 139, 183, 211, 213, 219, 226, 453
Harran Şeyhi, 351, 385
Harranîyye, 352, 399
Harrankapı Mezarlığı, 455
Harranlılar, 67
Harun er-Reşid, 5, 56
Harzem, 172
Harzemli Muhammed İbn-i Musa, 308
Hasan b. Cafer el-Hurfî, 322
Hasan b. Muhammed el-İsfehanî el-Yunartî, 365
Hasan Bey, 214, 228
Hasan bin Alaaddin, 410
Hasan Padişah Camiî, 417, 419, 443
Hasan Padişah Camii, 418, 439, 443
Hasan Padişah Medresesi, 229, 443
Hasan, 28, 35, 49, 59, 82, 113, 165, 201, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 223, 228, 229, 322, 324, 235, 237, 284, 310, 340, 362, 365, 366, 388, 410, 417, 418, 419, 420, 439, 440, 443
Hasankale, 97
Hasnun en-Nasranî er-Ruhavî, 370
Haşhaşiler, 143
Haşimiye Meydanı, 424, 426
Hatib Murad, 362
Hatuniye, 423
Havari Aday, 265
Hayat b. Kays Abdülaziz el-Harranî, 397
Hayatın Anası, 245
Hayton, 195
Hazineler Kitabı, 69
Hekim Dede Camiî, 432
Hekim Dede Haziresi, 456
Helen, 233, 246, 249, 268, 269, 271, 294
Helenistik, 234, 295, 311
Hellâl, 345
Hellenistik, 42, 68, 231, 448
Hemedan, 13, 96, 97, 113, 224, 359, 369
Heraklius, 26, 27, 28
Herat, 95, 368, 369
Herkül, 265
Hermes, 265
Herve, 100
Heylâne, 86
Hıdır b. Hamaveyh, 364
Hımıs, 27, 143
Hıms, 27, 30, 31, 47, 178, 187, 193, 198
Hırsız Vasil, 130
Hısn-ı Keyfâ, 148, 172, 186, 201, 202, 203, 212, 217, 219, 223, 226, 230
Hısn-ı Mansur, 102, 210
Hızmalı Köprü, 446, 447, 455
Hiba, 288, 290, 295, 430
Hibetullah b. Muhammed eş-Şirazi, 351
Hibetullah b. Nasır, 361
Hicaz, 5, 21, 34, 36, 59, 213, 295, 331, 359, 382
Hierapolis, 245, 250
Hilal b. Muhassin, 342
Hille, 89, 96, 142
Hind, 22, 233
Hindçe, 68
Hindliler, 7, 67
Hippolytus, 240, 243, 254
Hişam, 21, 37, 38, 39, 42, 43, 168
Hit, 27
Homeros, 68, 301
Horasan, 6, 9, 20, 55, 59, 60, 61, 95, 100, 101, 104, 108, 109, 167, 188, 258, 334, 340, 362
Horepiskopos Polikarp, 289
Hoşin, 102
Hoy, 201
Hulvan, 54
Humareveyh, 78, 79
Humus, 27, 112, 162, 165, 204
Hunad, 400
Hunitho, 261

Hurâşe eş-Şeybanî, 54
Hülagü, 194
Hüseyin Bey, 201
Hystaspes, 250
Hz. Ali, 31, 392
Hz. Ömer, 17, 26, 28, 30, 295, 392, 427, 428

I-İ

Ibas, 273, 281, 282, 283, 295
Ibn Abbas, 308
Ibn Abdi'd-Daim, 362
Ibn Abdiddayim, 364, 402, 403
Ibn Abdilhak, 354
Ibn Ahdar, 362
Ibn Aleviyye, 368
Ibn Allan, 391
Ibn Batuda, 392
Ibn Beyan, 364
Ibn Cerir et-Taberî, 26, 345
Ibn Culcul, 307, 338, 342, 343
Ibn Cusa, 403
Ibn Cübeyr, 21
Ibn Dürüsteveyh, 355
Ibn Ebi Ömer el-Adeni, 323
Ibn Ebi Usaybi'e, 343, 352, 354
Ibn Ebî, 11, 22, 297
Ibn Ebi'l-Yusr, 391
Ibn Ebi'l-Yüsr, 364
Ibn ed-Dubeysî, 362, 367
Ibn ed-Dübeysî, 364
Ibn el-Bakillani, 372
Ibn el-Battî, 376
Ibn el-Belhi, 403
Ibn el-Cevzi, 352, 354, 386
Ibn el-Fûtî, 354
Ibn el-Haristani, 380
Ibn el-Haşşab, 376
Ibn el-Mina, 374
Ibn el-Mustevfi, 359, 367, 368
Ibn el-Müstevfî, 341, 345, 349, 365, 375, 377, 379 380,
Ibn el-Vahş, 362
Ibn el-Verdi, 392
Ibn el-Zagunî, 358
Ibn es-Sabuni, 360
Ibn Eyyüb b. Mansur el-Makdisi, 400
Ibn Fakîh, 74, 86, 87
Ibn Hacer el-Eskalanî, 402
Ibn Hacer el-Haytami, 392
Ibn Halil, 362, 364, 367
Ibn Hallikan, 10, 22, 305, 310, 311, 325, 349, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 364, 371, 373, 386, 389, 393
Ibn Havkal, 14, 19, 20, 74, 86, 87, 88, 89
Ibn Haylan, 324
Ibn Hibetullah b. Ebi Şerik el-Hasib, 376
Ibn Hurdâzbih, 18
Ibn Hurdazbîh, 87, 205
Ibn Kesir, 35, 113, 311, 323, 354, 357, 364, 367, 370, 371, 373, 382, 386, 389, 393, 394
Ibn Kudame, 392
Ibn Kudânâ, 110
Ibn Mela'ib, 380
Ibn Muhlid, 400
Ibn Muksem, 405
Ibn Müslim, 399
Ibn Nebban, 364
Ibn Ömer el-Hacib, 376
Ibn Râik, 82
Ibn Sa'd, 6, 21, 303, 362
Ibn Şahane, 380
Ibn Şahin, 345
Ibn Şakir, 335, 342, 347, 386, 393, 404
Ibn Şeddâd, 11, 12, 13, 94, 190, 191, 193, 195, 196
Ibn Şeddad, 13, 30, 31, 35, 38, 39, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 61, 63, 64, 65, 77, 78, 79, 80, 89, 90, 163, 166, 167, 171, 177, 179, 180, 184, 185, 186, 187
Ibn Şi'ar, 340, 359, 360, 377
Ibn Şibl, 90
Ibn Udey, 323, 324
Ibn Ukde, 308
Ibn Vasıf, 338
Ibn Vâsıl, 13, 144, 149, 151
Ibn Vasif el-Kehhâl, 342
Ibn Vasîf es-Sâbiî, 343
Ibn Yunus eş-Şahî, 375
Ibn Yunus, 324, 375
Ibn Zehrun, 344
Ibn-i Asâkir, 369
Ibn-i Bahadır, 212
Ibn-i Berrî, 369
Ibn-i Hacer Askalanî, 211
Ibn-i Hamdan, 377
Ibn-i Havkal, 206
Ibn-i Hübeyre, 48
Ibn-i Neccar, 358, 364
Ibn-i Sadaka, 362
Ibn-i Saykal, 385, 386
Ibrahim Ayn Basal el-Harranî, 388
Ibrahim b. Halil el-Hırakî, 400
Ibrahim b. Hilal es-Sabiî el-Harranî, 345
Ibrahim b. Sinan b. Sabit, 336
Ibrahim el-Gurani, 392
Ibrahim Halil Tekkesi, 416
Ibrahim Şah, 200
Ibrahim Yınal, 96, 97, 99
Idris el-Haddâd, 347
Idris-i Bitlisî, 225
Ifrikya, 305
Ihda el-Kurb ila Sakin et-Türb, 378
Ihtiyar şiir el-Mühellebi, 347
II.Yezid, 38
Ikrime, 301, 302, 303, 356
Ilhanlılar, 14, 197, 198, 199
Iliad, 68
Ilion, 68
Illiad, 301
Ilyada, 68
Imâdeddin İsmail, 14, 187
Imadeddin Zengi, 154
Imam Şafii, 390
Imam-ı Gazali, 356
Imparator Marcianus, 295
Imparator Zenon, 272, 273, 290, 413
Inanç Kutluğ, 152
Ioannes Kurkuas, 83
Irak Selçuklu Sultanı Mahmud, 144
Irak, 5, 6, 9, 10, 17, 21, 26, 33, 34, 35, 37, 59, 95, 96, 97, 99, 100, 104, 113, 144, 148, 153, 167, 197, 296, 304, 331, 346, 382
Irak-ı Arab, 203
Iran, 6, 8, 10, 18, 27, 40, 41, 59, 152, 193, 194, 201, 205, 218, 225, 228, 233, 250, 273, 287, 290, 293, 296, 359, 413
Irenaus, 249
Isa Mesih, 241, 242, 243, 257
Isabella, 147
Isauria, 147
Ishak el-Hemedânî, 19, 44
Iskender, 213, 294, 453
Iskenderiye Patriği Kurilos, 291, 294
Iskenderiye, 233, 271, 287, 291, 294, 295, 368, 369, 376
Iskenderiyeli Clemens, 294
Iskilip, 213
Islahı Makalat Min Kinaşı Yuhanna b. Serbiyyun, 344
Ismail b. Ahmed es-Semerkandî, 363
Ismail b. el-Hutabî, 322
Ismail b. Musa el-Fezzarî, 331

İsmail b. Ömer el-Makdisi, 400
İsmail es-Semerkandi, 399
İsmail İbn el-Irakî, 402
İsmaililer, 391
İspir, 219
İstahrî, 19, 20, 74, 86, 87, 206, 300
İstanbul, 9, 11, 21, 26, 28, 33, 34, 36, 37, 38, 52, 55, 63, 67, 68, 78, 81, 82, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 95, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 120, 121, 122, 124, 144, 147, 150, 152, 161, 164, 166, 167, 168, 172, 173, 174, 175, 178, 182, 189, 191, 194, 195, 198, 200, 201, 204, 205, 209, 210, 213, 221, 223, 243, 228, 247, 259, 279, 294, 295, 296, 297, 304, 308, 326, 327, 330, 353, 381, 393, 409, 412, 413, 415, 427, 439, 443, 448, 449
İsuli, 100
İşhan, 108
İşkhan, 108
Iyad, 28, 29, 30, 31
İzmir, 111, 134, 164, 241, 271, 285
İznik Konsili, 260, 271
İznik, 38, 111, 120, 260, 271
İzzeddin b. Cema'a, 392
İzzeddin Mesud, 143, 144, 171, 174
İzzuddevle Bahtiyar, 346

J

Jinekoloji, 318
Job al-Abrash, 69
John Tzimisces, 85
Joscelin de Courtenay, 124, 131, 136
Julius Afrikanus, 254
Justin Martyr, 240
Justinian Bendi, 443
Justinian Su Kemeri, 443

K

Kabad, 264
Kadı Burhaneddin, 203
Kadı Ebu Bekir el-Ebherî, 332
Kadıköy Konsili, 26, 42, 159, 268
Kadıköy, 26, 42, 159, 268, 273
Kafartusa, 310
Kafkasya, 20, 194
Kahir Billah, 333
Kahire, 6, 8, 11, 12, 13, 16, 17, 22, 26, 57, 99, 113, 134, 144, 148, 153, 178, 183, 187, 195, 202, 211, 214, 217, 222, 297, 301, 303, 304, 305, 306, 311, 348, 345, 347, 351, 352, 353, 354, 355, 360, 368, 371, 373, 376, 381, 383, 384, 386, 387, 388, 389, 390, 397
Kâhta, 137, 220
Kâim bî-Emrillah, 97
Kalavun, 198, 390
Kaideliler, 257
Kalkaşandî, 16, 57, 191, 353, 355
Kapadokya, 260
Kapar, 100
Kaputru, 97
Kara Arslan, 148, 171
Kara Bey, 225
Kara Mehmed, 202
Kara Sungur, 199
Kara Yusuf, 209
Kara Yülük Osman, 203, 205, 209, 210, 212, 213, 214, 227, 229
Karahan, 225
Karahisar, 220
Karakoyun Deresi, 446, 447, 448, 455
Karakoyun Su Kemeri, 443
Karakoyunlu, 201, 202, 203, 209, 212, 213, 215, 216, 218, 220, 228, 229, 447, 455
Karayülük Osman Bey, 435
Kardiyoloji, 318
Karkısiyye, 172
Karkîsiya, 27, 34, 35, 48, 206
Karmisîn, 96
Karrab, 332
Kars, 97
Karvaş, 96, 99
Kâsım, 22, 55, 56, 215
Kasiyon Dağı, 375
Kasr-ı Cis, 326
Kasr-ı Harb, 79
Kasyûn, 347
Kategoriler, 300
Katibe, 372, 375, 376
Katolikos Ananias, 149
Katolikos Manastırı, 35
Kavi fî Tashih Mesâ'il-el-Cebr bi'l-Barahin el-Hendesiyye, 316
Kavsara, 305
Kavvam, 94
Kayırhan, 186
Kayıtbay, 222
Kayıtmaz, 224
Kaymaz, 15, 166
Kayravan, 303, 304
Kays Aşireti, 34
Kays Kabilesi, 34, 50
Kays, 34, 47, 50, 55, 57, 303, 361, 397
Kayseri, 103, 147, 184, 185, 186, 189, 310, 366
Kayslar, 29, 89
Kazancılar Pazarı Meydanı, 427
Kazvinî, 12, 201, 205
Keçeci Hamamı, 449
Keferhacer, 87
Kefertâb, 147
Kelb Kabilesi, 34
Kelbîler, 34, 40
Keldanî, 249
Kelkit, 220
Kemah, 213, 214
Kemâleddin Kâmyâr, 183
Kemerli S. George, 108
Kerek, 173, 181, 187
Kergûye, 85
Kesir b. Ubeyd, 332
Kesir b. Udey, 323
Keşiş Groffroy, 136
Ketboğa, 195
Keyhüsrev, 186, 187, 188, 189
Keysum, 62
Keysun, 121, 126, 129, 133, 146, 154, 165
Kısas, 102, 448
Kızıl Cami Medresesi, 441
Kızıl Câmi, 408
Kızıl Kilise, 409
Kızıltepe, 172
Kiğı, 226
Kilikya, 105, 119, 120, 131, 146, 147, 175, 195
Kilisenin Direği, 258
Kinnesrîn, 30
Kirman, 20, 220, 223, 224
Kişlühan, 187
Kitâb Ahbâr Bağdad, 355
Kitab el-Emvâl, 398
Kitab el-Eşribe, 399
Kitab el-Hidâye, 389
Kitab el-İmân, 390
Kitab el-Kudat, 399
Kitab el-Kuttâb, 355
Kitab el-Naci, 335
Kitâb es-Siyâse, 355
Kitâb et-Tarih, 355
Kitab fî Âlât es-Sa'at Elletî Tüsemmâ Ruhâmât, 317

Kitâb Me'âsir el-Ehl, 355
Kitab Tashih Hadis en-Nesih bi'l-Hicec el-Vadıha, 402
Kitâb Tuhfet ez-Zurefâ Fi Ahbâr el-Hulefâ, 381
Kitab-ı Mukaddes, 43, 236, 238, 247, 249, 257, 261, 264, 266, 268, 279, 281, 282, 283, 284, 286, 288, 289, 290
Koca-Hacılular, 214
Koçhisar, 199
Konstantinos Pogonatos, 38
Konya Ereğlisi, 120
Konya, 28, 81, 112, 119, 120, 184, 194
Kopernik, 328
Koptça, 238, 258, 291
Kotanjant, 327
Koyulhisar, 220
Koyun Pazarı, 424
Kozan, 146
Kökbörü el-Muazzam, 377
Kölemen Sultanlığı, 390
Köpek Suyu, 137
Kösedağ Savaşı, 188
Kösedağ, 188
Kral Abgar, 91, 265
Ktoboyo, 279, 286
Kudurmuş Sultan, 225
Kudüs Krallığı, 132, 134, 144, 148, 155, 173
Kudüs, 20, 23, 68, 119, 122, 123, 128, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 142, 144, 145, 148, 150, 152, 155, 173, 175, 181, 189, 195, 387
Kufe, 300
Kûfe, 35, 54, 67
Kunduracı Pazarı, 424
Kupin, 102
Kureyş, 94, 99
Kurkuas, 83
Kurraoğulları, 352
Kurtköy, 446
Kurtuba, 338, 339
Kusayr, 89
Kutalmış, 96, 97, 99, 100, 117
Kutalmışoğlu Süleyman Şah, 105
Kutalmışoğulları, 105, 115, 118
Kutluk Şah, 199
Kutsal Haç, 158
Kutsal Havariler Kilisesi, 157
Kutsal Ruh, 243, 258
Kutuz, 194, 196
Kuzey Afrika, 153, 293
Külaplı Tepe, 446
Künyeler, 332
Küpelizâde, 419
Kürboğa, 122
Küreken, 228

L

Lajidler, 294
Laplace, 328
Latin, 132, 156, 159, 240, 282
Latince, 237, 238, 291, 329
Leo Lependrenus, 92
Leon, 131
Leys, 302
Libanios, 285
Logos, 257
Lûbâbe bint Yahya b. Ahmed el-Harranîyye, 404
Lucian, 242
Luka, 241, 288
Lûlû, 63
Lülü, 77
Lütfi Bey, 422

M

Mabbug, 250
Mabbuğ, 265, 289
Maden, 66
Madroşo, 261
Mağrip, 59
Mahled b. Malik es-Selemsinî, 331
Mahmud b. Abdillah el-Harranîyye, 395
Mahmud b. Mes'ud, 368
Mahmud el-Alusi, 392
Mahmud, 14, 16, 101, 103, 110, 113, 149, 153, 168, 186, 194, 210, 303, 358, 368, 369, 377, 387, 392, 395
Maiperqat, 51
Maipherkatlı Maruta, 244
Makale fî Misahât el-Mukassamet el-Mukâfiye, 314
Makâmât, 386
Makâm-ı Ceddü'l-Enbiyâ, 442
Makisin, 172
Malagrius, 309
Malatya, 106, 125, 135, 184, 203, 220
Malazgirt Kalesi, 97
Malazgirt, 42, 97, 105, 176
Malik b. Sâlim, 154
Mandlion, 83
Manelaus, 313
Mani, 234, 242, 260
Maniakes, 114, 115
Maniheistler, 234, 264
Maniheizm, 242, 257
Manisa İvaz Paşa, 423
Mansur b. Nasr b. el-Attar, 357
Manuel Komnen, 165
Manuel, 148, 164, 165
Manzikert, 42
Maqriyono, 282, 286
Mar Yeşu'a, 448
Maraş, 106, 108, 109, 120, 121, 136, 146, 154, 158, 164, 165, 166
Marcion, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 253, 254, 260
Marcionistler, 234, 264
Marinus, 309
Markos, 288
Marûnî, 33
Maruniler, 283
Maşoro, 280
Matta, 288, 289
Maviırmak, 183
Mazer, 305
Mazîhîn, 87
Mecdel, 188
Mecrede, 303
Mecusî, 272
Medine-i Münevvere, 304
Medrese-i Omisa, 440
Mefrûdat, 312
Mehdi, 52, 53, 224
Mekke, 34, 36, 359, 403
Melfoniso dı-Aday Şliho, 292
Melik Âdil, 177, 178, 179, 180, 201
Melik Eşref Muzaffereddin Musa, 414
Melik Eşref, 179, 180, 181, 185, 186, 414, 442, 451
Melik Kâmil, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189
Melik Mansur, 177, 201
Melik Muazzam, 180
Melik Mugis, 187
Melik Muhammed, 146, 147
Melik Nâsır Davud, 181
Melik Nâsır Salahaddin Yusuf, 187
Melikşah, 97, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 117, 124, 144, 205
Melissende, 148
Melkit, 26, 41, 62, 66, 68, 157, 159, 283
Memlûk, 12, 186, 188, 194, 196, 197,

198, 199, 202, 203, 204, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 222, 224, 229
Menbic, 132, 133, 140, 145, 150, 167
Menbiç, 105, 165, 166, 197
Mencek Hamamı, 449
Mencik Zaviyesi, 438
Mengücükoğlu, 135
Mensek, 378
Mepsuestialı Teodoros, 281
Merâcil, 56
Meraic el-Vusul, 394
Merc el-Ahrem, 47
Merc-i Rahit, 34
Merv, 95, 368, 369
Mervan, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 44, 47, 48, 49, 50, 302, 309
Mervanî, 89, 90, 92, 93, 97, 99, 102, 116
Meryem Ana Kilisesi, 91, 106, 158, 413
Merzban, 165
Mesâlik el-Ebsâr, 343
Mescid el-Kameri, 306
Mesih, 241, 242, 243, 258
Mesleme, 30, 31, 36, 37, 48
Mesudî, 252
Meşhalâ, 140
Meşihât, 364
Metropolit Athanasios, 91
Mevâlî, 55
Mevdûd, 128, 129, 134, 331, 332
Mevlâna Halid-i Bağdadî, 412
Mevlevihane Hanı, 450
Meydan Hamamı, 449
Meyyafârikin, 442
Meyyafarikîn, 83, 99
Mezopotamya, 27, 40, 41, 103, 247, 258, 270, 271, 287
Mıhaqyono, 286
Mısır, 8, 12, 16, 20, 21, 36, 40, 51, 62, 65, 69, 70, 77, 78, 80, 103, 165, 166, 167, 171, 178, 179, 180, 182, 183, 185, 187, 191, 193, 194, 210, 213, 214, 237, 260, 266, 294, 296, 303, 304, 323, 324, 342, 347, 348, 349, 350, 359, 364, 368, 369, 376, 381, 384, 389, 390, 392, 393, 394, 396, 397, 398
Mihail bar Şumana, 158
Mihail Dukas, 107
Mihoyel, 250, 282, 286, 298, 299
Millet Köprüsü, 446
Mimar Sinan Mescidi, 412
Minhac el-Kerame, 394
Mirdasoğulları, 104
Misis, 146
Mismar b. el-Üveyis, 380
Moab, 34
Moğollar, 12, 15, 182, 187, 193, 194, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 205, 206, 207, 211
Monofizit, 41, 158, 258, 261, 265, 268, 273
Mopsuestia, 84
Mor Aba, 295
Mor Abrohom, 295
Mor Afram, 234, 237, 238, 244, 251, 252, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 267, 272, 281, 283, 284, 291
Mor Ahudemmeh, 295
Mor Athanasios, 295
Mor Bolus Persoyo, 295
Mor Denho, 295
Mor Filiksinos, 289
Mor Georgios, 295
Mor Mihayel Rabo, 250
Mor Probus, 295
Mor Rabbula, 295, 409
Mor Sergius Kilisesi, 421
Mor Sergius, 295, 421
Mor Severe Seboht, 295
Mor Stefanos Kilisesi, 412
Mor Stefanos, 409, 412
Mor Valgaş, 262
Mor Yakup er-Ruhavî, 295
Mor Yuhanna Yeşu, 295
Moses bar Kepha, 252
Möngke, 194
Muaviye, 6, 29, 30, 33, 34, 35, 38, 44, 47, 332
Mucem el-Udeba, 335, 360
Mudar Aşireti, 29, 89
Muhammed b. Abdilhâdî, 362
Muhammed b. Abdilhadî, 402
Muhammed b. Abdillah el-Cezerî, 382
Muhammed b. Ahmed es-Saydalanî, 331
Muhammed b. Ahmed eş-Şafi'i, 400
Muhammed b. Ali b. Meymun el-Attar, 335
Muhammed b. Ali et-Tenisi en-Nakkaş, 323
Muhammed b. Bedel et-Tebrizî en-Nişaburî, 380
Muhammed b. Beşşar, 332
Muhammed b. Ebi'l-Kasım el-Harranî, 347
Muhammed b. Ebu Bekir el-Belhî, 402
Muhammed b. ed-Dine, 364
Muhammed b. el-Abbas b. Muhammed b. Zekeriyya b. Heyeviyye el-Hezzaz, 399
Muhammed b. el-Fadıl el-Ferravî, 362
Muhammed b. el-Hüseyin el-Farrî, 376
Muhammed b. el-Me'mun, 399
Muhammed b. İmad el-Cezerî, 375
Muhammed b. Muhammed b. el-Sellal, 366
Muhammed b. Muhtar el-Harranî, 349
Muhammed b. Muhtar, 349
Muhammed b. Mustafa el-Hımsî, 332
Muhammed b. Mutlakî ed-Dur, 364
Muhammed b. Sa'dullah, 390
Muhammed b. Süleyman es-Sıkıllî, 362
Muhammed b. Teymiyye, 371
Muhammed b. Vehb b. Ebi Kerîme, 331
Muhammed b. Zenbûr el-Mekkî, 331
Muhammed Ebi'l-Muzaffer el-Harranî, 345
Muhammed el-Afşin, 78
Muhammed el-Midyeni, 402
Muhammed el-Musebbihî, 349
Muhammed el-Vânî, 401
Muhammed İbn Sadaka, 363
Muhammed Said, 446
Muhammed Tapar, 125, 126, 128, 130, 134
Muhammed, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 30, 36, 38, 39, 44, 47, 48, 52, 53, 62, 64, 66, 69, 70, 77, 78, 79, 80, 87, 89, 100, 108, 109, 113, 125, 126, 128, 130, 134, 142, 147, 153, 171, 176, 177, 210, 217, 220, 252, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 310, 323, 325, 331, 332, 333, 335, 341, 345, 347, 348, 349, 350, 353, 354, 356, 357, 358, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 375, 376, 377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 389, 390, 394, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 405, 427, 433, 440, 446
Muharrem Hamamı, 449
Muîzzüddevle, 82

Muktedir Billah, 82, 333
Murad, 210, 213, 218, 223, 224, 225, 237, 284, 416, 420
Murat Irmağı, 100
Musa b. Cafer, 374
Musa el-Hâdi, 52
Musa Yabgu, 95
Musaddık b. Şebib b. el-Hüseyin el-Vasiti, 359
Mustafa Paşa, 432
Mustazî, 358
Musullu Oymağı, 227
Musullu, 214, 221, 222, 223, 226, 227, 367, 374
Muş, 176, 201
Mutahhar b. Abdullah, 346
Mutâin, 94
Mutasim Billah, 381
Muvaffakuddin Muhammed el-Fetâ el-Hanbelî, 375
Muzafferiyye Daru'l-Hadisi, 367
Muzafferüddin Gökbörü, 171, 174
Mücella b. Yasin, 362
Mücîreddin Abak, 163
Müdeybir, 74, 87, 107
Müfredat fi Kıraati'l-Eimme, 372
Müntehâ el-Gaye fi-Şerhi'l-Hidâye, 382
Münzir, 377
Mürşid Ebu Sadık el-Medinî, 351
Mütenebbi, 386

N

Nablus, 181, 187
Nag Hammadi, 245
Nahve bint Muhammed en-Nasibiyye, 401
Nakibzâde Medresesi, 439
Nakira, 132, 133, 140
Nakkaş, 323, 350, 351
Nâsıhüddin b. Ebi'l-Fehm, 387
Nasırüddevle Hasan, 82
Nasibin, 101
Nasîreddin Çakır, 153
Nasirüddin el-Tûsi, 330
Nasr b. el-Mufaddal el-Bermeki, 359
Nasr, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 69, 82, 100, 308, 323, 356, 357, 359, 366, 368, 369, 372, 403
Nasturiler, 84, 119, 262
Nasuh Paşa Camiî, 415
Nazif b. Abdullah el-Kisrevî, 347
Necah, 381
Necib Abdullatif, 364
Necmeddin İlgazi, 128
Necmuddin Ebu Zâhir İshak b. Ali b. Yahya, 389
Necmüddin b. el-Asakir, 391
Necmüddin b. Teymiyye, 382, 384
Necmüddin Ebi Abdillah Ahmed b. Şebib el-Harranî, 387
Necmüddin Ebu'l-Berekât Abdüsselam b. Abdullah b. Teymiyye, 381
Nehavend, 359
Nemrut, 416
Neseî, 301, 308
Neseî, 303, 307, 308, 323, 324, 341
Nestorianizm, 41
Nevbahar Budist Mabedi, 55
Newplatonizm, 294
Nicephoros Phokas, 85
Nikephoros Botaneiates, 107
Nikomachos, 312
Niksar, 220, 413
Nimetullah Bey, 421, 423
Nimetullah Mahallesi, 421
Ninova, 26, 206
Nişabur, 95, 362, 365, 368, 369, 371, 435
Nişaburlu Mes'ud, 436
Nizameddin Şâmî, 203
Norman, 124
Nuhomo, 250
Numair, 29
Numan Dede, 453
Numenius, 249
Numeyr, 29
Nur Ali Bey, 210, 435
Nur Ali Mescidi, 434, 435
Nureddin Mahmud bin Zengi, 409
Nureddin Mahmud Zengi, 164, 166, 168
Nureddin Mahmud, 154, 155, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 174, 409
Nureddin Zengi, 434
Nurnberg, 329
Nusaybin Akademisi, 272, 274, 277, 280, 286
Nusaybin, 20, 41, 42, 82, 83, 85, 101, 103, 111, 125, 135, 144, 172, 173, 178, 185, 188, 193, 206, 244, 256, 259, 262, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 280, 282, 285, 286, 295
Nusaybinli Mor Yakub, 259
Nusayriler, 391

O-Ö

Odessa, 301
Odisse, 68
Odyssey, 68
Olcaytu, 13, 199
Oniki Havari Kilisesi, 430
Organon, 300, 301
Origenes, 294
Origenis, 249
Ortadoğu, 293
Ortodoks, 68, 158, 258, 262, 281, 295
Osman Bey, 209, 210, 213
Osmanlılar, 106, 203, 220, 224, 225, 228
Osrhoene, 25, 26, 28, 29, 30
Oşen, 102
Otlukbeli, 220
Ömer b. Ali el-Kattan, 332
Ömer b. Bedr, 364
Ömer b. İkrime Ebu'l-Kasım el-Cezerî, 356
Ömer b. Yunus el-Harranî, 338
Ömer el-Hass, 141
Ömer ez-Zahid, 362
Ömer Mescidi, 427

P

Palermo, 305
Palmir, 34
Palu, 135
Papa, 23, 120, 175, 220
Parakamanos, 108
Paris Milli Kütüphanesi, 360
Paris, 8, 15, 24, 38, 70, 120, 121, 129, 187, 250, 280, 299, 327, 360, 440
Paşa Hamamı, 449
Paul, 105
Paulus, 158, 295
Pavlos, 289
Pavlus, 241, 243
Pazar Camiî, 424
Pazar Mescidi, 425
Pehlevice, 296
Peri-Ermenias, 300
Pers Okulu, 41, 237, 272, 290, 413
Pers, 27, 41, 237, 246, 266, 268, 271, 272, 273, 278, 290, 413
Perslerin Okulu, 272
Petrus I., 289
Philaretos Brachamios, 105
Philaretos, 105, 106, 108, 109, 117, 158
Philippus, 252

Phisagor, 315
Pir Muhammed, 200
Pirî Bey, 226
Pirinç ve Meyve Hanı, 450
Pirnak, 213
Piskopos Nona, 448
Plotinus, 294
Pons, 135
Porsuk, 109
Pozantı, 63
Prens Vasil, 103
Prens Yakutî, 100
Probus, 283, 290
Procopius, 444, 445
Protegenes, 266
Pşitto, 289, 299
Ptolemaios, 294
Ptolemy, 28
Purnak, 214, 216, 222

Q

Qaumme, 283
Qıyome, 283
Qıyoro, 273
Qlimis, 249
Quq, 239, 244, 245, 246
Quqiler, 244, 246
Quqilik, 239, 244
Qurilos, 273

R

Raban, 84, 165
Rabbula, 234, 244, 247, 258, 269, 270, 273, 282, 288, 290, 291
Rahbe Kalesi, 199
Rahbe, 83, 85, 111, 126, 143, 144, 162, 187, 199
Rakka, 28, 31, 43, 48, 50, 51, 52, 54, 58, 59, 61, 63, 69, 70, 74, 79, 80, 85, 99, 111, 166, 167, 172, 181, 182, 184, 187, 188, 204, 206, 325, 326, 329, 335, 344, 352
Ravabî, 74
Ravendan Kalesi, 121
Râvendî, 10
Raymond, 162
Razi Billah, 333
Râzî Billah, 82
Regiomontanus, 317, 330
Remle, 123
Resail el-Sultaniyat ve'l-İhvaniyat, 335
Resullerin İşleri, 289
Resülayn, 124
Resülaynlı Sergius, 290
Reşideddin, 12, 13, 14, 15, 101, 195
Rey, 96, 97, 100, 111, 113
Rhodon, 249
Rıdvan, 114, 115, 126, 142
Richard de Salerne, 124, 126
Rigorist, 243
Risale fî Şekl el-Kettâ, 313
Risale fi Şerh Mezheb es-Sabie, 335
Risale fi'l-Fark Beyne'l-Müteressil ve'ş-Şair, 335
Risaletün fi Süheyl, 335
Risaletün fi'l-Nücum, 335
Risaletün ila Ebi'l-Hasan Ali bin İsa, 335
Risaletün ila İbn-i Rayık, 335
Risaletün ila Yahkem, 335
Roger II., 153
Roma, 1, 27, 152, 239, 241, 242, 247, 249, 250, 251, 266, 268, 272, 273, 278, 279, 285, 294, 305, 448, 454
Romanos Diogenes, 104
Romanos, 90, 104
Romyeşo, 280
Ruben Hânedanı, 146
Ruha, 29, 226, 421, 438
Rumkale, 199
Rusâfe, 5, 39, 87
Ruz Bey, 421, 422
Rüsûm Dâr el-Hilâfe, 353, 355

S-Ş

Saad İbn-i Ebi Vakkas, 26
Saadeddin Süphanverdi Bey, 420
Sabbat Tapınağı, 66
Sabiî Cetvelleri, 329
Sabîî, 28, 309, 310, 325, 329, 334, 338, 346, 352
Sabrovay, 280
Sabuk, 99
Sacoğulları, 77, 78, 79
Safaros, 146
Safevî, 223, 225, 227
Safevîler, 224, 225, 227
Saiduddevle, 85
Sakine Sultan, 447, 455
Salâhâddin, 171
Sâlâr Huluh, 110
Salat Çayı, 201
Salih b. Mübarek er-Rahle, 375
Salman b. Ömer el-Harranî, 383
Samarra, 325, 326
Sami, 18, 27, 228, 238, 280, 296, 388, 389
Samsadüddevle, 346
Samsâmeddin Kırhan, 143
Samsat Kapısı Hamamı, 449
Samsat, 28, 35, 122, 123, 136, 137, 154, 155, 446, 447, 448, 449, 454, 455
Samsatkapı Köprüsü, 446, 447
Samsatkapı Mezarlığı, 455
Samsatlı Pavlos, 290
Sanduk, 103
Sanskritçe, 68, 296
Sâra Hatun, 218
Sasanî, 68
Sasaniler, 26, 27
Saturninus, 239
Savar, 145, 155
Savur, 218
Savvab, 183
Savvaf, 322
Sebil Han, 450
Sefro, 286
Selçuklu, 9, 10, 12, 14, 18, 93, 95, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 122, 124, 125, 126, 128, 130, 134, 135, 144, 148, 153, 155, 161, 164, 166, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 189, 198, 199, 392, 450, 453
Selefî, 376, 380, 391
Selemiye, 175
Selevkoslar, 233, 269, 448
Selman, 91, 383
Selvet el-Mahzun, 395
Semerkand, 203, 228, 322
Sence Köprüsü, 137
Seracüddin el-Hanbelî el-Harranî, 379
Serçe Hamamı, 449
Sergius Kilisesi, 51, 104
Sermac Kalesi, 97
Sermin, 132
Serta, 157
Seruc, 29, 30, 59, 62, 74, 84, 108, 112, 123, 153, 173, 180, 181, 184, 187, 193, 195, 204
Seyfeddin Gazi, 154, 162, 166
Seyfeddin Hanı, 450
Seyfüddevle Ali, 83
Seyfüddin Abdülgani b. Teymiyye, 378
Seyyid Celâleddin, 438
Sıfat el-Müfti ve'l-Müstefti, 387
Siffîn, 31, 134
Sicilya, 153

Sicilya, 20, 21, 305
Siirt, 219, 259, 260, 261, 281
Silifke, 146
Silvan, 12
Simon Magus, 238
Sin, 265, 327
Sincar, 99, 130, 144, 162, 163, 166, 172, 173, 176, 178, 186, 187, 196, 201, 226
Sinüs, 327
Sirekoza, 305
Siret, 362
Sistan, 95
Sivas, 181, 203, 221
Siverek, 92, 93, 98, 101, 103, 150, 176, 183, 184, 185, 187, 204, 226
Slvius, 319
Sokrates, 271
Sophia, 245
Sozomen, 291
Sökmen el-Kutbî, 128, 134
St. İstefanos Kalesi, 338
Stepanus, 127
Sufi Halil Bey, 222
Sufiyye Kabristanı, 393
Sugur, 49, 52, 54, 63, 64
Sultan Abdülaziz, 442
Sultan Hasan Camiî, 418
Sultan Mesud, 165
Sultan Nureddin, 361
Sultan Reşad, 428
Sultan Selahaddin, 361
Sultan Üveys, 201
Sultanlar Şeyhi, 361
Sultanşah, 142
Sûr, 141
Suriye Döğerleri, 202
Suruc, 29, 129, 133, 134, 136, 188, 209, 211
Suruç, 24, 204, 264, 386, 389, 453
Suruçlu Mor Yakub, 264
Suruçlu Yakub, 237, 265
Sutay, 199, 200, 208
Sutaylılar, 200
Süfyan b. Vaki, 324
Süfyan es-Sevrî, 301, 302
Süleym, 29, 303
Süleyman b. Abdullah el-Birî, 396
Süleyman b. Ebu'l-İzz, 389
Süleyman b. Seyf el-Harranî, 308, 335
Süleyman Bey Biçen, 222
Süleyman el-Birevî, 396
Sümeysat, 29, 35, 48, 49, 50, 57, 59, 62, 74, 84, 87, 91, 92, 98, 106, 108, 114, 115, 164, 175, 177, 178
Sürmeli, 201
Süryani Mihail, 38, 112
Süryanî, 91, 129, 131, 133, 135, 136, 138, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 168
Süryanice, 42, 67, 68, 69, 70, 235, 252, 296, 298, 299, 300, 301, 310, 311, 334
Süryaniler, 26, 35, 41, 42, 43, 67, 68, 69, 73, 88, 119, 264, 267, 301
Süryanilerin Peygamberi, 258, 264
Süveyd b. Said, 323
Şâdî, 204
Şafii Mezhebi, 384
Şah İsmail, 223, 224, 225
Şair Fehmi, 420
Şakımaktan Usanmayan Bülbül, 264
Şam, 5, 8, 17, 20, 21, 26, 28, 30, 31, 34, 37, 39, 50, 54, 55, 56, 58, 63, 64, 79, 80, 114, 166, 178, 194, 199, 210, 219, 331, 340, 342, 345, 347, 359, 360, 365, 370, 371, 374, 375, 379, 381, 382, 383, 385, 387, 389, 391, 393, 394, 396, 397, 402
Şark Hanı, 450
Şebahtan, 124
Şebib İbn-i Vessâb en-Nümeyrî, 92
Şebîb, 89
Şebinkarahisar, 83, 219
Şehâbeddin Karatay, 199
Şehabüddin, 391
Şehit Hekim, 169
Şehrizûr, 150
Şehzâde Halil, 221
Şemiran Kalesi, 176
Şença Gandar, 137
Şerik, 302
Şevbek Kalesi, 181
Şeyh Alaaddin el-Kunevi, 393
Şeyh Ali Dede, 416, 456
Şeyh Cüneyd, 216, 218, 219
Şeyh el-Muvaffak, 362
Şeyh Hasan, 213, 215
Şeyh Hayat, 361, 362
Şeyh Haydar Safevî, 221
Şeyh Hüseyin el-Bevârî, 362
Şeyh İbrahim Gülşenî, 224
Şeyh Mes'ud Tekkesi, 435, 436
Şeyh Müslim, 453
Şeyh Şâni, 454
Şeyh Şemsüddin, 391
Şeyh-i Şüyûh Abdulaziz b. Muhammed el-Ensarî, 364
Şeyzer, 147
Şıncırig, 137
Şifa es-Sudur, 350
Şîî, 98, 350, 354
Şiraz, 20, 221
Şirkuh, 165
Şühde, 369, 372, 375, 376

T

Tabakat İbn Kadi Şeybe, 360
Taberi, 27, 342
Taberî, 7, 8, 10, 28, 29, 30, 47, 56, 57, 60, 61, 63
Tablhâne, 202
Tağlib Kabilesi, 77, 81
Tağlib, 66, 77, 81, 85
Tahlis el-Matlab fi Telhis el-Mezheb, 371
Tahtamor, 420
Taif, 36
Takıyüddin es-Subhi, 392
Takiyuddin İbn Berekât es-Serûcî, 386
Takiyüddin İbn Teymiyye, 391
Takuyiddin b. Kudame, 376
Tanjant, 327
Tankred, 123, 124, 126, 128, 129
Tanrıvermiş, 211, 213
Taratha, 265
Tarih el-Cezire, 331
Tarih el-Cezireteyn, 331
Tarih el-Hazreci, 360
Tarih Harran, 350
Tarih Mısır, 350
Tarrad ez-Zeynî, 398
Tarsus, 63, 106, 107, 120, 146, 148
Tarsuslu Diyodor, 281
Tatay, 199
Tatianos, 288
Tavadanos, 100, 106
Tâvus, 301
Tavvahîn, 78
Tayci, 198
Tayşi, 198
Tebriz, 111, 204, 210, 221, 223, 228, 230
Tecennî el-Vehbaniye, 372
Tefsir el-Kur'an el-Kerim, 371
Tekmile, 363, 377
Tekvin, 257
Tela, 41
Tell-Bâşir, 121, 124, 126, 129, 132,

133, 139, 142, 146, 147, 150, 154, 163, 164
Tell-Hâlid, 165
Tell-Mahreli Dionysios, 43, 44, 60, 63, 70, 71, 75
Tell-Mevzen, 29, 87, 88
Tel-Mevzen, 178
Temir, 8, 198
Temirek, 130
Tepe Mezarlığı, 437
Teracum el-Ahmediyyin, 394
Terğib el-Kâsid fi Takrib el-Makâsid, 371
Tertullian, 24, 240, 241, 242, 243, 249, 344
Teslis, 243, 265, 282
Tetrapylon, 66
Theodokos Meryem, 273
Theodor bar Konai, 244, 252, 256
Theodoret, 24, 243
Theodosius, 63, 70
Theophanes, 33, 37, 38
Theophilus bar Thomas, 68
Tiltovrav Kalesi, 103
Tırsiç, 115
Tiberius, 39, 241, 242
Tibertinus, 329
Tigrit, 359
Tihranî, 205, 210, 211, 213, 214, 217
Timur, 202, 203, 204, 209, 227, 228
Timurtaş, 14, 141, 142
Tityanus, 236, 246, 247, 248, 249, 270
Toktemir Mescidi, 417, 419, 420, 421
Toman el-Yârûkî, 173
Top Dağı, 435
Trablus Kontluğu, 144, 155
Trablus, 128, 135, 136, 144, 155
Trigonometri, 313
Trigonometri, 324
Trombüs, 319
Tuğrul Arslan, 135
Tuğrul Bey, 95, 96, 97, 99, 100
Tuğrulbek, 152
Tuğtekin, 129, 132, 140, 143
Tulhum Kalesi, 101
Tunus, 303, 305, 386
Turanşah, 187
Turoyo, 279, 286
Tus, 56
Tutak, 105
Tutuş, 107, 109, 111, 112, 113, 118
Türk, 11, 15, 30, 55, 71, 82, 83, 91, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 122, 130, 135, 136, 140, 144, 145, 147, 151, 154, 155, 156, 161, 168, 173, 179, 187, 189, 194, 200, 201, 210, 227, 260, 264, 290, 297, 301, 311, 409, 415, 421, 437
Türkler, 7, 112, 113, 120, 121, 136, 143, 155, 168
Tüzün, 82, 83

U-Ü

Ubeydullah İbn es-Sarî, 62
Ubeydullah İbn-i Bohtarî, 41
Uğurlu Muhammed, 220, 221, 222, 226
Ukayl, 29, 58
Ukud el-Cuman, 340, 377, 380
Ulu Cami Haziresi, 456
Ulu Cami, 409, 410, 439, 440, 441, 456
Umeyye Camii, 402
Uqail, 29
Urcuze fi İlm el-Kraat, 382
Urfa Akademisi, 231, 232, 236, 237, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 255, 260, 261, 262, 264, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 413
Urfa Bedesteni, 450
Urfa Metropoliti Theodosius, 63
Urfa Senyörü Vasil, 107
Urfa Ulu Cami, 168, 409, 410, 439
Urfa, 1, 2, 3, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 236, 237, 238, 239, 240, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 324, 326, 333, 334, 338, 339, 342, 344, 347, 367, 369, 370, 381, 386, 389, 390, 393, 396, 398, 403, 405, 407, 408, 409, 410, 413, 414, 415, 417, 418, 419, 421, 424, 427, 428, 430, 431, 434, 435, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 453, 454, 455, 456
Urfalı Mateos, 89, 91, 93, 100, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 122, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 133, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 151, 159
Urmavî, 380
Usaybia, 22, 310, 337, 342, 344
Ustacluoğlu Muhammed Han, 224
Uştasıp, 250
Utayr, 89, 90, 91, 116
Uyrat, 200
Uyratlar, 208
Uzun Hasan, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 222, 226, 228, 229, 230, 418, 443
Ümeyye Oğulları, 300
Ürdün nehri, 173
Ürdün, 35, 173, 187
Üroloji, 318

V

Vadi Butnan, 132
Vaftizci Yahya Kilisesi, 156
Vâkıdî, 5, 6
Valentinus, 239, 253
Vali Garsuddin el-Harranî, 377
Van Gölü, 100, 203
Van Kalesi, 179
Van, 100, 179, 200, 203, 440

Varag, 158
Vasak, 150
Vâsıf et-Türkî, 64
Vâsıt, 368
Vaspuragan Krallığı, 95
Vatikan Kütüphanesi, 70
Velid, 6, 30, 36, 39, 43, 54, 62
Venedik, 110, 220
Venüs, 265
Viranşehir Piskoposu Pavlos, 290
Viranşehir, 288, 290, 292

W

Willis, 319

Y

Yafa, 123
Yağdan, 62
Yağısıyan, 111, 114, 115, 165
Yağmur Bey, 205, 209
Yahmur, 165
Yahudiler, 68, 71, 72, 74, 168, 262, 264
Yahya b. Ahmed el-Cüzzamî, 376
Yahya b. Sabit, 376
Yahya el-Babluttî, 322
Yakop of Edessa, 298
Yakub b. Sabir b. Berekât el-Mencinikî, 372
Yakub Bey, 214, 221, 222, 225
Yakub Burd'ono, 268
Yakub, 26, 214, 220, 221, 222, 224, 225, 244, 247, 259, 260, 262, 264, 268, 271, 289, 298, 299, 304, 308, 323, 324, 372
Yakubî, 7, 34, 37, 44, 62, 67, 69, 158
Yakûbîler, 33, 42
Yakut el-Hamevi, 354, 360
Yakutî, 99
Yasavur Noyan, 193
Yassıçimen, 182
Yaşbek, 220
Yavuz Sultan Selim, 225
Yelboğa en-Nâsiri, 397
Yel-Buğa, 202
Yemen, 59, 386, 397
Yemenî, 40
Yemenliler, 39
Yeni Ahid, 280, 290
Yeni Eflatunculuk, 294
Yeremya, 249
Yermuk, 28
Yeşbek, 220, 222
Yetmiş Hanı, 450
Yezid İbn-i Ebi Sufyan, 27
Yezid, 27, 33, 35, 37, 38, 39, 47, 54, 302, 308
Yıldız Meydanı, 408
Yiğit Ahmed Bey, 226
Yuhanna b. Haylan el-Harranî, 324
Yuhanna I., 289
Yuhanna, 70, 268, 288, 289, 324
Yunanca, 68, 69, 70, 252
Yunus el-Harranî, 306, 342
Yunus et-Tabib el-Harranî, 306
Yusuf Ağa, 420
Yusuf b. Halil, 401
Yusuf b. Vaslullah el-Harranî, 370
Yusuf el-Kuss, 334

Z

Zahiriyye Kütüphanesi, 360
Zahirüddin Ebu'l-Feth Sadaka el-Harranî, 365
Zardanâ, 135
Zehebî, 15, 301, 302, 303, 307, 308, 311, 323, 324, 331, 336, 341, 345, 347, 348, 351, 356, 358, 362, 364, 367, 368, 370, 371, 376, 379, 380, 382, 388
Zehrunoğulları, 352
Zengi, 89, 125, 130, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 161, 162, 166, 167, 168, 169, 173, 174, 369, 409
Zengiler, 162, 168, 169, 171, 173, 409, 425, 426, 435
Zenon, 273, 274, 280, 282, 413
Zerkeşî, 373
Zeyd b. el-Hasan, 400
Zeyneb bint Mekkî b. Ali b. Kamil el-Harranîyye, 399
Zeyneb bint Mekki, 391
Zeyneddin Ali Küçük, 150, 154, 166
Zeyneddin Yusuf, 173, 175
Zeynel, 223, 226
Zeynüddin b. Ahmed Abdürrahim el-Mukaddesi, 391
Zic-i İlhâni, 330
Zic-i Sabiî, 329

KITAP
2006